НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Інстытут гісторыі

МАТЭРЫЯЛЫ ПА АРХЕАЛОГІІ БЕЛАРУСІ

MATERIALS ON THE ARCHAEOLOGY OF BELARUS

Зборнік навуковых артыкулаў
Заснаваны ў 1957 годзе

Выпуск 23

Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах

The archaeological investigations on the territory of Belarus in 2009–2010

Мінск
«Беларуская навука»
2012

УДК 902/904(476)(082)

У выданні прадстаўлены вынікі даследаванняў помнікаў палеаліту, мезаліту, неаліту, бронзавага і жалезнага вякоў, эпохі сярэдневякоўя і ранняга новага часу, якія праводзіліся тэрыторыі Беларусі на працягу 2009–2010 гг., а таксама ўводзяцца ў навуковы зварот новыя археалагічныя помнікі і матэрыялы.

Разлічана на археолагаў, гісторыкаў, краязнаўцаў, музейных работнікаў, настаўнікаў і ўсіх тых, хто любіць старажытную гісторыю, цікавіцца матэрыяльнай і духоўнай культурай нашых далёкіх продкаў.

Укладальнікі:

кандыдат гістарычных навук, дацэнт А. М. Мядзведзеў,
кандыдат гістарычных навук В. Л. Лакіза

Выданне падрыхтавана ў рамках выканання падпраграмы № 1 «Гісторыя, духоўная і матэрыяльная культура беларускага народа» («Гісторыя і культура») як складовай часткі Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2011–2015 гады «Гуманітарныя навукі як фактар развіцця беларускага грамадства і дзяржаўнай ідэалогіі» (ДПНД «Гісторыя, культура, грамадства, дзяржава») (навуковы кіраўнік – доктар гістарычных навук, прафесар А. А. Каваленя), раздзела 1 «Археалагічныя помнікі першабытнай і сярэднявечнай эпох на тэрыторыі Беларусі: этнагенэз, дзяржаўнасць, матэрыяльная і духоўная культура» (кіраўнік – доктар гістарычных навук, прафесар В. М. Ляўко).

На вокладцы змешчана каменная свідраваная сякера з тэрыторыі Ашмянскага раёна.
Захоўваецца ў фондах Ашмянскага краязнаўчага музея

ISBN 978-985-08-1445-6

ЗМЕСТ

АРТЫКУЛЫ

МАТЭРЫЯЛЫ

ПАЛЯВЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ 2009–2010 ГАДОЎ

Першабытны перыяд

Перыяд сярэдневякоўя і ранняга новага часу

ПЕРСАНАЛІІ

АРТЫКУЛЫ

УДК 903.1“09/12”

***И. П. Возный**, Черновицкий национальный университет им. Ю. Федьковича, заместитель декана философско-теологического факультета, доктор исторических наук, профессор (г. Черновцы, Украина)*

Косторезное ремесло населения междуречья верхнего Сирета и среднего Днестра X – первой половины XIII в.

Изделия ремесленника – важная категория археологических памятников, которые характеризуют образ жизни населения. В статье рассматривается косторезное ремесло на территории междуречья Верхнего Сирета и Среднего Днестра в древнерусский период. Изделия из костей и рога имеют важное место среди ремесленного производства. Кость и роговые изделия могут делиться на несколько типов: инструменты труда, бытовые вещи, оружие, амулеты и предметы неизвестного назначения. Сравнение рассмотренных экспонатов с аналогичными изделиями с других территорий Древней Руси свидетельствует об одинаковых для всех древнерусских земель приемах изготовления и орнаментации продукции косторезного ремесла и о высоком уровне последнего.

Обработка кости на Руси достигла большого мастерства. Византийские историки XII в. говорили о том, что на Руси художественная резьба по кости стояла намного выше, чем в Западной Европе, где ее называли «резьбой руссов» [58, с. 779–780].

Состояние косторезного ремесла на территории междуречья Верхнего Сирета и Среднего Днестра отобразили вещи, изготовленные из костей и рога животных, нередко украшенные высокохудожественным орнаментом. Кость и рог из-за своих близких к дереву свойств, значительно превышая его твердостью, при соответствующей обработке приобретают изысканный вид [64, с. 141]. Таких изделий известно относительно немного. Больше всего их найдено при стационарных исследованиях древнерусских городов XII–XIII вв.: Ленковцов на Пруте и Василева, феодальной усадьбы в с. Черновка. Обнаружены они также в результате разведок на открытых поселениях. Исходным материалом для изготовления этих вещей служили кости и рога местных домашних и диких животных, а также кости рыб. В производство, по большей части, шли трубчатые кости и рога мелкого и крупного рогатого скота.

Костяные изделия можно разделить на орудия труда, бытовые вещи, предметы вооружения, культовые изделия и предметы неизвестного назначения.

Орудия труда. Из кости изготовляли мелкие орудия труда: проколки, иглы, пряслица, струги и др. Наиболее встречаемыми изделиями этого рода являются проколки, изготовленные, как правило, с метокарпальных и тибиальных, или реберных, костей животных [57, с. 120]. Одна суставная часть проколок всегда срезана и заострена. Известны они в основном из славянских поселений X в. Добрыновцы, ур. Хринова, Ревне, Черновка, Горишние Шеровцы, Гореча, XI в. – Цецын ур. Графская Поляна [32, с. 103–104, рис. 49: *2–14*; 70, с. 166, 170]. Изредка они встречаются и на древнерусских памятниках (Ленковцы на Пруте) [68, с. 256; 70, с. 79–80; 74, №12283-II-747]. Эти проколки аналогичные орудиям из других земель Древней Руси (рис. 1: *1, 2*) [4, рис. 99: *19–21*; 17, с. 93, рис. 4: *10*; 19, с. 101–108, рис. 1А: *9–11*; 31, с. 29; 39, рис. 7; 43, с. 95, рис. 7: *6*; 60, рис. 42: *21, 37*; 71, рис. 15; 75, рис. 8: *1*, 10: *5*, 11: *2–5*, 62: *1, 2*]. Их изготовляли домашним способом с помощью железных ножей и использовали в качестве орудия труда сапожники, скорняжники, шорники [57, с. 120].

Во время исследования древнерусского поселения в ур. Кирпичный завод (с. Перебиковцы) обнаружены костяные и роговые иглы для плетения сетей [9, с. 226; 74, № 13050-II-1021]. Их изготовляли из трубчатых костей мелких животных. Один конец имел отверстие для пронизывания нити, другой, как правило, был заполирован (рис. 1: *3*). Длина таких игл доходила до 15–16 см. В летописном Василеве найдена костяная игла длиной 6 см [43, с. 219]. Процесс их изготовления сложнее, чем проколок. Он требовал более тонкой обработки, умения сверления или выскабливания ножом, шлифования поверхности. Подобные находки известны из других древнерусских памятников [18, с. 21–26; 20, с. 68; 39, рис. 7; 50, рис. 32, 45: *7, 8*; 40, рис. 29: *11*; 54, с. 95, рис. 7: *7*; 62, рис. 9: *28*; 71, рис. 15; 75, рис. 64: *24*].

К орудиям труда можно отнести костяные пряслица, изготовленные из позвонков большой рыбы. Они обнаружены на Ленковецком поселении и городище XIV в. Зеленая Липа [10, с. 201; 74, № 40704-II-2197]. В центре позвоночник просверлен, а по бокам заглажен, очевидно, напильником. Диаметр пряслица – 3,7 см, высота – 2,0, диаметр отверстия – 1,3 см. Такое же костяное пряслице обнаружено на городище XIV в. Зеленая Липа (рис. 1: *4, 5*) [49, с. 136, рис. 30: *12*]. Аналогичные изделия известны на поселениях Игрень на Днепре, Губин [5, рис. 140; 20, с. 68].

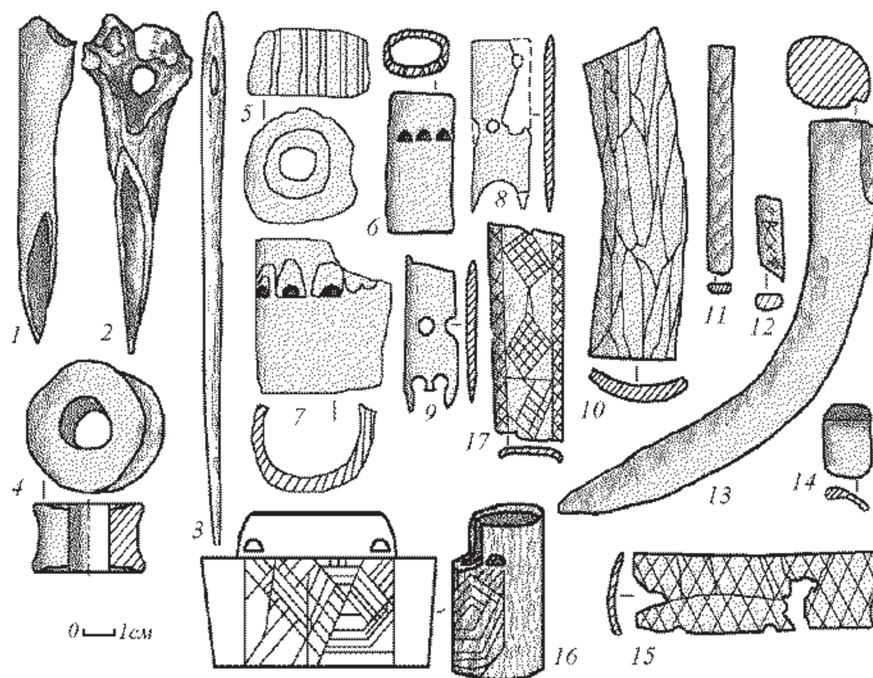

Рис. 1. Костяные заготовки и орудия труда: *1, 2* – Ревно; *3* – Перебыковцы; *4, 16* – Ленковцы на Пруте; *7, 8* – Недобоевцы; *5, 7, 8* – по С. В. Пивоварову [49, рис. 30: *12*; 31*: 21, 23*]; *6, 9–15, 17* – Черновка

К предметам производственного назначения (очевидно, таким, как элементы ткацкого станка) можно отнести костяные трубки с отверстиями, обнаруженные в Перебиковцах, Недобоевском и Черновском городищах. Они овальные в плане, диаметром 2 см, высотой 3 см, с отверстиями диаметром 0,4 см (рис. 1: *6, 7*) [3, № 146; 6, с. 72; 49, с. 137, рис. 31, *21, 22, 26*; 74, № 15497-II-1146]. Подобные изделия обнаружены в ряде пунктов Древней Руси, в частности в Райках, Воине, Плиснеске, Белзе и др. [1, с. 160, рис. 38: *25*; 13, табл. XXXI: *1–17*; 14, табл. XXV: *16, 17*; 50, рис. 45: *9*; 57, табл. II: *37*; 60, рис. 42: *11*]. Исследователи по-разному определяют их назначение. Одни считают, что их использовали для скручивания нитей, другие – как музыкальные инструменты [1, с. 160; 57, с. 123].

Фрагментами ткацкого станка, очевидно, были костяные пластины длиной 4,5 см, шириной 2 см, с двумя вилками на одном конце длиной 0,5 см и тремя вилками на втором длиной 0,7 см. В корпусе изделий есть отверстия диаметром 0,4 см. Известны они на Черновском и Недобоивском городищах (рис. 1: *8, 9*) [3, № 185; 6, с. 72; 48, рис. 1: *12, 13*]. Близкие аналогии известны в Галиче, Звенигороде и Теребовли [38, рис. 77: *6, 9*; 57, табл. II: *25, 26*].

С деревообрабатывающим ремеслом связывается обломок костяного струга из Черновского городища, что применялся для полирования древков стрел [45, с. 243]. Аналогичные орудия плотничьего ремесла широко использовались в древнерусское время [76, с. 150].

Массивные кости или рога животных использовались для изготовления ручек, накладок и навершии для ножей. Такие заготовки из рога благородного оленя происходят из косторезной мастерской в Ленковцах на Пруте и поселении Волока, ур. Козьмин. На торце одной сверлом отмечено место, куда должен был забиваться черешок ножа, на другой – просверленно отверстие диаметром 0,7 см, глубиной 1 см [8, с. 215]. Подобные находки известны среди материалов других древнерусских поселений [5, рис. 140; 20, с. 70, рис. 36: *1*; 38, рис. 77: *13*].

Встречаются ручки, составленные из двух половинок, скрепленных с помощью железных заклепок и иногда закрепленных проводом. Костяная накладка ручки ножа длиной 8,8 см и шириной 2,3 см найдена на Черновском городище [3, № 106; 6, с. 73]. Она выгнута к середине, из внутренней стороны имеет насечки в виде прямых врезанных линий, которые, пересекаясь, образуют ромбы. По сторонам и центру накладки видны следы отверстий. Насечки служили, по-видимому, для лучшего крепления ее к деревянной ручке. Внешняя поверхность заглажена, без орнамента (рис. 1: *15*). Простые ручки и их половинки известны на территории почти всех городов Юго-Западной Руси, где проводили археологические исследования. Как правило, их изготовляли домашним способом.

Предметы быта. Сюда можно отнести изделия из кости и рога, которые служили для удовлетворения разных бытовых потребностей. Значительное количество среди них составляют гребни, извест-

ные за раскопками в Ленковцах на Пруте и Зеленой Липе [68, рис. 4: *1, 2*; 70, с. 31; 74, № 10948-II-528; 12283-II-747]. В основном это цельные прямоугольные, трапециевидные гребни с частыми и редкими зубцами с обеих сторон (рис. 2: *1, 2*). У них на широком конце зубцы тонкие и густые, а на узком – грубые и более густые. Такие зубцы вырезали железной пилочкой. Большинство гребней не орнаментированы. За Новгородской классификацией их можно отнести к типам Л и М, которые датированы X–XIII вв. [22, с. 164]. На городище Зеленая Липа обнаружен фрагмент одностороннего костяного гребня (как это можно увидеть из публикации), украшенного циркульным орнаментом, прямыми и косыми врезанными линиями [49, рис. 30: *13*]. За новгородской классификацией такие гребни датированы X–XI вв. [22, с. 100, рис. 6; 59, с. 20]. Техника изготовления гребней свидетельствует о том, что они производились в косторезных мастерских. Подобные находки известны на многих древнерусских памятниках [17, с. 93, рис. 5А: *46*; 21, рис. 2: *4*; 24, с. 89, рис. 2: *9*; 40, с. 70, рис. 7: *4, 11*; 50, рис. 32, 45: *5*; 54, с. 95, рис. 7: *7*; 60, рис. 42: *1, 3–6, 8–9*; 71, рис. 15; 75, рис. 11: *1*].

В древних Ленковцах на Пруте найден предмет, который из-за формы своего острия получил в археологической литературе название «копоушка» – то есть ложечка для чистки ушей или приспособление для чистки ногтей (рис. 2: *6*) [9, с. 227; 70, с. 29; 74, № 12379-II-784]. Это сложное, красиво вырезанное изделие длиной 6,5 см, которое могли изготовлять только в косторезной мастерской. Ленковецкая находка имеет вид петушиной головки с отверстием на цилиндрическом, украшенном косыми бороздками стержне с валиками на обоих концах и с рабочей частью, которая, к сожалению, не сохранилась. Обращает на себя внимание четкая типизация изделия. На разных территориях вид ее практически одинаковый. Аналогичные находки обнаружены в Галиче, Теребовли, Новгороде, Ладоге [22, с. 108, рис. 10: *1*; 57, с. 125, табл. III: *21–24*]. Новгородские находки датированы второй половиной XI – XII в.

В юго-восточном углу сооружения № 3 из посада Ленковцев на Пруте обнаружен костяной предмет

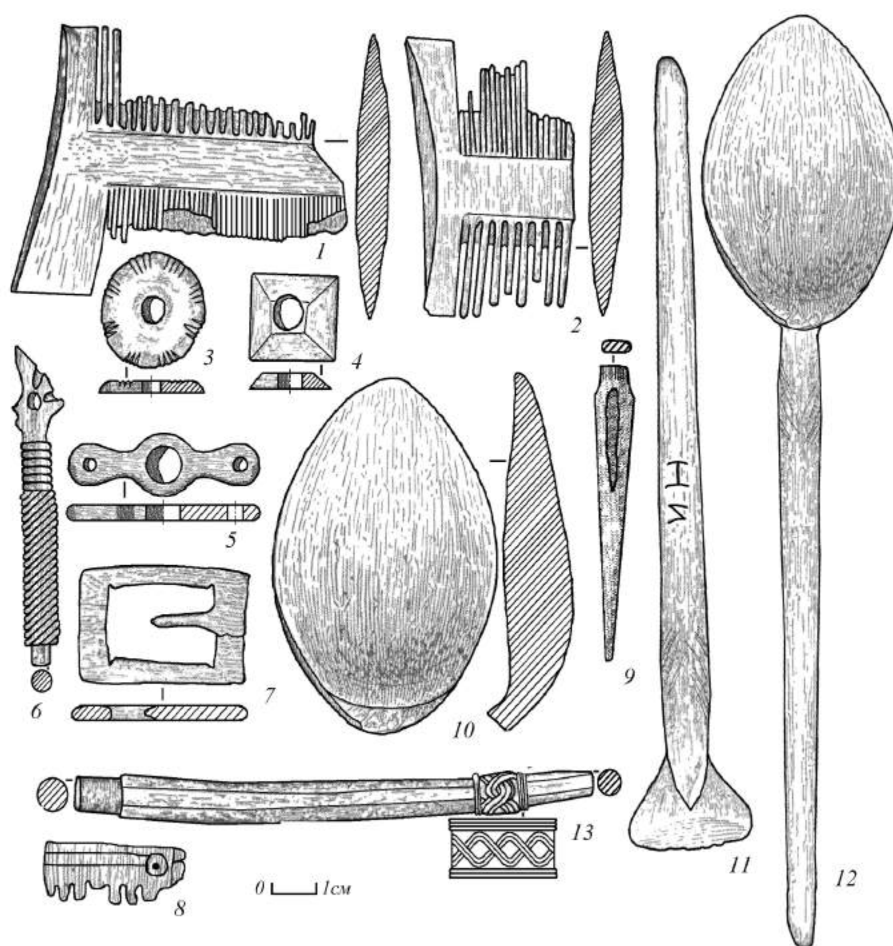

Рис. 2. Костяные предметы быта: *1–7, 10–11, 13* – Ленковцы на Пруте; *8* – Зеленая Липа (по С. В. Пивоварову) [49, рис. 30, *13*]); *9* – Черновка; *12* – Онут

конусообразной формы из круглой пустотелой кости. Высота – 3 см, диаметр низа – 2, верха – 2,5 см. Верхняя сторона трубки срезана по вертикали на 1 см, едва заходя за середину диаметра изделия. По сторонам трубки под верхним ее краем, друг против друга расположены два сегментовидные отверстия. Срезанная меньшая часть трубки украшена геометрическим орнаментом в виде прямых врезанных линий (рис. 1: *16*). Очевидно, это была орнаментированная игольница [7, с. 11].

Отдельную группу бытовых изделий составляют пуговицы – небольшие изделия круглой формы с отверстием посередине. Термин «пуговица» условен и принят в литературной традиции. Применение этих изделий было шире и поэтому исследователи склоняются к мысли, что это, очевидно, застежки (деталь пояса или конской сбруи). В захоронениях кочевников их часто находят в одном экземпляре возле скелета человека в районе пояса или таза [52, с. 36]. Иногда они встречаются в конских захоронениях, следовательно, могут функционально относиться и к конской сбруе [23, с. 257]. В любом случае в XII – первой половине XIII в. эти вещи имели широкий спрос, что вызывало появление отлаженного производства [65, с. 101; 66, с. 146; 76, с. 28]. На исследуемой территории эти вещи известны в основном из раскопок у Ленковцах на Пруте и Василеве [74, № 12283-II-747; 40715-II-2208; 40716-II-2207; 12232-II-699].

Ленковецкая пуговица изготовлена в форме полусферического кружочка диаметром 2 см, толщиной 0,3 см [68, рис. 4: *4*; 70, рис. 16: *26*]. Диаметр внутреннего отверстия составлял 0,2 см (рис. 2: *3*). Концы его украшены прямыми врезанными линиями. Подобные пуговицы известны в Василеве (погребение № 4), древнем Галиче, Губине, Поднепровье [5, рис. 91: *7*; 38, рис. 76: *11*; 57, с. 125, табл. III: *37*; 66, с. 146].

Вторая пуговица с Ленковцов квадратная, со стороной 1,7 см, трапециевидной формы, в поперечнике толщиной 0,5 см, имеет посередине отверстие диаметром 0,5 см (рис. 2: *4*) [68, рис. 4: *8*; 70, рис. 16: *27*]. Аналогии ей не обнаружены.

Достаточно интересная фигурная пуговица с Ленковцов на Пруте (рис. 2: *5*). Она имеет волнообразную удлиненную форму [70, рис. 16: *25*]. Длина ее 4 см. Наибольшая ширина по середине – 1 см, по краям – 0,8, толщина – 0,5 см. По середине и краям пуговицы размещены три отверстия диаметром 0,5 и 0,2 см. Поверхность хорошо отполирована. Аналогичный предмет известнен из раскопок на поселении Лисковое I. Он датирован XII – первой половиной XIII в.

Из погребения в с. Боривцы известна костяная пуговица круглой формы с проволочной ножкой [11, с. 37]. Такие пуговицы использовали как мужчины, так и женщины для скалывания воротника рубашки. Аналогии ей не обнаружены. Техника изготовления и орнаментация пуговиц свидетельствуют, что их делали ремесленники-специалисты.

К предметам бытового назначения можно отнести также костяные ложки, обнаруженные на археологических памятниках Сирето-Днестровского междуречья [68, с. 256]. Чаще встречаются их ручки в виде прямоугольного стержня длиной 10–19 см, шириной 1,0–2,5, толщиной 2,2 см (рис. 2: *10, 12*) [74, № 6626-II-340; 40712-II-2205; 40710-II-2203; 12283-II-747]. Одна ручка ложки с Ленковцов на конце украшена валиком, на котором есть резной орнамент в виде переплетенных волновых линий [9, с. 229; 74, № 40711-II-2204]. На другой – прочеркнуты две буквы «НИ» [70, с. 77]. Очевидно, она использовалась для причастия, а надпись на ней значила «Ника», т. е. победитель (один из эпитетов Иисуса Христа) [47, с. 90]. Аналогичные надписи широко известны на предметах древнерусской христианской мелкой пластики [63, с. 55]. Поэтому к группе предметов быта это изделие можно отнести лишь условно. В подвале жилища, исследованного в Онуте, также обнаружена костяная ложка [69, с. 4; 74, № 12679-II-915].

В Ленковцах найдена костяная пряжка прямоугольной формы размерами 3,5 × 2,0 см, толщиной 0,2 см (рис. 2: *7*) [68, рис. 4: *5*; 74, №40716-II-2209]. Закрывающее устройство вырезано в рамке пряжки. Аналогии ей не обнаружены.

Из Черновского городища происходит булавка для скалывания волос [3, № 233; 6, с. 230]. Она конической формы, длиной 6,5 см, овальная в плане. На более толстом ее конце есть небольшое продольное углубление и орнамент в виде прямых врезанных линий. Головка ее не сохранилась (рис. 2: *9*). Подобные булавки известны среди археологических материалов городов Галицко-Волынского княжества [57, табл. III: *13*].

Предметы вооружения и сбруи. Среди костяных изделий отдельную группу составляют предметы вооружения и сбруи. В частности, на Черновском городище найденные наконечники стрел, изготовленные из крепкой кости [3, № 5, 16, 17, 18, 222, 272; 6, с. 67, фото 34; 45, с. 250, рис. 7: *10, 11*]. Они светло-желтого цвета, их поверхность хорошо отполирована (рис. 3: *11, 12).* Большинство из них листовидные с закругленным лезвием, часто с обозначенными гранями, ромбовидной формы в разрезе. Размеры таких стрел полностью установить не удалось, поскольку все они сломаны. Длина лезвия составляла 3,0–5,8 см, черешки плоские. Аналогичные острия найдены в Воине, на Райковецком городище [13, табл. XIV: *21*; 14, с. 71]. Их использовали при охоте на пушных зверей или дичь.

Рис. 3. Костяные предметы вооружения: *1, 5, 13* – Ленковцы на Пруте; *6, 7, 14* – Зеленая Липа; *2–4, 8–12* – Чернова; *15* – Галица; *6, 7, 14, 15* – по С. В. Пивоварову [45, т. 1, рис. *2*: 5; 49, рис. 30: *10*])

На этом же городище обнаружен фрагмент острия втульчатого наконечника стрелы, изготовленного из конусообразного конца рога (рис. 3: *10*) [9, с. 231]. В сечении он пятиконечной формы. Длина сохраненной части острия – 3,5 см, ширина стороны – 0,5 см. По центру прослежены остатки отверстия. Аналогичные наконечники широко представлены среди археологических древностей XII – первой половины XIII в. [20, рис. 35: *5*].

Из Ленковцов происходит лавролистный наконечник копья, изготовленный из рога оленя (рис. 3: *1*) [74, № 40707-II-2200]. Он ромбовидный в разрезе со сторонами 0,8 × 2,7 см, его длина – 9,8 см.

На Черновском городище и древнерусской Галице найдены костяные трубки диаметром 3,3 см, длиной 7,3 см с толщиной стенок 0,3 см [3, № 122, 176, 286; 6, с. 96–97; 41, с. 85, рис. 2: *4*]. Их поверхность украшает орнамент в виде плетенки. На одной из них на концах проведены две параллельных черты, куда вписаны треугольники, а внутри их еще более мелкие, врезанные попеременно вершиной вниз и вверх. Ниже двумя линиями прочеркнуты дуги, которые концами заходят одна за другую. Под ними размещены прямые линии. Перекрещиваясь, они образуют ромбы, внутри которых есть небольшие квадраты. Накладки полностью не сохранились. На их поверхности есть остатки отверстий диаметром 0,1 см (рис. 3: *2–4*). Существуют разные мнения относительно их функционального назначения. Возможно, их использовали в качестве обшивки палок или ручек булав, топоров и т. п. [6, с. 96–97; 34, рис. 20: *15*; 45, с. 250, рис. 8].

Из Ленковецкого поселения происходит костяная накладка седла [30, рис. 4: *7*] – треугольная пластина, украшенная по краям циркульным орнаментом (рис. 4: *10*). Подобные накладки известны среди древностей кочевников [72, с. 17, рис. 2].

Среди изделий, которые относятся к вооружению, есть костяные накладки к колчану, украшенные геометрическим и циркульным орнаментом (рис. 3: *14–16*). Обнаружены они в Галице и Зеленой Липе [42, рис. 19: *5*; 49, рис. 30: *11*]. Такие накладки известны на территории почти всех городов Юго-Западной Руси, где проводили археологические исследования. На территории Черновского городища и Ленковецкого поселения обнаружено еще несколько фрагментов костяных накладок колчанов, украшенных линейным геометрическим орнаментом

из врезанных прямых линий [6, с. 73, фото 51; 74, № 2205–II–40712; 12283–II–747]. Такие ручки изготовляли ремесленники-специалисты, известные на многих древнерусских памятниках.

На исследуемой территории найден костяной псалий в форме вытянутого стержня, эллипсоидного в разрезе, с закругленными концами и отверстием посередине (рис. 3: *13*). Аналогичные предметы обнаружены в Галиче, Плиснеске и др. [57, с.128].

Костяные амулеты и другие предметы. На территории Сирето-Днестровского междуречья найдены также изделия из костей и рога, связанные с религиозными верованиями. К ним можно отнести костяные амулеты.

На территории Черновской феодальной усадьбы обнаружен костяной амулет, сделанный из таранной кости лисы (рис. 5: *1*) [6, с. 125, фото 110]. В нем было просверлено отверстие для подвешивания. Такие амулеты часто встречаются в составе подвесок вместе с клыками волка и собаки среди кочевнических древностей [51, с. 172]. Эти амулеты связывали с культом духов, а лису считали чисто женским онгоном. Такой оберег играл специальную роль – помощника при родах женщин, а также охранника девушек. Поэтому такие обереги носили на поясе исключительно представительницы женского пола. Аналогии этому предмету известны в Северной Осетии, среди древностей салтово-маяцкой культуры, у аварцев, волжских болгар и др. [25, с. 99, рис. 40: *13, 14*; 51, с. 172, рис. 48; 53, с. 96, рис. 49].

С древними верованиями о том, что сила убитого зверя перейдет к охотнику связаны находки амулетов, изготовленных из клыков вепря (Ленковецкое поселение), волка (Мыткив), медведя (Перебыковское городище), клык оленя из жилья XI в. в Зеленой Липе [74, № 40703–II–2196; 42, с. 177, 179; 68, с. 254]. Они были призваны оберегать от злых сил и отгонять беду. Эти предметы также относятся к культу духов и были мужскими оберегами. Их могли носить в составе ожерелья или на цепочках, прикрепленных к одежде на плече, вместе с другими амулетами [12, с. 157]. Похожие амулеты обнаружены и на других территориях Древнерусского государства [12, с. 157; 26, с. 100–105; 27, с. 149; 55, с. 127; 56, с. 87].

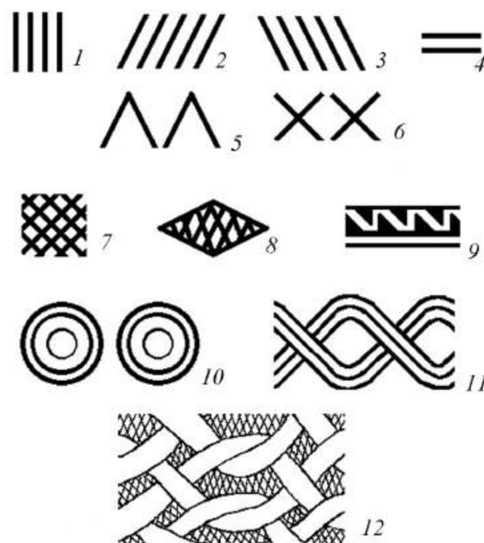

Рис. 4. Типы орнаментов на костяных изделиях: *1–6* – простой; *7–9* – сложный; *10* – циркульный круг; *11, 12* – плетенка

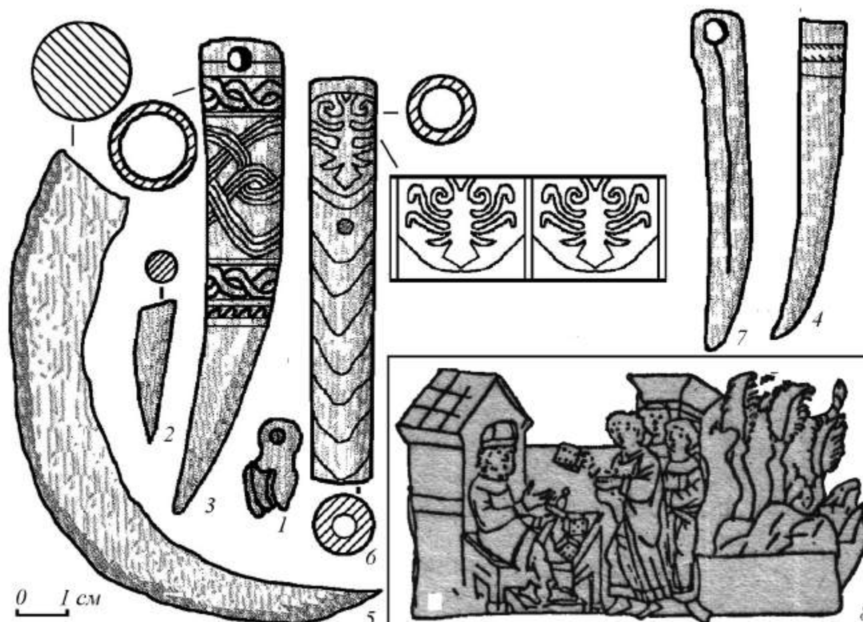

Рис. 5. Костяные амулеты и другие предметы: *1, 4, 5* – Черновка; *2, 3, 7* – Галица (по С. В. Пивоварову [45, т. 1, рис. 2, *1–3*]; *6* – Ленковцы на Пруте); *8* – миниатюра с Радзивилловской летописи

К оберегам следует отнести костяные амулеты из Галицы и Черновки (выгнутое острие) (рис. 5: *3*, *4*) [3, № 125; 6, рис. 20: *40*; 47, с. 122, фото 18]. Первый амулет по корпусу орнаментирован плетенкой, а второй – косыми насечками в верхней обломанной части. Исследователи считают, что эти предметы являются амулетами-оберегами, которые ведут свое начало от клыков дикого вепря [35, с. 127–129; 36, с. 98–99]. «Выгнутые острия» обнаружены на многих древнерусских памятниках и смежных территориях [27, с. 172; 28, с. 137; 37, с. 65, рис. 22: *3*; 56, с. 87; 79, p. 138, fig. 20: *3*].

К костяным оберегам можно отнести подвеску-амулет из средиземноморской раковины [44, с. 217–230]. Их носили в составе ожерелья или поясного набора. Они известны и среди украшений головного убора.

Среди украшений, которые носили на шее, кроме ожерелья встречаются отдельные маленькие раковины (типа tigrea moneta), их еще называют «раковины Каури». С этими оберегами повязывают поклонение силе земли [47, с. 123].

Из Ленковецкого поселения происходит музыкальный инструмент (рис. 5: *6*) [68, с. 256; 74, № 10947-II-527] в виде трубочки длиной 7,2 см с двумя боковыми отверстиями. Поверхность предмета орнаментирована растительным и геометрическим орнаментами. Возможно, это пищик от духового язычкового инструмента типа зурны.

На городище Зеленая Липа среди материалов наземного дома XIV в. обнаружены костяные игральные кости [46, с. 85–86]. Здесь же найдены заготовки для производства таких игральных костей со следами шлифовки и распиловки, что может свидетельствовать об их местном производстве. О распространении игры в кости на Руси может свидетельствовать миниатюра из Радзивилловской летописи, где князь Владимир с тремя игроками бросает жребий с помощью игральных костей (рис. 5: *8*). Аналогичные предметы обнаружены на многих древнерусских памятниках [2, с. 94; 29, с. 71–73; 61, рис. 2: *3*; 67, с. 78; 76, с. 150; 78, с. 211]. На городище Листвин найдены игральные кости, изготовленные из глины [73, с. 9–11, рис. 11: *1, 2*].

Исследования древнерусских костяных и роговых изделий домашнего потребления с территории Сирето-Днестровского междуречья показали, что заготовки для сложных изделий и несложные изделия домашнего обихода и промысла (проколки, лощила, обычные ручки к ножам, застежки) заготовляли и производили с помощью топоров, иногда пил, и стесывали обычными ножами.

Более сложным был процесс обработки кости и рога, когда они совсем изменяли свой естественный вид. Речь идет об изготовлении пуговиц, гребней и др. В этом случае необходимо было заготовить пластинки, а затем – для изготовления пуговиц – разрезать пластинки на куски, стесывать и срезать их ножом, делать дыры железным сверлом или выдалбливать ножом, и, наконец, сглаживать поверхность изделия железным напильником, а при изготовлении гребней вырезать в пластинках пилочкой зубцы, высверливать дыры для заклепывания отдельных пластинок, а также сглаживать поверхность железным напильником или же иным способом.

Еще большего умения и технических навыков требовало изготовление таких художественных изделий со скульптурными и рельефными изображениями, как копоушки с фигурными головками. Их изготовляли после предыдущей подготовки обычными способами – специальными железными ножами с тонким острием, приспособленным для точной сложной работы по твердому материалу, которым служили кость и рог.

Как видно, применение сложных операций и специального инструментария при изготовлении костяных изделий требовало определенных навыков и знаний. Поэтому в городе данный промысел развился в самостоятельное ремесло, чему способствовала также возможность быстрого сбыта товара. Высокохудожественные вещи (гребни пуговицы, украшения, накладки) чаще находят в городах.

В сельской местности это ремесло не вышло за рамки домашнего промысла. Поэтому здесь встречаются в первую очередь бытовые вещи и костяные орудия других промыслов, для изготовления которых не требовалось сложного инструментария, а можно было обойтись обычным ножом (ручки, ножи, проколки, иглы для плетения сеток и т. п.). Такие простые орудия для потребностей своего хозяйства могли изготовлять и простые мещане.

Были ли определенные особенности в орнаментике костяных изделий населения Сирето-Днестровского междуречья? Местные косторезы, как и другие древнерусские ремесленники, владели многообразными техническими средствами декоративного оформления изделий (объемная, выемчатая, гравировка и рельефная резьба). Объемную резьбу применяли для незначительного количества изделий, поскольку она отличалась сложным художественным оформлением (рис. 4). В большинстве случаев ее делали на токарном станке, лишь изредка выполняли от руки [16, с. 25]. Поэтому объемную резьбу могли выполнять лишь высокопрофессиональные мастера. Ею украшали, например, стилизованные птичьи головки копоушок. Аналогичная ситуация наблюдается и в Лесостепном Приднепровье [66, с. 145].

Орнаментацию в трехгранно-выемчатой технике представляют расположенные в ряд треугольники. Часто их дополняют параллельные к полосе треугольников врезанные прямые линии. Такой элемент встречается в оформлении костяных трубок.

Среди местных вещей преобладает гравировка с отдельными элементами рельефной и выемчатой резьбы. При ней на поверхность изделий наносили четкие контуры орнаментов или отдельных изображений с помощью резцов или ножом. Орнаменты в большинстве случаев были простыми в виде геометрических фигур (точки, крестики, линии, треугольники и тому подобное). Все эти элементы встречаются в контурной резьбе по дереву с самых древних времен. На отдельных предметах гравировку делали с помощью циркуля. В этом случае узоры имели вид кружочков с точкой в центре. На токарном станке выполняли гравировку в виде параллельных линий. Контурная резьба применялась для орнаментации не только серийных, но и индивидуальных вещей, что, очевидно, связано со стойкостью древних традиций декорирования изделий на данной территории и является основой орнаментики. Подобные особенности техники орнаментации характерны для Галицко-Волынского княжества, Лесостепного Приднепровья, западнославянских территорий, Болгарии, Поволжья [15, рис. 96: *1, 3*; 97, *5*: 99: *15, 17*; 100: *8, 10*; 102*: 5, 6, 8–11, 15–26, 28, 33*; 103: *14, 15*; 33, с. 15; 66, с. 146; 77, с. 183–187, рис. 25].

Рельефная резьба, которая мало чем отличалась от гравировки, не приобрела широкого распространения на территории Южной Руси, а была более характерна для Северорусских земель, в культурном отношении тесно связанных со Скандинавией [66, с. 145].

Среди орнаментальных композиций в изделиях преобладают прямолинейные, плетенки и иногда циркульные круги. Однотипна и орнаментация полусферических пуговиц. Чаще всего их разукрашивали по верхней плоскости прямыми врезанными линиями, как это было в Ленковцах. Аналогичная орнаментация известна в Лесостепном Приднепровье [66, с. 146].

Наибольшей однородностью отмечался декор копоушок, которые бытовали на всей территории Руси со второй половины XI в. до 70-х годов XII в. [22, с. 165]. Все эти вещи, практически без вариантов, имеют завершение в виде стилизованной птичьей головки и декорированные по корпусу рельефной лентой, которая спиралью огибает их.

Как видно, рассмотренные предметы являются продукцией высокоразвитого ремесла со значительной степенью специализации, что вело к определенной стандартизации их форм и декора. Аналогичные предметы встречаются на значительной территории. Близкие к местным по орнаментации и декору даже в деталях полусферические пуговицы известны среди древностей Лесостепного Приднепровья, поляков, болгар и кочевников [15, рис. 102: 8*–11, 15–26*; 52, табл. 8: *7*; 11: *13*; 17: *4, 9*; 57, табл. III: *37–39*; 66, с. 147].

Таким образом, сравнение рассмотренных изделий с аналогичными изделиями из других территорий Древней Руси свидетельствует об одинаковых для всех древнерусских земель приемах изготовления и орнаментации продукции косторезного ремесла и о высоком уровне последнего.

Литература

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) / сост. В. В. Аулих [и др.] ; ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.

2. Бєляєва, С. О. Поселення Дніпровського Лівобережжя X–XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі) / С. О. Бєляєва, А. І. Кубишев. − К.: Наук. думка, 1995. − 111 с.

3. БЦАД. Фонди.

4. Винокур, І. С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішній. – Кам'янець-Подільський : Центр поділлєзнавства, 1994. – 362 с.

5. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля / Винокур І. С. [та ін.]. – Київ ; Кам'янець-Подільський ; Старокостянтинів, 2004. – 208 с.

6. Возний, І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. / І. П. Возний. – Чернівці : Рута, 1998. – 154 с.

7. Возний, І. П. Звіт про роботу археологічних експедицій Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому державному університеті ім. Ю. Федьковича та Чернівецького краєзнавчого музею у 1997–1999 рр. / І. П. Возний // НА ІА НАНУ. − 1999/95. − 21 с.

8. Возний, І. П. Ленківецьке поселення XII–XIII ст. за археологічними даними / І. П. Возний // Питання історії України: зб. наук. ст. – 2000. – Т. 4. – С. 213–221.

9. Возний, І. П. Вироби з кості і рогу XII–XIII ст. з території Північної Буковини / І. П. Возний // ПССІАЕ. – 2001. – Т. 1. – С. 223–237.

10. Возний, І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. / І. П. Возний. – Чернівці : Золоті Литаври, 2009. – Ч. 2: Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. – 568 с.

11. Войнаровський, В. М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині / В. М. Войнаровський // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки : тематич. зб. наук. праць. – К. : Нац. музей історії України, 1992. – С. 33–45.

12. Голубева, Л. А. Амулеты / Л. А. Голубева // Древняя Русь. Быт и культура. – М. : Наука, 1997. – С. 153–165.

13. Гончаров, В. К. Райковецкое городище / В. К. Гончаров. – К. : Изд-во АН УРСР, 1950. – 219 с.

14. Довженко, В. Й. Древньоруське місто Воїнь / В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. – К. : Вид-во АН УРСР, 1966. – 148 с.

15. Такирова, И. А. Косторезное дело Болгара / И. А. Такирова // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. – М. : Наука, 1988. – С. 220–243.

16. Изюмова, С. А. Техника обработки кости в дьяковское время и в древней Руси / С. А. Изюмова // КСИИМК. – 1949. – Вып. XXX. – С. 15–25.

17. Коваленко, В. П. Літописний Стародуб (до питання про локалізацію) / В. П. Коваленко, Є. О. Шинаков // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: матеріали Між нар. конф., присвяч. 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – С. 89–101.

18. Коваленко, В. П. Битва з половцями 1068 р. під Сновськом / В. П. Коваленко // «Слово о полку Ігоревім» та його епоха (Словознавство. Вип. II): матеріали XIII Міжнар. наук. конф. – Київ ; Суми ; Путивль, 2008. − С. 21–26.

19. Козаков, А. Л. Де відбувалися князівські «снеми» 1155 та 1159 рр. (іст.-археолог. аспект локалізації літописної Лтави) / А. Л. Козаков // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: матеріали міжнар. конф., присвяч. 900 літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – С. 101–108.

20. Козловський, А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. / А. О. Козловський. – К. : Наук. думка, 1990. – 184 с.

21. Козюба, В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XIII ст.) / В. К. Козюба // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 28–46.

22. Колчин, Б. А. Хронология Новгородских древностей / Б. А. Колчин // Новгородский сборник 50 лет раскопок Новгорода. – М. : Наука, 1982. – С. 156–177.

23. Косиков, В. А. Парное кочевническое погребение из кургана у села Каменка Донецкой области / В. А. Косиков, В. К. Гриб // Сов. археология. – 1985. – № 2. – С. 257–262.

24. Крис, Х. И. Раннесредневековая Брашевка / Х. И. Крис, А. К. Станюкович // КСИА. – 1984. – Вып. 179. – С. 88–93.

25. Кузнецов, В. А. Археологические исследования в Северной Осетии в 1959 г. / В. А. Кузнецов, О. В. Милорадович // КСИА. – 1961. – Вып. 86. – С. 92–100.

26. Кучинко, М. М. Давньоруське поселення на Гнідавській гірці в Луцьку / М. М. Кучинко // Археологія. – 1984. – Вип. 48. – С. 100–105.

27. Кучинко, М. М. Давньоруське городище Вал в Надситр'ї / М. М. Кучинко. – Луцьк : Вежа, 1996. – 208 с.

28. Кучинко, М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія / М. М. Кучинко. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 314 с.

29. Лысенко, П. Ф. Археологическое изучение древнего Берестья / П. Ф. Лысенко // Древнерусское государство и славяне. – Минск : Наука и техника, 1983. – С. 71–73.

30. Малевская, М. В. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. / М. В. Малевская, П. А. Раппопорт, Б. А. Тимощук // Сов. археология. – 1970. – № 4. – С. 112–127.

31. Маярчак, С. П. Про деякі ремесла давньоруського населення лівобережжя середнього Подністров'я (у межах Хмельниччини) / С. П. Маярчак // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 29–34.

32. Михайлина, Л. П. Населення Верхнього Попруття. VIII–X ст. / Л. П. Михайлина. – Чернівці : Чернівецький державний університет, Буковинський центр археологічних досліджень : Рута, 1997. – 144 с.

33. Михайлова, Р. Д. Особливості обробки кістки в Південно-Західній Русі / Р. Д. Михайлова. – К., 1991.

34. Михеїв, В. К. Подонье в составе Хазарского каганата / В. К. Михеїв. – Харьков : Изд-во при ХГУ «Вища школа», 1985. – 148 с.

35. Моця, О. П. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда / О. П. Моця // Обряды и верования древнего населения Украины. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 114–133.

36. Моця, О. П. Населення південно-руських земель IX – XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О. П. Моця. – К. : АН УРСР, 1993. – 160 с.

37. Никольская, Т. Н. Раскопки древнерусских городищ Орловской области / Т. Н. Никольская, М. Д. Полубояринова // КСИА. – 1967. – Вып. 110. – С. 63–72.

38. Пастернак, Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850−1943 рр. / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – 348 с.

39. Пекарская, Л. В. Археологические исследования Древнерусского Вышгорода в 1979–1981 гг. / Л. В. Пекарская, В. Н. Зоценко // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 125–136.

40. Петрашенко, В. О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї / О. В. Петрашенко // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 60–77.

41. Пивоваров, С. В. Давньоруська язичницька споруда в с. Галиця // ПССІАЕ: зб. наук. ст. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – Т. 1. – С. 74–91.

42. Пивоваров, С. В. На Дністрі на «Оукраине Галичьской» / С. В. Пивоваров, І. Г. Чеховський // Матеріали та дослідження Дністровської комплексної ареол.-етнограф. експедиції ЧДУ в с. Галиця Сокирянського р-ну Чернівецької обл.). – Чернівці : Місто, 2000. – 143 с.

43. Пивоваров, С. В. Літописний Василів у Середньому Подністров'ї / С. В. Пивоваров // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: матеріали міжнар. наук. конф., Чернівці, 16–18 березня 2000 р. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – С. 216–221.

44. Пивоваров, С. В. Нові знахідки культових предметів на давньоруських пам'ятках Буковини / С. В. Пивоваров // ПССІАЕ. – 2000. – Вип. 1. – С. 217–230.

45. Пивоваров, С. В. Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999–2000 рр. / С. В. Пивоваров // ПССІАЕ. – 2001. – Т. 1. – С. 243–255.

46. Пивоваров, С. Гральні кості з городища Зелена Липа / С. Пивоваров // БІЕВ. – 2001. – Вип. 3. – С. 85–86.

47. Пивоваров, С. В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. В. Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2001. – 152 с.

48. Пивоваров, С. В. Дослідження давньоруського городища Недобоївці у 2003 р. / С. В. Пивоваров // ПССІАЕ: зб. наук. праць. – Чернівці : Прут, 2004. – Т. 1 (17). – С. 70–80.

49. Пивоваров, С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / С. В. Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – 300 с.

50. Південноруське село IX – XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) / за ред. О. П. Моці, В. П. Коваленка, В. О. Петрашенко. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 180 с.

51. Плетнева, С. А. От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура) / С. А. Плетнева // МИА. – 1967. – № 142. – 198 с.

52. Плетнева, С. А. Древности черных клобуков / С. А. Плетнева // САИ. – 1973. – Вып. Е1-19. – 36 с.

53. Плетнева, С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1989. – 287 с.

54. Приходнюк, О. П. Городища Халеп'є і Григорівка на Середньому Дніпрі / О. П. Приходнюк // Археологія. – 1980. – Т. 33. – С. 87–97.

55. Прищепа, Б. А. Жорнівське городище на річці Стублі / Б. А. Прищепа // Археологічні дослідження проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: зб. наук. праць. – К., 1992. – С. 119−128.

56. Прищепа, Б. А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях / Б. А. Прищепа, Ю. М. Нікольченко. – Рівне, 1996. – 246 с.

57. Ратич, О. О. Давньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель / О. О. Ратич // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 119–131.

58. Рибаков, Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рибаков. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.

59. Рыбина, Е. А. Гребни, расчески / Е. А. Рыбина, Р. Л. Розенфельдт // Древняя Русь. Быт и культура. – М. : Наука, 1997. – С. 19–22.

60. Сагайдак, М. А. Давньокиївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології / М. А. Сагайдак. – К. : Наук. думка, 1991. – 168 с.

61. Сагайдак, М. А. Новые находки игральных фигурок из Киева / М. А. Сагайдак, Н. В. Хамайко, О. И. Вергун // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 137–145.

62. Седова, В. В. Ярополч Залесский / В. В. Седова. – М. : Наука, 1978. – 158 с.

63. Седова, М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М. В. Седова. – М. : Наука, 1981. – 196 с.

64. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / [редкол. О. П. Моця, А. В. Петраускас, А. П. Томашевський]. – К. : Шлях, 2003. – 232 с.

65. Сергєєва, М. С. Кістяні та дерев'яні вироби з колекції «Десятинна церква» у збірці НМІУ / М. С. Сергєєва // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К. : Вид-во «АртЕк», 1996. – С. 101–103.

66. Сергєєва, М. С. Деякі особливості орнаментики давньоруських виробів з кістки в Лісостеповому Придніпров'ї / М. С. Сергєєва // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі / Матеріали міжнар. конф., присвяч. 900 літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – С. 145–149.

67. Терський, С. Вироби з кості і рогу X–XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею / С. Терський // Наук. зап. Львівського істор. музею. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 68–87.

68. Тимощук, Б. А. Ленковецкое древнерусское городище / Б. А. Тимощук // Сов. археология. – 1959. – № 4. – С. 250–257.

69. Тимощук, Б. О. Звіт про археологічні розвідки в с. Онут Заставнянського району Чернівецької області в 1965 р. / Б. О. Тимощук // НА ІА НАНУ. – Ф. 1965/70. – 5 с.

70. Тимощук, Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимощук. – К. : Наук. думка, 1982. – 206 с.

71. Толочко, П. П. Розкопки Києвоподолу 1973 р. / П. П. Толочко, К. М. Гупало, В. О. Харламов // Археолог. дослід. стародавнього Києва. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 19–46.

72. Федоров-Давыдов, Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1966. – 275 с.

73. Чайка, Р. М. Нові матеріали досліджень городища Листвин / Р. М. Чайка // Археолог. дослід. Львівського ун-ту у 1995 р. – Львів : Вид-во ЛДУ, 1996. – С. 9–11.

74. ЧКМ. Фонди. – 40704-ІІ-2197.

75. Шекун, О. В. Давньоруське поселення Ліскове / О. В. Шекун, О. М. Веремейчик. – Чернігів : РВК «Деснянська думка», 1999. – 184 с.

76. Шовкопляс, А. М. Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве / А. М. Шовкопляс // КСИА АН УССР. – 1954. – Вып. 3. – С. 27–32.

77. Hruby, V. Slovanske kostene predmety a jejich vyroba na Morave / V. Hruby // PA. – 1957. – Rocn. XLVIII. – S. 183–187.

78. Musianowicz, R. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu / R. Musianowicz // Materialy wcześnosredniowieczne. – 1969. – T. 6. – S. 7–237.

79. Teodor, D. Gh. Creştinismul la est de Carpaţi de la origini şi pînă în secolul al XIV – lea / D. Gh. Teodor. – Jaşi : Editura Mitropoliei Moldovei şi Bucovinei, 1991. – 230 p.

Рэзюмэ

І. П. Возны

Касцярэзнае рамяство насельніцтва Міжрэчча верхняга Сірэта і сярэдняга Днястра X – першай паловы XIII ст.

У артыкуле разглядаецца касцярэзнае рамяство на тэрыторыі міжрэчча верхняга Сірэта і сярэдняга Днястра ў Старажытнарускі перыяд. Вырабы з косці і рога займаюць важнае месца сярод рамеснай вытворчасці. Касцяныя вырабы можна падзяліць на некалькі тыпаў: прылады працы, амулеты і прадметы невядомага прызначэння. Параўнанне іх з аналагічнымі вырабамі з іншых тэрыторый Старажытнай Русі сведчыць аб аднолькавых тэхналагічных прыёмах і арнаментацыі, а таксама аб высокім узроўні касцярэзнага рамяства ў цэлым.

Summary

I. Voznyi

Wares of Bones and Horn of the 10th and first half of 13th Centuries from the Territory of Interfluves of Upper Siret and Middle Dniester

Artisan products are the important category of archaeological monuments that characterizes the mode of life of the population. The article examines wares of bones and horn from the territory of interfluves of Upper Siret and Middle Dniester in ancient Russ time. The products of bones and horn take the important place among the artisan products. Bone and horn products can be divided into several types: instruments of labour, everyday things, weapon, of worship character and unknown assignment. The comparison of examined wares with analogous ones from other territories of ancient Russ proves the similar for all ancient Russ lands wavs of production and ornamentation of wares bonecut craft and its high level.

Поступила 03.03.2012

УДК 94(476)(092)Глеб Усяслававіч+902/904(476)

***В. І. Кошман,** Інстытут гісторыі НАН Беларусі, загадчык аддзела археалогіі сярэдневяковага перыяду, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Глеб Усяслававіч Менскі ў святле гістарычных і археалагічных крыніц

Цікавасць да персоны першага менскага князя ў мноства навукоўцаў тлумачыцца перадусім актыўнай палітыкай Глеба Усяслававіча, якая з'яўляецца своеасаблівым адлюстраваннем палітыкі яго знакамітага бацькі Усяслава Брачыслававіча – «Чарадзея». Асоба Глеба прыцягвае ўвагу яшчэ і ў тым, што набліжаецца юбілей першай згадкі пра Менск (1067 г. – 2012 г.) – 945 гадоў. Гэта дата выклікала актыўнае абмеркаванне як сярод мінчан, так і ва ўладных структурах горада аб неабходнасці ўстанаўлення помніка Глебу Усяслававічу. Мінгарвыканкам нават абвесціў on-line галасаванне і прапанаваў шэраг гістарычных персанажаў, помнікі якім плануецца ўсталяваць ў бліжэйшы час ў Мінску. Адметна тое, што помнік Глебу Усяслававічу разам з помнікам Пятру Машэраву ўпэўнена займалі другое месца ў галасаванні. На жаль, вынік гэтага эксперымента аказаўся фактычна нулявы, бо па выніках галасавання Упраўленне культуры Мінгарвыканкама прыняла рашэнне, што «меркаванне грамадскасці аказалася неадназначным, і будзе распрацоўвацца навуковае абгрунтаванне неабходнасці помнікаў, якім і зоймецца КУП "Мінскі навукова-даследчы інстытут сацыяльна-эканамічных праблем"» [17]. У сувязі з тым, што намі рыхтавалася гістарычная даведка пра Глеба Усяслававіча, а яе вельмі скарочаны і рускамоўны варыянт з'явіўся на сайце Мінгарвыканкама з мноствам граматычных і гістарычных памылак, гэты артыкул з'яўляецца разгорнутым варыянтам даведкі.

Пераважная колькасць энцыклапедычных артыкулаў пра Глеба Усяслававіча паведамляюць дастаткова кароткія звесткі пра яго жыццё і дзейнасць. Больш гістарычнай інфармацыі аб гэтым князі ўтрымліваецца ў абагульняючых работах па гісторыі Беларусі [3, с. 176–178; 4, с. 163–172 і інш.].

Старажытнарускія летапісы не ўтрымліваюць інфармацыі пра час, месца і абставіны нараджэння Глеба. Мяркуецца, што ён мог быць трэцім па старшынстве з шасці сыноў Усяслава [2, с. 252]. Не выключана, што адным з двух сыноў Усяслава, якія былі захоплены ў палон у ліпені 1067 г. падчас перагавораў «на Рши у Смолиньска» разам са сваім бацькам, быў Глеб, які таксама правёў амаль 14 месяцаў у кіеўскім порубе. Можна меркаваць, што ў гэты час ён быў ужо ў юнацкім узросце, бо суправаджаў свайго бацьку падчас ваенных паходаў. Абсалютна лагічным можна лічыць дапушчэнне, што Глеб знаходзіўся побач з Усяславам як падчас яго сямімесячнага княжання ў Кіеве, так і падчас яго змагання ў 1060–70-я гады. Старажытнарускія летапісы сведчаць, што князі маглі надзяляць сваіх сыноў удзеламі (землямі) яшчэ пры жыцці, звычайна пасля шлюбу сына альбо пасля дасягнення ім пэўнага ўзросту. Так, Глеб Усяслававіч ажаніўся на дачцэ ўладзіміра-валынскага князя Яраполка Ізяслававіча (сына вялікага князя Ізяслава Яраслававіча, з якім Усяслаў Брачыслававіч неаднаразова ўступаў у ваенныя канфлікты) Анастасіі Яраполкаўне (≈ каля 1074 – 8 студзеня 1159 г.). У далейшым Анастасія нарадзіла яму чатырох сыноў – Расціслава, Валадара, Усевалада і Ізяслава. Ускосным сведчаннем таму, што Глеб Усяслававіч быў старэйшым за сваю будучую жонку, можа з'яўляцца тое, што яна перажыла яго на 40 гадоў, безумоўна, пры ўмове што смерць Глеба не была гвалтоўнай. Гэты шлюб хутчэй за ўсё з'яўляўся адлюстраваннем палітычнай гульні Усяслава, які імкнуўся ўстанавіць саюзніцкія адносіны з Яраполкам Ізяслававічам. Гэтым шлюбам Усяслаў імкнуўся разбіць традыцыйны трыумвірат паўднёварускіх князёў, а памкненні да гэтага выразна прасочваюцца яшчэ ў 1073 г., калі Усяслаў уступіў у перамовы з Ізяславам, якія былі ацэнены яго братамі як «…Изъяславъ сватися со Всеславомъ, мысля на наю; да аще его не вариве, имать на прогнати» [10, с. 121–122]. Шлюб мог адбыцца да 1086 г., таму што 22 лістапада 1086 г. Яраполк быў здрадніцкі забіты [5, с. 16]. На падставе гэтай даты можна лічыць, што прыкладна ад 1085–1086 гг. мог існаваць выдзелены Глебу Менскі ўдзел, які актыўна заявіў аб сабе толькі пасля смерці Усяслава Брачыслававіча. Адсутнасць летапісных паведамленняў аб Менскай зямлі да 1101 г. можа тлумачыцца палітычным адзінствам Полацкага княства і правядзеннем агульнай знешняй палітыкі.

Менск упершыню ўзгадваецца ў кантэксце бітвы на Нямізе 3 сакавіка 1067 г., якая адбылася паміж Усяславам і трыумвіратам паўднёварускіх князёў Ізяслававічаў. У 1084–1085 гг. летапіс адзначае яшчэ адзін паход на Менск. Уладзімір Манамах, які канфліктаваў з полацкім князем Усяславам Брачыслававічам, з падтрымкай чарнігаўцаў і полаўцаў захапіў Менск. Паводле «Павучання» Манамаха, ён «изъехахом город, и не оставихом у него ни челядина, ни скотины…» [9, с. 160]. Але цяжка сказаць адназначна паводле гэтага паведамлення, ці быў захоплены і спалены горад, ці была толькі абрабавана акруга і насельніцтва было ўведзена ў палон. Не выключана, што гэты разбуральны паход быў вынікам не толькі даўняга ваеннага змагання Полаччыны

і Кіеўшчыны, але адначасова і ўсталяваўшыміся саюзніцкімі адносінамі паміж Усяславам і Яраполкам у выніку шлюбу Глеба і Анастасіі і выдзялення Глебу асабістага ўдзела. Адметна тое, што паход Уладзіміра Манамаха 1085 г. першапачаткова быў накіраваны супраць цесця Глеба – Яраполка Ізяслававіча, які збег у Польшчу, і толькі потым супраць Менска – па меркаванні навукоўцаў вотчыны Глеба Усяслававіча [5, с. 18].

Лічыцца, што пасля смерці ў 1101 г. Усяслава Брачыслававіча («Чарадзея») роля Менска і княства стала палітычна самастойнай. Летапісныя паведамленні першай чвэрці XII ст., якія датычацца палітычнай гісторыі Полацкай зямлі, звязаны выключна з асобай менскага князя Глеба Усяслававіча, а само княства пераўтвараецца ў адно з самых магутных феадальных утварэнняў сярод іншых у Полацкай зямлі. Вынікам гэтай палітычнай самастойнасці і працягнення палітыкі Усяслава па пашырэнні межаў сваёй дзяржавы, стала аднаўленне ваеннага канфлікта з кіеўскімі князямі. Прычыны гэтага канфлікта навукоўцы разглядаюць па рознаму. Адны бачаць прычыну ў выхадзе менскай воласці з-пад уплыву дзяржаўных інтарэсаў Кіева [3, с. 183–184], другія – у «членстве» Глеба ў «антыманамахаўскай партыі» [2, с. 255], трэція – у эканамічных прычынах [4, с. 163–164] і г. д. Ва ўсялякім разе гэтая барацьба, у той ці іншай форме, вялася з пераменным поспехам на працягу як XI ст., так і XII ст.

Летам 1104 г. на Менск напала аб'яднанае войска паўднёварускіх князёў: «Сего же лета исходяща, посла Святополкъ Путяту на Менескъ, а Володимеръ – сына своего Ярополка, а Олегъ сам иде на Глеба, поемше Давыда Всеславича; и не успыпа ничто же, и възвратишася опять...» [9, с. 185]. Гэты ж паход узгадвае ў сваім «Павучэнні» Уладзімір Манамах: «И потомъ к Меньску ходихом на Глеба, оже ны бяше люди заялъ, и Богъ ны поможе, и створихом свое мышленое...» [9, с. 162]. Адметна тое, што ў гэтым паходзе на Глеба прыняў удзел яго родны брат Давыд, які пачынаючы з 1103 г. знаходзіўся пад уплывам паўднёварускіх князёў. Як сведчаць паведамленні, гэты паход скончыўся безвынікова для заваёўнікаў, а значыць к гэтаму часу Менск ператварыўся ў магутны горад – сталіцу княства з моцнымі абарончымі збудаваннямі і дружынай, што і дазволіла паспяхова супрацьстаяць кааліцыйнаму паходу. Можна ўпэўнена гаварыць аб тым, што за 20 гадоў валодання Менскам Глеб Усяслававіч прыклаў значныя намаганні для развіцця і абароны горада.

У 1106 г. летапіс паведамляе аб сумесным няўдалым паходзе Усяслававічаў на земгалаў [10, с. 186]. І хаця дакумент не пералічвае братоў, можна меркаваць, што Глеб Усяслававіч таксама прыняў актыўны ўдзел у паходзе. Адметна, што гэта адзінае летапіснае сведчанне сумесных дзеянняў Усяслававічаў. Безумоўна, недахоп пісьмовых крыніц дазваляе даследчыкам па-рознаму інтэрпрэтаваць узаемаадносіны Усяслававічаў. Звернем ўвагу на тое, што паведамленне пра паход на Менск у 1104 г. напрамую сведчыць, што «…Олегъ сам иде на Глеба, поемше Давыда Всеславича…», аднак чаму Давыд прыняў удзел у паходзе, на якіх умовах, ды ў рэшце, як ён там аказаўся («…поемше Давыда Всеславича…»), летапіс адказу не дае. Магчыма, гэта адлюстраванне міжусобіцы паміж братамі, а, магчыма, і вымушанага ўдзелу Давыда ў паходзе. У той жа час Лаўрэнцеўскі летапіс пры апісанні паходу на полаўцаў 1103 г., пералічвае Давыда Усяслававіча сярод князёў-ізгояў [11, стб. 177].

Глеб Усяслававіч як рашучы і энергічны палітычны дзеяч свайго часу ўласнымі дзеяннямі праводзіў палітыку аб'яднання вакол Менска шэрагу гарадоў Полацкай зямлі і аднавіў палітыку свайго бацькі Усяслава па пашырэнні тэрыторыі ўласнага княства на ўсходнім і паўднёвым напрамку. Так, мяркуецца, што яшчэ ў пачатку XII ст. яму былі падпарадкаваны гарады Орша і Копысь, якія належалі Смаленскаму княству [3, с. 186]. Гэтыя паселішчы размешчаны непасрэдна на Дняпры, што давала магчымасць збіраць мыта з гандляроў і кантраляваць важны водны шлях. Яшчэ раней да Смаленскага княства быў далучаны Друцк, які займаў важнае стратэгічнае становішча на волаках паміж дняпроўскім і заходнедзвінскім воднымі басейнамі. Пісьмовыя крыніцы таго часу не змяшчаюць імёнаў князёў у гэтых гарадах, і далучэнне іх да Менскага княства магло адбыцца як ваенным, так і мірным шляхам. Ва ўсялякім разе відавочна, што Глеб Усяслававіч выконваў ролю лідара ў гэтым працэсе і здолеў далучыць землі да Дняпра ў сферу сваіх знешнепалітычных інтарэсаў. Такая актыўнасць і роля Глеба хутчэй за ўсё выклікала незадавальненне яго братоў (Давыда і Барыса), якія сваёй пасіўнасцю фактычна паспрыялі страце гэтых здабыткаў.

У 1116 г. Глеб Усяслававіч скіраваў сваю палітыку на поўдзень, на зямлю дрыгавічоў. Летапіс паведамляе «…Глебъ бо бяше воевалъ дреговичи и Случескъ пожегъ, и не каяшеться о семь…» [9, с. 200–201]. Распачынаючы пашырэнне свайго княства на поўдзень, Глеб, відаць, усведамляў тое, што гэты напад зноў прывядзе на канфлікту з Уладзімірам Манамахам, які з 1113 г. стаў кіеўскім князем. Дрыгавіцкая зямля працяглы час знаходзілася пад уплывам і кантролем Кіеўскай зямлі. Глеб Усяслававіч, верагодна, лічыў, што ў Менскага княства было дастаткова сродкаў і рэсурсаў для барацьбы. Збор падаткаў з сельскага насельніцтва княства, кантроль водных шляхоў рэгіёна і, безумоўна, багацце князя (дзякуючы ўдалай жаніцьбе на дачцы паўднёварускага князя) прадастаўлялі яму вялікія магчымасці. У адказ Уладзімір Манамах ажыццявіў паход на Менск, і ў выніку

некалькіх месяцаў асады горада Глеб быў вымушаны падпарадкавацца: «Глебъ же вышедъ из города съ детми ис дружиною, поклонися Володимеру, и молвиша речи о мире, и обещася Глебъ по всему послушати Володимера. Володимеръ же, омиревъ Глеба и наказавъ его о всемъ, вдасть ему Менескъ, а самъ възвратися Киеву» [9, с. 200–201]. Адметна тое, што Менск зноў не быў захоплены ў выніку асады і штурмаў, а быў наўмысна зданы Уладзіміру Манамаху. Абодва бакі пайшлі на стратэгічны кампраміс: Глеб прадэманстраваў пакорлівасць і захаваў бóльшую частку сваіх уладанняў, а Манамах атрымаў Оршу і Копысь мірным шляхам. Сярод даследчыкаў існуе меркаванне, што менавіта падчас аблогі Менска Уладзімір Манамах напісаў сваё «Павучанне», у якім паведамляў аб уласных шматлікіх паходах.

Аднак ужо ў 1119 г. Глеб Усяслававіч зноў аднавіў барацьбу і ажыццявіў паходы ў Смаленскую і Наўгародскую (Новагародскую ?) землі. Уладзімір Манамах з мэтай утаймаваць менскага князя зноў ажыццявіў паход на Менск, у выніку якога Глеб быў паланёны, прывезены ў Кіеў, дзе неўзабаве і памёр («Володимеръ взя Менеск у Глеба у Всеславовича, самого приведе Киеву. Томъ же лете преставися Глебъ в Киеве Всеславичь, сентября в 13» [11, стб. 285]).

Са смерцю Глеба Усяслававіча скончыўся адзін з найбольш яркіх і цікавых перыядаў ранняй палітычнай гісторыі Менска. На жаль, адсутнасць дастатковай колькасці пісьмовых крыніц таго часу не дазваляе ў поўнай ступені рэканструяваць усе адметнасці барацьбы Менска за самастойнае існаванне і спробу палітычнай гегемоніі над бóльшай часткай некалі адзінай Полацкай зямлі. Між тым можна з упэўненасцю сцвяржаць, што перыяд княжання Глеба Усяслававіча з'яўляўся часам найвышэйшай актыўнасці Менскага княства ў складаных сярэдневяковых палітычных абставінах. У час найвышэйшага росквіту сваёй магутнасці межы княства на ўсходзе дасягнулі Дняпра, на паўднёвым усходзе – нізоўяў Свіслачы, на поўдні – Случы.

Узнікае натуральнае пытанне, а якія матэрыяльныя сведчанні могуць дэманстраваць княжанне Глеба Усяслававіча ў Менску?

Археалагічныя даследаванні дзядзінца і пасада Менска сведчаць, што ў канцы XI – пачатку XII ст. адбыліся маштабныя будаўнічыя і земляныя работы, звязаныя з узвядзеннем магутных абарончых збудаванняў Менска, ішло фарміраванне драўлянай забудовы горада, вулічнай сеткі. На суседнім узвышшы (сучасны раён пл. Свабоды) пачалі фарміравацца гарадскія пасады. Падчас раскопак апошніх гадоў атрыманы багатыя матэрыялы, якія сведчаць аб развітай матэрыяльнай і духоўнай культуры Менска.

На наш погляд, найбольш яскравымі тут з'яўляюцца абарончыя збудаванні і фундаменты храма. Праблема іх датавання неаднаразова была абмеркавана даследчыкамі [1, с. 118–121; 2, с. 203–207; 5, с. 151–167, 189–202; 6; 7; 14, с. 72–81 і інш.], што прапанавалі дастаткова абгрунтаваныя аўтарскія канцэпцыі па часе як ўзвядзення ўмацаванняў, так і правядзення храмавых будаўнічых работ. У 2009 г. экспедыцыяй Інстытута гісторыі НАН Беларусі былі праведзены маштабныя раскопкі на замчышчы, матэрыялы якіх ужо ўведзены ў навуковы зваротак [8]. Падаецца сапраўдным, што атрыманыя матэрыялы карэкцiруюць і дапаўняюць некаторыя ранейшыя высновы. Аналіз наяўных археалагічных матэрыялаў і аўтарскіх канцэпцый схіляе нас да высновы аб бóльшай перспектыўнасці канцэпцыі Ю. А. Заяца, што адмаўляе атаясамліванне падзей сакавіка 1067 г. з Менскам на р. Свіслач (Нямізе), якое з'явілася ў супрацьвагу «старому» племяннному цэнтру на р. Менка толькі пасля 1084–1085 г. [6, с. 29–30]. На нашу думку, дата 1084/85 гг. і з'яўляецца тым храналагічным маркёрам, ад якога магчыма пачынаць адлік існавання ўдзелу Глеба Усяслававіча. Уяўляецца, што пасля гэтага адбыўся «перанос» Менска з Менкі на берагі Свіслачы і Нямігі, сфарміраваўся новы цэнтр воласці (княства) і велізарнымі людскімі і грашовымі намаганнямі Усяслава і Глеба былі ўзведзены першыя абарончыя збудаванні. Маштабнасць і хуткасць, з якой узводзіліся абарончыя збудаванні, ўражваюць. Даследаванні 2009 г., і, у прыватнасці, поўны разрэз абарончага вала, дазволілі выдзяліць некалькі ўмоўных будаўнічых гарызонтаў. Найбольш старажытным аказаўся гарызонт з пахаванай пад першапачатковым валам старажытнай дзённай паверхняй: уласна сам першапачатковы вал і шэраг драўляных канструкцый, якія загінулі ў агні яшчэ да земляных і будаўнічых храмавых работ. Другому гарызонту папярэднічалі маштабныя работы па пашырэнні і ўзмацненні першапачатковага вала, які быў насыпаны з гравію, не ўтрымліваў драўляных канструкцый, а з боку пляцоўкі ён трымаўся дзякуючы так званай гакавай канструкцыі. Уласна да гэтага гарызонту адносяцца: распрацоўка катлавана для храма, выкід грунта з якога перакрыў слой пажарышча; самі работы па ўзвядзенні фундамента; усталяванне тыну, які, магчыма, маркіраваў «рабочую зону» храма і ішоў паралельна валу; тварыла і драўляная канструкцыя, якая накрывала будаўнічы матэрыял для храма. Знаходкі з гэтага гарызонту не выходзяць за межы другой паловы XII ст. Папярэднімі даследчыкамі, у тым ліку і падчас работ у 2009 г., адзначана, што часовы інтэрвал паміж узвядзеннем першапачатковага вала і яго падсыпкай быў дастаткова невялікі. Усе знаходкі і аб'екты, якія былі выяўлены пад валам, укладваюцца ў часовы інтэрвал канца XI – пачатку-сярэдзіны XII ст. [7, с. 15, 24–25, рис. 9; 8, с. 29, рис. 26, рис. 88: *4*; 13, с. 235, рис. 6: *7*, с. 236]. Нам падаецца, што ўсе гэтыя работы маглі быць праведзены ў час княжання Глеба Усяслававіча і пры адпаведнай дапамозе свайго бацькі Усяслава, які імкнуўся ўзвесці на паўднёвых

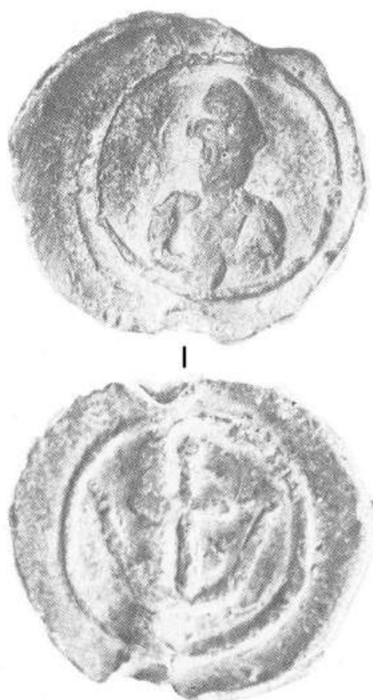
межах сваёй зямлі магутную крэпасць, якая б магла супрацьстаяць пагрозе з боку Кіева. Не выключана, што менавіта гэтыя фартыфікацыйныя работы адыгралі вызначальную ролю ў абароне Менска ў 1104, 1116 і 1119 г. Каму як не Усяславу і Глебу было патрэбна існаванне такой моцнай фартыфікацыі ў горадзе, прычым узведзенай у дастаткова кароткі тэрмін? Тыя праслойкі пажарышчаў і спробы дэндрахраналагічнага вызначэння, якія Э. М. Загарульскі атаясамліваў з пажарамі 1067 г. і 1084–1085 гг., у апошні час былі падвергнуты аргументаванай крытыцы Ю. А. Заяца. На дадзены момант адсутнічаюць упэўненыя звесткі аб сувязі гэтых пажарышчаў з ваенным руйнаваннем горада менавіта 1067 г. і 1084–1085 гг. і, на наш погляд, чаму іх нельга звязаць з абаронай горада ў 1104, 1116 або 1119 г.? Няўжо не было пажараў у горадзе падчас асады, хаця ён і не быў ўзяты? Ды і ўвогуле, з'яўленне прапласткаў пажарышчаў магчыма патлумачыць і больш банальнымі прычынамі.

Цікавасць выклікае каменны фундамент храма памерамі 16 × 12 м, які выяўлены ў паўночна-усходняй частцы дзяцінца яшчэ В. Р. Тарасенка ў 1949 г. і які ў далейшым неаднаразова вывучаўся Э. М. Загарульскім, Л. В. Аляксеевым, Г. В. Штыхавым. Адзінае, у чым навукоўцы прыйшлі да згоды, гэта тое, што па сваім будаўніча-тэхнічным асаблівасцям выяўлены храм не мае дакладных аналогій сярод адначасовых культавых манументальных пабудоў Старажытнай Русі. Парушэнне методыкі даследавання падобных помнікаў прывяло да таго, што даследчыкі па рознаму вызначаюць час яго ўзвядзення: не пазней 1071–1085 гг. [5, с. 198]; пачатак XII ст., а дакладней гады княжання Глеба Усяслававіча (да 1119 г.) [12, с. 204, 221, 247; 14, с. 76]; першыя два дзесяцігоддзі XII ст. [1, с. 79–81; 2, с. 205–206]. Пры работах 2009 г. было адзначана, што з паўночнага і заходняга знешніх бакоў храма яшчэ захаваліся непашкоджаныя культурныя напластаванні, што пакідае надзею на ўстанаўленне канкрэтнай сувязі фундамента з суседнімі культурнымі напластаваннямі пры далейшых раскопках. Намі была таксама звернута ўвага на лакалізацыю храма на тэрыторыі дзяцінца і яго месца ў мяркуемай тапаграфічнай структуры горада. Высветлілася, што розніца паміж старажытнай дзённай паверхняй каля храма і ўяздной браме дасягала 3–4 м. Адпаведна гэта сакральнае збудаванне павінна было займаць адно з самых прэстыжных і высокіх месцаў дзяцінца і панаваць над акаляючай мясцовасцю і, магчыма, над валам. Можна меркаваць, што старажытныя дойліды не выключалі выканання храмам і абарончых функцый. Як было ўстаноўлена і пры папярэдніх даследаваннях, пабудова храма на дзяцінцы адносіцца да аднаго з першых этапаў засваення пляцоўкі гарадзішча і ўзвядзенне абарончых збудаванняў і, мяркуем, часткі жылых і гаспадарчых пабудоў, было вельмі маштабным і аднамомантавым актам, які здзяйсняўся па адзінай задумцы княжацкай улады. У кантэксце нашага бачання месца храма ў тапаграфіі дзяцінца ўзнікае актуальнае пытанне лакалізацыі княжацкага двара. Не выключана, што ён мог знаходзіцца побач з храмам, у найбольш бяспечным месцы дзяцінца. З усходу быў высокі бераг Свіслачы, з поўначы – забалочаная мясцовасць і адгалінаванне Нямігі, з поўдня – лагчына, Няміга, а таксама высокі вал з брамай, на захадзе – астатняя частка дзяцінца, таксама абнесеная валам і рвом. На жаль, пакуль пры раскопках не выяўлены пабудовы, якія маглі прэтэндаваць на гэты статусны комплекс, але ў тым, што ён існаваў на дзяцінцы, не можа быць ніякіх сумненняў.

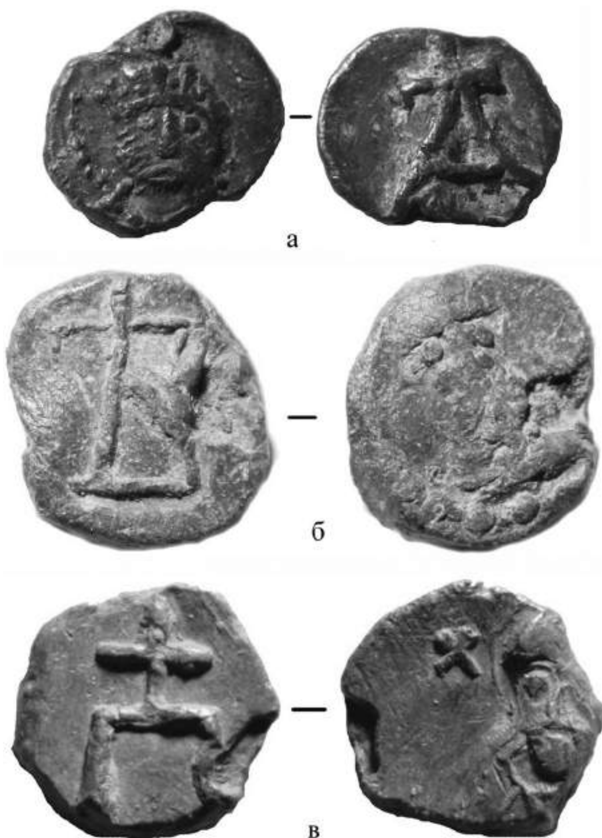
Што датычыцца нашай пазіцыі наконт часу і заказчыка храма, то гэта мог быць Глеб Усяслававіч, і толькі яго паланенне і змена палітычнай і эканамічнай сітуацыі ў княстве не дазволіла завяршыць будаўніцтва. Звяртае на сябе ўвагу і той факт, што толькі ў Менску Глебам, адзіным з шасці сыноў Усяслава Брачыслававіча, распачалося каменнае будаўніцтва храма. Ён, як і яго знакаміты бацька, які па прыкладу з Канстанцінопаля, Кіева і Ноўгарада адбудаваў у Полацку Сафійскі сабор, таксама імкнуўся ўзвесці ў сталіцы свайго княства каменны храм.

Да таго ж летапіс адназначна сведчыць аб прыхільнасці Глеба Усяслававіча да дзейнасці царквы. Так, дзякуючы яго фінансавай падтрымцы, ў Кіева-Пячорскім манастыры ў 1108 г. была пабудавана каменная трапезная [10, с. 187], якая была распісана фрэскамі, а яе падлога была выкладзена паліванымі каляровымі пліткамі. Пры сваім жыцці Глеб Усяслававіч ахвяраваў манастыру 600 грыўнаў срэбра і 50 грыўнаў золата. Яго жонка Анастасія, перадала манастыру яшчэ 100 грыўнаў срэбра і 50 грыўнаў золата. Для таго часу гэта была вельмі вялікая сума грошай (у XII ст. на Русі мелі хаджэнне кіеўскія грыўны вагой 140–160 г і наўгародскія грыўны вагой каля 204 г. На падставе вагавых характарыстык можна меркаваць, што Глеб Усяслававіч і яго жонка перадалі Кіева-Пячорскаму манастыру не меней 112 кг срэбра і 16 кг золата). Сувязі Глеба з манастыром былі настолькі блізкія, што ён стаў адным з нешматлікіх князёў, якія атрымалі гонар быць пахаванымі ў храме. Анастасія перад сваёй смерцю таксама завяшчала пахаваць сябе ў Кіева-Пячорскім манастыры і ахвяравала яму яшчэ пяць сёлаў з чэлядзю. Нават мяркуючы па гэтым факце вялізарных грашовых «уліванняў» у Кіева-Пячорскую Лаўру, няўжо у Глеба Усяслававіча не хапіла б грашовых рэсурсаў да ўзвядзення ў Менску каменнай царквы? Відавочна, што тут умяшаліся фактары яго палону і хуткай смерці.

У археалагічнай літаратуры таксама сустракаюцца звесткі аб пячатках Глеба Усяслававіча. Так, да падобнай знаходкі была аднесена гандлёвая («драгічынская») пломба дыяметрам 17 мм, якая бы-

Мал. 1. Свінцовая пломба (ліцавы і адваротны бок). № 2840/855. 1959 г. Паводле Э. М. Загарульскага

Мал. 2. Свінцовыя гандлёвыя пломбы (*а–в*). Пасад XII–XIII стст. Бернардзінскі двор, вул. Кірыла і Мефодзія, 6–8. Верхні горад. Мінск. Раскопкі Ю. У. Каласоўскага, А. В. Вайцяховіча, А. М. Мядзведзева

ла выяўлена ў 1959 г. На яе ліцавым баку маецца выява святога ў шапцы з апушкай, які трымае ў правай руцэ меч або крыж і расквітнеўшы чатырохканечны крыж з адваротнага боку (мал. 1). Яе атаясамліванне з Глебам Усяслававічам [5, с. 285–286] даволі спрэчнае, асабліва ўлічваючы, што гэта звычайная гандлёвая пломба, а не пячатка, і яна нават не мае подпісаў. Падобныя экзэмпляры былі таксама знойдзены ў Кіеве (2 экз.) і Гродна (1 экз.) і ў агульных зводах пячатак былі таксама папярэдне аднесены да Глеба Усяслававіча [15, с. 320, № 332, 333]. Апошнім часам колькасць пломб значна ўзрасла і, як паказваюць апошнія даследаванні, персаніфікаваць іх, на жаль, немагчыма. Іх прызначэнне вызначаецца наступным чынам: мытныя адзнакі тавараў або замацавальнікаў актаў і пячатак; крэдытныя грошы. Так, пры раскопках 2009 г. у «рабочай» зоне храма, у нагрувашчанні будаўнічага матэрыялу было знойдзена 7 пломб, а пры раскопках бернардзінскага двара (пл. Свабоды, вул. Кірыла і Мефодзія, 6–8) у 2007, 2008, 2010 гг. – больш 20 падобных экзэмпляраў (мал. 2). Вядома такая знаходка пломбы і з левага берага Свіслачы, насупраць мінскага замчышча (мал. 3). У той жа час маецца інфармацыя пра дзве пячаткі дыяметрам 22–23 мм, якія адціснуты адной матрыцай і на ліцавым баку маюць паясную выяву святога у княжацкай шапцы і з чатырохканцовым крыжом ў правай руцэ з надпісам «ГЛЬБЪ», а на адваротным баку надпіс ў 5 слупкоў: «Господи помози рабоу своемоу Глебови» (мал. 4). Адкрытая форма напісання літары «В» – «ГЛЕБОRИ» – сведчыць аб датаванні пячатак першай трэццю XII ст. [18]. Праблема ў тым, што знойдзены гэтыя пячаткі дастаткова далёка ад тых княжацкіх цэнтраў (Україна, Ровенская вобласць, Астрожскі раён, 1995 г.), дзе працякала палітычнае жыццё Глеба Усяслававіча. Не выключана, што яны адносяцца да іншага гістарычнага персанажа.

Тым не менш можна канстатаваць, што Глеб Усяслававіч Менскі для свайго часу стаў знакавай асобай. Якім жа чалавекам паўстае Глеб Усяслававіч? Відавочна, што гэта быў смелы, прагматычны палітык, які ў сваёй дзейнасці кіраваўся мэтамі ўзмацнення і пашырэння сваёй дзяржавы, які як тыповы кіраўнік сярэдневяковай дзяржавы частку свайго жыцця аддаў ваенным дзеянням. Глеб цудоўна разумеў стратэгічную мэту свайго кіравання – выхад да буйных транзітных магістраляў, кантроль гандлю, мытныя падаткі, прыбыткі ад корчмаў на гандлёвых шляхах. Ажыццявіць усё гэта ў Менску было немагчыма, неабходны быў рух ва ўсходнім, заходнім і паўднёвым напрамку, што мы і бачым падчас усяго яго княжання. Пашырэнне тэрыторыі княства давала новыя землі, новыя гарады, новае насельніцтва, якое абкладалася падаткамі. На жаль, да нас не дайшлі мясцовыя пісьмовыя крыніцы, якія

маглі ўтрымліваць звесткі аб гэтым часе і дзейнасці Глеба, а таксама яго палітычным, фізічным і псіхалагічным партрэце. Звесткі Т. Нарбута, у якіх Глеб Усяслававіч падаецца як жорсткі, неспакойны чалавек, які прыгнятаў сваіх падданых living рознымі спосабамі і не даваў спакою суседзям, што ўладанні яго пусцелі, і народ збягаў у суседнія землі, што ён браў у палон сялян і прадаваў іх у няволю, перасяляў на іншыя месцы і г. д. [16, s. 270–273] дастаткова цікавыя, аднак невядома крыніца іх паходжання. З іншага боку, у гэтых звестках няма нічога незвычайнага для перыяду сярэдневякоўя. У гэты час ужо сфарміравалася развітая сістэма падаткаабкладання насельніцтва, натуральна, што патрабаваліся велізарныя грашовыя рэсурсы для эканомікі, узвядзення гарадоў, ахвяраванняў царкве. Жыхары княства прымусова маглі зганяцца для правядзення маштабных земляных і будаўнічых работ, як у самім Менску, так і ў іншых крэпасцях, захоп у палон падчас войнаў і перасяленне насельніцтва ў іншыя землі ўвогуле з'яўляюцца распаўсюджанымі фактамі, якія неаднаразова адзначаюць летапісцы: 1067 г. – Ізяславічы ў разрабаваным Менску «жены и дети вдаша на щиты»; 1102 г. – паход Барыса Усяслававіча на яцвягаў і перасяленне іх на Бярэзіну; 1119 г. – пераяслаўскі князь Яраполк Уладзіміравіч захапіў у палон жыхароў Друцка і перасяліў іх далёка на поўдзень у сваё княства, дзе «сруби город Желъди дрьючаном» і г. д. [9, с. 200–201]. Адметна, што асобныя эпізоды з жыцця Глеба Усяслававіча, якія адносяцца да пачатку XII ст., былі адлюстраваны на мініяцюрах Радзівілаўскага летапісу (летапісны помнік пачатку XIII ст., які захаваўся ў двух спісах XV ст.). Пасля смерці Глеба Усяслававіча яго княства, відаць, было далучана да ўладанняў кіеўскага князя. Яшчэ ў 1160-я гады Менск належаў роду Глебовічаў і дастаткова рэгулярна з'яўляўся на старонках летапісаў, аднак аднавіць сваю магутнасць і уплыў ужо не здолеў, бо з канца XII ст. і на працягу XIII ст. пісьмовыя крыніцы не ўзгадваюць аб горадзе.

Сёння трэба адзначыць і тое, што, на жаль, Мінск не мае ні помніка свайму першаму князю, ні плошчы, ні вуліцы, названых у яго гонар. Адзіным выключэннем і сучасным матэрыяльным праяўленнем ўдзячнасці і памяці дзейнасці Глеба Усяслававіча з'яўляецца срэбраная манета Нацыянальнага банка Рэспублікі Беларусь з яго выявай (мал. 5).

Мал. 3. Свінцовая гандлёвая пломба. Левы берег Свіслачы, насупраць Мінскага замчышча. Выпадковая знаходка А. А. Кунаша

Мал. 4. Актавая пячатка з выявай святога у княжацкай. Ровенская вобласць. Астрожскі раён. Украіна. 1995 г. [18]

Мал. 5. Срэбраная манета Нацыянальнага банка Рэспублікі Беларусь з выявай Глеба Менскага

Літаратура і крыніцы

1. Алексеев, Л. В. Западные земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры / Л. В. Алексеев. – М., 2006. – Кн. 1.

2. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля. Очерк истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв. / Л. В. Алексеев. – М., 1966.

3. Гісторыя Беларусі: у 6 т. – Мінск, 2000. – Т. 1: Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст.

4. Ермаловіч, М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды / М. Ермаловіч. – Мінск, 2011.

5. Загорульский, Э. М. Возникновение Минска / Э. М. Загорульский. – Мінск, 1982.

6. Заяц, Ю. А. К проблеме первоначального Менска (сравнительная хронология поселения на реках Немига и Мена) / Ю. А. Заяц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2005. – Вып. 9. – С. 26– 31.

7. Заяц, Ю. А. Оборонительные сооружения Менска XI–XIII вв. / Ю. А. Заяц. – Минск, 1996.

8. Минское замчище: материалы исследований северо-восточной части в 2009 году (участок I, раскопы 1, 2) / А. М. Медведев [и др.] // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Минск, 2011. – Вып. 22. – С. 236.

9. Повесть Временных лет // Полное собрание русских летописей. – М. ; Л., 1950. – Ч. 2: Лаврентьевская летопись.

10. Повесть Временных лет. – М. ; Л., 1950. – Ч. 1: Текст и перевод.

11. Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. I: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку.

12. Тарасенко, В. Р. Древний Минск: (по письменным источникам и данным археологических раскопок 1945–1951 гг.) / В. Р. Тарасенко // Материалы по археологии Беларуси. – Минск, 1957. – Т. 1. – С. 182–257.

13. Штыхов, Г. В. Археологические раскопки в Минске в 80-е годы XX в. / Г. В. Штыхов // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 2004. – № 19. – С. 232–240.

14. Штыхов, Г. В. Города Полоцкой земли / Г. В. Штыхов. – Минск, 1978.

15. Янин, В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. / В. Л. Янин. – М., 1970. – Т. 1–2.

16. Narbut, T. Dzeje starożytne narodu litewskiego / T. Narbut. – Wilno, 1838. – T. 3.

17. Режим доступа: http://news.tut.by/society/268983.html. – Дата доступа: 01.03.2012.

18.Режим доступа: http://russianchange.narod.ru/collect/savvov/savvov.html. – Дата доступа: 01.03.2012.

Резюме

В. И. Кошман

Глеб Всеславович Менский в свете исторических и археологических источников

В статье рассматривается политическая деятельность первого менского князя – Глеба Всеславовича. На основании летописных и археологических данных предпринимается попытка дать развернутую характеристику личности князя, его политической и военной деятельности, развитию города в конце XI – начале XII вв. Обращается внимание на необходимость увековечивания памяти Глеба Всеславовича в Минске.

Summary

V. Koshman

Gleb Vseslavovich Menski in according to historical and archaeological sources

The article is deals with the political activities of the first Prince of Mensk – Gleb Vseslavovich. Based on archaeological and written sources an attempt to give a detail characteristic of the personality of Prince, his political and military activities, development of the Mensk in the late XI – beginning XII centuries. Attention is drawn to the need of perpetuation the memory of Gleb Vseslavovich in Minsk.

Паступіў 03.03.2012

УДК [94+902/904](476.2)

***П. Ф. Лысенко,** Институт истории НАН Беларуси, доктор исторических наук, профессор (г. Минск)*

В защиту Туровской земли

В начале 60-х годов XX в. в рамках разработки общей проблемы развития раннефеодального общества на территории Беларуси автору настоящей работы была утверждена тема «Туровская земля IX–XIII вв.», которая требовала всестороннего изучения истории южной Беларуси в различных направлениях развития указанного региона на основе комплексного использования источников различного характера. Сама формулировка темы требовала строгой научно обоснованной дефиниции термина «Туровская земля», обозначавшего общественное государственное объединение всего населения данной территории на всех этапах его развития в пределах обозначенного хронологического периода. При неоднократном обсуждении вариантов названия темы «Туровская земля» или «Турово-Пинская земля» с моим научным руководителем В. В. Седовым мы решили, что будет более правильно и обоснованно назвать тему исследования «Туровская земля», сформулировав и сконцентрировав научное обоснование такой формулировки. Такая формулировка названия темы была признана убедительно доказанной и была утверждена в качестве моей кандидатской диссертации, в дальнейшем опубликована в моей первой монографии «Города Туровской земли» [6], а также в обобщающей монографии «Туровская земля IX–XIII вв.» [7], как и в других персональных публикациях и коллективных работах конца XX в. – начала XXI в.

Однако в исторической литературе термин «Турово-Пинская земля» иногда продолжает встречаться в отдельных произведениях. Одним из авторов таких работ является Леонид Васильевич Алексеев – известный исследователь раннефеодальных памятников Древней Руси, доктор исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии Российской академии наук. Л. В. Алексеев сделал очень много полезного по исследованию раннефеодальных памятников западных земель Древней Руси. В ранние годы своей научной деятельности он исследовал древние города на территории Беларуси – Браслав, Друцк, Мстиславль. Много и плодотворно он трудился, изучая историю археологических исследований на белорусских землях и участвуя в краеведческом движении. Л. В. Алексеев является автором крупных и обобщающих монографий «Полоцкая земля» [1], «Смоленская земля в IX–XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии» [2]. В последние годы Л. В. Алексеев опубликовал монографию «Западные земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры» (в двух книгах) [3, 4], в которой подвел итоги исторического и археологического изучения территории Беларуси и Смоленской земли.

Одним из его произведений, посвященных политической истории, является очерк «Турово-Пинское княжество» [4, с. 22–31]. В нем Л. В. Алексеев пытается отрицать правильность названия «Туровская земля (волость, княжество)» и утвердить название «Турово-Пинская земля (волость, княжество)», доказать, что факт образования и утверждения на равных основаниях с другими княжествами Древней Руси говорит об отсутствии его самостоятельности и постоянной зависимости от древнего Киева, о слабой его роли и малом значении в общей системе княжеств Древней Руси. Выводы положениям своего очерка Л. В. Алексеев пытается найти в отдельных цитатах древнерусских летописей и положениях авторов в отдельных исторических исследованиях. При этом наблюдается явная тенденциозность и односторонность Л. В. Алексеева в подборе и использовании фактов и положений, которые бы могли обеспечить видимую логичность и обоснованность его выводов. Конечно, Л. В. Алексеев является одним из основных исследователей истории Полоцкой земли и Смоленского княжества, однако этого недостаточно для того, чтобы претендовать на такую же позицию в исследовании других земель и княжеств Древней Руси.

Один из первых аспектов истории Туровской земли, который Л. В. Алексеев рассматривает в своем очерке, – вопрос о реальном существовании Туровского княжества как самостоятельной структурной единицы в системе древнерусских княжеств великого княжества Киевского. В итоге общего краткого рассмотрения истории политических событий, в которых участвовало Туровское княжество, автор приходит к выводу о существовании в действительности такого княжества, однако говорит о значительно меньшей его самостоятельности и большей зависимости от Киева, чем Полоцкое и Смоленское княжества. Правда, Л. В. Алексеев здесь справедливо оговаривает большую самостоятельность Полоцкого княжества особым режимом полоцких «князей-изгоев», «князей-отщепенцев», потерявших право на участие в наследовании киевского великокняжеского престола.

При изложении истории Туровской земли Л. В. Алексеев избрал метод хронологической последовательности изложения событий, касающихся ее истории. В отдельных местах летописные сообщения сопровождаются краткими комментариями

автора. Однако подбор комментариев явно преследует основную цель автора – доказать ошибочность названия «Туровская земля», ее малозначительность в системе древнерусских княжеств, отсутствие самостоятельности и полнейшую зависимость и подчиненность древнему Киеву. Целевая направленность очерка Л. В. Алексеева о Туровской земле привела к неоднократному повторению в тексте одних и тех же положений, фактологической неверности и ошибочности в интерпретации привлекаемых летописных сообщений, противоречивости собственной позиции и ошибочности отдельных выводов и предположений. Подобная оценка очерка Л. В. Алексеева «Турово-Пинское княжество», несомненно, нуждается в основательном анализе его выводов и положений.

Прежде всего, следует отметить стремление Л. В. Алексеева преуменьшить значение Туровского княжества, поэтому рассмотрим аргументацию исследователя. В кратком тексте очерка (10 стр.) к этому вопросу Л. В. Алексеев обращается неоднократно. Вот извлечения из очерка Л. В. Алексеева: «Это княжество – удел с бесчисленными Пинскими болотами – не играло и не могло играть большой самостоятельной роли: население его было слишком бедным. К нему в Киеве так и относились. То использовали как базу для Мономаха, Олега и их немалых дружин (1076 г.), то "придают" Туров к владениям во Владимире Волынском» и т. д. [4, с. 25]. Далее он пишет: «Перед нами, таким образом, прошли основные события, связанные с Турово-Пинским княжеством. По ряду причин, о которых мы говорили, оно не может быть включено в число наиболее экономически развитых княжеств Руси (как и в политическом отношении). Здесь мы расходимся с П. Ф. Лысенко» [4, с. 30]. И далее: «Турово-Пинское княжество, сформировавшееся в низинных заболоченных местах левобережья Припяти, не было значительным, недаром развитие городов там шло намного медленнее, чем в других землях, и возникновение Пинска отделяло от основания Турова почти сто лет! Княжество это не было лакомым куском для киевских князей, они его перебрасывали из рук в руки, дробили, присоединяли части к другим землям. Там не создалось даже устойчивой династии своих турово-пинских князей» [4, с. 30].

Не все в этих цитатах из очерка Л. В. Алексеева верно отражает исторические события. Еще в 988 г. при проведении великим киевским князем Владимиром Святославичем административной реформы местные князья племенных княжений были заменены сыновьями Владимира Святославича. При этом наиболее важные земли были розданы по старшинству сыновей Владимира Святославича. Старший его сын Вышеслав получил Новгородское княжество, второй по старшинству сын Изяслав – Полоцкое княжество, а третий по старшинству сын Владимира Святославича Святополк – Туровское княжество. Выделение Туровского княжества третьему по старшинству сыну Владимира Святославича подтверждает его высокий статус в системе княжеств Древней Руси.

В 1054 г. великий князь киевский Ярослав Владимирович перед своей смертью завещал Туровское княжество своему старшему сыну Изяславу Ярославичу. Это также свидетельствует о высоком статусе этого княжества.

В 1125 г. после смерти великого князя киевского Владимира Мономаха Туровское княжество вновь было выделено его третьему сыну – Вячеславу. Это также свидетельствует о высоком статусе Туровского княжества.

О высоком статусе Туровского княжества говорит неоднократный в XI–XII вв. переход туровских князей на киевский великокняжеский престол. В 1015 г. после смерти великого князя киевского Владимира Святославича на киевский престол взошел туровский князь Святополк Владимирович, старший по возрасту из оставшихся в живых сыновей Владимира Святославича. В 1054 г. после смерти Ярослава Владимировича на киевский престол взошел его старший сын Изяслав, бывший к этому времени туровским князем. В 1093 г. после смерти великого князя киевского Всеволода Ярославича на киевский престол взошел туровский князь Святополк Изяславич. В середине XII в. после смерти великого киевского князя Ярополка Владимировича в 1139 г. на киевский престол взошел туровский князь Вячеслав Владимирович (в 1139 г., и позднее – в 1154 г.). В 1088 г. Святополк Изяславич оставил Новгородское княжество и перешел на туровский престол. В 1125 г. Вячеслав Владимирович оставил Смоленское княжество и перешел на туровский престол. Он же в 1140–50-х годах неоднократно оставлял Переяславское и Пересопницкое княжества и возвращался назад на туровский престол. В 1088 г. владимирский князь Ярополк Изяславич вступил в жестокую борьбу за туровский престол с великим князем киевским Всеволодом Ярославичем, в которой погиб от рук подосланных убийц. В 1123 г. в борьбе с великим князем киевским Владимиром Мономахом за туровское княжество погиб владимирский князь Ярослав Святополчич. В 1158 г. великий князь киевский Изяслав Давыдович во главе коалиции из семи князей десять недель безуспешно осаждал Туров, стремясь изгнать из него Юрия Ярославича, внука Святополка Изяславича, восстановившего на туровском престоле династию Изяслава Ярославича. В 1160 г. киевские князья из рода Мономашичей во главе коалиции из четырех князей три недели безуспешно осаждали Туров, стремясь возвратить его в число династических владений Мономашичей.

Все эти многочисленные передачи Туровского княжества старшим сыновьям великого князя киевского при каждом разделе Киевского княжества (3 раза), переходы туровских князей на киевский великокняжеский престол (4 раза), ожесточенная борьба за туровский престол представителей туровской династической линии Изяславичей с великими князьями киевскими в 1088 г., 1123 г., попытки в коалиционных походах в 1158 г. и 1160 г. изгнать из Турова потомков Святополка Ярославича, свидетельствуют о ценности и значительности Туровского княжества в общей системе княжеств Древней Руси.

Приведенные летописные сообщения опровергают утверждение Л. В. Алексеева о малозначительности Туровского княжества в древности, о его невысокой ценности для киевских князей.

Знал ли Л. В. Алексеев о приведенных летописных сообщениях о Туровской земле? Л. В. Алексеев оперирует в статье сообщениями из «Повести временных лет», Ипатьевской летописи. Если не знал, то это плохо для автора статьи на озаглавленную тему. Еще хуже, если знал, но сознательно игнорировал их, что приводило к искажению исторической действительности в угоду своей бездоказательной концепции.

Кстати, в приведенной цитате из очерка Л. В. Алексеева требует пояснения еще одно ошибочное утверждение об отсутствии в Туровской земле устойчивой княжеской династии [4, с. 30]. Это утверждение опровергает сам же Л. В. Алексеев, приводя генеалогическую таблицу туровских князей с оценкой: «П. Ф. Лысенко, по-видимому, прав, предлагая следующую родословную турово-пинских князей… Как видим, все это гипотетично, но другой возможности источники не дают» [4, с. 29]. Как видно из приведенных сообщений, Л. В. Алексеев в одном и том же очерке приводит два взаимоисключающих вывода. В серьезном научном труде это недопустимо.

Явная тенденциозность прослеживается в освещении Л. В. Алексеевым событий 1088 г. В том году «Повесть временных лет» содержит запись: «Того же лета иде Святополкъ из Новагорода к Турову жити» [8, с. 137]. Это верно. В «Повести временных лет» такая запись есть. Однако «Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись» (т. II) содержит сообщение о переходе Святополка в Туров в другой записи: «…том же лете иде Святополкъ из Новагорода Турову на княженье» [9, стб. 199]. Запись Ипатьевской летописи, несомненно, более информативна. Она показывает, что Святополк переходит в Туров не просто «жити», а «на княжение», указывает на предпочтительную более высокую ценность Турова, чем Новгорода, с точки зрения перспектив перехода на киевский великокняжеский престол. Ведь отец Святополка Изяслав Ярославич перешел на киевский великокняжеский престол с туровского престола. Л. В. Алексеев не стал рассматривать причины перехода Святополка из Новгорода в Туров, ограничившись редакцией «Повести временных лет» «жити» – ведь именно это больше соответствовало его концепции умалению роли и значения Туровского княжества.

Одним из аргументов незначительности Туровской земли Л. В. Алексеев считает летописное сообщение 1078 г. о выделении Турова «в придачу» к Владимирскому княжеству Ярополку Изяславичу и сообщение 1132 г. о передаче Турова и Пинска Изяславу Мстиславичу в добавление к Минскому княжеству. Вот его цитаты: «3 октября происходит знаменитая битва на Нижатиной Ниве. В ней гибнет Изяслав Ярославич… Киевский стол возглавляет Всеволод Ярославич. Происходит очередное перераспределение столов: в Чернигове – Владимир Всеволодович Мономах, в Новогороде – Святополк Изяславич, его брат Ярополк получает Владимир Волынский, к которому *в* “*придачу*” *дается Туров*» [4, с. 24]. Далее: «Через 8 дней и его выгнал из Переяславля Ярополк, он вызвал Изяслава Мстиславича из Полоцка <...> Полный колебаний Ярополк, стараясь спасти эти земли для Мономахова племени, – талантливо разбирает всю эту запутанную ситуацию А. В. Поппэ, – в сомнении, кому угодить, с чьей силой считаться, той же зимой 1132/33 г. “уладися с братьею и да Переяславль Вячеславу”, а Изяславу дал остаток “передние волости его”, Минск, добавив Туров и Пинск”. Опять это *добавление* Туровских владений к чему-то!» [4, с. 25]. Здесь нужно обратить внимание на то, кем и кому предается Туровское княжество. В 1078 г. великий князь киевский Всеволод Ярославич передает Туровское княжество своему племяннику Ярополку, сыну своего старшего брата Изяслава, погибшего на Нежатиной Ниве за Всеволода, весьма вероятному претенденту на киевский престол. В 1132 г. великий князь киевский Ярополк Владимирович так же передает Туровское княжество своему племяннику Изяславу, сыну старшего брата Мстислава Владимировича, также вероятному претенденту на киевский престол. Так что наделение Туровским княжеством в 1078 г. Ярополка Изяславича и в 1132 г. Изяслава Мстиславича можно усматривать, как наделение своеобразным «княжеским доменом» претендентов на будущее княжение на киевском великокняжеском престоле. В таком случае такое наделение «в придачу» не имеет значения «умаления» роли и значения Туровского княжества, а имеет смысл своеобразного «аванса» и признания прав претендента на киевский великокняжеский престол.

К сожалению, в небольшом очерке Л. В. Алексеева «Турово-Пинское княжество» содержится довольно много ошибочных или неверных объяснений летописных сообщений. Так, автор очерка сообщает:

«Святополк Окаянный, как мы знаем, в 1015 г. вероломно занял киевский стол» [4, с. 23]. Ведь это неверно, так как Святополк Владимирович, третий сын умершего великого князя киевского Владимира Святославича, на момент его смерти оставался старшим из его сыновей после смерти старших братьев – новгородского князя Вышеслава в 1010 г. и полоцкого князя Изяслава в 1001 г. Следовательно, Святополк занял киевский престол по праву наследования на вполне легитимных основаниях, а не «вероломно», как сообщает Л. В. Алексеев. Далее он же утверждает, что туровский и великий киевский князь Святополк Владимирович после поражения в 1019 г., бегства в Польшу и смерти «межи Ляхы и Чехы» «просто бросил свое княжение в Турове» [4, с. 23]. Такая же формулировка используется Л. В. Алексеевым и впоследствии: «Первый туровский князь Святополк Окаянный просто его бросил (Туровское княжество. – *П. Л.*)» [4, с. 30]. Однако Святополк Владимирович не бросил ни Туровского, ни великого княжества Киевского. Он просто проиграл последнее сражение на Альте своему младшему брату Ярославу, поднявшему руку на старшего брата в нарушение порядка престолонаследия.

Выше уже говорилось о тенденциозно выбранном Л. В. Алексеевым летописном сообщении о переходе Святополка Изяславича из Новгорода в Туров «княжити»: «Того же лѣта Святополкъ из Новагорода к Турову жити» [8, с. 137]. Так, Л. В. Алексеев ошибочно сообщает: «24 апреля 1093 г., в день антипасхи, Святослав по смерти Всеволода Ярославича сел на киевский великокняжеский стол» [4, с. 24]. В действительности на великий княжеский киевский престол после смерти Всеволода Ярославича в 1093 г. сел не какой-то Святослав, а его племянник Святополк Изяславич, сын старшего брата Всеволода Ярославича, занимавшего киевский престол до Всеволода и погибшего в 1078 г. на Нежатиной Ниве за интересы Всеволода.

Нельзя согласиться и с утверждением Л. В. Алексеева о том, что «Турово-Пинский стол, весьма близкий к Южной Руси, не всегда имел руководителем одну и ту же княжескую фамилию. Однако эти земли обычно мыслились (во второй половине XI в., во всяком случае) за линией князей, идущей от одного из старших сыновей Ярослава Мудрого – Изяслава, Святополка и Ярополка» [4, с. 25]. После раздела великого княжества Киевского Ярославом Владимировичем Мудрым Туровским престолом последовательно владели потомки его старшего сына Изяслава (1052–1088 гг.) – его сын Ярополк (1076–1088 гг.), его второй сын Святополк (1088–1113 гг.). В 1113 г. после смерти Святополка Изяславича династическая линия Изяславичей на туровском престоле временно прервалась. После смерти Святополка Изяславича на киевский великокняжеский престол взошел Владимир Мономах. Вопреки решению Любечского съезда князей в 1097 г., закреплявшего раздел владений по принципу «каждый да володеет своей вотчиной», на котором Владимир Мономах целовал крест за утверждение этого принципа, Владимир Мономах, заботясь о своем многочисленном семействе, отказался утвердить туровский престол за Ярославом Святополчичем, сыном своего двоюродного брата и предшественника на киевском престоле. Ярослав Святополчич, владимирский князь, в борьбе за туровский престол организовал мощную коалицию из польских и венгерских войск. В походе на Владимира Мономаха в 1123 г. он погиб от рук подосланных убийц. Туровский престол с 1125 по 1158 г. оказался в руках Мономаховичей. В 1158 г. Туров занял Юрий Ярославич, сын погибшего в 1123 г. Ярослава Святополчича и внук Святополка Изяславича, туровского (1088–1113 гг.) и великого князя киевского (1093–1113 гг.). Так на туровском престоле была восстановлена династия Изяславичей, правившая в Турове, Пинске, Дубровице (на Горыне) в XII–XIII вв.

Небольшие частные замечания. У Ярослава Мудрого были сыновья Илья, Владимир, Изяслав, Вячеслав, Игорь, Святослав, Всеволод, дочери Анастасия. Елизавета, Анна. О Ярополке и его сыновьях в летописи не сказано (см. генеалогию князей Киевской Руси) [5]. Далее у Л. В. Алексеева примечание 10: «Вячеслав был четвертым сыном Владимира Мономаха (Мстислав, Изяслав, Ярополк, Вячеслав, Святослав, Юрий, Роман, Андрей), родившимся, очевидно, около 1180 г. Его карьера началась с похода с половцами в Ростовскую землю на помощь Мстиславу, с которым они разгромили Олега и Ярослава Святославичей 27 февраля 1097 г. [1, с. 170]. Таким образом, Ростовский стол, который занимал Вячеслав в 1097–1107 гг., был первым княжеским столом в жизни Вячеслава. В дальнейшем он много раз, мы увидим, сидел в Турове» [4, с. 25]. Тут, очевидно, допущена ошибка в дате рождения Вячеслава (1180 г.), так как его отец Владимир Мономах умер в 1125 г.

Также невозможно согласиться с замечанием автора «Очерка» о том, что «Новый великий князь Изяслав Давыдович с лучской, галичской и смоленской помощью напал на Туров, где теперь сидел Юрий Ярославич – сын того Ярослава Изяславича, которого мы видели на Туровском столе в 1146 г.» [4, с. 27]. В Турове в 1158 г. действительно сидел Юрий Ярославич, но это был не сын Ярослава Изяславича, а сын Ярослава Святополчича (и внук Святополка Изяславича (умер в 1113 г.)), погибшего в 1123 г. в борьбе за Туровское княжество с Владимиром Мономахом. Таким образом, в Туровском княжестве была восстановлена династия Изяславичей,

прерванная в 1113 г. Владимиром Мономахом. С этим согласен и Л. В. Алексеев, не возражая против генеалогической таблицы туровских и пинских князей по материалам П. Ф. Лысенко [4, с. 29].

Нельзя полностью согласиться с изложением событий 1158 г. В частности, Л. В. Алексеев сообщает: «У нападавших было желание передать Туров князю Владимиру Мстиславичу. В походе участвовали, как мы помним, и полочане. Были сожжены окрестности Турова, около Пинска и "за Припятью" (очевидно, все то же Погорынье). Туровский князь умолял "взять его в любовь" (и, следовательно, не лишить его стола), но "Изяславъ того не въсхотъ, но всяко хотяше под нимъ взятии Туровъ и Пинескъ и стояша около города недель 10 и бысть моръ в коняхъ и тако… възвратишася въ своясi"» [9, стб. 492]. Здесь Туров и Пинск выступают как сравнительно мощные крепости, которые могли выдержать десятидневную осаду» [4, с. 27]. Погорынье – область по бассейну р. Горынь, правого южного притока Припяти. Берендичи воевали «за Припетью», т. е. в области к северу от Припяти. К тому же Пинск кочевники берендичи пытались захватить наездом и не проводили его длительной осады. *Десятинедельную*, а не десятидневную осаду выдержал Туров благодаря мужественной обороне и активной помощи местного населения Юрию Ярославичу, восстановившему на туровском престоле династическую линию Изяславичей.

Не совсем верна и характеристика Турова в сообщении о событиях 1160 г.: «Зимой этого года "къ Турову на Гюргя" ходила новая коалиция князей: Мстиславъ Изяславичъ и Ярослав брат его Ярополк Андрѣевичь Володимиръ брат его Ярополкъ к Турову на Гюргя Ярославича и стояша полъ 3 неделъ и не въспъше ничтоже» [9, стб. 510]. «Отсутствие знаков препинания затрудняет дословное понимание того, кто из князей был в походе. Мы видим лишь опять, что это не прежний Туров» [4, с. 27]. Скорее, это был прежний неприступный Туров.

Не совсем верно трактуются события 1162 г. Л. В. Алексеев сообщает: «1162 г. Из записи этого года в летописи мы узнаем, что в Турове теперь сидит брат Ярослава – Святополкъ Георгиевич Туровский»[4, с. 27]. Не совсем понятно, о каком Ярославе, брате Святополка Георгиевича Туровского идет речь. Несколько выше в летописи содержится запись: «Том же лете створи мир Ростислав с Гюргем с Ярославичем» [9, стб. 520]. Здесь определенно говорится, что мир заключен с Юрием Ярославичем, князем туровским. Юрий Ярославич оставался жив еще до 1167 г. Летопись сообщает: «Том же лете приведе Ярославич Изяславич поемъ дчерь оу Дюрга оу Ярославича Малъфридъ ис Турова за сына Всеволода» [9, стб. 527]. Очевидно, Юрий Ярославич еще оставался в 1167 г. князем в Турове.

Совершенно необъяснимым остается сообщение Л. В. Алексеева о походе татар на Литву в 1210 г.: «В 1210 г. туровские князья поддерживают поход татар (!) на Литву и т. д.» [4, с. 31]. Ведь в 1210 г. татары были еще в Сибири, даже не завоевали Средней Азии, и впервые появились в Европе в Подонье на Калке в 1223 г. К тому же и Литвы как государственного образования в это время еще не было.

Далее Л. В. Алексеев приступает к полемике с П. Ф. Лысенко по вопросу о названии княжества – Туровское или Турово-Пинское: «Мы вступаем в обозрение сведений о Турово-Пинской земле XIII в., и нас удивляет утверждение П. Ф. Лысенко, что "сведения о политической жизни Туровской земли в XIII в. очень скупы. Раздробившаяся на удельные княжества и удаленная от крупных политических центров Туровская земля не могла оказывать влияние на политическую жизнь древнерусских княжеств" [6, с. 31; 7, с. 15). Но верно ли это утверждение? Если верно, то только в отношении Турова (с которым автор, видимо, более всего имел дело). Действительно, Туров, неоднократно фигурировавший в наших основных восьми томах русских летописей, в XIII в. упоминается считанные разы, но Пинск только за первую половину XIII в. назван 12 раз (табл. 1). Таблица с очевидностью показывает, что, вопреки утверждению П. Ф. Лысенко, дреговичское княжество следует именовать не "Туровская земля", а "Турово-Пинская земля", ибо удельный город Пинск (если его можно так назвать) уже во второй половине XII в. и главным образом в XIII в. обогнал своего стареющего княжеского соседа – Турова, значение которого в политическом, да, видимо, и в экономическом смыслах стало ничтожным» [4, с. 27].

Таблица 1. **Упоминания городов Туров, Пинск и Берестье в летописях в первой половине XIII в. (по Л. В. Алексееву) [4, с. 25]**

Туров	Пинск	Берестье
		1203*
	1204	
1207	1207	
		1213
1226		
	1227	1227
1228	1228	
	1229	1229
	1232	
		1235
	1240	1240
	1246	
	1248	

* Год летописной записи.

Прежде всего, вызывает недоумение, почему Л. В. Алексеев для определения названия княжества предлагает использовать лишь ограниченное время его существования – первую половину XIII в., в то время как княжество существовало значительно больший период времени – в X–XIII вв. Оправданно ли это? Не скрывается ли за этой искусственно вырванной хронологической частью истории попытка столь же искусственно выбранного частного, а не общего принципа членения всей истории Туровского княжества? Очевидно, да! Ведь другого принципа Л. В. Алексеев не находит. Правильно ли это? Рассмотрим данный метод на «ленте времени» (табл. 2).

Таблица 2. **«Лента времени» Туровского княжества**

980	1097	1167–1174
Первое упоминание Турова	Первое упоминание Пинска	Туровское княжество Пинское княжество
I период	II период	III период
Туровское	? Турово-Пинское ?	Туровское Пинское

Совершенно очевидно, что в первый период Туровского княжества до 1097 г. (первое упоминание Пинска) княжество не может называться Турово-Пинским. В третий период княжества существовали раздельно (Туровское и Пинское), и в это время также не могло быть общего названия Турово-Пинское. Краткий период между 1097 и 1167 (1174) г. имеет весьма сомнительное временное совместное название – Турово-Пинское княжество. Остается одно общее название – Туровское княжество (волость, земля).

К сожалению, Л. В. Алексеев не пытается выяснить причину, вызванную тем, что летописец более часто упоминает Пинск, чем Туров в первой половине XIII в. В комментарии к «Повести временных лет» Д. С. Лихачев указывает, что в Волынской летописи, составляющей основное содержание Ипатьевской летописи, летописец использовал местные летописи, в том числе и Пинскую летопись. Этим он объясняет отдельные местные детали пинской истории и топографии. Использованием пинских летописей летописцем Волынской летописи, очевидно, и объясняется более частое упоминание Пинска в Ипатьевской летописи, чем Турова, но вовсе не тем, что Пинск имел более высокий уровень развития экономической, политической и культурной жизни. Последнее приведено Л. В. Алексеевым априорно, без развернутой системы доказательств, и без опровержения доводов Д. С. Лихачева. Следовательно, это недоказанное и необоснованное положение неправомерно использовано Л. В. Алексеевым в качестве основы для выводов о более значительной роли Пинска, чем Турова и о необходимости именовать Туровское княжество Турово-Пинским.

Не считаю возможным согласиться с Л. В. Алексеевым по поводу его следующего замечания: «Упорно настаивая именно на полной (!) самостоятельности этого княжества, П. Ф. Лысенко отмечает, что от Владимира Святого Святославича и до вокняжения Всеволода Ольговича (1140 г.) в этом городе сменилось 11 князей, 8 из которых владели одновременно Туровом. И это, по его мнению, не доказывает единения Турова с Киевом» [4, с. 29]. Л. В. Алексеев не приводит в доказательство моего «упорного настаивания» о *полной* самостоятельности Туровского княжества прямой цитаты из моих работ. Это и невозможно. Ни в одной моей работе никогда не было такого утверждения. Более того, я глубоко убежден, что в едином древнерусском государстве все его составные территории находились в состоянии феодальной подчиненности к великому киевскому князю, правда степень зависимости у каждой территории была разная в соответствии с конкретными обстоятельствами. Поэтому никогда и нигде не писал и не говорил о «полной самостоятельности этого княжества». Это измышление Л. В. Алексеева, и недаром он не смог привести такой моей цитаты. Это не этичный метод научной полемики – приписывать своему оппоненту какое-либо утверждение.

Относительно «единения с Киевом», из 11 киевских князей два князя были общерусскими (Владимир Святославич и Ярослав Владимирович), а из девяти остальных четыре на киевский престол пришли из Турова (Святополк Владимирович в 1015 г., Изяслав Ярославич в 1054 г., Святополк Изяславич в 1093 г. и Вячеслав Владимирович в 1139 г.). Это говорит о том, что Туровское княжество было одним из основных «поставщиков» киевских князей.

Требует пояснения еще одно замечание Л. В. Алексеева: «Нам теперь надлежит вернуться к ранее поставленному вопросу о характере Турово-Пинского княжества – действительно ли оно выделилось из состава Киевского государства “одновременно и на равных основаниях с княжеством Новгородским, Полоцким, Смоленским, Черниговским”, как это утверждает П. Ф. Лысенко, что ему “среди феодальных княжеств Киевской Руси… принадлежит видное место, и насколько прав или не прав М. Н. Тихомиров, видевший в этом феодальном объединении лишь ученую фикцию?”» [4, с. 29]. О том, что Туровское княжество выделилось из состава Киевского одновременно и на равных основаниях с княжествами Новгородским, Полоцким говорит летописец – «и посади Вышеслава в Новегороде, а Изяслава в Полотьсце, а Святополк Турове, Ярослав в Ростове» [8, стб. 105].

О видном месте Туровского княжества говорят выделение его старшим сыновьям при разделе Киевского княжества Владимиром Святославичем, Ярославом Владимировичем и после смерти Владимира Мономаха, а также переход туровских князей на киевский великокняжеский престол – Святополка Владимировича (1015 г.), Изяслава Ярославича (1054 г.), Святополка Изяславича (1093 г.), Вячеслава Владимировича (1139, 1154 гг.). Это подтверждается конкретными сведениями из летописи, и опровергнуть их Л. В. Алексеев не может. Игнорировать эти сообщения также не следует.

Отношение к оценке Турово-Пинской земли М. Н. Тихомировым рассмотрено и опубликовано П. Ф. Лысенко еще в 1974 г. [6, с. 12–13]. Почему-то Л. В. Алексеев не упоминает об этом, хотя и поддерживает вывод П. Ф. Лысенко на страницах своего очерка [4, с. 25].

Противоречивые сведения о династической линии туровских князей содержатся в двух соседних абзацах работы Л. В. Алексеева: «Туровские князья постоянно менялись, своей династии там не было (она надолго не удерживалась). В Туров киевский великий князь сажал того, кого считал нужным (этого нет ни в Полоцке, ни в Смоленске)» [4, с. 25].

П. Ф. Лысенко, по-видимому, прав, предлагая следующую родословную турово-пинских князей, которые распадались на две линии – князей Туровских и Пинских [6, с. 31]:

Князья турово-пинские:

Изяслав Ярославич

Святополк Изяславич

(Ярослав Святополчич, не княжил)

Георгий Ярославич

Святополк Георгиевич

(сестра – Ярослава, братья Иван и Глеб)

Туровские князья:	*Пинские князья:*
(«ис Турова Святополчичи», 1204)	Ростислав (Ярославич? Ярополчич?)
(«Князя туровские», 1274)	Владимир Ростиславич
	Федор, Демид, Юрий

Как видим, все это гипотетично, но другой возможности источники не дают. П. Ф. Лысенко полагает, что “раздел Туровской земли произошел уже после смерти Юрия (Георгия. – *Авт.*) Ярославича, где-то между 1167 и 1174 гг.”, и можно думать, что он прав» [4, с. 29]. Утверждение о том, что «В Туров киевский великий князь сажал того, кого считал нужным» автор очерка сам же опровергает двумя последующими абзацами и генеалогической таблицей туровских князей.

Не совсем последователен Л. В. Алексеев в вопросе о границах Туровской земли. Вначале он говорит, что: «Границу Турово-Пинского княжества в последнее время определил П. Ф. Лысенко» [4, с. 22]. Чуть позже он уже утверждает: «Границы этого племени совпадали с теми, которые мы установили выше для Турово-Пинской земли. Значит, племенное княжение дреговичей просуществовало до появления во главе Турова и, может быть, некоторых других раннефеодальных центров князей, захвативших власть в них из Киева» [4, с. 24–25]. В итоге непонятно, о каких границах Туровского княжества говорит Л. В. Алексеев: о тех, которые определил П. Ф. Лысенко, или о границах в описании (в общем плане) Л. В. Алексеева.

Довольно путано изложены в очерке вопросы, касающиеся границ территории Туровской земли после смерти Ярослава Мудрого в 1054 г.: «Смерть Ярослав Мудрого (1054) внесла свои коррективы во владение Туровскими землями: в Турове, узнаем мы, теперь сидит уже не Святополк (названный после смерти Владимира Святого в 1015 г. “Окаянным”), а Изяслав Ярославич. Однако мы еще не знаем, каких размеров было тогда это традиционно называемое Турово-Пинское княжество, как далеко оно распространялось» [4, с. 23]. Естественно, после смерти Ярослава в 1054 г. в Турове не мог сидеть Святополк Владимирович, погибший еще в 1019 г. в борьбе с Ярославом. И узнаем мы об этом не в 1054 г. после смерти Ярослава. Границы же отдельных княжеств по летописным данным определяются весьма приблизительно и условно с редкими упоминаниями сведений, говорящих об их изменении в связи с какими-то событиями – пожалованиями, дарениями, захватами.

Не со всем можно согласиться в изложении истории Туровской земли во второй половине XII – начале XIII в. В частности, Л. В. Алексеев пишет: «Во второй половине XII – начале XIII в. Турово-Пинская земля была раздроблена. Появившиеся мелкие княжества: Туровское, Пинское, Слуцкое, Клецкое ослабляли мощь земли. Все эти мелкие владения немедленно попали под влияние более мощных соседей, в основном в зависимость от галицко-волынских князей. Боясь этой зависимости, турово-пинские князья стремились к контактам с только что образовавшимся Литовским княжеством, в частности с Миндовгом, внезапная кончина которого (1263) полностью совпала со смертью Александра Невского и почти совпала со смертью Даниила Галицкого (1264)» [4, с. 25]. Клецкое княжество выделилось из состава Туровского княжества в начале XII в., и его князь Вячеслав Ярославич уже в 1127 г. участвовал в коалиционном походе киевского князя Мстислава Владимировича на Полоцкую землю. Не упомянуто Дубровицкое княжество, располагавшееся в бассейне Горыни и известное с 1183 г. (князь

Глеб Юрьевич). Невозможно согласиться с заявлением, что турово-пинские князья «боясь этой зависимости (от волынских князей – *П. Л.*) стремились к контактам с только что образовавшимся Литовским княжеством». После разгрома южнорусских княжеств (Черниговского, Киевского, Переяславльского, Владимирского) в 1239–1240 гг. литовские князья проводили политику постоянных набегов на южные княжества. Такие набеги зафиксированы в летописях в 1205, 1229, 1241, 1246, 1247, 1248, 1253, 1262 г. Во время этих набегов горели селения, грабили имущество, угоняли население в плен. Пинские князья и население в волынских князьях видели защитников от литовских набегов и радовались их победам, что также зафиксировано в летописи.

Неприятно также встречать в очерках явные противоречия автора самому себе. Так в первом томе очерков «Города Туровской земли» автор отмечает: «Итак, с нашей точки зрения, всего вероятнее, что на месте, где в древнерусское время возник город Туров, первоначально существовало небольшое племя дреговичей, тотемом которого был тур» [3, с. 163]. А уже во втором томе очерков Л. В. Алексеев пишет: «К его (Лысенко – *П. Л.*) аргументации можно добавить, что подобно другим восточнославянским племенам (кривичи, словене и т. д.) дреговичи "и род их" "держали почаша" "свое княжение", которое первоначально возглавлялось местной племенной знатью. Это было большое племя (тысяча), о котором нам сообщил летописец» [4, с. 24].

Подводя итог критическому разбору очерка «Турово-Пинское княжество» известного историка и археолога Л. В. Алексеева в его обобщающей работе «Западные земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры» (в 2 кн., М., 2006) приходится с сожалением констатировать, что автор очерка допустил ошибочный подход и производил исследование темы, не исходя от имеющегося материала, а исходя от заранее определенного намерения – доказать неправильность названия «Туровское княжество (волость, земля)». По его мнению, это княжество (волость, земля) должно называться Турово-Пинским княжеством. К сожалению, убедительных доводов автор очерка в доказательство правоты своего утверждения не привел. Единственный довод, который он привел в доказательство правильности своего предложения (даже не вывода) – более частое упоминание Пинска (12 раз), чем Турова (3 раза) в первой половине XIII в., которое он ошибочно трактовал, как решительное преимущество в экономическом развитии и значении Пинска по сравнению с Туровом. Это автором очерка не доказано и не подтверждено материалами и летописями. В действительности этот факт в истории объясняется использованием автором Волынской летописи местной пинской летописи, что игнорировал (или не знал?) Л. В. Алексеев. Отсутствие у автора очерка убедительной аргументации не позволяет признать позицию автора доказательной, поэтому феодальное государственное образование с центром в г. Турове должно называться Туровским княжеством (волостью, землей).

Второе стремление автора очерка – доказать незначительность Туровского княжества, отсутствие его, как самостоятельной административно-политической структуры, его полнейшая зависимость от киевского великого князя. Эта позиция автора очерка опровергается летописным сообщением о выделении Туровского княжества наряду и одновременно с Новгородским, Полоцким, Ростовским в 988 г., выделением его старшим сыновьям великих киевских князей, производивших раздел великого княжества Киевского. Иллюзия единства Туровского княжества и его постоянного вхождения в состав Киевского княжества объясняется частым (4 раза) переходом туровских князей на киевский великокняжеский престол.

Аргумент об отсутствии в Туровском княжестве собственной династической линии не соответствует действительности, что вынужден признать и автор очерка.

К сожалению, в очерке содержится большое количество фактологических неточностей и ошибок, что приводит автора к противоречиям в тексте и необоснованным предположениям. Остается сожалеть, что такой известный автор и исследователь допустил публикацию такого «сырого» и невыверенного очерка.

Литература

1. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля / Л. В. Алексеев. – М., 1966.

2. Алексеев, Л. В. Смоленская земля в IX–XIII вв.: Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии / Л. В. Алексеев. – М., 1980.

3. Алексеев, Л. В. Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры: в 2 кн. / Л. В. Алексеев. – М., 2006. – Кн. 1.

4. Алексеев, Л. В. Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры: в 2 кн. / Л. В. Алексеев. – М., 2006. – Кн. 2.

5. Лiтопис руський за Iпатськiм списком. – Київ, 1989.

6. Лысенко, П. Ф. Города Туровской земли / П. Ф. Лысенко. – Минск, 1974.

7. Лысенко, П. Ф. Туровская земля IX–XIII вв. / П. Ф. Лысенко. – Минск, 1999 ; 2001. – 2-е изд.

8. Повесть временных лет. – М. ; Л., 1950. – Т. 1.

9. Полное собрание русских летописей : Ипатьевская летопись. – Т. II. – М., 1962.

Рэзюмэ

П. Ф. Лысенка

У абарону Тураўскай зямлі

Разгледжаны палажэнні працы Л. В. Аляксеева «Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры», якія тычацца месца і значэння Тураўскага княства ў сістэме княстваў Старажытнай Русі.

На падставе дасканалага аналізу летапісных крыніц аўтар аргументавана абвяргае сцверджанні Л. В. Аляксеева аб несамастойным характары Тураўскага княства, яго недастаткова важным значэнні ў параўнанні з іншымі княствамі, а таксама аб адсутнасці ў ім пастаяннай княжацкай дынастыі.

Summary

P. Lysenko

In defense of the Turov land

The article is devoted to the consideration of the provisions of the L. V. Alekseev's paper “Western Lands of the pre-Mongol Russia: Essays on history, archeology, culture”, which are dedicated to the place and importance of Turov principality in the principalities system of ancient Russia.

Based on a careful analysis of chronicles, the author convincingly refutes the allegations of L. V. Alekseev of the non-self nature of Turov Principality, its small value in comparison with the other principalities and the absence of constant princely dynasty in it.

Поступила 23.02.2012

УДК 930.1:572.9

***Н. Н. Помазанов,** Институт истории НАН Беларуси, младший научный сотрудник отдела антропологии и экологии (г. Минск)*

О значении антропологических данных для исторической науки[1]

В начале XXI в. в условиях большого объема накопленной научной информации и интенсивного развития технологий, выходящих на уровень наномира, уже ни у кого не вызывает сомнения тот факт, что при данных реалиях переработка огромного потока информации и решение какой-либо проблемы возможно только при использовании «коллективного мозга» и комплексного подхода.

Одной из важнейших проблем исторической науки является проблема этногенеза. Решение теоретических задач этногенеза и использование при этом комплексного подхода, а также соотношение письменных источников с археологическими, этнографическими, антропологическими данными были освещены в уже ставших классическими публикациях С. А. Токарева [18] и М. Г. Левина [14]. Роль разных материалов в комплексной разработке проблемы происхождения народов раскрыта в ряде работ: антропологических – в статье Г. Ф. Дебеца, М. Г. Левина и Т. А. Трофимовой [10], археологических – П. Н. Третьякова [19], лингвистических – в статье Г. С. Кнабе [13].

Остановимся более подробно на роли и значении антропологических данных в археологических исследованиях как исторических источниках, которые помогают прояснить отдельные вопросы этногенеза.

В решении этой важной исторической проблемы антропологическая наука использует весь свой арсенал (рис. 1).

Антропологический материал, включающий в себя краниологические (черепа), одонтологические (зубы) данные и информацию о посткраниальных скелетированных останках, в основном длинных трубчатых костях, охватывает практически всю историю человечества и тем самым вносит вклад наряду с другими историческими источниками в решение этногенетических проблем (рис. 2). Следует отметить, что чем древнее эпоха, тем меньше костного материала сохраняется (в надлежащем виде) до наших дней.

Большим подспорьем палеоантропологии являются одонтологические материалы, которые предоставляют ценную информацию о расовых и этнических особенностях зубной системы человека и его предшественников. Особенно это касается кремаций, в которых повреждаемость зубов обычно несколько ниже, чем у черепов и у длинных трубчатых костей.

Значимость антропологических данных для разных эпох неодинакова. Нет необходимости прибегать к их помощи, когда исторический процесс задокументирован другими видами исторических источников. Использование антропологических материалов как исторического источника оправдано тем, что мозаика антропологических типов складывается в специфические комплексы у каждого народа. Она определяется существовавшими ранее историческими условиями и является отражением происхождения и этнической истории народа. При этом понятно, что в ней отражены только те исторические процессы, которые были связаны со смешением групп, различавшимися между собой антропологическим комплексом признаков. Кроме возможности получения этногенетических сведений из глубокой древности, основанных на антропологических данных, подобного рода исследования имеют по сравнению с историческими, этнографическими и лингвистическими такое преимущество, которое позволяет четко фиксировать примесь инородных этнических элементов. Появление новых элементов в языке и культуре вовсе не обязательно свидетельствует о притоке нового населения, так как, скорее всего, они возникали в результате культурного взаимодействия. Появление нового антропологического комплекса, напротив, за редким исключением свидетельствует о притоке нового населения, поскольку комплекс антропологических признаков может распространяться либо при переселении людей, либо в результате брачных контактов. В этом и состоит большое значение антропологических данных как тонкого индикатора миграций населения в предшествующие исторические эпохи, что порой проблематично выяснить с помощью других наук.

Иногда антропология предоставляет сведения, которые указывают на неизменность и преемственность населения, косвенно указывая на стабильность исторического развития, тогда как на самом деле произошла смена языка и культуры. Происходит это в тех случаях, когда смешивающиеся народы принадлежат к одному и тому же антропологическому типу, либо переход на другой язык и восприятие новых культурных традиций происходило под влиянием контакта с более высокоразвитым населением, но без формирования брачных связей с ним. Поэтому контроль со стороны археологических, этнографических и лингвистических данных также необходим и над антропологическим материалом, несмотря на его широкие хронологические рамки,

[1] Работа выполнена при поддержке Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований, проект от 01.05.2010 г. № Г10 Р-031.

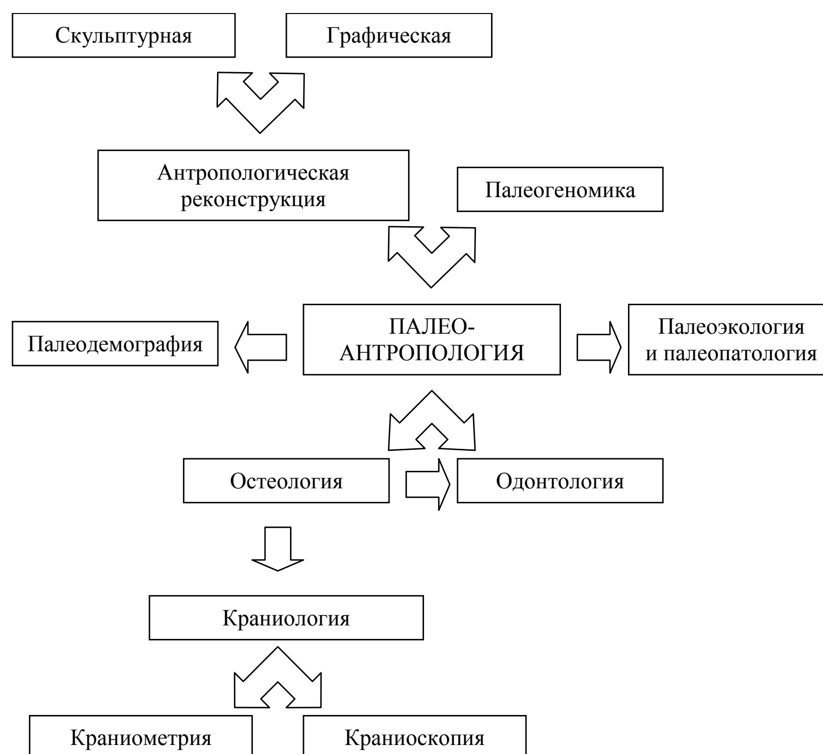

Рис. 1. Направления и методы современной палеоантропологии

прямую связь и неразрывность определенных антропологических типов и сочетаний с определенными этническими общностями.

В этой связи кроме комплексного подхода в решении проблемы этногенеза необходимо учитывать, что реально можно извлечь из каждого вида исторических источников, их «разрешающую способность» (рис. 2).

Большое значение имеют антропологические данные, как для восстановлении демографической структуры населения, так и в целом для решения проблем палеодемографии, особенно более древних эпох.

Основным методическим приемом, которым пользуются как отечественные, так и зарубежные антропологи, является построение таблиц смертности. Данный метод является «классикой» палеодемографии [21, 23]. Палеодемографический материал обычно группируется в пятилетние когорты. Финальной когортой считается группа индивидов, умерших в возрасте 50 лет и старше. Данная методика, являясь стандартизированной, позволяет использовать сравнительные материалы, проводить обобщения и исследовать эпохальные тенденции (биосоциальные изменения на протяжении тысячелетий).

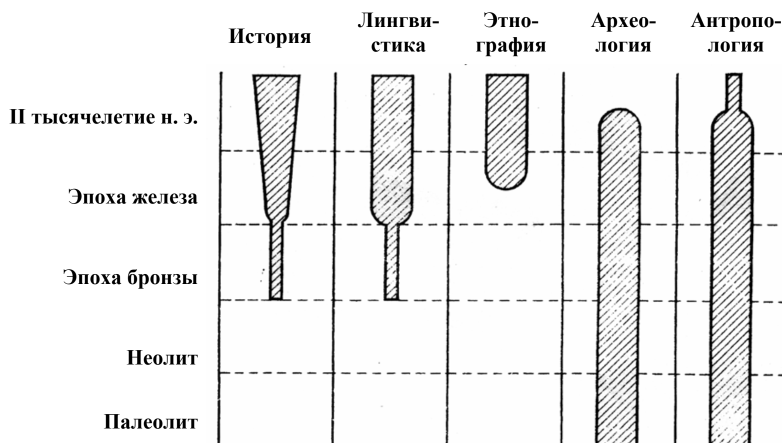

Рис. 2. Сведения научных источников об этнокультурных процессах в разные исторические эпохи [1, с. 153]

В последние десятилетия в антропологии четко обозначились несколько перспективных направлений – этническая краниоскопия, которая является хорошим дополнением краниометрических и одонтологических исследований и антропологическая палеоэкология, изучающая особенности питания, распространенность отдельных заболеваний и частоту встречаемости маркеров экологического стресса.

Этническая краниоскопия – направление антропологии, изучающее вариации швов черепа применительно к систематическому анализу расовой изменчивости современного человека, демонстрирующая высокую классификационную ценность краниоскопических признаков и выявляющая дифференциацию населения как в восточно-западном, так и в северо-южном направлениях.

Палеоэкологические исследования позволяют реконструировать особенности быта и уклада жизни древнего населения с помощью анализа особенностей питания, отдельных систем заболеваний и маркеров экологического стресса (рис. 3). Благодаря исследованию географии и хронологии таких инфекционных заболеваний, как сифилис, чума и проказа, представляется возможным воссоздать топографию доисторических и исторических миграций. Обсуждается также уровень травматизма и «профессиональных» заболеваний как признаков социальной активности населения в следствие адаптации к новой или изменяющейся биосоциальной среде. Также представляется возможным установить уровень знаний и умений народных врачевателей.

Одним из наглядных методов антропологической науки является восстановление лица по черепу, или метод пластической реконструкции облика – прикладной метод, позволяющий по внешним данным черепа и его костному рельефу и структуре воссоздать портретное лицо, облик человека и в некотором смысле персонифицировать, визуализировать историю. При этом различают скульптурную и графическую разновидности реконструкции. Результатом первой является получение скульптурного изображения (рис. 4), когда антрополог работает совместно со скульптором, а результатом второй – «рисуночный» портрет.

После реконструкции представляется возможным визуально выделить и сравнить антропологические типы как по фотографическим, так и по скульптурным изображениям.

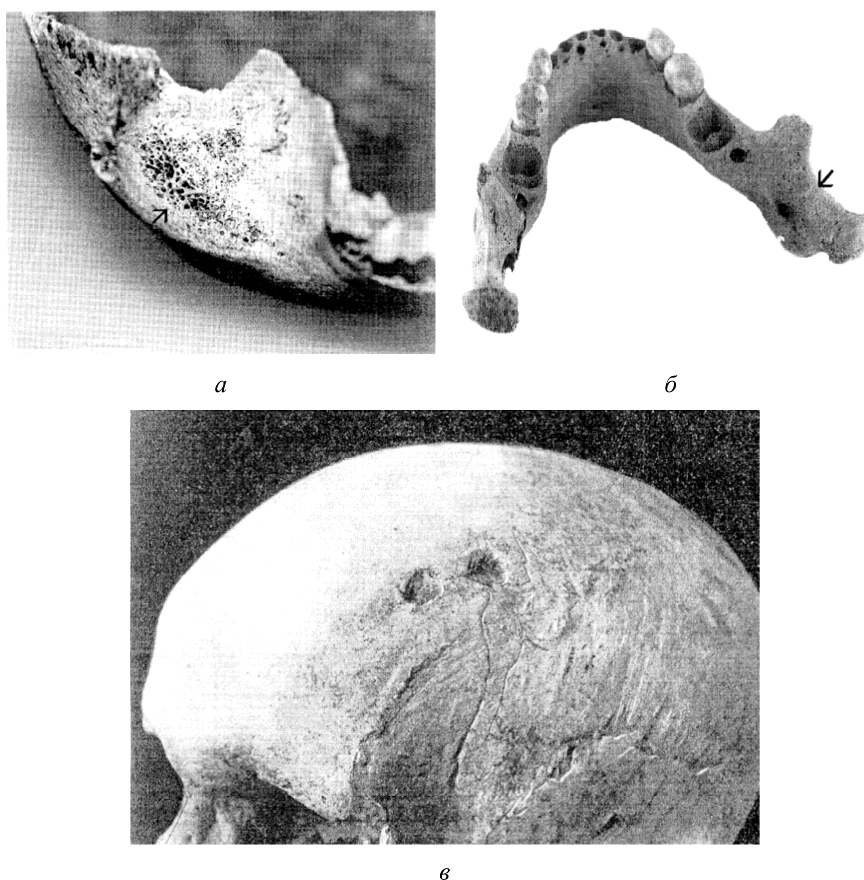

Рис. 3. Примеры маркеров экологического стресса (*а, б;* стрелки указывают на локализацию аномалии) и инфекционного заболевания (*в*): *а* – *Cribra orbitalia* глазничной области [7, с. 210]; *б* – нижняя челюсть ребенка со следами цинги (область патологии указана стрелкой) [7, с. 222]; *в* – сифилитическая деструкция на теменной кости [16]

На рис. 5 продемонстрирована схожесть антропологического типа неолитического европейца и современного населения с территории Беларуси, что служит антропологическим свидетельством о косвенном присутствии в современном населении с территории Беларуси антропологического типа эпохи неолита.

Самым молодым направлением палеоантропологии является палеогеномика, или исследование древней ДНК, которое основывается на методах молекулярной генетики (антропогенетики), изучающее генетическое разнообразие человечества на уровне ДНК. При изучении ДНК древнего человека, исследователь сталкивается в основном со следующими проблемами:

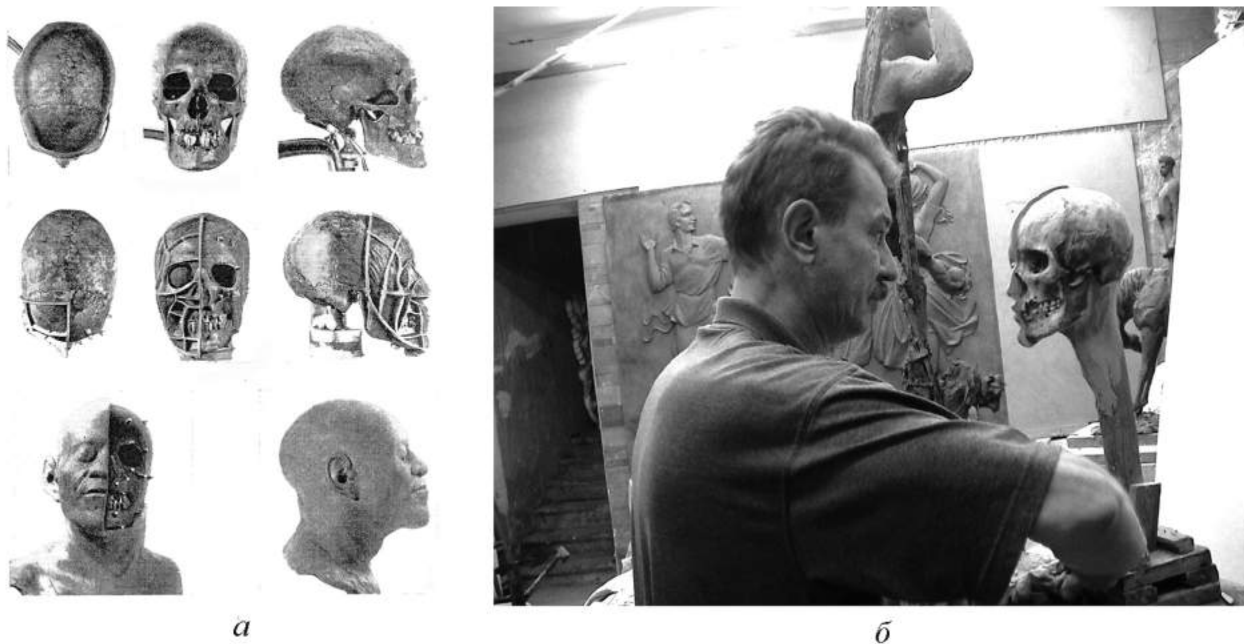

Рис. 4. Скульптурная реконструкция: *а* – этапы реконструкции [9]; *б* – белорусский этнолог и антрополог И. В. Чаквин за работой (из личного архива И. В. Чаквина)

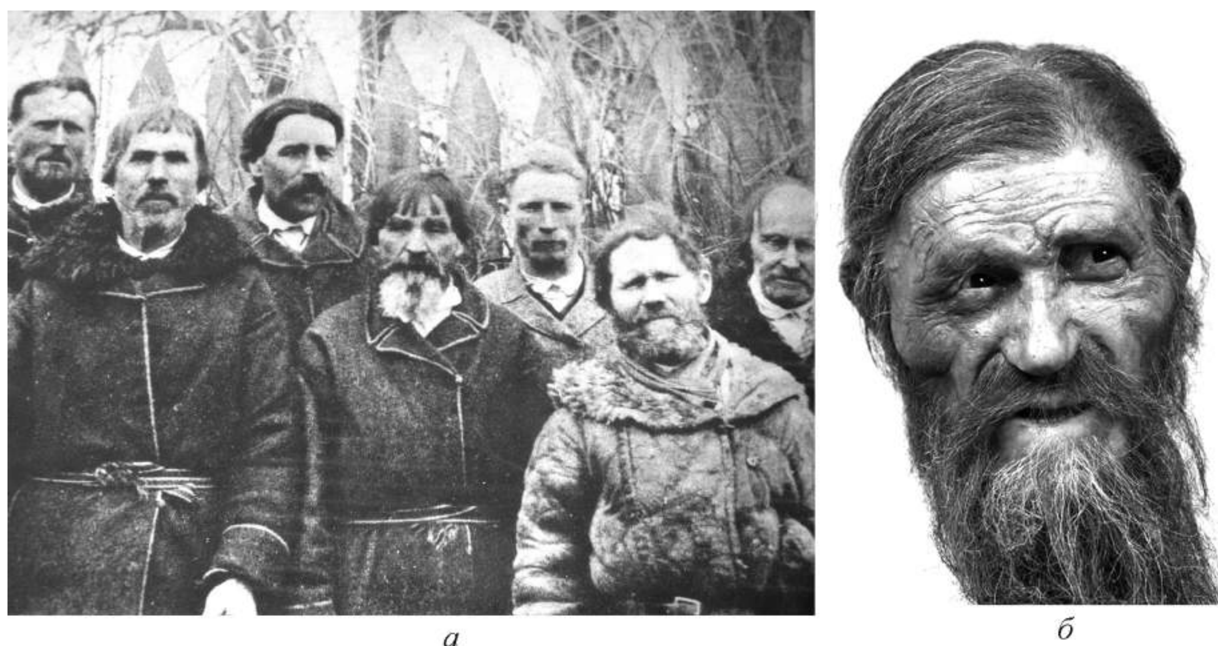

Рис. 5. Устойчивость антропологических типов во времени: *а* – крестьяне Гродненской губернии, конец XIX – начало XX в. (архив отдела антропологии и экологии Института истории НАН Беларуси); *б* – реконструированная внешность неолитического человека Эци (Альпы, III тысячелетие до н. э.) [24]

1) после смерти носителя его ДНК может быстро деградировать и стать непригодной для генетического анализа;

2) аутентичная ДНК легко загрязняется широко распространенной современной ДНК, что делает доказательство подлинности древней ДНК трудным и даже невозможным.

Анализируя «древнюю» ДНК, можно выявить изменения в частотах генов не только в популяциях людей, но и те изменения, которые произошли в процессе доместикации (одомашнивания) диких растений и животных. Так изучение ДНК, выделенной из образцов древней кукурузы, показало, что первые признаки окультуривания дикой травы теосинте появились 6300 лет назад [22]. Таким образом, несмотря на трудности в изучении древней ДНК, можно надеяться, что ДНК-анализ станет важным инструментом в антропологических и археологических исследованиях.

Более подробные сведения о проблемах, достижениях и перспективах палеогеномики содержатся в обзорной статье сотрудника кафедры антропологии биологического факультета Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова А. А. Мовсесян [15].

До принятия христианских традиций на территории Беларуси существовал погребальный обряд кремации. Эффективность антропологического анализа кремированных останков напрямую связана со степенью (с глубиной) кремации исследованных материалов. Материалы кремаций представляют многочисленные костные фрагменты в состоянии серо-черного, серого и белого каления и недифференцируемой костной крошкой. Среди сохранившихся костных фрагментов иногда можно номинировать любую кость скелета. Глубокая кремация уничтожает значительную часть антропологической информации. В большинстве кремаций только с определенной долей вероятности можно установить общее число кремированных, их пол и возраст. Анализ сохраненных частей костных фрагментов не исключает возможности выявления прижизненно приобретенных или врожденно сформировавшихся частных признаков: локальных костных аномалий, костных мозолей и т. п. [17, 20].

После некоторых археологических раскопок погребений, когда обнаруживаются только костные останки древних людей, возникает вопрос датировки погребения. В этом случае костный материал может послужить для датировки погребения в результате использования соответствующих физико-химических методов. В остальных случаях антропологом определяется только возраст человека на момент его смерти.

Таким образом, изучение истории человечества, решение этногенетических проблем основываются не только на анализе письменных источников и исследовании материальной культуры. Изменчивость физического типа населения в разные исторические периоды может являться достаточно информативным источником исторических данных для того, чтобы суметь выявить контакты в прошлом ныне неродственных народов, позволить предположить, увидеть направления и оценить маштабы миграционных потоков населения в древности, а также реконструировать палеоэкологические и демографические особенности древнего населения.

Литература и источники

1. Алексеев, В. П. Краниометрия / В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебец. – М. : Наука, 1964. – 128 с.

2. Алексеев, В. П. Остеология / В. П. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 140 с.

3. Алексеев, В. П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование) / В. П. Алексеев. – М. : Наука, 1969. – 324 с.

4. Алексеев, В. П. Историческая антропология и этногенез / В. П. Алексеев. – М. : Наука, 1989. – 448 с.

5. Алексеев, В. П. Очерки экологии человека / В. П. Алексеев. – М. : Наука, 1993. – 191 с.

6. Алексеева, Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Т. И. Алексеева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 330 с.

7. Бужилова, А. П. Homo sapiens: История болезни / Рос. акад. наук, Ин-т археологии / А. П. Бужилова. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 320 с.

8. Восточные славяне. Антропология и этническая история / под ред. Т. И. Алексеевой. – М. : Научный мир, 1999. – 336 с.

9. Герасимов, М. М. Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) / М. М. Герасимов. – М. : Наука, 1955. – 586 с.

10. Дебец, Г. Ф. Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза / Г. Ф. Дебец, М. Г. Левин, Т. А. Трофимова // Сов. этнография. – 1952. – № 1.

11. Зубов, А. А. Одонтология. Методика антропологических исследований / А. А. Зубов. – М. : Наука, 1968.

12. Исследователи представили новый облик Эци [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zhelezyaka.com/news.php?id=5095. – Дата доступа: 13.05.2011 г.

13. Козинцев, А. Г. Этническая краниоскопия. Расовая изменчивость швов черепа современного человека / А. Г. Козинцев. – Л. : Наука, 1988. – 168 с.

14. Кнабе, Г. С. Словарные заимствования и этногенез / Г. С. Кнабе // Вопросы языкознания. – 1962. – № 1.

15. Левин, М. Г. Этнографические и антропологические материалы как исторический источник (К методологии изучения истории бесписьменных народов) / М. Г. Левин // Сов. этнография. – 1961. – № 1.

16. Мовсесян, А. А. Палеогеномика: проблемы, достижения, перспективы / А. А. Мовсесян // Вестн. Московского ун-та. Сер. XXIII, Антропология. – 2010. – № 1. – С. 58–65.

17. Рохлин, Д. Г. Болезни древних людей. Кости людей различных эпох (нормальные и патологически измененные) / Д. Г. Рохлин. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 304 с.

18. Тегако, Л. И. Практическая антропология: учеб. пособие / Л. И. Тегако, О. В. Марфина. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. – 320 с.

19. Токарев, С. А. К постановке проблем этногенеза / С. А. Токарев // Советская этнография. – 1943. – № 3.

20. Третьяков, П. Н. Этногенетический процесс и археология / П. Н. Третьяков // Сов. археология. – 1962. – № 1.

21. Ascadi, G. History of human life span and mortality / G. Ascadi, J. Nemeskeri. – Budapest, 1970.

22. Early allelic selection in maize as revealed by ancient DNA / V. Jaenicke-Despres [et al.] // Science. – 2003. – Vol. 302. – P. 1206–1208.

23. Malinowski, Andrzej. Metody badań w biologii człowieka. Wybyr metod antropologicznych / Andrzej Malinowski, Napoleon Wolanski. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. – 360 s.

24. Weiss, K. Demographic models for anthropology / K. Weiss. – American Antiguity. – 1973. – Vol. 38, N 2, part 2.

Рэзюмэ

М. М. Памазанаў

Аб значэнні антрапалагічных даных для гістарычнай навукі

Даследаванні антрапалагічнага тыпу і экалогіі старажытнага насельніцтва дапаўняюць даныя гістарычнай навукі і дазваляюць сумесна вырашаць праблемы этнагенезу.

Summary

N. Pomazanov

About value of anthropological data for the historical science

Study anthropological type, ecology of ancient population complement historical science and jointly solve problems ethnogenesis.

Поступила 03.06.2012

УДК 929.6(470+571)(092)Рюриковичи+930.2(470+571)

С. Е. Рассадин, *Белорусский государственный технологический университет, профессор, доктор исторических наук (г. Минск)*

Μολυβδοφυλλων Святослава и «генеалогия» знаков Рюриковичей

В 1912 г. Д. В. Милеевым при раскопках киевской Десятинной церкви был обнаружен свинцовый кружок диаметром 25–26 мм. На нем было различимо двустороннее изображение некоего П-образного символа, сопровождавшееся на одной из сторон надписью по-гречески. Оригинал находки, к сожалению, давно утрачен, однако нет недостатка в ее публикациях. При этом авторство лучших из них принадлежит Н. П. Лихачеву [23, с. 51], но иногда предпочтение отдается и М. И. Артамонову (рис. 1) [28, с. 305].

Обнаруженная находка представляла собой μολυβδοφυλλων – свинцовую вислую печать-буллу византийского образца. В своем исследовании Д. В. Милеев, основываясь по-видимому, прежде всего, на местоположении находки, счел, что этот моливдовул принадлежал Владимиру Святославичу [28, с. 305]. Дальнейшая его персонализация происходила, прежде всего, на эпиграфическом основании, наиболее подробно рассмотренном А. А. Молчановым. Несмотря на свою дефектность, круговая легенда на одной из сторон рассматриваемого моливдовула соответствует, по его мнению, греческой транслитерации древнерусского имени Свѧтославъ, – в форме Σρενδοουσλάβος. Итак, согласно А. А. Молчанову, «обращение к сфрагистической легенде устраняет все сомнения в точности определения владельца рассматриваемой печати» [24, с. 78].

Сторонники связи рассматриваемого моливдовула именно со Святославом Игоревичем помимо

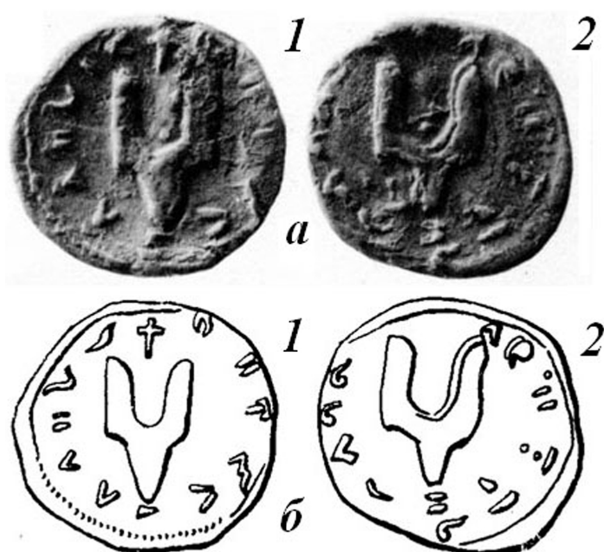

Рис. 1. Моливдовул: *а* – фото Н. П. Лихачева, *б* – прорисовка М. И. Артамонова; *1* – лицо; *2* – оборот

упомянутого эпиграфического всегда прибегали еще и к геральдическому аргументу. Так, например, у того же А. А. Молчанова мы находим буквально такую вот ссылку: «Принадлежность данного варианта тамги князю Святославу не вызывает сомнений, как справедливо подчеркивает В. Л. Янин, еще и потому, что только простой двузубец мог послужить исходной формой для более поздних знаков Владимира Святославовича (простой трезубец) и Святополка Окаянного (двузубец с крестовидным завершением левого зубца)» [24, с. 76]. Помимо этих последующих «знаков Рюриковичей» этот же автор еще раньше ссылался также и на предшествующий. «Идентичный знак на серебряной бляшке из погребения первой половины Х в. у деревни Лебедки Орловской обл., как относящийся бесспорно ко времени до начала княжения Святослава, следует, по-видимому, отнести его отцу Игорю Рюриковичу», – сказано в одной уже, практически, классической публикации [22, с. 66]. Однако на самом деле «знак» на упомянутой ременной бляхе был не вполне идентичен изображенному на нашем моливдовуле: у лебедковского изображения, по-видимому, отсутствовал черешок, или «нижний зубец». С. С. Ширинский, который и выявил эту бляху в фондах Орловского музея, на основе рисунка на ней предположил, что неизвестная тамга Игоря Старого «возможно, выглядела, как знак его сына Святослава, но без зубца, противоположного вертикальным мачтам» [44, с. 221]. Впрочем, ни С. С. Ширинский, ни А. А. Молчанов тогда еще не рискнули допустить, что все тот же П-образный знак был тамгой также и самого Рюрика [25, с. 86]. Это было сделано С. В. Белецким, который упоминает некий Рюриков «родовой двузубец» и неоднократно изображает его во главе своих «генеалогий лично-родовых знаков Рюриковичей» [4, рис. 17; 5, с. 380, рис. 18]. При этом он обходится уже практически без каких бы то ни было эпиграфических данных, фактически обосновывая начала своих «стемм» исключительно с помощью граффити на восточных монетах, включая сюда переданные линейным, а не контурным, рисунком, и, по его же собственному замечанию, только напоминающих двузубцы Рюриковичей. Далее делается следующее допущение: «Если эти знаки признать двузубцами Рюриковичей, то граффито на монете 877/878 г. из клада, сокрытого в первой половине 880-х годов было нанесено в годы новгородского княжения Рюрика» [5, с. 386, рис. 16: *1*].

Обратим внимание на то, что еще в 1960-е годы С. С. Ширинский представлял себе неизвестный

«знак Рюрика» вовсе не П-образным, а в виде сокола с полураспахнутыми крыльями (рис. 2, *а*) [44, рис. 3: *1*]. В этой связи любопытно выглядит литейная форма из слоя середины X в. староладожского Земляного городища, обнаруженная в 2008 г. Согласно А. Ю. Чернову, в ней изготовлялась тамга княжеского сборщика дани. Опубликованная этим же автором реконструкция «геральдического знака Рюриковичей» [43], сделанная на основе этой формы, выглядит в принципе как изображение того же самого сокола, предложенное в свое время С. С. Ширинским (рис. 2, *б*). Такого же ловчего сокола, в ошейнике и с крестом на головке, мы видим, во-первых, в одном из кладов на Готланде, на так называемом псевдодирхеме Ярополка Святославича (рис. 2, *в*) [43]. Во-вторых, он украшает собой лицевую сторону (по С. В. Белецкому) серебряной подвески, происходящей прямо из погребения другого княжеского должностного лица, – согласно Т. Е. Ершовой, наместника Владимира Святославича в Пскове (рис. 2, *г*) [16, с. 284–89]. И, наконец, опять же, на лицевой стороне бронзовой подвески, найденной, по-видимому, в окрестностях Киева, изображена какая-то птица, восседающая на среднем, самом коротком, зубце трехзубого «знака Рюриковичей» (рис. 2, *е*). С. В. Белецкий предполагает, что эта подвеска принадлежала Судиславу Владимировичу Псковскому и использовалась последним очень непродолжительное время в 1034 г., во время его борьбы за киевский стол со своим племянником Владимиром Ярославичем [5, с. 402, рис. 24: *3*].

Итак, из всего этого следует естественный, хотя, пока и предварительный, вывод: символом правящей династии Древней Руси в первых ее поколениях был знак сокола. Выяснилось, что он сохранялся даже в ее четвертом-пятом поколениях наравне с П- и Ш-образными знаками, один из которых изображен на рассматриваемом моливдовуле. На псковской подвеске наместника Владимира традиционный сокол занимает еще лицевую сторону, а новоявленный Ш-образный знак, в своем не устоявшемся еще варианте, – только оборотную. По-видимому, сокол уступил свое место одному из христианских символов лишь после крещения Руси. На одной стороне подвески из Передольского погоста, изготовленной, согласно С. В. Белецкому, скорее всего в 988 г., имеется Ш-образное изображение знака Владимира Святославича, а на другой – так называемого процветшего креста [7, с. 138; 33, с. 323, рис. 4], заменившего собой изображение сокола (рис. 2, *д*).

С другой стороны, раннее появление П-образных «знаков Рюриковичей» оказывается под большим вопросом. Взять хотя бы упомянутый знак, якобы, Рюрика, нацарапанный на одной из арабских монет

Рис. 2. «Гербовый» сокол Рюриковичей: *а* – знак Рюрика по С. С. Ширинскому; *б* – «герб Рюрика»: *1* – оттиск глиняной формы X в., Старая Ладога; *2* – реконструкция «геральдического знака Рюриковичей» по А. Ю. Чернову; *в* – псевдодирхем Ярополка Святославича. Клад на острове Готланд; *г* – псковская серебряная тамга X в.: *1, 2* – лицо; *3* – оборот; *1, 3* – прорисовка; *д* – подвеска, Передольский погост: *1* – лицо; *2* – оборот; *е* – подвеска (лицо), окрестности Киева

конца IX в. Кстати, против самой гипотезы о легализации подобных монет в Древней Руси посредством нанесения на них похожих знаков имеются принципиальные возражения [28, с. 303]. С другой стороны, известно, что на Русь арабские монеты поступали, главным образом, по волжскому, так называемому серебряному пути, т. е. через территорию Хазарского каганата [27, с. 923–928]. Известно также, что хазары наносили свои граффити и на аббасидские монеты, причем уже в VIII в. [11, с. 59]. Возможно, удивительное сходство «знака Рюрика» на монете 877/878 гг. с некоторыми хазарскими тамгами и проливает свет на истинное его происхождение. Он удивительно напоминает некоторые характерные граффити Хазарии (рис. 3) [42, табл. XV: *229, 230*]. Как оказалось, еще меньшую конкуренцию геральдическому соколу может составить «знак Игоря Старого», помещенный якобы на ременной бляшке из орловской Лебедки. В. В. Мурашовой удалось исправить одну давнюю ошибку. Исследовательницей было показано, что происходящий оттуда «знак Рюриковичей», как писал о нем С. С. Ширинский, на самом деле представлял собой… стилизацию трехлепесткового цветка, сделанную по канонам развитой орнаментальной традиции Хазарского каганата [26, с. 88]. Популярная ныне генеалогия знаков Рюриковичей во многом основывается на утверждении, что «двузубец простейшей формы» переходит по наследству от отца к сыну без изменений, и что «по крайней мере у Игоря и его сына Святослава он несомненно одинаков» [22, с. 82–83]. Как видим, утверждение это опиралось, по существу, просто на ошибку.

Итак, из упоминаемых обычно геральдических аргументов за атрибуцию знаков на нашем моливдовуле в пользу Святослава Игоревича, по существу, остается лишь ссылка на взаимосвязь между его двузубцем с двузубцем, изображенным на монетах Святополка Окаянного (рис. 4, *а–в*). Вслед за В. Л. Яниным, исследователи довольно дружно продолжают настаивать, что Святополк «Окаянный» был на самом деле сыном Ярополка, а его знак, соответственно, воспроизводит дедовский, восходя к нему по прямой линии, так как происходит непосредственно от Ярополкова знака – правда, неизвестного. Например, именно так выглядит старшая ветвь «Генеалогической схемы древнейших русских княжеских знаков (X–XI вв.)» по М. П. Сотниковой и И. Г. Спасскому [40, рис. 28].

Впрочем, С. В. Белецкий идет в своих рассуждениях значительно дальше. По его гипотезе, своим оригинальным двузубцем с крестовидным левым окончанием Святополк стал пользоваться только после 1013 г., в результате якобы некоего специального соглашения с самим великим князем. Оно воспроизведено С. В. Белецким буквально так: «Владимир был вынужден провозгласить Святополка “первым вассалом” и предоставил ему право эмиссионной деятельности, но взамен Святополк был вынужден признать себя вассалом Владимира и внести изменение в форму двузубца» [5, с. 387]. Соглашение потребовалось для того, чтобы исправить нарушение этикета, когда у сюзерена-дяди знак «младшего типа», а у племянника-вассала – наоборот, «старшего». В целом ряде опубликованных С. В. Белецким «стемм» «старший» из знаков Святополка изображен в точности так же, как знаки Ярополка, Игоря и даже Рюрика (рис. 4, *г*) [5, рис. 17, 18, 27, 30, 35]. Это утверждение следует принять на веру, иначе как согласиться с еще одной историко-геральдической реконструкцией: «Получив “из руки” Владимира туровский стол, Святополк встал в оппозицию к дяде, занимавшему великокняжеский стол. Одним из проявлений оппозиционности стало использование Святополком родового двузубца. Фактически, это означало претензии Святополка на верховную власть в государстве, обусловленные происхождением Святополка Ярополчича от старшего сына Святослава» [5, с. 387]. Поскольку при этом никаких до-

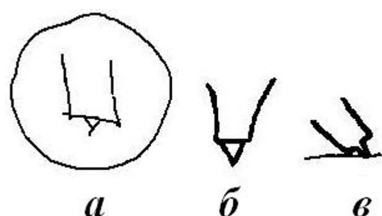

Рис. 3. П-образные хазарские граффити: *а* – по Е. А. Мельниковой; *б, в* – по В. Е. Флеровой

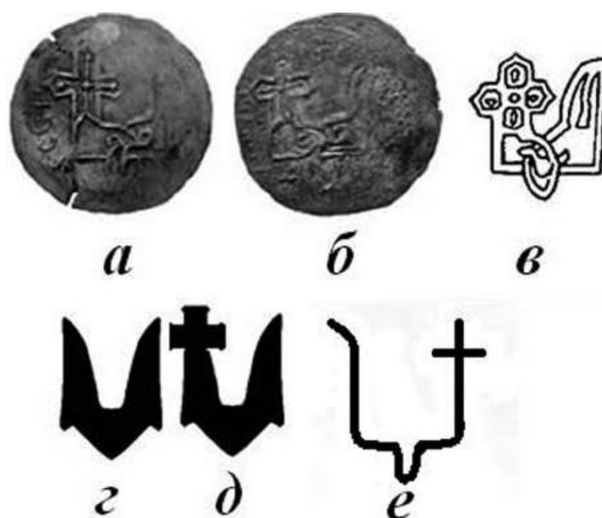

Рис. 4. Реверсы некоторых монет Святополка «Окоянного» *(а, б)* и его знаки: *в* – по М. П. Сотниковой, И. Г. Спасскому; *г, д* – по С. В. Белецкому; *е* – таманский брактеат по А.А. Молчанову

казательств такового использования, по существу, не приводится, то и все данное предположение, соответственно, выглядит не до конца убедительным. Отнюдь небесспорным представляется, согласно А. Л. Никитину, казалось бы общепризнанное отцовство Ярополка. В Ипатьевской летописи, по мнению данного исследователя, имеется однозначная «фиксация результата – «**от нея же** [Владимир] **роди Святополка…** Факт этот в высшей степени важен, поскольку безусловно снимает все сомнения в отцовстве Владимира, возвращая Святополку его подлинное отчество “Владимирович”, которое В. Л. Янин и многие следом за ним поспешили изменить на *“Ярополкович”*» [28, с. 241]**.**

Далее здесь вполне уместным кажется предположение, что знак Святополка точно также воспроизведен из отцовского трезубца, как и знаки других его братьев. Среди этих знаков есть не только Ш-образные, Изяслава и Ярослава Владимировичей, но, по-видимому, также и еще один П-образный. Во всяком случае, согласно А. А. Молчанову, двузубец с одним крестовидным зубцом, но не левым, как у Святополка, а правым, выбитый на так называемом таманском брактеате, есть знак Мстислава Владимировича Храброго (рис. 4, *е*) [22, с. 68–69, табл. I: *10*]. Кстати, С. В. Белецкий пытался оспорить эту атрибуцию именно «по соображениям генеалогии», так как, по его мнению, «Мстислав являлся не братом, а кузеном Святополка и, следовательно, не мог пользоваться тамгой в форме двузубца» [4, с. 144]. Однако такой «запрет» основан на одной гипотезе, которая сама поставлена под сомнение на основании соответствующего известия летописца. Если же основываться на их монетных изображениях (рис. 4, *а, б, е*), то почти полное совпадение тамг Святополка и Мстислава наглядно демонстрирует действительную степень их родства. Добавим, кстати: по замечанию С. В. Белецкого, исследователями допускалось, что «при наследовании знака сын владельца трезубца мог пользоваться двузубцем…» [5, с. 369]. Так, видимо, и произошло в великокняжеской семье конца X – начале XI в. Великокняжеский трезубец Владимира Святославича по отношению как к П-образным, так и к Ш-образным знакам всех его сыновей являлся исходным «знаком старшего типа». Некой параллельной линии, которая восходила бы к двузубцу Святослава Игоревича мимо него, в развитии знаков Рюриковичей на самом деле не существовало никогда.

Вместе с тем в пользу принадлежности знака на найденном Д. В. Милеевым моливдовуле именно Святославу I Игоревичу (945–972) свидетельствует до сих пор не использовавшийся аргумент того же геральдического характера. Известно, что помимо него киевский стол занимали еще две исторические фигуры (тезки Святослава I Игоревича): Святослав II Ярославич, третий сын Ярослава Мудрого (1073–1076) и его правнук Святослав III Всеволодович, герой «Слова о полку Игореве» (1174, 1176–1194). Их собственные знаки, по-видимому, пока что неизвестны. Зато несколько знаков атрибутированы трем сыновьям Святослава Ярославича, а также одному его внуку и отцу правнука-тезки (рис. 5). Уже сам вид этих знаков наглядно свидетельствует о том, что все они являются продуктом явно довольно длительного процесса стилизации, в ходе которого ими был приобретен ярко выраженный орнаментальный характер. Вряд ли мы сильно ошибемся, предположив, что из их ряда явно не должны «выпадать» и знаки как Святослава Ярославича, так и Святослава Всеволодовича. Одновременно простой П-образный знак с моливдовула из Десятинной церкви очевидно диссонирует со всем этим же рядом, куда его здесь не помести, в начало, или в конец. Таким образом, он неизбежно должен был принадлежать оставшемуся Святославу, а именно Игоревичу.

Как было сказано, «геральдический знак Рюрика» из Старой Ладоги реконструируется в виде натуралистического изображения сокола. Если судить по той же Владимировой тамге из Пскова, знак этот был весьма устойчив в великокняжеском роду. Однако известный своей экстравагантностью князь Святослав соответствующим образом проявил себя и в сфере символики. В какой-то момент он решил отвергнуть этого сокола в пользу совсем другого знака, на тот момент, наверное, нового и даже необычного. Выходит, этот князь грубо нарушил обязательные правила, в соответствии с которыми, с точки зрения исследователей, будто бы должны были выглядеть знаки древнерусской династии Рюриковичей. «Как и многие другие знаки собственности, они изменяются, подчиняясь бытовавшим в древности правилам», – утверждалось, в частности, С. С. Ширинским [44, с. 221]. При этом имелся в виду общеизвестный пассаж: «Знак отца без изменения наследует сын, наследующий основное имущество, а остальные наследники получают измененные знаки – “отпятныши”, в которых к отцовскому знаку прибавляются детали» [17, с. 56]. Любопытно, что как раз это же место из П. С. Ефименко цитируется

Рис. 5. Знаки: *а – в* – сыновей Святослава I Ярославича: *а* – Глеба (по В. Л. Янину); *б* – Давыда (по А. А. Молчанову); *в* – Олега (по Б. А. Рыбакову); *г* – Всеволода Ольговича, внука Святослава I Ярославича и отца Святослава II (по Б. А. Рыбакову)

также и П. Н. Петровым, когда речь идет о происхождении знаков Чингизидов [30, с. 170]. Между тем у Н. П. Лихачева находим предостережение, предназначенное как раз для подобных случаев: «необходима крайняя осторожность, иначе в клеймах финской деревни, нам современной, можно найти знаки, видимые на наших древних пломбах и печатях» [21, с. 57].

В самом деле развитие символики как Чингизидов, так и Рюриковичей шло явно не по П. С. Ефименко. Однако, с другой стороны, в нем обнаруживаются весьма интересные параллели. Начнем хотя бы с того, что их первоначальный символ был, по-видимому, практически одинаков. Согласно О. М. Рапову, еще в XII в. «черными воронами» называли врагов (тогда – половцев), а русских князей – по-прежнему соколами. «Тот факт, – писал он, – что князья из дома Рюриковичей называются былинами и “Словом о полку Игореве” “соколами”, говорит за то, что сокол был эмблемой, гербом рода, возглавлявшего феодальную верхушку Киевской Руси. Возможно, что сокол в глубокой древности был тотемом рода, из которого происходила княжеская семья» [36, с. 62–69]. Falco rusticolus, или кречет, принадлежит к отряду соколообразных семейства соколиных. Согласно знаменитому монгольскому «Сокровенному сказанию», на трехногом девятихвостом знамени Чингисхана был изображен серый кречет. Этот кречет считался хранителем всей династии Чингисидов, также являясь, видимо, его тотемом. Более того: в когтях этот кречет несет жертву – ворона! (рис. 6) [20, с. 175]. Согласно аутентичному ее описанию, тамга Чингисхана – это «птичья головка с клювиком» (рис. 7) [30, с. 175]. Здесь наверняка имелся в виду все тот же кречет, которого мы видим и на соответствующем родовом знамени. Подчеркнем: в отличие от, предположительно, Рюриковой, известной лишь по анонимному фрагменту литейной формы, тамга Чингисхана помещена, в частности, на самаркандских дирхемах 4-го типа, 1226–1227 гг. чеканки, на которых имеется также и надпись, по-арабски: «Монета (Чингисова) Чингисхана» (рис. 8) [14, с. 16, табл 1: *4*]. Очевидно, стоит согласиться с С. В. Белецким, когда он подчеркивает первостепенное значение для персонификации лично-родовых знаков их изображений на именных монетах [4, с. 95–96]. Однако, если из многочисленных представителей рода Рюриковичей X–XIII вв. таковыми обладали только трое (Владимир с сыновьями, Святополком и Ярославом), то из представителей династии Чингисидов XIII–XV вв. – не менее трех десятков (рис. 7: *1–32*). П. Н. Петровым в результате многолетнего успешного исследования данной темы составлена довольно подробная генеалогия их лично-родовых знаков [31]. В результате возникла благоприятная возможность использовать, прежде всего, эти ханские тамги, а отнюдь не крестьянские «знамена» XVI в., в качестве аналога княжеских знаков Рюриковичей, несмотря на то, что последние, согласно О. М. Рапову, «также являются знаками собственности» [36, с. 62–69]. Однако это явно не одни и те же знаки, о чем красноречиво свидетельствует преобладание среди имевшихся исследователем в виду «знамен» изображений отнюдь не княжеского инвентаря, такого, как: сохи, лопаты, грабли, вилы, косы, дуги, хомуты, онучки, мотовило, чесало, корыта, коромысла, ведра… [2, с. 167]. В то же время монгольские ханские тамги эволюционировали в принципе так же, как и древнерусские княжеские знаки домонгольской эпохи. Обе эти системы развивались посредством дифференциации – возникновения и закрепления особенностей отдельных династических линий. Так, в старшей ветви наследников Джучи, начиная с Батыя, из поколения в поколение использовались различные варианты «стремевидной» тамги (рис. 7: *2–7*). Она, с одной стороны, явно восходит к Чингисхановой «птичьей головке с клювиком», а с другой стороны, ее же хорошо можно отличить даже от тамг потомков родного брата Батыя Шибана. Тот, по-видимому, пользовался лишь частью той же тамги «стремя»: у него она лишилась круглого ушка сверху, зато получила вертикальный отросток внутрь своей дуги (рис. 7: *8–13*). То же самое происходило одним-двумя столетиями раньше и с точно также восходящи-

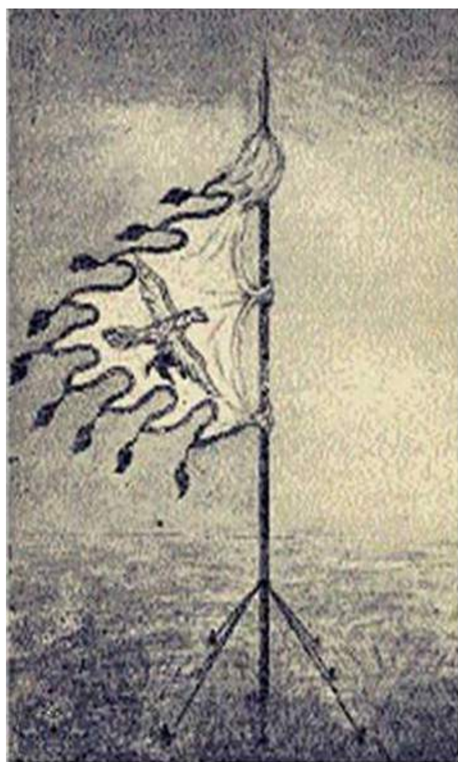

Рис. 6. Родовое знамя Чингисхана. На основе описания знамени в «Сокровенном сказании» (по В. Е. Ларичеву и др.)

ми из одной и той же Ш-образной основы знаками различных ветвей Рюриковичей. В частности, смоленские Мстиславичи закрепили за собой двузубцы прямоугольных очертаний, а суздальские Юрьевичи – так называемые колоколовидные [22, с. 70]. Действительно, как уже было отмечено, на Руси сын владельца Ш-образного знака мог начать пользоваться П-образным, зато «его сын, в свою очередь, мог вернуться к трезубцу» [5, с. 369]. Аналогичным образом иногда поступали и Чингисиды. К примеру, один из потомков Чагатая, Йису Дува-хан, уже в самом конце XIII в. вернулся, фактически, к тамге Чингисхана, только «птичьих головок с клювиком» у нее стало две (рис. 7: *19*).

Однако этим сходство обеих наших генеалогий знаков, ханских и княжеских, еще не исчерпывается. Наверное, не приходится удивляться, что свои тамги Чингисиды получали вовсе не по приведенной выше «формуле Ефименко». В соответствии с ней, отцовская, к примеру, Чингисханова, тамга без какого бы то ни было изменения должна была перейти к его преемнику на троне Монгольской империи, каковым, как известно, являлся его третий сын Угедей. При этом S-видная угедеева тамга не имеет с отцовской абсолютно ничего общего. Фактически великоханская тамга была им основана заново, сохраняясь некоторыми Угедеидами на протяжении нескольких поколений (рис. 7: *22–27*). В свою очередь, его сын и преемник Гуюк точно так же берет себе совершенно другую тамгу (рис. 7: *28*). Не является неожиданностью, что и у четвертого правителя Монгольской империи Мунке, тамга тоже оригинальна по отношению ко всем его предшественникам на престоле, включая деда – Чингисхана (рис. 7: *30*). Если добавить сюда тамги не занимавшего императорский трон Чагатая и Чагатаидов, то картина будет, наверное, полной (рис. 7: *14–18*). Впрочем, трудно ожидать от феодальных правителей соблюдения наследственно-имущественных правил сельской соседской общины, в том числе в сфере символики. В то же время хорошо известно, что едва ли не каждое царствование начинается под новым символическим девизом. Его роль, по крайней мере, в определенном смысле, исполняла, по-видимому, также и оригинальная тамга, используемая очередным монгольским великим каганом.

По нашему мнению, вполне допустимо, что сходным образом мог поступить также и великий князь Святослав Игоревич. Во всяком случае, согласно летописи, однажды им было декларировано основание, главным образом на завоеванной им территории, фактически нового государства вместо унаследованного от родителей: «В лѣто 6477 (969). Рече Святославъ къ матери своей и къ бояромъ своимъ: “нелюбо ми есть в Киевѣ жити, хощю жити в Переяславци в Дунаи, яко то есть среда земли моей…”» [34, с. 47]. Этому новому государству, соответственно, требовался новый символ. И Святослав, по-видимому, заменил прежнего ловчего сокола наконечником одной из оригинальных разновидностей древкового оружия.

Рис. 7. Тамги, которыми, согласно П. Н. Петрову, пользовались: *1* – Чингисхан; *2, 3* – Батый; *4* – Берке; *5, 6* – Менгу Тимур; *7* – Талабуга; *8* – Шибан, сын Джучи; *10–13* – Шибаниды XV в.; *14, 15* – Чагатай; *16* – Чагатаевы потомки; *17* – Йасавур; *18* – Казан Тимур и Халил Аллах; *19* – Дува и его потомки; *20* – потомок Дувы; *21* – Алгу, внук Чагатая; *22* – Угедей; *23* – Хайду; *24–26* – Угедеевы потомки; *27* – Алисултан; *28* – Гуюк; *29* – Гуюковы потомки; *30* – Мунке; *31, 32* – Арикбуга

Рис. 8. Самаркандский дирхем с тамгой и именем Чингисхана (по Е. А. Давидович): *1* – аверс; *2* – реверс

Вообще различные двузубцы имелись на вооружении самых разных народов. Так, в кельтском эпосе упоминается «рогатое копье Кухулина», а в кавказском – «*раздвоенное острие нартовского копья*» [3, с. 192–194; 45, с. 296]. В IX в. воинственные горцы-дейлемиты с севера Ирана сражались копьем-двузубцем «жубин», которое считалось страшным оружием (рис. 9, *а*) [18, с. 116]. Однако его подобие появилось, по-видимому, еще в глубокой древности. Так, бронзовые боевые двузубцы из Красномаяцкого и Исправненского могильников на Кавказе датированы VIII в. до н. э. (рис. 9, *б: 1, 2*) [10, с. 335–343]. На востоке Европы двузубцы типа остроги, судя по находкам на Лядинском могильнике, применялись средневековой мордвой в X в. (рис. 9, *б*: *3–5*) [8, с. 70; 47, с. 18, табл. X: *26, 28*]. В то же время в Европе западной вплоть до XVI в. продолжали использоваться die Kriegsgabel, что по-немецки означает буквально «боевые вилы» (рис. 9, *б*: *6, 7*) [9, рис. 402]. Интересно, что еще Н. П. Лихачев сравнивал знак Рюриковичей именно с «представляющей как бы вилы о двух зубьях» тамгой [21, с. 233]. Следующий шаг в исследовании данного вопроса был сделан О. М. Раповым, отметившим, что у этого знака «крайние зубцы больше всего напоминают лезвия ножей…» [36, с. 62–69].

И в самом деле, по изображению на аверсной стороне моливдовула из Десятинной церкви довольно легко определяется несколько иной тип наконечника, не двузубого, а двулезвийного. Его специфической особенностью была, по-видимому, заточенность именно внутреннего края. Такое расположение заточки наглядно передано простым и эффективным изобразительным приемом: внутренний край левого зубца обозначен не одинарной, а именно двойной линией (рис. 10, *а*). Довольно легко определяется здесь также и реальный аналог. «Двурогое копье, – пишет А. Ю. Полканова, – национальное оружие караев. …Затачивались внутренние края лезвий для поражения шеи противника. На крымском диалекте карайского языка это оружие называется *сэнэк, демир сэнэк, йаба, санчкъы* (рогатина), на тракайском диалекте – *темир сэнэк*» [35] (рис. 10, *б*). Обратим внимание: несмотря на то, что этот караимский сэнэк не с черешком, а со втулкой, на его лезвиях также видна та же внутренняя заточка. Изо-

Рис. 9. Воин-дейлемит с копьем «жубин» по Д. Николле, А. Мак-Брайду *(а)*; двузубцы и вилы *(б): 1, 2* – бронзовые двузубцы. Красномаяцкий *(1)* и Исправненский *(2)* могильники; *3–5* – двузубая острога *(3)* и ее острия *(4, 5).* Лядинский могильник; *6, 7* – боевые вилы XVI в. Музей Польди-Пеццоли. Милан

бражение наконечника сэнэка присутствует, кстати, на караимском гербе (рис. 10, *в*). Таким образом, это была не какая-то разновидность ударно-раздробляющего, а, скорее, весьма специфическое рубяще-режущее оружие одного из тюркских этносов. Однако когда-то оно было известно, возможно, предкам не одних только караимов. Во всяком случае аналогичный чувашский термин «сенек» считается производным, в том числе и от древнетюркских «колоть, пронзить; сражаться копьем, сражаться» [15, с. 186]. Общеизвестно, что происхождение как современных чувашей, так и караимов одинаково связывается с тюркскими этносами раннего средневековья, тюрко-болгарами и хазарами, соответственно. Оба этих этноса стали объектом активной военной экспансии со стороны Русского каганата и русского кагана. Н. А. Соболева, ведя речь о возникновении как таковых знаков Рюриковичей, видимо, совсем не случайно подчеркивает подобную ориентальность этих вербальных символов древнерусской государственности того времени [39, с. 3сл.]. Несмотря на скандинавское, по-видимому, происхождение его династии, государство Святослава Игоревича было похоже на какое-нибудь викингское королевство не больше, чем изображение на его именном моливдовуле на излюбленное оружие норманнов – секиру. «Наиболее очевидным, – считает В. Я. Петрухин, – тюркское влияние было при Святославе, об этом свидетельствуют быт и даже внешний облик князя (тюркская прическа и т. п. в описании Льва Диакона и ПВЛ): в эпоху Святослава широко распространяются в дружинной среде и другие тюркские обычаи» [32, с. 110]. Таким образом, избранный графический символ, т. е. изображение тюркского сэнэка, вполне соответствовал и названным выше символам вербальным, и всему тогдашнему тюркофильскому стилю, и, по-видимому, личному темпераменту знаменитого князя.

Однако с эмблемой столь специфического орудия декапутации, очевидно, резко контрастирует помещенный над ней крестик, делающий композицию на Святославовой печати, в общем, очень похожей на ту, что мы видим на обороте другой древнерусской печати, атрибутированной Изяславу Владимировичу [46, с. 39–46] (рис. 11: *а, б*). На печати этого предполагаемого основателя Полоцкой епархии (992 г.) он выглядит вполне уместно. Однако такой же «католический» крестик принимается за «не могущий быть объясненным на действительной печати Святослава Игоревича, который, как известно, являлся врагом христианства и ревностным язычником» [28, с. 305]. Более того, если этот князь таковым и был, то как объяснить еще и появление атрибутируемых именно ему двузубцев по крайней мере в двух христианских храмах той эпохи? Эти изображения, нанесенные явно не для осквернения, обнаружены в подземной церкви, устроенной в X в. в бывшей гробнице Царский курган у г. Керчи, и в современной ей пещерной, в д. Басараб (Мурфатлар) у г. Констанцы, летописного «Переяславца на Дунае» [12, прил. 3, 6а] (рис. 11: *в–е*). «Появление двузубца Святослава на Нижнем Дунае – в Басарабии – может быть связано только с его войнами с Болгарией и впоследствии с Византией в 967–971 гг.», – утверждается в публикации А. Фетисова [48, р. 41]. Хотя и менее категорично, но и керченские двузубцы также связываются с еще одним походом Святослава против хазар в 965 г., когда его дружина прошла вдоль Дона к Таманскому полуострову [1, с. 253]. Получается одно из двух: или Святослав Игоревич, вопреки известиям независимых источников, язычником на самом деле не был, или все эти анонимные

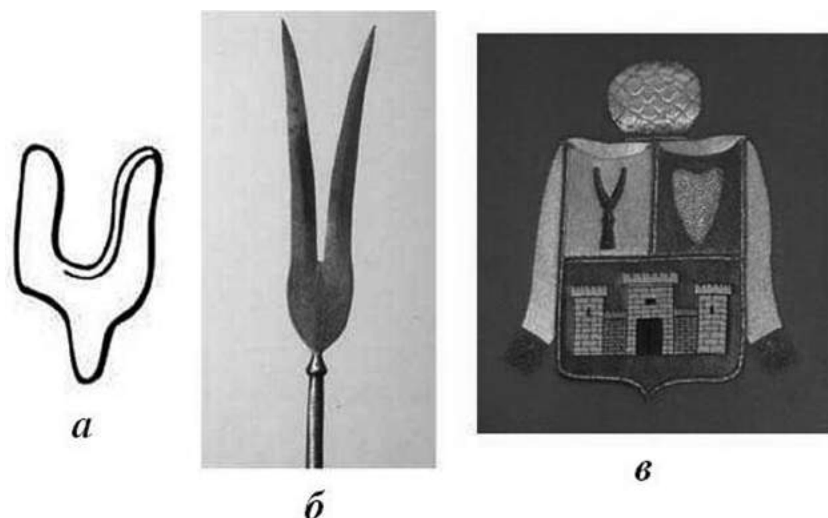

Рис. 10. Прорисовка изображения на моливдовуле *(а)*; Караимский сэнэк по А. Ю. Полкановой *(б)*; герб караимов *(в)*

двузубцы связывались с ним неправомерно. Поскольку первое заведомо исключено, остается предположить лишь второе. Впрочем, А. А. Фетисовым уже отмечалось сходство басарабского знака с подобными ему из Хазарии, где двузубцы даже многочисленнее трезубцев [48, p. 32]. Может быть, еще более важными для понимания действительного происхождения этих якобы Святославовых церковных двузубцев является тот факт, что в Мурфатларе, как это доказано болгарскими исследователями, они соседствуют именно с тюркскими руническими надписями, такими же, как, например, на Маяцком городище [29, с. 170–200]. Там же, в Подонье, нет недостатка также и в П-образных знаках типа керченских или басарабского (рис. 3: *б, в*).

На поверку, никакого противоречия Святославову язычеству нельзя усмотреть также и в пресловутом крестике на его моливдовуле. По крайней мере первоначально А. А. Молчановым этот знак интерпретировался исключительно как технический элемент. «Начало круговой легенды, – писал он, – отмечено крестиком, играющим роль разделителя в замкнутой цепочке графем, то есть одновременно функцию и инициального, и финального значка. Такая деталь композиционного оформления надписи на печати, как и сам обычай применения последней, заимствованы несомненно у византийцев» [23, с. 51]. Таким образом, кажущееся противоречие между изображением сэнэка и изображением с крестиком вверху оказалось на поверку легко устранимым.

Итак, Святославов двузубец-сэнэк должен помещаться не где-нибудь внутри, а, по праву, в самом начале всей «генеалогии знаков Рюриковичей».

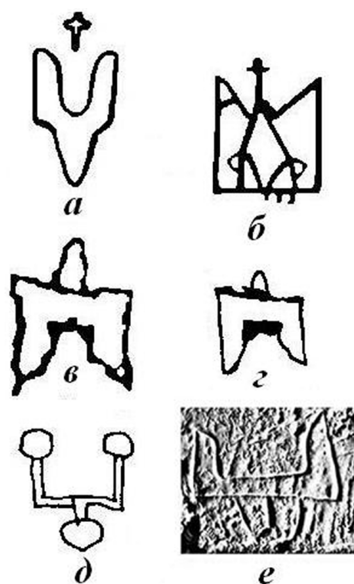

Рис. 11. Прорисовки знаков на печатях: *а* – Святослава Игоревича, *б* – Изяслава Владимировича; *в* – граффити на амфоре. Тамань; *г, д* – граффити из храма в Царском кургане; *е* – граффити из пещерного храма в Басарабе

Кстати, применительно к ним представляется совершенно некорректным сам термин «генеалогия», от древнегреческого *γενεά*, «семья». В частности, упоминается даже «единая «семья знаков» [4, с. 93]! Между тем уже обращалось внимание, что в принципе не может существовать «генетической преемственности» между погребальными сооружениями, топорами, и т. д. «Лучше было бы, – предлагал тогда Б. А. Рыбаков, – ввести понятие “прототип”, исключив родственные связи горшков и застежек» [38, с. 219]. Добавим: а также и различных символов, наподобие «знаков Рюриковичей», имеющихся иногда на днищах тех же сосудов.

Имеет смысл говорить о некой очень устойчивой изобразительной традиции, если угодно, об архетипе, проявляющем себя также и в наши дни. Итак, обратимся снова к упоминавшейся уже псковской подвеске, двузубец на которой, как мы помним, атрибутирован Владимиру Святославичу. Несмотря на то, что ключ между лезвиями изображенного на ней сэнэка явно помешал бы его употреблению по прямому назначению, показаны они хорошо заточенными, причем также и с внутренней стороны (рис. 12, *а: 1*). Так же выглядят боковые зубцы и у позднейшего Владимирова трезубца на односторонней подвеске из Новгорода. Такие С. В. Белецким именуются, кстати, «кинжаловидными» (рис. 12, *а: 2*) [6, с. 255, 261, рис. 11: *1*]. В том же плане не менее интересен и двузубец на реверсе одного из сребреников Святополка в Нежинском кладе (рис. 12, *б: 3*) [41, табл. 4: *1*]. Правый зубец у него практически уже превратился в крест, зато на левом зубце подчеркнута характерная внутренняя заточка. Наверное изготовитель штемпеля понимал, что нужно изобразить стилизованный, хоть и частично, но все тот же сэнэк.

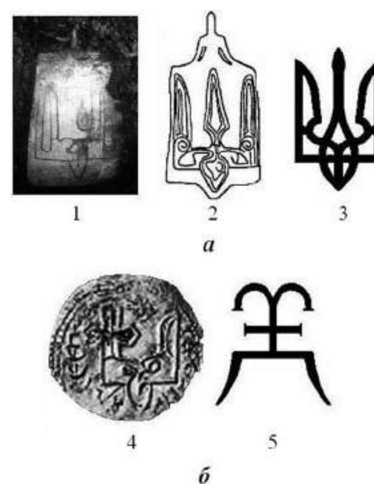

Рис. 12. Знак Владимира *(а)*: *1* – на подвеске из Пскова, *2* – на подвеске из Новгорода, 3 – на гербе Украины; двузубцы *(б)*: *4* – на монете Святополка; *5* – на гербе «Oginski»

Его изображение спустя столетия конечно утратило свое первоначальное значение. Так произошло, в частности, с тем его вариантом, которым пользовались князья Огинские и Пузыны, претендовавшие на происхождение от черниговской ветви династии Рюриковичей [37, с. 172]. Герб «Oginski» в XIX в. официально блазонировался уже следующим образом: «в голубом поле крепостные ворота или престол, цвета красного; над ним крест или скипетр серебряный» [19, с. 282]. Однако этот то ли престол, то ли ворота представляют собой не просто один из типичных двузубцев династии Рюриковичей, правда, опрокинутый вилкой вниз, ведь зубцы сохранили ножевидную форму, характерную для исходного прототипа этого знака – Святославова сэнэка (рис. 12, *б: 4*).

Сэнэк, но не с ключом между зубцами, как на псковской подвеске, а со стрелой, был, по-видимому, на тех злотниках и сребрениках, что в 1918 г. вдохновили М. С. Грушевского на создание герба Украинской Народной Республики на основе «знака Київської держави часів Володимира Святого». Как известно, автором герба этот знак принимался за «верх булави» [13]. Однако характерные ножевидные контуры зубцов не позволяют, видимо, сомневаться, что на самом деле и в этом случае был, по существу, изображен тот же самый сэнэк, который еще в X в. попал на μολυβδοφυλλων Святослава Игоревича (рис. 12, *б: 5*).

Литература и источники

1. Амелькин, А. О. «Знаки Рюриковичей» на стенах гробницы Царского курган под Керчью / А. О. Амелькин / Древнейшие государства Восточной Европы. – М., 2001. – С. 239–254.

2. Анпилогов, Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рыльским материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) / Г. Н. Анпилогов / Советская археология. – 1964. – № 4. – С. 151–169.

3. Басов, И. И. К вопросу о двуглавом копье из нартского эпоса / И. И. Басов / Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. – Армавир. – 2003. – Вып. 2. – С. 192–194.

4. Белецкий, С. В. Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X–XI вв.) / С. В. Белецкий // У источника : сб. статей в честь чл.-кор. РАН С. М. Каштанова: в 2 ч. – М., 1997. – Вып. 1, ч. 1. – С. 93–171.

5. Белецкий, С. В. Зарождение русской геральдики / С. В. Белецкий // Stratum plus. – 2000. – № 6. – С. 366–424.

6. Белецкий, С. В. Подвески с изображениями древнерусских княжеских знаков / С. В. Белецкий // Ладога и Глеб Лебедев : сб. статей, Восьмые чтения памяти Анны Мачинской, 21–23 дек. 2003 г. – СПб. : Нестор-История, 2004. – С. 243–318.

7. Белецкий, С. В. Новые находки древнерусских геральдических подвесок / С. В. Белецкий // Тринадцатая всерос. нумизмат. конф. : тез. докл. и сообщ., Москва, 11–15 апр. 2005 г. – М. : Альфа-Принт, 2005. – С. 137–138.

8. Белорыбкин, Г. Н. Западное Поволжье в средние века / Г. Н. Белорыбкин. – Пенза : Изд-во ПГПУ, 2003. – 200 с.

9. Бехайм, В. Энциклопедия оружия / пер. с нем. ; предисл. А. Н. Кирпичникова, коммент. и прилож. С. Е. Еременко, В. М. Милованов, М. Ю. Некрасов / В. Бехайм. – СПб. : Санкт-Петербург оркестр. – 1995. – 577 с.

10. Бжания, Д. С. Новые находки колхидской бронзы из Абхазии / Д. С. Бжания, А. Ю. Скаков // Памятники археологии и древнего искусства Евразии. – М. : Институт археологии РАН, 2004. – С. 335–343.

11. Быков, А. А. Из истории денежного обращения Хазарии в VIII и IX вв. / А. А. Быков // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы / под ред. А. С. Тверитиновой. – 1974. – Вып. 3. – 67 с.

12. Войников, Ж. Алано-древнеболгарское письмо (в память проф. Г. Ф. Турчанинову) [Электронный ресурс] / Ж. Войников. – София. – 239 с. Режим дотупа: http://iriston.com/books/ALANO-DR-BOLG-PISMO/AL-PBG-P-SADRZANIE.htm. – Дата доступа: 10.10.2011.

13. Грушевський, М. С. Український герб / М. С. Грушевський // Народна Воля. – Київ. – 1918. – 15 (28) лют.

14. Давидович, Е. А. Денежное хозяйство Средней Азии в XIII веке / Е. А. Давидович. – М. : Наука. – 1972. – 184 с.

15. Егоров, В. Г. Этимологический словарь чувашского языка / В. Г. Егоров. – Чебоксары: Чувашское книжное издательство. – 1964. – 355 с.

16. Ершова, Т. Е. Серебряная подвеска с изображением тамги Рюриковичей из камерного погребения в Пскове / Т. Е. Ершова // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. 80-летию со дня рождения Анатолия Николаевича Кирпичникова посвящается : сб. статей в 2 т. / под ред. Е. Н. Носова, С. В. Белецкого. – М. : Ломоносовъ. – 2009. – Т. I. – Сер, История. География. Этнография. – С. 284–289.

17. Ефименко, П. С. Юридические знаки (опыт исследования по сравнительному обычному праву) / П. С. Ефименко // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. 176. – С. 14–156.

18. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. / под ред. акад. В. В. Струве. – Л. : Изд-во ЛГУ. – 1958. – С. 391.

19. Лакиер, А. Б. Русская геральдика / А. Б. Лакиер. – М. : Книга, 1990. – 432 с.

20. Ларичев, В. Е. Юаньский проект / В. Е. Ларичев, Г. Г. Пиков, Л. В. Тюрюмина // Восточная коллекция. – 2006. – № 3. – С. 43 – 53.

21. Лихачев, Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики / Н. П. Лихачев // Труды музея палеографии. – Л., 1928. – Вып. 1. – 175 с.

22. Молчанов, А. А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей / А. А. Молчанов / Вспомогательные исторические дисциплины. – 1985. – Т. XVI. – С. 66–83.

23. Молчанов, А. А. Печать князя Святослава Игоревича (к вопросу о сфрагистических атрибутах документов внешней политики Древней Руси X в.) / А. А. Молчанов / Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения В. Т. Пашуто: тез. докл., Москва, 19–22 апр. 1988 г. – М., 1988. – С. 50–52.

24. Молчанов, А. А. Древнейший памятник русской сфрагистики. Моливдовул князя Святослава Игоревича

середины X века / А. А. Молчанов // Нумизматический сборник. – 1994. – № 3. – С. 76–81.

25. Молчанов, А. А. Самая древняя печать / А. А. Молчанов // Наука и жизнь. – 1996. – № 4. – С. 86.

26. Мурашева, В. В. Древнерусские ременные наборные украшения (X–XIII вв.) / В. В. Мурашова. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 136 с.

27. Мюллер-Вилле, М. Внешние связи раннесредневековой Руси по археологическим свидетельствам / М. Мюллер-Вилле // Вестн. Рос. акад. наук. – 2000. – Т. 70, № 10. – С. 923–928.

28. Никитин, А. Л. Основания русской истории. Мифологемы и факты / А. Л. Никитин. – М. : АГРАФ. – 2001. – 768 с.

29. Овчаров, Д. Болгары и румыны на Нижнем Дунае в раннем средневековье (по археологическим данным) / Д. Овчаров // История на българите: изкривявания и фалшификации. – София: ТанНакРа. – 2002. – Вып. 1. – С. 170–200.

30. Петров, П. Н. Тамги на монетах монгольских государств XIII–XIV вв. как знаки собственности / П. Н. Петров // Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV веков: тр. междунар. нумизмат. конф., Саратов, 2001, Муром, 2003. – М. : Нумизмат. лит-ра, 2005. – С. 170–177.

31. Петров, П. Н. Тамги монгольских Великих Ханов и ханов государств Монгольской империи [Электронный ресурс] / П. Н. Петров. – Режим доступа: http://info.charm.ru/library/tamgha.htm. – Дата доступа: 10.10.2011.

32. Петрухин, В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков / В. Я. Петрухин. – М. : Гнозис, 1995. – 320 с.

33. Платонова, Н. И. Передольский погост в системе административного управления Новгородской земли / Н. И. Платонова // Труды Государственного Эрмитажа. – 2009. – Т. XLIX. – С. 322–329.

34. Повесть временных лет. – М. ; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. 1. – 404 с.

35. Полканова, А. Ю. Знаки Кырк Йера [Электронный ресурс] / А. Ю. Полканова. – Режим доступа: http://kale.at.ua/publ/znaki_kyrk_jera/1-1-0-47. – Дата доступа: 10.10.2011.

36. Рапов, О. М. Знаки Рюриковичей и символ сокола / О. М. Рапов // Советская археология. – 1968. – № 3. – С. 62–69.

37. Рассадин, С. Е. Князья, графы и бароны в Беларуси (конец XVIII – начало XX в.): история титулов в биографическо-личностном аспекте / С. Е. Рассадин. – Минск : Изд-во Белорус. экзархата, 2010. – 432 с.

38. Рыбаков, Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1981. – 608 с.

39. Соболева, Н. А. Очерки истории российской символики. От тамги до символов государственного суверенитета / Н. А. Соболева. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 487 с.

40. Сотникова, М. П. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог монет X–XI веков / М. П. Сотникова, И. Г. Спасский. – Л. : Искусство, 1983. – 239 с.

41. Толстой, И. И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт Графа Ив. Ив. Толстого (с 19 таблицами рисунков) / И. И. Толстой. – СПб., 1882. – 269 с.

42. Флерова, В. Е. Граффити Хазарии / В. Е. Флерова. – М. : Эдиториал, 1997. – 176 с.

43. Чернов, А. Ю. В Старой Ладоге найден герб Рюрика? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm#_ftn2. – Дата доступа: 10.10.2011.

44. Ширинский, С. С. Ременные бляшки со знаками Рюриковичей из Бирки и Гнездова / С. С. Ширинский / Славяне и Русь. К шестидесятилетию академика Б. А. Рыбакова. – М. : Наука, 1868. – С. 215–226.

45. Шкунаев, С. В. Похищение быка из Каульнге / С. В. Шкунаев. – М. : Наука, 1985. – 496 с.

46. Янин, В. Л. Древнейшая русская печать X века / В. Л. Янин // Краткие сообщ. Ин-та истории материальной культуры. – 1955. – Вып. 57. – С. 39–46.

47. Ястребов, В. Н. Лядинский и Томниковский могильники Тамбовской губернии / В. Н. Ястребов // Материалы по археологии России. – 1893. – № 10. – 93 с.

48. Fetisov, A. A. The «Rurikid sign» from the B3 church at Basarabi-Murfatlar / A. A. Fetisov // Studia Patzinaka. – 2007. – N 4. – P. 29–44.

Рэзюмэ

С. Я. Рассадзін

Μολυβδοφυλλων Святаслава і «генеалогія» знакаў Рурыкавічаў

Артыкул прысвечаны паходжанню знакаў Рурыкавічаў. Прааналізавана выява на свінцовай пячатцы (малівдавуле) з Дзесяціннай царквы. Высветлена, што на гэтай пячатцы, якая належала Святаславу Ігаравічу, змешчана выява наканечніка дрэўкавай зброі, цюркскага сэнэка. Мякуецца, што менавіта гэта выява і была прататыпам ўсех наступных знакаў Рурыкавічаў, сістэмным аналагам якіх з'яўляюцца выявы гэтакіх вырабаў у цюркаў, а таксама ў комплексе тамгаў дынастыі Чынгізідаў.

Summary

S. Rassadin

Μολυβδοφυλλων Svyatoslav and «genealogy» of the Ruriks' signs

In the lead-print of the Desyatinnaya Church belonging to Svyatoslav Igorevich shows the tip of cut-and-blade pole arm – Turkic seneka.

This image is a prototype for all future signs of the Ruriks. Their system analogous is the image of such products from the Turks, as well as the latest in a complex of Chingizids tamgas.

Поступила 23.02.2012

УДК 903/904(=16):069.5(495.2)

Я. С. Рассадин, *Белорусский государственный университет, аспирант (г. Минск)*

Экспозиция пелопоннесской археославики

Теперешний новогреческий Πελοπόννησος едва ли не тысячу лет назывался по-славянски: Morea. При этом на протяжении, по крайней мере, всего раннего средневековья он был заселен преимущественно славянами, что наглядно демонстрируют многочисленные полуостровные топонимы несомненно, славянского происхождения, – производные, к примеру, от основ Selo (деревня), Grad (укрепление), Dimnica (очаг, или жилье) [2, с. 50]. Однако соответствующая материальная культура теперь существует на полуострове лишь в ископаемом состоянии, вызывая у археологов-славистов законный интерес. Однако в русскоязычной историографии своего удовлетворения он явно не находит. Скорее, к сожалению, наоборот, так как единственный пока что вариант постсоветского изложения пелопоннесской археославики содержит досадную, но так и не исправленную еще ошибку.

В фундаментальном труде В. В. Седова можно прочесть: «Славяне, расселившиеся в Греции, быстро приспособились к местному домостроительству. Раскопками поселения в Керкыре на северо-западе Пелопоннеса поверх напластований античного времени были выявлены слои VII в. Поселение находилось на возвышенном плато и занимало значительную площадь. Оно состояло из множества двухкамерных домов размерами около 4 × 5 м. Цоколи этих построек выкладывались из каменных плит, стены сооружались из кирпича, а крыши из черепицы [36]» [4, с. 162]. В списке использованных источников эта ссылка приведена в следующей форме: «36. Bulle H. Ausgrabungen bei Aphiona… S. 147–240» [4, с. 169]. Но выше дано полное название той же публикации: «27. Bulle H. Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu // Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Institute in Athen. Bd. 59. 1934. S. 147–145» (так в тексте – *Я. Р.*). Ее название переводится с немецкого вполне однозначно: «Раскопки около Афионы на Корфу». Итак, понятно, что эта существующая и поныне греческая Αφιονας – поселение вовсе не полуостровное пелопоннеское, а островное корфуанское. Кстати, советской археологии его островное местонахождение было хорошо известно задолго до упомянутой публикации В. В. Седова. К примеру, в одной из публикаций В. Б. Ковалевской можно прочитать: «Пряжки этого типа в Западной Европе встречаются в Греции (…Афиона на о-ве Корфу)…» [1, с. 15]. Впрочем, это не помешало В. В. Седову переиздать 10 лет спустя практически ту же самую информацию, не исключая также и эту ошибочную локализацию: «Интересные материалы получены при раскопках поселения в Керкыре на северо-западе Пелопоннеса. Его напластования VII в. перекрывали культурные слои античного времени. Славянское селение располагалось в наиболее возвышенной части античного поселка и было довольно большим», и т. д. [5, с. 419]. Едва ли не слово в слово повторяется также и описание могильника, соответствующего этому поселению, с той лишь разницей, что название употребляется в еще более искаженной форме, ср. «В Керкыре на территории Греции в 1930 г. было раскопано около 50 трупоположений в ящикоподобных сооружениях из плитняка…» [4, с. 158–159] и «В Кекыре на территории Греции раскопано около 50 захоронений по обряду ингумации в ящикоподобных сооружениях из плитняка…» [5, с. 415]. Впрочем, в обоих случаях практически вся информация В. В. Седова об этом загадочном Керкыре/Кекире представляет собой всего лишь сокращенный пересказ одного из разделов монографии М. Вайтманна, где идет речь именно о славянской принадлежности поселения и могильника около Афионы на северо-западе острова Корфу, которые еще в 1930-е годы интерпретировались автором раскопок Г. Булле как аварские [25, S. 244сл.]. Между прочим, оригинальное название этого раздела, Slavische Funde in Kerkyra («Славянские находки на Керкире»), позволяет понять механизм ошибки В. В. Седова. Вместо более привычного итальянского названия того же самого острова, Corfù, М. Вайтманном употребляется греческое, – Κέρκυρα. В турецком произношении оно звучит как Kerkyr adası, т. е. «остров Керкыр». Очевидно, что в публикациях В. В. Седова турецкий вариант названия острова Корфу и превратился в некое «поселение в Керкыре на северо-западе Пелопоннеса».

К сожалению, этим неточности в единственном пока что русскоязычном очерке славянской археологии Пелопоннеса не ограничиваются. Так, в его переиздании картографированы, в том числе и в Коринфе, некие «находки звездчатых фибул» [5, рис. 87]. Хорошо известно, однако, что на самом деле так называемые звездчатые фибулы (нем. Sternfibeln) известны исключительно в Пруссии. Действительное положение вещей выясняется при обращении к первому варианту упомянутого очерка, где опубликована та же самая карта, но на ней тем же значком обозначены «находки звездчатых серег» [4, рис. 51]. Подобные находки В. В. Седовым именовались сперва серьгами «харивского типа», а впоследствии – уже «пастырского» [4, с. 120–122; 5, с. 534]. В обеих его публикациях какие-либо конкретные сведения о находке такого украшения также и в Коринфе отсутствуют, но их нам удалось отыскать, в частности

у М. Любинкович, согласно данным которой, экземпляр серьги «sa zvezdolikim priveskom» происходит из коринфского слоя X–XI вв. По мнению этой сербской исследовательницы, как таковой этот тип серег у славян появился еще в VII в. [18, s. 454, sl. 5]. Кстати, новые находки, в том числе пелопоннесские, позволяют, по-видимому, уточнить не только хронологию, но и, возможно, происхождение этого типа украшений. Еще к концу VI в. относится погребение 25 из ранневизантийской крепости Тигани на полуострове Мани, где найдена пара золотых серег с разомкнутым кольцом и звездообразным кулоном. Американский археолог Ф. Курта датирует их около 600 г., ссылаясь при этом на аварские аналогии (рис. 1: *1–3*) [12, p. 440–441, fig. 12.15: *1*].

Ссылка на публикацию одного коринфского же трупоположения (скорей всего, неславянского) присутствует, но помещена она почему-то после описания поля славянских урновых трупосожжений в Олимпии [4, с. 158]. В результате сведения о самой «wandering soldier's grave» из Коринфа, каковым, наверное, является соответствующая публикация американской исследовательницы Г. Давидсон, приведены В. В. Седовым, фактически без указания их источника, двукратно [13, p. 512–521]. При этом их первая редакция от второй несколько отличается: «В Коринфе в одном из скелетных захоронений, относящемся к концу VI или к началу VII в., встречена керамика «пражского» типа» [4, с. 159], и «В Коринфе в одном из скелетных захоронений, датируемом концом VI или началом VII в., встречена керамика, несколько напоминающая пеньковскую» [5, с. 415], соответственно. О каком именно из коринфских захоронений, которые теперь датируют только в рамках первой половины VII в. шла речь в обоих этих случаях, установить оказалось довольно легко. Из всей коринфской лепной раннесредневековой керамики пока что опубликована информация лишь о маленьком горшочке, что стоял в ногах останков из «могилы бродячего солдата», исследованной еще в 1938 г. (рис. 1: *5*). Он издавна привлекал к себе внимание многих исследователей, и поэтому Т. Видой и Т. Феллингом была приведена по этому случаю довольно обширная библиография. «Этот единственный опубликованный до сих пор из Коринфа лепной сосуд, – пишут венгерский исследователь Т. Вида и его немецкий коллега Т. Феллинг, – имел большое значение для вопроса славянской колонизации. Однако сосуд соответствует не типично раннеславянской керамике, а принадлежит к тем лепным керамическим изделиям, которые считаются кочевническими и имеет аналогии в древностях аварского времени большой Венгерской низменности, а также в восточноевропейских степях» [25, S. 35, Taf. 4: *2*]. Получается, что находка эта упомянута В. В. Седовым среди славянских древностей Пелопоннеса (в их числе была оставлена также и пальчатая фибула из Спарты), скорее всего, тоже напрасно. В. В. Седов ссылался при этом, прежде всего, на специальную публикацию И. Вернера, к тому времени уже явно устаревшую [4, с. 159; 5, с. 417]. «Maskenfibel» из Спарты, как называл ее этот немецкий исследователь, полвека назад действительно рассматривалась им среди «скудных археологических свидетельств исторически засвидетельствованного славянского вторжения в Грецию в 7 в.», – наравне со знаменитыми бронзовыми фигурами из Велестино, и даже с только что открытыми тогда грунтовыми трупосожжениями из Олимпии (рис. 1: *4*) [26, S. 14, 18, Taf. 29: *3*]. Однако авторы, опубликовавшие этот эталонный памятник, придерживались насчет этих фибул совсем иного мнения. «Фибулы, изготовленные по восточногерманским образцам, должны рассматриваться в первую очередь как "памятники варваров". Их функция этнического показателя весьма сомнительна», – утверждалось Т. Видой и Т. Феллингом еще до издания В. В. Седовым его обновленного очерка о славянских древностях Пелопоннеса [24, S. 100]. Одновременно с ним было опубликовано специальное исследование Ф. Курты «Женский костюм и "славянские фибулы" в Греции». Он ссылается уже не на восточногерманские, а на аварские

Рис. 1. Пелопоннесские находки, упоминаемые В. В. Седовым: *1* – «звездчатая» серьга (по М. Любинкович). Коринф; *2, 3* – аналог «звездчатых» серег (по Ф. Курте). Тигань; *4* – пальчатая фибула (по Й. Вернеру). Спарта; *5* – лепной горшок (по Т. Виде и Т. Феллингу). «Могила бродячего солдата». Коринф

аналоги фибул класса IB по Й. Вернеру, в том числе для спартанской. По мнению Ф. Курты, эти, якобы, «славянские» украшения «не были ни фенотипичным выражением уже сформированной этнической идентичности, ни паспортами иммигрантов из области нижнего Дуная» [11, p. 129, 133].

Итак, изложение пелопоннеской археославики у В. В. Седова явно неудачное, в том числе, видимо, и по причине невнимания к результатам коллег. В самом деле, как это и указано на соответствующем форзаце, именно он был ответственным редактором «Трудов VI Международного Конгресса славянской археологии», в которых опубликован также и доклад словацкой исследовательницы Т. Стефановичевой. Не говоря, конечно, ни о каком «Керкыре», она упоминает, например, работы французской экспедиции в Аргосе, немецкой – в Тиринфе, ссылаясь при этом на соответствующие публикации, в частности греческого исследователя П. Яннопулоса, используя необходимые изображения находок пелопоннесско-славянских древностей, и т. д. [23, p. 352–361]. Тогда же была издана монография французской исследовательницы А. Аврамеа, посвященная так называемым темным векам в истории Пелопоннеса. Здесь имеется, во-первых, обстоятельный обзор нумизматических находок этой эпохи из Коринфа, Аргоса, Патр, Мегаполиса, Спарты, и др. Сопоставляя географию и хронологию сокрытых там монет Юстина I, Юстиниана I, Юстина II, Тиберия, Маврикия, Фоки, Ираклия и Константа II, исследовательница связвает эти клады с несколькими волнами славянских (аваро-славянских) нашествий на Пелопоннес, начиная с 587 г. [10, p. 72–81]. Во-вторых, на основе анализа различного рода археологических находок, в частности металлических предметов, ею делается вывод о наличии здесь византийской власти также и в VII–VIII вв., и о вхождении тогда этого полуострова в фему Эллада (θέμα Ἑλλάδος). В-третьих, А. Аврамеа довольно подробно останавливается на характеристике пелопоннесских археологических памятников VI–VIII вв., включая поле погребальных урн в Олимпии [10, p. 80–104]. Специально ему посвящена уже упомянутая монография Т. Виды и Т. Феллинга, также опубликованная значительно раньше второго варианта славянской археологии Пелопоннеса, в изложении В. В. Седова, но от его внимания также ускользнувшая. Между тем в ней, кроме подробнейшей характеристики всех без исключения «олимпийских» трупосожжений, публикуется также подробная характеристика известных на тот момент археологических источников о славянах в южной Греции [24, S. 11–40]. Наконец, в качестве одной из заметных разработок также и пелопоннесской проблематики отметим уже упоминавшуюся недавнюю публикацию Ф. Курты, посвященную греческим славянам все тех же «темных веков». Им, в частности, предложена уточненная сравнительная хронология ряда комплексов, включая и несколько погребений в Олимпии [12, p. 450, fig. 12.18].

Итак, очевидно, что пробел в знании пелопоннесской археославики может быть заполнен, прежде всего, с помощью накопленных западноевропейскими коллегами данных. Однако нельзя, конечно, преувеличивать их полноту, ведь, согласно К. Килиану, особого интереса у исследователей не вызывают не только славянские, но и вообще какие бы то ни было материалы из Греции эпохи как раннего, так и высокого средневековья; нередко о таких находках вообще ничего сообщается. Там обе эти эпохи, по мнению немецкого исследователя, должны считаться по состоянию их археологической исследованности настоящими «темными веками» [17, S. 281]. К тому же, даже те весьма немногочисленные, в общем, данные, что попадают в научный оборот, иногда пытаются рассматривать суммарно, не отделяя, к примеру, местную раннеславянскую керамику от также найденной в некоторых местах Пелопоннеса кочевнической. Так, греческие исследователи Н. Паулоу-Пападимириу и И. Анагностакис предложили их друг от друга вообще не отделять, и при этом именовать ее впредь, вместо «avaroslave», просто «лепной» (χειροποίητη) [7]. В качестве образца этой «варварской» посуды Н. Паулоу-Пападимириу были опубликованы два лепных сосуда, использовавшиеся в погребальном обряде. Один из них откуда-то из области Элида VII–VIII вв. (рис. 2: *1*), а второй из Мессены VII в. (рис. 2: *2*) [21, p. 35]. Здесь в районе античного святилища Асклепия исследовано погребение 31B, в котором сосуд-приставка размещался примерно так же, как в коринфской «могиле бродячего солдата», но не в ногах, а просто между колен скелета. Оба эти однотипных сосуда отнесены Т. Видой и Т. Феллингом к кругу ранneаварской кочевнической посуды, а их степные аналогии указаны вплоть до южной Сибири. Ритуал этого, как и всех четырех скелетных погребений с оружием начала–середины VII в. в Коринфе, скорее всего, так-

Рис. 2. «Варварская» лепная керамика (по Н. Паулоу-Пападимириу): *1* – из Элиды. VII–VIII вв.; *2* – из Мессены. VII в.

же кочевнический. Конкретный этнос этих коринфских погребенных не определяется, но это были, по мнению исследователей, некие степняки на византийской военной службе [24, S. 38–40].

Итак, очевидно, что отнюдь не вся раннесредневековая керамика «χειροποίητη» Пелопоннеса не должна приниматься за славянскую. Из числа славянских, очевидно, следует исключить также и все пять упомянутых скелетных погребений, несмотря на то что они и принимались иногда именно за таковые [23, p. 357]. Они, разумеется, отсутствуют, как на карте славянских памятников Пелопоннеса, так и в нашем к ней комментарии.

Агиа Триада (рис. 3: *1*). На могильнике с микенскими камерными, а также христианскими ящичными захоронениями найдены три небольших лепных сосуда, неповрежденное состояние которых позволяет связывать их также с каким-то погребением. Высота двух из них 14 и 12,5 см соответственно, меньший покрыт вертикальными расчесами. По аналогиям из Олимпии они могут быть датированы VII в. Третий сосуд – это лепная кружка с ручкой высотой всего 10 см, имеющая аналогии в раннехристианском могильнике конца VI – начала VII в. в Пиргаки Тсоука, Мессения [24, S. 26].

Аргос (рис. 3: *2*). Согласно П. Уперту, стратиграфически закрытый поселенческий слой со славянской керамикой был выявлен при раскопках терм А и, кроме того, несколько фрагментов происходят из Афродизиона, с агоры и из раскопок Эфории. Вся эта керамическая серия, в том числе полдесятка лепных сосудов полного профиля, включена в опубликованный иллюстрированный каталог – в общей сложности 63 экз. (рис. 4: *1–4*) [8, p. 375–384, fig. 2–54]. Наиболее вероятная датировка – первая половина VII в. (см. ниже). Однако подобная лепная керамика обнаружена здесь еще и в комплексах, которые французские исследователи с уверенностью датируют уже концом XI – началом XII в. Это цилиндрический плоскодонный сосуд из грубой темно-серой массы с кремнистыми примесями (рис. 4: *5*) [20, p. 470, 480, pl. IX: *B 42*].

Истмия, поселение в крепости на валу Гексамилион (рис. 3: *3*). Обнаружено до двух десятков фрагментов кухонной посуды, лепной керамики или подправленной на гончарном круге медленного вращения. Часть была орнаментирована зигзагообразным или волнистым орнаментом. Два венчика были с начинающимися от края ленточными ручками. Там же найдена монета Константа II 655/6 гг. чеканки, однако аналогии из Олимпии позволяет датировать эту истмийскую керамику не второй половиной VII в., а уже VIII в. [24, S. 18].

Истмия, поселение на руинах римских терм (рис. 3: *4*). Состояло не из традиционных раннеславянских полуземлянок, а из капитальных наземных домов с апсидами, каменных, или, по крайней мере, на каменных цоколях, принадлежавших, возможно, как раз местным славянам [16, p. 159]. Об интенсивном использовании ими этого поселения свидетельствует довольно значительное количество обломков лепной или подправленной на кругу керамики. Она принадлежит, по А. Аврамеа, к тому же типу, что и аргосская, и датирована тоже серединой VII в. [10, p. 86]. Однако наличие здесь посуды с ручками, каковой еще нет в Олимпии и, наоборот, отсутствие толстостенной и неорнаментированной, дало основание для передатировки этой группы истмийской керамики: также только VIII в. [24, S. 19].

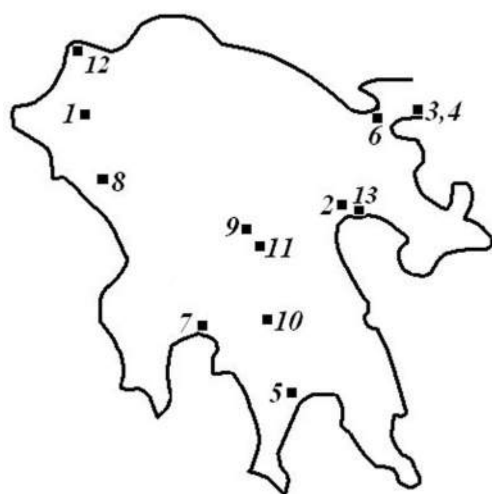

Рис. 3. Карта славянских древностей Пелопоннеса: *1* – Агиа Триада; *2* – Аргос; *3, 4* – Истмия; *5* – Кариополис; *6* – Коринф; *7* – Мессена; *8* – Олимпия; *9* – Паллатион; *10* – Спарта; *11* – Тегея; *12* – Тейхос Димайон; *13* – Тиринф

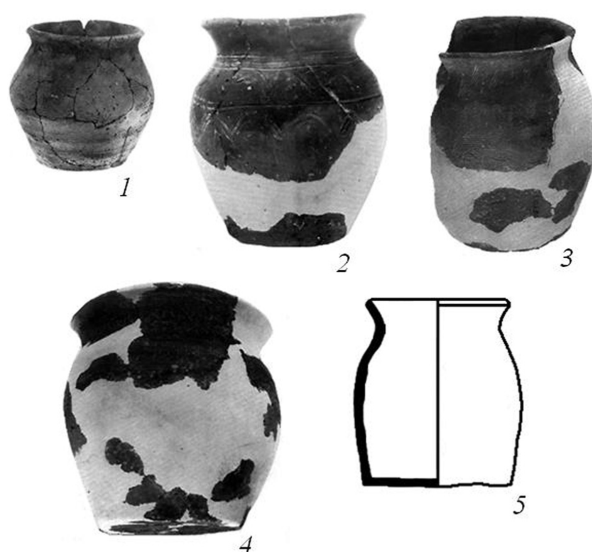

Рис. 4. Славянская керамика из Аргоса: *1–4* – по П. Уперту; *5* – по М. Пьерату и Ж.-П. Тальма

Кариополис, поселение (рис. 3: *5*). Византийский город Καρυούπολις известен с IX в. В нижней его части при раскопках остатков здания греческим исследователем Р. Этзеоглу помимо византийской посуды «раннехристианской эпохи» было выявлено шестнадцать обломков более грубой, но изготовленной, по-видимому, уже на гончарном круге медленного вращения керамики. Несмотря на их фрагментарность, исследователь различил четыре категории такой посуды: плошки, округлобокие горшки с отогнутым венчиком, кувшинообразные горшки, котелки с петельчатыми ручками (рис. 5) [14, p. 153–156, fig. 7–9b]. По спартанским аналогиям эти предметы датированы концом XII – началом XIV в.

Коринф, поселение (?) (рис. 3: *6*). Помимо кочевнической здесь известны находки еще и славянской лепной керамики более позднего времени – X–XII вв. [13, p. 514; 22, p. 454–456; 24, S. 35].

Мессена, поселение (?) (рис. 3: *7*). Имеются сведения о находках также и раннеславянской керамики [24, S. 35].

Олимпия, могильник (рис. 3: *8*). Расположен севернее холма Кронос. В связи со строительством там Археологического музея исследована лишь его часть, – 32 погребения, все ямные урновые, по обряду трупосожжения на стороне. В них найдено 37 стеклянных бус, 27 металлических предметов, а также 43 глиняных сосуда (2 изготовлены на ручном круге, 2 – на ножном, остальные лепные). Неорнаментированные лепные сосуды отнесены к Т. Видой и Т. Феллингом к группе 1 (вторая четверть VII в.), орнаментированные лепные – к группе 2 (вторая половина VII – начало VIII вв.), лепные сплошь орнаментированные, подправленные на круге и гончарные – к группе 3 (VIII в.) [24, S. 41сл.]. Этот комплекс используется в качестве типохронологического эталона славянской керамики VII–VIII вв. всего Пелопоннеса (рис. 6: *1–3, 5–7*). Однако в Олимпии обнаружены также и атипичные экземпляры, например, уникальные железные гривны (рис. 6: *4*).

Паллатион, местонахождение (рис. 3: *9*). При раскопках найдено несколько обломков лепной керамики, а также целый лепной сосуд (рис. 7: *3*) высотой 20,1 см, украшенный по плечику волнистым орнаментом и снабженный двумя ленточными ручками. Считается, что последние являются подражанием позднеантичным амфорным ручкам [24, S. 23, Abb. 7: *1*; Taf. 5: *3*]. Паллатионская керамика в це-

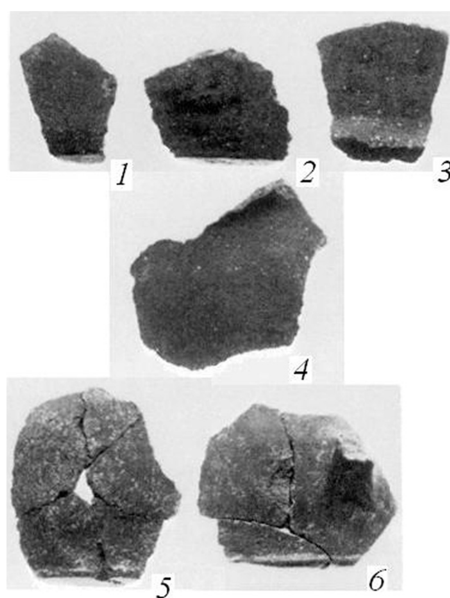

Рис. 5. Кариополис, керамика группы «В» (фрагменты, по Р. Этзеоглу): *1–3* – плошки; *4* – округлобокие горшки с отогнутым венчиком; *5* – кувшинообразные горшки; *6* – котелки с петельчатыми ручками

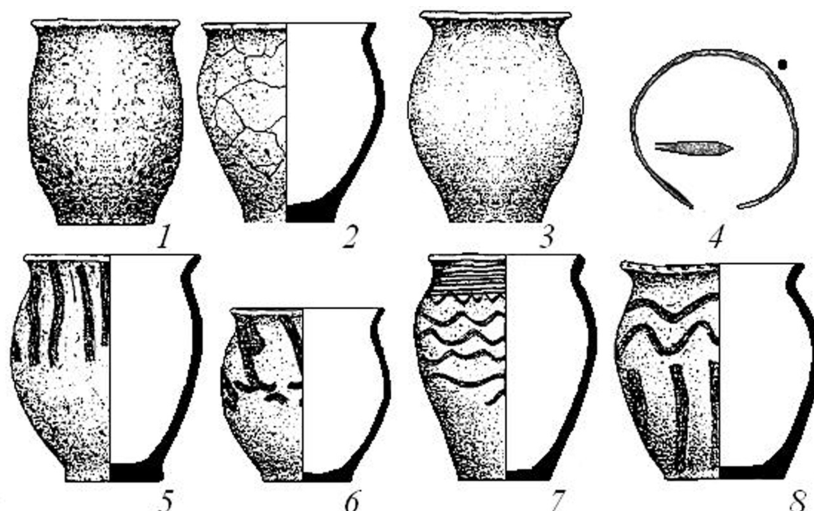

Рис. 6. Олимпия (по Т. Виде и Т. Феллингу): *1–3* – группа 1; *4* – железная гривна; *5, 6* – группа 2; *7, 8* – группа 3

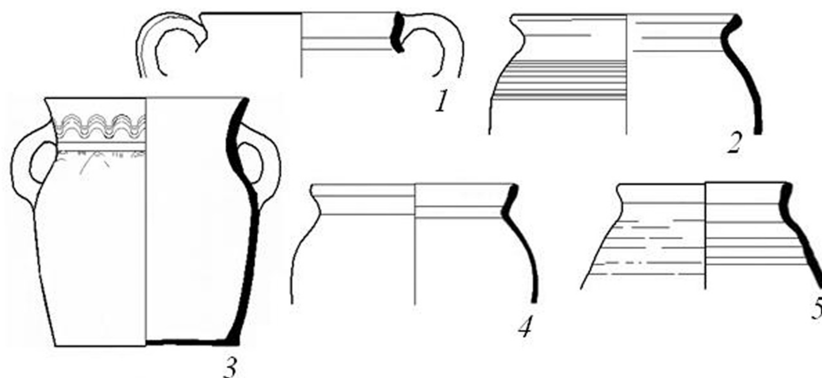

Рис. 7. Славянская лепная керамика: *1, 2, 4, 5* – Спарты; *3* – Паллатиона

лом датирована в широком диапазоне: от VII до XIV в. [7].

Спарта, поселение (рис. 3: *10*). В бывшей орхестре античного театра залегает слой со славянской керамикой (рис. 7: *1, 2, 4, 5*). Американским исследователем Г. Сандерсом прослеживается пять фаз развития технологии ее изготовления, начиная с VIII–X вв. и заканчивая XII–XIII вв. Если к ранней относятся обломки, как правило, неорнаментированных кухонных горшков со следами копоти, грубо вылепленных от руки из плохо промешанной глины с примесью крупной дресвы, то к поздним – от тонкостенных, изготовленных на гончарном круге из хорошо отмученной глины, иногда не только снабженных ручками, но даже глазурированных [22].

Тегея, местонахождение (рис. 3: *11*). При раскопках храма Афины храма обнаружен венчик лепного сосуда с отогнутым наружу краем (находка Tegea C6-00). На изломе видна примесь крупного кварца, поверхность серо-черная, с двумя горизонтальными полосами из зигзагообразных линий. Датирована временем, предположительно, позднее VII в. [24, S. 23].

Тейхос Димайон, местонахождение (рис. 3: *12*). Среди предметов византийского периода из крепости «Димейская стена» предполагается наличие также и какой-то славянской керамики [24, S. 26].

Тиринф, поселение (?) (рис. 3: *13*). Во-первых, здесь в нижней крепости (κάτω πόλη), в том числе и в канализационной трубе (συριγξ), были обнаружены, во-первых, обломки как лепных, так и подправленных на круге раннеславянских горшков. В тесте – примесь известняка, кварца, слюды, цвет от красноватого до черного, орнамент в виде многорядной волны нанесен гребенчатым штампом. Неорнаментированный обломок принадлежал лепной тарелке (сковородке ?). По балканским аналогиям керамика была датирована концом VI – VII в. (рис. 8: *1, 2*) [17, S, 281–284, Abb. 2, Taf. 48]. Во-вторых, вместе с этой керамикой найдено несколько железных деталей костюма (пряжки, браслеты), а также предметы вооружения (наконечник копья; наконечники стрел, из которых для черешкового с ромбической головкой указаны аварские аналогии VII в.) (рис. 8: *3–7*) [17, S. 283–286, Abb. 3]. В-третьих, со славянами первоначально связывались два предположительно раннесредневековых могильных каменных ящика, а также скелетное женское погребение в яме, датированное, по аналогиям железного тордированного браслета, второй половиной X – XI в. [17, S. 286, Taf. 49: *1, 3*]. К. Килиан настаивал, что обнаруженная им раннеславянская керамика, украшения и оружие происходят также из погребений, но более ранних и совсем разрушенных, не относясь к поселению. Однако результаты позднейших раскопок Й. Морана, это, вероятно, не подтвердили. Исследуя тот же тиринфский Untrburg, он обнаружил в северной его части небольшую яму, явно не могильную, а хозяйственную. В ней находились два гончарных византийских двуручных и один лепной «славянской» горшок (рис. 8: *8–11*) [19, S. 83, Abb. 77, 78]. Наличие здесь какого-либо славянского могильника вообще ставится под сомнение. Оба каменных ящика обнаружены в уже разрушенном, разграбленном состоянии, так что невозможно сказать, использовались ли они под славянские трупосожжения. Кстати, синхронное присутствие, здесь, также как в Аргосе, византийской и славянской керамики интерпретируется А. Аврамеа в качестве свидетельства существования тут как раз именно поселения [10, p. 86]. Вообще, по мнению Т. Виды и Т. Феллинга, из тиринфских находок только обломки лепной или подправленной на круге керамики, относящейся, по их мнению, к VII–VIII вв., с некоторой уверенностью можно интерпретировать как славянские [24, S. 20]. Однако, трудно представить, конечно, обиход славянских жителей тиринфского πλαίσια πόλη без металлических вещей. Поэтому по крайней мере некоторые из них, синхронные обнаруженной там же соответствующей керамике, должны рассматриваться, по-видимому, в качестве славянских.

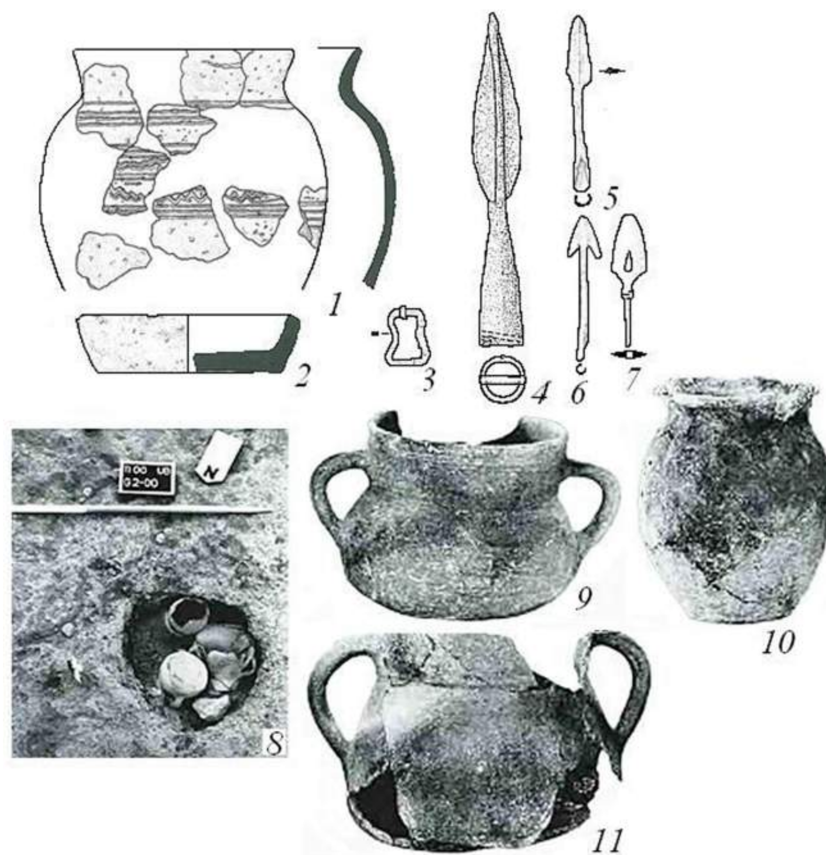

Рис. 8. Керамика *(1, 2, 8–11)* и металлические находки *(3–7)* из Тиринфа (по К. Килиану и Й. Марану)

Итак, несмотря на небольшое их количество и, в общем, невыразительность, славянские археологические памятники Пелопоннеса представляют собой интересный и важный источник, обладающий, конечно, также и своей внутренней проблематикой. Важнейшей является, по-видимому, проблема корреляции с источниками письменными. Первоначально здесь преобладало, по выражению Ф. Курты, навязчивое желание (obsessive desire) иллюстрировать археологическими средствами уже известное из письменных источников. В частности, аргосская лепная керамика из развалин терм А была датирована «с удивительной точностью», просто-напросто, на основании известной из этих источников даты первого славянского вторжения в южную Грецию, хотя ни в одном из них не упоминается, что Аргос был тогда не то чтобы ими захвачен, или даже хотя бы подвергся нападению [12, p. 417–418]. Действительно, основная часть такой керамики соотнесена П. Упертом со славянами-захватчиками, по его предположению ставшими лагерем непосредственно на развалинах упомянутой термы А 586 г. [8, p. 394]. Такую же датировку раннеславянских материалов из Арголиды мы встречаем и у П. Яннопулоса [27]. Ее П. Уперт пытался отстоять, опровергая критику со стороны Ф. Малингудиса [9]. Однако впоследствии мнение лингвиста было поддержано также и археологами, указавшими на несколько моментов, которые, по видимому, здесь нельзя не принимать во внимание.

Во-первых, славянская керамика из Аргоса, с одной стороны, находит аналогии в могильнике Олимпия, относящиеся уже к VII в. С другой стороны, характерный для VI в. собственно пражский тип керамики, или его нижнедунайские варианты, наподобие Ipoteşti-Cindeşti-Čurel, в Аргосе как раз и отсутствуют.

Во-вторых, славянская керамика обнаружена там совместно как с импортной североафриканской Sigillata первой половины VII в., так и с ранневизантийской того же возраста. Отличия славяно-аргосской керамики от более ранней славяно-нижнедунайской, по-видимому, как раз и обусловлены влиянием уже византийского гончарства через контакты пришельцев с местным греческим населением. Кстати, по мнению Упертовой соотечественницы, сочетание славянских и византийских элементов в керамике VII в. из Аргоса доказывает мирную совместную жизнь обеих групп населения в этом находившемся тогда под контролем империи городе [10, p. 86].

В-третьих, разрушение городских терм могло быть связано не со славянским вторжением, а с ка-

тастрофическим землетрясением около 551 г., уничтожившего многие здания также и в других местах Арголиды и Коринфии [7, p. 229–322; 24, S. 22–23]. Однако, археология в ряде случаев способна существенно дополнить, или хотя бы подкорректировать сведения письменных источников. Так, несмотря на их молчание и на основании одних только археологических доказательств, считается, что тогда, в конце VI в., или чуть позднее, уже в начале VII в., другой не менее известный город, Олимпия, испытал таки разрушительное вторжение славян [12, p. 426–427]. Раскопки в Спарте показали, что бегство оттуда греческого населения из-за славянской угрозы вряд ли было таким массовым и поголовным, как это утверждает, в частности «Монемвасийская хроника» [3, с. 329]. По-видимому, значительное количество местных жителей никогда не покидало Лаконику, проживая там совместно с вновь прибывшими. По Г. Сандерсу, археологические раскопки, осветив, в отличие от исторически текстов, «темные столетия» Спарты между 600 и 900 г., дали ценную информацию о местной повседневной жизни средневековья [22, p. 451сл.].

Оказалось, что эта информация способствует корректному решению проблемы аккультурации, взаимовлияния византийской и славянской культур, что не приводило, однако, к полной ассимиляции пелопоннеского славянства, хотя и предполагается, что некоторые его представители стали эллинизированными, говоря и одеваясь как греки, даже принимая (или притворяясь, что приняли) христианство [22, p. 457]. Для христианских захоронений раннесредневекового Пелопоннеса считается характерным наличие в них кружки-приставки. Из одного славянского захоронения в Агиа Триада как раз и происходит, по-видимому, кружка-приставка, имевшая, к тому же, ручку [24, S. 26]. Как для таковой, для раннеславянской посуды наличие ручек вообще не характерно. Появление простых ленточных ручек у славянской керамики, в частности из Паллатиона или Истмии, рассматривается как результат влияния византийского гончарства и как указание на контакт между обеими группами населения [24, S. 18, 26, Taf. 5. 3]. В Истмии, согласно А. Аврамеа, наблюдается совместное византийско-славянское проживание, нет никаких доказывающих враждебность элементов, которые противоречили бы положению [10, p. 86]. Аккультурация проявилась там, по-видимому, также и в усвоении славянами византийского типа жилища в виде абсидной каменной, или на каменном фундаменте, постройки. С другой стороны, как отмечают Т. Вида и Т. Феллинг, никаких следов характерных для ранних славян полуземлянок не наблюдается [24, S. 19].

Наконец, как и, практически, у любых археологических, у славянских памятников Пелопоннеса есть еще и проблема хронологии. Например, исходя из совместного ее залегания с ранневизантийской, Р. Этзеоглу предварительно определил датировку раннекруговой славянской керамики из Кариополиса началом VII в. [14, p. 156]. Однако Г. Сандерсом она была сопоставлена с «грубыми кухонными изделиями в славянской традиции», которые в соседней Спарте датированы концом XII – началом XIV в. и отнесена не к началу, а, наоборот, к концу славянской эпохи в Пелопоннесе [22, с. 456].

В тот самый период франкского господства на полуострове и позже, во время византийского отвоевания Мореи, источники упоминают там, к примеру, не только замок Белигости («Burg Beligosti») или «городок» Халотрицу («Städchen Chalotriza»), но даже «славянский город» Акову («Slawenstädchen Acova») [15, S. 372–373]. Однако относящиеся к данной эпохе памятники пелопоннеской археославики, конечно, теряются среди массы поздневизантийских. Впрочем, подобная картина наблюдается и в других частях Балканского полуострова. По мнению исследователей, материальная культура II Болгарского царства имеет в основном провинциально-византийский характер, сохраняя при этом, однако, собственную специфику [6, с. 55]. Надо полагать, что полномасштабная аккультурация еще не означала исчезновения определенного своеобразия негреческой материальной культуры также и в Пелопоннесе, где славянские гончары продолжали, по-видимому, лепить свою традиционную посуду…

Литература

1. Ковалевская, В. Б. Поясные наборы Евразии IV–IX вв. Пряжки / В. Б. Ковалевская // САИ Е1–2. – М. : Наука. – 1979. – 112 с.

2. Малингудис, Ф. Славяно-греческий симбиоз в Византии в свете топонимии / Ф. Малингудис // Византийский временник. – 1987. – Т. 48. – С. 44–52.

3. Свод древнейших письменных известий о славянах / сост. С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин, В. К. Ронин ; под ред. Г. Г. Литаврина. – М. : Восточная литература РАН. – 1995. – Т. II: VII–IX вв. – 586 с.

4. Седов, В. В. Славяне в раннем средневековье / В. В. Седов. – М. : Фонд археологии. – 1995. – 416 с.

5. Седов, В. В. Славяне. Историко-археологическое исследование / В. В. Седов. – М. : Знак. – 2005. – 618 с.

6. Федоров, Г. Б. Славяне и балкано-дунайская археологическая культура / Г. Б. Федоров, В. М. Негруша // Комплексные проблемы истории и культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы. – М. : Наука. – 1979. – 290 с.

7. Αναγνωστάκης, Η. Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος–7ος αι.) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο / Η. Αναγνωστάκης, Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου // Σύμμεικτα. – 1997. – Т. 11. – P. 229–322.

8. Aupert, P. Céramique Slave á Argos (585 ap. J. C.) / P. Aupert // Bulletin de Correspondance Hellenique. – 1980. – Suppl. VI. – P. 373–394.

9. Aupert, P. Les Slaves á Argos / P. Aupert // Bulletin de correspondence hellenique. – 1989. – Vol. 113, N 113–1. – P. 417–419.

10. Avramea, A. Le Peloponnese du Ive au VIIIe siécle: changements et persistances / A. Avramea. – Paris : Publications de la Sorbonne. – 1997. – 293 p.

11. Curta, F. Female dress and 'Slavic' bow fibulae in Greece / F. Curta // Hesperia. – 2005. – Vol. 74. – P. 101–146.

12. Curta, F. Still waiting for the barbarians? The making of the Slavs in «Dark-Age» Greece / F. Curta // Neglected Barbarians. Studies in the Early Middle Ages. – 2010. – Vol. 32. – P. 403–478.

13. Davidson-Weinberg, G. A. Wandering Soldier's Grave in Corinth 11 Hesperia / G. A. Davidson-Weinberg // Journal of the American school of classical studies at Athens. – Princeton, 1974. – Vol. XLII, N 4. – P. 512–521.

14. Etzéoglou, R. La céramique de Karyoupolis / R. Etzéoglou // Recherches sur la ceramique byzantine. Actes du colloque organize par l'école française d'Athénes et Université de Strasboug II, Athénes, 8–10 Avril 1987 // Bulletin de Correspondance Hellénique. – 1989. – Suppl. XVIII. – P. 151–156.

15. Fallmereyer, J. Ph. Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Ein historischer Versuch von Prof. J. Fallmereyer. Erster Teil / J. Ph. Fallmereyer. – Stuttgart ; Tübingen : J. G. Gotta'schen Buchhandlung, 1830. – 488 S.

16. Gregory, T. E. An early byzantine (dark age) settlement at Isthmia: preliminary report / T. E. Gregory // The Corinthia in the Roman Period: Including the Papers Given at a Symposium Held at the Ohio State University: Journal of Roman Archaeology, Ohio, 7–9 March 1991. – 1993. – Suppl. Ser. 8. – P. 149–160.

17. Kilian, K. Zu einigen früh- und hochmittelalterischen Fundan aus der Burg von Tiryns / K. Kilian // Archäologisches Korrespondenzblatt. – 1980. – Bd. 10. – H. 1. – S. 281–290.

18. Ljubinković, M. *Nalazi u Korintu i slovenska arheologija X–XII veka /* M. *Ljubinković //* I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa, 14–18 IX 1965. – Wroclaw : Zaklad Narodowy im. Ossolińskich. – 1968. – S. 454–463.

19. Maran, J. Forschungen in der Unterburg von Tiryns 2000–2003 mit einem Beitrag von Peter Marzolff / J. Maran // Archäologischer Anzeiger. – 2008. – Halbband 1. – S. 35–111.

20. Piérart M. *'Céramique romaine et médiévale* (fouilles de l'agora) / M. *Piérart*, J.-P. *Thalmann* // Bulletin de correspondence hellenique. – 1980. – Vol. 6. – Suppl. 6. – P. 459–492.

21. Poulou-Papadimitriou, N. La céramique montée á la main _orresp forcement barbare? / N. Poulou-Papadimitriou // Les Dossiers d'archéologie (Dijon). – 2000. – N 256. – P. 35.

22. Sanders, G. D. R. Pottery from Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea / G. D. R. Sanders // The Annual of the British School at Athens. – 1995. – N 90. – P. 451–457.

23. Štefanovičova, T. Slavic settlement of Greece in the light of archaeological sources Etnogenezis end ethnocultural contacts of Slavs / T. Štefanovičova // Труды VI Междунар. конгр. славянской археологии: в 5 т. – М. : Фонд археологии, 1997. – Т. 3: Этногенез и этнокультурные контакты славян. – С. 352–361.

24. Vida T. Das slawische Brandgraberfeld von Olympia / T. Vida, T. Völling // Archäologie in Eurasien. – M. Leidorf, 2000. – Bd. 9: Rahden/Westf. – 130 S. + 30 Taf.

25. Weithmann, M. Die slawische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel. Ein Beitrag zur historischen Etnographie Südosteuropas / M. Weithmann. – München : Dr. Rudolf Trofenik, 1978. – 350 S.

26. Werner, J. Neues zur Frage der slawischen Bügelfibein aus südosteuropaischen Ländern / J. Werner // Germania. – 1960. – Bd. 38. – S. 114–120.

27. Yannopoulos, P. A. La penetration slave en Argolide / P. A. Yannopoulos // Bulletin de correspondence hellenique. – 1980. – Vol. 6, N l6. – P. 320–371.

Рэзюмэ

Я. С. Рассадзін

Экспазіцыя пелапанэскай археаславікі

У артыкуле адзначана, што на рускай мове аб археалагічных помніках славян Пелапанэса апублікаваны ўрыўкавыя скажоныя звесткі. Гэтыя памылкі выпраўлены. Увазе чытача прапанаваны агляд замежнай літаратуры аб гэтых помніках. Складзена іх карта, дадзены кароткія характарыстыкі, праведзены аналіз асаблівасцей.

Summary

Ya. Rassadin

Exposition of Peloponnesian archaeoslavica

In article it is noted that in Russian about archaeological monuments of Slavs of Peloponnese the distorted fractional information is published. These mistakes are corrected. The review of foreign literature on these monuments is offered attention of the reader. Their card is made, short characteristics are given, the analysis of the main features is carried out.

Поступила 23.02.2012

МАТЭРЫЯЛЫ

УДК 902/904(438.14)

Adam Wawrusiewicz, *Dział Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, asystent, mgr. (Białystok, Polska)*

Ratownicze badania wykopaliskowe na stanowisku 2 w Jeronikach, gm. Choroszcz w województwie podlaskim (Polska). Wstępna interpretacja źródeł

Prezentowany tekst stanowi podsumowanie efektów zakrojonych na szeroką skalę archeologicznych badań ratowniczych przeprowadzonych na stanowisku 2 w Jeronikach (AZP 37-85/2). Podjęto je w związku z zagrożeniem zniszczenia jego powierzchni w trakcie rozbudowy drogi krajowej nr 8 na odcinku Jeżewo–Białystok[1].

Przyjęta w periodyku forma prezentacji ogranicza możliwość pełnego przedstawienia wyników wieloletnich prac terenowych, które z konieczności będą ograniczać się do szeregu wniosków i obserwacji natury ogólnej oraz charakterystyki głównych faz zasiedlenia tego obszaru.

Stanowisko znajduje się w obrębie Wysoczyzny Białostockiej, będącej częścią szerszej przestrzennie subprowincji – Niziny Północnopodlaskiej [7, s. 210–211]. Zlokalizowane jest ono na wschodnim, łagodnym stoku wzniesienia opadającego w stronę niewielkiej doliny bezimiennego cieku wodnego będącego prawym dopływem rzeki Horodnianka (ryc. 1). Wschodnia część stanowiska usytuowana była na terenie okresowo zalewanej łąki, zaś zachodnia obejmuje wyżej położony stok wzgórza porośniętego lasem mieszanym. Obie strefy rozdzielał pas drogi lokalnej, o szerokości około 10 m, przecinającej obszar stanowiska na osi N-S [15].

Podczas trzech sezonów badawczych (2008–2010) rozpoznano wykopaliskowo powierzchnię 14 414 m^2. Efektem tego było udokumentowanie zespołów osadniczych datowanych na okres neolitu, epoki brązu, wczesny okres epoki żelaza, okres wpływów rzymskich, oraz późne średniowiecze – czasy wczesnonowożytne. Ponadto wyróżniono również ślady związane z współczesną aktywnością gospodarczą oraz stacjonowaniem wojsk w czasie II Wojny Światowej. Wyróżniono tu również pojedyncze zabytki ruchome, które wiązać można z okresem schyłkowego paleolitu, mezolitu, neolityczną kulturą pucharów lejkowatych oraz wczesnym średniowieczem. W trakcie badań zadokumentowano 936 obiektów kulturowych. Chronologia 277 została określona na podstawie artefaktów odnalezionych w ich kontekście.

Podczas prac odkryto liczny zespół źródeł ruchomych. Zdecydowanie dominują tu fragmenty naczyń ceramicznych pozyskane w ilości blisko 10 000 egzemplarzy. W zbiorze zarejestrowano także 575 wyrobów krzemiennych oraz 1603 fragmenty polepy i 14 narzędzi kamiennych. Licznie reprezentowane są również wyroby metalowe. Są to głównie zabytki odkryte w kontekście obiektów późnośredniowiecznych. Na stanowisku odkryto też pojedyncze przedmioty związane z okresem II Wojny Światowej.

Osadnictwo kultury niemeńskiej. Z osadnictwem społeczności KNi[2] można identyfikować relatywnie duży zespół źródeł ruchomych (między innymi 624 fragmenty naczyń) jak i 21 obiektów wziemnych.

Obiekty związane z tą fazą osadniczą tworzyły niewielkie przestrzennie skupiska czytelne w postaci układu dwóch, trzech jam gospodarczych oraz ewentualnie pojedynczych dołków posłupowych. Stan ten jest stosunkowo dobrze czytelny w przypadku wykopów K6, L3, L6 oraz L11 (ryc. 2). Z «niemeńską» fazą osadniczą łączyć można również pojedyncze relikty paleniska i bliżej nieokreślonego obiektu o funkcji wybierzyskowej (nieregularne zagłębienia powstałe w trakcie pozyskiwania określonego surowca np. piasku lub gliny). W efekcie wieloaspektowej analizy ceramiki udało się wyróżnić dwie grupy stylistyczne, co znajduje zapewne swe odzwierciedlenie w ahomogeniczności opisywanego zespołu źródeł i wielości faz zasiedlenia.

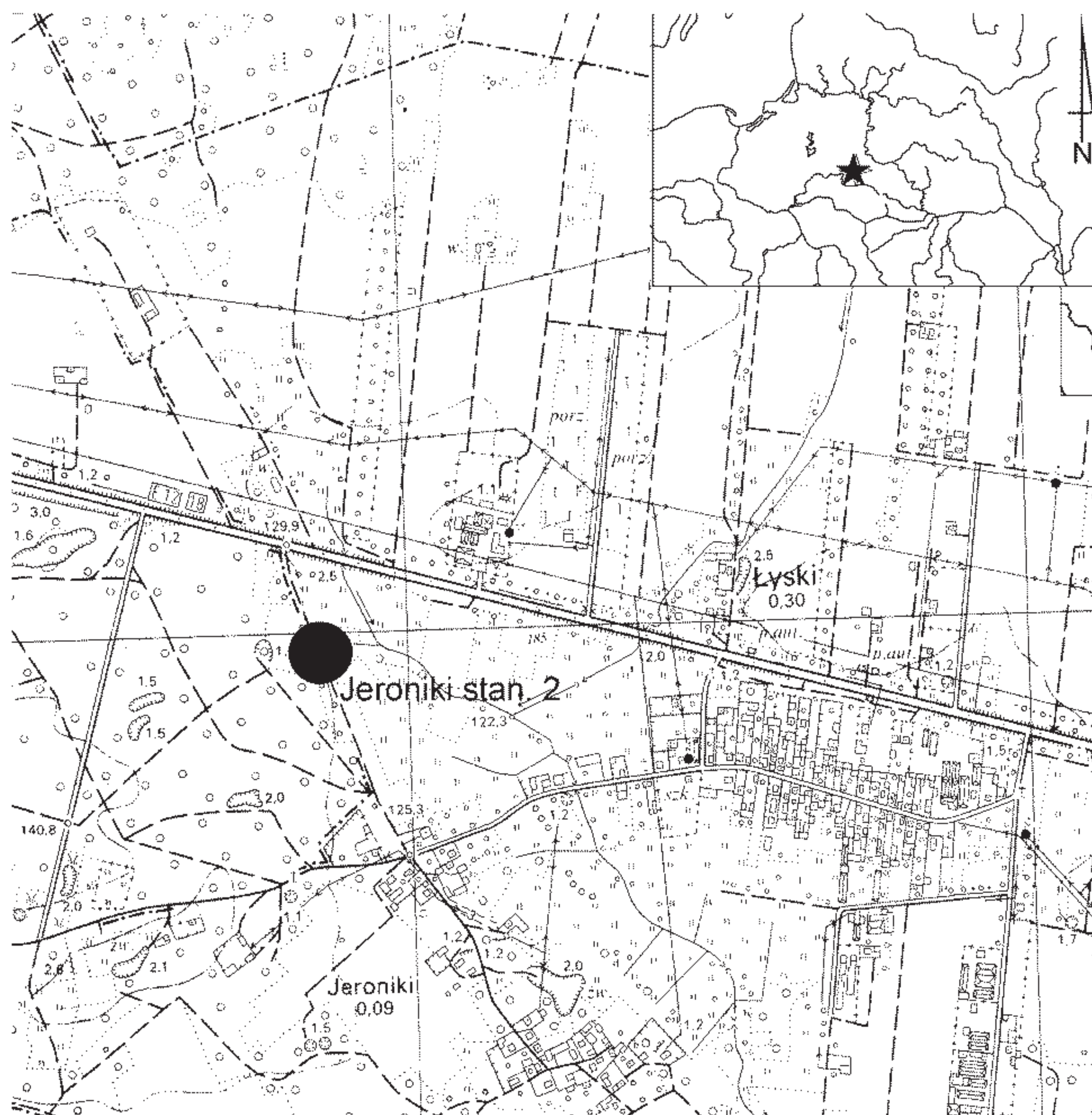
Pierwszą z nich stanowią materiały nawiązujące do «wczesnoklasycznych» zespołów typu «Łysa Gora» [17, 19, 20].

Cechowały się one między innymi technologią przygotowania masy ceramicznej opartą na domieszce tłuczniowo – roślinnej. Bardzo zbliżona była stylistyka tych naczyń. Wszystkie zachowane krawędzie naczyń zdobione były układem odcisków stempla, prowadzonego prostopadle względem powierzchni zewnętrznej naczynia, tworzące dookolny układ linii wykonanej techniką ściegu bruzdowego. Bezpośrednio poniżej krawędzi występował ornament dołków – guzków odciskanych prostokątnym, lub eliptycznym narzędziem od zewnętrznej powierzchni naczynia. W zakresie form naczynia te nawiązują do typowych dla tego wariantu KNi ostrodennych pojemników ceramicznych, o wyraźnie czytelnym

---

[1] Badania wykopaliskowe prowadzone były przez zespół pracowników Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku przy finansowaniu ze środków Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad oddział w Białymstoku.

[2] W pracy użyto następujących skrótów: KCSz – kultura ceramiki sznurowej; KNi – kultura niemeńska; KP – kultura Przeworska; TKK – trzciniecki krąg kulturowy; WEŻ – wczesny okres epoki żelaza.

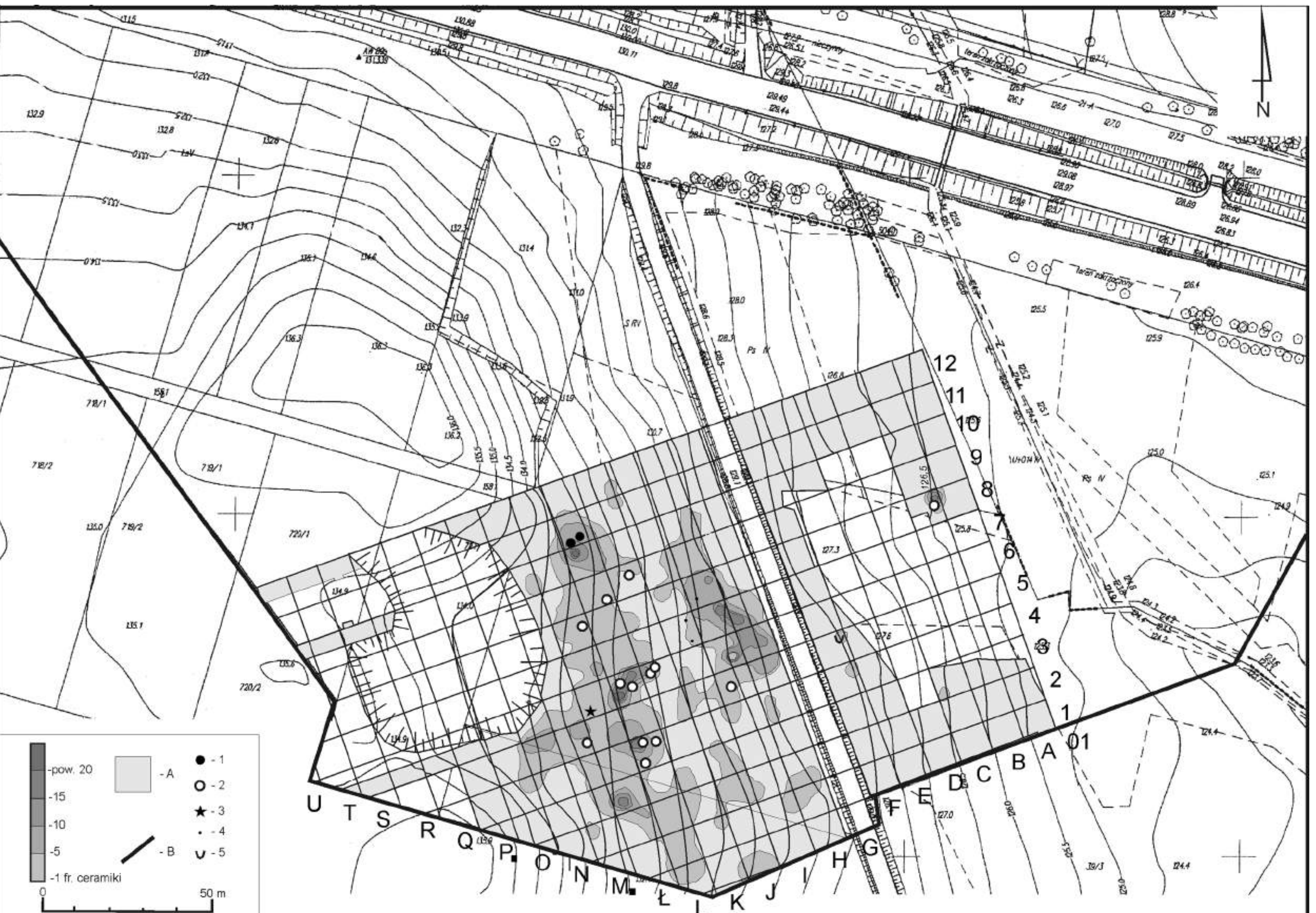

Ryc. 1. Lokalizacja stanowiska (na podkładzie mapy topograficznej w skali 1 : 10000)

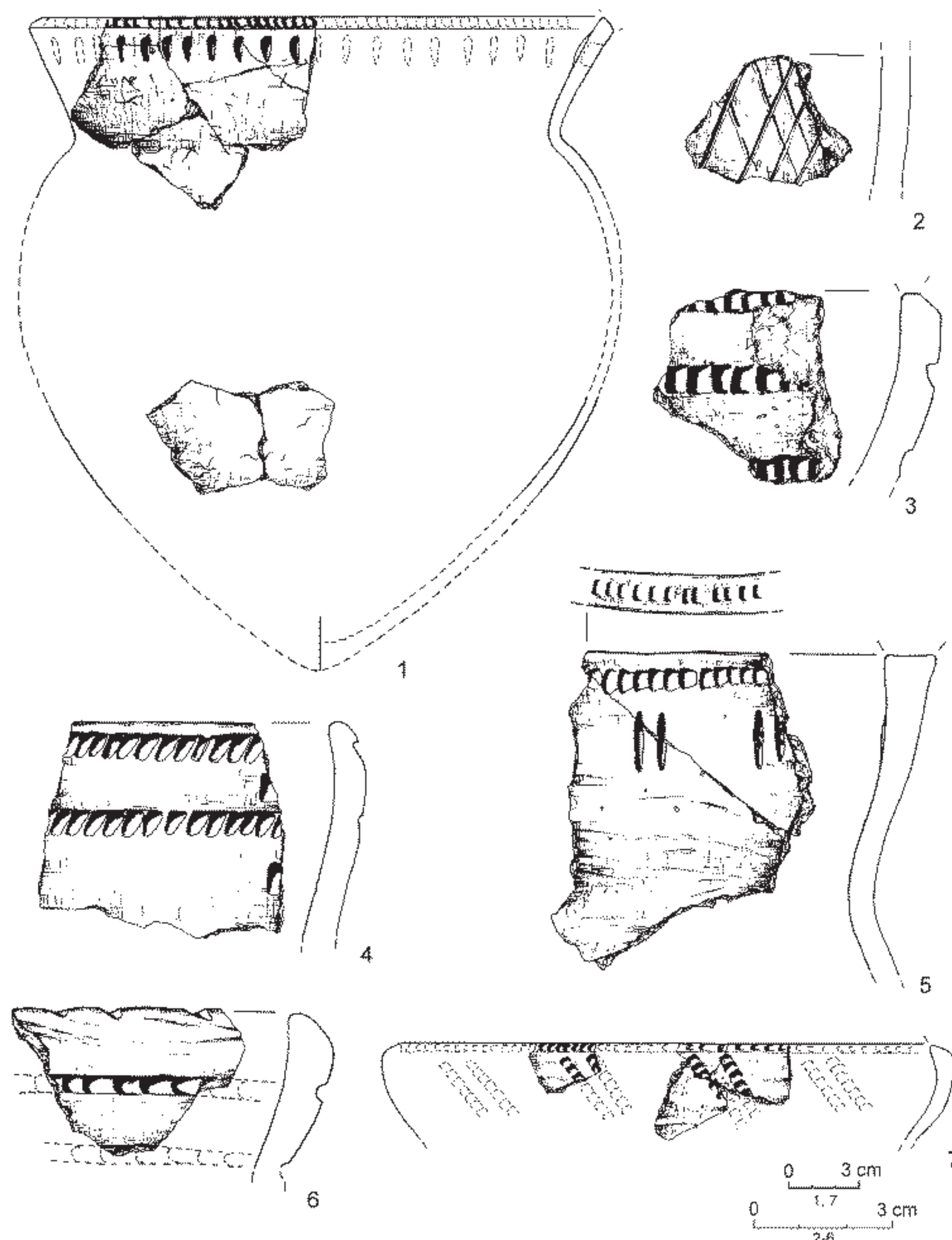
lejkowatym ukształtowaniu wylewu i podkreśleniem przejścia szyjki w brzusiec (ryc. 3: *1*).

Materiały związane z drugą grupą stylistyczną stanowią około 80% zbioru ceramiki KNi. Wykazują one wyraźnie nawiązania do «klasycznoniemeńskich» zespołów typu «Dobryj Bor». Są one czytelne zarówno na płaszczyźnie cech technologicznych (domieszka nieznormalizowanego tłucznia mineralnego, cienkościenność naczyń oraz powszechne stosowanie zabiegu obmazywania ich powierzchni) jak i stylistycznych – dominuje zdobnictwo wykonane techniką ściegu bruzdowego i odcisków stempla (ryc. 3: *3–7*). Wyraźnie widoczne jest również odgięcie krawędzi wylewu do wewnątrz naczynia (ryc. 3: *7*), co stanowi jedną z cech charakterystycznych zespołów «dobroborskich» [5, 19, 20].

Osadnictwo kultury ceramiki sznurowej. Podczas badań wykopaliskowych wyróżniono relatywnie niewielki (w porównaniu z innymi fazami osadniczymi) zespół źródeł, który taksonomicznie można łączyć z kulturą ceramiki sznurowej. Są to trzy obiekty nieruchome (palenisko oraz dwa dołki posłupowe) zadokumentowane w centralnej części stanowiska oraz zbiór 163 fragmentów naczyń z których aż 98% odkryto w trakcie eksploracji warstwy kulturowej. Uzyskany obraz dyspersji ceramiki stosunkowo wyraźnie ukazuje koncentrację w centralnej części stanowiska na łagodnym, wschodnim stoku wzniesienia (ryc. 4). Swym zasięgiem

Ryc. 2. Jeroniki stan. 2, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Dyspersja ceramiki kultury niemeńskiej wraz ze schematem lokalizacji obiektów nieruchomych: *A* – obszar rozpoznany wykopaliskowo; *B* – granica inwestycji; *1* – jamy zasobowe («piwniczki»); *2* – inne jamy gospodarcze; *3* – palenisko; *4* – dołki posłupowe; *5* – wywierzysko

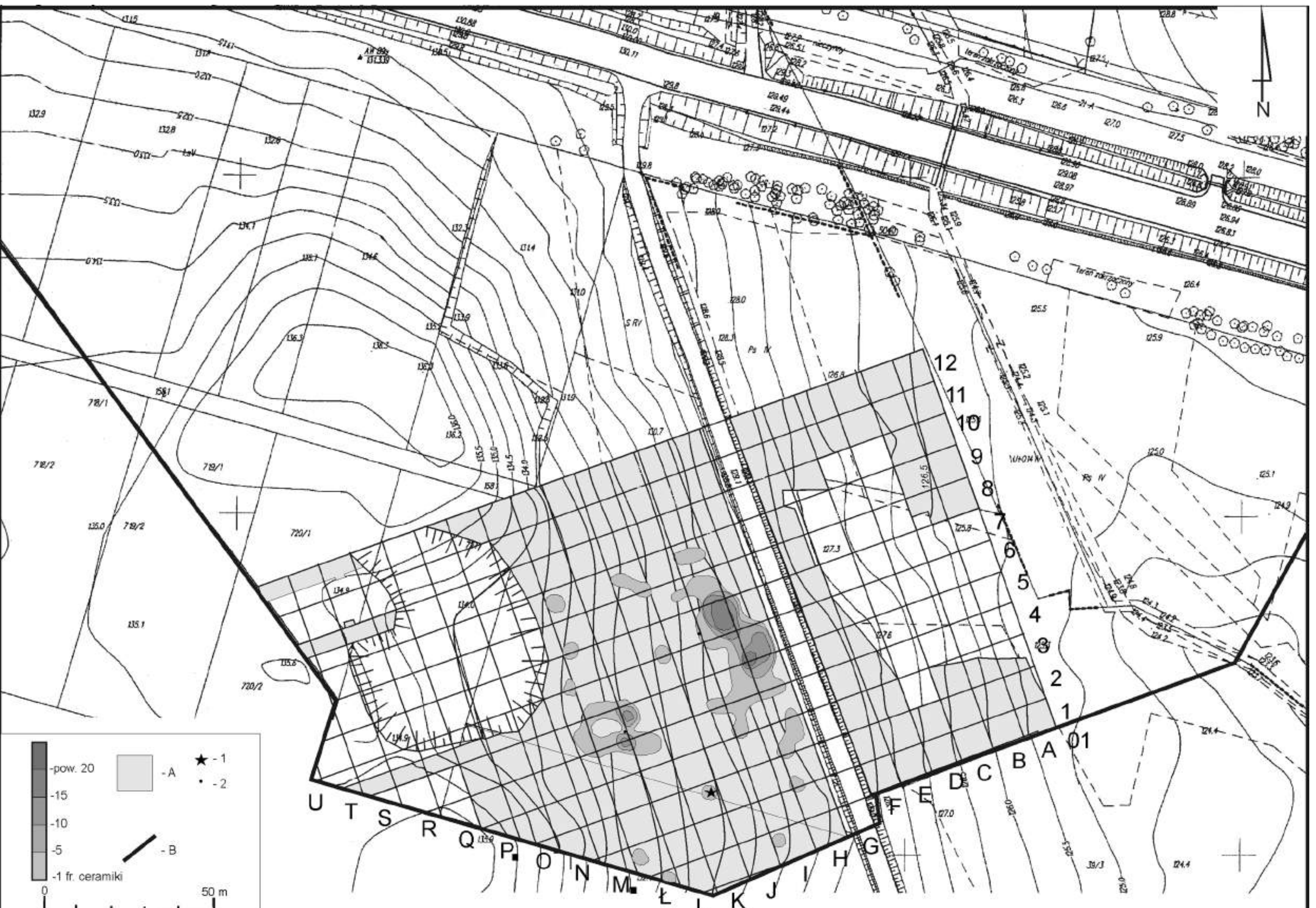

Ryc. 3. Jeroniki stan. 2, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Wybór ceramiki kultury niemeńskiej (*1–7*)

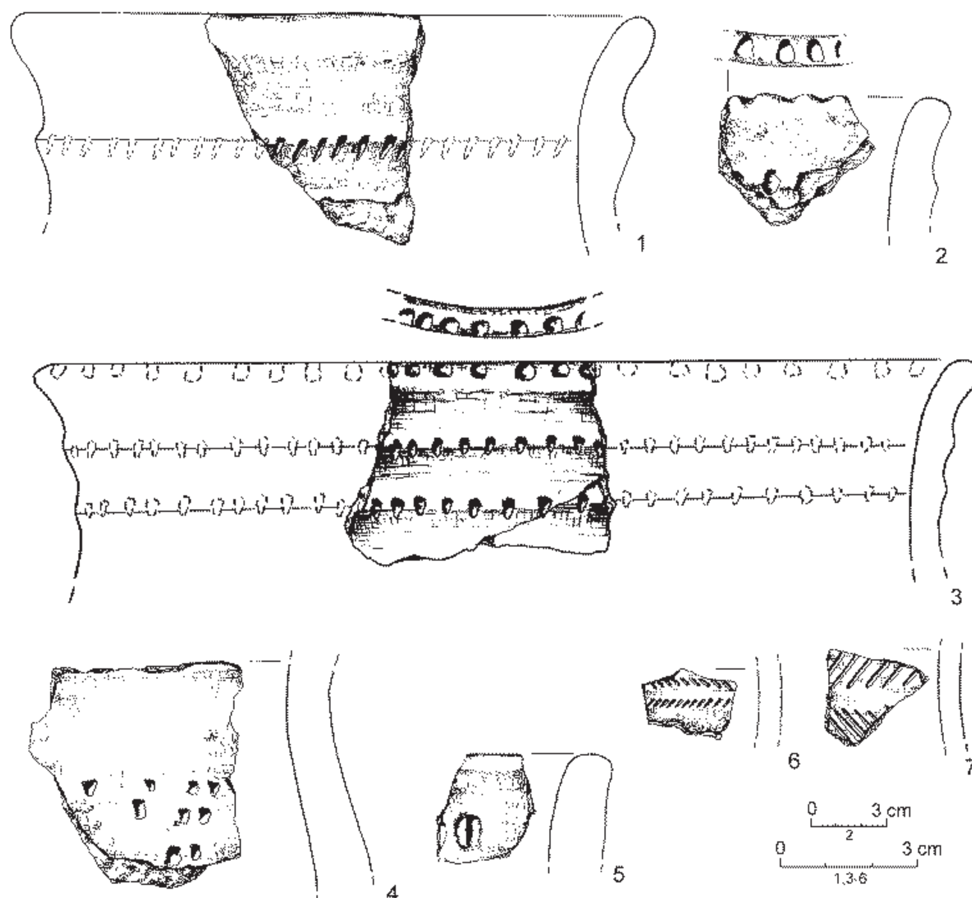
obejmuje ona część wykopów H5 – 7 oraz I6 – 8 a jej powierzchnię można szacować na około 400 m^{2,} co być może odzwierciedla pewien zasięg przestrzenny niewielkiej osady (obozowiska?) społeczności KCSz [16].

Pozyskany materiał zabytkowy wykazuje jednolite cechy zarówno technologiczne (powszechność stosowania domieszki szamotowo mineralnej, przecieranie powierzchni wewnętrznej i częściowo zewnętrznej) jak i stylistyczne (formy esowatoprofilowanych naczyń zdobionych głównie ornamentem karbowanej listwy plastycznej i odciskami stempla) (ryc. 5: *1–3*). Zespół tych źródeł łączyć można z szeroko pojętą tradycją ugrupowań «wczesnosznurowych» identyfikowaną z tzw. horyzontem ogólnośrodkowoeuropejskim [10]. Analogie technostylistyczne zadokumentowanych form pozwalają łączyć go z zespołami KCSz 2 [1, 2, 16]. Fragmenty zbliżonych naczyń znane są zarówno z obszaru Niżu Polskiego [9], jak również z obszaru Podlasia, czego dobrym przykładem są materiały ze stanowiska 6 w Supraślu [13; 14, s. 14, ryc. 6; tam określone jako stan. 3] oraz białoruskiego Poniemnia–Dobryj Bor stan. 1 [18, табл. 22].

Osada trzcinieckiego kręgu kulturowego. Osadnictwo w Jeronikach przybrało trwalszą formę we wczesnym okresie epoki brązu. Funkcjonowała tu osada (osady ?) społeczności TKK, czego świadectwem jest liczny materiał ceramiczny oraz 29 obiektów nieruchomych. Analiza przestrzenna dyspersji źródeł pozwala na dokonanie próby rekonstrukcji organizacji przestrzen-

Ryc. 4. Jeroniki stan. 2, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Dyspersja ceramiki kultury ceramiki sznurowej wraz ze schematem lokalizacji obiektów nieruchomych: *A* – obszar rozpoznany wykopaliskowo; *B* – granica inwestycji; *1* – palenisko; *2* – dołki posłupowe

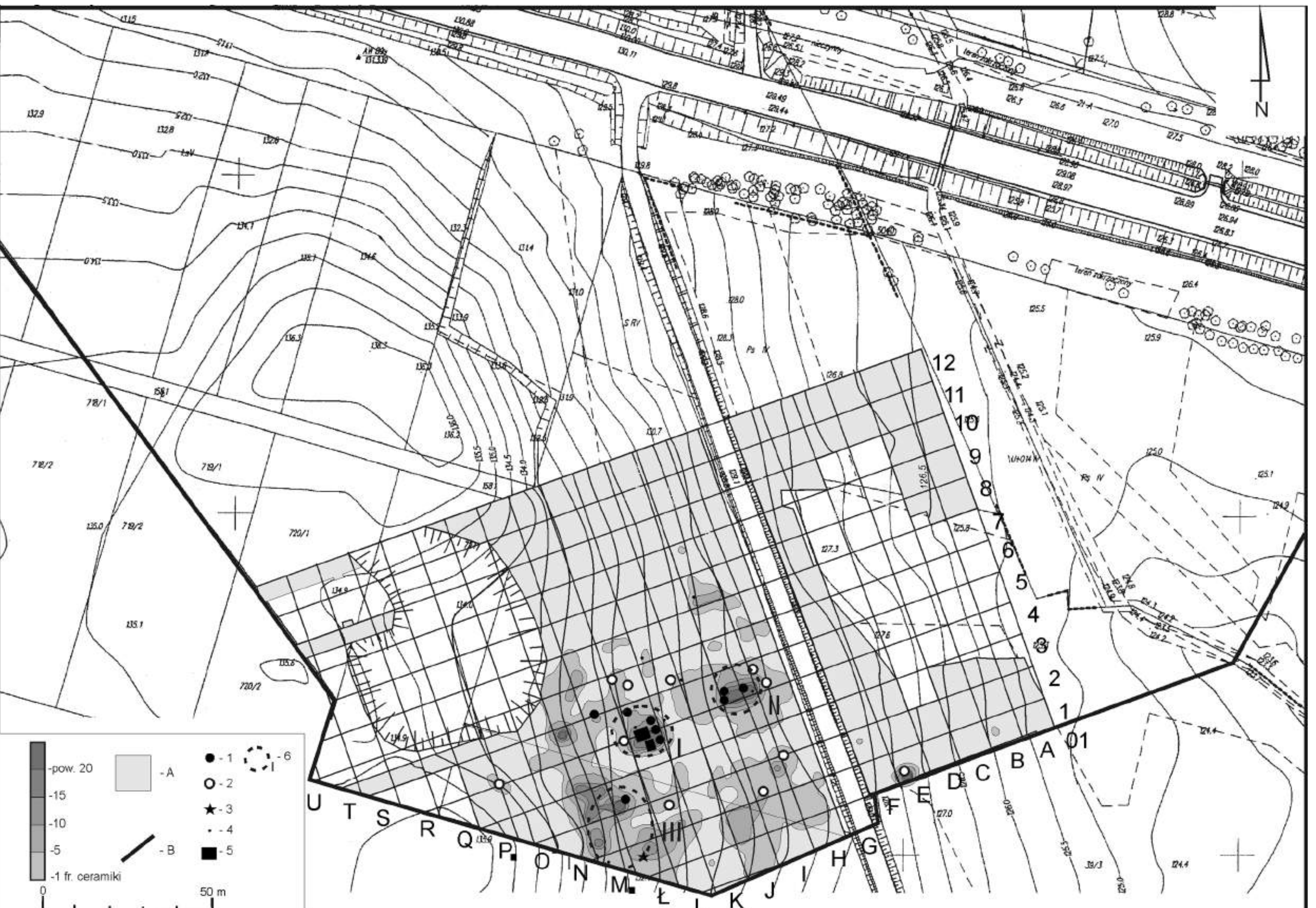
Ryc. 5. Jeroniki stan. 2, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Wybór ceramiki kultury ceramiki sznurowej (*1–7*) [16]

nej i struktury zasiedlenia w tym okresie. Dokumentowane obiekty nieruchome tworzyły trzy względnie wyodrębnione skupiska pokrywające się z przestrzenną lokalizacją odkrytych ułamków naczyń, które można interpretować w charakterze zagród (ryc. 6; por. interpretację zagród TKK z stan. 7/8 w Janowicach w: 12, ryc. 2, 32). Elementem wyróżniającym pierwszą z tych stref (określoną jako zagroda I) była obecność dwóch konstrukcji mieszkalnych z zagłębioną podłogą. W ich bezpośrednim sąsiedztwie odsłonięto cztery jamy zasobowe o regularnym prostokątnym lub trapezowatym profilu, spełniające zapewne funkcję «piwniczek» (ryc. 6). W przypadku drugiej strefy (zagroda II) nie zaobserwowano śladów konstrukcji mieszkalnych, co nie wyklucza, że «piwniczki» towarzyszyć mogły obiektom naziemnym o nieczytelnej współcześnie konstrukcji (np. zrębowej) [3; 4, s. 33; 6, s. 50; 11; 12, s. 83–98). Strukturę przestrzenną, zinterpretowaną jako zagroda III wyróżniono w południowej części stanowiska. Jej obecność manifestowała się koncentracją znalezisk ceramiki TKK oraz obecnością dwóch obiektów – «piwniczki» oraz paleniska.

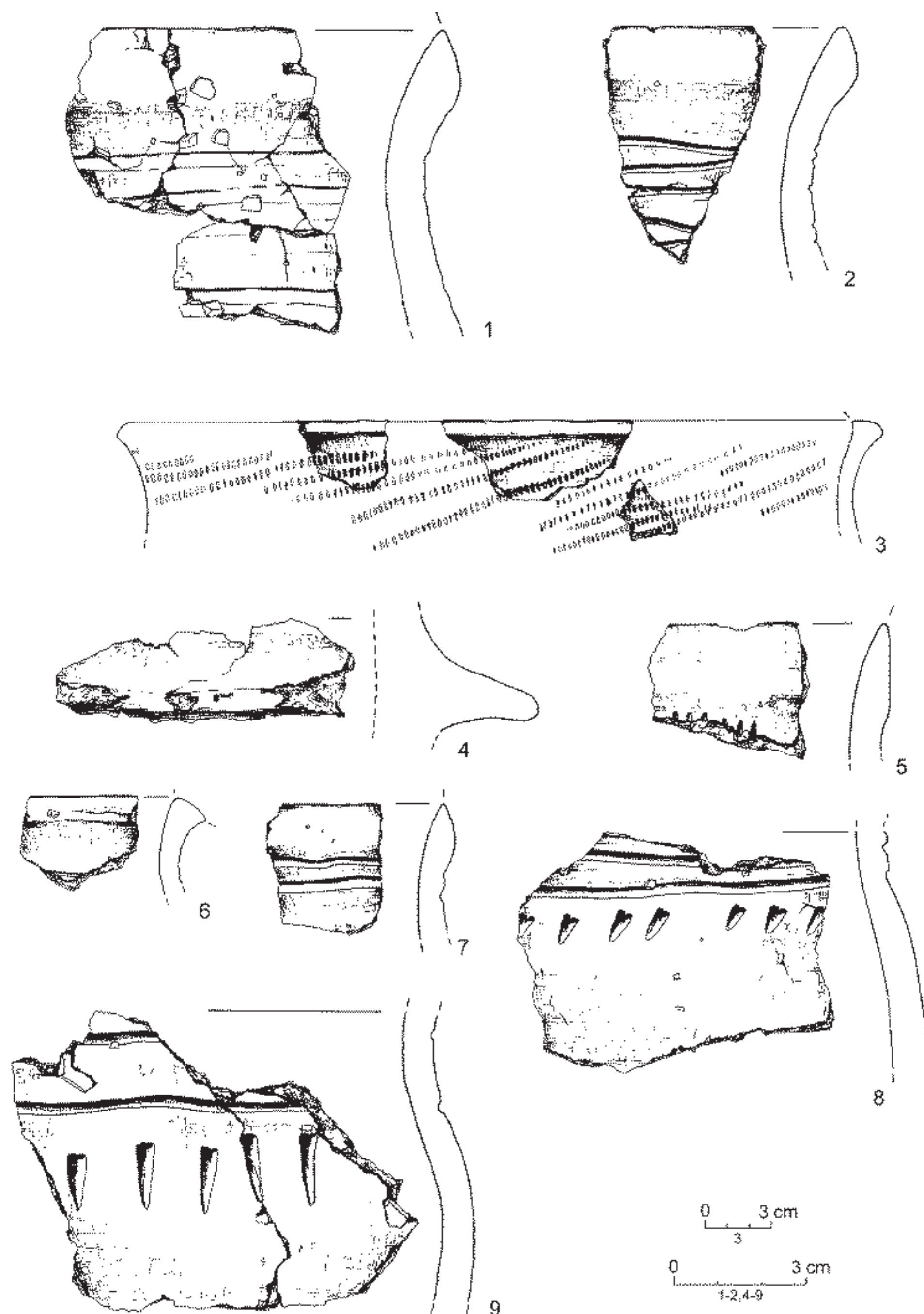
Na podstawie wieloaspektowej analizy «trzcinieckich» źródeł ruchomych (przede wszystkim ceramicznych) zespoły z Jeronik należy łączyć z «klasycznym» i/lub «wczesnoklasycznym» etapem rozwoju podlasko–mazowieckich ugrupowań TKK (ryc. 7). Stylistyce tej towarzyszyły również elementy «wschodnie» czytelne poprzez obecność ornamentu różańcowego (ryc. 7: *3*). Przy braku lokalnych systemów periodyzacji materiały te można odnieść do dobrze rozpoznanego zespołu źródeł «trzcinieckich» z Polesia, stan. 1, woj. łódzkie [4]. Przyjmując ten układ odniesienia materiały TKK z Jeronik należy identyfikować z grupą stylistyczną 2 (GS 2) datowaną na okres 1750–1350 BC. Jednocześnie obecność cech «wczesnoklasycznych» w omawianym inwentarzu (na przykład fragment zdobiony prawdopodobnie ornamentem metolowym; ryc. 7: *5*) może sugerować ich datowanie w ramach pierwszej połowy określonych cezur chronologicznych – synchronicznie z rozwojem stylistyki GS 1 ze stanowiska w Polesiu.

Wczesny okres epoki żelaza. Na stanowisku zarejestrowano inspirujący zespół źródeł, który łączyć można z osadnictwem (lub, co bardziej właściwe, z gospodarczym wykorzystaniem powierzchni stanowiska) datowanym na wczesny okres epoki żelaza. Wśród nich szczególną pozycję zajmują pozostałości pieca wapienniczego zarejestrowanego w obrębie wykopów H2 i H3 (ryc. 8: *A*).

W obiekcie odkryto 62 fragmenty ceramiki, które pozwoliły na częściową rekonstrukcję dwóch naczyń

Ryc. 6. Jeroniki stan. 2, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Dyspersja ceramiki trzcinieckiego kręgu kulturowego wraz ze schematem lokalizacji obiektów nieruchomych: *A* – obszar rozpoznany wykopaliskowo; *B* – granica inwestycji; *1* – jamy zasobowe («piwniczki»); *2* – inne jamy gospodarcze; *3* – palenisko; *4* – dołki posłupowe; *5* – półziemianki; *6* – hipotetyczny zasięg zagród

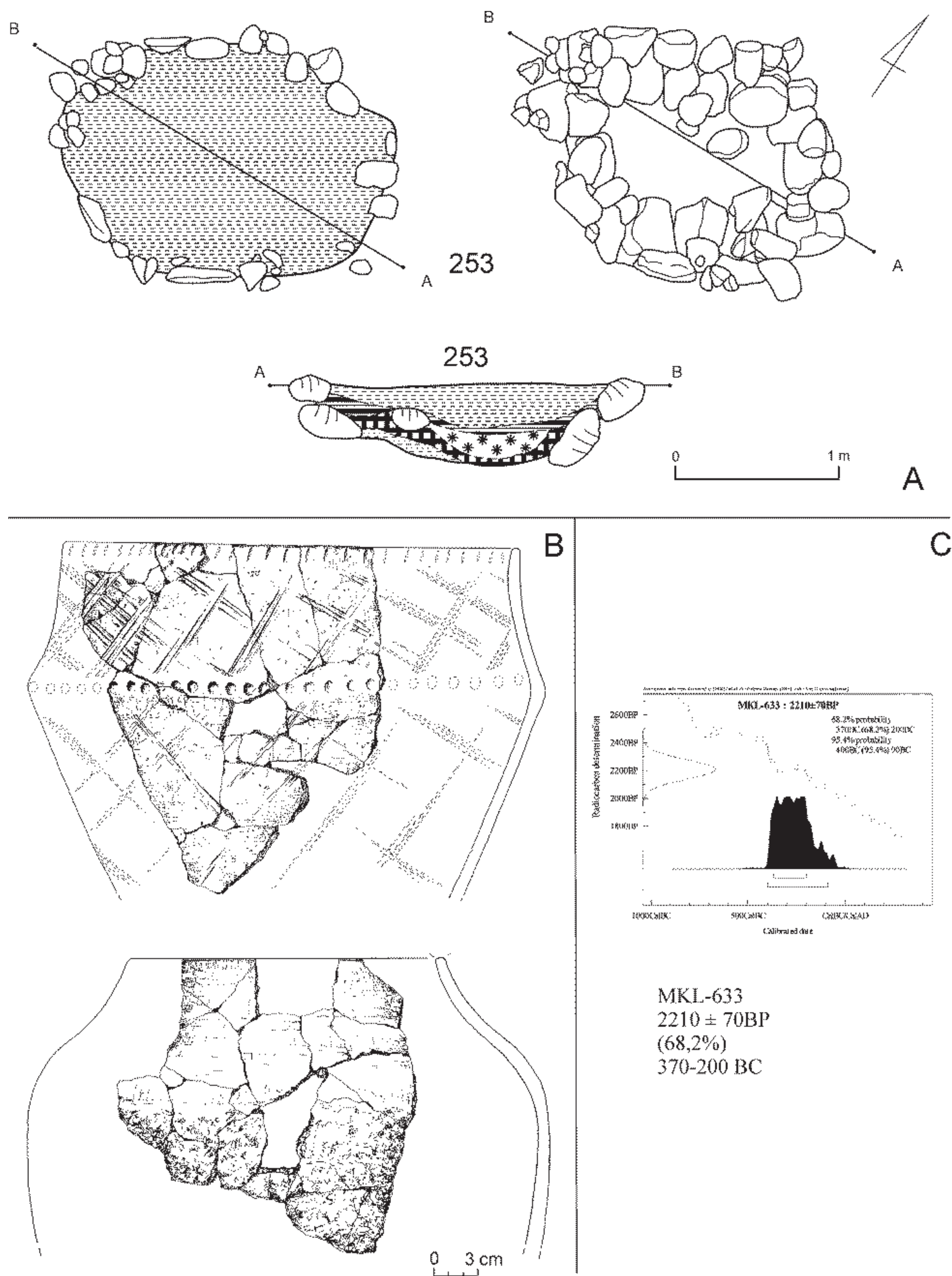

Ryc. 7. Jeroniki stan. 2, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Wybór ceramiki trzcinieckiego kręgu kulturowego (*1–9*)

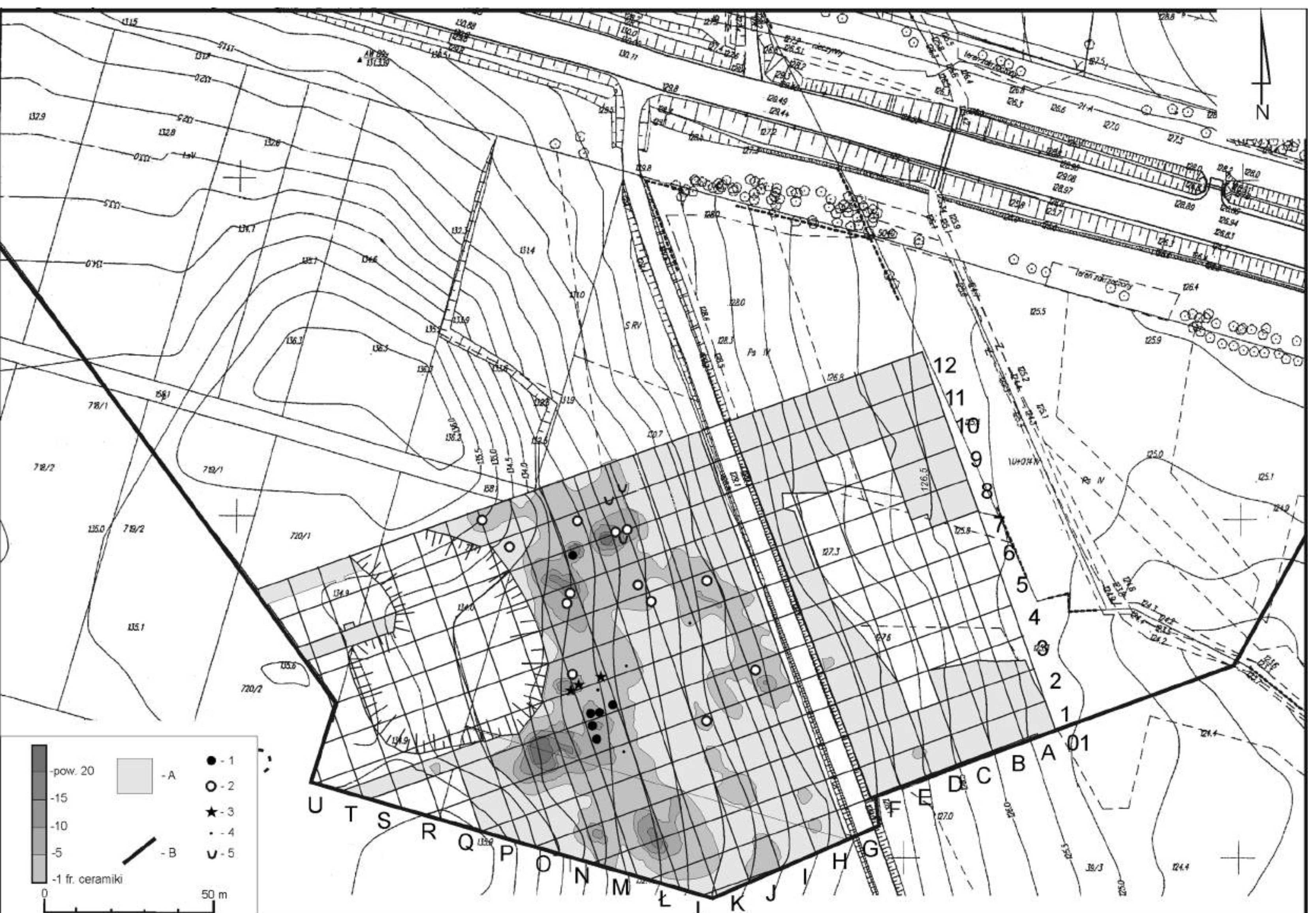
(ryc. 8: *B*). Ich bardziej precyzyjna identyfikacja kulturowa pozostaje na tym etapie prac bardzo utrudniona, co wynika ze zróżnicowania technostylistycznego obydwu form oraz niewątpliwie jednoczasowego ich zdeponowania. Oznaczenie radiowęglowe uzyskane z próbek węgla drzewnego, po kalibracji wyznaczyło przedział (suma rozkładu prawdopodobieństwa na poziomie 68,2%) 370–200 BC, który można przyjąć za wiarygodne określenie chronologii bezwzględnej tego zespołu (ryc. 8: *C*).

Osadnictwo z okresu wpływów rzymskich. W początkach naszej ery na stanowisku funkcjonowała osada KP. Ślady tego epizodu, uchwycono w centralnej i północnej części obszaru rozpoznanego wykopaliskowo. Manifestowały się one pozostałościami 21 obiektów wziemnych o funkcji gospodarczej oraz koncentracją źródeł ruchomych. Zdecydowana większość z nich odsłonięta została na wyżej położonej części stoku wzniesienia. Strefę tę bardziej precyzyjnie można określić przebiegiem izolinii hipsometrycznych wyznaczających poziom pomiędzy 131,5 a 134,0 m n.p.m (ryc. 9).

W lokalizacji planigraficznej obiektów KP, zauważalny jest pewien strefowy układ poszczególnych

Ryc. 8. Jeroniki stan. 2, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Wybór źródeł z wczesnego okresu epoki żelaza: *A* – plany oraz profil obiektu 253 (pieca wapienniczego); *B* – Wybór ceramiki z wypełniska obiektu 253; *C* – wykres kalibracji datowania radiowęglowego obiektu 253

Ryc. 9. Jeroniki stan. 2, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Dyspersja ceramiki kultury Przeworskiem wraz ze schematem lokalizacji obiektów nieruchomych: *A* – obszar rozpoznany wykopaliskowo; *B* – granica inwestycji; *1* – jamy zasobowe («piwniczki»); *2* – inne jamy gospodarcze; *3* – paleniska; *4* – dołki posłupowe; *5* – wybierzyska

struktur o zbliżonej charakterystyce funkcjonalnej, co znajduje swe odbicie w zróżnicowaniu poszczególnych części stanowiska. Za formy najbardziej dystynktywne dla dokonania próby analizy przestrzenno-funkcjonalnej należy uznać jamy magazynowe («piwniczki»), oraz paleniska (ryc. 9). Prawie wszystkie z nich odsłonięto w centralnej części stanowiska (wykopy Ł 5–7). Mogły one towarzyszyć, nieczytelnej współcześnie naziemnej konstrukcji mieszkalnej.

Bezpośrednio na północ i wschód od określonej strefy mieszkalnej osady zadokumentowano 13 jam gospodarczych o bliżej nieokreślonej funkcji oraz (w skrajnej północnej części stanowiska) 3 obiekty sklasyfikowane jako wybierzyska. Prawdopodobnie ślady te, wraz z dyspersją źródeł ruchomych wyznaczają gospodarczą część osady z okresu wpływów rzymskich.

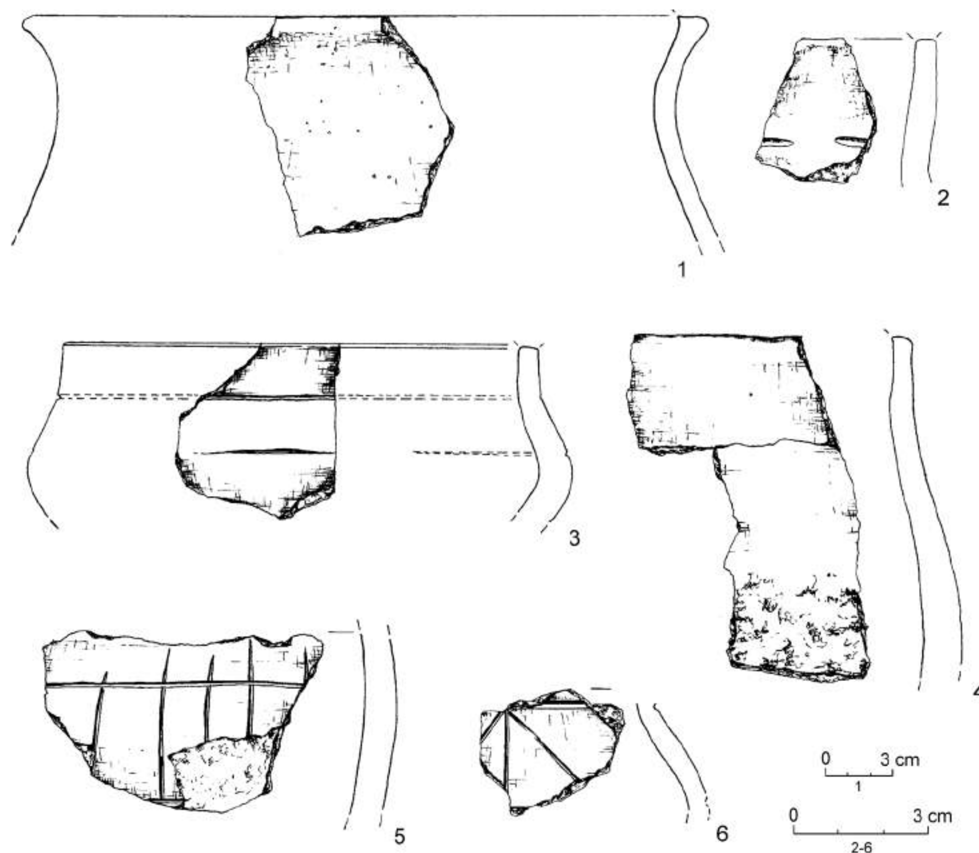
Szczegółowa analiza cech źródeł ceramicznych pozwala datować ten zespół w ramach końcowego odcinka fazy B2 i fazach B2/C1 (ryc. 10).

Okres późnego średniowiecza – czasy wczesnonowożytne. Zdecydowanie najsilniejsze piętno na powierzchnię stanowiska odcisnęło osadnictwo związane z okresem późnego średniowiecza i czasami wczesnonowożytnymi. Wiąże się z nim większość zadokumentowanych obiektów przestrzennych jak i źródeł ruchomych. Koncentrowały się one w centralnej i południowej części obszaru rozpoznanego wykopaliskowo (ryc. 11).

Obiekty wziemne o takiej pozycji chronologicznej daje się stosunkowo precyzyjnie podzielić na kilka typów funkcjonalnych, co znajduje swe uzasadnienie w ich cechach metrycznych, morfologicznych oraz charakterze wypełnisk [15].

Do najbardziej inspirujących należy zaliczyć relikty budynków naziemnych. Manifestowały się one, czytelnym na tle warstwy kulturowej lub calca układem linearnych form geometrycznych odzwierciedlających układ drewnianej (całkowicie zmineralizowanej) podwaliny. Dwa obiekty o być może funkcji mieszkalnej cechowały się znacznymi rozmiarami oraz złożonym układem podziałów wewnętrznych (ryc. 12: *A*). W obrębie wydzielonych przestrzeni nie zaobserwowano śladów pieca ani reliktów wewnętrznych palenisk, co może wynikać ze stanu ich zachowania. Obydwa obiekty należy datować na okres XVI – I poł. XVII w. [15]. Zbliżone układy «podomowe» odkryto również na innych rozpoznanych na Podlasiu stanowiskach z tego okresu – między na stan. 4 w Leonowiczach [8].

Odrębną grupę budynków naziemnych stanowią pozostałości dwunastu funkcjonujących w różnym czasie (wskazują na to niektóre dane stratygraficzne) niewielkich konstrukcji naziemnych zapewne w typie

Ryc. 10. Jeroniki stan. 2, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Wybór ceramiki kultury przeworskiej (*1–6*)

Ryc. 11. Jeroniki stan. 2, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Lokalizacja obiektów nieruchomych z okresu przełomu późnego średniowiecza – czasów wczesnonowożytnych: *A* – obszar rozpoznany wykopaliskowo; *B* – granica inwestycji; *C* – zarys obiektów nieruchomych

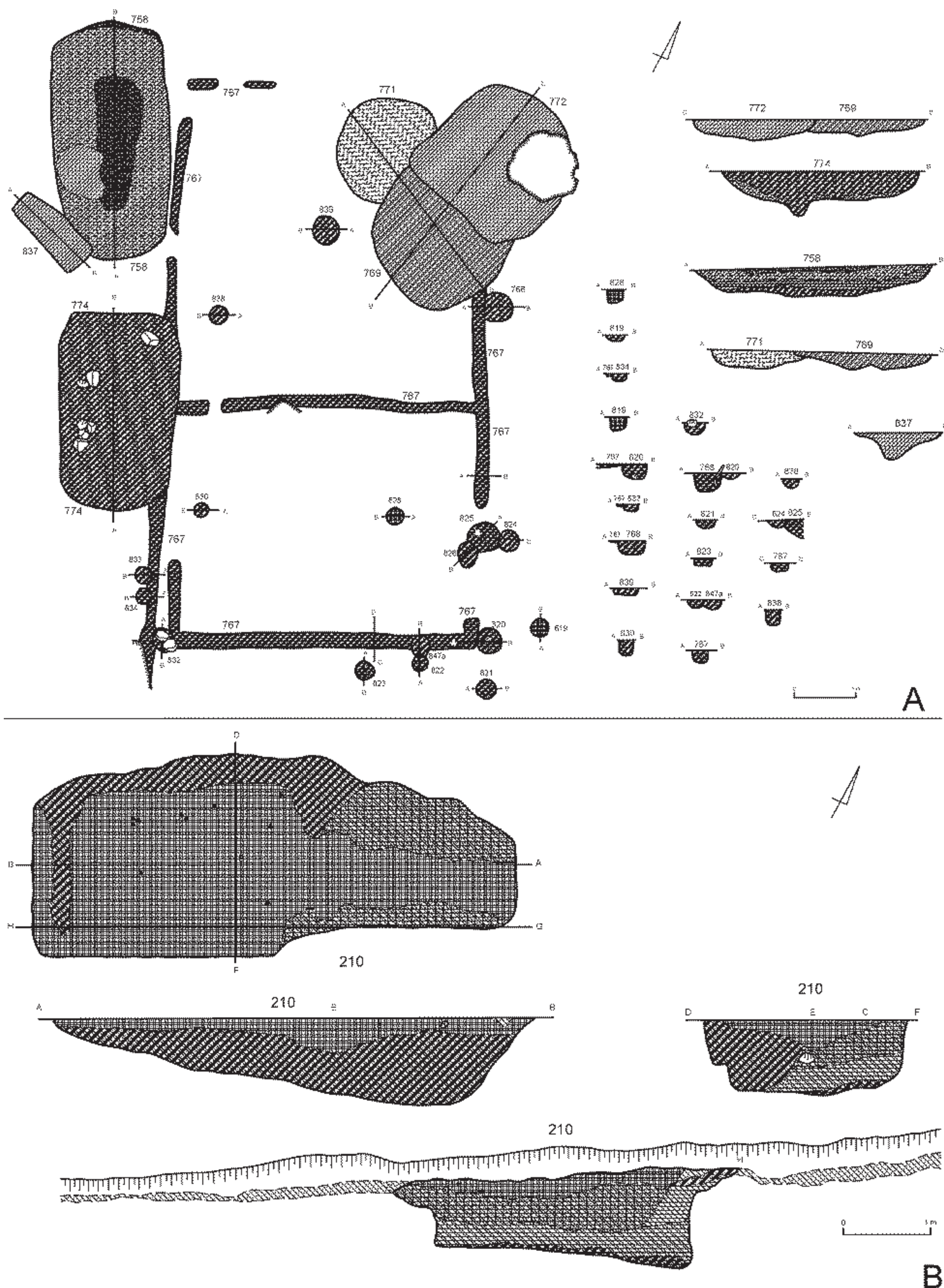
spichlerzy. W zdecydowanej większości przypominały one kształtem czworoboki o jednej ścianie otwartej. We wschodniej części stanowiska (w wyższych partiach wzniesienia) wyróżniono również dwa zespoły obiektów, które można interpretować jako zagrody (okoły). Jeden z nich miał formę linearnego, geometrycznie złożonego «rowka» zbliżonego do prostokąta o wymiarach około 11 × 8 m. Obiekt stanowi zapewne ślad linii zagłębionego w ziemi ogrodzenia, które określało (zamykało) przestrzeń o powierzchni około 100 m^2.

Bardzo istotną kategorią źródeł nieruchomych są ślady rowu i ogrodzeń porządkujących układ wewnętrzny osiedla [15]. Rów o długości 41 m, wyróżniony w centralnej części stanowiska był zorientowany na osi E-W i przebiegał prostopadle do stoku wzniesienia. Znamienny jest fakt, iż wyznaczał on północną granicę obszaru osiedla. Bezpośrednio poza nim rejestrowano jedynie pojedyncze obiekty jamowe i fragmenty ceramiki z tego okresu.

Jako linie ogrodzeń zinterpretowano obiekty posiadające formę prostych rowków o niewielkiej szerokości (około 0,20 m) i znacznej długości dochodzącej do kilkudziesięciu metrów. Podczas eksploracji obiektów nie odkryto śladów bezpośrednio związanych z nimi dołków posłupowych, mogących stanowić elementy konstrukcyjne właściwego ogrodzenia. Być może ich niewielkie rozmiary (średnica) zaważyły o tym, iż pozostają one nieczytelne w kontekście piaszczystego calca.

W południowej części zbadanego obszaru odsłonięto fragment drogi gruntowej. W rzucie poziomym miała ona formę dwóch, wzajemnie równoległych «rowków» o delikatnie łukowatym przebiegu na linii E-W. Odległość pomiędzy nimi wynosiła około 0,60 m, co może odzwierciedlać układ szerokości kolein.

Stałym elementem układu przestrzennego osiedla były również piwnice (8 obiektów). Ich profile miały bardzo podobne cechy morfologiczne – formą zbliżone były do prostokąta o miąższości około 1,0–1,2 m (ryc. 12: *B*). Z ich wypełnisk pozyskano bardzo liczny materiał zabytkowy datowany wstępnie na koniec XV – I poł. XVII w. Wśród obiektów o późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej chronologii wyróżnić można również szereg konstrukcji wziemnych wykonywanych doraźnie, w czasie różnych czynności gospodarczych. Są to pozostałości kilku otwartych palenisk, oraz 8 jam zasobowych i 28 jam gospodarczych o bliżej nieokreślonej funkcji.

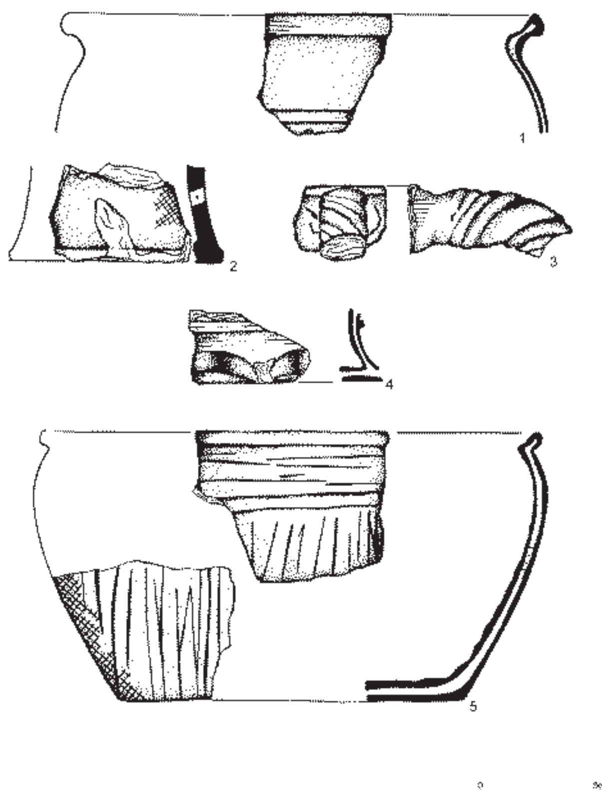
Ryc. 12. Jeroniki stan. 2, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Plan płaski oraz profile: *A* – zespół obiektów odzwierciedlających układ naziemnego budynku mieszkalnego datowanego na okres XVI – I poł. XVII w. (obiekty 769, 771, 772 oraz 837 – wkopy współczesne); *B* – piwnicy datowanej na okres XVI – I poł. XVII w.

Z tym etapem osadniczym wiąże się również bardzo liczny zbiór źródeł ruchomych – głównie ceramiki. Dominują formy baniaste lub łagodnie espwatoprofilowanych o wyodrębnionej, pogrubionej krawędzi wylewu, wypalane w atmosferze redukcyjnej, które można datować od XV do I poł. XVII w. (ryc. 13). Znamienna jest obecność w zbiorze fragmentów naczyń stołowych (zapewne importowanych) oraz niektórych kategorii zabytków metalowych o szczególnym znaczeniu dla próby zdefiniowania charakteru głównej fazy osadniczej. Są to między innymi dwie srebrne monety odkryte w kontekście obiektów późnośredniowiecznych, które można datować na koniec XV oraz połowę XVI w., a także zachowany fragmentarycznie sygnet z wizerunkiem herbowym (szlacheckim). Został on odkryty w spągowej części jednej z piwnic datowanych na okres od końca XV do początku XVII w. [15].

Prawdopodobnie opisywany zespół osadniczy stanowił swoiste zaplecze gospodarcze większego przestrzennie założenia o być może dworskim charakterze, funkcjonującego na przełomie późnego średniowiecza i początku okresu nowożytnego (XV – I poł. XVII w.). Posiadało ono zorganizowany i dobrze rozplanowany układ o wyraźnie określonych granicach. Założenie składało się z obiektów gospodarczych o trwałej konstrukcji (spichlerze i piwnice) oraz szeregu struktur wziemnych zakładanych doraźnie, w ramach określonych czynności gospodarczych (jamy zasobowe, gospodarcze i paleniska). Budynek dworski znajdował się zapewne poza granicą przebadanego obszaru.

Podsumowanie. Na podstawie analizy źródeł z Jeronik wydzielono sześć głównych faz pradziejowego i wczesnohistorycznego zasiedlania terenu stanowiska. Wyróżniono tu zespoły źródeł ruchomych (przede wszystkim ceramiki) oraz obiekty nieruchome będące reliktami obozowisk społeczności KNi oraz KCSz. Osadnictwo przybrało trwalszą formę we wczesnym okresie epoki brązu, kiedy funkcjonowała tu osada (osady ?) społeczności TKK, czego świadectwem jest 29 obiektów nieruchomych oraz liczny materiał ceramiczny. W drugiej połowie I tys. BC na obszarze stanowiska powstaje swoista strefa produkcyjna, której świadectwem jest piec wapienniczy oraz kilkaset ułamków ceramiki. Na początku naszej ery funkcjonuje tu osada kultury przeworskiej. Najsilniejsze piętno na tym terenie odcisnęła jednak działalność człowieka w okresie późnego średniowiecza i czasach wczesnonowożytnych (XIV – I poł. XVII w.). Związana jest ona z swoistym zapleczem gospodarczym towarzyszącym większemu założeniu. Świadectwem tego jest 113 zróżnicowanych funkcjonalnie obiektów przestrzennych oraz bardzo liczny i różnorodny zbiór zabytków ruchomych.

Wśród pozostałych źródeł należy wspomnieć o pojedynczych artefaktach, dokumentowanych w kontekście warstw akumulacyjnych, a związanych z okresem paleolitu schyłkowego, mezolitu oraz neolitu (kultura pucharów lejkowatych). Najprawdopodobniej od XIX do połowy XX w. wykopano tu kilkadziesiąt sezonowych jam gospodarczych. Dodatkowo podczas II Wojny Światowej stacjonowały tu wojska Armii Czerwonej, co w źródłach archeologicznych poświadcza kilka obiektów wziemnych i odsłaniane w ich obrębie pozostałości wyposażenia wojskowego.

Ryc. 13. Jeroniki stan. 2, gm. Choroszcz, woj. podlaskie. Wybór ceramiki z okresu przełomu późnego średniowiecza – czasów wczesnonowożytnych (*1–5*). Rys. M. Garas

Autor przedkładanego artykułu wyraża nadzieję, iż tak syntetyczna forma prezentacji bardzo licznego i zróżnicowanego kulturowo i chronologicznie materiału pozwoli ukazać możliwości poszerzenia naszej bazy źródłowej wynikające z prowadzenia szerokopłaszczyznowych archeologicznych badań ratowniczych. Ich wyniki uzyskane w trakcie prac w Jeronikach są tym bardziej inspirujące, że w zgromadzonym w trakcie badań powierzchniowych nielicznym materiale zabytkowym, sygnalizowana była jedynie obecność bliżej nieokreślonego funkcjonalnie stanowiska z okresu późnego średniowiecza i czasów nowożytnych. Rozpoznanie całej, zagrożonej zniszczeniem powierzchni stanowiska dało możliwość uchwycenia niezwykle inspirujących i ważnych w skali całego regionu zespołów źródeł odnoszących się zarówno do okresu pradziejów jak i czasów już historycznych.

Literatura

1. Czebreszuk, J. Społeczności Kujaw w początkach epoki brązu / J. Czebreszuk. – Poznań, 1996.

2. Czebreszuk, J. Schyłek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.). Alternatywny model kultury / J. Czebreszuk. – Poznań, 2001.

3. Górski, J. Główne etapy rozwoju kultury trzcinieckiej na obszarze Nowej Huty na tle przemian tej kultury w zachodniej Małopolsce // Materiały Archeologiczne Nowej Huty / J. Górski. – 1997. – T. 20. – S. 7–37.

4. Górski, J. Osady i cmentarzyska trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, stanowisko 1, gm. Łyszkowice w woj. Łódzkim / J. Górski, P. Makarowicz, A. Wawrusiewicz. – Łódź, 2011.

5. Józwiak, B. Społeczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły / B. Józwiak. – Poznań, 2003.

6. Kadrow, S. Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce / S. Kadrow. – Kraków, 1995.

7. Kondracki, J. Podstawy regionalizacji fizyczno – geograficznej / Kondracki, J. – Warszawa, 2002.

8. Krasnodębski, D. Leonowicze, stan. 4 – zaginiona wieś Wojski w starostwie jałowskim woj. Podlaskie. Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego / D. Krasnodębski. – 2006. – Z. 12. – S. 169–185.

9. Kurzawa, J. Zagadnienie najwcześniejszych faz kultury ceramiki sznurowej na Nizinie Wielkopolsko – Kujawskiej. Problem tła genetycznego społeczności kultury pucharów lejkowatych / J. Kurzawa. – Poznań, 2001.

10. Machnik, J. Wczesny okres epoki brązu / J. Machnik // Prahistoria ziem polskich. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1978. – T. III: Wczesna epoka brązu. – S. 9–136.

11. Makarowicz, P. Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego (2000–1600 BC) / P. Makarowicz. – Poznań, 1998.

12. Makarowicz, P. Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu / P. Makarowicz. – Poznań, 2010.

13. Matuszewska, A. Materiały kultury ceramiki sznurowej z Supraśla, stan. 3, w województwie podlaskim / A. Matuszewska, M. Szydłowski, A. Wawrusiewicz // Prutthenia Antiqua. Studia do pradziejów i wczesnej historii ziem pruskich. – Olsztyn, 2006. – Vol. II. – S. 167–184.

14. Wawrusiewicz, A. Wyniki badań wykopaliskowych na stanowisku 3 w Supraślu, woj. Podlaskie / A. Wawrusiewicz // Podlaskie Zeszyty Archeologiczne. – 2008. – Z. 4. – S. 5–42.

15. Wawrusiewicz, A. Wstępne sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych realizowanych na stanowisku 2 w Jeronikach, gm. Choroszczy, pow. białostocki, woj. Podlaskie / A. Wawrusiewicz // Podlaskie Zeszyty Archeologiczne. – 2009. – Z. 5. – S. 197–212.

16. Wawrusiewicz, A. Ceramika kultury ceramiki sznurowej ze stanowiska 2 w Jeronikach, pow. białostocki, woj. Podlaskie / A. Wawrusiewicz // Podlaskie Zeszyty Archeologiczne. – 2010. – Z. 6. – S. 19–36.

17. Wawrusiewicz, A. Okres neolitu i wczesna epoka brązu na Podlasiu. Stan i perspektywy badań / A. Wawrusiewicz // Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu. – Białystok, 2011. – S. 13–36.

18. Лакіза, В. Л. Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння / В. Л. Лакіза. – Мінск, 2008.

19. Чарняўскі, М. М. Неаліт Беларускага Панямоння / М. М. Чарняўскі – Мінск, 1979.

20. Чарняўскі, М. М. Неаліт з грабеньчата-накольчатай і накольчатай керамікай Заходняй Беларусі. Асаблівасці эвалюцыі / М. М. Чарняўскі // Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w Międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr. – Poznań, 2001. – S. 231–240.

Резюме

А. Ваврусевич

Спасательные раскопки на поселении Ероники-2, гмина Хорошч в воеводстве Подляским (Польша). Предварительная интерпретация источников

В статье представлены предварительные итоги спасательных археологических исследований, которые проводились в 2008–2010 гг. на поселении Ероники-2 (AZP 37-85/2) в связи с угрозой разрушения археологического памятника в результате строительства автомобильной дороги № 8 на участке Ежево–Белосток (Польша). Всего было изучено 14 414 м^2 поверхности поселения. В итоге комплексных исследований было зафиксировано несколько этапов длительного заселения данной местности, которые относятся к эпохам неолита, бронзы и раннего железного века, периоду римских влияний, а также к позднему средневековью – новому времени. Кроме того найдены материалы, которые относятся к финальному палеолиту, мезолиту, культуре воронковидных кубков и раннему средневековью.

Summary

A. Wawrusiewicz

Rescue archaeological excavations on the site of Jeroniki-2, Choroszcz Commune, the Podlaskie Voivodeship (Poland). Preliminary interpretation of the sources

The presented review is the summary of the results of the archaeological excavations on the site Jeroniki-2 (Archaeological Map of Poland 37-85/2). The excavations were undertaken in connection with the imminent threat of the damage that would be caused by the extension of the main road no. 8 in the section between Jeżewo and Białystok. During the three seasons

of excavations (from 2008 to 2010), the total area of 14.414 m² was explored. On the basis of the analysis of the resources, six main stages of prehistoric and early Middle Ages settlement were distinguished on the area of the site. The items found during the excavations were identified as the assemblages of the artefacts (mainly pottery) and the archaeological structures which were the remains of the camps of the Neman culture and the Corded Ware culture. The settlement had a more stable form in the Early Bronze Age when the site (sites ?) of the Trzciniec cultural circle community was established in this area. The evidence for this is provided by 29 objects and numerous ceramic artefacts. In the second half of the first millennium BC, a production zone was set up in the area of the site. It was confirmed by the existence of the lime oven in the vicinity of which several dozens of pottery fragments were found. At the beginning of the new era, there existed a settlement of the Przeworsk culture. However, it was human activity in the late Middle Ages and the early Modern Times (from the 14th c. to the first half of the 17th c.) that exerted the most significant impact on the site. The activity was connected with the supply base which, most probably, was a part of the manor house. It was proved by the 113 spatial structures of different functions, as well as by a rich and diverse collection of the artefacts.

The author of this paper expresses hope that this brief presentation of rich and chronologically and culturally diverse material would show the opportunities of open-area rescue excavations. The archaeological records from the site of Jeroniki-2 constitute as invaluable reservoir of resources for the studies of the large sphere of the regional history.

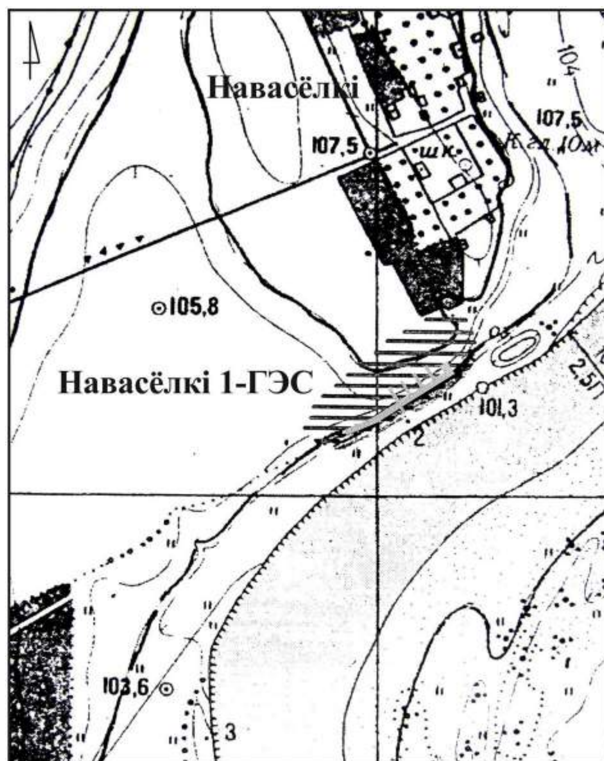
Паступіў 22.03.2012

УДК 903.4(476.6)

В. Л. Лакіза, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, загадчык аддзела археалогіі першабытнага грамадства, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск);*
М. А. Плавінскі, *Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь, загадчык аддзела археалогіі, нумізматыкі і зброі, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Папярэднія вынікі даследавання шматкультурнага паселішча Навасёлкі-1-ГЭС (Мастоўскі раён, 2010 г.)

Уводзіны. Паселішча Навасёлкі-1-ГЭС размешчана праз 0,1 км на поўдзень і паўднёвы захад ад паўднёвай ускраіны в. Навасёлкі Мастоўскага раёна Гродзенскай вобласці, на краі левабярэжнай тэрасы р. Нёман (вышыня да 4–6 м). Помнік выцягнуты ўздоўж ракі ад будынка былой школы (белы цагляны дом) ў бок в. Падбараны і в. Лунна (мал. 1). Яго лакалізаваў і абследаваў у 1976 і 1986 г. М. М. Чарняўскі, які на плошчы памерам каля 90 × 80 м былі выяўлены крамянёвыя матэрыялы эпохі мезаліту, неаліту, бронзавага веку і магутны пласт сярэднявякоўя. Вясной 2003 г. помнік паўторна абследавалі В. С. Абухоўскі і В. Л. Лакіза, а летам 2003 г. – экспедыцыя Інстытута гісторыі НАН Беларусі па вывучэнні зоны будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман. Былі ўдакладнены першапачатковыя межы паселішча (каля 220 × 90 м), знойдзены крамянёвыя вырабы, ляпная і кругавая кераміка, зафіксаваны культурны пласт магутнасцю ад 0,4 да 0,6–1,5 м, а таксама разбурэнне помніка ракой (мал. 1) і частковае пашкоджанне культурнага пласта ворнымі работамі [1, с. 272–273; 2, с. 276].

Мал. 1. Лакалізацыя паселішча Навасёлкі-1-ГЭС на левабярэжжы р. Нёман

Пасля завяршэння будаўніцтва Гродзенскай ГЭС узровень вады на дадзеным адрэзку ракі, хаця і нязначна, падымецца, а значыць яшчэ больш інтэнсіўным стане ўздзеянне цячэння на схіл тэрасы і культурны пласт помніка. Менавіта таму ў ліпені 2010 г. тут і былі праведзены выратавальныя раскопкі[1] [2, 4].

Асноўная частка. Раскоп на помніку мэтанакіравана закладалі ў прырэчнай частцы паселішча ў непасрэднай блізкасці ад краю тэрасы для максімальнага вызначэння плошчы распаўсюджвання культурнага слою ўздоўж берагу р. Нёман, яго магутнасці, інтэнсіўнасці і насычанасці артэфактамі на сямі розных участках. Таму ён меў даволі складаную канфігурацыю: участкі 1, 2 і 7 былі выцягнуты па цячэнні ракі на 104 м, а ўчасткі 3–6 – ад краю тэрасы ў глыбіню паселішча да 15 м (мал. 2, 3). Нівеліровачныя адзнакі сучаснай дзённай паверхні паказваюць дакладныя перапады вышынь плошчы помніка (края тэрасы р. Нёман), яго нахіл у бок русла ракі ад 0,21 м да 0,92 м і 1,09 м.

Агульная плошча, даследаваная на паселішчы Навасёлкі-1-ГЭС у 2010 г., склала каля 305 м² [4, 5].

Стратыграфія. Магутнасць культурнага пласта ў раскопе вагалася ад 0,5–0,6 м у яго паўднёвай частцы (участак 1) да 0,3–0,4 м у яго паўночнай частцы (паўночная частка участка 2, участак 7). У траншэях, закладзеных на ворным полі (участкі 3–6), яго таўшчыня паступова змяншалася з аддаленнем ад краю тэрасы (мал. 4).

Культурны пласт шэрага колеру на ўсёй працяглацсі раскопу мае аднародную структуру. Ён моцна перамешаны ў выніку шматразовага разворвання, сляды якога прасочваюцца месцамі і на мацерыку. На ўчастку 7 выяўлены пераадкладзены характар культурнага пласта, што можа быць патлумачана

[1] Даследаванні праводзіліся ў адпаведнасці з комплекснай праграмай па вывучэнні і ахове помнікаў археалогіі ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС (Інстытут гісторыі НАН Беларусі, РУП «Гродназнерга»), якая ажыццяўлялася на працягу 2008–2011 гг. пад навуковым кіраўніцтвам В. Л. Лакізы.

яго змывам з тэрасы ў бок Нёмана. Мацярык складзены з дробназярністага пяску светла-жоўтага колеру.

Аб'екты і іх папярэдняя інтэрпрэтацыя. Непасрэдна на мацерыковым ўзроўні і ў мацерыку выяўлены 19 аб'ектаў, разнастайных па памерах і глыбіні ям (мал. 5). Іх выразная канцэнтрацыя прыпадала на паўднёвую частку раскопу ці ўчасткі 1–4.

Аб'ект 1 (кв. 3, уч. 1) – мацерыковая яма памерам 0,72 м × 0,62 м і глыбінёй 0,12 м мела запаўненне шэрага колеру, аналагічнае культурнаму пласту, утрымліва толькі адзін крэмень.

Аб'ект 2 (кв. 2, уч. 1) – мацерыковая яма памерам 0,3 м × 0,35 м і глыбінёй 0,04 м мела аналагічнае запаўненне і ўтрымлівала 1 фрагмент кругавой керамікі і 4 фрагменты глінянай абмазкі.

Аб'ект 3 (кв. 5, 6, уч. 1) – мацерыковая яма памерам 0,25 м × 0,35 м і глыбінёй 0,06 м мела аналагічнае запаўненне і ўтрымлівала адзін крэмень.

Аб'ект 4 (кв. 4, 5, уч. 1) – мацерыковая яма памерам 0,86 м × 0,68 м і глыбінёй 0,25 м мела запаўненне шэрага колеру з дробнымі вугалькамі і ўтрымлівала 8 фрагментаў ляпной керамікі.

Аб'ект 5 (кв. 9, уч. 1) – мацерыковая яма памерам 0,6 м × 0,9 м і глыбінёй 0,25 м была запоўнена цёмна-шэрым гумусіраваным пяском, абпаленымі камянямі памерам каля 0,1 м і вуголлем, утрымлівала толькі адзін фрагмент ляпной керамікі.

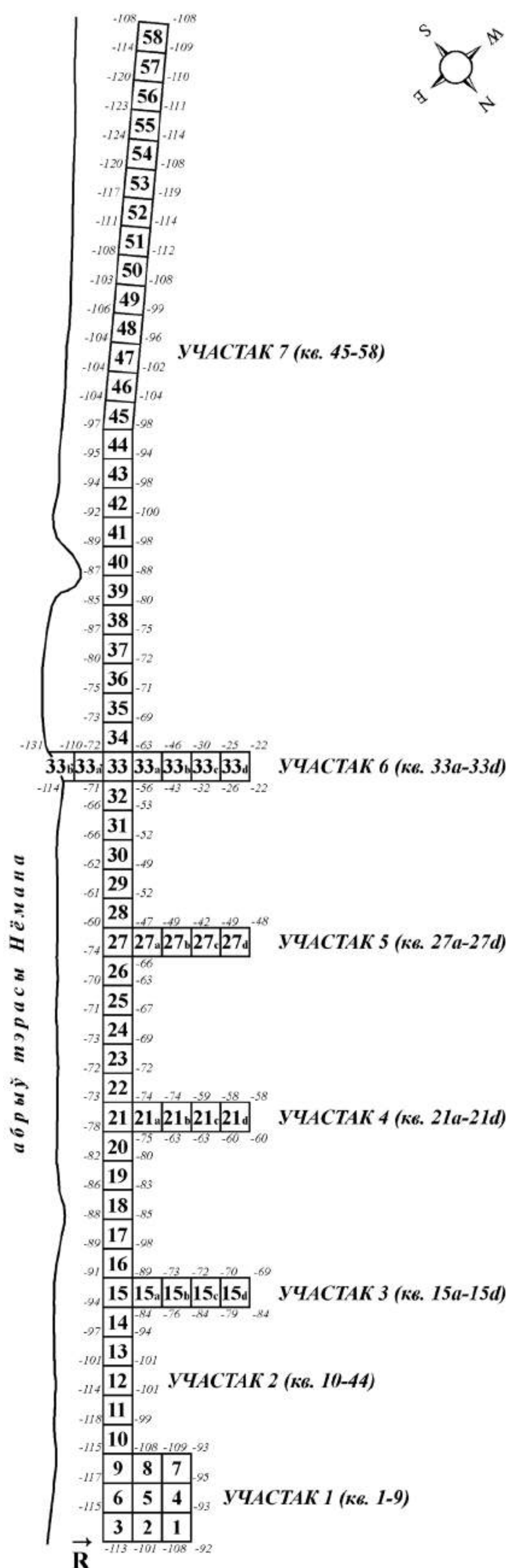
Аб'ект 6 (кв. 10, уч. 2) – нагрувашчанне камянёў на мацерыку памерам 0,53 м × 0,65 м. Прастора паміж камянямі запоўнена цёмна-шэрым моцна прапаленым пяском, вугалем. Знойдзены 3 крэмені, 6 фрагментаў кругавой керамікі і лязо жалезнага нажа даўжынёй 5,8 см і шырынёй 1,5 см.

Зыходзячы з размяшчэння аб'ектаў 5 і 6 і яго характару, можна меркаваць, што яны звязаны паміж сабой. Хутчэй за ўсё, у адзін комплекс з імі можна аб'яднаць і аб'ект 8.

Аб'ект 7 (кв. 1, уч. 1) – мацерыковая яма памерам 0,8 м × 0,3 м і глыбінёй 0,08 м (выходзіла за межы раскопу, таму даследавана толькі часткова) мела запаўненне шэрага колеру без знаходак.

Аб'ект 8 (кв. 12, 13, уч. 2) – мацерыковая яма памерам 2,05 м × 1,1 м і глыбінёй 1 м. Запаўненне складалася з насычанага попелам і вуголлем культурнага слою шэрага колеру, асобных абпаленых камянёў. Добра прасочваюцца асобныя праслойкі вуголля, якія могуць быць інтэрпрэтаваны, як сляды прасеўшых у яму спаленых драўляных канструкцый. Дадзены аб'ект можа быць інтэрпрэтаваны як заглыбленая ў зямлю часткай жылой пабудовы (разам з аб'ектамі 5 і 6). У запаўненні аб'екта выяўлена вялікая колькасць разнастайных артэфактаў – 46 крэменяў, 474 фрагментаў посуду, 67 фрагментаў костак.

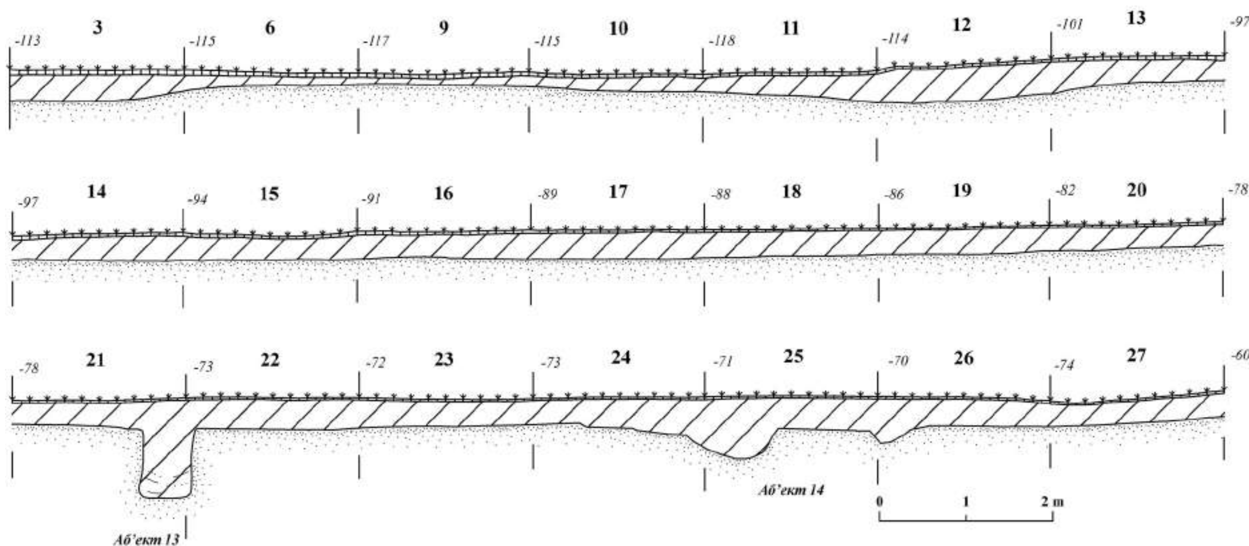
Аб'ект 9 (кв. 15, 15а, уч. 2, 3) – мацерыковая яма памерам 0,9 м × 0,92 м і глыбінёй 0,5 м мела за-

Мал. 2. План раскопу. Навасёлкі-1-ГЭС. 2010 г.

Мал. 3. Працэс даследаванняў. Выгляд раскопу на мацерыковым ўзроўні. Навасёлкі 1-ГЭС

Мал. 4. Асаблівасці стратыграфіі. Усходні профіль раскопу. Навасёлкі-1-ГЭС

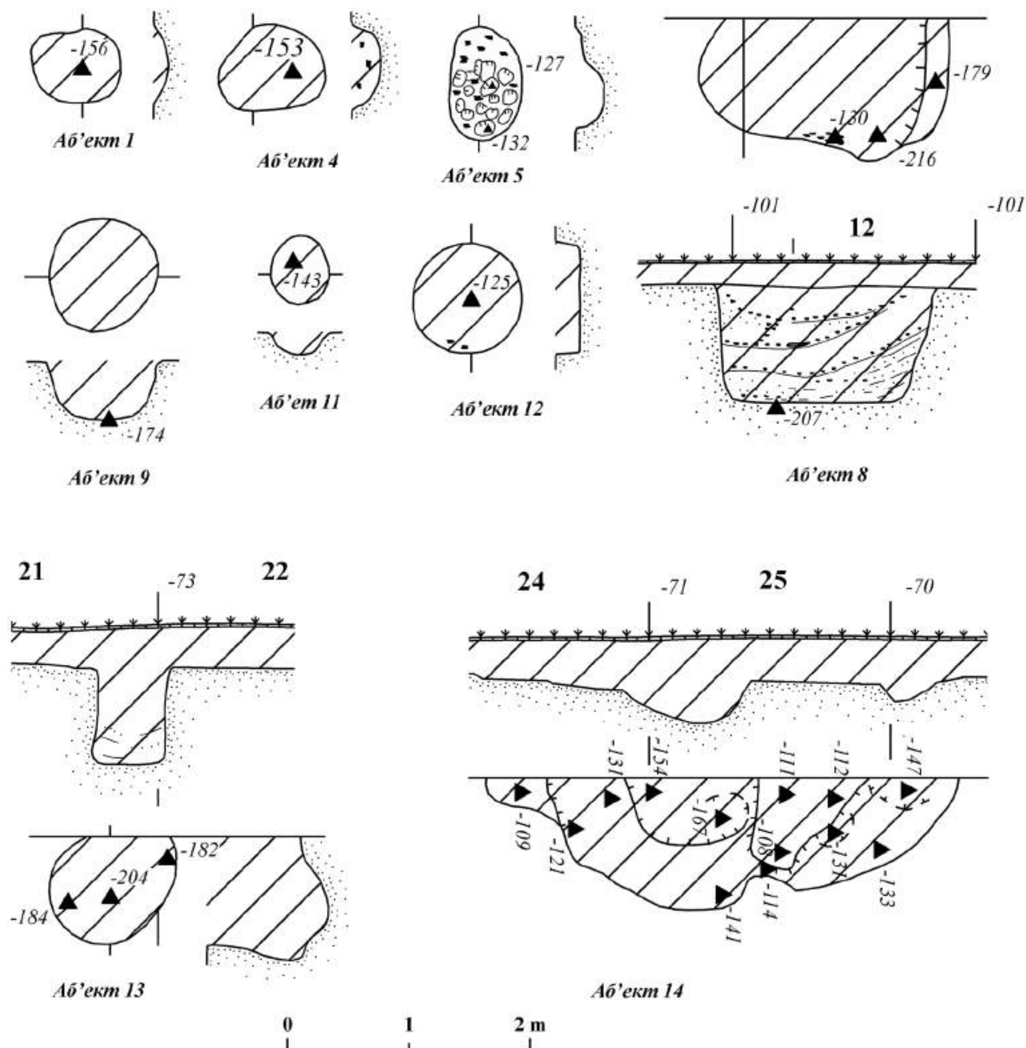
паўненне шэрага колеру і ўтрымлівала 7 крэменяў і 3 фрагменты ляпной керамікі.

Аб'ект 10 (кв. 17, 18, уч. 2) – мацерыковая яма памерам 0,8 м × 0,9 м і глыбінёй 0,2 м мела запаўненне шэрага колеру і ўтрымлівала толькі адзін крэмень.

Аб'ект 11 (кв. 18, 19, уч. 2) – мацерыковая яма памерам 0,46 м × 0,54 м і глыбінёй 0,18 м мела запаўненне шэрага колеру без знаходак.

Аб'ект 12 (кв. 20, уч. 2) – мацерыковая яма дыяметрам 0,9 м і глыбінёй 0,2 м мела запаўненне шэрага колеру і ўтрымлівала адзін крэмень і 3 фрагменты ляпной керамікі.

Аб'ект 13 (кв. 21, 22, уч. 2) – мацерыковая яма памерам 0,9 м × 1,05 м і глыбінёй 1 м мела запаўненне шэрага колеру і ўтрымлівала 24 крэмені, 22 фрагменты ляпной керамікі, 2 фрагменты кругавой керамікі.

Мал. 5. Планы і профілі аб'ектаў. Навасёлкі-1-ГЭС

Аб'ект 14 (кв. 24–26, уч. 2) – мацерыковая яма памерам 3,85 м × 1,1 м і глыбінёй да 0,95 м мела складаную канфігурацыю, мела запаўненне шэрага колеру з вуголлем і ўтрымлівала 37 крэменяў, 12 фрагментаў ляпной керамікі, 3 фрагменты кругавой керамікі, 3 косткі.

Аб'ект 15 (кв. 21d, уч. 4) – мацерыковая яма памерам 1,0 м і глыбінёй 0,2 м (даследавана часткова) мела запаўненне шэрага колеру, утрымлівала 2 фрагменты ляпной і 2 фрагменты кругавой керамікі.

Аб'ект 16 (кв. 27с, уч. 5) – мацерыковая яма памерам памерам 0,7 м × 0,55 м і глыбінёй 0,18 м мела запаўненне шэрага колеру з вуголлем і ўтрымлівала 3 крэмені і 6 фрагментаў ляпной керамікі.

Аб'ект 17 (кв. 29, 30, уч. 2) – мацерыковая яма памерам каля 1,1 м і глыбінёй 0,3 м мела складаную канфігурацыю і запаўненне шэрага колеру з вуголлем. Знойдзены 3 крэмені і 9 фрагментаў кругавой керамікі.

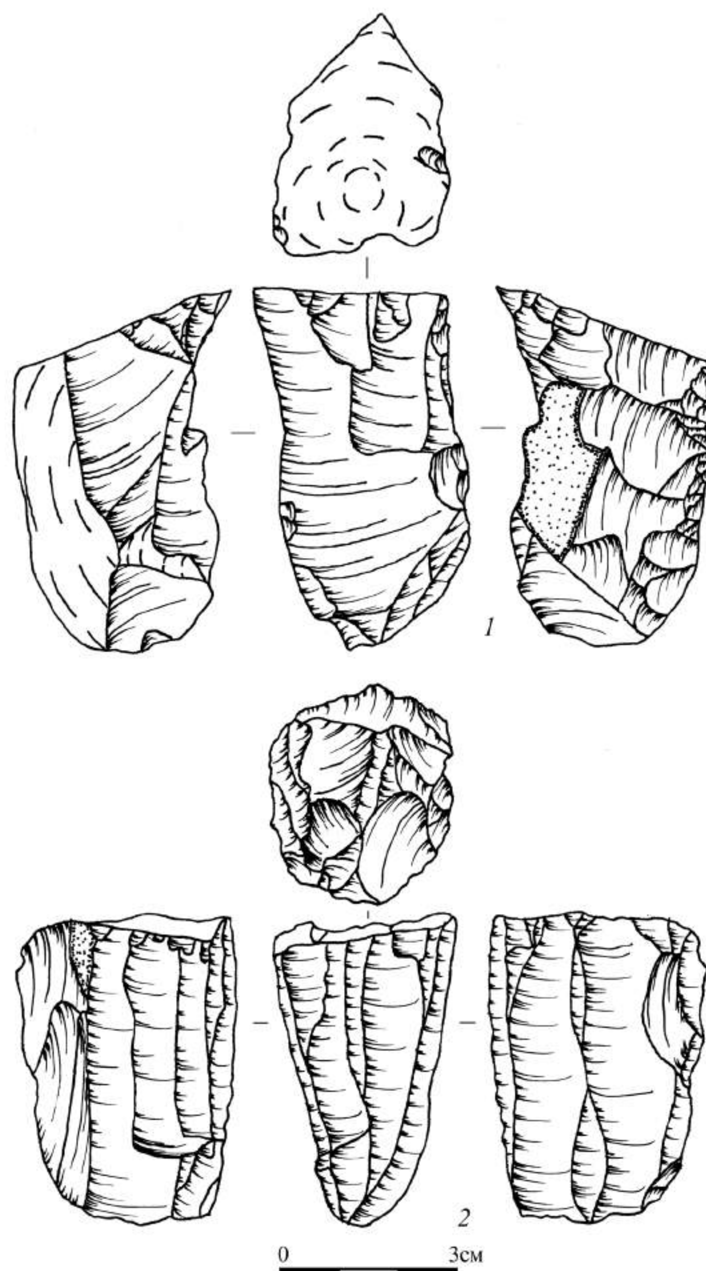
Аб'ект 18 (кв. 27, уч. 2) – мацерыковая яма памерам 0,85 м × 0,35 м і глыбінёй 0,08 м мела запаўненне шэрага колеру без знаходак.

Аб'ект 19 (кв. 28, уч. 2) – мацерыковая яма памерам 0,75 м × 1,4 м і глыбінёй 0,35 м мела запаўненне шэрага колеру без знаходак.

Рухомыя артэфакты і іх папярэдняя інтэрпрэтацыя. Усяго ў выніку раскопак на паселішчы Навасёлкі-1-ГЭС была атрымана калекцыя, якая налічвае 2871 прадмет. З іх 2076 выяўлены ў культурным пласце, а астатнія – у запаўненні аб'ектаў [4, 5].

У цэлым можна гаварыць аб дастаткова высокай, у параўнанні з астатнімі, даследаванымі ў 2010 г., помнікамі ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС, насычанасці культурных напластаванняў артэфактамі (9,41 артэфакта на адзін квадратны метр).

Пэўнай планіграфічнай сістэмы ў размяшчэнні знаходак у культурным пласце не прасочваецца. Знойдзеныя фрагменты керамікі ў сваёй большасці маюць невялікія памеры – у сярэднім каля 1 × 1 – 3 × 3 см, што сведчыць аб неаднаразовым разворванні і, адпаведна, перамешванні культурнага пласта (адна з прычын раздраблення керамікі).

Мал. 6. Крамянёвыя нуклеусы (*1, 2*). Навасёлкі-1-ГЭС

Выяўленыя ў раскопе матэрыялы можна падзяліць на наступныя асноўныя катэгорыі[1]:

– крамянёвы інвентар першаснай апрацоўкі і крамянёвыя вырабы са слядамі другаснай апрацоўкі;

– ляпная кераміка;

– індывідуальныя знаходкі з металу эпохі позняга сярэдневякоўя;

– кругавая кераміка і фрагменты глінянай абмазкі;

– астэалагічныя матэрыялы[2].

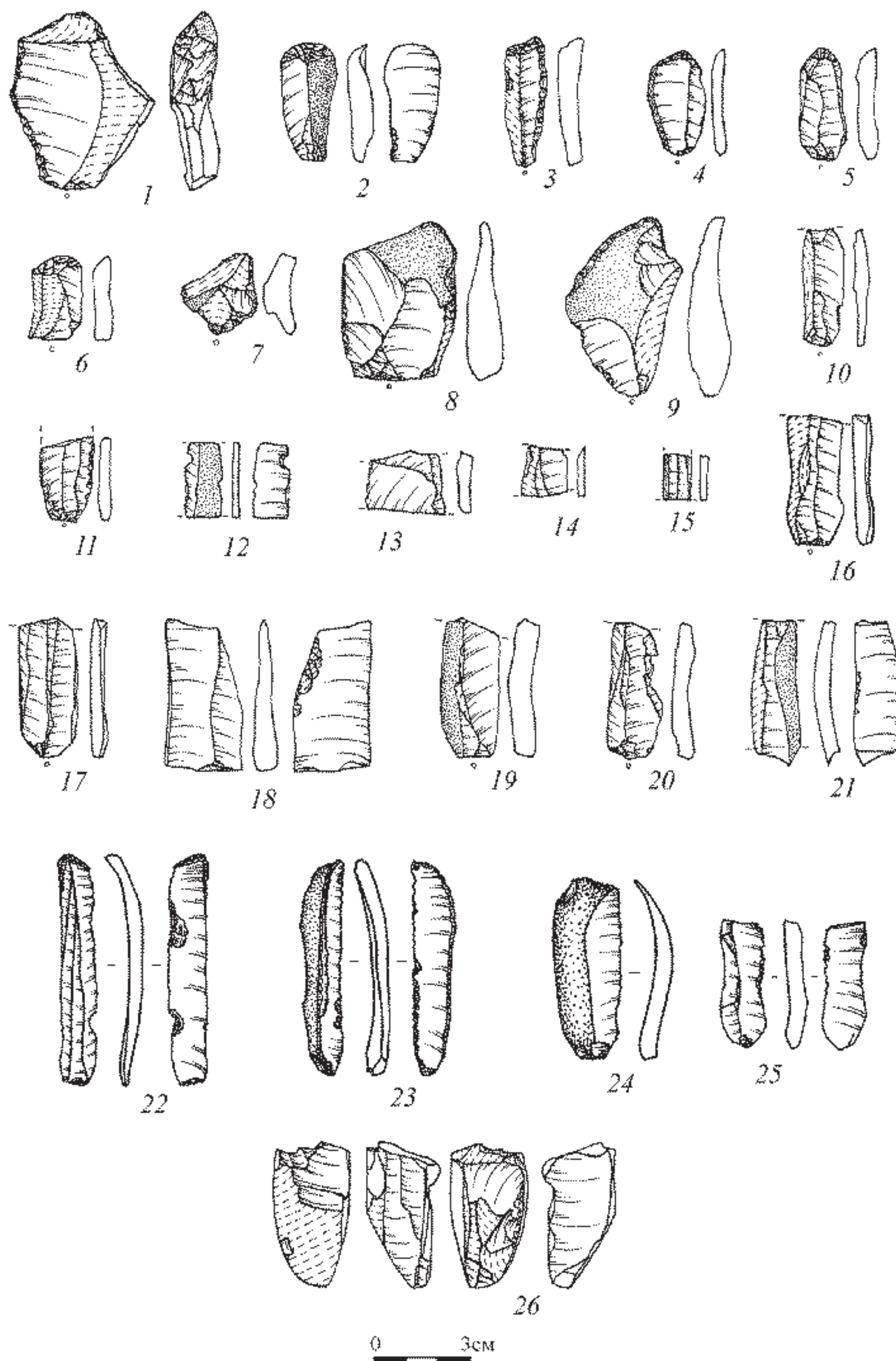
Крамянёвых артэфактаў выяўлена 694 экз. (280 экз. у 1 пл., 248 – у 2 пл., 39 – у 3 пл., 127 – у аб'ектах). Большая частка з іх – гэта прадукты першаснага расшчаплення: разнастайныя па памерах і форме абломкі, луска, адшчэпы, пласціны, некаторыя з якіх абпаленыя. Аб тэхніцы апрацоўкі крэменю даюць уяўленне нуклеусы і іх фрагменты, а таксама сколы ажыўлення пляцоўкі нуклеусаў. Апошнія ў асноўным аднапляцовачныя для пласцін, пласцін і адшчэпаў, аморфныя, некаторыя моцна выкарыстаныя (мал. 6; 7: *26*).

[1] Аўтары выказваюць ўдзячнасць археолагам А. М. Вашанаву і А. С. Арабей за дапамогу пры апрацоўцы калекцыі артэфактаў, а таксама А. М. Мядзведзеву, В. Г. Беляўцу за выказаныя меркаванні адносна культурна-храналагічнай ідэнтыфікацыі ляпной керамікі.

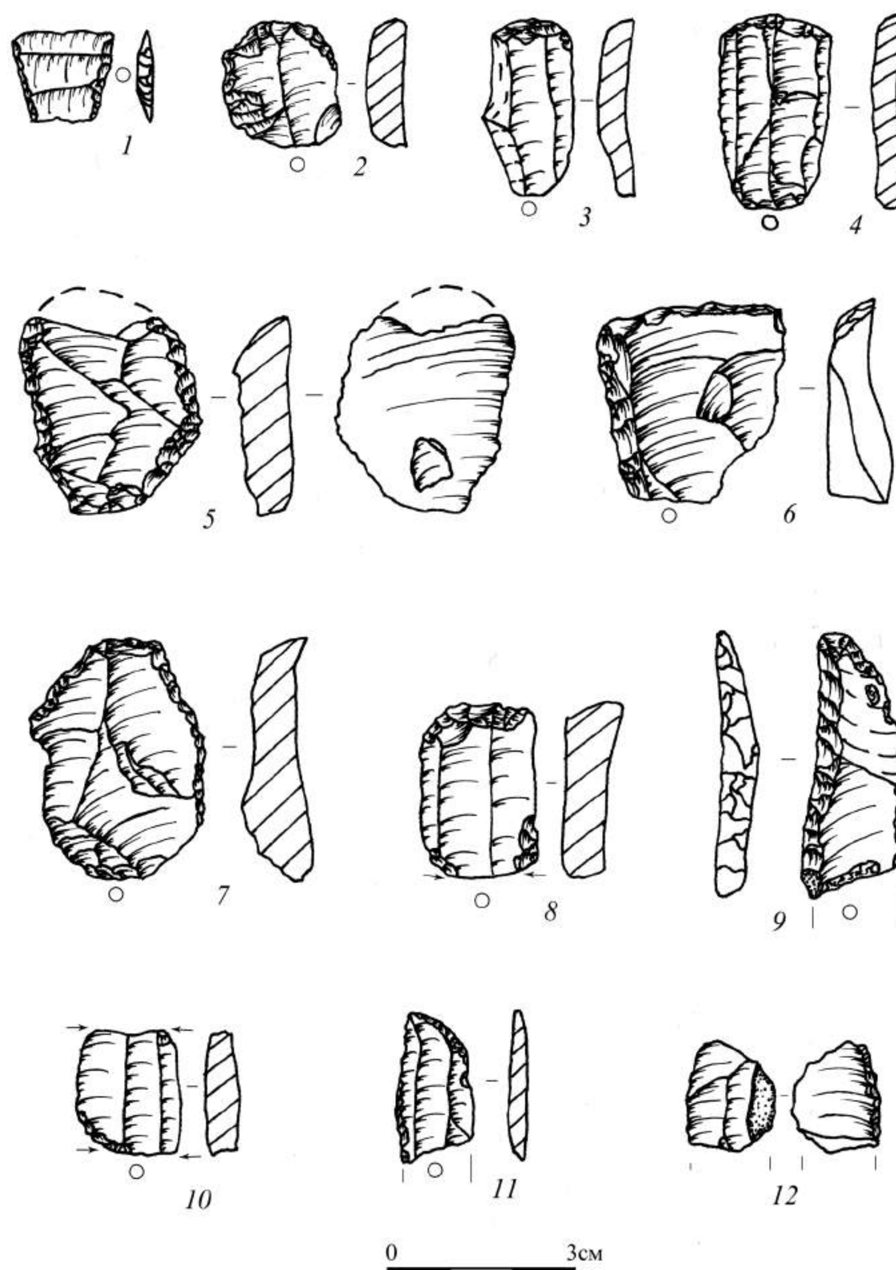
[2] Вызначэнне калекцыі не праводзілася, таму ў дадзеным артыкуле яна не ўводзіцца ў навуковы зварот.

Да вырабаў з другаснай апрацоўкай адносяцца адшчэпы, абломкі і пласціны з участкамі рэтушы, нарыхтоўкі прылад, трапецыя, праколкі, нажы і нажападобныя пласціны, скрабачы і скрабкі, укладышы-пласціны (мал. 7: *1–25;* 8). Самая прадстаўнічая катэгорыя прылад – скрабкі і скрабачы, выкананыя на пласцінах і адшчэпах (мал. 7: *1–9*; 8: *2–8*). Найбольш паказальнымі з'яўляюцца трапецыя (мал. 8: *1*), серыя аднатыпных нажападобных пласцін (мал. 7: *22–24*), фрагмент серпападобнага нажа (мал. 8: *9*).

Аналіз тэхналагічных асаблівасцей крамянёвых прылад, іх тыпалагічная класіфікацыя даюць падставы частку крамянёвага інвентару датаваць канцом барэальнага пачаткам атлантычнага перыяду (час распаўсюджвання трапецый) і звязваць з яніславіцкай культурай [9, с. 46–54; 12]. Яе прадстаўнікі выкарыстоўвалі тэхналогію першаснай крэмнеапрацоўкі, якая будавалася на эксплуатацыі аднапляцовачных нуклеусаў для атрымання рэгулярных пласцін, шырока ўжывалася тэхніка мікраразцовага сколу, свед-

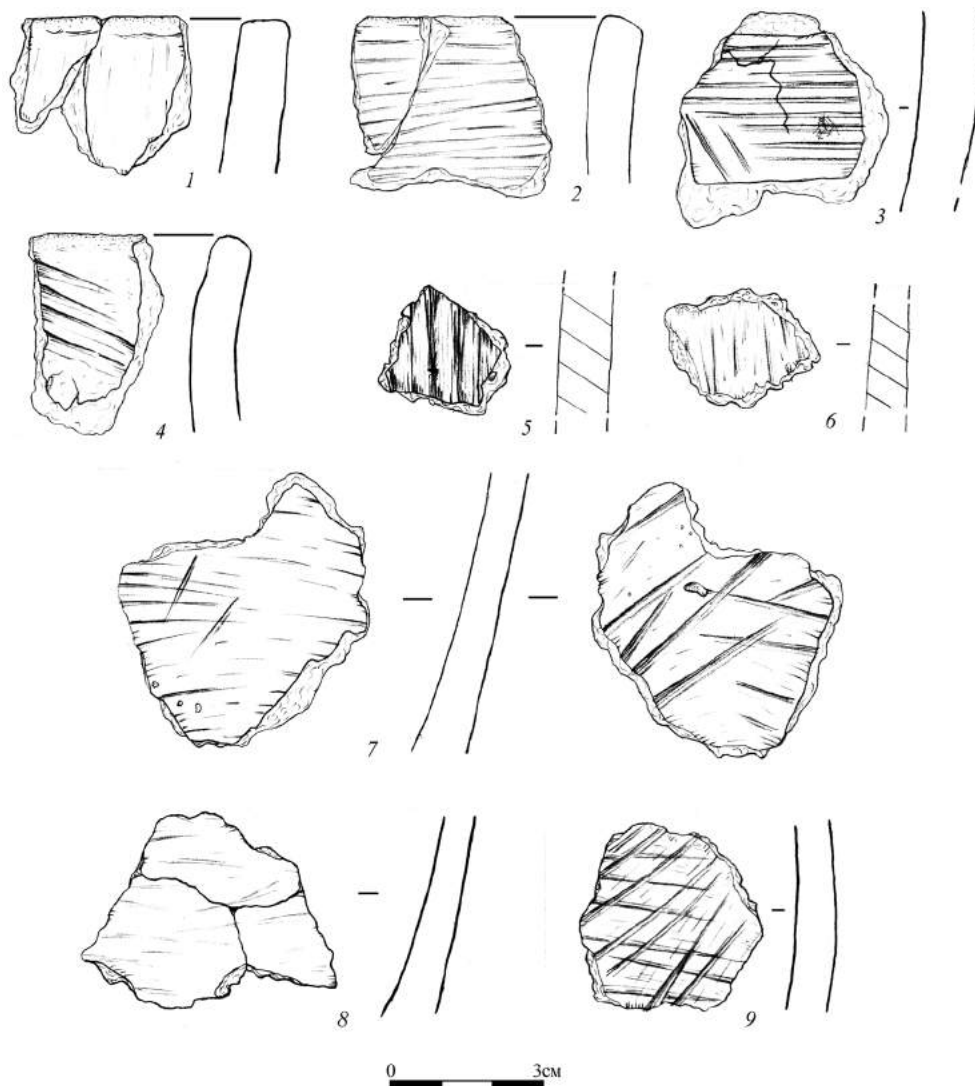
Мал. 7. Крамянёвы інвентар (*1–12*). Навасёлкі-1-ГЭС

Мал. 8. Крамянёвы інвентар (*1–26*). Навасёлкі-1-ГЭС

чаннем гэтага з'яўляюцца знаходкі аднапляцовачнага монафрантальнага нуклеуса (мал. 6: *2*) і пласцін, зламаных у месцы сфармаванай выемкі (мал. 7: *12–14*). Прадметы паляўнічага ўзбраення яніславіцкай культуры прадстаўлены трапецыяй, выкананай на рэгулярнай пласціне (мал. 6: *1*). Да яніславіцкай культуры неабходна адносіць і большую частку знойдзеных на помніку скрабкоў і скрабачоў, выкананых на пласцінах (мал. 7: *2–6;* 8: *3, 4, 8, 11*) [9, 12]. Частку крамянёвых вырабаў неабходна адносіць да канца неаліту ці пачатку бронзавага веку, напрыклад нуклеус (мал. 6: *1*), ножападобныя пласціны (мал. 7: *22–24*), серпападобны нож (мал. 8: *9*), хаця не выключана, што яны маглі выкарыстоўвацца насельніцтвам і ў познім перыядзе бронзавага веку.

Нягледзячы на тое, што *ляпной керамікі* ў культурным пласце знойдзена толькі 97 фрагментаў (пераважна дробных), яны маюць вялікае значэнне для рэканструкцыі гістарычных працэсаў на правабярэжжы Нёмана ў II–I тысячагоддзях да н. э. (верагодна, і самым пачатку I тысячагоддзя н. э.). Фрагменты керамікі паходзяць ад разнастайных пласкадонных гаршкоў (напрыклад, знойдзена 14 венчыкаў, 5 плоскіх дноў і 78 сценак) карычневага, светла-карычневага, шэраватага колеру. Цеста іх – з дамешкамі даволі буйнай некалібраванай жарствы дыяметрам

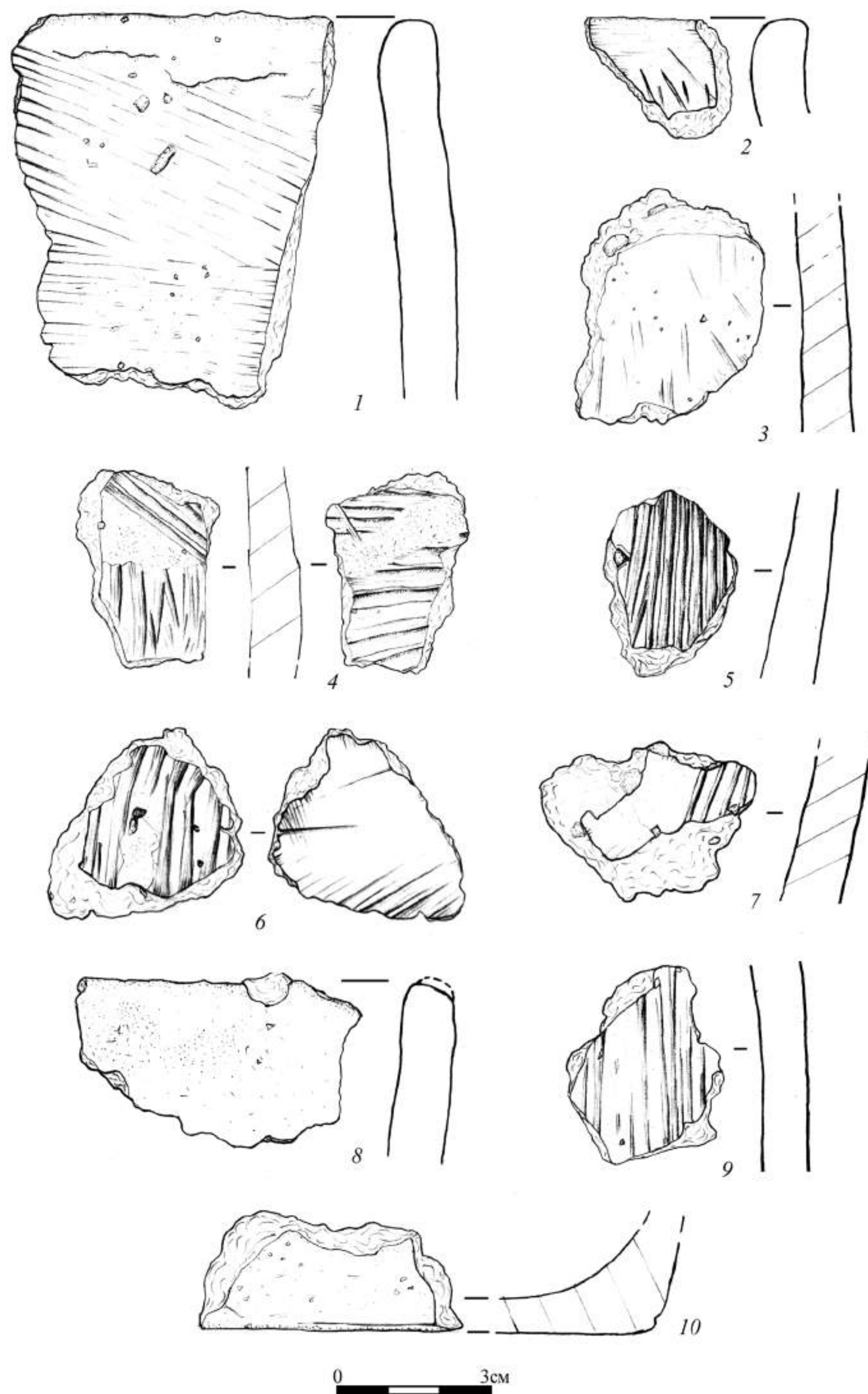
Мал. 9. Ляпная кераміка позняга бронзавага–ранняга жалезнага вякоў (*1–9*). Навасёлкі-1-ГЭС

0,1–0,5 см. Большасць фрагментаў пакрыта штрыхоўкай рознай глыбіні і шчыльнасці на вонкавай, а часам і на ўнутранай, паверхні (мал. 9, 10).

Пакуль што можна казаць, што падчас даследаванняў 2009 г. не выяўлена керамікі, якую дакладна можна звязваць з характэрнымі для Панямоння неалітычнымі (і познанеалітычнымі) культурамі: нёманскай, культуры шарападобных амфар і кола культуры шнуравой керамікі. Толькі некалькі дробных фрагментаў сценак без арнаменту з лёгкай штрыхоўкай абедзвюх паверхняў можна папярэдне адносіць да позняга неаліту–ранняга перыяду бронзавага веку. Аналогіі ім маюцца, напрыклад, на паселішчы Кавальцы-3–Турыст-ГЭС, аднак інтэрпрэтацыя іх застаецца спрэчнай.

Зыходзячы з мікрамарфалагічных асаблівасцей, характару дамешак і апрацоўкі паверхняў большую частку астатняй ляпной керамікі можна папярэдне падзяліць на дзве ўмоўныя групы (мал. 9, 10) і аднесці да позняга бронзавага–ранняга жалезнага вякоў (І тысячагоддзе да н. э. – пачатак І тысячагоддзя н. э.). У адносінах да іх культурна-храналагічнай ідэнтыфікацыі сёння маецца больш пытанняў, чым адказаў, прычым як у даследчыкаў з Беларусі [3, 6, 7], так і з Польшчы [10, 11]. Важна, што на тэрыторыі Беларускага Панямоння за апошнія гады выяўлены значны, раней невядомы, пласт старажытнасцей і помнікаў (Навасёлкі-1-ГЭС, Кавальцы-4, Кавальцы-1-ГЭС, Кавальцы-3–Турыст-ГЭС, Славічы-1-ГЭС, Славічы-2-ГЭС, Коматава-2-ГЭС, Коматава-4-ГЭС і інш.), якія дазваляюць характарызаваць культурнае развіццё насельніцтва заходніх рэгіёнаў Беларусі ў І тысячагоддзі да н. э. – пачатку І тысячагоддзя н. э. у перыяд распаўсюджвання традыцый культуры штрыхаванай керамікі.

Кругавая кераміка з’яўляецца найбольш шматлікай катэгорыяй знаходак – усяго атрымана 2005 фрагментаў ад разнастайнага кругавога посуду (венчыкі,

Мал. 10. Ляпная кераміка позняга бронзавага–ранняга жалезнага вякоў (*1–10*). Навасёлкі-1-ГЭС

плоскія дны, сценкі). Цалкам пераважае непаліваная кераміка, зробленая з цеста карычневага і шэрага колераў з дамешкам дробнай жарствы і пяску. Шэраг фрагментаў упрыгожаны па плечукам лінейным арнаментам і толькі асобныя фрагменты пакрыты хвалістым арнаментам. У керамічнай калекцыі ёсць таксама асобныя фрагменты шэрага колеру з глянцаванай паверхняй. Паліваныя фрагменты пакрыты палівай зялёнага колеру розных адценняў. Акрамя гаршчкоў у калекцыі прысутнічаюць фрагменты макотраў, рынкі, талеркі.

Варта асобна адзначыць, што ў пластах 2–3 у кв. 49–58 знойдзены шэраг венцаў, зробленых на ручным ганчарным крузе, якія могуць належаць да старажытнарускага часу. Але абсалютная большасць фрагментаў можа быць датавана XVI–XVIII стст.

Індывідуальныя знаходкі нешматлікія і прадстаўлены ўсяго шасцю прадметамі:

– фрагментам ляза нажа даўжынёй 3,6 см і шырынёй 1,3 см;

– нажом з сагнутым лязом (шырыня ляза – 1,6 см) і чаранком даўжынёй 5,9 см;

– нажом даўжынёй 13,2 см (даўжыня ляза – 11,4 см, шырыня ляза – 1,3 см);

– каваным цвіком;

– фрагментам жалезнай скабы;

– свінцовай куляй дыяметрам 1,3 см з літнікам.

Усе гэтыя артэфакты не могуць быць вузка датаваны. Можна толькі канстатаваць іх прыналежнасць да эпохі позняга сярэдневякоўя, альбо ранняга новага часу.

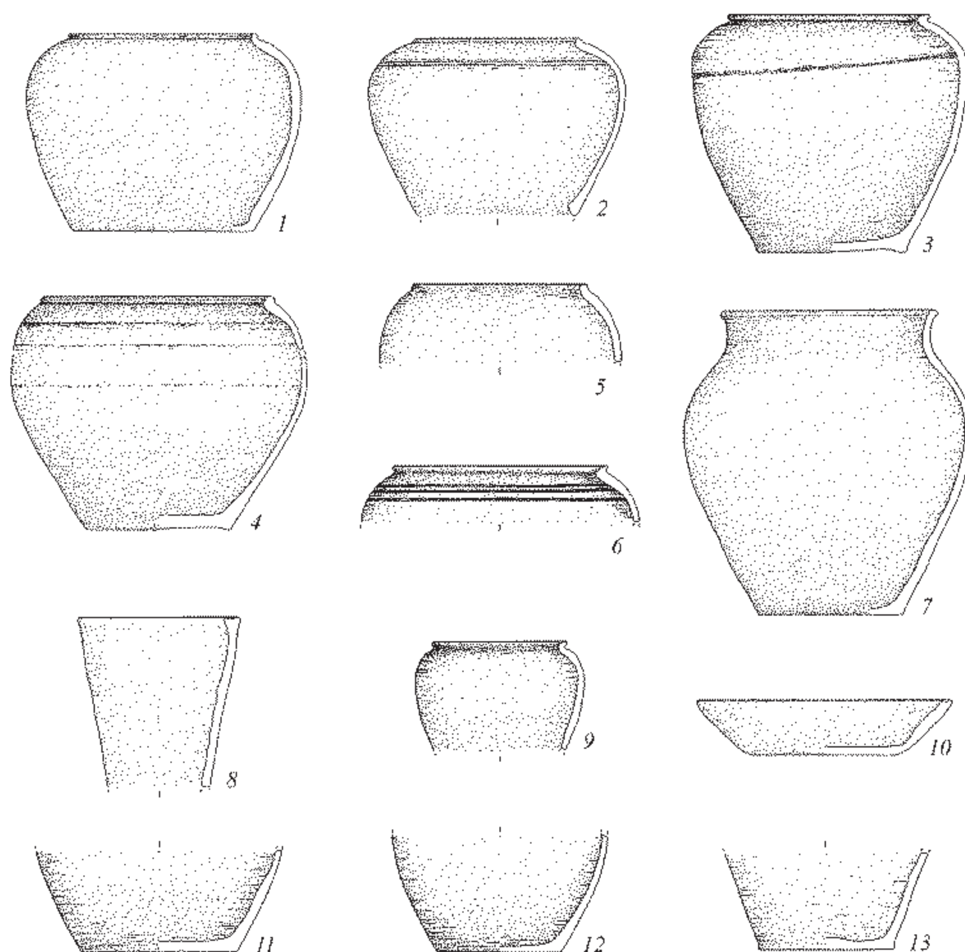
Выяўленыя падчас раскопак рухомыя артэфакты даюць падставу для папярэдніх разважанняў адносна некаторых аб’ектаў і іх датавання. Так, з 19 даследаваных аб’ектаў 15 утрымлівалі разнастайныя знаходкі. Улічваючы наяўнасць у 7 з іх фрагментаў кругавога посуду эпохі сярэдневякоўя, яны таксама могуць быць датаваны гэтым часам (аб’екты 2, 6, 8, 13, 14, 15, 17).

У аб’ектах 1, 3 і 10 у запаўненні былі знойдзены толькі крамянёвыя вырабы. Калі прыняць, што яны не маглі трапіць у запаўненне штучным шляхам, то іх можна папярэдне адносіць да каменнага–бронзавага вякоў.

У запаўнені 5 аб’ектаў (аб’екты 4, 5, 9, 12, 16) утрымліваліся фрагменты ляпной керамікі, таму іх можна папярэдне датаваць канцом бронзавага – раннім жалезным вякамі.

Аб’ект 17, верагодна, сінхронны комплексу кругавой керамікі з культурнага слою – XVI–XVIII стст.

Значную цікавасць прадстаўляюць аб’екты 5, 6 і 8, якія, верагодна, звязаны паміж сабой і з’яўляюцца рэшткамі аднаго жытла. Напрыклад, аб’ект 8 – гэта рэшткі заглыбленнай часткі жытла (падпольная яма ?). У яго запаўненні было выяўлена 67 костак са слядамі расколвання і 474 фрагменты керамікі. Мяркуючы па фрагментах венцаў і донцаў, яны належалі не менш як да 22 кругавых пасудзін, частку з якіх удалося адрэстаўраваць (мал. 11). Пераважная большасць з гэтых пасудзін – гаршкі, але выяўлены таксама кубак і міска. Посуд можа быць датаваны XVI–XVIII стст. [8, с. 55–62]. Акрамя кру-

Мал. 11. Рэканструкцыі форм кругавога посуду з аб’екта 8. Навасёлкі-1-ГЭС

гавога посуду ў запаўненні аб’екта 8 былі выяўлены жалезны замок і бронзавая канцавая накладка тронкаў нажа. Замок належыць да тыпу вісячых з корпусам прамавугольнай формы і паўкруглай, пляскай у сячэнні дужкай. Памеры замка: шырыня корпуса – 5,5 см, вышыня корпуса – 3,3, вышыня корпуса з дужкай – 5,9 см. Канцавая накладка тронкаў нажа мае фігурную форму і памер 2,0 × 1,3 см і таўшчыню – 0,05 см. Накладка мае рабрыну ўздоўж прадольнай восі.

Высновы. Такім чынам, культурны пласт археалагічнага помніка Навасёлкі-1-ГЭС утрымлівае артэфакты розных эпох – ад мезаліту да Новага часу. У функцыянаванні паселішча можна вылучыць некалькі перыядаў і адпаведна комплексаў старажытнасцей:

– *першы комплекс старажытнасцей* – паселішча Навасёлкі-1-ГЭС – прадстаўлены крамянёвым інвентаром, які патрэбна датаваць канцом барэальнага–пачаткам атлантычнага перыяду і звязваць з яніславіцкай культурай;

– *другі комплекс старажытнасцей* вылучаецца паводле адзінкавых знаходак крамянёвага інвентару і дробных фрагментаў ляпной керамікі і адносіцца да позняга неаліту–ранняга перыяду бронзавага веку;

– *трэці комплекс старажытнасцей* прадстаўлены ляпной керамікай позняга бронзавага веку–ранняга перыяду эпохі жалеза (I тысячагоддзе да н. э. – I тысячагоддзе н. э.) і папярэдне можа звязвацца з традыцыямі культуры штрыхаванай керамікі;

– *чацвёрты комплекс старажытнасцей* позняга сярэдневякоўя і ранняга новага часу прадстаўлены найбольшай колькасцю знаходак і можа быць датаваны XVI–XVIII стст.;

– верагодна, можа быць вылучаны яшчэ *пяты комплекс (ці падкомплекс) старажытнасцей,* які фіксуецца ўсяго па некалькіх знаходках венцаў керамікі, якія могуць быць папярэдне датаваны старажытнарускім часам.

Зыходзячы з магутнасці культурнага пласта і размяшчэння мацерыковых аб’ектаў, можна меркаваць, што сучаснае паселішча Навасёлкі-1-ГЭС уяўляе з сабе толькі ўскраіну некалі існаваўшых – стаянкі мезаліту, паселішча бронзавага веку, селішча жалезнага веку. Можна канстатаваць, што большая частка іх плошчы разбурылася ў выніку падмывання карэннага берагу інтэнсіўным цячэннем р. Нёман. Артэфакты XVI–XVIII стст., выяўленыя падчас раскопак, сведчаць аб функцыянаванні на гэтым месцы вёскі эпохі позняга сярэдневякоўя–ранняга новага часу.

Літаратура

1. Археалагічнае абследаванне ўзбярэжжаў Нёмана ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС / В. Абухоўскі [і інш.] // Гіст.-археалаг. зб. – Вып. 19. – Мінск, 2004. – С. 272–273.

2. Археалагічныя разведкі 2003 г. у басейне Нёмана / В. Лакіза [і інш.] // Гіст.-археалаг. зб. – Вып. 19.– Мінск, 2004. – С. 276–277.

3. Егорейченко, А. А. Культуры штрихованной керамики / А. А. Егорейченко ; Белорусский государственный университет. – Минск : Бел. гос. ун-т, 2006. – 207 с.

4. Лакіза, В. Л. Раскопкі на помніках Мігова 1-ГЭС, Селюкі 1-ГЭС, Дарошавічы 1-ГЭС, Дарошавічы 3-ГЭС Гродзенскага раёна, Навасёлкі 1-ГЭС Мастоўскага раёна. Раздзел 1–5 / Справаздача № 4 аб выкананні навуковых археалагічных даследаванняў на помніках археалогіі Мігова 1-ГЭС, Селюкі 1-ГЭС, Дарошавічы 1-ГЭС, Дарошавічы 3-ГЭС, Навасёлкі 1-ГЭС, Дарошавічы 2-ГЭС, Глядавічы 1-ГЭС, Коматава 5-ГЭС у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман у 2010 годзе // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2789. – Мінск, 2011. – 281 с.

5. Лакіза, В. Л. Навасёлкі 1-ГЭС / В. Л. Лакіза, М. М. Плавінскі // Археалогія Беларусі : у 2 т. – Мінск : БелЭН імя Петруся Броўкі, 2011. – Т. 2. – С. 123.

6. Медведев, А. М. Беларуское Понеманье в раннем железном веке (I тысячелетие до н. э. – 5 в. н. э.) / А. М. Медведев ; Ин-т истории Нац. акад. наук Беларуси. – Минск : Ин-т истории НАН Беларуси, 1996. – 200 с.

7. Медведев, А. М. Верхнее Понеманье в железном веке и раннем средневековье / А. М. Медведев. – Минск : Беларус. навука, 2011. – 350 с.

8. Шаблюк, В. У. Сельскія паселішчы Верхняга Панямоння XIV–XVIII стст. / В. У. Шаблюк. – Мінск : Беларус. навука, 1996. – 119 с. : іл.

9. Kozłowski, S. K. Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 2). O podziale chronologicznym / S. K. Kozłowski // Materiały do prahistorii plejstocenu i wczesnego holocenu Polski. – Warszawa, 1967.

10. Krasnodębski, D. Osada z ceramiką sztrychowaną z późnego okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich z miejscowości Suraż, st. 37 / D. Krasnodębski, H. Olczak // Badania archeologiczne w Polsce północnowshodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001: materiały z konf., Białystok, 6–7 grudnia 2001 roku. – Białystok, 2002. – S. 215–224.

11. Rusin, K. Ślady osadnictwa kultury ceramiki kreskowanej na stanowisku 1 w Grochach Starych, gm. Poświętne, woj. białostockie / K. Rusin // Ceramika zachodnio-bałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej: materiały z konf., Białystok, 14–18 maja 1997 r. – Białystok, 1998. – S. 87–93.

12. Wąs, M. Technologia krzemieniarstwa kultury janisławickiej / M. Wąs. – Łódź, 2005.

Резюме

В. Л. Лакиза, М. А. Плавинский

Предварительные итоги исследования многокультурного поселения Новоселки-1-ГЭС (Мостовский район, 2010 г.)

Введены в научный оборот первые результаты исследований археологического памятника Новоселки 1-ГЭС. Многокультурное и разновременное поселение расположено на левом берегу р. Неман в Мостовском районе Гродненской области. В 2010 г. на нем было исследовано 305 м^2 культурного слоя, мощность которого составила 0,5–0,6 м в южной и 0,3–0,4 м в северной частях. В раскопе на материковом уровне зафиксировано 19 объектов, в том числе следы жилой постройки эпохи средневековья.

Всего выявлен 2871 артефакт: кремневые орудия труда, лепная и круговая керамика, железные изделия. Их культурно-хронологическая идентификация дает основания для выделения как минимум пяти периодов существования поселения Новоселки 1-ГЭС в позднем мезолите, позднем неолите и бронзовом веке, эпохе железа, древнерусском времени, позднем средневековье и раннем новом времени.

Summary

V. Lakiza, M. Plavinski

Preliminary research results of the multicultural settlement Novoselki-1-Hydropower plant (Mosty district, 2010)

The article introduces into scientific circulation first results of research on the archaeological monument Novoselki 1-HPP. This multicultural settlement characterized by time diversity, is situated on the left bank of the river Neman in Mosty district of Grodno region. In 2010 the investigations covered 305 sq m of cultural layer, which thickness amounted to 0,5–0,6 m in southern and 0,3–0,4 m in northern parts. In excavation area on a bed level 19 objects were discovered, including traces of medieval housing development.

All in all 2871 artefacts were uncovered: flint tools, handmade and whellmade pottery, ironwork. Their cultural and chronological identification give grounds to diversify at least 5 periods of existence of Novoselki 1-HPP in the Late Mesolithic, Late Neolithic and Bronze Age, Stone Age, Old Russion Age, Late Middle Ages and Early Modern Age.

Паступіў 29.03.2012

УДК 903.02(476)

***Н. Н. Дубицкая,** Институт истории НАН Беларуси, старший научный сотрудник, кандидат исторических наук (г. Минск)*

Изделия из глины на памятниках культуры Абидни в Белорусском Поднепровье

Памятники культуры Абидни (II–V вв.) локализованы в Белорусском Поднепровье. Они, как правило, расположены по краям первых речных террас. Памятники представлены неукрепленными поселениями (селищами) и грунтовыми могильниками. Обряд погребения – кремация в ямах, позднее появились урновые захоронения. Большая заслуга в изучении древностей римского времени в Белорусском Поднепровье принадлежит известному белорусскому археологу Л. Д. Поболю. В результате его многолетних раскопок (Абидня, Тайманово и др.) получен большой фактологический материал, позволяющий с недоступной ранее полнотой осветить многие проблемы истории населения лесной и лесостепной зоны Восточной Европы во второй и третьей четверти I тысячелетия н. э.

Самой многочисленной категорией археологических находок являются различные керамические изделия и их обломки. Помимо керамической посуды из глины изготавливали различные предметы технического и бытового назначения, а также украшения. Техническая керамика представлена тиглями, льячками, литейными формами. К изделиям бытового назначения относятся пряслица, грузики, грузила. Иногда из глины изготавливали бусины. Встречаются различные глиняные фигурки, которые, по-видимому, выполняли роль амулетов, либо служили детскими игрушками.

Наиболее распространенная категория бытовых изделий из глины – пряслица. Например в Абидне коллекция пряслиц насчитывает 406 экземпляров [6, с. 106–111], в Тайманово найдено 427 целых и обломки пряслиц (сведения о находках Тайманово взяты из полевых отчетов Л. Д. Поболя по итогам раскопок в 1967–1983 гг.). Таймановские пряслица найдены во всех полуземляночных постройках, остальные пряслица происходят из культурного слоя поселения. Все пряслица изготовлены из отмученной глины с мелкими минеральными примесями. Поверхность, как правило, тщательно заглажена. Большая часть пряслиц Тайманово неорнаментирована (92,7%). Орнаментация пряслиц самая разнообразная. Чаще всего орнаментом покрывалась вся внешняя поверхность пряслиц, иногда только боковые стороны или только противоположные стороны. Встречаются следующие виды декора: точечный, прочерченный, нарезной, циркульный (рис. 1; 2; 3: *1*). Найдено одно пряслице с защипами (рис. 1: *3*). Преобладает точечный декор. Элементы декора нередко комбинировались, складывались в определенный орнамент, несущий смысловую нагрузку. На одном пряслице имееется изображение солярного знака – свастики (рис. 1: *2*). Пряслице выявлено в полуземляночном жилище № 15 (на глубине 0,68 м) вместе с бронзовыми подвязными фибулами западного облика, постройка датирована 330 г. Все элементы декора, за исключением циркульного, встречены на поселении Абидня [6, с. 106–111].

Подавляющее большинство пряслиц Тайманово имеют биконическую форму с четко выраженными гранями (тип IVЕ для пряслиц Абидни по А. В. Ильютик) [6, с. 106–111]. Встречаются и другие разновидности биконической формы: с вогнутыми основаниями (29 экз.), округло-биконические (18 экз.), удлиненно-биконические (4 экз.), с валиком по ребру (3 экз.), с канавкой по ребру (1 экз.). Все эти варианты биконической формы, в том числе единичные находки пряслиц с валиком (вариант Ж) и канавкой по ребру (вариант К), имеются в коллекции из поселения Абидня [6, с. 109]. Изредка встречаются другие формы, прежде всего округлая форма (3 экз.) и ее варианты – плоско-округлая и уплощенно-округлая (3 экз.), округлая с вогнутыми основаниями (1 экз.). Цилиндрическое пряслице с вогнутыми основаниями найдено в Симоновичах [1, рис. 4: *1*]. Такие пряслица весьма характерны для поздних памятников культуры штрихованной керамики и банцеровской культуры [11, с. 41]. Пряслица с вогнутыми основаниями (тип V по А. В. Ильютик) довольно распространены в Абидне. Там, как и в Тайманово, преобладает биконическая и округло-биконическая форма пряслиц (тип V, варианты Д, Е), с округлыми боками (тип VА) представлена четырьмя экземплярами, цилиндрическая форма с вогнутыми основаниями (Симоновичи) (тип VГ) не встречена ни разу [6, рис. 109, табл. 1]. Два пряслица имеют уплощенную форму. Одно пряслице имеет линзовидную форму (тип VI по А. В. Ильютик) [6, с. 106–111]. В полуземляночной постройке № 28 Тайманово найдено сосудообразное пряслице (рис. 3: *2*). Четыре пряслица изготовлены из стенок сосуда. Пряслица из стенок сосуда встречены также на поселениях Абидня [6, с. 106], Симоновичи [1, с. 10, рис. 4: *4*] и Дедново [5, рис. 12: *10*]. В Тайманово найдены несколько пряслиц без отверстия, одно из них украшено комбинированным точечно-прочерченным орнаментом (рис. 2: *4*). Предположительно, это заготовки. А. В. Ильютик считает, что это заготовки для маховичков, либо эти предметы могли использовать в качестве шашек [6, с. 106].

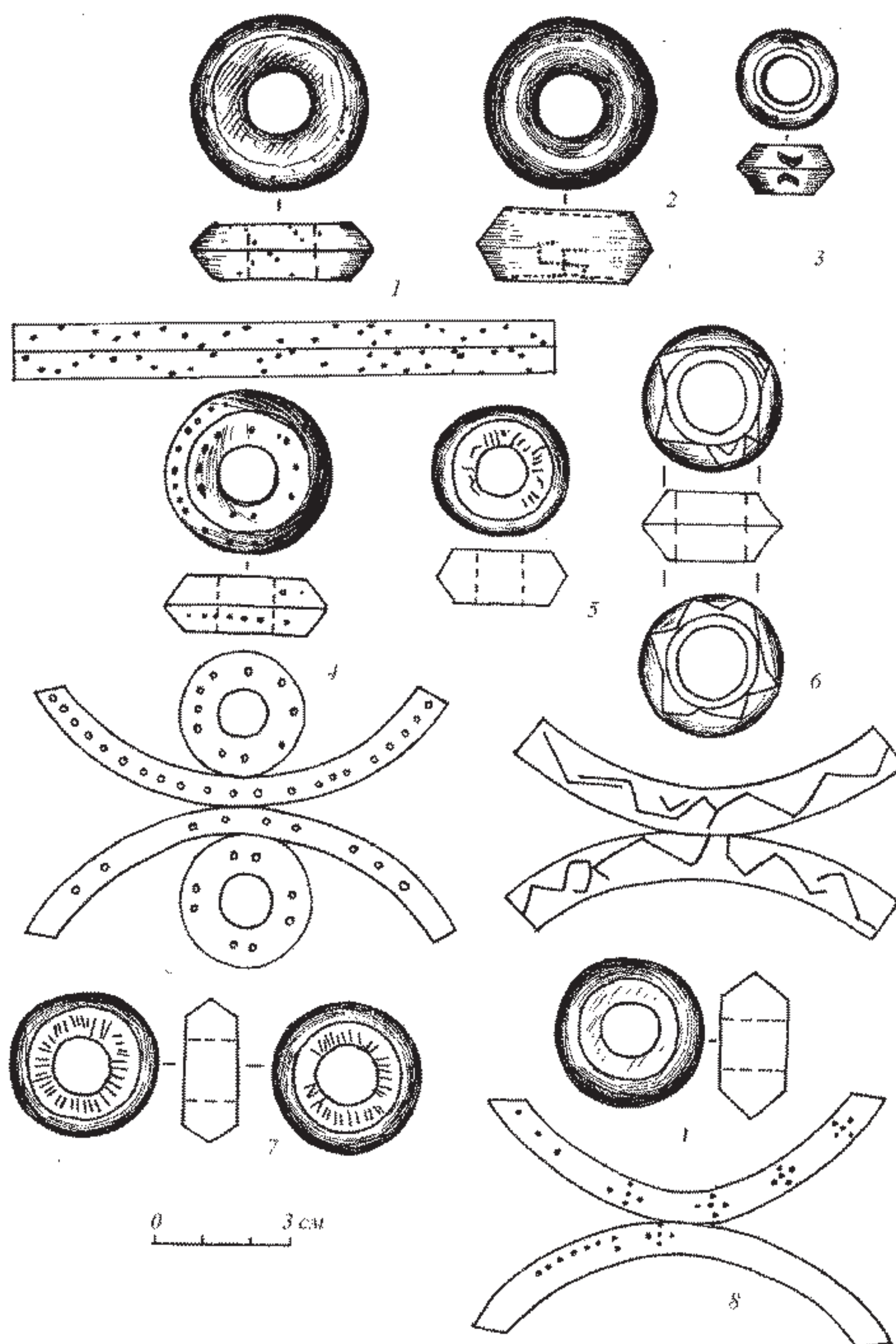

Рис 1. Глиняные орнаментированные пряслица *(1–8).* Тайманово. Раскопки Л. Д. Поболя

Практически все типы пряслиц, за исключением сосудообразного пряслица, и в тех же соотношениях встречены на синхронном поселении Абидня [6, с. 106‒111].

Общий диаметр пряслиц из Тайманово варьирует от 1,6 до 4,3 см. Диаметр отверстия составляет от 0,5 до 1,6 см, чаще 0,8–1,4 см, одно биконическое, округло-биконическое и линзовидное пряслица имели диаметр отверстия 0,4 см. Высота пряслиц составляла 0,8–2,3 см, чаще 0,8–1,5 см, у одного пряслица из стенки сосуда высота не превышала 0,6 см. По соотношению высоты к максимальному диаметру (Н : Д1) и диаметра отверстия к максимальному диаметру (Д2 : Д1) можно выделить два типа пряслиц. К первому типу относятся пряслица с незначительным диаметром отверстия до 0,8 см (70 экз.). Они характеризуются следующими пропорциями: Н : Д1 равно 0,4–1,0; Д2 : Д1 – 0,2–0,3. Ко второму типу относятся пряслица, диаметр отверстия которых больше 0,8 см. Им в основном соответствуют пропорции: Н : Д1 и Д2 : Д1 равно 0,4–0,6 и 0,4–0,5. Преобладающий тип пряслиц на памятнике – до-

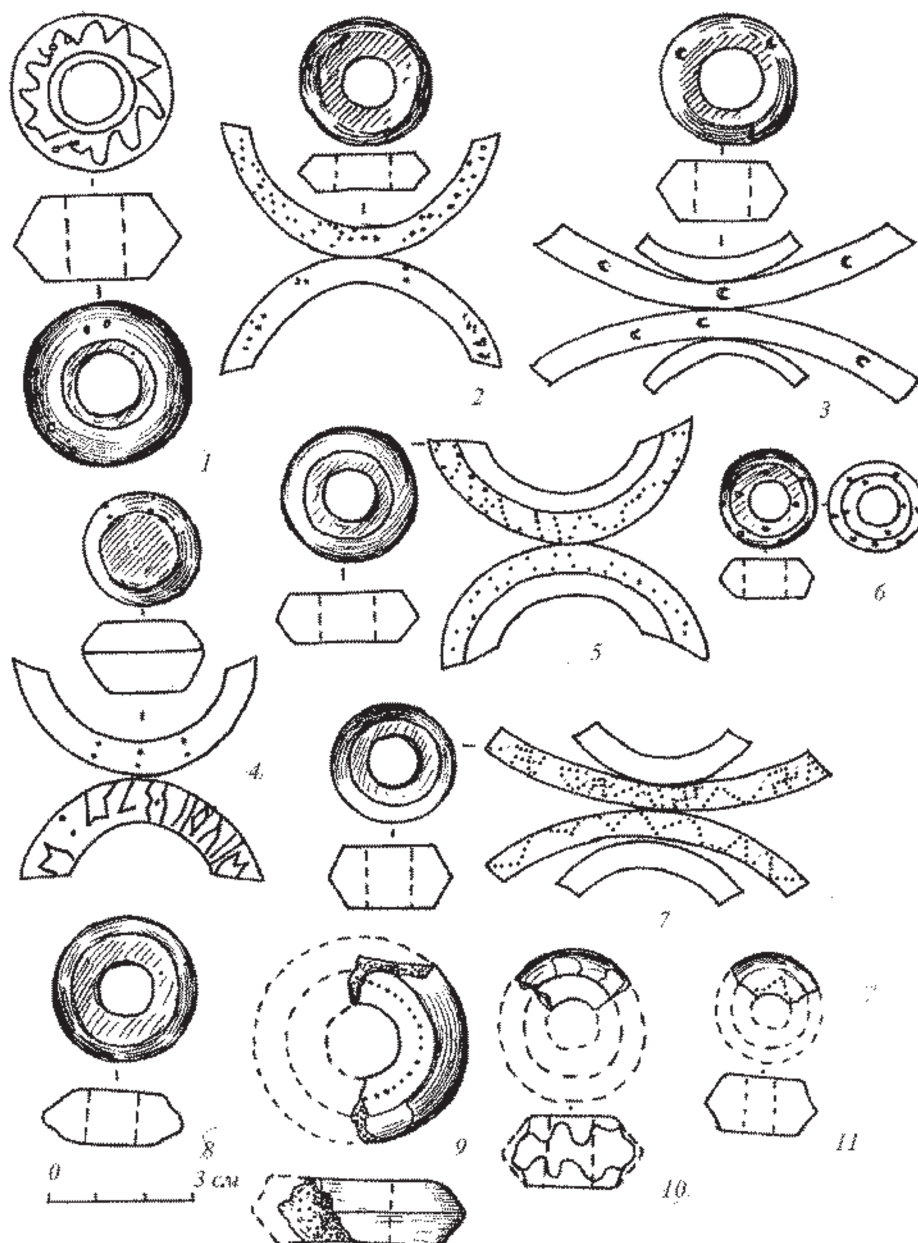

Рис. 2. Глиняные пряслица и заготовки *(1–11)*. Тайманово. Раскопки Л. Д. Поболя

вольно низкие по высоте (до 1,5 см) биконические пряслица с довольно широким (1,0 см и более) отверстием. Такие пряслица характерны практически для всех культур лесной и лесостепной зоны первой половины и третьей четверти I тысячелетия н. э.

Аналогичные по форме пряслица выявлены и на других памятниках (Симоновичи, Дедново). В Симоновичах известно 17 пряслиц, в Дедново – 48 пряслиц [4, с. 29–30; 5, с. 55. рис. 12]. Преобладают биконические пряслица. Широкое распространение биконических пряслиц, очевидно, имеет большое технологическое значение, так как биконическая форма обладает наибольшей инерцией при вращении. В Дедново найдена редко встречающаяся разновидность биконического пряслица – с гранеными боками [4, рис. 9: *16*]. Граненое высокое (2,5 см) биконическое пряслице с более узким (диаметр 0,6 см) внутренним отверстием, чем дедновское пряслице, найдено вместе с лепной керамикой во время шурфовки на посаде древнего Турова (рис. 3: *8*). Граненые биконические пряслица изредка встречаются в черняховских древностях [9, рис. 84: *17*].

В культурном слое поселения Тайманово найдено 5 грузиков, из них два грузика целых и три фрагментарных. Диаметр грузиков – 2,1–3,4 см, высота – 2,4–5,0, диаметр отверстия – 0,4–1,0 см, (рис. 3: *3, 5, 6*). Грузики изготовлены из такого же глиняного теста с мелкими специальными мине-

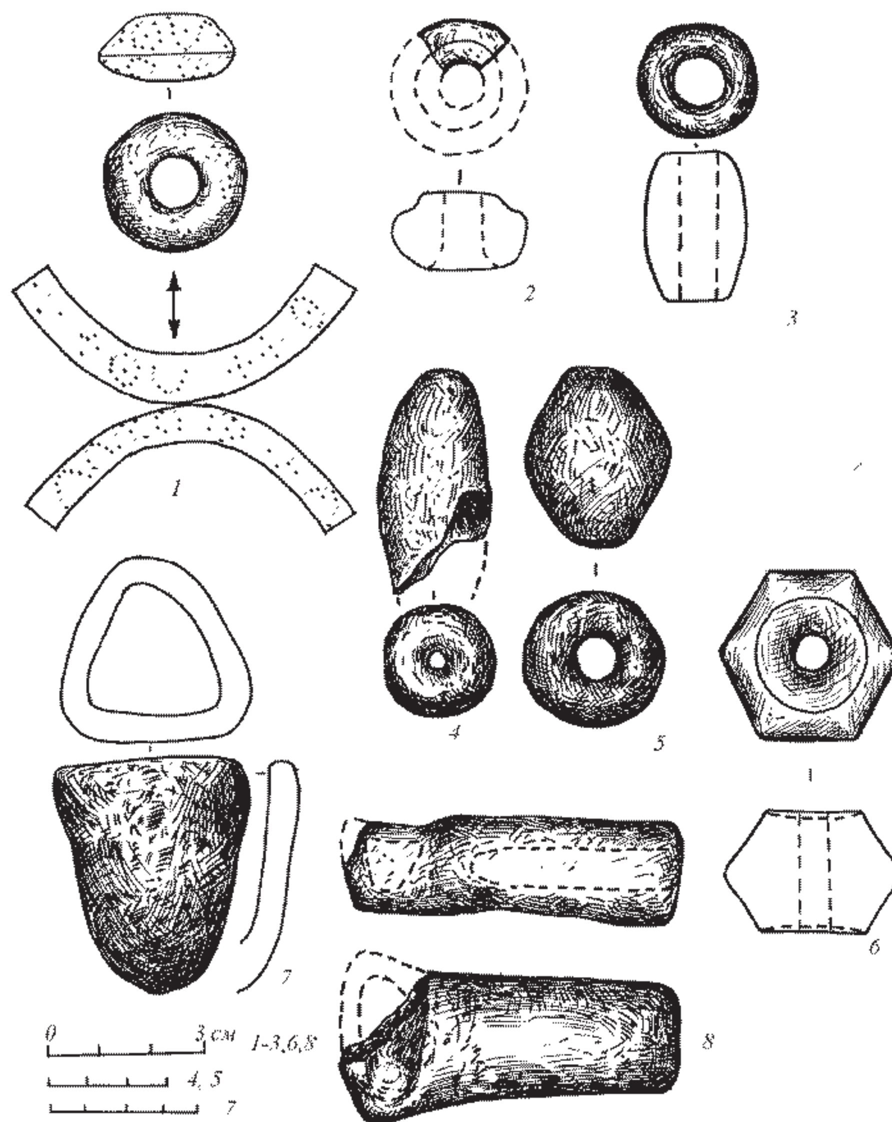

Рис. 3. Изделия из глины: *1, 2* – пряслица; *3, 5, 6* – грузики; *4* – тигель; *7* – льячка; 8 – пряслице; *1–7* – Тайманово; *8* – Туров. Раскопки Л. Д. Поболя

ральными добавками, что и пряслица. Следует отметить, что глины для грузиков не столь тщательно отмучивали. Грузики также известны в Абидне.

Также из глины в Тайманово изготовляли различные типы грузил. Всего найдено 42 грузила, из них 5 грузил сохранились в целом виде (рис. 4), остальные грузила – фрагментарно. Грузила встречались как в культурном слое, так в заполнении полуземляночных построек (№ 4, 16, 38, 41, 42, 44, 46, 47), находили их в хозяйственных ямах, при разборке очагов. На территории могильника обломки грузил найдены вне погребений. Исключением является погребение № 188, в котором выявлены обломки двух грузил. Однако следует учесть, что данное погребение было произведено на месте заброшенной хозяйственной ямы, а находки грузил относятся именно к содержимому заполнения ямы.

По форме можно выделить несколько типов грузил: пирамидальные (18 экз.), округлые (9 экз.), овальные (4 экз.), конусовидные (4 экз.). Диаметр округлых грузил составляет 4,5–8,2 см, овальных грузил – 5,3–6,7 см. Диаметр конусовидных грузил по нижней части – 8,2–9,9 см. Размеры пирамидальных грузил составляют от 5,2 см (по верху) до 9,0 см (по низу). Восстановить форму остальных грузил не представляется возможным.

Особую группу грузил составляют пирамидальные (рис. 4: *1, 2*), которые достаточно широко представлены в киевских и черняховских древностях. На памятниках киевской культуры они появляются на позднем этапе ее развития – в IV – первой половине V в. [17, с. 187, рис. 4: *27–29*; 18, с. 63, рис. 14: *20*]. Предшествующему населению такие типы грузил были не известны. Пирамидальные гру-

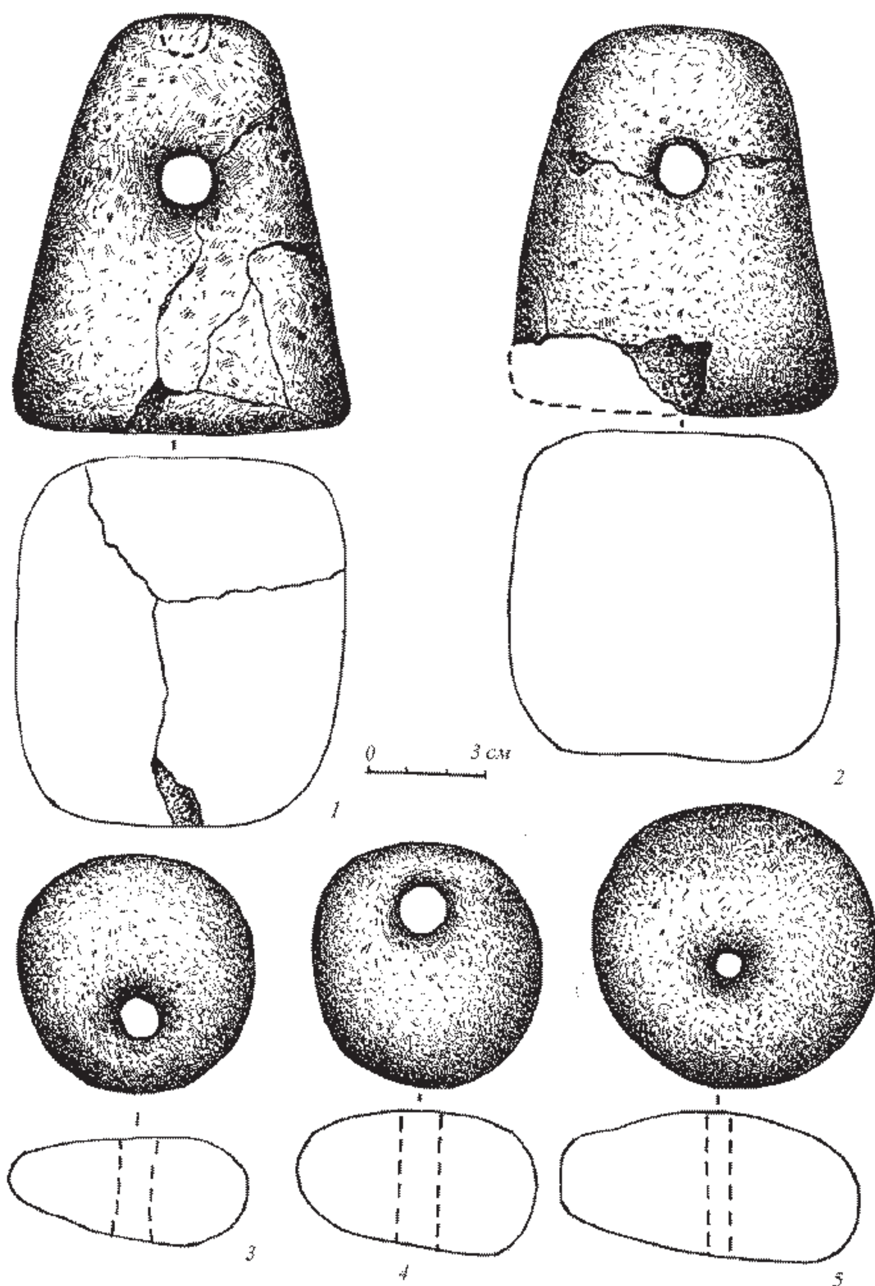

Рис. 4. Грузила *(1–5).* Тайманово. Раскопки Л. Д. Поболя

зила являются деталями вертикального ткацкого станка, и их появление в Белорусском Поднепровье непосредственно связано с черняховским влиянием. Не исключено, что появление пирамидальных грузил и пряслиц с большими отверстиями взаимосвязаны.

Наличие предметов технической керамики свидетельствует о довольно развитом бронзолитейном производстве. Местное производство подтверждают находки сплавленной бронзы на поселениях Абидня и Тайманово. Также свидетельством местного производства цветного металла служат находки формочек для отливки металла – тиглей и специальных ложек для разливки горячего металла – льячек.

В Тайманово найден целый тигель и 12 тиглей, сохранившихся фрагментарно. Целый тигель выявлен в заполнении полуземляночной постройки № 32, обломки тиглей найдены в полуземлянках № 4, 29, остальные обломки тиглей происходят из культурного слоя поселения. Тигли представляют собой небольшие сосудики конической формы высотой 6,0–8,0 см. Особенностью тиглей Тайманово является подтреугольная форма горловины. Такая горловина отмечена у пяти тиглей, в том числе у целого тигля из полуземлянки № 32 (рис. 3: *4*) (постройка датирована 200–310 гг.). Тигли с подтреугольной горловиной широко представлены на посе-

лении Абидня [15, с. 118, рис. 19; с. 120, рис. 24: *5, 6*; с. 122, рис. 31: *4, 5*, с. 126, рис. 35: *3*]. Из Абидни происходит обломок тигля с ручкой. По-видимому, тигель имел тулово в виде округлой чаши. Тигель найден в полуземлянке № 28 вместе с железной фибулой с подвязной ножкой, которая датирована по Е. Л. Гороховскому 230–270 гг. [16, с. 126, 127, рис. 17: *4*]. В Абидне найден еще один обломок тигля с туловом округлой формы [15, с. 110, рис. 34: *13*]. Тигель выявлен в полуземлянке № 20 в комплексе с железной фибулой с цельным приемником, железной D-образной пряжкой без язычка, бронзовой посоховидной булавкой с ромбическим сечением головки, железной посоховидной булавкой с квадратным сечением и другими находками, которые датируют постройку III – началом IV в. Обломки тиглей найдены и на поселении Симоновичи. Наиболее сохранившийся из тиглей имеет подковообразную форму с округлыми боками, форма горловины тигля овальная [1, рис. 4: *10*].

На поселении Тайманово также найдены специальные керамические ложки для разливки горячего цветного металла – льячки, которые происходят из культурного слоя поселения. Всего найдена почти целая льячка и три льячки, сохранившиеся фрагментарно (фрагмент ложки и два фрагмента ручек). Общая длина целой льячки составляет 4,0 см, размер ложки – 2,2 × 1,2, ширина ложки – 3,1, высота ложки – до 2,0, глубина ложки – 1,2, длина втулки – 4,0, диаметр втулки 0,7 см (рис. 3: *7*). Похожие льячки найдены на соседнем поселении Абидня, где также было развито бронзолитейное ремесло. В Абидне целая льячка была найдена в полуземлянке № 18 вместе со слитком кованой бронзы и двумя бронзовыми орнаментированными трубочками. Длина льячки – 5,3 см, диаметр ложки – 3, диаметр ручки – 2,1 см [15, с. 123, рис. 32: *8*]. Полуземлянка № 18 была без отопительного сооружения, что может указывать на ее хозяйственное назначение. Учитывая вышеназванные вещи, не исключено, что данная постройка являлась мастерской литейщика. Бронзовые орнаментированные пластинчатые украшения, аналогичные тем, что выявлены в полуземлянке № 18, входят в группу изделий круга «варварских» выемчатых эмалей. Подобные украшения известны в Мощинском, Межигорском, Жукинском кладах, на ряде позднезарубинецких и киевских памятниках [19, с. 29]. Фрагмент льячки найден также на поселении Симоновичи. Льячка представлена обломками черенка с округлым отверстием диаметром около 0,8 см, в которое вставлялась деревянная рукоятка [1, с. 9, рис. 5: *10*].

На селище Тайманово в заполнении полуземлянки № 18 найден обломок глиняной литейной формочки длиной 2,4 см, шириной 2,7 см, толщиной 1,0 см. Глиняные формочки известны и в Абидне. Одна из них сохранилась полностью, в ней отливались подвески с шестью рожками (лунницы ?).

На поселении Тайманово найдена маленькая глиняная фигурка, предположительно, голова медведя. Фигурка обломана. Длина сохранившейся части – 2,4 см. По-видимому, это была подвеска-амулет. Возможно, амулетом служило глиняное изделие из поселения Дедново. Оно представляло собой плоский кружок, у которого отверстие расположено ближе к краю [4, с. 30]. На поселении Тайманово найден глиняный обожженный шарик диаметром 2,0 см. Возможно, это была подготовленная, но забракованная по каким-то причинам заготовка бусины.

На селище Тайманово найдена уплощенно-овальная глиняная бусина. Диаметр бусины – 1,4 см, диаметр отверстия – 0,4, высота – 0,8 см. Три глиняные бусины найдены в Абидне, в полуземляночных постройках № 4 и № 5 [15, с. 104]. Единичная находка глиняной бусины в Тайманово и несколько бусин в Абидне свидетельствуют о том, что «украшения бедняков» были не в моде у зажиточного населения поселений. В частности, коллекция стеклянных бус Тайманово насчитывает 59 экз., Абидни – 74 экз. [7, с. 244]. Это самая крупная коллекция стеклянных бус среди синхронных памятников Восточной Европы.

Таким образом, ассортимент изделий из глины на памятниках типа Абидни одинаковый – пряслица, грузики, грузила, украшения (бусы), различные амулеты. Самыми распространенными бытовыми изделиями из глины являлись приземистые биконические пряслица с широким (1 см и более) отверстием (тип IV, варианты Д, Е по А. В. Ильютик). Они являлись ведущей формой на всех памятниках (Абидня, Тайманово, Дедново, Симоновичи). Биконические пряслица с широким отверстием также характерны для синхронных древностей Подесенья и Среднего Поднепровья [18, с. 63]. В то же время у западных соседей – племен культуры штрихованной керамики – преобладали пряслица с округлой и прямой профилировкой боковой стороны [2, с. 94–95, табл. 69]. Биконические пряслица (тип IV Е по А. В. Ильютик, тип IV Е по А. М. Медведеву) на этой территории были широко распространены только у населения банцеровской культуры (V–VIII вв.) [3, с. 107; 10, с. 230]. Присутствие западных типов пряслиц на памятниках типа Абидни (с обоюдовогнутыми боками – тип V, цилиндрической формы – вариант Г по А. В. Ильютик) также, несомненно, являются заимствованием у племен культуры штрихованной керамики. Биконическая форма пряслиц появилась у населения зарубинецкой культуры (Чаплин и др.) [12; 13, рис. 22, 23; 14, с. 96] и уже к началу второй четверти I тысячелетия н. э. стала ведущей формой пряслиц на всей территории, на которой ранее расселялись зарубинецкие племена. Как правило, у пряслиц второй четвер-

ти I тысячелетия н. э. более широкие внутренние отверстия (1 см и более) по сравнению с зарубинецким временем, но это наблюдается не всегда.

Изделием бытового назначения из глины также характерным для памятников типа Абидни, несомненно, имеющим южное происхождение, являются пирамидальные грузила (Тайманово). Пирамидальные грузила были заимствованы населением Белорусского Поднепровья у племен черняховской культуры в IV – начале V в. Именно поэтому они не встречены на ранних памятниках (Абидня). Изредка такие грузила встречаются на соседних территориях (Малышки) [10, с. 44]. Пирамидальные грузила являются частью вертикального ткацкого станка. Не исключено, что появление пирамидальных грузил и распространение биконических пряслиц с широким отверстием некоторым образом взаимосвязаны.

Особенностью бронзолитейного производства на памятниках типа Абидни является бытование тиглей с подтреугольным основанием (Абидня, Тайманово). На соседних территориях такие формы тиглей не известны. Подтреугольное основание имеет существенное практическое преимущество, такие тигли гораздо удобнее в применении, то же самое можно сказать относительно тиглей с ручками (Абидня). В дальнейшем тигли такой формы применялись в древнерусском производстве изделий из цветных металлов (Туров) [8, рис. 22]. К сожалению, на памятниках второй половины I тысячелетия н. э. тигли такой формы не известны.

Литература

1. Дубицкая, Н. Н. Раннеславянское селище Симоновичи на р. Птичь / Н. Н. Дубицкая // Старажытнасці Бабруйшчыны. – Бабруйск, 1998. – С. 5–17.
2. Егорейченко, А. А. Культуры штрихованной керамики / А. А. Егорейченко. – Минск, 2006.
3. Звяруга, Я. Г. Беларускае Павілле ў жалезным веку і раннім сярэдневякоўі / Я. Г. Звяруга. – Мінск, 2005.
4. Ильютик, А. В. Селище Деднево на Березине / А. В. Ильютик // Старажытнасці Бабруйшчыны. – Бабруйск, 1998. – С. 26–42.
5. Ильютик А. В. Новые материалы из раскопок Дедновского поселения в Бобруйске / А. В. Ильютик // Старажытнасці Бабруйшчыны. – Вып. 2. – Мінск ; Бабруйск, 1998. – С. 49–70.
6. Ильютик А. В. Пряслица второй четверти I тыс. н. э. с поселения Абидня / А. В. Ильютик, Л. Д. Поболь // Древности Беларуси (железный век и средневековье) // МАБ. – Минск, 2005. – Вып. 9. – С. 106–111.
7. Ильютик, А. Бусы с поселения Абидня (Белорусское Поднепровье) / А. Ильютик, Л. Поболь // ГАЗ. – Мінск, 2010. – Вып. 25.– С. 244–251.
8. Лысенко, П. Ф. Древний Туров / П. Ф. Лысенко. – Минск, 2004.
9. Магомедов, Б. В. Черняховская культура. Проблемы этноса / Б. В. Магомедов. – Lublin, 2001.
10. Медведев, А. В. Верхнее Понеманье в железном веке и раннем средневековье / А. В. Медведев. – Минск, 2011.
11. Митрофанов, А. Г. Железный век Средней Белоруссии (VIII–VI вв. до н.э. – VIII в. н. э.) / А. Г. Митрофанов. – Минск, 1978.
12. Очерки по археологии Белоруссии. – Минск, 1970. – Ч. I.
13. Поболь, Л. Д. Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубинецкой культуры) / Л. Д. Поболь. – Минск, 1971.
14. Поболь, Л. Д. Славянские древности Белоруссии (могильники раннего этапа зарубинецкой культуры) / Л. Д. Поболь. – Минск, 1973.
15. Поболь, Л. Д. Жилища второй четверти I тыс. н. э. из поселения Абидня (по материалам раскопок 1960 г.) / Л. Д. Поболь, А. В. Ильютик // МАБ.– Мінск, 2001. – № 3. – С. 102–153.
16. Поболь, Л. Д. Жилища второй четверти I тыс. н. э. из Абидни (по материалам раскопок 1962, 1965, 1966 гг.) / Л. Д. Поболь, А. В. Ильютик // МАБ. – Мінск, 2002. – № 5. – С. 124–142.
17. Сымонович, Э. А. Раннесредневековое поселение Тазово под Курском / Э. А. Сымонович // Советская археология.– М., 1986. – № 4. – С. 183–193.
18. Терпиловский, Р. В. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников / Р. В. Терпиловский, Н. С. Абашина. – Киев, 1992.
19. Терпиловский, Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. / Р. В. Терпиловский. – Lublin, 2004.

Рэзюмэ

Н. М. Дубіцкая

Гліняныя вырабы на помніках культуры Абідні ў Беларускім Падняпроўі

Артыкул прысвечаны розным катэгорыям гліняных рэчаў, якія былі знойдзены на помніках кола старажытнасцей тыпа Абідні (канец II – V ст.) у Беларускім Падняпроўі. Прадстаўлены, згрупаваны і апісаны гліняные праселкі, грузікі, упрыгажэнні (пацеркі), розныя амулеты. Вылучаны характэрныя для помнікаў Абідні пабытавыя і вытворчыя вырабы (пірамідальныя грузілы, тыглі з падтрэугольнай асновай).

Summary

N. Dubitskaya

Clay products on the monuments of Abidnia culture at the Belarusian Dnieper region

This article is devoted to the analyses of the different categories of clay things that were found on the monuments of Abidnia type sites (the end of the IIth–Vth centuries) on the territory of Belarus Dnieper region. Clay products (spindle, weights, jewelry (beeds), and various amulets) were systematized, described and divided into types.

Поступила 22.03.2012

УДК 903.4(476.5)

***Г. В Штыхаў,** Інстытут гісторыі НАН Беларусі, галоўны навуковы супрацоўнік, доктар гістарычных навук, прафесар (г. Мінск)*

Раскопкі гарадзішча ў Копысі (1968–1969 гг.). Новы разгляд матэрыялаў

Старажытны «Копыс» (зараз гарадскі пасёлак Копысь Аршанскага раёна Віцебскай вобласці) упершыню названы ў «Никоновской летописи» пад 1059 г. [12, с. 91]. У «Софийской первой летописи» пад 1060 г. паведамляецца, што памёр наўгародскі архіепіскап Лука Жыдзята, «идя из Киева на Копысе, месяца октября 15» [17, с. 132].

У час кааліцыйнага паходу кіеўскага князя Уладзіміра Манамаха на Мінск у 1116 г. Копысь была ўзята яго сынам – смаленскім князем Вячаславам («и взя Вячеслав… Копысу») [5, стб. 283]. З гэтага вынікае, што Копысь з’яўлялася ўмацаваным пунктам Полацка-Менскай зямлі, а затым адыйшла да Смаленска.

Пасля гэтага Копысь доўгі час не называецца ў летапісах, але яна трапляе на старонкі Статутнай граматы смаленскага князя Расціслава Мсціславіча, якую ён даў Смаленскай епіскопіі пры яе заснаванні (1136 г.). З дакумента можна атрымаць цікавыя звесткі пра гэты населены пункт.

Копысь з’яўляецца пагранічным цэнтрам каля пераправы праз Днепр. У гэтым месцы плацілася гандлёвая пошліна, існавала карчма, якая абслугоўвала аптовых купцоў, што прыпыняліся тут праездам. У сярэдзіне XII ст. Копысь лічылася паселішчам гарадскога тыпу: з яго бралі 6 грывен «погородия» [13, с. 39–40, 44].

Інвентар Копысі 1651 г. фіксуе гарадскія ўмацаванні і называе гарадскія брамы: Шклоўскую, Гарадзецкую, Горскую, Аршанскую. Уезд у горад праходзіў праз пад’ёмныя масты, якія перакідваліся праз абарончы роў [6, с. 64–65; 18, с. 60].

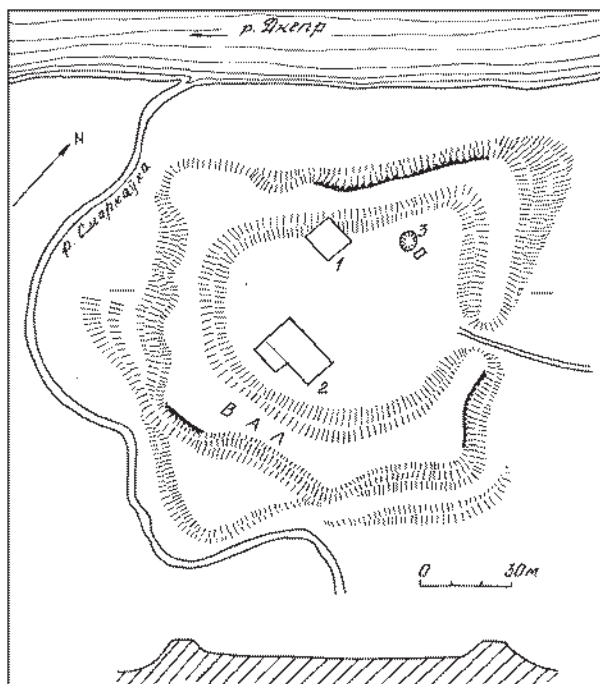
У 1707 г. вакол Копысі некалькі дзесяткаў палкоў рускіх войскаў сумесна з сялянамі ўзводзілі бастыённыя ўмацаванні, каб сарваць пераправу шведскіх войскаў праз абмялелы Днепр. Да гэтых умацаванняў адносіцца назва «Пятроўскі вал» [18, с. 63]. Паводле плана Копысі 1778 г. «стары замак» (гарадзішча) знаходзіўся на гары і аддзяляўся ад горада пратокамі ракі Сморкаўка, узровень якой быў падняты некалькімі запрудамі [4, с. 120]. У 60-я гады XX ст. рака Сморкаўка працякала з паўднёвага боку гарадзішча, што было зафіксавана на знятым аўтарам дадзенага артыкула схемным плане (мал. 1).

Першыя археалагічныя раскопкі на гарадзішчы «Пятроўскі вал» у Копысі зрабіў Л. А. Міхайлоўскі ў 1950 г. Пра гэта ён змясціў нататку ў часопісе «Беларусь». Аўтар не выключаў магчымасці існавання ўсходнеславянскага («рускага») паселішча ў IX–X стст. і ўпэўнена пісаў, што пры раскопках былі адкрыты напластаванні XI–XIII стст. [10, с. 30].

У 1962 г. на гарадзішчы ў Копысі працавала археалагічная экспедыцыя Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (кіраўнік – Л. А. Міхайлоўскі). Раскоп да 100 м^2 быў размешчаны каля самага вала. Аб выніках раскопках публікацый няма, справаздача ў архіве Інстытута гісторыі НАН Беларусі таксама адсутнічае.

Археолаг Л. В. Аляксееў памылкова паведамляе, быццам тады ў Копысі ў шурфах была знойдзена ляпная кераміка ранняга жалезнага веку. Апублікаваная ім табліца пасудзін з гарадзішча Копысь павінна адносіцца да гарадзішча «Кісялі» (Дымакуры), дзе ў 1950 г. таксама праводзіліся раскопкі [1, с. 312, табл. X]. Л. Д. Побаль таксама пісаў, што ў Копысі пры раскопках «у ніжніх слаях выяўлена ляпная кераміка» [14, с. 167].

Аўтар гэтых радкоў у 1968–1969 гг. абследаваў гарадзішча Копысь і яго наваколле. Быў зняты план гарадзішча. Перыметр яго вала складае 370 м, памеры пляцоўкі – 80 × 60 м. Вышыня вала з унутранага боку дасягае 5 м. Канфігурацыя гарадзішча зменена познімі пераробкамі. Не выключана, што пер-

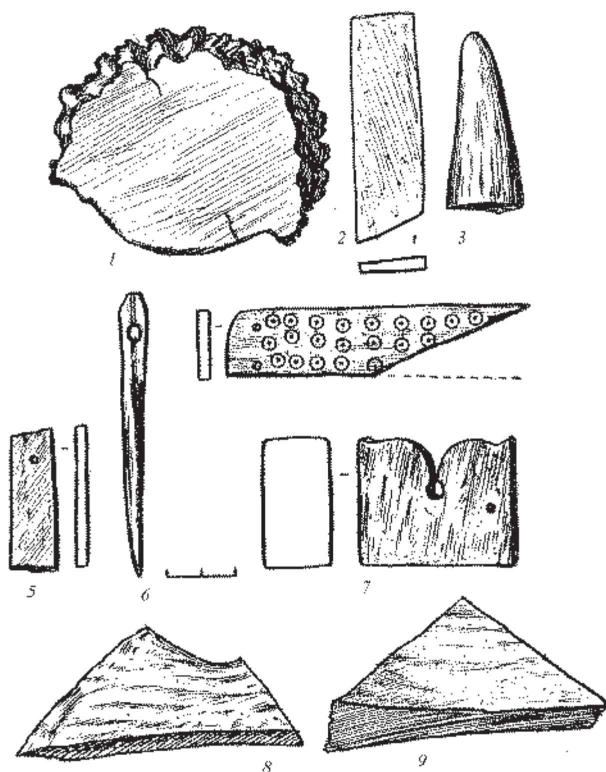
Мал. 1. Гарадзішча «Пятроўскі вал» у Копысі. Схематычны план зняў Г. В. Штыхаў. 1969 г.

шапачатковае гарадзішча было акруглым мысавым з крыху выступаючым паўночным краем. Плошча пляцоўкі магла складаць каля 4800 м² (мал. 1). Уезд знаходзіўся з усходняга боку.

У 1968 г. аўтарам дадзенага артыкула ў паўднёвай частцы пляцоўкі была закладзена траншэя памерамі 4 × 10 м з перспектывай пашырэння яе ў раскоп. Траншэя была арыентавана па краінах свету. Яна была падзелена на квадраты памерамі 2 × 2 м, распрацоўка культурнага слоя праводзілася пластамі таўшчынёй 20 см. Рэперам служыла кропка каля вугла траншэі. Да мацерыка было знята чатыры пласты.

Паверхня пляцоўкі гарадзішча даволі роўная, не мае значных перападаў і пакрыта дзірваном. У першым здзірванелым пласце знаходкі амаль адсутнічаюць. Ніжэй ішоў слой шэрага колеру, бліжэй да мацерыка быў чорны пласт з цёмным адценнем. Мацярык ўяўляў сабой жоўты пясок. Таўшчыня культурнага слоя складала каля 80 см.

У 1969 г. працягваліся раскопкі на гарадзішчы «Пятроўскі вал». Да траншэі 1968 г. (квадраты 1–10) быў прырэзаны раскоп 200 м² памерамі 10 × 20 м. Было ўстаноўлена, што мацярык значна паніжаецца ў паўночным напрамку, таўшчыня культурнага слоя ў раскопе 1969 г. складае ад 1 да 2 м. Рэштак

Мал. 2. Археалагічныя знаходкі з гарадзішча ў Копысі: *1–3* – сыравіна для касцяных вырабаў; *4, 5* – вырабы з рога лася; *6* – іголка; 7 – шахматная фігура ладдзі; *8, 9* – нарыхтоўкі касцяных вырабаў

дрэва не захавалася. На мацерыку ў квадраце 22 выяўлена яма, каля якой знаходзіўся камень ад жорнаў. Ніжні круг ад жорана мае выпуклую паверхню і пасярэдзіне адтуліну дыяметрам 3 см. Гэта быў просты тып ручнога жорана, у якім верхні круг надзяваўся на вертыкальны штыр і шчыльна прылягаў да ніжняга круга. Памеры ямы – 1,2 × 1,5 м, глыбіня – 0,3 м. У гэтай яме ёсць яшчэ меншая яма памерамі 0,5 × 0,7 м, глыбінёй 0,2 м. Гэта рэшткі нейкага гаспадарчага збудавання.

Знойдзена вялікая колькасць (каля 200 экз.) адходаў касцярэзнага рамяства – сыравіна, нарыхтоўкі, паўфабрыкаты, адросткі рога лася, якія цяпер дэталёва вывучаны і сведчаць аб існаванні паблізу майстэрні [11, с. 40]. Размеркаванне абпіленых рагоў ласёў наступнае: пласт 4 – 28 экз., пласт 5 – 19, пласт 6 – 42 экз. і інш., тут жа былі касцяныя вырабы і вырабы з рога: фрагмент накладкі, упрыгожанай цыркульным арнаментам, двухбаковыя грабяні, шахматная фігура – ладдзя (мал. 2: *7*). У гэтых пластах прысутнічалі іншыя артэфакты XII–XIII стст. Не выключана датаванне майстэрні XII – пачаткам XIII ст.

У Копысі знойдзены сведчанні аб вытворчай дзейнасці яго насельніцтва. Важнай галіной рамяства была апрацоўка чорнага металу. Як і шмат у якіх іншых гарадах, выяўлены жалезныя шлакі – рэшткі жалезаапрацоўчай дзейнасці.

Даследчыкі ўстанавілі, што жалеза атрымлівалі сельскія майстры-металургі, якія жылі недалёка ад месцаў знаходжання балотных рудаў. Адтуль нарыхтоўкі жалеза («крыцы») прывозілі ў горад, дзе іх дапрацоўвалі ў кузнях гарадскія кавалі і рабілі жалезныя рэчы. Для вывучэння кавальскай апрацоўкі жалеза быў прыменены металаграфічны аналіз. Даследаванне вырабаў з Копысі пацвердзіла: гарадскія рамеснікі выкарыстоўвалі складаныя тэхнічныя прыёмы. На рабочыя часткі рэжучых прылад наварваліся сталёвыя паласы [3, с. 126].

У 1968–1969 гг. на Копыскім гарадзішчы выяўлена значная колькасць жалезных вырабаў: нажы (23 экз.), лыжкар, цыліндрычныя замкі (5), ключы (4), дужкі к замкам (3), дэталь ад нутранага замка, мёдарэзка, пісала, цуглі з кольцамі (4), шпоры (2), наканечнікі стрэлаў (2 экз.), масіўнае круглае кальцо вагой 370 г, шмат цвікоў. Можна меркаваць, што большасць артэфактаў зроблены мясцовымі рамеснікамі.

Разгледзім больш падрабязна некаторыя віды прадметаў. На першае месца варта паставіць жалезную фібулу – своеасаблівую падкованападобную шпільку для зашпільвання верхняга аддзення (мал. 3: *15*). Яна сагнута з кручанага жалезнага стрыжня, мае спіральныя галоўкі на канцах. Такія вырабы сустракаюцца ў курганах з пахаваннямі X–XI стст. [9, с. 152].

У Копысі фібула-шпілька знойдзена на мацерыку. Гэта самая старажытная рэч сярод прадметаў калекцыі, выяўленых пры раскопках.

Даволі рэдкая знаходка – жалезны разец, які яшчэ называюць «лыжкарнік». Інструментам карысталіся каўшэчнікі для апрацоўкі ўнутранай часткі каўшоў і лыжак. Рабочая частка інструмента тонкая і вострая з абодвух бакоў, мае выгляд крута загнутай пласціны (мал. 4: *10*). Амаль да нашага часу такі кручкападобны разец з’яўляўся адзіным інструментам у такарнай вытворчасці па дрэве для апрацоўкі ўнутраных паверхняў [7, с. 43].

Мёдарэзка ўяўляе сабой жалезны нож для выразання з пчаліных сотаў мёду (мал. 4: *7*). Для гэтай прылады абавязкова каленчатая ручка. Падобная прылада знойдзена ў курганным могільніку Ізбішча–Дзвінаса ў кургане XI ст. [19, іл. 139: *6*].

Жалезнае пісала для пісьма з Копысі мае на лапатачцы фігурныя выразы (мал. 5: *10*). У Полацку і Мінску такі тып пісал датаваты сярэдзінай XIII ст. [22, мал. 31: *8*].

Знойдзены два ромбападобныя наканечнікі стрэл, жалезная пласціна, верагодна, ад панцыра. Да прадметаў амуніцыі вершніка і каня адносяцца цуглі, стрэмя, дзве шпоры. Цуглі маюць два звяны і два кальцы, стрэмя кальцападобнай формы прыстасавана да мяккага абутку без абцасаў (мал. 5: *15*). Шпоры маюць стрыжнепадобны гак. Адна шпора інкруставана дротам з каляровага металу. Інкруставаныя шпоры былі распаўсюджаны ў XI–XII стст.

Найбольш шматлікія жалезныя вырабы – гэта цвікі. Іх даўжыня дасягае 5–10 см. Стрыжні ў сячэнні квадратныя. Звычайна цвікі маюць расплюшчаную, круглую ці авальную шляпку. Копыскія рамеснікі валодалі шматлікімі тэхнічнымі прыёмамі апрацоўкі чорнага металу, што вядомы па ўсёй Русі.

Вырабаў з каляровых металаў у Копысі знойдзена нямнога. Выяўлена зоркападобная фібула з шматлікімі пляскімі прамянямі трохвугольнай формы (мал. 3: *2*). Па сцвярджанні В. В. Сядова, такія фібулы (спражкі) у значнай колькасці знойдзены ў Латвіі, дзе датаваны X ст. Зоркападобныя фібулы сустракаюцца ў курганах радзімічаў і датаваны XI–XII стст. [15, с. 156].

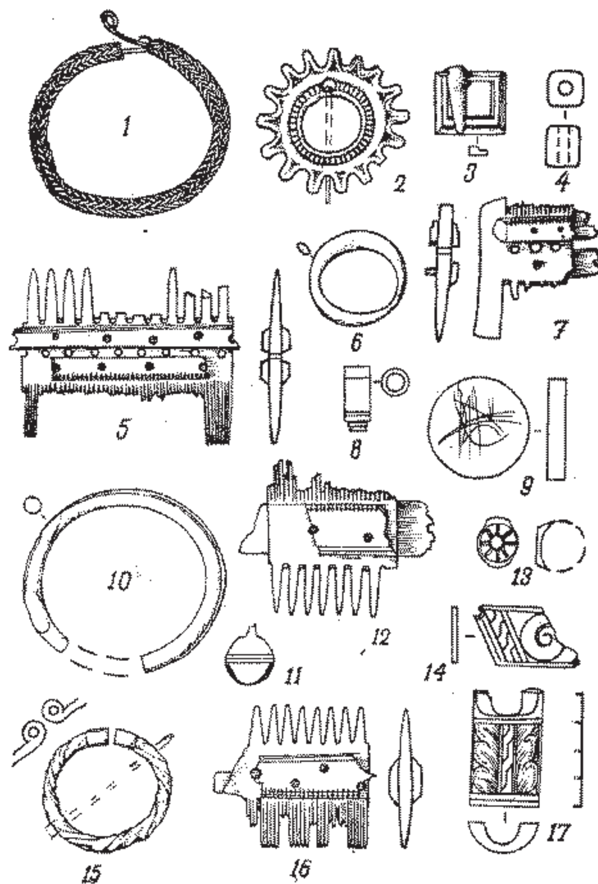
Цалкам захаваўся бранзалет, зроблены з каляровых металаў (мал. 3: *1*). Яго можна аднесці да групы «бранзалетаў у выглядзе стрыжня з абмоткай». Аснову бранзалета складаў стрыжань, канцы якога былі сагнуты ў невялікія петлі. Сам стрыжань быў пакрыты металічным пляценнем з некалькіх бронзавых і латунных дроцікаў. У Ноўгарадзе такія бранзалеты бытавалі на рубяжы XI–XII стст. – у другой палове XIII ст. [16, с. 100].

Шырока распаўсюджаным упрыгажэннем ва ўсе гістарычныя часы былі пярсцёнкі. Сярод шматлікіх катэгорый пярсцёнкаў сярэдніх вякоў вылучаюцца пярсцёнкі-пячаткі. Пячаткі служылі для адбіткаў на воску ці масціцы. Форма іх была круглая, авальная і інш. [16, с. 137]. У Копысі знойдзены пярсцёнак з круглай пячаткай, на якой змешчана васьміпрамянёвая разетка (мал. 3: *13*).

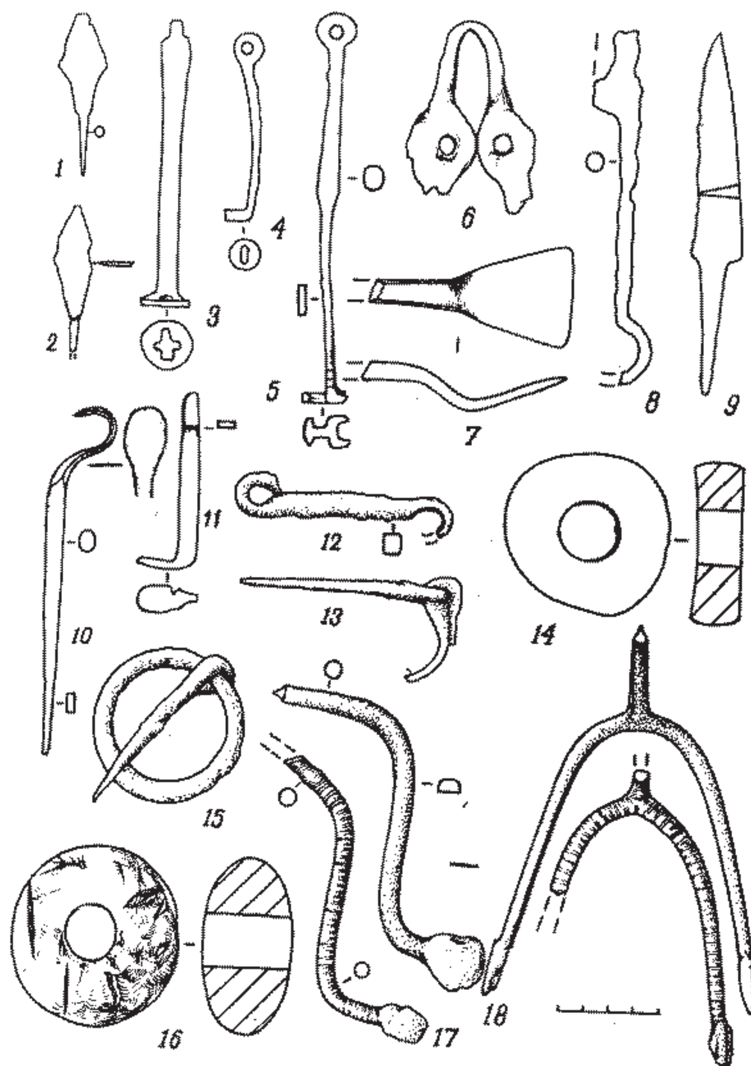
Выяўлена пашкоджаная шаля з каляровага металу – круглая талерка вагаў (мал. 5: *7*). Вагі складаліся з дзвюх падобных талерак. На шалях узважвалі сярэбраныя манеты ці іх часткі і іншыя высакародныя металы.

Бразготка (званочак) металічны пустацелы шарык з кавалачкамі металу ўсярэдзіне, пры ўзрушэнні быў чутны звон. Лічылася, што бразготкі засцерагаюць ад няшчасцяў [19, с. 38]. Бразготка з Копысі (мал. 3: *11*) шарападобная, мае адну лінейную прарэзь і датавана больш познім часам, чым вырабы з дзвюма перакрыжаванымі прарэзямі [22, с. 71].

У Копысі знойдзены выраб, адліты са свінца, круглы з адтулінай пасярэдзіне, вагой 1060 г (мал. 4: *16*). Другі падобны выраб зроблены з жалеза і важыць 370 г. Іх прызначэнне застаецца нявызначаным (мал. 4: *14*).

Мал. 3. Археалагічныя знаходкі з гарадзішча ў Копысі: *1–3, 6, 11, 13* – з каляровага металу; *15* – з жалеза; *4, 10* – са шкла; *5, 7, 8, 9, 12, 14, 16, 17* – з косці

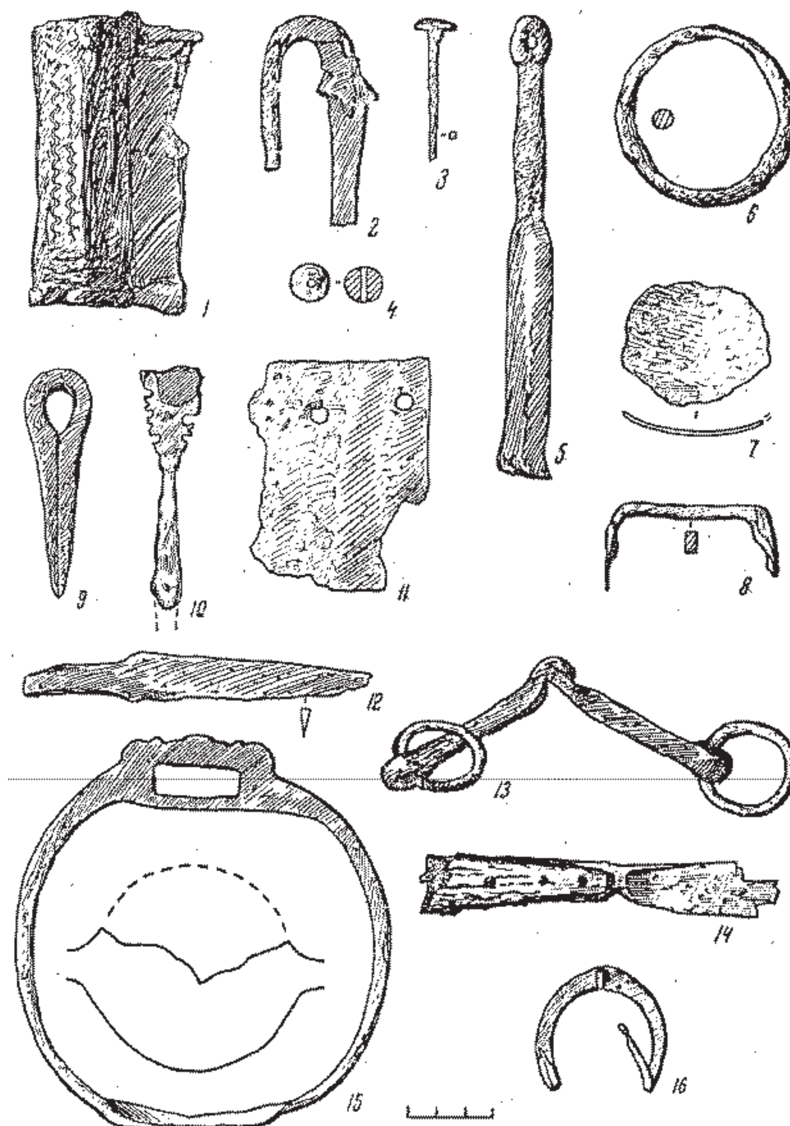
Мал. 4. Археалагічныя знаходкі з гарадзішча ў Копысі: *1–15, 17, 18* – з жалеза; *16* – са свінца

У 1969 г. былі знойдзены рэшткі чатырох грабянёў, напэўна, выробленых з рагоў лася (мал. 3: *5, 7, 12, 16*). Яны двухбаковыя: з аднаго боку наразаліся рэдкія зубцы, а з другога – частыя. Грэбні наборныя, зробленыя з некалькіх пласцін, якія былі злучаны спецыяльнымі накладкамі і замацаваны металічнымі штыфтамі. Форма грабянёў прамавугольная. Прыблізныя памеры: даўжыня – 8–10 см, вышыня – 5–6 см. Распаўсюджанне мелі ў XII–XIII стст.

У Копысі знойдзены тры амфаркі (карчажцы) кіеўскага тыпу. Амфарка – невялікая гліняная пасудзіна вышынёй 14–15 см з вузкім горлам і двума плоскімі вушкамі, што мацаваліся да плечукоў. Амфаркі з налітым у іх вінам ставілі на стол. Такія вырабы былі распаўсюджаны ў XI – пачатку XIII ст. на Кіеўшчыне, адкуль яны траплялі ў Копысь. Адна амфарка на донцы мае кляймо (мал. 6, *Б: 1–3*). Амфаркі, верагодна, выкарыстоўвалі ў корчме, што існавала ў Копысі.

Бытавая непаліваная кераміка з раскопак ўяўляе фрагменты кухонных гаршкоў. Пасудзіны, у якіх прасочваецца ўвесь профіль, выяўлены адзінкавыя. Асноўным матэрыялам для даследавання служыць профіль верхняй часткі пасудзіны. Уся бытавая кераміка Копысі зроблена на ганчарным крузе і добра абпалена (мал. 6). Фрагменты керамікі, якія можна аднесці да XI ст. адзінкавыя – усяго 9 экзэмпляраў. Кругавая непаліваная кераміка Копысі прадстаўлена, галоўным чынам, двумя тыпамі гаршкоў: II (568 экз.) і IV (588 экз.). У тыпу II край венчыка загнуты ўсярэдзіну і, відаць, прыстасаваны для накрыўкі. Такая кераміка характэрна для XII–XIII стст. У гаршкоў тыпу IV венчык і шыйка нізкія, зверху як быццам прыплюснутыя. Тулава гаршка раздутае, венчык адагнуты. Падобная кераміка знойдзена шмат ў якіх гарадах у пластах XIV–XV стст. і больш позніх.

Выяўлена 130 шкляных бранзалетаў, як было адзначана ў навуковых справаздачах [20, 21]. У 1987 г.

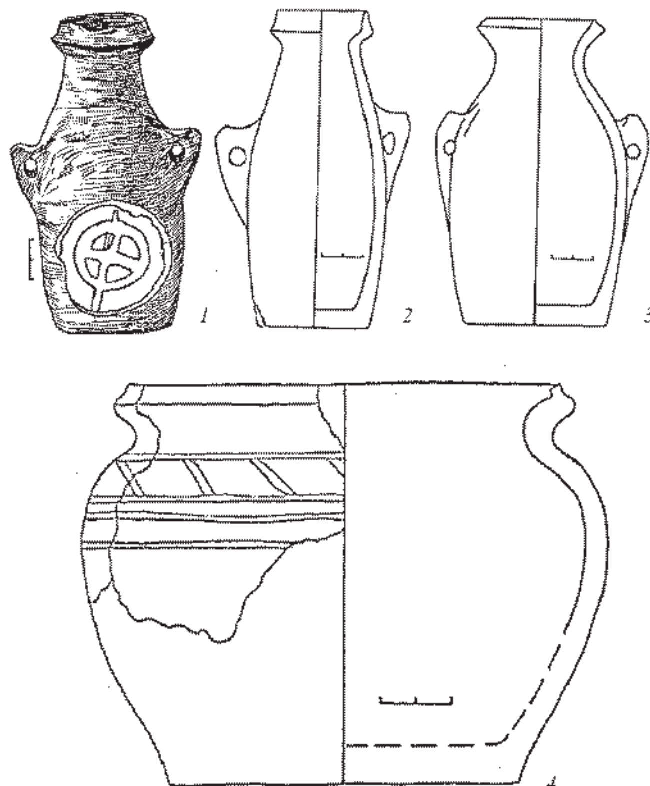

Мал. 5. Археалагічныя знаходкі з гарадзішча ў Копысі: *1–3, 5, 6, 8, 9–16* – з жалеза; *7* – з каляровага металу; *4* – са шкла

Т. С. Скрыпчанка вывучыла 50 вырабаў. Паводле яе вызначэння іх трэба падзяляць на шкляныя скроневыя кольцы і ўласна шкляныя бранзалеты. Скроневыя кольцы паводле формы, колеру, па тэхналогіі вырабу паўтараюць шкляныя бранзалеты. Але малы агульны дыяметр каля 3 см не дазваляе адносіць іх да бранзалетаў. М. М. Яніцкая выказала меркаванне, што такія вырабы, мусіць, выкарыстоўваліся ў якасці ўпрыгажэнняў у жаночым уборы па тыпе скроневых кольцаў [23, с. 54]. Пасля вывучэння матэрыялаў з раскопак Віцебска згоду з М. М. Яніцкай выказвае і Т. С. Бубенька [2, с. 98].

Выяўленыя ў Копысі шкляныя бранзалеты, як звычайна, фрагментаваныя. Толькі адзін бранзалет (карычневага колеру) захаваўся амаль цалкам (мал. 3: *10*). Яго агульны ўнутраны дыяметр – 6,2 см, папярочнае сячэнне – 0,7 см. Сячэнне знаходак з Копысі вагаецца ад 0,3 да 0,7 см. Вырабы, якія маюць памеры сячэння 0,3–0,4 см Т. С. Скрыпчанка адносіць да шкляных скроневых кольцаў. Іх колькасць 5 экзэмпляраў (10%). Папярочнае сячэнне бранзалетаў укладваецца ў межах 0,45–0,70 см. Агульны ўнутраны дыяметр бранзалетаў складае 5–6 см.

Форма папярочнага сячэння бранзалетаў: круглая (25 экз.), кручаная (16), трохвугольная (3 экз.), адзін бранзалет звіты з двух жгутоў. Гама бранзалетаў па колеру: зялёны розных адценняў (25 экз.), фіялетавы (9), жоўты (3), блакітны (4), карычневы (2), бірузовы (1), сіні (1 экз.). Варта адзначыць, што ў выніках вывучэння шкляных бранзалетаў з раскопак гарадзішча Свіслач у 2005–2006 гг. наогул адсутнічаюць звесткі аб шкляных скроневых кольцах на гэтым помніку [8, с. 149–151] пры наяўнасці некаторых агульных рыс паміж матэрыяламі з гарадзішчаў Копысь і Свіслач (Асіповіцкі раён).

Мал. 6. Археалагічныя знаходкі з гарадзішча ў Копысі: групы кругавой керамікі з абазначэннем колькасці знаходак (*А*) і кераміка (*Б*)

У Копысі бранзалеты знойдзены пераважна ў ніжніх пластах, а некаторыя на мацерыку. Такім жа чынам размяшчаліся ў культурным пласце і каменныя (шыферныя) праселкі, якіх выяўлена 16 экзэмпляраў. Шэраг знаходак з верхніх пластоў адносіцца да ранняга новага часу.

Акрамя асноўнага раскопу быў зроблены шурф на паўночным выступе Копыскага гарадзішча памерамі 2 × 4 м. Таўшчыня культурнага пласта – да 2 м. Ніжні гарызонт (0,7 м) насычаны шчэпкамі і гноем. Зафіксавана добра захаванае бервяно. Тут знойдзена кругавая кераміка часоў феадальнай раздробленасці і выяўлены чатыры фрагменты шкляных бранзалетаў.

Гарадзішча «Пятроўскі вал» у Копысі ўяўляе з сабе каштоўны аб’ект для гістарычна-археалагічных даследаванняў, тым больш што Статутная грамата смаленскага князя Расціслава Мсціславіча XII ст. утрымлівае цікавыя звесткі аб характары павіннасцей, якія брала княжацкая казна з насельніцтва Копысі і воласці. Загадкавым з’яўляецца той факт, што ў гэтай грамаце адсутнічае Орша, размешчаная за 30 км ад Копысі таксама на беразе Дняпра.

Літаратура

1. Алексеев, Л. В. Памятники железного века в среднем течении Западной Двины / Л. В. Алексеев // Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции. – М., 1959.

2. Бубенько, Т. С. Средневековый Витебск. Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.) / Т. С. Бубенько. – Витебск, 2004.

3. Гурин, М. Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XIII вв. / М. Ф. Гурин. – Минск, 1987.

4. Егоров, Ю. Градостроительство Белоруссии / Ю. Егоров. – М., 1954.

5. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2.

6. Коваленко, Д. А. Историко-топографическое развитие городов Радзивиллов Копыси и Несвижа / Д. А. Коваленко // Материалы по археологии Беларуси. – Минск, 2005. – Вып. 9.

7. Колчин, Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б. А. Колчин // МИА. – М., 1959. – № 65.

8. Кошман, В. І. Папярэднія вынікі вывучэння шкляных бранзалетаў з раскопак гарадзішча Свіслач у 2005–2006 гг. / В. І. Кошман // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2007. – Вып. 14.

9. Мальм, В. А. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы / В. А. Мальм // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – М., 1967.

10. Міхайлоўскі, Л. А. Пятроўскі вал / Л. А. Міхайлоўскі // Беларусь. – Мінск, 1951. – № 1.

11. Мядзведзева, В. У. Копыская касцярэзная майстэрня XII стагоддзя // Вестн. Полоцкого гос. ун-та. – Сер. А, Гуманит. науки. – Полоцк, 2005. – № 7.

12. Никоновская летопись // ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 9.

13. Памятники русского права. – М., 1953. – Вып. 2.

14. Поболь, Л. Д. Археологические памятники Белоруссии. Железный век / Л. Д. Поболь. – Минск, 1983.

15. Седов, В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов. – М., 1982.

16. Седова, М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М. В. Седова. – М., 1981.

17. Софийская первая летопись // ПСРЛ. – 1925. – Т. 5.

18. Ткачоў, М. А. Замкі і людзі / М. А. Ткачоў. – Мінск, 1991.

19. Штыхаў, Г. В. Курганны могільнік Ізбішча-Дзвінаса / Г. В. Штыхаў // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2008. – № 16.

20. Штыхов, Г. В. Отчет о раскопках памятников северной Белоруссии в 1968 г. / Г. В. Штыхов // Архив археолог. науч. документации Ин-та истории НАН Беларуси. – Дело № 315.

21. Штыхов, Г. В. Отчет об исследованиях Полоцко-Витебского археологического отряда в 1969 году / Г. В. Штыхов // Архив археолог. науч. документации Ин-та истории НАН Беларуси. – Дело № 350.

22. Штыхов, Г. В. Древний Полоцк IX–XIII вв. / Г. В. Штыхов. – Минск, 1975.

23. Яніцкая, М. М. Вытокі шклароробства / М. М. Яніцкая. – Мінск, 1980.

Резюме

Г. В. Штыхов

Раскопки городища в Копыси (1968–1969 гг.). Новое рассмотрение материалов

В статье рассматриваются археологические источники, полученные при раскопках автором городища «Петровский вал» в 1968–1969 гг., оставшиеся не опубликованными. Дается характеристика культурного слоя, его датировка, рассматриваются категории обнаруженных артефактов. Подтверждается сообщение письменных источников, что Копысь являлась в конце XI–XIII вв. пограничным пунктом в начале Полоцко-Менского княжества, затем Смоленского княжества возле удобной переправы через Днепр. Здесь была таможня, существовала корчма, которая обслуживала проезжавших оптовых купцов. Копысское городище – весьма ценный объект для историко-археологических изысканий.

Summary

G. Shtykhov

Excavations of the settlement Kopys (1968–1969). A new review of the materials

The article is devoted to the analyzes of the archaeological sources, obtained during excavations of the settlement Kopys «Peter's Shaft» (1968–1969), which has not yet been published. There are the characteristics of the cultural layer, its dating, different category of artifacts are considered. A written sources message that Kopys at the end of the 11th–13th centuries was the border crossing point near the crossing of the Dnieper (firstly Polotsk–Mensk principality, and then the Smolensk principality) is confirmed. There were the custom and the tavern that served of merchants.

Паступіў 23.02.2012

УДК 903.53(476.2)

О. А. Макушников, *Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины, доцент кафедры истории славян и специальных исторических дисциплин, кандидат исторических наук (г. Гомель);*
А. В. Гусев, *Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины, магистрант исторического факультета (г. Гомель);*
Д. Н. Линденков, *Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины, магистрант исторического факультета (г. Гомель)*

Исследование средневековых курганов у д. Мохов Лоевского района (по материалам раскопок 2008–2009 гг.)

Моховские древности расположены к северу от исторического центра г. Лоева Гомельской обл. на правом берегу р. Днепр. Здесь известны десятки памятников каменного, бронзового, железного веков и эпохи средневековья. Первые археологические исследования в Мохове провел в 1890 г. В. З. Завитневич. Он зафиксировал свыше 600 курганов – крупнейший в Беларуси могильник периода становления восточнославянской государственности и вскрыл 26 насыпей [1, с. 11–72]. С 2003 г. раскопки памятника продолжила экспедиция Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины под руководством О. А. Макушникова при участии Гомельской областной организации Общества охраны памятников истории и культуры, а также университетского студенческого научного общества «ТАмГА». Могильник расположен на юго-восточной окраине Мохова в ур. Курганье, занимает площадку и склон правобережной надпойменной террасы Днепра. Часть курганов находится на возвышенной части поймы. Общая площадь сохранившейся части могильника составляет около 4,5 га. По состоянию на 2011 г. здесь насчитано 318 курганов (удовлетворительной сохранности, разрушенных старыми раскопками и кладоискателями, а также заметных в виде пятен на пашне). В 2003–2009 гг. исследовано 30 курганов, открыто и частично изучено крупное синхронное поселение (занимает площадь не менее 25 га). Большая часть курганов датирована X – первой половиной XI в. Материалы исследований частично опубликованы [2, с. 139–147; 3, с. 130–138; 4, с. 77–82; 5, с. 155–167].

Проведенные исследования показывают неординарность Мохова периода Руси. Особенности Мохова следующие: 1) большие размеры могильника и прилегающего поселения; 2) сложная топоструктура памятника, предполагающая наличие городища, селищ-посадов (локализованных на двух уровнях надпойменной террасы), размещение погребального комплекса не только на площадке, но и на склоне высокой надпойменной террасы и даже в пойме; 3) присутствие в теле курганов конструкций или их имитаций из дерева и камня (деревянных камер-склепов, сожженных четырехугольных сооружений, каменных выкладок и каменных россыпей); 4) повышенный процент кремированных погребений; 5) разнообразие ориентировки и положения тел умерших (при господстве западной отмечается восточная и меридиональная ориентировка, есть «сидячее» погребение); 6) отсутствие в могилах этноопределяющих украшений местного населения – радимичей и дреговичей; 7) выразительные черты культуры северного происхождения с элементами кривичской, балтской, финской и, вероятно, скандинавской традиций; 8) высокий процент захоронений с выраженными чертами «дружинной» (воинской) культуры (остатки поясов, топоры, копья, детали карманных весов и др.). Исследование памятника позволило прийти к заключению о том, что Мохов являет собой пример так называемых открытых торгово-ремесленных поселений периода Руси в белорусском регионе, во многом аналогичный широко известным Гнездову, Шестовицам, Тимерево и пр. [6, с. 78–95]. Задачей предлагаемой публикации является введение в научный оборот материалов раскопанных в 2008–2009 гг. курганов 38, 45, 47, 75, 89.

Высотные отметки расположения курганов были привязаны к межени Моховского озера по состоянию на 2003 г. Курганы исследовались четырехугольными раскопами, ориентированными по сторонам света. Работы проводились в восточной и юго-восточной частях могильника. Здесь курганы располагаются на склоне береговой террасы р. Днепр. Они насыпаны серо-желтым песком с угольками, в котором встречаются материалы ранних эпох.

Курган 38 размещается на отметке 7,0–7,5 м. Его форма блинообразная, он несколько деформирован оползанием. Высота насыпи составляет 0,4–0,5 м, диаметр – 8,0–9,0 м. Площадь археологического раскрытия составила 81 м^2 (рис. 1). В дерново-по-

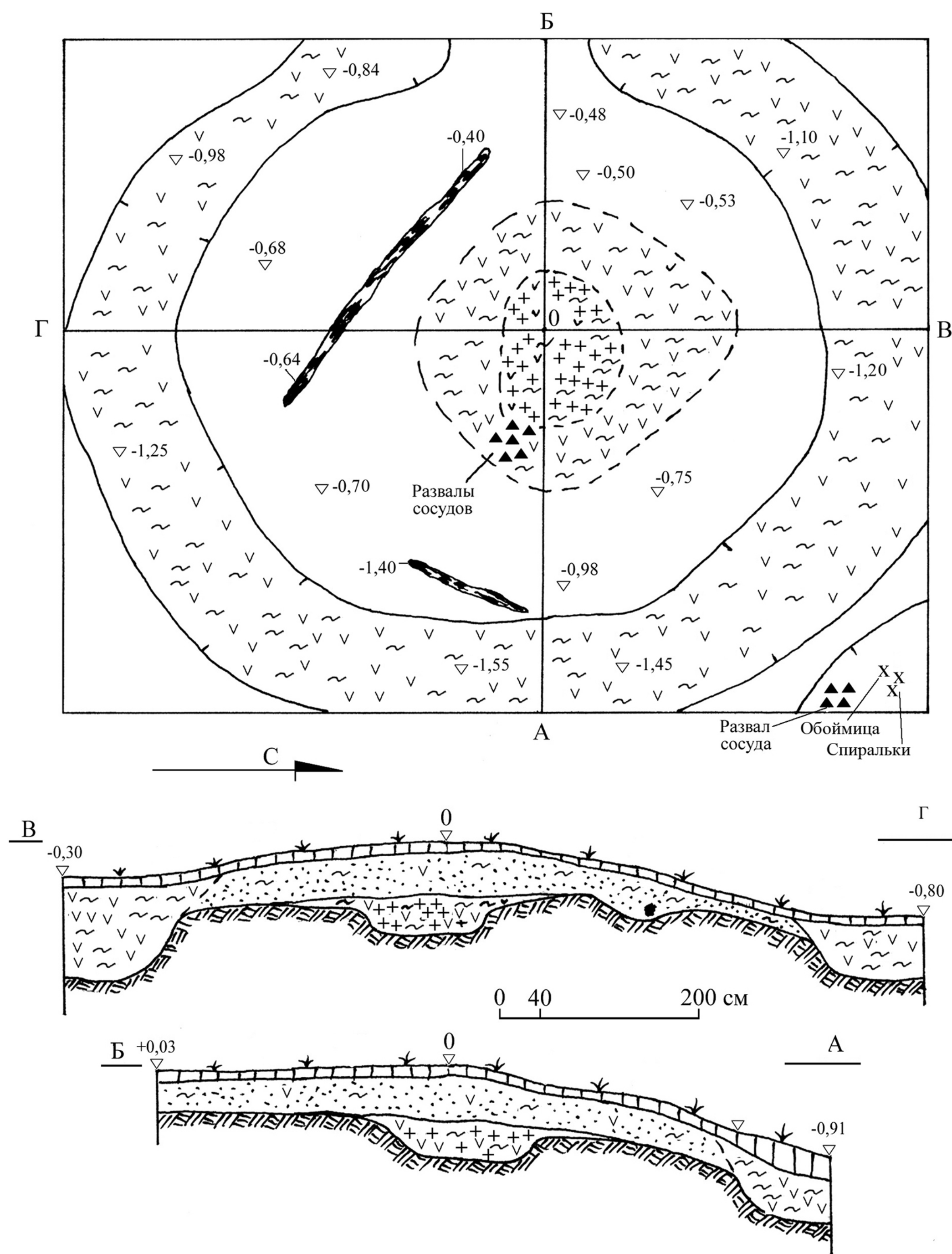

Рис. 1. План и разрезы. Курган 45. Мохов

чвенном горизонте встречено пять неорнаментированных стенок грубых лепных сосудов с дресвой в тесте, стенка раннекругового сосуда с рифлением, венчик кругового сосуда XI в. (рис. 2: *13*). Последний найден в 2–3 см ниже современной дневной поверхности. Его можно связать с позднейшими поминками умерших (стравами). В насыпи кургана встречено несколько камней с поперечником до 10–15 см. Есть невыразительные фрагменты лепной керамики. В основании насыпи залегает зольно-угольный горизонт мощностью до 0,15 м. По центру кургана он утолщается до 0,20 м. В плане горизонт образует овал, вытянутый с юго-запада на северо-восток (6,3 × 4,4 м). В зольно-угольном горизонте отмечены горизонтально залегающие полосы сгоревших бревен толщиной 0,1–0,2 м. В их расположении прослеживается система: шесть параллельных (с шагом от 0,3 до 1,2 м) полос вытянуты с юго-вос-

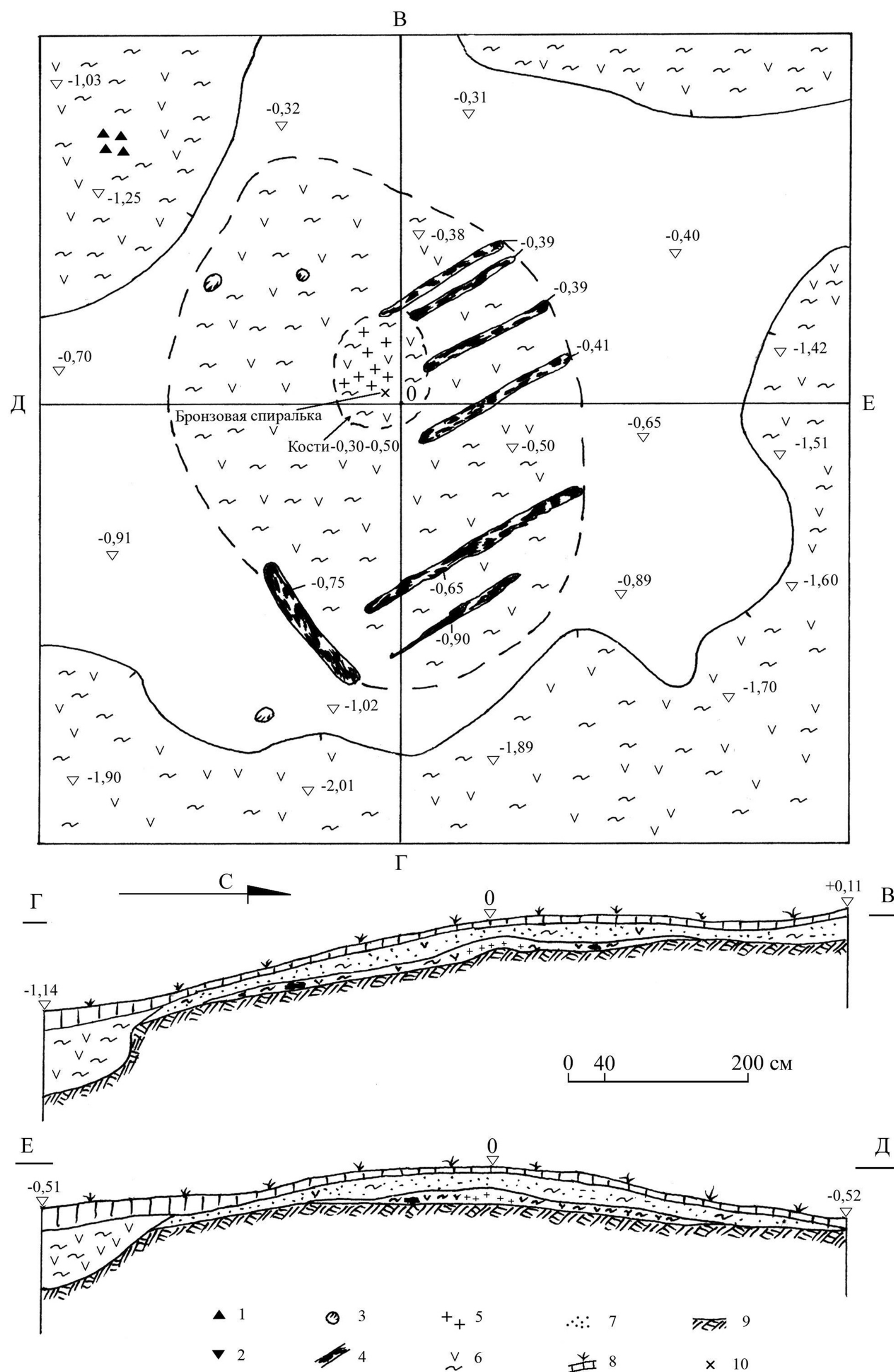

Рис. 2. План и разрезы: *1* – обломок круговой керамики; *2* – обломок лепной керамики; *3* – камень; *4* – сгоревшая древесина; *5* – кремированные кости; *6* – зола и уголь; *7* – песок; *8* – дерново-почвенный горизонт; *9* – материк; *10* – индивидуальная находка. Курган 38. Мохов

тока на северо-запад, одна – залегает перпендикулярно им. Длина полос составляет 1,4–2,8 м.

По центру кургана в зольно-угольном горизонте расчищено погребение по обряду сожжения на стороне. Именно здесь наблюдается небольшое утолщение горизонта и встречаются мелкие кальцинированные кости (глубина их залегания – 0,3–0,5 м). Пятно концентрации костей в плане образует овал длиной 2,4 м и шириной 2,0 м, вытянутый с запада на восток. В нижней части пятна захоронения (глубина – 0,5 м) выявлена бронзовая проволочная спиралька в шесть оборотов. Ее диаметр составляет 8–9 мм (рис. 2: *11*). Во всех секторах кургана прослеживаются участки кольцевидного ровика, углубленного в материк на 0,8–1,2 м и заполненного углисто-золистым песком. В юго-западном секторе в ровике выявлен неполный развал кругового сосуда конца X – XI в., который не поддается полной реконструкции (рис. 2: *15*). По-видимому, данные остатки связаны с поздними поминками.

Курган 38 можно отнести к X в. Судя по находке в нем украшения, это погребение является женским.

Курган 45 размещается на высотной отметке около 8 м. Его форма блинообразная, он оплыл по склону. Высота насыпи составляет около 0,5 м, диаметр – 6–7 м. Площадь раскопа составила 63 м^2 (рис. 3). Под дерном встречены разрозненные обломки (7 ед.) круговых сосудов конца X – XI в. (рис. 2: *16, 17*). В насыпи кургана встречено несколько мелких неопределимых фрагментов керамики. В основании насыпи залегает сплошной зольно-угольный горизонт мощностью до 0,10–0,15 м. В плане он образует окружность с поперечником 3,0–3,4 м.

По центру кургана в толще отмеченного выше зольно-угольного горизонта прослежено погребение по обряду сожжения. Оно определено по зоне распространения остатков кремации, а также по большему количеству угля и золы. Овальное пятно, вытянутое с востока на запад (1,60 × 1,35 м), начало прослеживаться на глубине – 0,5–0,6 м. Расчистка выявила ямную могилу корытообразной в разрезе формы, впущенную в материк примерно на 0,5 м. В ее пределах собрано большое количество кальцинированных костей. У восточной части пятна по-

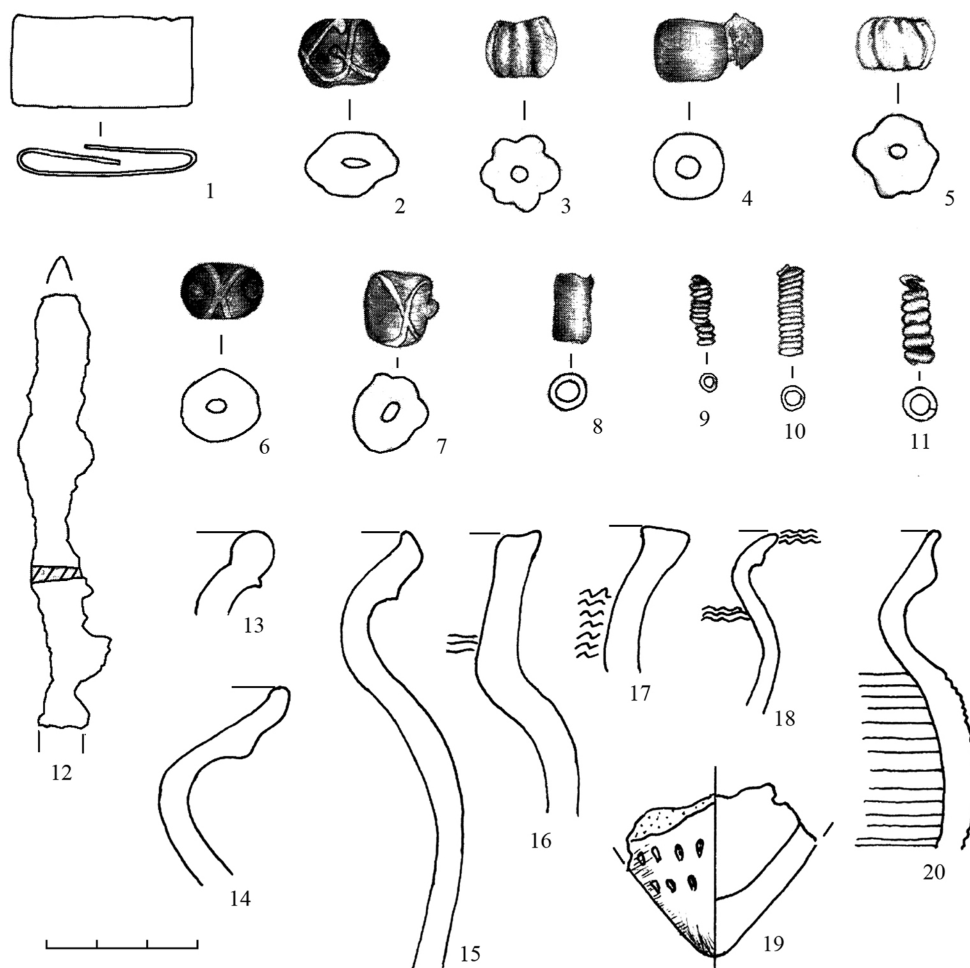

Рис. 3. Инвентарь курганов 38 *(11, 13, 15)* и 45 *(1–10, 12, 14, 16–20)*: *1, 9–11* – цветной металл; *2, 6–8* – стекло; *3–5* – шифер (пирофиллит); *12* – черный металл; *13–18, 20* – круговая керамика; *19* – лепная керамика. Мохов

гребения (на уровне горизонта) расчищены неполные развалы двух раннекруговых сосудов. Один из них орнаментирован сплошным рифлением по корпусу (рис. 2: *20*), второй – волнистым орнаментом по шейке и обрезу венчика (рис. 2: *18*). Основные находки из пятна погребения представлены каменными и стеклянными бусами, которые побывали в огне. Кроме того, есть остатки изделий из черного и цветного металла. Многие бусы утратили свой цвет и первоначальную форму. Шиферные обесцвеченные бусы представлены шестью экземплярами шестигранной («шестереночной») формы (рис. 2: *3, 5*), а также крупной боченкообразной с прикипевшей к ней каплей стекла (рис. 2: *4*). Стеклянные бусы представлены как относительно сохранившимися экземплярами, так и каплевидно-шлакообразными фрагментами. Бусы крупные – до 1,8 см в поперечнике. В коллекции имеются три глазчатые, обесцвеченные термическим воздействием, бусины (рис. 2: *2, 6, 7*), оплавленная обесцвеченная цилиндрическая (рис. 2: *8*), оплавленная обесцвеченная кольцевидная двойная. Прочих бесформенных, оплавленных, фрагментированных бусин насчитывается 16 ед. Железные изделия из пятна погребения представлены остатками сильно пережженного железного ножа (рис. 2: *12*), неопределенным фрагментом предмета размером 2,8 × 1,2 см, обломанным стержнем длиной 2,9 см и диаметром 0,4 см. Остатки бронзовых изделий из пятна погребения представлены пятью каплями металла, фрагментом проволочного оплавленного украшения длиной 2 см, обрывком проволоки круглого сечения длиной 1,7 см и диаметром 1,5 мм. Имеется металлический шарик диаметром 4 мм. С погребением связана выявленная в толще зольно-угольного горизонта полоса сгоревшей древесины, вероятно от бревна. Она расчищена в юго-западном секторе. Полоса имеет поперечник 7–10 см, ориентирована с юго-востока на северо-запад, прослежена в длину на 3,5–3,6 м.

Вокруг основания кургана – разомкнутый на ямы кольцевидный ровик, заполненный углисто-золистым песком. Ширина ям составляет 2 м и более. В северо-восточном секторе в заполнении ровика встречено компактное скопление бронзовых предметов, состоявшее из пластинчатой обоймицы в обломках (рис. 2: *1*), двух проволочных спиралек диаметром 5 и 6 мм (рис. 2: *9, 10*). Прямого отношения к погребению кургана они, вероятно, не имеют. Здесь же отмечена находка донной части неолитического сосуда (рис. 2: *19*). В ровиках есть обломки круговых сосудов конца X – первой половины XI в. (рис. 2: *14*). Три стенки круговых горшков найдены в северо-западном секторе, а в северо-восточном – выявлен развал донной части сосуда со сплошным линейным орнаментом по стенке, а также мелкие разрозненные фрагменты разных горшков.

Сожжение в кургане было совершено на стороне. Судя по инвентарю, оно принадлежит женщине. Курган 45 можно датировать X в.

Курган 47 локализуется на высотной отметке 15–16 м. Он имеет поперечник около 6,0 м и высоту около 0,6–0,7 м, оплыл по склону. Изученная площадь составила 64 м^2 (рис. 4, 5). Сразу под дерном – до четырех десятков валунов, имеющих поперечник от 10 до 40 см. Они равномерно рассыпаны по всей поверхности насыпи. В самой насыпи валуны единичны, что указывает на ритуальный характер «обсыпания» камнями дневной поверхности кургана. Под дерном выявлен обломок кирпича из красноватой глины толщиной 2 см. В насыпи встречены стенки лепного и кругового сосудов. В северо-восточном секторе кургана в основании насыпи на материковой поверхности найдена бронзовая подковообразная фибула со спирально закрученными концами и плоско-выпуклым сечением дужки. Диаметр изделия – 4 см. Игла сломана в основании, от нее осталась только петелька. Неплохая сохранность металла и характер излома скорее указывают на преднамеренную порчу данного предмета (рис. 6: *8*).

На материке под курганом 47 залегает подошвенный зольно-угольный слой мощностью до 0,1–0,2 м. В плане он образует пятно, вытянутое по оси северо-восток – юго-запад на 6,0 м при ширине до 5,2 м. В юго-восточном секторе в толще слоя расчищены два сгоревших бревна, ориентированных параллельно друг другу на расстоянии 2,2 м. Они вытянуты по длинной оси зольно-угольного пятна. Одно бревно расчищено в 3,0 м от условного ноля, второе – в 0,8 м от него. Остатки залегают на глубине – 0,60–0,65 м. Их толщина составляет 0,1–0,2 м, длина остатков – 2,2–2,4 м. Таким образом, подошвенный зольно-угольный слой кургана выявляет не только факт ритуального выжигания основания кургана, но и использования в этом процессе уложенной в определенном порядке деревянной конструкции. Это мог быть своеобразный накат, помост. Интересно, что ориентировка пятна подошвенного горизонта (и сгоревшей конструкции) не соответствует ориентировке трупоположения, выявленного в рассматриваемом кургане. В то же время эти остатки, включая погребение, относятся к единому комплексу. В юго-западном секторе на зольно-угольном слое открыт развал донной части кругового горшка (около 30 фрагментов). Сосуд был установлен вверх дном и впоследствии раздавлен грунтом (рис. 7: *9*). В зольно-угольном горизонте выявлены: кремневый отщеп, стенка сосуда эпохи бронзы с нарезным линейным орнаментом, несколько неорнаментированных стенок грубых лепных сосудов. Здесь обнаружено четыре венчика грубых лепных сосудов с ямочными вдавлениями под обрезом. Вероятно, их можно отнести к эпохе поздней бронзы (рис. 6: *10–13*).

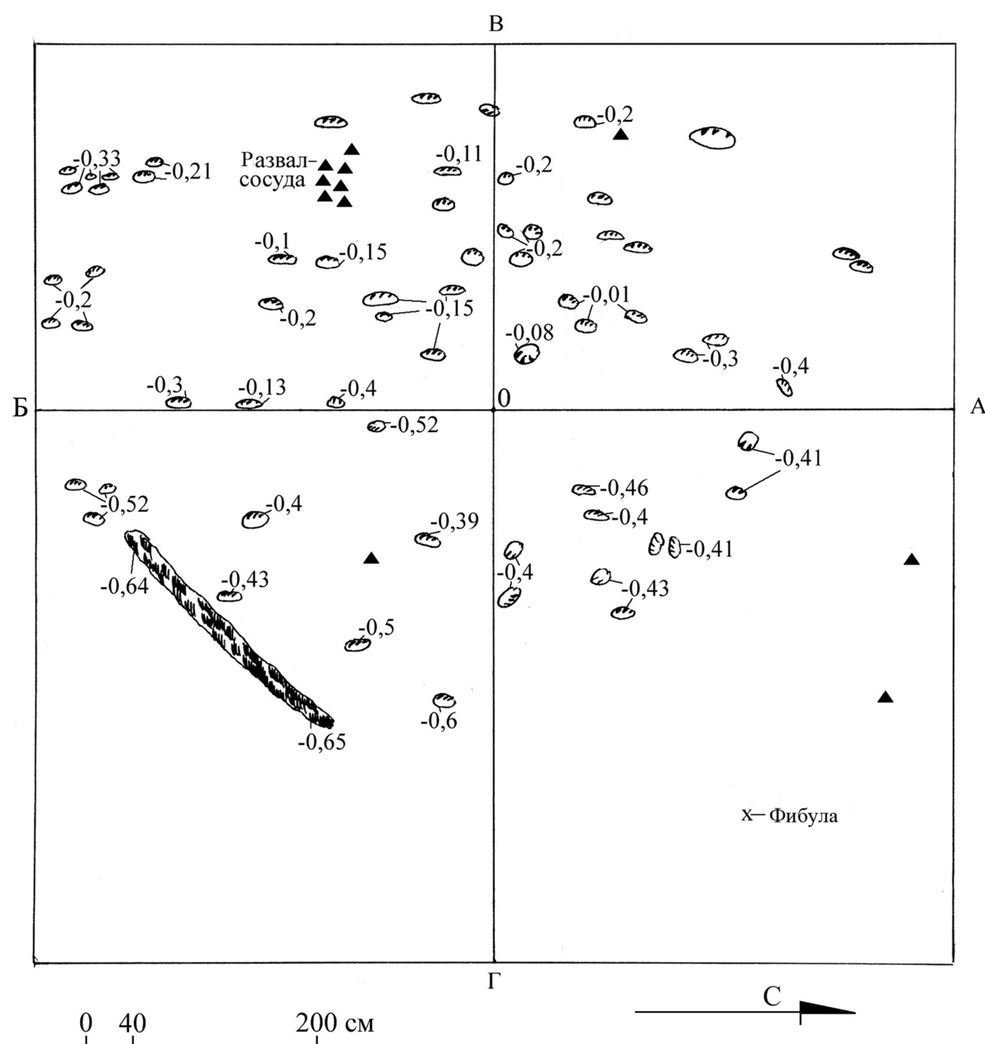

Рис. 4. План и разрезы. Курган 47. Мохов

Погребение по обряду трупоположения залегает по центру кургана на глубине – 0,56–0,72 м на подошвенном зольно-угольном слое и в его толще. Костяк средней степени сохранности. Скелет ориентирован на запад. Руки покойного были вытянуты вдоль тела. Малая и большая берцовые кости левой ноги несколько смещены в восточном направлении, что объясняется процессами оползания кургана (рис. 6: *1*). Возле костей таза расчищены остатки железного калачевидного кресала (рис. 6: *4*). Здесь же (вместе с кресалом) – два малых железных ножа в обломках (рис. 6: *5, 6*). В 0,4 м к востоку от левой части тазового отдела выявлено бронзовое круглопроволочное поясное кольцо (рис. 6: *2*). Его расположение показывает, что оно сместилось в процессе оползания грунта вместе с берцовыми костями левой ноги и изначально находилось ближе к поясному отделу. У тазового отдела справа выявлено второе аналогичное по форме кольцо № 2 (рис. 6: *3*). Кольца имеют поперечники по 1,1 × 1,4 см; толщина проволоки составляет около 2 мм. У левой части тазового отдела открыта бронзовая лировидная пряжка размером 1,2 × 0,8 см (рис. 6: *7*). Инвентарь погребения указывает на захоронение мужчины.

Фрагменты околокурганного ровика исследованы во всех секторах кургана. Они заглублены до 0,3–0,5 м от подошвы кургана, заполнены золисто-углистым песком. В ровике встречаются единичные мелкие, невыразительные фрагменты лепной и круговой керамики. Курган может быть отнесен к концу X – первой половине XI в.

Курган 75 расположен на высоте 15 м от уровня озера. Его форма блинообразная, он деформирован оползанием. Высота насыпи составляет 0,4 м, диаметр – около 5,5 м. Площадь археологического раскрытия составила 27,5 м^2 (рис. 7). В насыпи встречено несколько невыразительных черепков, по-видимому, лепных. В основании насыпи залегает материк. Признаки подошвенного зольно-угольного горизонта отсутствуют. При зачистке материка

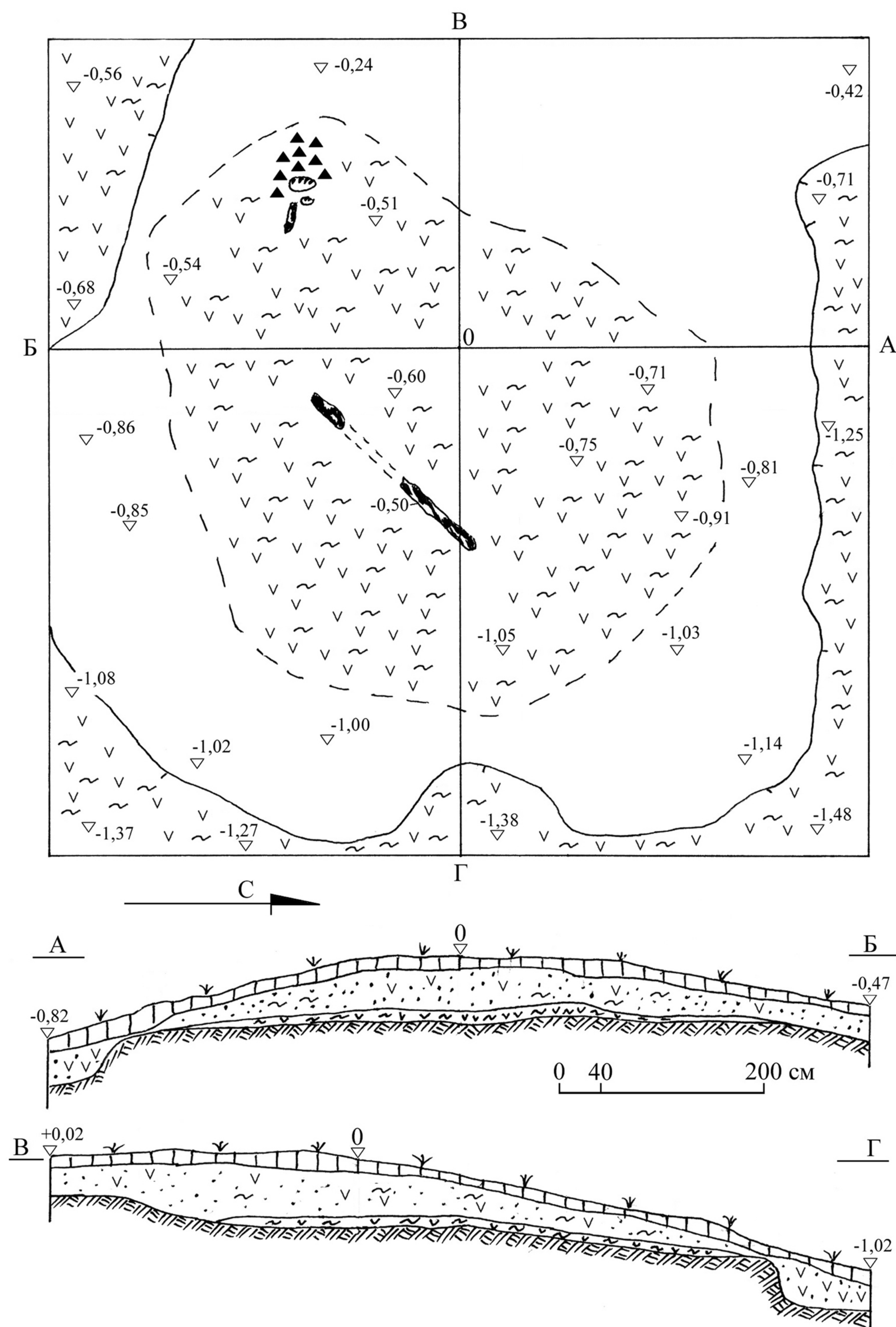

Рис. 5. План расположения камней и горелого дерева. Курган 47. Мохов

выявлены следы сгоревшей квадратной (4,6 × 4,6 м) бревенчатой (в один венец) конструкции, которая оконтуривала центр кургана. В южном поле кургана, в 10 см от условного ноля, расчищено ямное погребение, совершенное по обряду кремации (рис. 8: *1*). Его овальное в плане пятно прослежено на уровне зачистки материка (глубина – 0,40–0,45 м) по большей гумусированности слоя и появлению крупных кусков угля. Пятно вытянуто с юга на север на 1,5–1,6 м при ширине до 1,35 м. Яма врезана в материк на 10–15 см. Ее стенки почти отвесные, основание – плоское ровное. В центре основного объема ямы прослежен второй уровень ее заглубления. В плане он овальный, вытянут с юга на север на 1,05 м

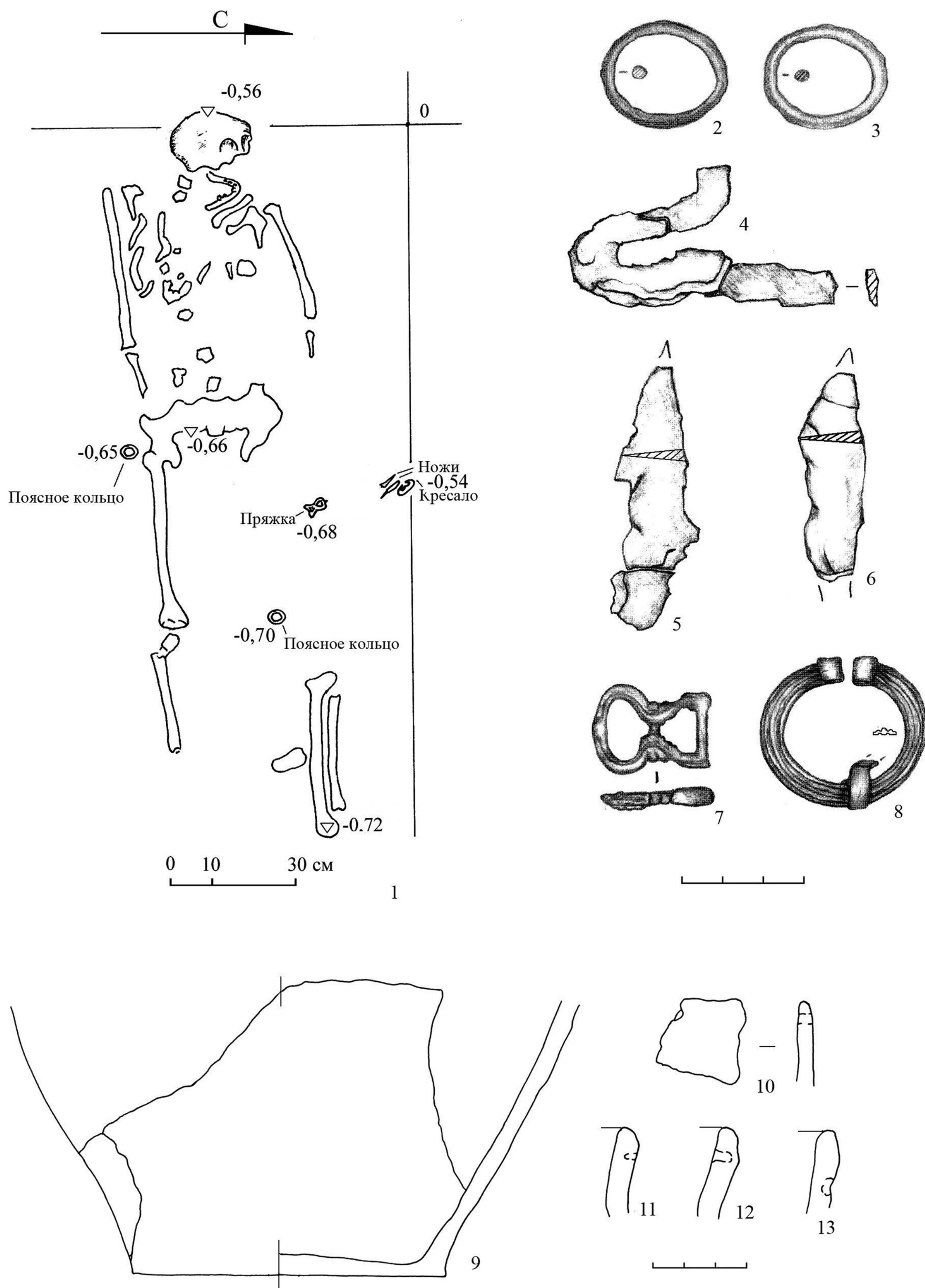

Рис. 6. План погребения (*1*) и погребальный инвентарь (*2–8*): *2, 3, 7, 8* – цветной металл; *4–6* – черный металл; *9* – круговая керамика; *10–13* – лепная керамика. Курган 47. Мохов

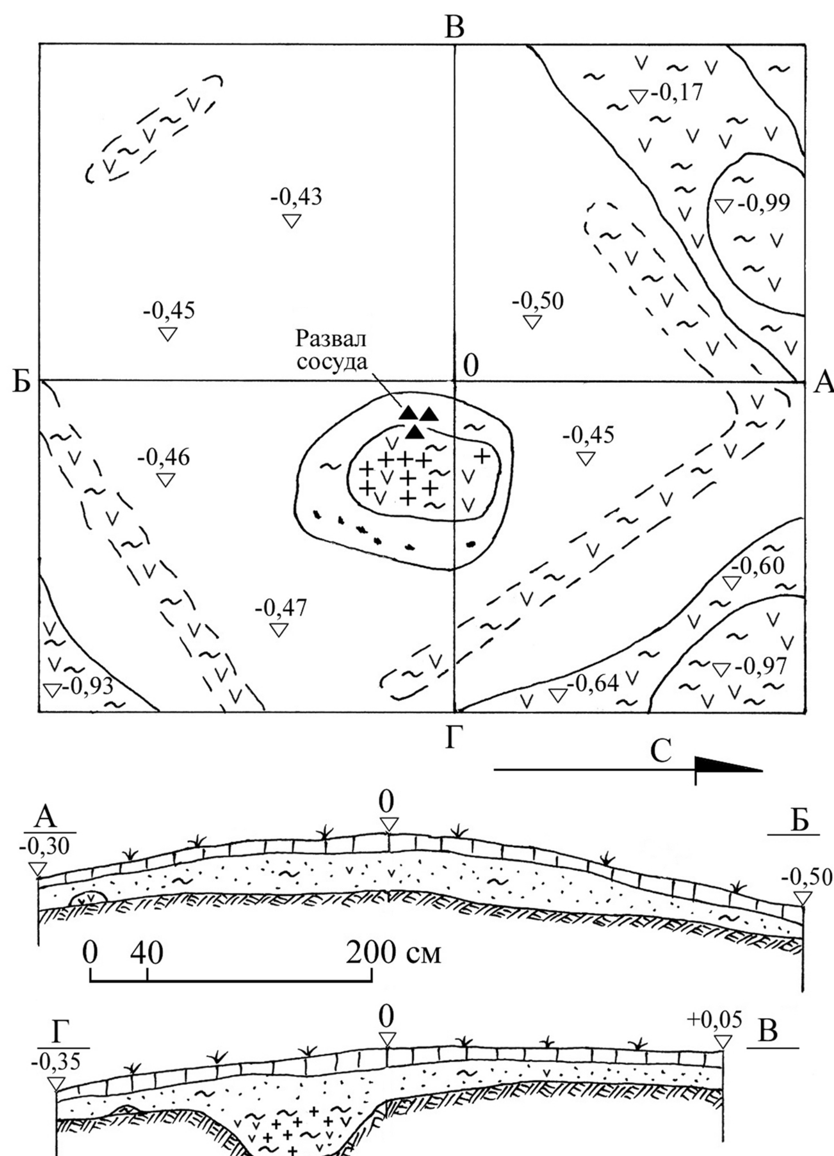

Рис. 7. План и разрезы. Курган 75. Мохов

при ширине до 0,65 м. Глубина закладки второго уровня составляет около 0,4–0,5 м от материковой подошвы кургана. Стенки отвесные, дно плоское. Остатки сожжения (большое количество кальцинированных костей, золы, угля, местами – головешек в поперечнике до 5 см) сконцентрированы над вторым уровнем заглубления и в его верхней части. В западной части ямы на глубине около – 0,60 м расчищен неполный развал небольшого кругового горшка. На его дне – клеймо в виде свастики (рис. 8: *2*).

Вокруг основания кургана прослеживаются участки разомкнутого, углубленного в материк до 1,0 м и заполненного углисто-золистым песком ровика. В северо-западном секторе в заполнении ровика выявлено несколько кальцинированных костей. Таким образом, курган 75 содержит остатки кремации, которую можно отнести к X в.

Курган 89 расположен на высоте 10–11 м от реперной точки. Его форма блинообразная, он заметно оплыл по склону. Высота насыпи – 0,45 м, диаметр – 6,0–7,0 м. Курганное пространство исследовано раскопом площадью 56 м^2 (рис. 9). В дерново-почвенном горизонте встречено пять фрагментов неопределенной керамики, осколок кремня, а также малый фрагмент необожженной черепной крышки, вероятно, человеческой. Он выявлен в северо-восточном секторе в 1,2 м от условного ноля. Его стратиграфическое положение в условиях отсутствия перекопа не позволяет относить кость к основному комплексу рассматриваемого кургана. В основании насыпи залегает зольно-угольный горизонт, обра-

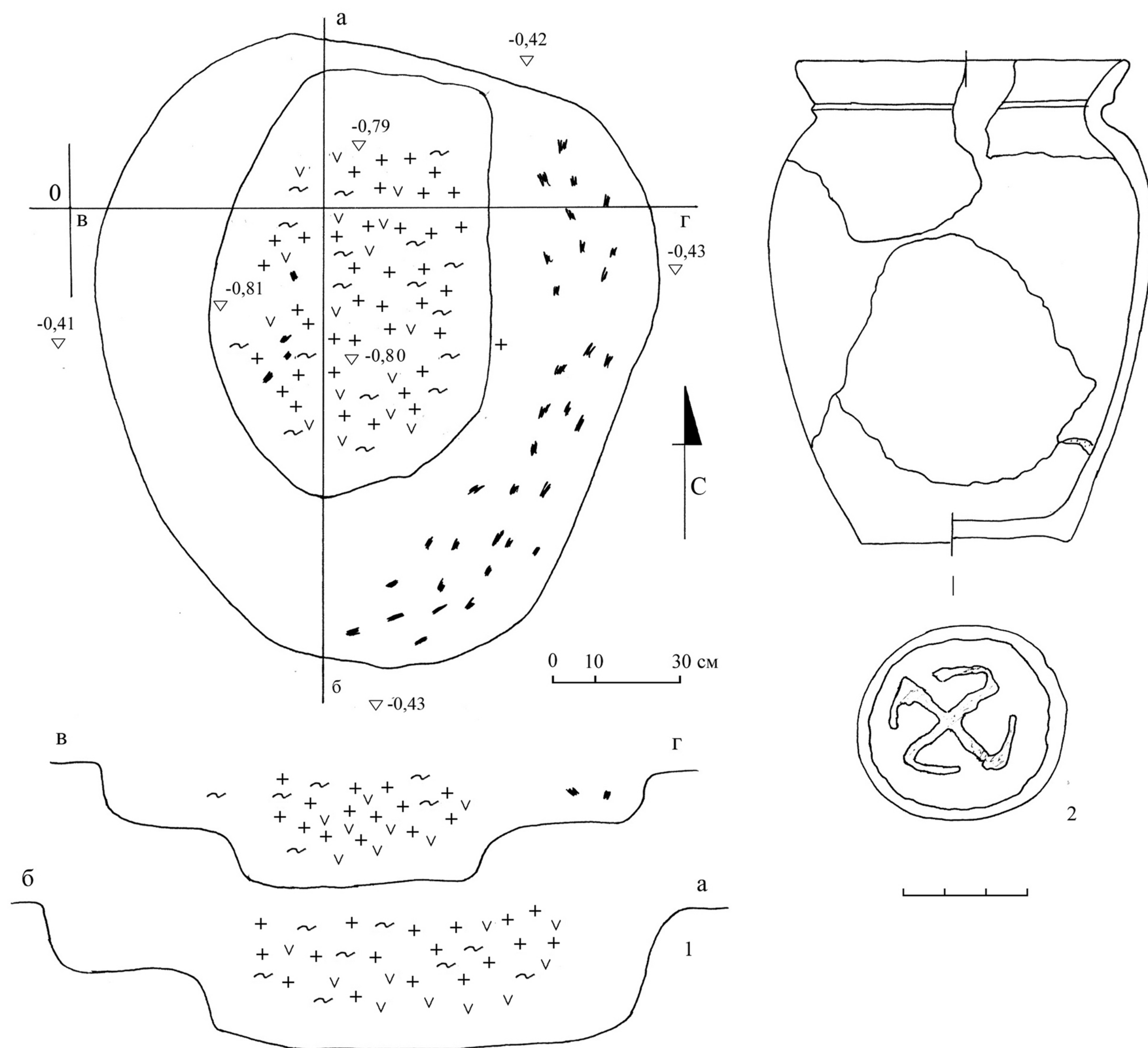

Рис. 8. План остатков кремации *(1)* и круговой горшок из погребения *(2)*. Курган 75. Мохов

зующий в плане круг диаметром около 5,6–6,0 м и толщиной до 0,10 см. Он отмечен на глубине 0,38–0,45 м. В юго-восточном секторе на зольно-угольном слое и частично в нем самом, на расстоянии 1,3 м от условного ноля встречен неполный развал донной части кругового сосуда с крестообразным клеймом (рис. 10: *6*). В насыпи кургана встречено несколько неорнаментированных стенок лепных сосудов, стенка лепного сосуда с гребенчатыми отпечатками, неорнаментированный венчик лепного сосуда, более десятка стенок и обломков донных частей круговых сосудов, фрагменты венчиков пяти–шести круговых горшков X в. (рис. 10: *3–5, 9, 10*).

Остатки погребения по обряду кремации представлены небольшим скоплением кальцинированных костей, залегающим на зольно-угольном горизонте по его центру, примерно в 1,4 м от условного ноля. В плане они образуют пятно размером 0,7 × 0,8 м.

Вокруг насыпи прослежено зольно-угольное кольцо, залегающее над материком и над участками разомкнутого околокурганного ровика, заполненного углисто-золистым песком. Ширина кольца превышает 3 м. Ширина ровика составляет более 2 м, глубина в материке – до 0,5–0,7 м. В юго-западном секторе в ровике на глубине 0,2–0,3 м выявлено скопление из 20 мелких кальцинированных костей. В ровике найдены две кремневые ножевидные пластины, невыразительный обломок венчика грубого лепного сосуда. С эпохой бронзы связаны две стенки сосудов с гребенчатым орнаментом и венчик горшка со шнуровым орнаментом. В северо-западном секторе в ровике много фрагмен-

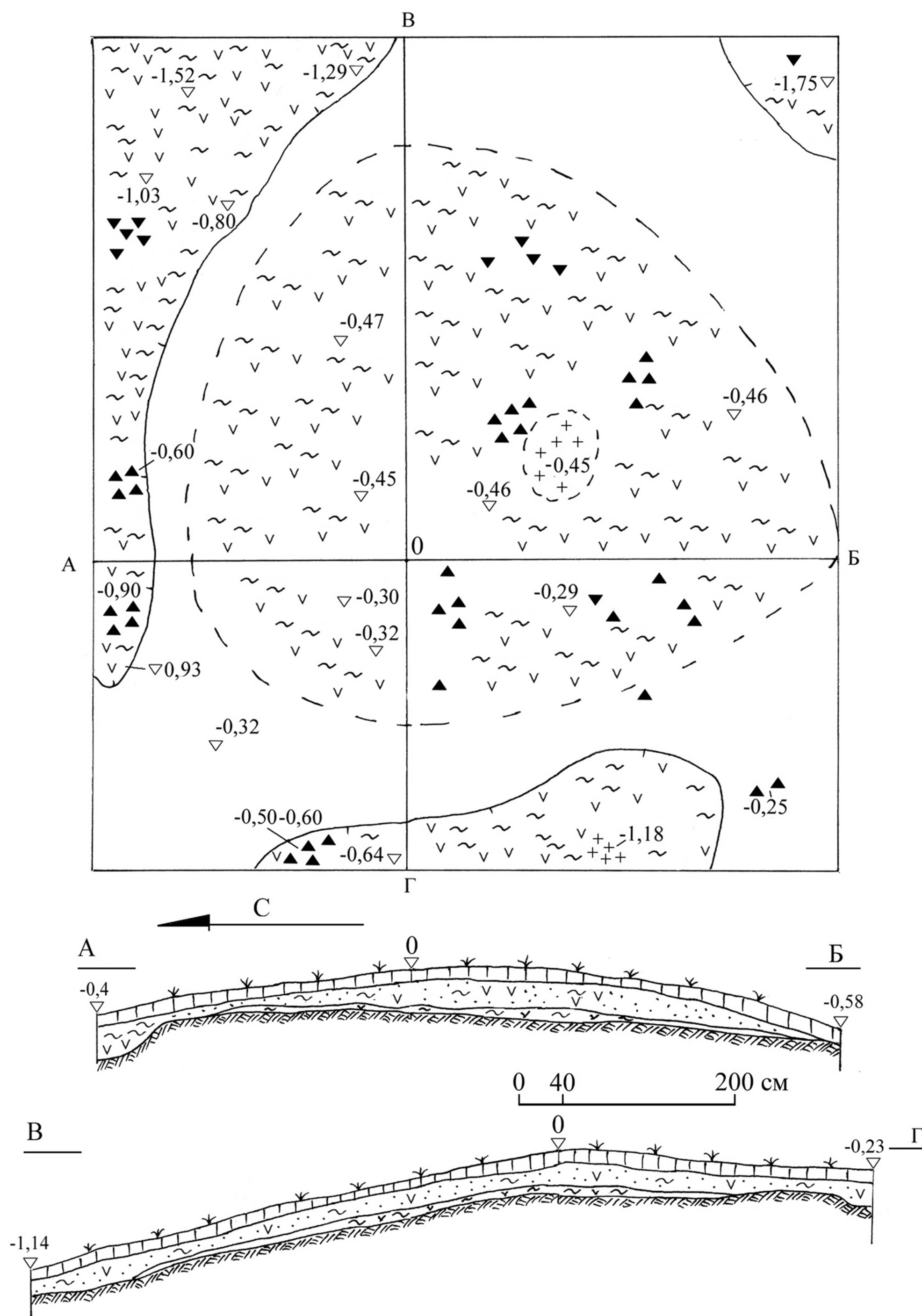

Рис. 9. План и разрезы. Курган 89. Мохов

тов круговых сосудов X в.: стенки без орнамента (14 фрагментов), обломки донных частей (8 фрагментов), стенки с многорядным волнистым орнаментом (5 фрагментов), обломок донной части горшка со следами клейма, два венчика без орнамента (рис. 10: *13, 14*) и два венчика с многорядным волнистым орнаментом (рис. 10: *2, 12*). В северо-восточном секторе также много круговой керамики, представленной обломками горшков: неорнаментированные стенки (6 фрагментов), стенки с многорядным волнистым орнаментом (3 фрагмента), обломок донной части со следами клейма. Здесь встречено несколько фрагментов венчиков сосудов X в. (рис. 10: *7, 8, 11*). В том же секторе в ровике встречено скопление из 13 фрагментов кругового сосуда X в. (рис. 10: *1*).

Находки керамики на зольно-угольном горизонте, в насыпи, ровиках датируют время совершения захоронения X в.

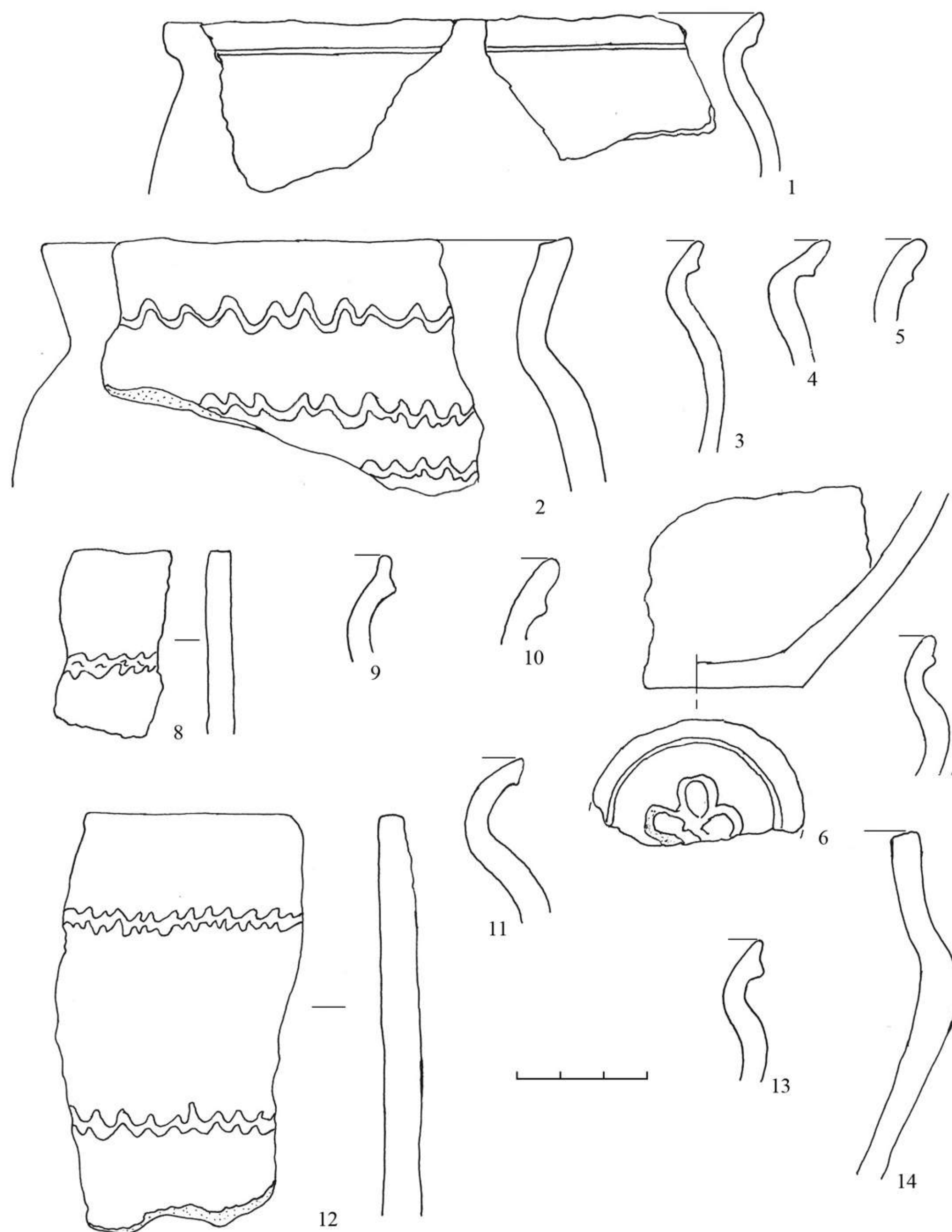

Рис. 10. Керамика *(1–14)*. Курган 89. Мохов

Итак, в пяти исследованных в 2008–2009 гг. курганах открыто по одному погребению, причем преобладают кремации (два на горизонте и два ямные). Насыпь над кремацией в кургане 47 ритуально обсыпана валунами, в кургане 38 камни отмечаются в насыпи. В большинстве случаев (четыре) в основании насыпей имеется зольно-угольный горизонт (кроме кургана 75), в котором прослеживаются элементы бревенчатых сгоревших конструкций (три наблюдения). В кургане 75 на горизонте открыта сгоревшая деревянная конструкция в виде сруба в один венец. Одно сожжение безинвентарное, остальные дают предметы, характерные для женских погребений – бронзовую спиральку, каменные и стеклянные бусы, железный нож. Трупоположение совершено на зольно-угольном горизонте и ориентировано на запад. Оно содержит характерный для мужских захоронений рассматриваемого памятника инвентарь – бронзовые пряжку, поясные кольца, железные кресало и ножи. Дата исследованных курганов может быть определена в рамках X – первой половины XI в.

Литература

1. Завитневич, В. З. Вторая археологическая экскурсия в Припятское Полесье / В. З. Завитневич // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1892. – Кн. VI.
2. Макушников, О. А. Мохов – военизированное многофункциональное поселение X–XI вв. на юге Белорусского Поднепровья / О. А. Макушников // Русский сборник: тр. кафедры отечественной, древней и средневековой истории БГУ им. И. Г. Петровского / под ред. А. А. Чубура, Г. П. Полякова. – Брянск : Изд-во БГУ им. И. Г. Петровского, 2006.
3. Макушников, О. Между Гнездово и Киевом: Моховский археологический комплекс X–XI вв. на юго-востоке Беларуси / О. Макушников // Гіст.-археалаг. зб. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск, 2006. – Вып. 22.
4. Макушников, О. А. Моховские курганы с находками монет / О. А. Макушников, Н. А. Курашова, А. Г. Тимофеенко // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. / рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2008. – Вып. 4.
5. Макушников, О. А. Моховский курган 77 (к вопросу о «кривичском присутствии» на юго-востоке Беларуси в период становления государственности) / О. А. Макушников // Археалогія эпохі сярэднявечча. Да 80-годдзя з дня нараджэння Г. В. Штыхава: матэрыялы па археалогіі Беларусі / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск, 2008. – Вып. 15.
6. Макушников, О. А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв.: социально-экономическое и этнокультурное развитие / О. А. Макушников ; М-во образования Респ. Беларусь, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2009.

Рэзюмэ

А. А. Макушнікаў, А. У. Гусеў, Д. М. Ліндзянкоў

Даследаванне сярэдневяковых курганаў каля в. Мохаў Лоеўскага раёна (па матэрыялах раскопак 2008–2009 гг.)

У артыкуле прадстаўлены вынікі даследаванняў аднаго з буйнейшых на Беларусі комплексаў археалагічных помнікаў перыяду Старажытнай Русі. Ён размешчаны на поўнач ад г. Лоева Гомельскай вобласці каля в. Мохаў і складаецца з курганнага могільніка X – першай паловы XI ст., які раней налічваў больш 600 насыпаў, сінхроннага паселішча і гарадзішча, агульнай плошчай каля 25 га. У 1890 г. У. З. Завітневіч даследаваў 26 насыпаў, у 2003–2009 гг., А. А. Макушнікаў – 30.

Археалагічны комплекс Мохаў адносіцца да катэгорыі «адкрытых гандлёва-рамесных паселішчаў», якія добра вядомы па даследаваннях у Гнёздаве, Шэставіцах, Цімерава і інш. Абрадавы бок мохаўскага курганнага могільніка моцна адрозніваецца ад адначасовых шэраговых могільнікаў радзімічаў і дрыгавічоў, на памежжы якіх ён і лакалізаваны. У навуковы зварот уводзяцца матэрыялы пяці курганоў, якія вывучаліся ў 2008–2009 гг. У кожным з іх выяўлена па аднаму пахаванню. Пераважаюць крэмацыі (дзве на гарызонце, дзве ямныя). Крэмацыя ў кургане 47 абкладзена камянямі, у кургане 38 камяні зафіксаваны ў насыпе. У чатырох выпадках у аснаванні насыпаў знаходзіцца попельна-вугальны гарызонт, у якім у трох выпадках прасочаны элементы спаленых канструкцый. У кургане 75 на гарызонце даследавана спаленая канструкцыя ў выглядзе зруба з аднім вянцом. Яшчэ адно спаленне не змяшчала інвентар, у астатніх былі прадстаўлены рэчы, якія ўласцівы для жаночых пахаванняў – бронзавая спіралька, каменныя і шкляныя пацеркі, нож. Трупапакладанне зроблена на попельна-вугальным гарызонце і арыентавана на захад. Яно змяшчае характэрны для мужчынскіх пахаванняў інвентар: бронзавую спражку, паясныя кольцы, жалезнае крэсіва, нож. Агульнае датаванне даследаваных курганоў можа вызначацца ў межах X – першай паловы XI ст.

Summary

O. Makushnikov, A. Gusev, D. Lindenkov

The research of the middle age's burial mounds near the village Mohov in Loev district (by materials of the excavations in 2008–2009)

There is the biggest complex of archaeological sites of Ancient Russia north ward to Loev Gomel region in Mohov. It consists of the burial mound ground 10 – the first part of 11 century (the banked earth number is more than 600), of the synchronous settlement and town (the general space is no less than 25 hectare). V. Zavitnevich opened 26 mounds in 1890, O. Makushnikov opened 30 in 2003–2009. The diggings allow to refer Mohov to byway in Belarus of "the opened trade settlement", good known due to the research in Gnezdovo, Shestovitsa, Timerevo and so on. The ritualism of Mohov burial mounds and the structure of the artefacts separate it from the sphere of the garden variety burial mound of Radimiches and Dregoviches, where it locates. In the publication you may find the material of 5 burial grounds, which were researched in 2008–09. Each of them has a burial. There are the cremations (2 on the horizon and 2 wallowed). The cremation is strewed by boulders in the burial mound 47, in the burial mound the stones are marked in the mound. In most cases (4) the cindery–coal horizon is on the ground of the mound, where we may find the elements of the burnt constructions (3 observations). In the burial mound 75 on the horizon was opened the burnt construction by way of the blockhouse in one wreath. One burning is without inventory, the rest give the items, which are come closer for women's burial – the bronze spiral, the stone and glass beads, the iron knife. The lay of the dead body was made on the cindery–coal horizon and was oriented to the West. It consists suitable for men's burial envisaged monument's inventory – the bronze buckle, the belt rings, the iron flint and knives. The general date of research may be determined at 10 – the first part of 11 century.

Поступила 23.02.2012

УДК [903.53+572.7.08](476.2)

***Радюк В. В.,** Гомельский государственный медицинский университет, студент 5-го курса лечебного факультета (г. Гомель)*

Исследование костных останков из Моховского курганного могильника

В 2009 г. на базе Гомельского государственного медицинского университета было проведено антропологическое исследование костных останков, полученных во время археологических экспедиций Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины в ходе раскопок пяти курганов Моховского могильника под Лоевом (2008–2009 гг.).

Материалы для исследования были предоставлены руководителем раскопок О. А. Макушниковым. Методами археологии останки были датированы X – первой половиной XI в. Курганы 38, 45, 75, 89 содержали трупосожжения, курган 47 – трупоположение.

Цель исследования – проверить достоверность данных, собранных о погребениях археологами, и получить информацию, недоступную при использовании исторических методов.

Следует отметить, что работа с кремированными останками человека сопряжена с определенными сложностями и проблемами, которые проявились и в процессе данного исследования. Огонь оказывает сильное воздействие на кости и зубы:

– цельная кость разрушается на мелкие фрагменты (отломки), золу и костную муку, что делает невозможным применение остеометрических методов исследования даже после реконструкции скелета (которая сама является продолжительным и трудоемким процессом);

– после воздействия высокой температуры происходит усадка костной ткани примерно на 10%, она деформируется, что ведет к погрешностям в измерениях (степень усадки и повреждения зависит от времени воздействия и температуры) [7];

– из-за выгорания органической составляющей кость становится хрупкой и легко рассыпается даже при незначительных механических воздействиях;

– исчезают многие «тонкие» признаки костей, выявляемые при детальном исследовании.

Кроме вышеперечисленного достоверность полученных данных зависит от степени сохранности тканей и полноты скелета. Например, при наличии полного скелета определение пола является практически безошибочным и составляет приблизительно 95–98%, отдельных костей – в среднем 75–90, фрагментов костей – 50–60% [3].

Все методы требуют определенных навыков и во многом субъективны. Классические методы, разработанные В. И. Пашковой, В. Н. Звягиным и Й.-В. Й. Найнисом, не затрагивают случаев сильной фрагментации или другого глубокого повреждения костной ткани (а именно подобные останки были предоставлены на исследование) [5]. Они не могут применяться при изучении останков, подвергшихся сильному длительному температурному воздействию с последующей их большой фрагментацией, с формированием многочисленных и мелких отломков, когда практически невозможна реконструкция скелета или даже установка анатомической локализации фрагментов. Данная ситуация требует использования специального оборудования, трудоемких и относительно дорогостоящих методик исследования, которыми мы, к сожалению, не располагаем. Однако некоторую информацию могут предоставить и классические антропологическое и сравнительно-анатомическое исследования [4].

При кремации разрушение скелета происходит в последнюю очередь, т. е. после сожжения мягких тканей. Обугливание кости начинается при воздействии на нее пламени при температуре 300–500 ºС. Появляются поверхностные трещины, которые можно спутать с повреждениями, остающимися от режущих орудий. Кость приобретает серый цвет, трещины увеличиваются и от них отходят дополнительные (поперечные) при температуре 400–600 ºС; кость приобретает светлый, почти белый цвет, начинается ее усадка, деформация и разрушение – 680–700 ºС; изменения нарастают – 700–800 ºС; резкая деформация и максимальная усадка кости, она приобретает черный цвет – выше 800 ºС. Следует помнить о неоднородности структуры погребального костра. Каждый из его участков может иметь разную температуру и неодинаково воздействовать на кремируемое тело. Следовательно, может развиваться сложная картина повреждения костей с их разнообразными характеристиками [1, 2, 6].

Изучение направления общей траектории разрушения кости по отношению к продольной ее оси может дать нам информацию о положении тела умершего во время сожжения: косое направление при повисшем состоянии конечности, параллельно оси кости с большей выраженностью с одной стороны – значит, конечность лежала на плоскости.

Если воздействие огня не было достаточно глубоким, то возможно сохранение крупных фрагментов и даже отдельных костей и скелета в целом. В этом случае, а также при относительно неповрежденных костных останках, приемлемы стандартные антропологические, сравнительно-анатомические, измерительные и краниоскопический методы.

Все вышеописанные методики были применены при исследовании костных останков из курганов Моховского могильника.

Курган 45. Останки из кургана представлены 1226 фрагментами, в основном серого и серо-белого каления, а также костной мукой. Они имели неправильную форму. Наблюдалось преобладание отломков трубчатых костей, размеры которых колебались в диапазоне 1,1–2,6 см, доходили в единичных случаях до 6,0 см. Отломки сильно деформированы. Останки тела были сожжены при температуре 600–800 ºС. Положение умершего во время сожжения было горизонтальным, верхние и нижние конечности располагались вдоль продольной оси тела.

Среди останков из кургана сохранилось шесть фрагментов зубов. После сравнительно-анатомического исследования выяснилось, что два из них принадлежали людям, а четыре были животного происхождения. Последние принадлежали хищнику из семейства псовых, предположительно собаке. Сравнительно-анатомическому исследованию подверглась группа фрагментов, разительно отличавшихся от остальных по внешнему виду и структуре (слишком мелкие размеры для трубчатых костей человека, кости полые, микроструктура, не соответствующая человеческой). Возможно, они принадлежали птице.

Единственным информативным фрагментом останков человека оказалась хорошо сохранившаяся дистальная фаланга пальца кисти с ярко выраженным апиостозом грибовидной формы. Исходя из этого, сделано предположение, что объекту исследования на момент смерти могло было быть около 55 лет, так как подобную форму апиостоз приобретает к этому возрасту. Данный признак не является метрическим и достоверен даже при условии температурной усадки кости [5].

Курган 38. Останки из данного кургана пребывали в значительно меньшей сохранности. Насчитывался 121 фрагмент костей черного и белого цветов. Костные отломки крайне мелкие, деформированные и не пригодны для антропологического исследования. Основная масса останков представлена костной мукой. Сожжение проводилось при температуре выше 800 ºС.

Курган 47. Останки представлены в основном длинными трубчатыми костями без следов термического воздействия. Череп представлен только мозговым отделом, лицевой отдел не сохранился. Мелкие кости, ребра и позвоночник сохранились плохо и ценности для исследования не представляют.

При проведении краниоскопического исследования по сохранившимся особенностям черепа (ярко выраженные сосцевидные отростки, наружный затылочный выступ и надбровные дуги), и краниометрическим измерениям сделано заключение о принадлежности останков мужчине. При изучении особенностей облитерации швов черепа установлен возраст погребенного – 45–49 лет. Данные выводы были подтверждены исследованиями других костей, в частности бедренных и плечевых. Размеры, конфигурация и соотношение отдельных элементов данных костей указывают на их принадлежность мужчине в возрасте от 45 до 49 лет.

Благодаря использованию формул для реконструкции роста (по Дюпертюи и Хеддена) и таблиц определения роста (по данным Телькknя) [4] при изучении бедренной кости удалось выяснить, что рост погребенного составлял 167–169 см. Информация подтвердилась исследованием плечевой кости.

Курганы 75, 89. Костный материал кремаций сильно измельчен. Его состояние не позволяет провести достоверное антропологическое определение.

При сравнении полученных данных по Моховскому могильнику с заключениями археологов выяснилось, что они не противоречат друг другу. Это подтверждает адекватность и достоверность археологических методик, является хорошим знаком для дальнейшего сотрудничества в данной области специалистов в области медицины и археологии.

Литература

1. Вопросы судебно-медицинской экспертизы: сб. науч. ст. / под. ред. М. И. Авдеева. – М. : Гос. изд. мед. лит-ры, 1958. – 430 с.

2. Голубович, Л. Л. Современные возможности идентификации личности по костям, подвергшимся воздействию высокой температуры: автореф. дис. … д-ра мед. наук / Л. Л. Голубович. – М.,1991. – 29 с.

3. Звягин, В. Н. Проблемный анализ медико-антропологической идентификации личности в судебной экспертизе / В. Н. Звягин // Судебно-медицинская экспертиза: науч.-практ. журн. / под. ред. Ю. И. Пиголкина. – М. : Медицина, 2003. – № 5. – С. 6–14.

4. Пашкова, В. И. Очерки судебно-медицинской остеологии / В. И. Пашкова. – М. : Гос. изд-во мед. лит-ры, 1963. – 155с.

5. Судебно-медицинское определение возраста / Ю. И. Пиголкин, М. В. Федулова, Н. Н. Гончаров ; под ред. Ю. И. Пиголкина. – М., 2006. – 223 с.

6. Щеголев, С. Б. Судебно-медицинская экспертиза кремированных останков: автореф. дис. … канд. мед. наук / С. Б. Щеголев. – СПб., 2000. – 10 с.

7. Forensic Pathology Reviews / Michael Tsokos, MD. – New-Jersey, 2003. – Vol. 1. – 365 с.

Рэзюмэ

У. У. Радзюк

Даследаванне касцяных рэшткаў з Мохаўскага курганнага могільніка

У артыкуле прадстаўлены вынікі медыка-антрапалагічнага даследавання костных парэшткаў з трох курганоў могільніка Мохаў (X–XI стст.). Вывучэнне праводзілася на базе Гомельскага дзяржаўнага медыцынскага ўніверсітэта. Мэтай работы было параўнанне даных аб парэштках, якія вызначаюцца археалагічнымі і медыка-антрапалагічнымі метадамі, праверка дакладнасці інфармацыі, якая атрымана кожным з метадаў і выяўленне пераваг комплекснага даследавання палеантрапалагічнага матэрыялу. Крэмацыя з кургана 45 змяшчала парэшткі чалавека ўзростам каля 55 гадоў, а таксама косткі сабакі (?) і птушкі (?). Антрапалагічнае вызначэнне матэрыялаў з курганоў 38, 75, 89 правесці немагчыма. У кургане 47 па абраду інгумацыі быў пахаваны мужчына ва ўзросце 45–49 гадоў.

Summary

V. Radyuk

The research of bone remains from Mokhov burial mounds

The results of medical and anthropological research of bone remains from five burial mounds of Mokhov cemetery of the 10th–11th centuries are shown in this article. The research was made by Gomel State Medical University. The aim of the research was to compare the information about the bone remains obtained with archaeological methods and the one obtained by means of medical and anthropological investigation, as well as to check the reliability of the information obtained with each of the methods, and to reveal the advantages of the integrated study of the paleo-anthropological material. The cremation from the burial mound № 45 contained the remains of a man of about fifty-five, as well as animal bones (bones of a bird and, probably, of a dog). The materials from the burial mounds № 38, 75, 89 are unsuitable for anthropological research. A man of forty-five or forty-nine was buried in the burial mound № 47 (inhumation).

Поступила 23.02.2012

УДК 903.211.3(476)

А. Г. Тимофеенко, *Институт истории НАН Беларуси, младший научный сотрудник (г. Минск);*
А. Н. Рикунов, *Музей Народной славы г. Рогачева, старший научный сотрудник (г. Рогачев)*

Новая находка втульчатого железного топора на территории Беларуси

Среди орудий труда, распространенных в раннем железном веке на территории Средней, Восточной Европы и Прибалтики, часто встречаются втульчатые железные топоры (так называемые кельты). Находки их сделаны и на территории Беларуси, в основном в юго-восточной части. Большинство ученых соотносит основное время их бытования с эпохой латена, хотя возникли они при переходе от позднего бронзового века к железному и имеют прототип – бронзовые втульчатые топоры. А. М. Медведев отметил, что втульчатые топоры появились на латенских памятниках Чехии, Словакии и Германии в V–IV вв. до н. э. и бытовали до I в. до н. э. – рубежа н. э. [16, с. 37]. На памятниках с территории Польши они датированы I в. до н. э. – первой половиной I в. н. э. [16, с. 37]. Топоры использовались как орудия труда для рубки и корчевки леса [2, с. 103] в лесной зоне при большой доле или доминировании подсечного земледелия [6, с. 80], поэтому здесь их находят довольно часто [19, с. 27]. Л. Д. Поболь предположил, что эти орудия могли служить в качестве тесла (вслед за М. П. Грязновым), также они могли быть оружием [20, с. 127].

П. Н. Третьяков отметил, что наиболее ранние формы подобных изделий относятся к гальштатскому времени [23, с. 138]. М. И. Лошенков по находке втульчатого топора на городище Старое Красное, где основной массив культурных отложений относится к милоградской культуре, а находок зарубинецкого времени немного, датировал топор средним периодом существования милоградской культуры (IV–III вв. до н. э.) [8]. П. Н. Третьяков отметил близость топоров из культурного слоя городища Чаплин и орудий из некоторых раннелатенских поселений и погребений Средней Европы [23, с. 138]. Погребения с кельтами принадлежат к заключительной (III) стадии существования Чаплинского могильника (I в. до н. э. – I в. н. э.). Л. Д. Поболь считал, что ближайшие аналоги топоров из Чаплина можно найти на памятниках латенской и пшеворской культур, но отметил, что лезвия топоров этих культур более широкие, втулки бывают как квадратные, так и круглые. Исследователь предположил, что чаплинские изделия были изготовлены на месте по латенским образцам [20, с. 127, 154–155, рис. 77; 21, с. 174, с. 180, 184–186]. С. П. Пачкова отнесла железные втульчатые клиновидные топоры-кельты ко времени существования зарубинецкой культуры. Прототипами их, как и Я. Филип, она считает латенские железные кельты [19, с. 26–27].

При раскопках латенского поселения Галиш-Ловачка (конец III в. до н. э. – I в. н. э.) на южной гряде Карпат было найдено 53 топора (рис. 1: *4, 5, 6, 7*), на рядом расположенных поселениях – еще 36 (по 13, 14 и 9) [2, с. 98, табл. I: *9–12, 15*, с. 102]. В. И. Бидзиля отметил схожесть железных втульчатых топоров латенского времени и втульчатых бронзовых топоров предшествующей эпохи, указав при этом, что большинство топоров поселения Галиш-Ловачка имеет прямоугольную втулку и узкое лезвие [3].

Е. В. Максимов на примере материалов Лютежа допустил, что в зарубинецкое время кузнечное ремесло было отделено от металлургического [13, с. 78]. Топоры могли изготовлять из готовых криц непосредственно на памятниках. Однако почти на всех городищах раннего железного века территории Беларуси в большем или меньшем количестве присутствуют следы железоделательного производства – металлургические шлаки.

М. Ф. Гурин указал, что топоры-кельты были выявлены преимущественно на поселениях южных районов Белорусского Поднепровья [4, с. 48], а эта территория отделена пространством без находок от районов массового производства и использования втульчатых топоров. А. М. Медведев считает втульчатые железные топоры характерными и для культуры штрихованной керамики междуречья Днепра и Припяти (территория Беларуси), где они датированы I в. н. э. Он заметил, что втульчатые железные топоры также встречаются на территории Литвы и Эстонии и относятся к I–II вв. н. э. [15, с. 31]. Такого же мнения придерживается и А. А. Егорейченко, который отметил, в частности, находку на территории Литвы в Аукштадварисе. Исследователь уточнил, что все обнаруженные кельты использовались на протяжении позднего этапа культуры штрихованной керамики [6, с. 80, 176, табл. 45: *1–3*].

А. А. Егорейченко предложил все кельты разделить на две группы: с широким туловом (4 экз.: Чаплин, Таценки, Старое Красное), которые, скорее всего, были характерны для милоградского времени, и с узким туловом (6 экз.: погребения Чаплина, Ивань), свойственные зарубинецкому хронологическому периоду [5, с. 38–39]. Однако В. И. Бидзиля, проанализировав находки на памятниках южной гряды Карпат, выделил два существовавших одно-

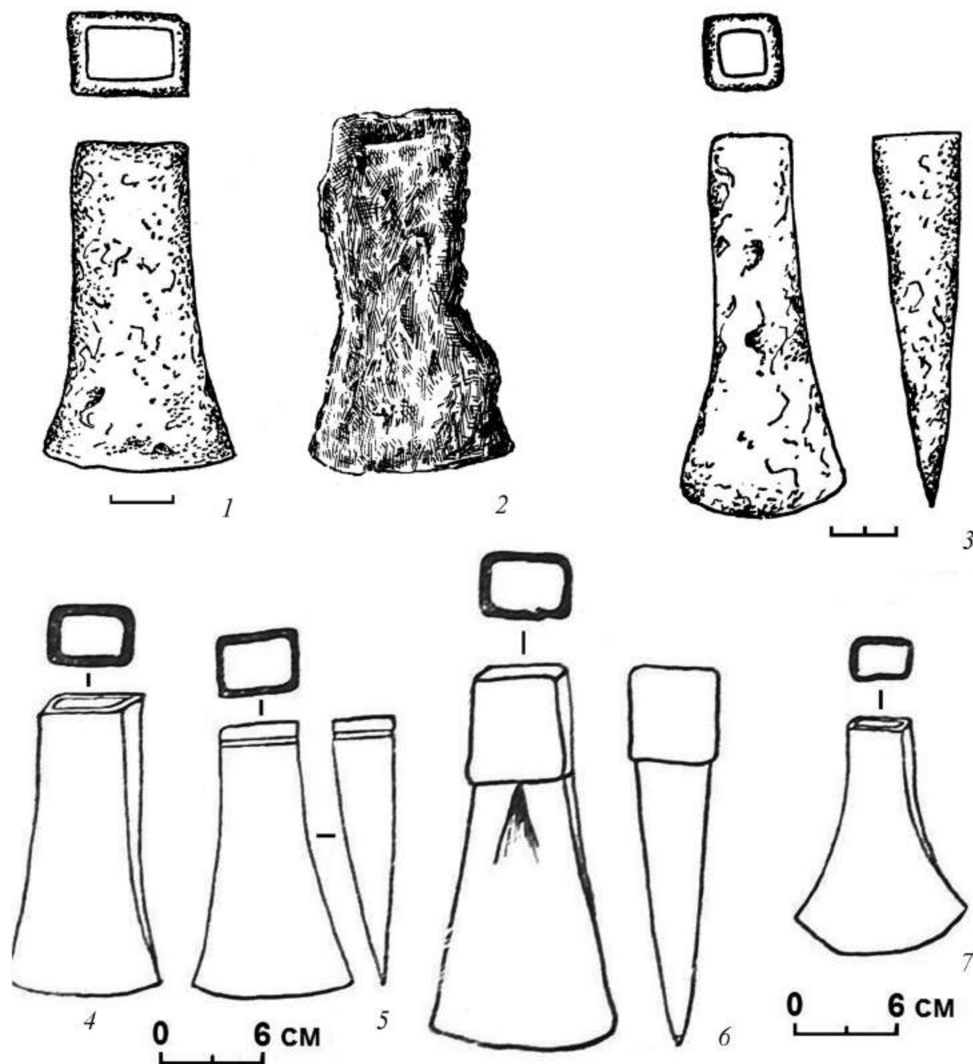

Рис. 1. Аналоги железных топоров-кельтов: *1, 2* – Таценки (по Е. В. Максимову); *3* – Бортничи (по Е. В. Максимову); *4–7* – Галиш-Ловачка (по В. И. Бидзиле)

временно типа топоров по функциональному назначению: первый тип (топоры-колуны) – массивные большие узколезвийные топоры с широкой, почти квадратной втулкой, сделанные из цельного куска железа, их средние размеры: длина – 17 см, ширина лезвия – 7,5 см, втулка 3,5–4,0 × 4,0–4,5 см (32 ед.); второй тип (плотницкие топоры) (24 ед.) – небольшого размера топоры с широким лезвием и узкой втулкой, максимальная длина – 12 см, 16 ед. имеют цельную прямоугольную втулку, остальные – овальную несомкнутую, есть топор со втулкой, сформированной из отдельного железного листа шириной 6 см [2, с. 111–112; 3]. Основная масса топоров с территории Беларуси относится ко второму типу по В. И. Бидзиле – топоры для деревообработки. Большой длиной выделяется лишь орудие из Петровичей.

Топоры, по параметрам похожие на находки из Таценок, Бортничей и Галиш-Ловачки (соотношение длины втулки к длине и ширине лезвия), встречены на памятниках Центральной Германии. Существенным отличием являются большие размеры орудий – их длина составляет 20–30 см, иногда – до 35 см. Втулка у абсолютного большинства прямоугольная или подквадратная, иногда – подовальная [24, s. 342–351]. От топоров с территории Беларуси они отличаются не только размерами, но и широколезвийностью, массивностью относительно короткой лезвийной части. Вытянутость и небольшие размеры орудий, найденных на территории Беларуси, скорее повторяют стройные пропорции литых бронзовых топоров эпохи поздней бронзы.

На территории Беларуси в разные годы было найдено 16 втульчатых топоров и их фрагментов. Из них 5 ед. на городищах культуры штрихованной керамики: Слуцк (1 экз.), Ивань (2 экз., целый и фрагмент), Петровичи (1 экз.), Городище (1 экз.); 1 ед. – на милоградском городище Присно [22], 1 ед. – в слое

милоградской культуры городища Старое Красное; 7 ед. на памятниках зарубинецкой культуры: городище Чаплин (3 экз., 2 целых и 1 обломок), могильник Чаплин (3 экз.), могильник Семурадцы (1 обломок); для 2 ед. культурная принадлежность не определена: городище Лядцы (Ворновка) (1 экз.) и местонахождение у д. Мадора (1 экз.) (см. таблицу, рис. 2 (номера находок на карте соответствуют номерам в таблице)). В сравнительную таблицу включены топоры с территории Украины: из Таценок, Бортничей и Галиш-Ловачки. Рассмотрим параметры перечисленных орудий труда.

Находки топоров на территории Беларуси и Украины

№ п/п	Памятник	Длина, см	Ширина лезвия, см	Внешний размер втулки, см	Внутренний размер втулки, см	Глубина втулки, см	Другое	Культура, время
				Территория Беларуси				
1	Городище Слуцк	12,5	5,2	4,2 × 4,2	2,3 × 2,3	6,7	Ширина тулова 3,8 см, 300 г	Штрихованной керамики
2	Городище Ивань	14,7	3,9	–	2,8	7,0	–	То же
3	Городище Ивань	–	–	–	–	–	Обломок	–»–
4	Городище Петровичи	17,4	5,0	3,7 × 4,0	2,8 × 3,1	7,5	Край лезвия поврежден	Штрихованной керамики (рубеж эр – I в. н. э.)
5	Городище Городище	13,3	3,7	2,4 × 2,5	–	6,2	Отверстие для гвоздя, диаметр около 0,5 см	Штрихованной керамики (I в. н. э.)
6	Городище Старое Красное	10,4	4,3	3,5 × 4,2	–	–	Шинка шириной до 1,5 см, толщина металла 0,4 см, частично обломан	Милоградская (IV–III вв. до н. э.)
7	Городище Лядцы	–	–	–	–	–	–	–
8	Городище Чаплин	11,0	4,0	–	–	–	–	Зарубинецкая
9	Городище Чаплин	12,5	4,3	–	–	–	–	То же
10	Городище Чаплин	–	–	–	–	–	Обломок	–»–
11	Могильник Чаплин	10,5	4,0	3,5 × 3,7	2,5 × 2,7	6,2	Погребение 223, в 4,5 см от лезвия наименьшая ширина 3,1 см	Зарубинецкая (I в. до н. э. – I в. н. э.)
12	Могильник Чаплин	13,0	4,5	3,2 × 3,5	1,8 × 2,5	5,5	Погребение 236, 337 г, феррит	То же
13	Могильник Чаплин	13,0	4,8	3,5 × 4,0	2,3 × 2,8	Около 7,5	Погребение 244, 266 г, феррит/ перлит	–»–
14	Городище Семурадцы	–	–	–	–	–	Обломок	Зарубинецкая
15	Городище Присно	–	–	–	–	–	–	Милоградская (?)
16	Городище Мадора	9,65	3,8	2,55 × 2,65	1,7 × 1,9	Около 4,7	–	–
				Территория Украины				
17	Поселение Таценки	7,0	5,0	Квадрат	Квадрат	–	–	Зарубинецкая
18	Поселение Бортничи	–	–	–	–	–	–	–
19	Поселение Галиш-Ловачка	17,0	7,5	3,5	Квадрат	5	Тип I	Конец III в. до н. э. – I в. н. э.
20	Поселение Галиш-Ловачка	Не более 12,0	6,0–7,0	3,0 × 2,0	Прямоугольник	–	Тип II, 1 экз. с шинкой шириной 6 см	То же

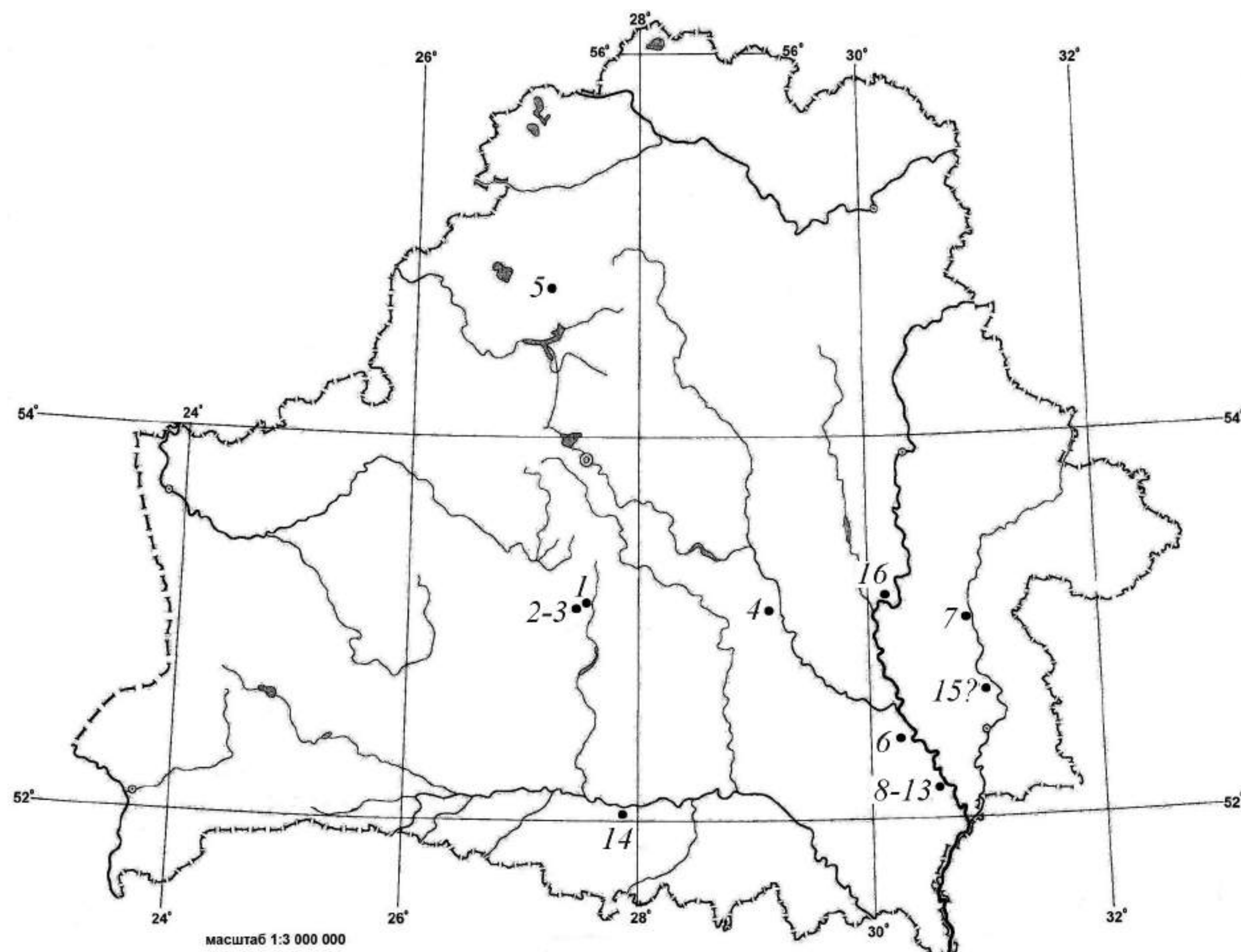

Рис. 2. Карта находок втульчатых железных топоров на территории Беларуси (номера находок на карте соответствуют номерам в таблице)

На городищах, расположенных в южной части ареала культуры штрихованной керамики (Ивань, Слуцк, Петровичи), обнаружено 3 целых втульчатых топора и 1 обломок.

Л. В. Колединский раскопал втульчатый железный топор в основании насыпи оборонительного вала городища Слуцка, правый берег Случи, р. Бычок. Размер топора: длина – 12,5 см, ширина лезвия – 5,2, ширина тулова – 3,8, обух – 4,2 × 4,2, втулка – 2,3 × 2,3, глубина отверстия – 6,7 см; вес – 300 г (рис. 3: *1*) [7, с. 199–206, рис. 3: *10*].

А. А. Егорейченко описал целый кельт с городища Ивань Слуцкого района, р. Лакнея: клиновидная форма с узким лезвием, длина – 14,7 см, ширина лезвия – 3,9, ширина отверстия для рукояти – 2,8, глубина втулки – 7,0 см (рис. 3: *2*). Имеется и обломок второго топора (рис. 3: *3*) [1, с. 169, рис. 47: *24*; 5, с. 38–39, 134, рис. 32: *1*; 6, с. 80, 176, табл. 45: *1, 3*].

На северо-западе Беларуси топор был обнаружен в верхнем слое городища у д. Городище Мядельского района: длина – 13,3 см, ширина лезвия – 3,7, втулка – 2,4 × 2,5, глубина втулки – 6,2 см. Во втулке имелось отверстие для гвоздя диаметром около 0,5 см (рис. 3: *4, 5*) [6, с. 176, рис. 45: *2*; 15, с. 31, 153, рис. 49: *1*; 17, с. 110, 150, рис. 58: 1].

Городище Петровичи Бобруйского района расположено среди пойменных болот правого берега р. Брожки (правый приток Березины) на высоте 1 м над уровнем поймы. Памятник двухслойный, имеет отложения милоградской культуры и культуры штрихованной керамики. М. И. Лошенков в первом пласте нашел топор-кельт, который он относит к культуре штрихованной керамики. Исследователь отметил хорошую сохранность предмета, за исключением поврежденного края лезвия. Длина топора – 17,4 см, ширина лезвия – 5 см, втулка прямоугольная, ее внешние размеры – 3,7 × 4,0 см, внутренние – 2,8 × 3,1, глубина втулки – 7,5 см. Относительно середины изделия лезвие расширено и в сторону рабочей кромки, и в сторону втулки (рис. 3: *6*) [9, с. 20–21; 10, с. 9–17, рис. 2: *17*; 12, с. 1–2, 8, рис. 21, 38: *1*].

М. И. Лошенков при раскопках городища Старое Красное Речицкого района, расположенного сре-

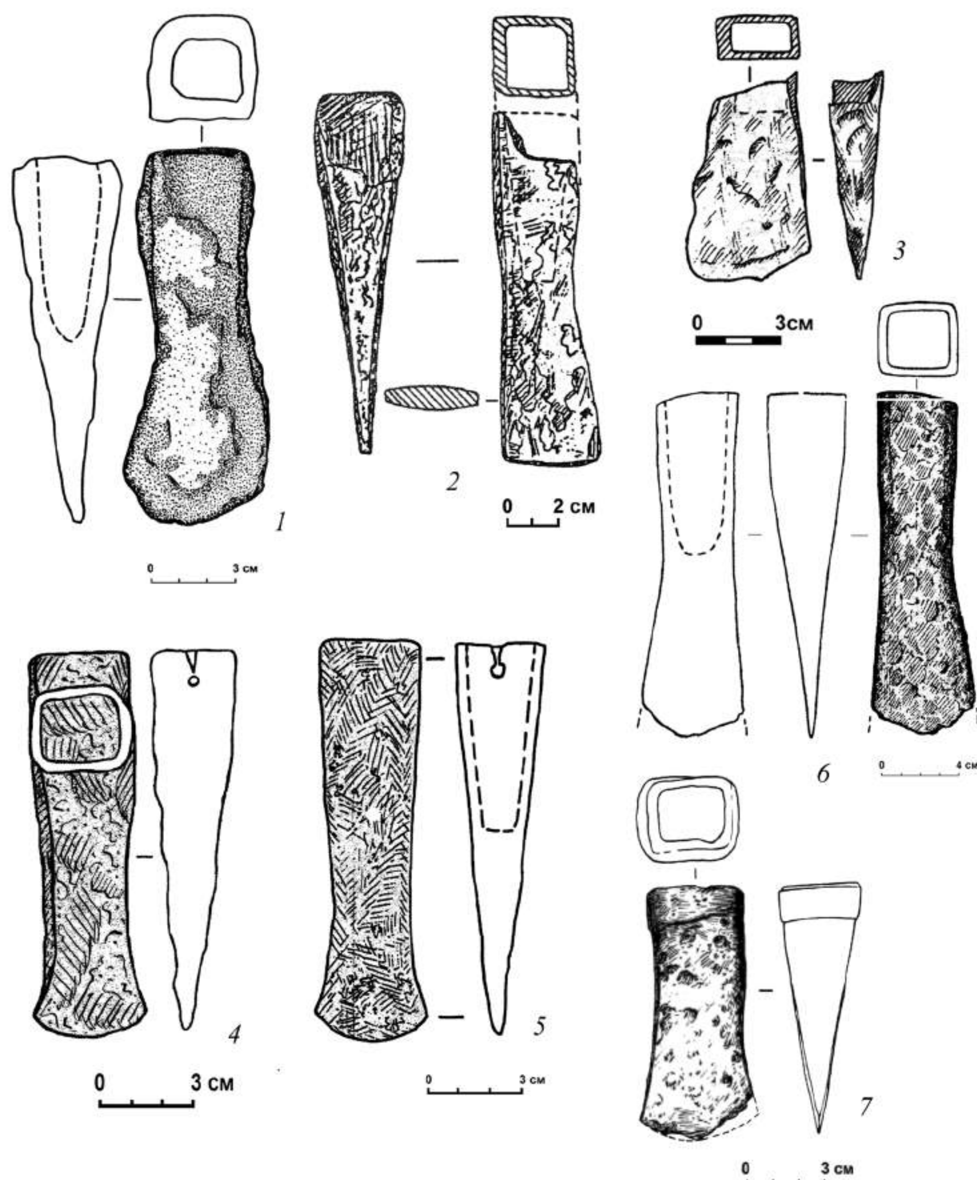

Рис. 3. Железные топоры-кельты с территории Беларуси: *1* – городище Слуцк (по Л. В. Колединскому); *2, 3* – городище Ивань (по А. А. Егорейченко); *4* – городище Городище (по А. Г. Митрофанову); *5* – городище Городище (по А. М. Медведеву); *6* – городище Петровичи (по М. И. Лошенкову); *7* – городище Старое Красное (по М. И. Лошенкову)

ди болот в пойме левого берега р. Днеприк (левый приток р. Ведричь), нашел железный втульчатый топор, который он относит к милоградской культуре. Изделие было обнаружено на глубине 0,2 м от уровня современной дневной поверхности. Длина топора – 10,4 см, он частично обломан, ширина лезвия – 4,3 см, внешние размеры втулки – 3,5 × 4,2 см. Верхняя ее часть была укреплена шинкой шириной до 1,5 см при толщине металла 0,4 см (видимо, первоначальная толщина металла была меньше, чем в момент находки) (рис. 3: *7*) [1, с. 102, рис. 26: *4*; 8, рис. 2; 11, с. 218, рис. 2; 22, с. 29, рис. 6: *3*, 8, 9: *1*].

При исследованиях на городище в урочище Гренск у д. Лядцы (Ворновка) Кормянского района на Среднем Соже в 1934 г. был найден железный втульчатый топор [18, с. 68].

На одном из городищ у д. Присно Ветковского района, на правом берегу Сожа также был обнаружен втульчатый топор (информация С. Е. Рассадина). Памятник неоднократно обследовали с середины 1920-х годов, однако время и автор находки в монографии не указаны, как нет и описания предмета. На представленном рисунке изображен топор из Таценок [22, с. 93, рис. 3, № 67].

Наибольшее количество втульчатых топоров было выявлено в Чаплине (Лоевский район, правый берег Днепра). На городище П. Н. Третьяковым были найдены обломок и два целых топора. Втулки их

прямоугольного сечения. Исследователь указал, что один из топоров с городища был изготовлен из двух частей: сначала отдельно выковывались лезвие и втулка, а затем соединялись друг с другом. Размеры двух целых орудий следующие: длина 11 и 12,5 см, ширина лезвия 4 и 4,3 см соответственно (рис. 4: *1, 2*) [1, с. 285, рис. 80: *14*; 19, с. 26, рис. 14; 23, с. 138, 141, рис. 13: *1, 4*].

Л. Д. Поболь раскопал три топора клиновидной формы в трех погребениях (№ 223, 236, 244) на могильнике Чаплин, расположенном у городища. Один из топоров был сильно обожжен. Все топоры в могильных ямах лежали отдельно от костей. Предметы типологически близки друг другу, имеют прямоугольную втулку размером около 2,2 × 2,3 см, длину 11–13 см, ширину лезвия 3,5–4,5 см.

Топор из погребения № 223 был покрыт красной окалиной, находился в юго-восточной части ямы и острием был направлен на юго-запад. Длина – 10,5 см, ширина лезвия – 4 см, втулка подквадратная размерами 3,7 × 3,5 см. Внутреннее отверстие имеет размеры 2,7 × 2,5 см, оно подквадратное в плане и клиновидное в профиле глубиной 6,2 см. На расстоянии 4,5 см от острия лезвия находится самая узкая часть кельта – 3,1 см (рис. 4: *3*).

Топор из погребения № 236 был найден под миской в северо-западной части ямы, острием он был направлен на юг. Топор клиновидной формы, один край втулки разрушен, длина – 13 см, ширина лезвия – 4,5 см. Втулка прямоугольная – 3,5 × 3,2 см, размер отверстия в ней – 2,5 × 1,8 см, глубина отверстия – 5,5 см (рис. 4: *4*).

Топор из погребения № 244 находился в северо-западной части ямы, острием был направлен на юго-восток. Длина кельта – 13 см, край лезвия разрушен. По промерам до извлечения из земли и облома ширина лезвия составляла 4,8 см. Втулка прямоугольная, наружные размеры – 4,0 × 3,5 см, отверстие во втулке прямоугольное размером 2,8 × 2,3 см, глубина его около 7,5 см (рис. 4: *5*) [4, с. 48, рис. 21; 14, с. 52, рис. XI: *5*; 20, с. 127, с. 129, рис. 68: *30*, с. 154–155, рис. 77; 21, с. 174, 169, рис. 60: *21*, с. 180, 183, рис. 65: *2*, с. 184–187, рис. 67: *3*].

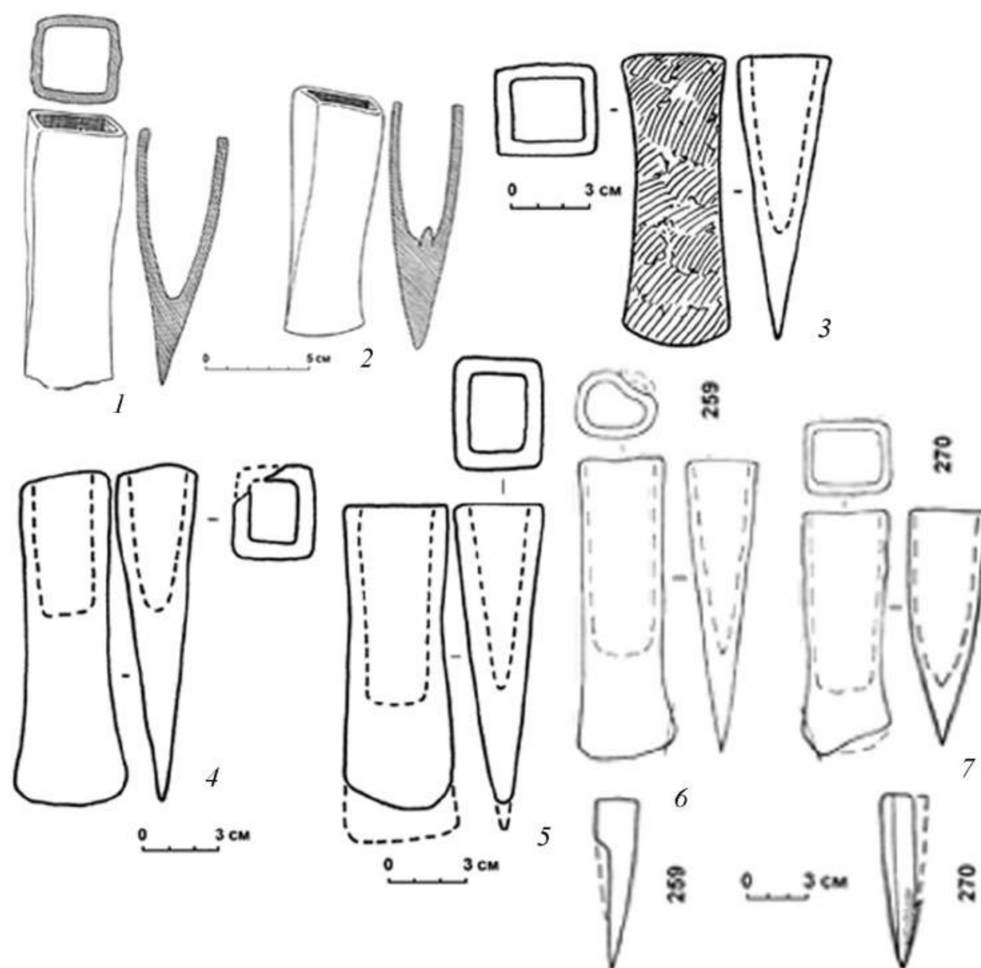

Рис. 4. Железные топоры-кельты из Чаплина: *1, 2* – городище (по П. Н. Третьякову); *3* – могильник, погребение 223 (по Л. Д. Поболю); *4* – могильник, погребение 236 (по Л. Д. Поболю); *5* – могильник, погребение 244 (по Л. Д. Поболю); *6* – могильник, погребение 236 (по М. Ф. Гурину), проба 259; *7* – могильник, погребение 244 (по М. Ф. Гурину), проба 270

На территории Украины втульчатый топор был обнаружен в Таценках (Среднее Поднепровье). Он имел втулку квадратной формы, длину 7 см, ширину лезвия 5 см (рис. 1: *1, 2*) [13, с. 40, 79, 151, табл. XIII-17, с. 166, табл. XXVIII-17; 14, с. 126, 52, рис. XI: *4*]. Еще один экземпляр топора-кельта был найден на памятнике Бортничи (Красный Хутор) на левобережье Днепра (рис. 1: *3*) [13, с. 37; 14, с. 126, 52, табл. XI: *6*].

Результаты металлографических исследований двух топоров из Чаплина, проведенные М. Ф. Гуриным, показали, что орудия были сделаны с использованием сварки из неравномерно науглероженного металла. В лезвии одного из них выявлены сварные швы. Топор с номером анализа 259 весит 337 г, изготовлен из феррита (железа) (видимо, это топор из погребения 236 Чаплинского могильника) (рис. 4: *6*). Топор с номером анализа 270 весит 266 г, изготовлен из феррита и перлита (лезвие сварено из трех полос с неравномерным науглероживанием) (судя по рисунку, это топор из погребения 244 Чаплинского могильника) (рис. 4: *7*) [4, с. 48, 58, табл. 12, с. 65, рис. 31: *259, 270*].

Микроструктурный анализ лезвия кельта с городища Ивань показал, что предмет был сварен из двух полос одной пластины, внешние стороны полос были подвергнуты цементации. А. А. Егорейченко отметил, что эта технология близка способам изготовления двух кельтов из Чаплина, которые также были сварены из двух пластин, цементацию лезвия с одной стороны имел только один из двух топоров [5, с. 56].

Обобщая сведения о находках, С. П. Пачкова пишет, что топоры, найденные в Таценках (подъемный материал), 2 целых и 1 обломок с городища и 3 с могильника в Чаплине, а также фрагмент лезвия топора с могильника в Семурадцах (раскопки Л. Д. Поболя 1964 г., кв. 154, фонды Национального музея истории и культуры Беларуси) имеют прямоугольную втулку размером 2,0–3,0 × 3,0 см, длину не более 11,5–13,0 см, ширину лезвия 3,5–4,0 см [19, с. 26–27, рис. 14].

Новая случайная находка железного втульчатого топора была сделана в 2009 г. на правом берегу Днепра у д. Мадора в урочище Рум около старицы близ устья р. Мадорки. Изделие коррозировано и, следовательно, размеры его несколько больше реальных, сохранность удовлетворительная. Длина топора – 9,65 см, ширина лезвия – 3,8 см. Втулка подквадратная, внешний размер – 2,65 × 2,55 см, размер отверстия – 1,9 × 1,7, глубина отверстия – около 4,7 см (рис. 5). Как видно из таблицы, втульчатый топор из д. Мадора имеет самые малые размеры по срав-

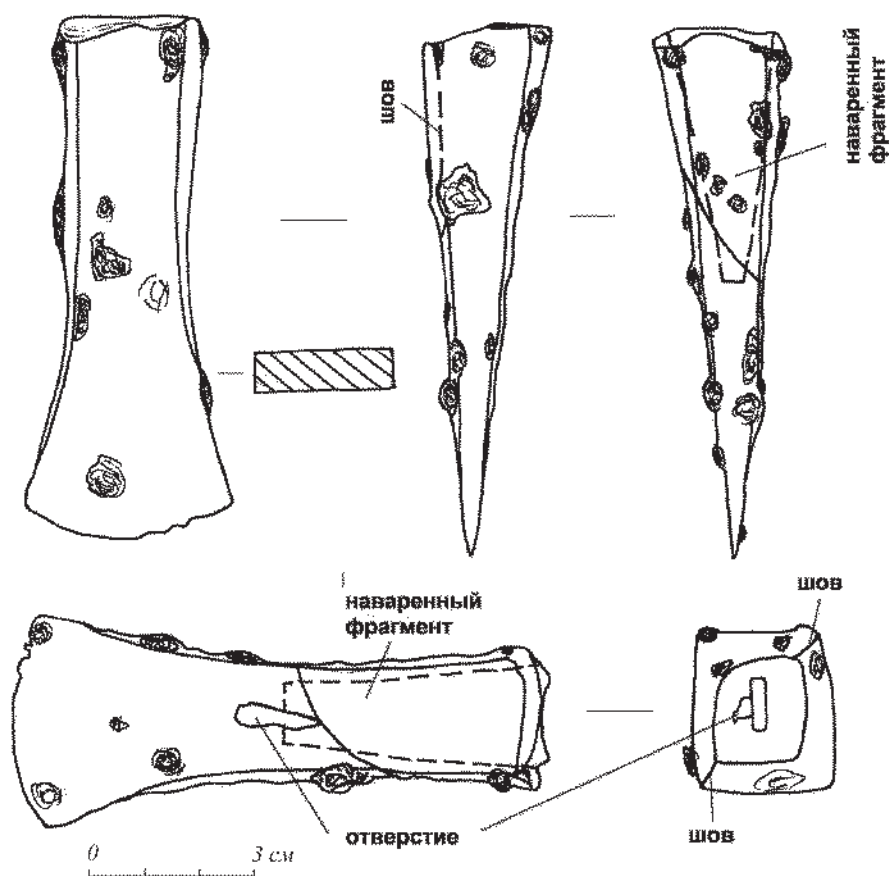

Рис. 5. Топор из урочища Рум около д. Мадора Рогачевского района на р. Днепр

нению со всеми, найденными на территории Беларуси. Судя по всему, он был сделан по технологии, близкой описанным М. Ф. Гуриным и А. А. Егорейченко. Топор был выкован из пластины, концы которой были загнуты для формирования втулки четырехугольного сечения. В месте перехода втулки в лезвие осталось отверстие неправильной формы, которое образовалось в результате описанной операции. Кроме того, на втулке топора отчетливо различим фрагмент металла, наваренный на втулку и закрывающий ее половину. Это могло быть сделано как с целью устранения первоначального брака, так и при возможном ремонте изделия. По внешнему виду наиболее близок найденному топор из Бортничей, датировка которого затруднена, так как он был найден на поселении, относящемся к позднезарубинецкому времени [13, с. 37].

Судя по карте, местность у устья р. Мадорки заболочена, но там имеются локальные возвышения, край надпойменной террасы выражен нечетко, подходит непосредственно к берегам стариц. До сих пор археологических памятников раннего железного века здесь зафиксировано не было. Для выяснения, находится ли в данной местности памятник, или топор был случайно утерян в древности, необходимы дополнительные археологические исследования.

Таким образом, все найденные на территории Беларуси и прилегающих районов втульчатые топоры сходны между собой и отличаются от топоров с западных и юго-западных территорий. Они представляют дальнейшее развитие бронзовых топоров-кельтов в новом, более дешевом и общедоступном материале и технике. Однако, судя по количеству находок, в лесной зоне данные изделия не были массово распространены. Возможна их полифункциональность, использование как в качестве топора, так и в качестве тесла. На рабочее предназначение втульчатых топоров указывает цементация лезвия некоторых экземпляров и наличие обжимного кольца на втулке топора из Старого Красного. Новая находка из окрестностей д. Мадора дополнила существующую коллекцию втульчатых топоров с территории Беларуси и, если выяснится, что она сделана на памятнике археологии, то это позволит расширить представления о типах и хронологии топоров, характерных для Днепровского лесного региона.

Литература

1. Археалогія Беларусі. Жалезны век і ранняе сярэднявечча / пад рэд. М. В. Біч [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 1999. – Т. 2. – 504 с.

2. Бідзіля, В. І. Поселення Галіш-Ловачка (за матеріалами розкопок Т. Легоцького) / В. І. Бідзіля // Археологія. – Київ : Наукова думка, 1964. – Т. XVII. – С. 92–143.

3. Бідзіля, В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери / В. І. Бідзіля. – Київ : Наукова думка, 1971. – С. 64–69.

4. Гурин, М. Ф. Древнее железо Белорусского Поднепровья / М. Ф. Гурин ; науч. ред. Л. Д. Поболь. – Минск : Наука и техника, 1982. – 126 с.

5. Егорейченко, А. А. Древнейшие городища Белорусского Полесья (VII–VI в. до н. э. – II в. н. э.) / А. А. Егорейченко ; науч. ред. В. В. Седов. – Минск, 1996. – 149 с.

6. Егорейченко, А. А. Культуры штрихованной керамики / А. А. Егорейченко. – Минск : БГУ, 2006. – 207 с.

7. Колединский, Л. В. Городище Слуцк в раннем железном веке / Л. В. Колединский // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 1994. – № 5. – С. 199–206.

8. Лошенков, М. И. Городище милоградской культуры Старое Красное / М. И. Лошенков // Гомельщина: археология, история, памятники : тез. второй Гомельской обл. науч. конф. по ист. краеведению, Гомель, 1991 г., секция археологии и нумизматики. – Гомель, 1991. – С. 16–19.

9. Лошенков, М. Оборонительные сооружения городища Петровичи / М. Лошенков // Могилевщина / отв. ред. В. А. Юшкевич. – Могилев, 1991. – С. 20–21.

10. Лошенков, М. И. Раскопки в Бобруйском районе / М. И. Лошенков // Магілеўшчына (III выпуск) / пад рэд. В. М. Аненкаў, С. І. Бяспанскі, В. Ф. Капыцін. – Магілеў, 1992. – С. 9–17.

11. Лошенков, М. И. Отчет о раскопках городища Лиски и работах в бассейне р. Днеприк в 1982 году / М. И. Лошенков // Архив археологической научной документации (ААНД) ИИ НАН Беларуси. – Д. 810.

12. Лошенков, М. И. Отчет о полевых работах в Глусском, Бобруйском и Речицком районах в 1987 году / М. И. Лошенков // Архив археологической научной документации (ААНД) ИИ НАН Беларуси. – Д. 1017.

13. Максимов, Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры / Е. В. Максимов ; отв. ред. М. И. Вязьмина. – Киев : Наукова думка, 1972. – 184 с.

14. Максимов, Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР / Е. В. Максимов; отв. ред. В. И. Бидзиля. – Киев : Наукова думка, 1982. – 184 с.

15. Медведев, А. М. Беларуское Понеманье в раннем железном веке (I тысячелетие до н. э. – 5 в. н. э.). / А. М. Медведев. – Минск, 1996. – 201 с.

16. Медведев, А. М. Верхнее Понеманье в железном веке и раннем средневековье / А. М. Медведев. – Минск : Беларус. навука, 2011. – 351 с.

17. Митрофанов, А. М. Железный век средней Белоруссии (VII–VI вв. до н. э. – VIII в. н. э.) / А. М. Митрофанов ; под ред. Г. В. Штыхов. – Минск : Наука и техника, 1978. – 160 с.

18. Палікарповіч, К. М. Вынікі археалогічных даследаванняў на тэрыторыі Беларусі пасля кастрычніцкай социялістычнай рэволюцыі / К. М. Палікарповіч // Вес. Акад. навук БССР. Адз. грамад. навук. – Мінск: АН БССР, 1947. – Сер. гістарычная. – С. 53–74.

19. Пачкова, С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери (за матеріалами зарубинецької культури) / С. П. Пачкова ; под ред. В. Й. Довженок. – Київ : Наукова думка, 1974. – 136 с.

20. Поболь, Л. Д. Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубинецкой культуры) / Л. Д. Поболь ; под. ред. Ю. В. Кухаренко. – Минск : Наука и техника, 1971. – 232 с.

21. Поболь, Л. Д. Славянские древности Белоруссии (могильники раннего этапа зарубинецкой культуры) / Л. Д. Поболь ; под. ред. Ю. В. Кухаренко. – Минск : Наука и техника, 1973. – 280 с.

22. Рассадин, С. Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос / С. Е. Рассадин. – Минск : ГНУ «Институт истории НАН Беларуси», 2005. – 107 с.

23. Третьяков, П. Н. Чаплинское городище / П. Н. Третьяков // Материалы и исследования по археологии СССР. Памятники зарубинецкой культуры ; под ред. П. Н. Третьякова. – М. ; Л. : АН СССР, 1959. – № 70. – С. 119–153.

24. Cosack, E. Laténezeitliche fundhorizonte auf den höhen der «Niedersächsischen mittelgebirge» und deren interpretation vor dem historischen hintergrund ihrer zeit / E. Cosack // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. – 54. Jahrgang: Römisch-Germanisches Zentralmuseum Forschungsinstitut für Vor-und Frühgeschichte, 2007. – Teil 2. – 2010. – S. 297–394.

Рэзюмэ

Г. Р. Цімафеенка, А. М. Рыкуноў

Новая знаходка ўтулкавай железнай сякеры на тэрыторыі Беларусі

У артыкуле прадстаўлена новая знаходка жалезнай утулкавай сякеры, зробленая на правым беразе Дняпра ва ўрочышчы Рум каля в. Мадора Рагачоўскага раёна Гомельскай вобласці, а таксама апісаны іншыя знаходкі з беларускай зямлі і прылеглых да яе тэрыторый. У параўнанні з ужо вядомымі сякерамі прылада з Мадоры мае найменшыя памеры: даўжыню – 9,65 см, шырыню ляза – 3,8, знешні памер утулкі – 2,55 × 2,65 см. Па знешнім выглядзе найбольш блізкая знойдзенай сякера з Бортнічаў (левабярэжжа Дняпра, тэрыторыя Украіны, зарубінецкая культура). Зыходзячы з таго, што асноўная маса сякер належыць да I ст. да н. э. – I ст. н. э., гэтым жа часам трэба датаваць і ўтулкавую сякеру з наваколля вёскі Мадора.

Summary

H. Tsimafeenka, A. Rikunov

New finding of iron celt at the territory of Belarus

New finding of iron celt took place at the right bank of the Dnieper at place Rum near village Madora Rogachev region. The article contained information about another artefacts from the territory of Belarus and adjacent territory. Celt from Madora had proportions smaller than others: it’s length 9,65 sm, width of the edge 3,8 sm, bushing 2,55 × 2,65 sm. It had the more close analogy – celt from Bortnichy (left bank of the Dnieper, zarubinetskaya culture). Celt from Madora should be dating I cent. BC – I cent. AD., as the majority of such artefacts.

Паступіў 23.02.2012

УДК 903.25(476.6-25)

Н. А. Кізюкевіч, *Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей, загадчык аддзела археалогіі (г. Гродна)*

Фібулы з раскопак у Гродна

У калекцыі УК «Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей» захоўваецца 23 фібулы з раскопак Замкавай гары ў Гродне. Гэта адна са шматлікіх катэгорый дэталей касцюма жыхароў Гродна.

Усе знаходкі былі выяўлены ў розначасовых культурных слаях старажытнага горада XI–XIV стст. [18], таму немагчыма вызначыць прыналежнасць рэчы да мужчынскага альбо жаночага касцюма.

Па форме дугі фібулы з раскопак Гродна падзяляюцца на падкавападобныя і кольцападобныя. Па форме канцоў-галовак падкавападобныя фібулы таксама можна падзяліць на некалькі тыпаў:

– з зааморфнымі канцамі;

– са спіральна загнутымі канцамі;

– з канцамі ў выглядзе макавых галовак;

– з патоўшчанымі канцамі;

– з канцамі ў выглядзе ўсечанай перавёрнутай піраміды;

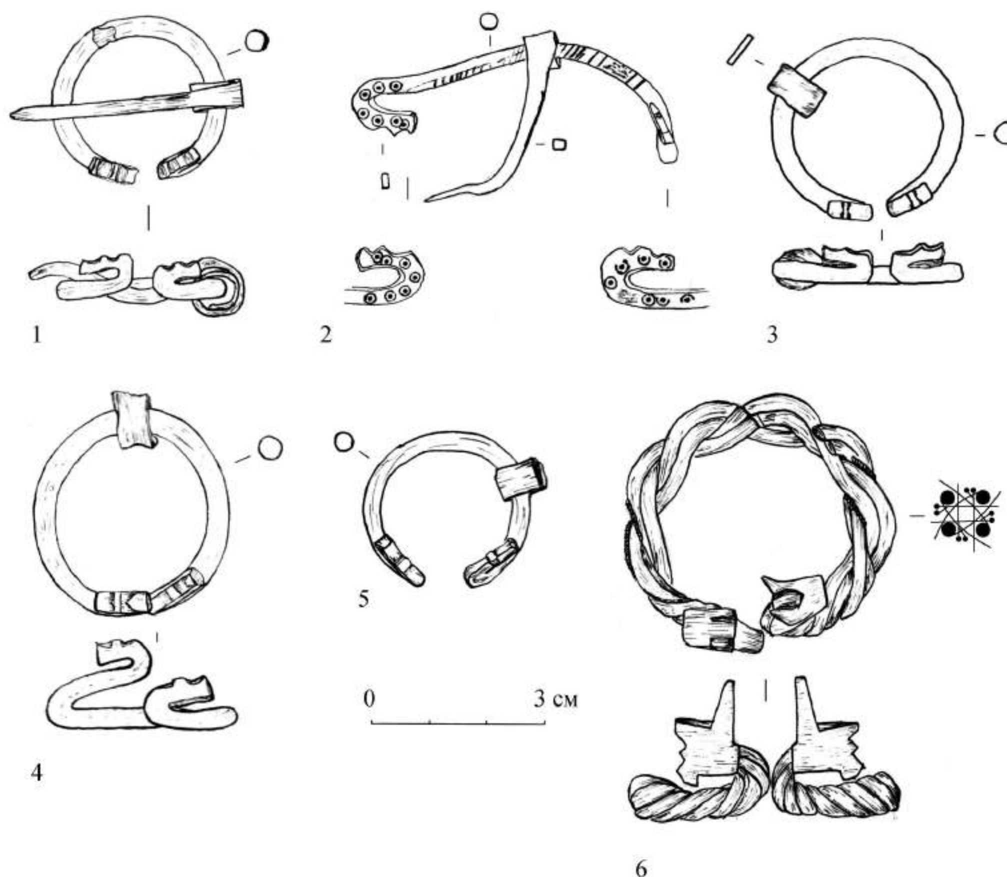
– з гранёнымі канцамі.

У якасці матэрыялаў для вырабу фібул выкарыстоўвалі жалеза і сплавы з медзі.

Пераважаючым тыпам фібул у калекцыі з Гродна з’яўляюцца падкавападобныя з зааморфнымі канцамі – 7 адзінак. Усе яны выраблены з медных сплаваў.

Сярод падкавападобных фібул з зааморфнымі канцамі тры экзэмпляры (ГДГАМ КП 1336/9, 1599/7, 3547/2) датаваны канцом XI – першай паловай XII ст. (мал. 1: *1–3*). З іх дзве (мал. 1: *1, 3*) маюць амаль круглае гладкае папярочнае сячэнне тулава дыяметрам 3,3 і 3,4 мм, дыяметр тулава – 32 і 30 мм адпаведна. У адной з фібул захаваўся язычок даўжынёй 38 мм, выраблены з круглага ў сячэнні стрыжня дыяметрам 2,7 мм, канец якога раскаваны да шырыні 4,4 мм. Ад язычка другой фібулы захавалася толькі кальцо шырынёй 5 мм. Вынікі візуальнага агляду дадзеных вырабаў сведчаць аб ліцці стрыжня адпаведнага профілю з галоўкамі, якія выразаліся па васкавой мадэлі. Пасля адліўцы надавалі адпаведную круглую форму, а канцы загібалі.

Трэцяя фібула (мал. 1: *2*) таксама была адліта, аднак на яе паверхні захаваліся сляды дадатковай апрацоўкі. Дыяметр вырабу ўсталяваць цяжка, па-

Мал. 1. Фібулы з зааморфнымі канцамі *(1–6)*

колькі фібула моцна пагнута. Тулава яе амаль круглае ў сячэнні дыяметрам каля 2,7 мм. Па вонкавым баку тулава фібулы ўпрыгожана насечкамі. Галоўкі фібулы пасля адліўкі былі крыху пракаваны з дапамогай малатка, аднак толькі з аднаго боку, у выніку чаго яны сталі больш плоскімі. На галоўках захаваліся сляды апрацоўкі надфілем. Акрамя таго, пасля адліўкі і пракоўкі вонкавы бок галовак фібулы быў упрыгожаны адбіткамі пуансона з працоўнай часткай у выглядзе кола з кропкай (на адной галоўцы колькасць адбіткаў складала 7, на другой – 8).

Да XII ст. (у дадзеным выпадку немагчыма больш дакладна вызначыць храналогію) адносяцца яшчэ тры вырабы (ГДГАМ КП 798, 3564/3, 1761), якія амаль не адрозніваюцца ад папярэдніх ні памерамі, ні спосабам вырабу (мал. 1: *4–6*). Тулава іх мае круглае сячэнне памерамі 3,3, 3,4 і 4 мм, дыяметр тулава фібул – 25, 30 і 34 мм адпаведна. У двух фібул захавалася кальцо пад язычок (мал. 1: *4, 5*).

Сярод фібул з зааморфнымі канцамі вылучаецца апошні экзэмпляр (ГДГАМ КП 3125/1-2; мал. 1: *6*). Гэта фібула, якая сёння складаецца з двух фрагментаў, без язычка, была знойдзена ў 1932–1937 гг. Ю. Ядкоўскім, аднак невядомы ні пласт, ні глыбіня знаходкі. Датаваць дадзены выраб з дапамогай стратыграфіі немагчыма. Аднак фібула вылучаецца сярод аднатыпных ёй тэхналогіяй вырабу. Тулава фібулы было выраблена з чатырох дротаў круглага сячэння дыяметрам 2,6 мм, якія былі перакручаны паміж сабой. Для надання большай прыгажосці ў перапляценні ўдзельнічалі таксама, верагодна, чатыры сканных дроціка (захаваліся толькі тры з іх), якія былі выраблены шляхам перакручвання паміж сабой двух дроцікаў. Апошнія таксама былі круглыя ў сячэнні дыяметрам 0,8 мм. Схема вырабу тулава дадзенай фібулы адлюстраванана мал. 1: *6*. Асобна выраблялі зааморфныя галоўкі фібулы. На іх добра бачны сляды загладжвання васкавой мадэлі і сляды наступнай дапрацоўкі адліўкі надфілем. У галоўках фібул маюцца адтуліны, у якія працягвалі моцна перакручаныя канцы фібулы. Сляды літавання тулава фібулы і галовак на вонкавай паверхні адсутнічаюць. Неабходна адзначыць, што на адной з галовак маецца вялікая прадольная трэшчына на месцы прымацавання тулава да галоўкі.

У наш час такая фібула – адзінкавая знаходка на тэрыторыі Панямоння. Аналагічны выраб быў знойдзены ў Кернаве ў слаях XIII–XIV стст. на пасадзе [19, с. 163].

Лічыцца, што фібулы з канцамі ў выглядзе звярыных галовак адносяцца да XI–XIV стст. і былі шырока распаўсюджаны сярод балцкіх старажытнасцей [13, с. 89]. У сваім артыкуле С. А. Авдусіна і Н. В. Еніосава адзначаюць знаходку адной падобнай фібулы ў кургане Гнёздава [1, с. 100], пазначаючы, што асноўны арэал распаўсюджання фібул з зааморфнымі канцамі – скандынаўскія краіны, Фінляндыя і Прыбалтыка [1, с. 99]. Тым не менш у калекцыі з Гродна гэты тып фібул пераважае. Вельмі часта сустракаюцца падобныя фібулы і ў іншых гарадах Панямоння. З 17 фібул ваўкавыскай калекцыі 5 адзінак адносяцца да гэтага тыпу (гэта другі па колькасці тып фібул у калекцыі пасля спіралеканечных). Усе яны маюць акруглае ў сячэнні тулава, дыяметр тулава – ад 27 да 37 см і датаваны XI–XIII стст. [5, с. 45].

Яшчэ адзін тып фібул, які атрымаў шырокае распаўсюджванне на тэрыторыі Панямоння, – падковападобная са спіральна загнутымі канцамі. У Гродне былі знойдзены чатыры такія фібулы: адна з меднага сплаву і тры з жалеза.

Канцом XI – першай паловай XII ст. датаваны дзве фібулы. Першая выраблена з жалеза шляхам коўкі (ГДГАМ КП 5205). Першапачаткова рабілі стрыжань адпаведнага профілю, канцы якога пракоўвалі і згібалі па спіралі. Тулава фібулы ў сячэнні мае пяцівугольнік: шырыня – 5,5 мм, таўшчыня – 2, дыяметр тулава – 57, даўжыня язычка – 50 мм (мал. 2: *3*).

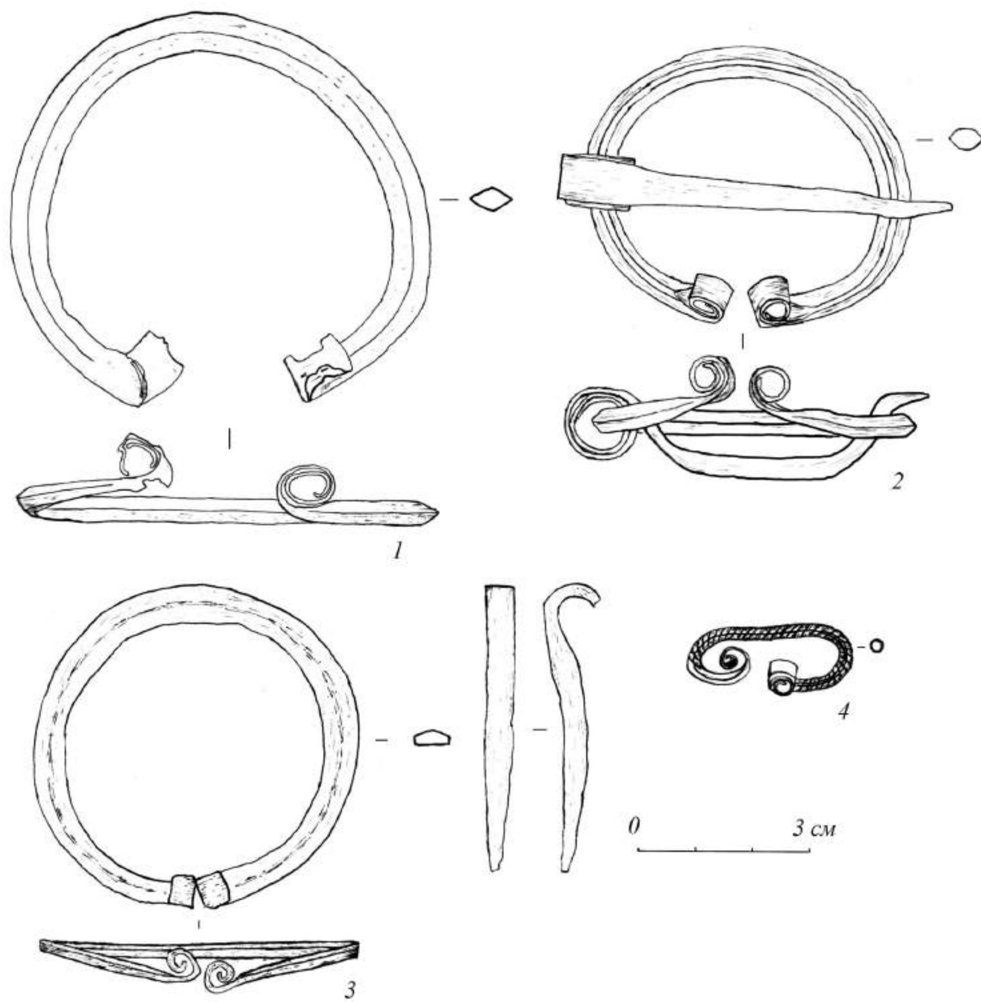
Другая (ГДГАМ КП 27569/15) мае шасціграннае ў сячэнні тулава памерамі 6,5 × 4,0 мм (у падставе яго ляжыць ромб, дзве супрацьлеглыя грані якога зрэзаны), авальнай формы (58 × 49 мм) (мал. 2: *2*). Тулава было выраблена з адлітага адпаведнага профілю стрыжня, які пасля дапрацоўвалі надфілем (на тулаве добра бачны сляды інструмента). Язычок слаба выгнуты, на канцы раскаваны да шырыні 8,5 мм, канец яго завостраны. Даўжыня язычка – 67 мм.

Фібулы з падобным сячэннем дугі лічацца ранні́м тыпам падковападобных фібул, якія найбольшае сваё распаўсюджванне атрымалі ў Прыбалтыцы ў X ст. Матэрыялы з гняздоўскіх і прыладажскіх курганоў датаваны другой паловай X – пачаткам XI ст. [7; 10, с. 155].

Другой чвэрцю XII ст. можна датаваць яшчэ адну фібулу з меднага сплава (ГДГАМ КП 5084). Тулава яе выраблена з адлітага стрыжня, які ў сячэнні мае ромб памерамі 7,0 × 4,3 мм (мал. 2: *1*). Дыяметр фібулы – 72,5 мм. Канцы фібулы раскаваны да шырыні 8 мм і таўшчыні 0,7 мм [2, с. 66, рис. 31: *5*].

Апошняя фібула са спіральна загнутымі канцамі – мініяцюрная (ГДГАМ КП 188), тулава яе выраблена са стрыжня круглага сячэння дыяметрам 2,2 мм, на вонкавым баку яна ўпрыгожана насечкамі (мал. 2: *4*). Стратыграфічна датавана другой паловай XIII ст.

Жалезныя фібулы дадзенага тыпу як Гродна, так і іншых гарадоў Беларускага Панямоння, выраблялiся з дапамогай коўкі, канцы іх праковывалі і загібалі ў спіраль. Аналагічна выраблялі і бронзавыя фібулы, толькі стрыжань, з якога выраблялі тулава, атрымлівалі шляхам ліцця і пасля выгіналі. Ка-

Мал. 2. Фібулы са спіральна загнутымі канцамі *(1–4)*

вальскія працы маглі суправаджацца прамеж-кавым адпалам.

Аналагічныя вырабы былі вельмі распаўсюджаны на тэрыторыі Панямоння. Яны былі знойдзены ў Ваўкавыску [5, с. 43–45], Навагрудку [3, с. 23, рис. 12; 9, с. 26, 28], у курганах Гарадзілаўкі [12, с. 61], на гарадзішчы Індура [9, с. 126, мал. 6: *2, 3*], каля г. п. Краснасельскі [4, рис. 54: *2*], у курганах Ясудава [20, s. 131–132].

Таксама ў калекцыі Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея захоўваюцца дзве фібулы з патоўшчанымі канцамі, арнаментаваныя папярочнымі лініямі і завіткамі (мал. 3: *1, 2*).

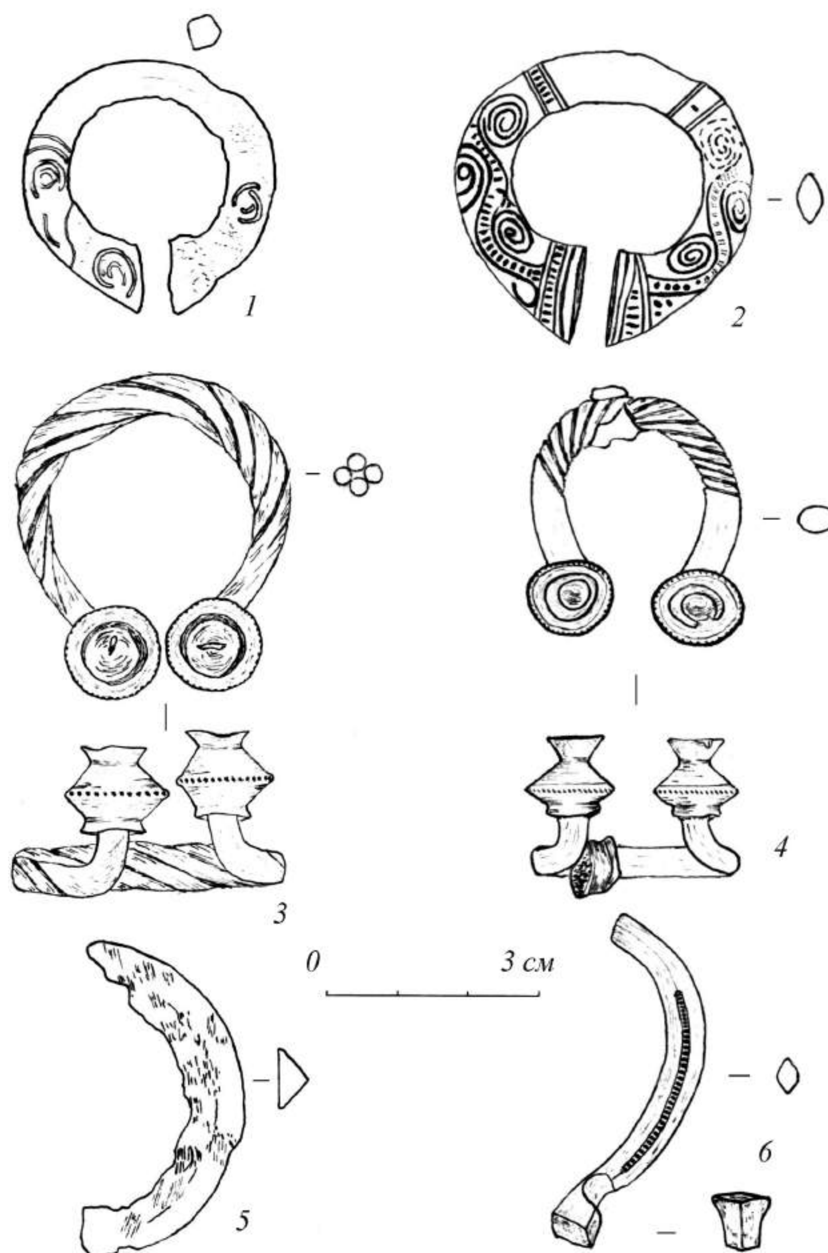
Першая фібула (ГДГАМ КП 5142) была выраблена не раней другой чвэрці XII ст. Дыяметр – 42,4 мм. У сячэнні тулава ёсць авал памерамі прыблізна 7,0 × 4,0 мм (мал. 3: *2*).

Другая фібула (ГДГАМ КП 1356/1) захавалася значна горш: яна склеяна з двух фрагментаў, з-за пашкоджанняў арнамент амаль не магчыма прачытаць (мал. 3: *1*). Дыяметр тулава фібулы – 35 мм. Дадзены выраб датаваны XII – першай паловай XIII ст. На тулаве фібулы, нягледзячы на дрэнны стан захавання прадмета, добра бачны ліцейны шоў.

Абедзве фібулы выраблены шляхам ліцця ў двухбаковую форму, арнамент выкананы з дапамогай спецыяльнага прыстасавання – калёсіка з зубчыкамі.

На тэрыторыі Панямоння падобныя фібулы былі выяўлены ў Ваўкавыску (арнаментаваная спіралямі і завіткамі і неарнаментаваная) [5, с. 45], Навагрудку (арнамент – адбіткі пуансона) [3, с. 79], Слоніме і Турэйску (арнаментаваны дзвюма папярочнымі лініямі) [4, рис. 37: *2*, рис. 40: *5*], Суляцічах (інкруставана сярэбраным дротам).

Карта распаўсюджання фібул з патоўшчанымі канцамі на тэрыторыі Русі была складзена З. М. Сяргеевай [14]. Даследчыца адзначае, што большасць фібул знойдзена на паўночным захадзе Беларусі, у басейнах Віліі, Нёмана і Бярэзіны [14, с 34]. Разам з тым неабходна адзначыць, што шэраг літоўскіх даследчыкаў адзначаюць памылковасць карты распаўсюджвання вырабаў такога тыпу, складзенай З. М. Сяргеевай. Арэал распаўсюджвання фібул X–XII ст. з патоўшчанымі канцамі яны звязваюць з улі-

Мал. 3. Падкавападобныя фібулы: *1, 2* – з патоўшчанымі канцамі; *3, 4* – з канцамі ў выглядзе макавых галовак; *5, 6* – з канцамі ў выглядзе ўсечанай перавёрнутай піраміды

кам водных шляхоў Нёмана, Нерыса і Даўгавы [17, p. 144–145].

Канцом XI–XII ст. датаваны дзве падкавападобныя фібулы з канцамі ў выглядзе макавых галовак (мал. 3: *3, 4*). Абедзве выкананы з меднага сплаву.

Першая фібула (ГДГАМ КП 3547/1) мае ложнавітае тулава дыяметрам 39 мм (мал. 3: *3*). Дыяметр галовак – 13,4 мм, вышыня – 12 мм. Фібула выраблена шляхам адліўкі па васкавой мадэлі.

Другая фібула (ГДГАМ КП 3654) мае авальнае тулава ў сячэнні і памеры 5 × 4 мм (мал. 3: *4*). Верхняя частка тулава ўпрыгожана насечкамі. Дыяметр фібулы – 30 мм. Галоўкі фібулы розныя па памерах, упрыгожаны насечкай і гарызантальнымі лініямі. Выраб адліты шляхам ліцця па васкавой мадэлі.

Дадзены тып фібул лічыцца прыбалтыйскім, ён шырока распаўсюджаны ва ўсіх усходніх краінах Балтыйскага мора [10, с. 163].

Таксама канцом XI – сярэдзінай XII ст. датаваны дзве падкавападобныя фібулы з канцамі ў выглядзе ўсечанай перавёрнутай чатырохграннай піраміды (мал. 3: *5, 6*).

Абедзве зашпількі выраблены з меднага сплаву. Тулава адной (ГДГАМ КП 3547/7) ў сячэнні мае ромб: 5,0 × 2,7 мм. Па верхнім вонкавым рабры яна ўпрыгожана арнаментам (мал. 3: *6*). Вышыня га-

лоўкі – 4 мм. У другога фрагмента (ГДГАМ КП 1519) тулава ў сячэнні мае трохкутнік шырынёй 8,5 мм, вышынёй 4,0 мм (мал. 3: *5*). Абедзве фібулы выраблены шляхам ліцця па васкавой мадэлі. Фібула з трохвугольным сячэннем тулава з адваротнага боку захавала сляды загладжвання васкавой мадэлі. Цікавым з'яўляецца і той факт, што галоўкі абедзвюх фібул знаходзяцца ў той самай плоскасці, што і тулава. Верагодна, менавіта так выглядала мадэль фібулы для таго, каб можна было дастаць адліўку і не пашкодзіць пры гэтым форму.

Аднатыпная з імі знаходка X–XI ст. з Навагрудка [3, с. 12, рис. 5: *6*], XI ст. з Ваўкавыска [5, с. 45], Ясудава [20, s. 129].

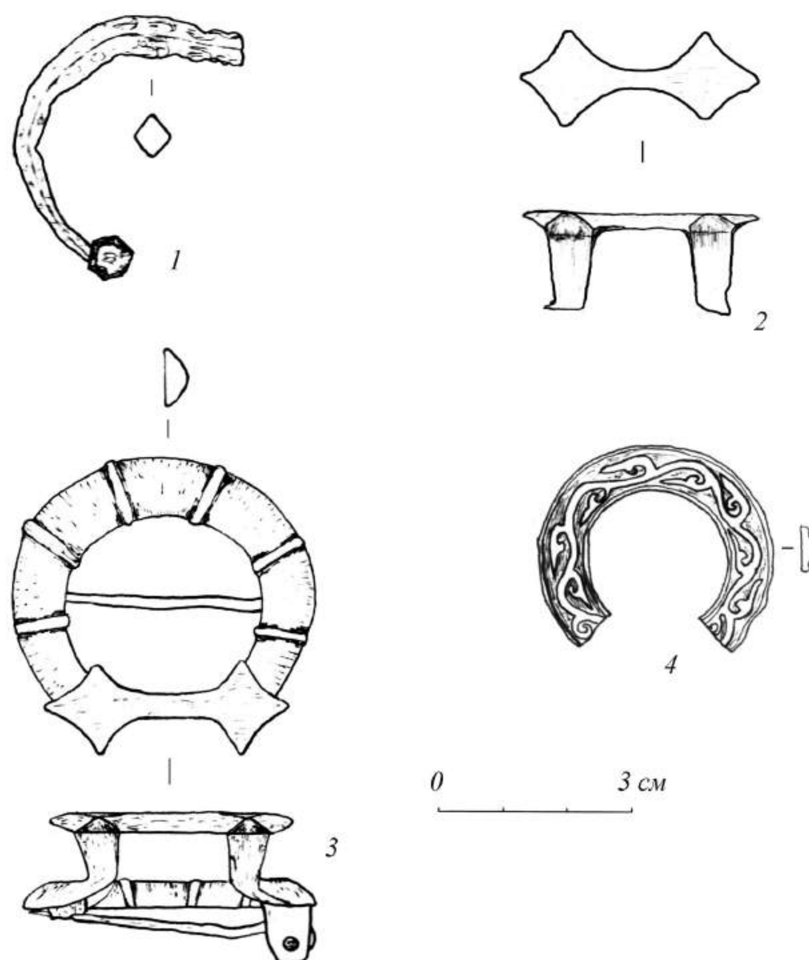
У адзінкавым экзэмпляры захаваўся фрагмент падкovападобнай фібулы (ГДГАМ КП 2422) з гранёнымі галоўкамі (канец XI–XII ст.), з ромбападобным сячэннем дугі, якая паступова завужана да канца фібулы (памеры сячэння дугі ад 6,5 × 5,3 мм – у цэнтральнай частцы да 3,0 × 2,6 мм – напрыканцы) (мал. 4: *1*). На жаль, ступень яе захаванасці не дазваляе без правядзення металаграфічнага аналізу меркаваць аб тэхніцы яе вырабу.

Фібулы з шматграннымі галоўкамі былі знойдзены ў Ваўкавыску [5, с. 45], Індуры [9, с. 126, мал. 6: *1*], Ясудаве [20, s. 129–130, tabl. 14g, 15e] і Плётках, аднак вырабы з гэтых помнікаў адрозніваюцца не толькі сячэннем тулава, але і тым, што іх галоўкі маюць больш адметныя грані, большыя памеры і амаль не прыўзняты над дугой.

Фібулы з гранёнымі галоўкамі з рамбічным сячэннем дугі з'яўляюцца ў XI ст., большая частка іх датавана XII–XIII ст., нязначная частка сустракаецца ў XIV ст. [10, с. 167–168].

Кольцападобныя фібулы з Гродна прадстаўлены трыма экзэмплярамі (мал. 4: *2–4*).

Першая фібула (ГДГАМ КП 1469) была адліта па васкавой мадэлі. Фібула мае галоўкі ў выглядзе чатырохпрамянёвых зорак, злучаных паміж сабой [2, с. 167, рис. 89: *1*]. Тулава яе ў сячэнні мае сегмент памерамі 9,0 × 4,0 мм. Па знешняй паверхні тулава падзелена на сем зон валікападобнымі выступамі (мал. 4: *3*). Дыяметр фібулы – 47 мм. Зашпільвалася фібула як скандынаўскія авальныя фібулы: на адваротным баку знаходзіцца трымальнік іглы, прыёмнік жа прылітаваны да вырабу асобна. Ігла выраб-

Мал. 4. Фібулы: *1* – падковападобная з гранёнымі канцамі; *2–4* – кольцападобныя

лена з дрота круглага сячэння дыяметрам 2 мм. Ад другой аднатыпнай фібулы (ГДГАМ КП 2569) захаваліся толькі галоўкі ў выглядзе чатырохпрамянёвых зорак, злучаных паміж сабой (мал. 4: *2*). Абодва вырабы былі выяўлены ў слаях сярэдзіны–другой паловы XIII ст. Нягледзячы на вельмі падобныя канцы фібул, неабходна адзначыць, што выраблены яны ў розных формах.

Аналагічныя фібулы вядомы з пахаванняў на тэрыторыі ліваў і куршаў [16, s. 59, taf. VIII: *12*). Падобныя спражкі з падковападобнай дугой, нязлучанымі канцамі і звычайным язычком былі знойдзены ў Брэсце ў слоі XII ст. [8, с. 265, рис. 177] і на гарадзішчы Дрысвяты [15, с. 237−239].

Трэцяя фібула ўяўляе сабой фрагмент кольцападобнай фібулы (ГДГАМ КП 3547/6) (датавана канцом XI − сярэдзінай XII ст.). Дыяметр яе складае 36 мм. У сячэнні мае сегмент памерамі 6,7 × 2,2 мм. Упрыгожана выявай лазы, якая змешчана ў бардзюры (мал. 4: *4*). Выраблена шляхам ліцця. Аналагічная фібула была знойдзена ў Брэсце [8, с. 265, рис. 178, 179] і ў Ваўкавыску.

Акрамя фібул былі знойдзены іх язычкі (5 адз.). Іх выраблялі з дрота круглага сячэння дыяметрам 2,5−3,5 мм. Адзін з іх упрыгожаны: з дамапогай цісненння ў яго цэнтральнай частцы зроблены маленькі валік, па баках і каля валіка пашараная паверхня аздоблена калёсікам.

Нягледзячы на тое, што калекцыя фібул з раскопак Гродна з'яўляецца адной з масавых калекцый упрыгажэнняў, на падставе яе фактычна немагчыма скласці храналагічную схему ўжывання дадзеных упрыгажэнняў, паколькі нават самая масавая серыя фібул з групай аднатыпных прыкмет налічвае толькі шэсць вырабаў.

Агляд фібул з гродзенскай калекцыі будзе няпоўным, калі мы не закранем пытанне аб матэрыяле, з якога выраблялі дадзеныя прадметы. На жаль, сёння не былі зроблены аналізы хімічнага складу сплаваў металаў для вырабаў з Гродна. Таму ў артыкуле мы можам прывесці толькі даныя па іншым помнікам. У дачыненні да вырабаў з раскопак Гнёздава адзначаецца шырокае выкарыстанне медна-цынкавых сплаваў для вытворчасці фібул-падковак [1, с. 99]. Спектральны аналіз быў выкананы і для фібул з раскопак Пскова: з 34 фібул рознага тыпу 10 адносяцца да сплаву Cu+Zn+Sn + Pb, а 11 – да Cu+Zn + Pb [6, с. 248].

З матэрыялаў раскопак старажытнага Ваўкавыска былі зроблены аналізы трох фібул і двух спражак. У складзе двух фібул быў выяўлены трохкампанентны сплаў: медзь–цынк–свінец [11, с. 171], яшчэ адна фібула была выраблена з чатырохкампанентнага сплаву: медзь–волава–свінец–цынк [11, с. 172]. Цікавым фактам з'яўляецца і тое, што адна са спражак была выраблена са сплаву, у склад якога ўваходзілі медзь, волава і свінец, а вось яе язычок быў выраблены са сплаву, у якім волава было заменена цынкам.

Выкарыстанне медна-цынкавых сплаваў пры вырабе фібул тлумачыцца функцыянальным прызначэннем дадзеных вырабаў. Менавіта таму ў розных майстэрнях, часам вельмі аддаленых адна ад другой тэрытарыяльна і храналагічна, шырока выкарыстоўвалі латуні [1, с. 99].

Літаратура

1. Авдусина, С. А. Подковообразные фибулы Гнёздова / С. А. Авдусина, Н. В. Ениосова // Гнёздово. 125 лет исследования памятника / Труды ГИМ ; ред. В. В. Мурашева. – М., 2001. – № 124. − С. 93−101.

2. Воронин, Н. Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932−1949 гг.) / Н. Н. Воронин // Материалы и исследования по археологии СССР. − М. : Издательство АН СССР, 1954. – 240 с.

3. Гуревич, Ф. Д. Древний Новогрудок (посад-окольный город) / Ф. Д. Гуревич. – Л. : Наука, 1981. – 159 с.

4. Зверуго, Я. Г. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. / Я. Г. Зверуго ; под ред. П. Ф. Лысенко. – Минск : Навука і тэхніка, 1989. – 144 с.

5. Зверуго, Я. Г. Древний Волковыск (X−XVI вв.) / Я. Г. Зверуго. – Минск : Наука и техника, 1975. – 144 с.

6. Королева, Э. В. Результаты спектрального анализа ювелирных изделий средневекового Пскова / Э. В. Королева // Раскопки в древней части среднего города (1967–1991). − Псков, 1996. – Т. 1, вып. 3. – С. 229−300.

7. Лесман, Ю. М. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X−XIV вв.) / Ю. М. Лесман // Материалы по археологии Новгорода, Москва, 1988. – М., 1990. – С. 29−88.

8. Лысенко, П. Ф. Берестье / П. Ф. Лысенко ; ред. В. В. Седов. − Минск : Наука и техника, 1985. – 399 с.

9. Ляўсік, Н. Матэрыялы з даследаванняў Індурскага гарадзішча 1955–1956 гг. / Н. Ляўсік, Г. Семянчук, Ю. Юркавец // Матэрыялы па археалогіі Беларусі ; навук. рэд. А. М. Мядзведзеў. – Мінск : ННАЦ імя Ф. Скарыны, 2003. – Вып. 7. – С. 123−137.

10. Мальм, В. А. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы / В. А. Мальм // Очерки по истории русской деревни X−XIII вв. / Труды ГИМ ; гл. ред. Б. А. Рыбаков. − М., 1967. – Вып. 43. – С. 149−173.

11. Наумов, Д. В. Цветной металл древнего Волковыска / Д. В. Наумов // Тез. докл. к конф. по археологии Белоруссии. – Минск, 1969. − С. 171−176.

12. Павлова, К. В. Раскопки курганов у дер. Городиловка / К. В. Павлова // Краткие сообщ. Ин-та археологии Росс. Акад. наук (АН СССР). – М., 1973. – № 135. – С. 56−61.

13. Седова, М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М. В. Седова. – М. : Наука, 1981. – 196 с.

14. Сергеева, З. М. О подковообразных фибулах с утолщенными концами па территории древней Руси / З. М. Сергеева // Краткие сообщ. Ин-та археологии Росс. Акад. наук (АН СССР). – М., 1977. – Вып. 150. – С. 34−36.

15. Ткачоў, М. А. Дрысвяты / М. А. Ткачоў, Г. М. Семянчук // Археалогія і нумізматыка Беларусі : энцыкл. / Беларус. энцыкл. ; рэдкал.: В. В. Гетаў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 238–239.

16. Bähr, J. K. Die Gräber der Liven. Ein Beitrag zur nordischen Altertumskunde und Geschichte / J. K. Bähr. – Drezden : Rudolf Kuntze, 1850. – 93 s.

17. Bertašius, M. Vidurio Lietuva VIII–XII a. / M. Bertašius. – Kaunas : VDU leidykla, 2002. – 270 p., 94 il.

18. Durczewski, Z. Stary Zamek w Grodnie w świetle wykopalisk dokonanych w latach 1937–1938 / Z. Durczewski // Odbitka z czasopisma «Niemen». – Grodno. – N 1. – 16 s.

19. Kernave – litewska Troja: Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernave, Litwa. – Warszawa, 2002. – 217 s.

20. Zabytki z okresu wpływów rzymskich, średniowiecza i czasów nowożytnych z Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie / J Andrzejowski [i inne] ; pod red. A. Piotrowskiego. – Warszawa : DEKA, 2005. – 263 s.

Резюме

Н. А. Кизюкевич

Фибулы из раскопок в Гродно

Статья посвящена анализу 23 фибул из раскопок Замковой горы в Гродно, которые хранятся в коллекции Гродненского государственного историко-археологического музея. Все фибулы датированы XI–XIV вв. Среди представленных изделий наиболее многочисленную группу составляют подковообразные фибулы, а еще три экземпляра относятся к кольцевидным фибулам. Все фибулы изготавливались из медного сплава и железа. Застежки из железа изготовляли с помощью ковки. Фибулы из медного сплава изготовляли, преимущественно, методом литья с последующей доработкой – кузнечными работами, которые могли сопровождаться промежуточным отжигом. На изделиях из цветных металлов сохранились также следы дополнительной обработки: отпечатки пуансона, подправка надфилем.

Summary

N. Kizyukevich

Fibulae from the excavations of Grodno

This article devoted to the analyzes of 23 fibulas from the excavations of the Castle Hill in Grodno, which are stored in the Grodno State Historical and Archaeological Museum. All brooches date from the 11th – up to 14th centuries. Among the products the largest group constitute of U-shaped brooch and three copies are ring-shaped brooch. All brooches were made of copper alloy and iron. Iron fasteners produced by forging. Cooper brooches made mainly by casting with subsequent modification – blacksmith work, which could be accompanied by intermediate annealing. On products from non-ferrous metals are also preserved traces of an additional treatment: prints punch, trimming needle files.

Паступіў 23.02.2012

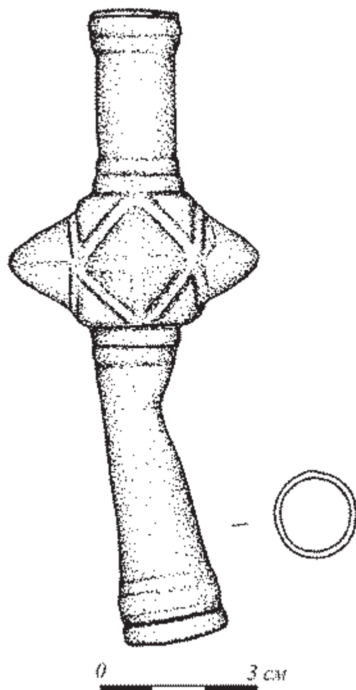
УДК 903.22(476.1)

М. А. Плавінскі, *Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь, загадчык аддзела археалогіі, нумізматыкі і зброі, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Наверша булавы з-пад вёскі Малыя Бесяды Лагойскага раёна

Да нядаўняга часу колькасць знаходак булаў старажытнарускага часу з тэрыторыі Беларусі была адносна нязначнай і нават не дасягала трох дзесяткаў [6]. За апошнія некалькі гадоў у выніку бескантрольнага распаўсюджвання металадэтэктараў і з'яўлення незлічоных аматараў так званага металапошуку колькасць знаходак булаваў стала імкліва павялічвацца. У абсалютнай большасці выпадкаў звесткі аб колькі-небудзь дакладнай лакалізацыі месцаў знаходак і абставінах выяўлення дадзеных артэфактаў адсутнічаюць, што катастрафічна абясцэньвае іх навуковую каштоўнасць і пераўтварае іх звычайныя аб'екты калекцыянавання.

Дастаткова рэдкім выключэннем з'яўляецца артэфакт, якому прысвечана сапраўднае паведамленне. Паводле наяўных звестак, ён быў выяўлены пры дапамозе металадэтэктара прыкладна вясной 2011 г. каля вёскі Малыя Бесяды Янушковіцкага сельсавета Лагойскага раёна. Звесткі аб якіх-небудзь спадарожных археалагічных матэрыялах у месцы знаходкі адсутнічаюць.

Мал. 1. Наверша булавы з-пад вёскі Малыя Бесяды Лагойскага раёна

Наверша булавы ўяўляе з сабе ўтулку вышынёй 12,2 см, а яе канцы ўпрыгожаны рэльефнымі валікамі (мал. 1). Знешні дыяметр утулкі ўверсе 1,8 см, унутраны – 1,4, унізе – 1,9 і 1,6 см адпаведна. Прыкладна па цэнтры ўтулкі (бліжэй да яе верхняга краю) размешчана полае пашырэнне ў выглядзе куба вышынёй 2,5 см. На кожнай з бакавых плашчыняў куба размешчана па адным пірамідальным шыпе. Шырыня наверша па вяршынях шыпоў – 4,4 × 4,8 см.

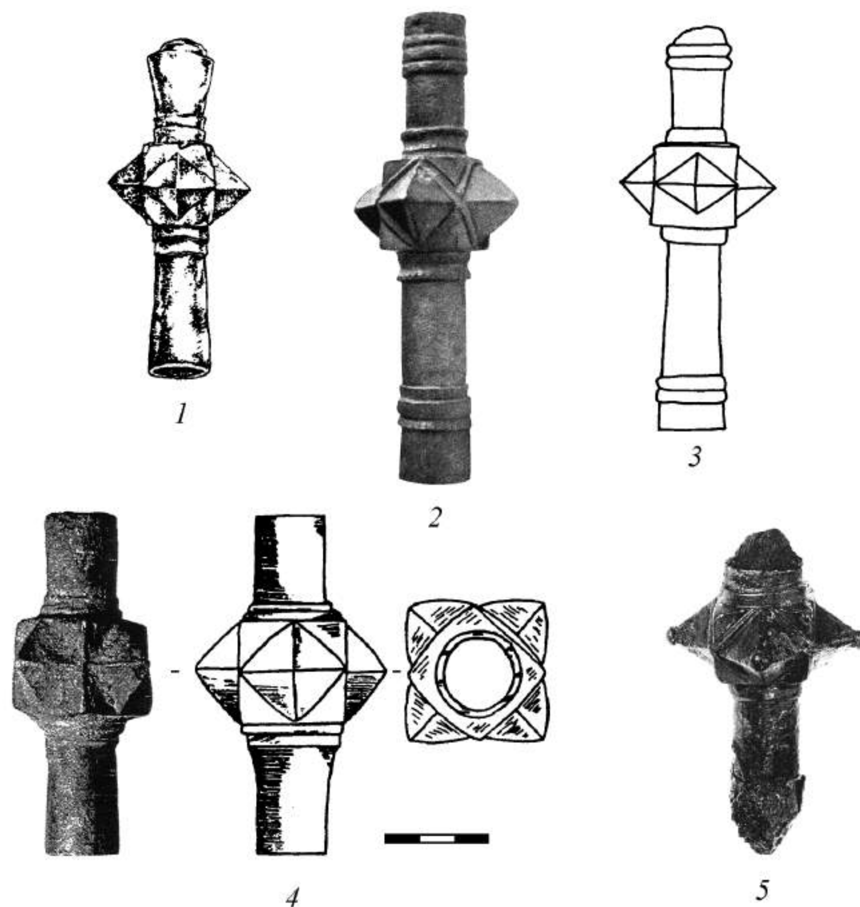
Наверша захавалася дастаткова добра. Яно пакрыта пацінай зялёнага колеру. На ўтулцы ў двух месцах маюцца сляды механічнага пашкоджання, нанесенага, найбольш верагодна, трактарным плугам падчас разворвання. У выніку гэтага ніжняя частка ўтулкі пагнута.

Ва ўнутранай частцы полага кубічнага пашырэння захавалася свінцовая заліўка, зробленая з мэтай павелічэння вагі наверша. Вага булавы ў сённяшнім выглядзе складае 140,3 г. Аднак можна меркаваць, што першапачаткова яна была некалькі большай, бо свінцовая заліўка магла захавацца толькі часткова.

Паводле марфалагічных прыкмет наверша належыць да булаў тыпу І паводле А. М. Кірпічнікава. Дадзены тып з'яўляецца самым старажытным на Русі. А. М. Кірпічнікаў шырока датаваў гэты тып IX(?)–XI стст., схіляючыся, як падаецца, да XI ст. [5, с. 48, 54, табл. 14].

Знаходкі навершаў тыпу І на Русі, як і ва Усходняй Еўропе ўвогуле, надзвычай нешматлікія (мал. 2). Да ліку ўласна старажытнарускіх знаходак належаць навершы з кургана 2 групы VII Заслаўскага курганнага могільніка (канец X – пачатак XI ст.) [2, с. 187, мал. 1: *11*; 3, с. 70, 50, рис. 50] і з Троіцкага раскопу XII ў Ноўгарадзе [1, с. 107–110, рис. 1: *2*]. Аналагічныя булавы паходзяць таксама з Цымлянскай (IX–X стст.) [5, с. 130–131, табл. XXVI: *5*], волжска-булгарскага Білярскага гарадзішча (X–XI стст.) [4, с. 97, рис. 66: *1*, 67, табл. X: *1*], Грэтлінгба (Grötlingbo) на Готландзе [7, taf. 264: *2*; 8, p. 316–317].

Зыходзячы з прыведзеных аналогій, датаванне булавы з-пад вёскі Малыя Бесяды можа быць вызначана ў шырокіх храналагічных межах канца X – па-

Мал. 2. Навершы булаў тыпу I паводле А. М. Кірпічнікава: *1* – Заслаўе; *2* – Цымлянская; *3* – Ноўгарад; *4* – Білярскае гарадзішча; *5* – Грэтлінгба

чатку XI ст. Ніжняя храналагічная мяжа вызначаецца паводле заслаўскага наверша, якое з’яўляецца найстаражытнейшай надзейна датаванай знаходкай дадзенага тыпу на Русі, а верхняя мяжа – паводле наўгародскай знаходкі, якая сведчыць, што выкарыстанне булаў гэтага тыпу магло працягвацца да першай чвэрці XII ст., хаця ў гэты час яны, напэўна, ужо з’яўляліся перажыткам [1, с. 109]. Улічваючы гэта, найбольш верагодным прадстаўляецца датаванне булавы з-пад вёскі Малыя Бесяды XI ст.

Літаратура

1. Волков, И. В. Бронзовая булава из раскопок 1998 г. в Новгороде / И. В. Волков // Новгород и Новгородская земля: История и археология: материалы науч. конф, Новгород, 26–28 янв. 1999 г. / отв. ред. В. Л. Янин. – Новгород : Типография РНИИЭС, 1999. – Вып. 13. – С. 107–115.

2. Заяц, Ю. А. Зброя блізкага бою, рыштунак konніка і верхавога каня з раскопак Заслаўя / Ю. А. Заяц // Помнікі культуры. Новыя адкрыцці / рэд. С. В. Марцэлеў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – С. 183–190.

3. Заяц, Ю. А. Заславль в эпоху феодализма / Ю. А. Заяц. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – 207 с. : іл.

4. Измайлов, И. Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII вв. / И. Л. Измайлов. – Магадан : СВЦ ДВО РАН, 1997. – 212 с.

5. Кирпичников, А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников // Свод археологических источников / под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – Вып. Е1–36. – М. ; Л. : Наука, 1966. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. – 216 с. : ил.

6. Плавинский, Н. А. Булавы конца X–XIII вв. на территории Беларуси / Н. А. Плавинский // Археология и история Пскова и Псковской земли: семинар им. акад. В. В. Седова: материалы 54-го заседания / Ин-т археологии РАН. – Псков, 2009. – С. 363–380.

7. Thunmark-Nylén, L. Die wikingrzeit Gotlands. II. Typpentafeln / L. Thunmark-Nylén. – Stockhlm : Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1998. – 18 s., 316 pl.

8. Thunmark-Nylén, L. Die wikingrzeit Gotlands. Text. III:1 / L. Thunmark-Nylén. – Stockhlm : Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2006. – 376 s.

Резюме

Н. А. Плавинский

Навершие булавы из-под деревни Малые Бесяды Лагойского района

Описывается навершие булавы, найденное около деревни Малые Бесяды Логойского района. Навершие относится к типу I по А. Н. Кирпичникову и может быть датировано концом X – началом XII в. Однако наиболее вероятной представляется датировка XI в.

Summary

M. Plavinski

Mace Head from near the Village Malyja Besiady Ladojsk District

The publication of the mace hade which was found near the village Malyja Besiady Lagojsk district. The mace hade belongs to the type I after A. Kirpichnikov. It can be dated the end of the 10th – the beginning of the 12th century. However the most probable date seems the 11th century.

Пастуniў 23.02.2012

УДК 903.23.03(476.5-25)“16/17”

Т. С. Бубенько, *Витебский государственный университет им. П. М. Машерова, доцент, кандидат исторических наук (г. Витебск)*

Стеклянная посуда из витебской корчмы XVII–XVIII вв. (типология и хронология)

Трудно представить себе средневековый город без торговой площади, а торговую площадь без корчмы. Питейные заведения являлись неотъемлемой частью торга еще с древнерусского времени.

В процессе археологических исследований 1982 г. восточнее Благовещенской церкви (памятник архитектуры XII в.) были вскрыты остатки корчмы XVII в. [1, с. 384]. Локализация сооружения на данном участке косвенно подтверждается Жалованной грамотой короля Александра (1503 г.), где содержится следующая информация о корчме: «…Звыкли мети одну корчму вольную на замку витебском низшом, над которую ж жадна корчма там в Витебску не могла быть во всем месте и на иншом месте оного замку». Далее в документе говорится, что стоит она на том месте «яко з стародавна там звыкла быть» [2, с. 133]. Подобная идентификация сооружения стала возможна и благодаря уникальной по количеству и ассортименту коллекции столовой керамической и стеклянной посуды, деревянной утвари, металлических столовых приборов. Витебская корчма – закрытый комплекс, который благодаря находкам более двух десятков монет XVII–XVIII вв. может быть датирован серединой XVII – XVIII в.

Среди артефактов, обнаруженных в корчме, преобладала стеклянная посуда для питья и тара для хранения и транспортировки жидкостей (49% всех стеклянных изделий). Зачастую встречались и керамические аналоги стеклянной утвари. В процентном отношении стеклянная посуда распределена следующим образом: скляницы – 43%, стопки – 20, бокалы – 4, тара – 33%. В целом в процессе многолетних археологических исследований в Витебске найдено более 2000 фрагментов и целых изделий разнообразной по ассортименту стеклянной посуды: скляницы, стопки, бокалы, рюмки, кубки, бутылки, бутли, кварты, жбаны и т. п.

Приступая к характеристике видового состава витебской стеклянной утвари, уместно отметить, что в белорусской археологии столовая стеклянная посуда изучена недостаточно полно: отсутствует общая типология, не выработана единая терминология. В связи с этим при характеристике витебской стеклянной утвари в данной статье нами использованы наиболее употребляемые ее названия.

Скляницы. Наиболее многочисленная категория стеклянных сосудов для пива, иногда меда и вина, представлена двумя формами: цилиндрической и конической. Изделия свободно выдувались из бесцветного и зеленого стекла различных оттенков. Иногда в стекле содержалась окись меди, придававшая сосудам изумрудно-голубой оттенок.

Среди цилиндрических скляниц в зависимости от конструкции поддона, формовки днища и тулова выделено пять типов.

Тип 1 – изделия цилиндрической формы из светло-зеленого или бесцветного стекла толщиной 0,3 см. Донца скляниц украшались одним-двумя налепными жгутами, напоминающими девяти-одиннадцатилепестковую розетку, реже гладкими или рифлеными жгутами (рис. 1: *1–2, 4*). Ширина жгутов варьирует в пределах 0,7–1,0 см. Формованные свободно днища сосудов вогнуты внутрь на глубину от 0,7 до 1,5 см. Для сосудов характерна равномерная толщина стенок (не более 0,3 см) по всей высоте изделия. Оформление венчика позволяет различать изделия с прямым округлым венчиком, со скошенным снаружи краем венчика и с отогнутым венчиком (рис. 1: *1, 2, 5*). Довольно часто декор из одного-двух, а иногда трех налепных гладких жгутов или рифленых лент шириной от 0,3 до 0,9 см украшал и тулово сосудов (рис. 1: *2, 5*). Один сосуд, происходящий из слоя XVIII в., по всему тулову был украшен вертикальными нитями из белого глушенного стекла (рис. 1: *3*).

Среди скляниц данного типа следует различать две разновидности: *скляницы большие (wilkoty)* и *малые (maly szklanki).* Диаметр днищ больших скляниц (без налепного жгута) – 4,8–5,2 см, единичных экземпляров достигает 6 и 8 см. Полностью реконструированные скляницы позволяют судить о высоте витебских изделий, которая колебалась от 12,3 до 15 см (рис. 1: *1, 2*). Подобные скляницы были широко распространены практически во всех средневековых городах и замках Беларуси и датированы XVI–XVII вв. (Могилев, Мир, Лида, Минск и др.). [3, с. 353]. В Витебске скляницы описанного типа появились в конце XVI в., но максимум распространения приходился на XVII – первую половину XVIII в. [4, с. 126].

Малые скляницы, использовавшиеся, по-видимому, для питья более крепких напитков, отличались от вышеописанных лишь размерами (рис. 1: *5*). Их диаметр колебался от 2,7 до 4,3 см. Судя по реконструированной склянице, высота изделий не превышала 8,3 см.

Тип 2 – широкие цилиндрические формы скляницы с поддоном, загнутым внутрь в виде петли. Диаметр поддонов 4,9–12,3 см. Местоположение донца, способ формирования, как и способ оформления венчика, проследить трудно из-за отсутствия верхних частей. Судя по материалам замков Польши

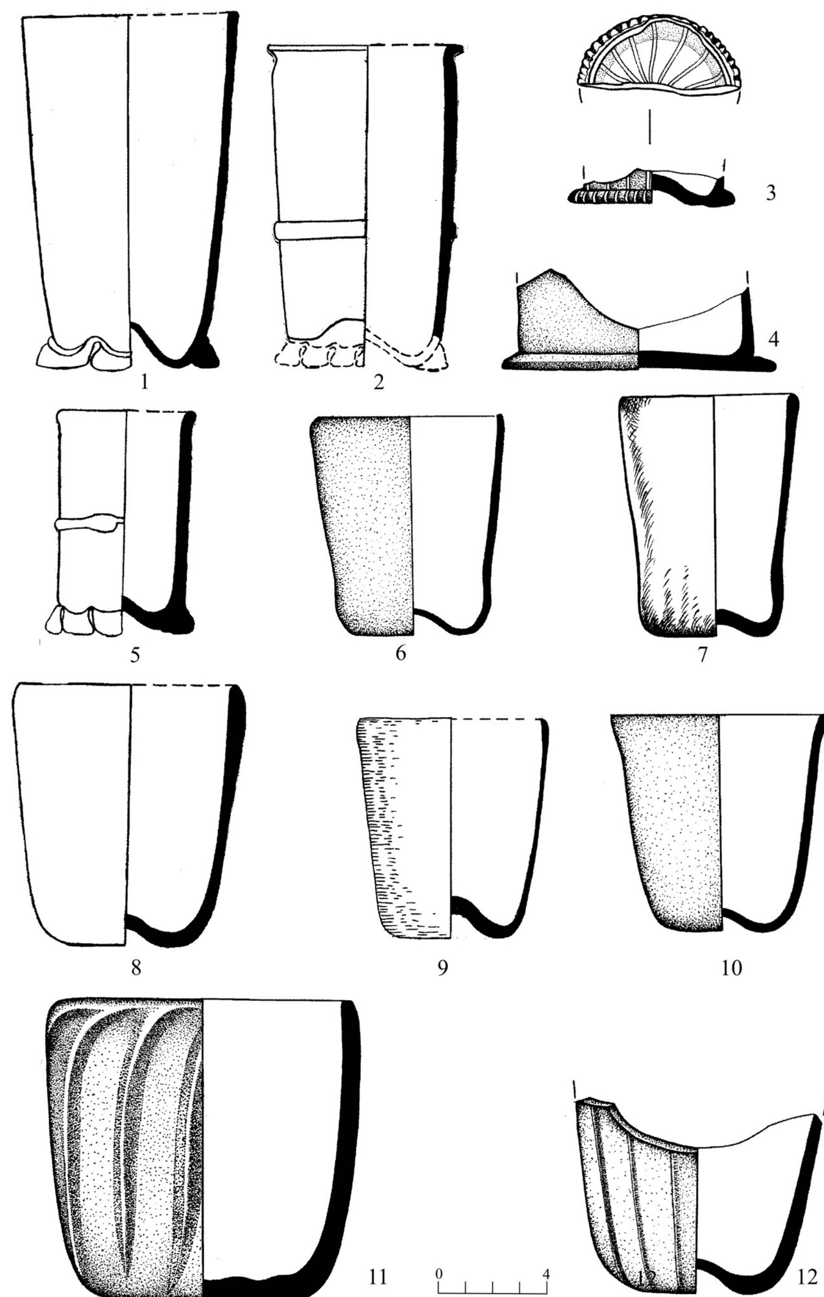

Рис. 1. Реконструкция основных типов скляниц больших и малых конца XVI – XVIII в. *(1–12)*

и Беларуси, это были довольно высокие изделия, с высоко поднятым днищем и прямым или слегка утолщенным венчиком. По форме оформления петли следует различать:

а) сосуды с рельефно выступающим прямым или отогнутым краем петли (рис. 2: *15, 18*);

б) с краем петли, плавно переходящим в стенку поддона (рис. 2: *17, 19*).

Аналогичные скляницы встречены в Лидском замке в XIV–XV вв., в Мире – в XVI – первой половине XVII в. [5, с.115; 6, с.45). В коллекции стекла князей Чарторыйских подобные скляницы датированы XVII–XVIII вв. [7, rys. 15]. Этим же временем датируются и витебские сосуды.

Тип 3 – скляницы с петлевидным высоким поддоном. Зазор, фиксируемый между донцем чаши и поддона, указывает на свободное выдувание сосуда в два приема. При оформлении венчика и соединении донца корпуса с поддоном изделие бралось на понтию, что приводило к плавному выгибанию днища внутрь сосуда. Диаметр скляниц варьировал от 4,8 до 9,0 см. Установить высоту изделий не пред-

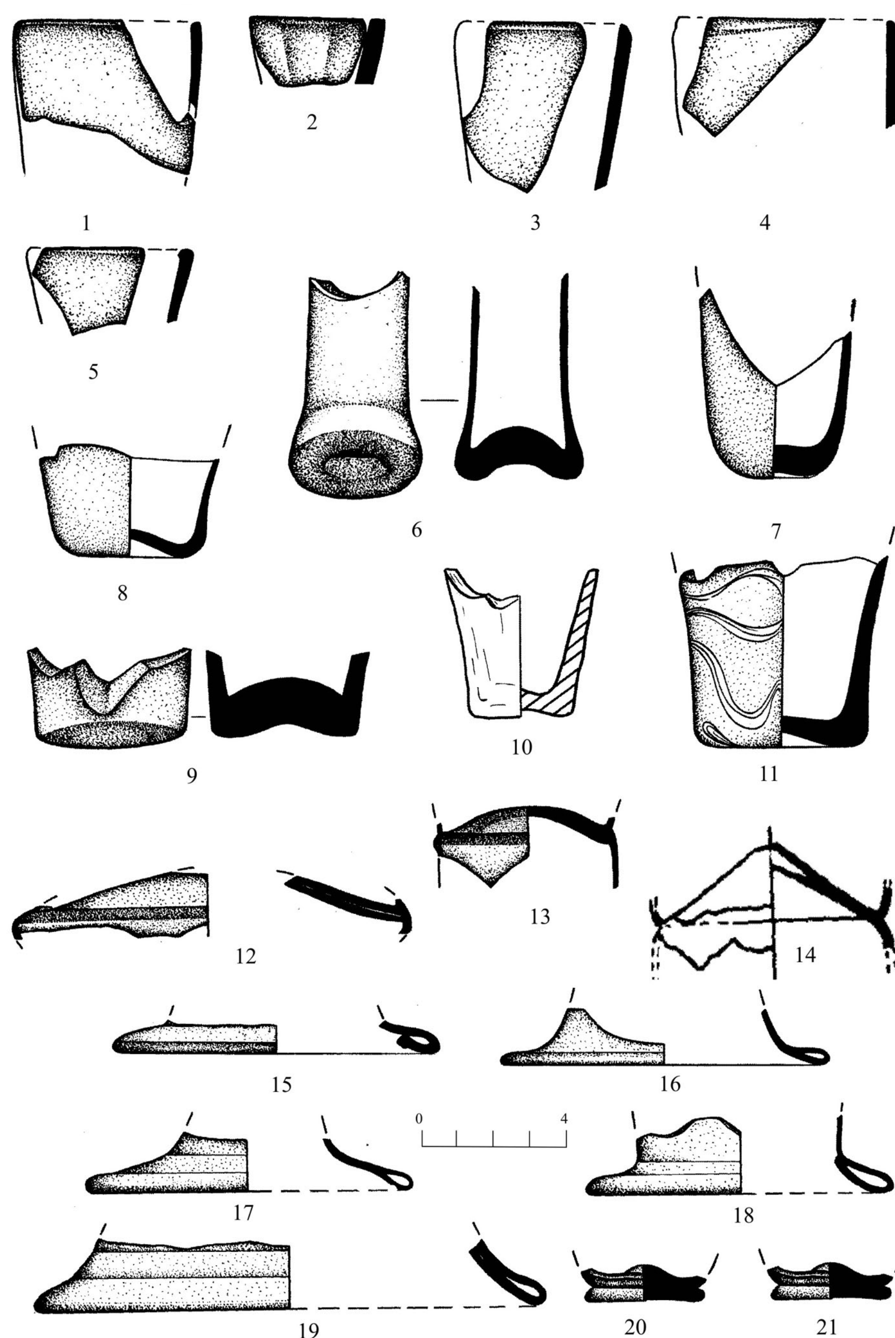

Рис. 2. Скляницы и стопки XVII–XVIII вв. (фрагменты) *(1–21)*

ставляется возможным, поскольку в коллекции представлены лишь венчики и поддоны с придонной частью (рис. 2: *13, 14, 16*). Подобные скляницы под названием «флетов» известны в польской литературе и были найдены в Мире и Лидском замке XIV–XV вв. [5, с. 112, рыс. 52–54]. В Витебске тип 3 хронологически приходится на слои первой половины XVII в. Не ранее начала XVII в. бытовали они и в Минске [8, с. 87]. Малочисленность изделий данного типа и хорошее качество стекла позволяют рассматривать «флеты» витебской коллекции как предметы импорта.

Тип 4 объединяет тонкостенные (0,20–0,25 см) скляницы без поддона, слегка расширяющиеся к устью, с плавно выгнутым у днища туловом. Изделия выдувались свободно, из тонкого (0,2–0,3 см) зеленоватого или почти бесцветного стекла. В стенках сосудов содержится много воздушных пузырьков. Днища скляниц округлые, слегка вогнуты внутрь, их диаметр колеблется в пределах 4,6–7,4 см, причем подавляющая масса имеет диаметр 5,0–5,2 см при толщине 0,5 см. Край венчика в скляницах данного типа слегка загнут внутрь или отогнут наружу.

Высота двух реконструированных сосудов второго типа – 6,7 и 8,0 см (рис. 1: *6, 7*). Соотношение высоты к диаметру устья – 1 : 1,2–1,4. Изделия подобной формы в Новогрудке датированы XII–XIII вв., витебские же скляницы ранее конца XVII – XVIII в. не встречены [5, с. 86, рыс. 38].

Тип 5 представлен нижней частью скляниц, днища которых выполнены методом заливки (рис. 2: *9*). Днища толщиной 0,75–1,00 см, как правило, слегка вогнуты внутрь, их диаметр стандартный – 4,7 см. Изделия имеют цилиндрическую форму или слегка расширяются к устью. Толщина стенок не превышает 3,5–5,5 мм. Описываемые скляницы были распространены в XVIII в. в Польше, высота их составляла 9,0 см [9, rys. 73). Данный тип следует рассматривать как переходный к стаканам.

Тип 6 объединяет три экземпляра ребристых скляниц без поддона, имеющих слегка вогнутые внутрь (до 0,3–0,7 см) днища диаметром 3,9–5,5 см, плавно переходящие в тонкостенное ребристое тулово (рис. 1: *12*). Хронологически описанные скляницы приходятся на слои второй половины XVI в.

К редким находкам в витебской коллекции стеклянной утвари следует отнести расписную тонкостенную скляницу с изображением библейского сюжета. Датировка данного сосуда древнерусским временем, опубликованная К. А. Лавыш, ошибочна, так как скляница найдена в непереотложенном слое XVII в. [10, рис. 35]. Химический состав стекла указывает на местное производство и позднее происхождение изделия.

Среди конических скляниц прослежено три устойчивых типа изделий.

Тип 1 – толстостенные скляницы (0,4–0,5 см) из окрашенного стекла различных оттенков зеленого цвета. Представлен семью целыми и имеющими полный профиль сосудами, а также многочисленными фрагментами венчиков и днищ. Среди данного типа встречаются изделия из зелено-голубого непрозрачного стекла, содержащие большой процент окиси меди. След понтии на донце является свидетельством свободного выдувания скляниц из зеленого непрозрачного стекла не слишком хорошего качества. Для данного типа изделий характерен небольшой диаметр днища (3,8–4,2 см) при диаметре устья 7,8–9,5 см. Высота сосудов варьирует в пределах 7,6–9,4 см, соотношение диаметра устья к высоте – 1,0 : 0,9, лишь в одном случае – 1,0 : 1,2. Венчик скляниц утончен и скошен внутрь или прямой. По внешнему виду описанные скляницы напоминают полоцкие сосуды. Правда, там они были распространены в XII–XIII вв. [5, с. 60, рыс. 18].

Следует различать большие и малые скляницы данного типа. Для больших скляниц (8,9–9,4 см) характерны округлые днища диаметром 3,9–4,2 см и широкие устья, диаметр последних иногда превышает высоту сосудов (рис. 1: *8*). Малые скляницы по высоте (7,6–7,7 см) и ее соотношению к диаметру устья (1 : 0,9) больше походят на стопки, но из-за днищ большого диаметра (3,8–4,0 см) отнесены нами к разновидности малых скляниц (рис. 1: *10*).

Тип 2 – тонкостенные (1,5–2,0 мм) сосуды с отогнутым наружу или прямым венчиком, по форме повторяющие вышеописанные скляницы. Диаметр днищ варьирует от 3,2 до 4,8 см. Высота полностью сохранившегося образца – 6,7 см (рис. 1: *9*). Скляницы типа 2 встречены в слое второй половины XVII в.

Тип 3 – ребристые довольно массивные скляницы, диаметр днищ у которых колеблется от 5,0 до 5,6 см, устья – до 10,5 см при толщине стенок 0,3–0,5 см. Изделия данного типа имеют прямой или слегка скошенный внутрь венчик. Высота реконструированной скляницы достигает 11 см (рис. 1: *11*). Аналогии не встречены.

Второй по численности категорией сосудов для питья являются **стопки (szklanecski).** Большинство из них выдували свободно из стекла различных оттенков зеленого цвета. В витебской корчме стопки представлены изделиями цилиндрической и конической формы семи типов и в основном повторяют форму скляниц. Конструкция и формовка придонной части изделий позволяет выделить среди стопок:

а) цилиндрические и конические сосуды со свободно формованным днищем (тип 1, 2);

б) стопки с тонкими и массивными донцами, выполненные методом заливки (тип 3, 4);

в) стопки на дисковидных (тип 5) и украшенных волнистым жгутом (тип 6) поддонах;

г) рифленые сосуды (тип 7).

Тип 1 – тонкостенные (0,2–0,3 см) цилиндрические стопки, незначительно расширяющиеся к устью, со слегка утолщенным днищем без поддона. Изделия этого типа имеют днища диаметром 2,5–3,5 см, устья – 3,9–5,6 см. Установить высоту изделий не представляется возможным (рис. 3: *11*). Аналогии описываемым стопкам известны среди новогрудских и полоцких стопок XII–XIII вв. [5, с. 60, 87, рыс. 18, *л*, *ж*, 39, *б*], в Польше в XVI–XVII вв. [11, rys. 14].

Тип 2 представлен толстостенными стопками конической формы, шесть из которых имеют полный профиль. К первой разновидности относятся стопки резко выраженной конической формы с плавно скошенным наружу венчиком. Диаметр днища достигает 2,6–3,0 см, толщина стенок неравномерная: в средней части она гораздо меньше. Соотношение между диаметром устья и высотой – 1,0 : 1,1. Высота изделий данного вида варьирует в пределах 7,3–7,6 см (рис. 3: *7*).

Вторая разновидность объединяет сосуды конической формы, с диаметром донца 3,2–4,2 см при высоте стопки 6,7–8,9 см. Соотношение между диаметром устья и высотой неустойчиво – 1,0 : 0,9;

1,0 : 1,0; 1,0 : 1,2, толщина же везде одинаковая – 0,5 см (рис. 3: *10, 12*).

Тип 3 – толстостенные (0,3–0,4 см) конические стопки с массивными донцами, выполненные методом заливки. Высота заливных днищ колеблется от 1,1 до 2,2 см, диаметр – 2,7–4,9 см, но в основном 3,2 см. Днище, как правило, имеет цилиндрическую форму, в то время как корпус имеет форму резко расширяющегося к устью конуса (рис. 3: *1, 2*). Соотношение высоты днища к высоте чаши варьирует от ⅓ до ½ изделия. Из-за отсутствия верхних частей установить высоту сосудов данного типа и диаметр устья очень проблематично. Стопки подобной формы встречены во время раскопок в Киеве, Минске, Могилеве в слоях XVII–XVIII вв. [3, мал. 239, 15; 8, рыс. 3, *к*; 12, с. 82]. Аналогии известны и в Полоцке, правда, в XII–XIII вв. [5, с. 60, рыс. 18, *е*].

Тип 4 – конические стопки с тонкими донцами, выполненными в технике заливки. В витебской коллекции представлены как экземплярами с полным профилем, так и фрагментами придонных частей, устья. Диаметр днищ таких стопок не превышает

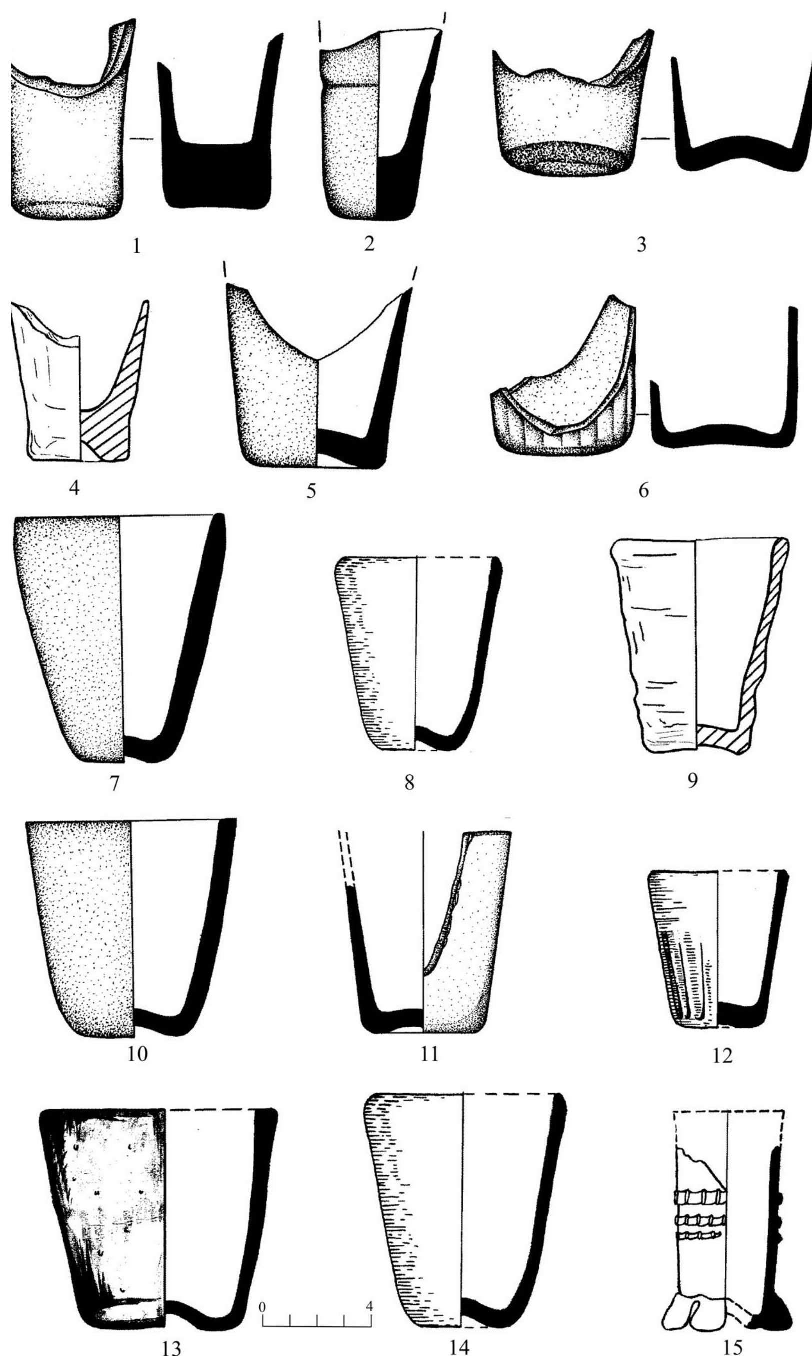

Рис. 3. Основные типы стопок XVII–XVIII вв. *(1–15)*

4,0–4,3 см, высота – 7–9 см. Стопки имеют коническую форму, неровные стенки. Высота реконструированных экземпляров не превышает 7,5 см (рис. 3: *4, 9*). Стопки подобной формы известны в Минске (XVI–XVIII вв.) [8, рыс. 3, *ж*].

Тип 5 представлен нижними частями конических стопок на дисковидных поддонах, которые крепились к слегка вогнутому внутрь днищу. Диаметр поддонов – 2,6–3,6 см, высота – 4,0 см (рис. 2: *19, 20*). Судя по размерам днища (2,3–3,2 см), изделия могли иметь небольшую высоту; толщина стенок колебалась от 1,5 до 2,5 см. Аналогичные стопки встречены в Минске в слоях XVII–XVIII вв. [8, с. 84, рыс. 3, *м*]. Витебские стопки также происходят из слоя XVIII в. Однако российские археологи датируют подобные сосуды в Новгороде XII–XIII вв. [13, с. 118, рис. 5, 7].

Тип 6 – тонкостенные стопки (0,2 см) из светло-зеленого стекла, по внешнему виду полностью соответствующие типу 1 цилиндрических скляниц. Донца диаметром 2,0–2,3 см украшены налепным жгутом шириной 1 см в виде девятилепестковой розетки. По тулову изделия орнаментированы тройной рифленой лентой (0,2–0,5 см). Высота стопок – 6,5–6,7 см (рис. 3: *15*).

К ***типу 7*** относятся две стопки из светло-зеленого стекла, выдутые в форму, с рифлеными неглубокими желобками в нижней части. Сосуды сохранились на высоту полного профиля, что позволило полностью реконструировать изделия (рис. 3: *12*): тонкостенные сосуды высотой 4,6 см, стенки которых переходят в заостренный на клин край венчика. Диаметр утолщенного и слегка вогнутого днища достигает 3,3 см. На одном из сосудов, обнаруженном в слое XVII в., сохранился фрагмент волютообразного рисунка, гравированного алмазным сверлом [14, с. 17, рыс. 2, *а*].

Помимо скляниц и стопок в качестве посуды для питья «меда, пива, напитков старых» использовали бокалы и рюмки.

Бокалы представлены венчиками и нижними частями сосудов, именуемых в польской литературе «pucharkami dzwonowatymi» [15, с. 130]. Изделия тюльпановидной формы свободно выдували из светло-зеленого, почти бесцветного стекла. Затем формовали нижнюю часть бокала – кольцевидный поддон с глубоко вогнутым дном, которое сливали со стенками сосуда. Дно неплотно прилегало к корпусу, свидетельством чего может служить зазор в виде петли между внешней и внутренней стенками поддона. Диаметр поддонов колеблется от 5,5 до 8,5 см. В бокалах зафиксировано три варианта оформления края устья:

а) плавно отогнутый наружу край;

б) резко оттянутый наружу венчик;

в) загнутый вниз край венчика (рис. 4: *1, 4, 5*).

Графическая реконструкция бокалов позволила установить их высоту – 10,6 см (рис. 4: *2*). Аналогичные сосуды встречены в Новогрудке (с 20-х годов XVII в.), в Новгороде (XIII в.) [5, с. 86, рыс. 39, *г*; 13, с. 119, рис. 5, 12]. В польских материалах пухарки относятся к концу XVI – XVII в.[16, s. 249, rys. 1, *a, b*; 11, rys. 11, 12].

Рюмки (kiliszhy) – небольшие сосуды конической формы с округлым или воронковидным донцем, крепящимся к поддону – стопе. По способу соединения корпуса и стопы различают два вида рюмок:

а) изделия, в которых стопа крепится непосредственно к корпусу;

б) рюмки, в которых стопа соединяется с корпусом посредством ножки.

Среди сосудов первого вида следует различать: тонкостенные рюмки резко выраженной конической формы с округлым вогнутым днищем (вариант «а»). По краю к донцу крепится конусовидный полый поддон высотой 1,4 см и диаметром 5,0 см (рис. 4: *14*). В целом эти рюмки напоминают описанные выше бокалы – «пухарки». Подобные сосуды встречены в слое XVII в. при раскопках Могилева [3, мал. 235, 9].

К варианту «б» отнесены конусовидные ребристые рюмки с узким устьем (4,8 см), край которого плавно скошен наружу. Высота изделия достигает 9,6 см (рис. 4: *3*). К узкому днищу диаметром 1,5 см крепили штампованную, почти прямую стопу с поднятыми ступенчатыми плечиками. Диаметр стопы – 5,0 см.

Второй вид рюмок представлен тремя типами изделий.

Тип 1 – тонкостенные конические рюмки из светло-зеленого стекла, изготовленные методом свободного выдувания сосуда. Днища рюмок диаметром 1,1–1,4 см слегка вогнуты внутрь. Ножка высотой 1,70–2,25 см состоит из 2–3 дисков диаметром 1,3–2,1 см (увеличение размеров дисков наблюдается к стопе). Толщина дисков колеблется от 0,30 до 0,65 см. В одних сосудах к нижнему диску крепили свободно выдутую коническую стопу (рис. 4: *13*). Подобные рюмки известны в польской и белорусской литературе под названием «келихи». Они встречены в Лиде, Мире, в слоях XVI–XVII вв. [6, с.43; 14, с. 116–117, рыс. 61–63].

Тип 2. Широкую популярность у белорусской шляхты и простолюдинов имели конические рюмки на ножке из 2–3 дисков, но без стопы – подставки, так называемые кулявки. Подобные сосуды можно было поставить на стол, лишь выпив содержимое до дна и перевернув чашу устьем вниз. Кулявки встречены в слое XVII в. при раскопках Лидского замка [3, мал. 235, 3].

Тип 3 – тонкостенные конические рюмки с воронкообразным донцем на высоких гладких ножках. Изделия хорошего качества. Их выдували из бес-

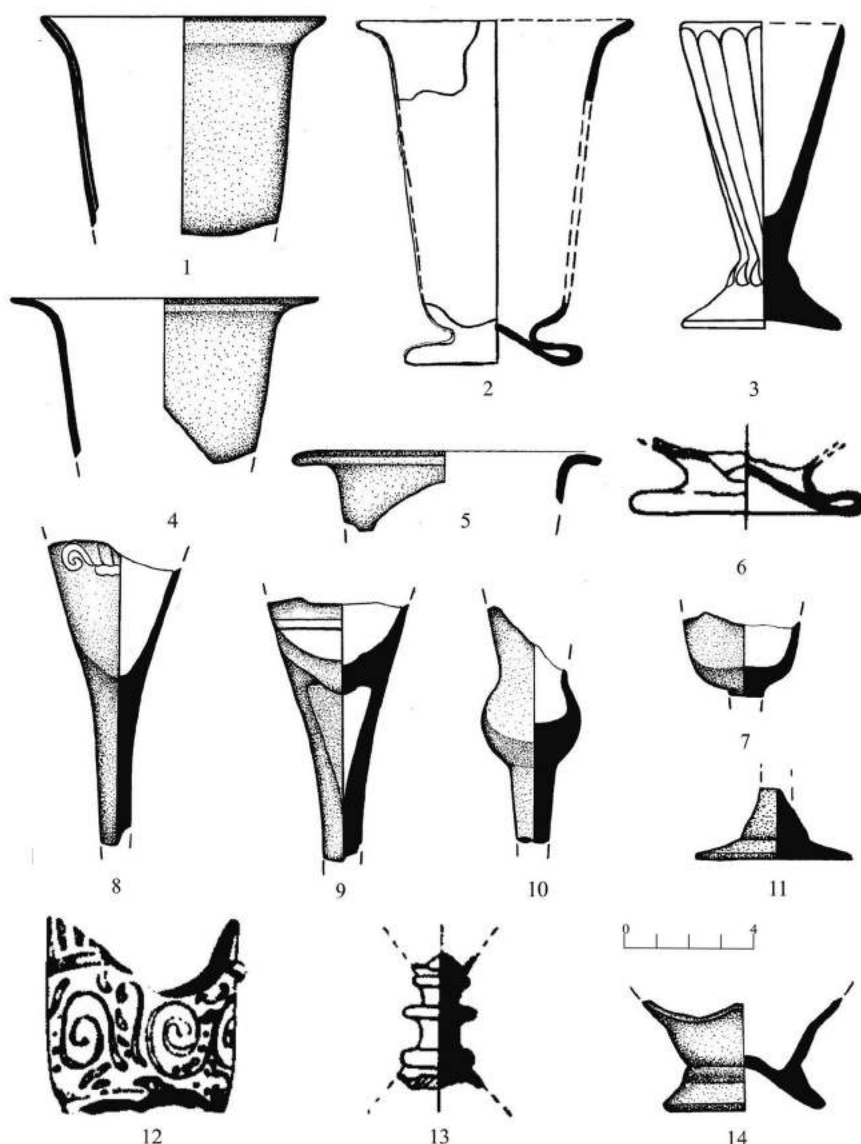

Рис. 4. Бокалы и рюмки конца XVI – XVIII в. (фрагменты) *(1–14)*

цветного стекла (отсутствуют воздушные пузыри), на стенки наносили растительный или геометрический декор, выполненный в технике травления (рис. 4: *7–10*).

Среди рюмок данного типа необходимо различать изделия с ножкой конической формы, пустотелой в верхней части (вариант «а») (рис. 4: *8*). Данный вариант характерен для слоя XVII – первой половины XVIII в. Вариант «б» объединяет рюмки с цельнотянутыми цилиндрическими ножками, формованными щипцами непосредственно во время выдувания чаши (рис. 4: *7, 9*).

Кроме верхних частей сосудов и ножек в культурном слое Витебска встречено довольно много стоп, позволяющих отметить разнообразие способов их крепления. Основное количество стоп выдували свободно, а затем прикрепляли к утолщенной в нижней части ножке. Иногда край стопы загибали в виде петли внутрь. Несколько изделий из слоя середины–второй половины XVIII в. выполнено методом штамповки.

Разнообразие ассортимента сосудов для питья, безусловно, объясняется принадлежностью к питейному заведению, поскольку вне корчмы подобная стеклянная посуда встречалась не часто.

Для хранения и перевозки жидкостей в средневековом Витебске использовали различную тару: кварты, бутли и бутлики, бутылки и бутыли.

Наиболее ранняя и довольно многочисленная категория сосудов для хранения жидкостей – **бутли** – невысокие сосуды с выпуклым, относительно низким, туловом, плавно переходящим в довольно высокое горло (6,5–9,5 см). Соотношение высоты горла к высоте тулова колеблется в пропорции 1,0 : 1,1.

Бутли свободно выдували из прозрачного стекла различных оттенков зеленого цвета, реже коричневого, желтого и голубоватого. Днища сосудов, слегка вогнутые внутрь, имели диаметр от 10 до 15 см (рис. 5). Стенки бутлей были значительно тоньше днищ – 1,5–3,5 см. По форме слива различают два варианта сосудов:

а) с отогнутым наружу краем (рис. 5: *3*);

б) с прямым устьем, окаймленным по краю одинарным круглым жгутом (0,40–1,55 см) (рис. 5: *1, 2, 4, 5*).

Реконструированная автором статьи бутля конца XVII – XVIII в. высотой 18 см имеет длинную (9,1 см), слегка расширенную к тулову шейку, максимальный диаметр выпуклого тулова (13,5 см) приходится на нижнюю часть сосуда (рис. 5: *6*). Диаметр днища составляет 11 см. Иногда боковые стенки сосудов украшали стеклянными медальонами-клеймами. Три таких клейма были обнаружены на бутлях начала XVII в. и рубежа XVII–XVIII вв.

Одно клеймо представляло собой круглую пластину диаметром 6,0 см, толщиной 0,7 см. По

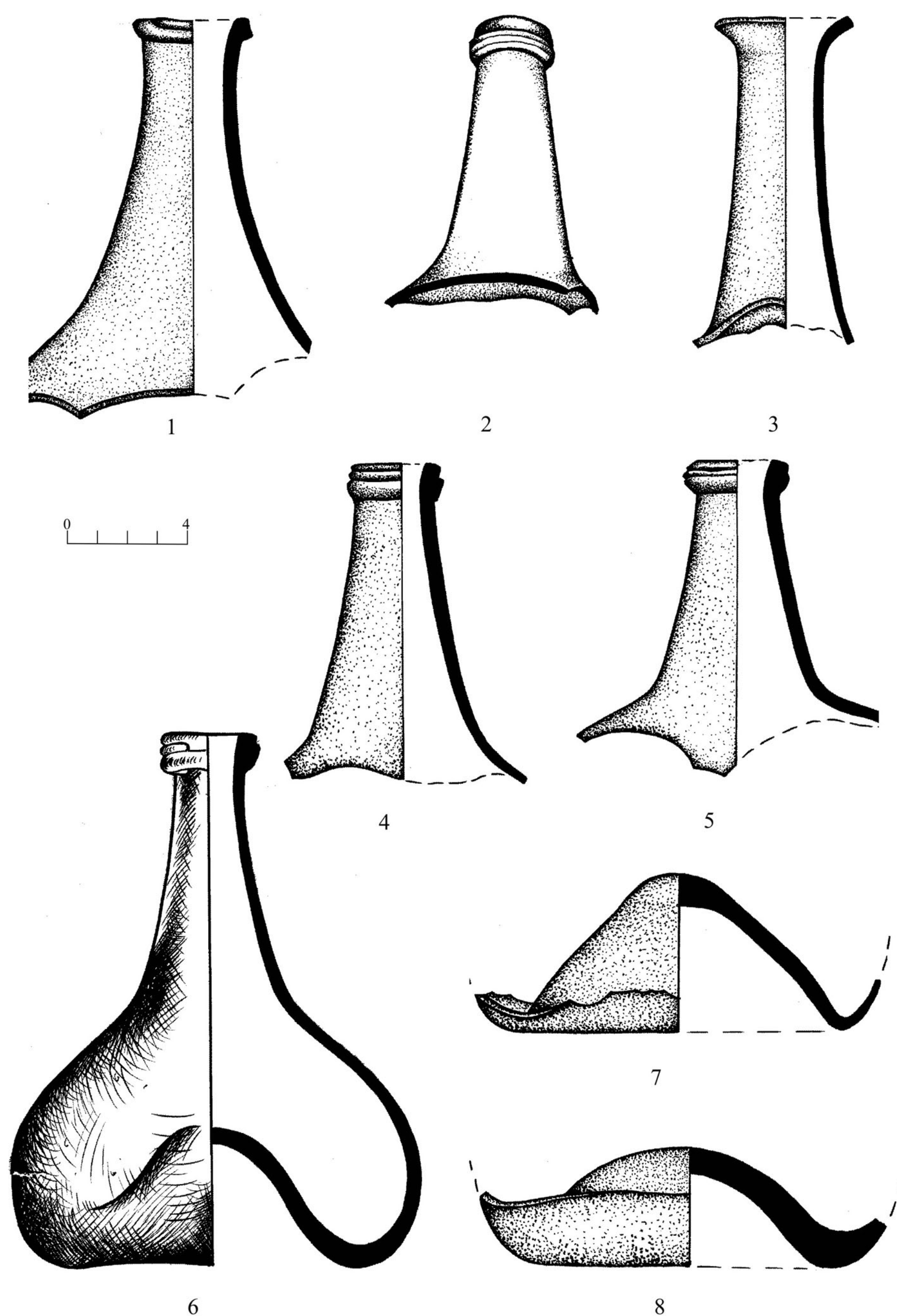

Рис. 5. Реконструкция и фрагменты бутлей XVII–XVIII вв. *(1–8)*

краю медальона шла круговая надпись латиницей «FRANS IVNLING», которая указывала имя мастера (рис. 6: *5*). В центре пластины изображен герб: лев, стоящий на задних лапах. В передних лапах он держит атрибуты стеклодела: понтии и стеклянную трубку. Возле задних лап зверя стоит готовое изделие XVII в. Фамилия мастера, герб позволяют предположить, что сосуд мог служить предметом импорта и был изготовлен на месте мастером-переселенцем из немецкого города.

Два других клейма размерами 9,7 × 4,3 см с изображением герба «Брама» указывают на принадлежность одному из знатнейших родов Великого княжества Литовского – Огинским (рис. 6: *2*). Монограмма позволяет установить имя и титул владельца «M O K V»: Марциан Огинский каштелян витебский. Из документов известно, что Марциан, младший сын местника литовского Симона Огинского, с 1730 г. был воеводой витебским [17, s. 49]. Однако первоначально он, как и отец, занимал должность местника, затем каштеляна Витебска. По-видимому, в этот период своей деятельности он являлся заказчиком стеклянной тары для хранения вина, а возможно, и владельцем мастерской по ее производству.

Бутли, подобные витебским, обнаружены в слое XVII в. в Мирском замке, в королевском замке в Варшаве они датированы XVIII в. [18, s. 277, rys. 73].

В коллекции витебских бутлей следует выделить небольшую группу так называемых бутликов, или флаконов. От описанных выше сосудов они отличаются лишь размерами. Диаметр днищ бутликов не превышает 5,4–8,5 см. Один сосуд из слоя XVII в. имеет овальную форму днища и ребристые стенки. Изготовлен он из тонкого стекла зеленого цвета путем свободного выдувания.

Кварты известны с позднего средневековья как аптекарская посуда, а в XVII в. их стали широко использовать для хранения жидкостей, преимущественно спиртных напитков. В витебской корчме найдено более 200 фрагментов днищ, горлышек и стенок данной категории тары, изготовленных из зеленого стекла различных оттенков. Реже встречаются

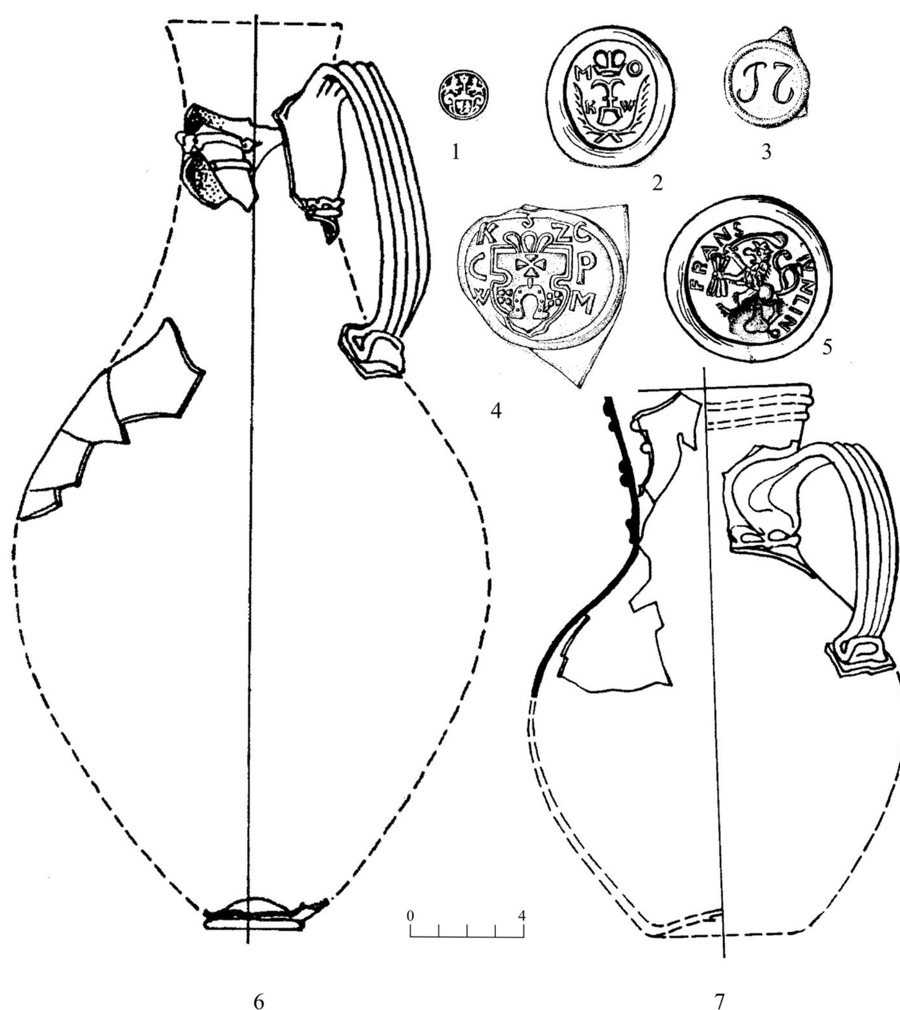

Рис. 6. Стеклянные клейма *(1–5)* и кувшины (реконструкция) *(6, 7)* XVII–XVIII вв.

сосуды из бесцветного или бело-голубого (примесь окиси меди) стекла. Изделия выдували свободно, а затем щипцами вытягивали устье (рис. 7: *1, 5, 6, 8*). Иногда шейку формовали отдельно и в горячем виде прикрепляли к тулову, на что указывают наплывы горячей стекломассы и рельефный валик в месте соединения шейки и плечика (рис. 7: *2−4, 7*). Подавляющее большинство сосудов имеют форму квадрата, лишь несколько кварт прямоугольные. М. М. Яницкая относит последние к четырехугольным «фляшам» – разновидности кварт, подобных урецко-налибокским сосудам XVI–XVII вв. [14, с. 19].

По форме тулова следует различать два вида кварт: округлореберные и острореберные. Последние российские и белорусские археологи выделяют в особую разновидность – «штофы» [19, с. 53; 20, с. 51]. В то же время польские исследователи считают кварты разновидностью четырехгранных бутылок, смоделированных в специальных формах [21 s. 104, rys. 83].

Кварты с округлыми ребрами, по мнению белорусской исследовательницы позднесредневекового стекла М. М. Яницкой, получались в результате прихлопывания стеклянного пузыря с четырех сторон

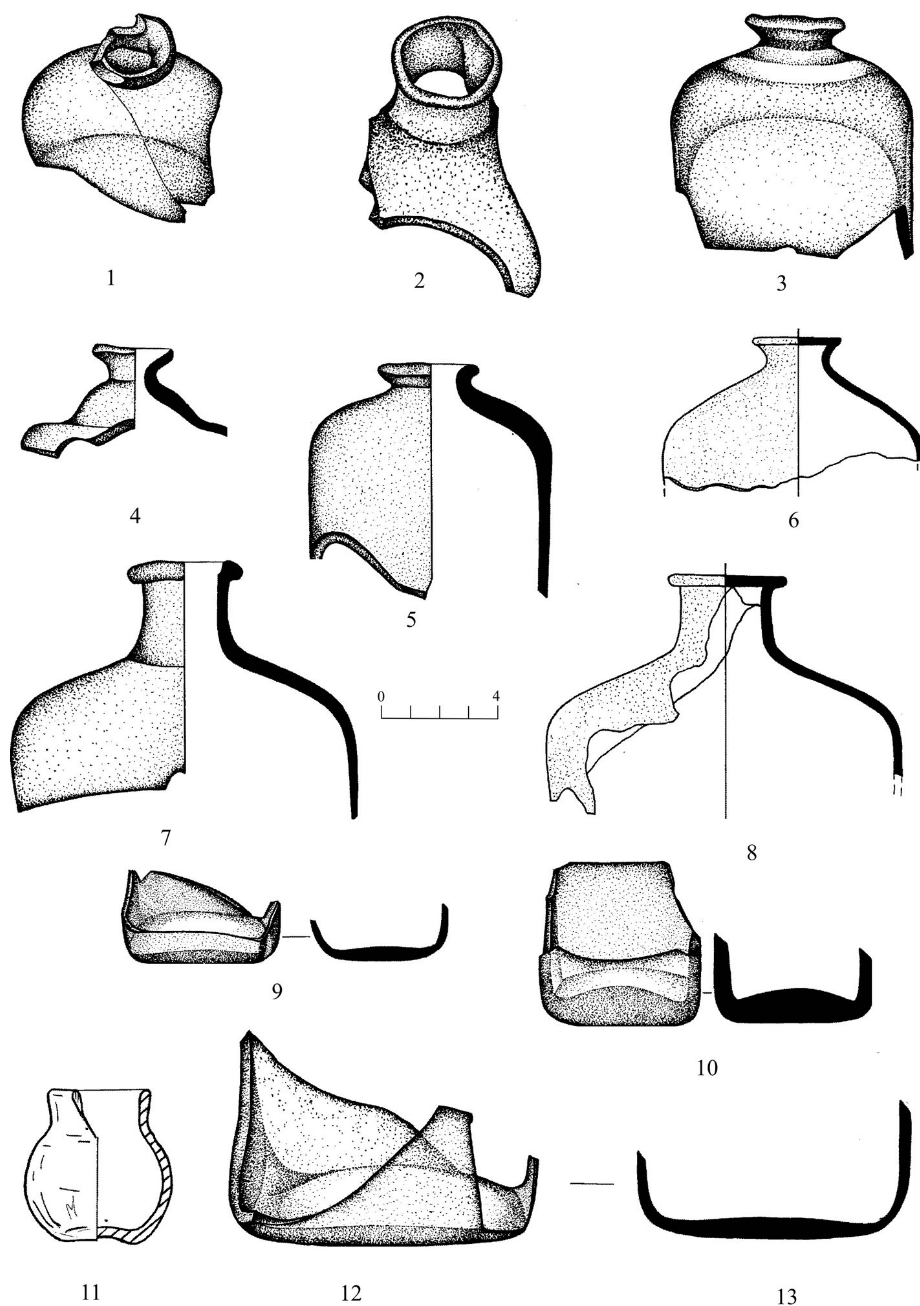

Рис. 7. Кварты *(1–10, 12, 13)* и слезница *(11)* конца XVII – XVIII в. (фрагменты)

лопаточкой [14, с. 23). Днище изделий квадратное с длиной стороны от 8,4 до 10,0 см, всегда вогнутое (до 1,0–1,3 см), в некоторых случаях центр его смещен (рис. 7: *9, 10, 12*). Лишь дважды встречены прямоугольные кварты данного типа (размеры днищ: 7,2 × 8,7 – 7,5 × 8,0 см). Толщина днищ в основном выдержана в пределах 0,4–0,5 см, изредка она достигает 1,15 см. Стенки кварт данного вида утолщены к днищу от 2–3 до 6 мм. В стекле содержится значительное количество воздушных пузырьков. Сосуды имеют очень короткую шейку и отогнутый наружу слив, которые вытягивали из корпуса изделия. В культурном слое Витебска кварты с округлыми ребрами встречаются исключительно в слоях XVII–XVIII вв., лишь единичные экземпляры могут быть датированы концом XVI в.

Острореберные кварты преимущественно прямоугольной формы размерами 7,2–7,8 × 9,2–10,0 см ***(тип 1)***. Лишь изредка встречаются квадратные кварты с острыми ребрами. По сравнению с вышеописанными сосудами они имеют более толстые стенки (0,3–0,6 см) и плоские днища (1,1–1,5 см), которые указывают на моделировку в форме. Отмечено улучшение качества стекла – уменьшенное содержание пузырьков воздуха в стенках. Ребра острые, прямые. В одной из кварт конца XVII в. на широкой грани зафиксирована ниша глубиной 0,3 см. О. Н. Левко считает острореберные кварты с прямыми плечиками предметами импорта из российских городов [19, с. 53].

Во второй половине XVII в. среди острореберных кварт выделилась особая группа сосудов – с вогнутыми внутрь стенками ***(тип 2)***. Изделия хорошего качества (отсутствуют воздушные пузыри) выдували свободно при помощи понтии диаметром 2,2 см. Размеры днищ варьируют в пределах 6,6 × 7,7 см – 8,8 × 9,4 см.

По форме и способу оформления верха изделий: слив + шейка + плечико, – среди кварт обоих типов выделено два варианта.

Вариант «а» – сосуды с очень короткой шейкой, переходящей в резко отогнутый наружу слив. Отмечено два способа оформления устья: цельное – вытягивание его из корпуса сосуда и прилепное – формовка шейки и слива из отдельного куска стекломассы. В квартах варианта «а» в основном широкие покатые плечики. Однако встречены сосуды со ступенчатыми плечиками, в которых верхняя округлая ступень плавно переходит в нижнюю горизонтальную (рис. 7: *4*). Кварты с короткой шейкой характерны для слоя конца XVI – XVII в., но отдельные экземпляры встречались до XVIII в.

Вариант «б» объединяет кварты с высокой шейкой (1,7–2,8 см), завершающейся прямым сливом (рис. 8: *1–10*). По краю устье декорировали круглым или треугольным жгутом, или плоской лентой. В одном случае круглый жгут нанесен на шейку в 0,4 см от края слива. Плоская же лента, напротив, обычно выступала над устьем, увеличивая тем самым высоту горла на 0,5 см. Иногда широкий плоский поясок (шириной 1,2 см) крепили к верхнему обрезу под наклоном, тем самым несколько сужая устье кварты (рис. 8: *1*).

Среди кварт варианта «б» различают сосуды с узким и широким плечиком. Узкое плечико в месте соединения с шейкой резко опущено вниз, образуя тем самым своеобразный валик (рис. 8: *5*). Профилировка же широкого плечика позволяет различать сосуды с прямым, покатым и ступенчатым плечиком (рис. 8: *7, 8*). Шейку кварты с частью ступенчатого плечика формовали исключительно из отдельного куска стекломассы, а затем соединяли с основой (рис. 8: *6, 9*). Сосуды с венчиками описываемого варианта были распространены в течение XVII–XVIII вв., в то время как вариант «а» встречен только в комплексе с материалами XVIII в.

Изучив коллекцию кварт из раскопок городов и замков позднего средневековья и нового времени на территории Беларуси, России, Украины, Польши, мы попытались реконструировать витебские кварты конца XVI – XVIII в. Наиболее ранним видом сосудов являются квадратные кварты с округлыми ребрами высотой 25,5 см, имеющие плавно отогнутый наружу венчик. Данные изделия появились в конце XVI в., и были распространены вплоть до начала XVIII в. Однако максимум их употребления приходится на первую половину XVII в. Подобные кварты известны в XVI в. в Логойске, в XIV в. в Лиде, в XVIII в. в королевском замке в Варшаве [5, рыс. 64; 21, s. 104, rys. 83]. В XVII–XVIII вв. широкое распространение получили прямоугольные кварты второго вида с высоким горлом и устьем, оформленным жгутом. Данные сосуды имели покатые или рифленые плечики, высота кварт достигала 20 см (рис. 8: *13*). Аналоги витебской посуды встречены среди стеклянной тары XVII–XVIII вв. в Киеве, Мирском замке (правда, в мирских квартах устье оформляли жгутом лишь с XVIII в.) [6, с. 43; 12, с. 83]. В Ленинграде и на территории Польши прямоугольные кварты использовали только в XVIII в. [22, рис. XVIII].

В XVIII в. получили распространение и кварты типа 2 – с квадратными вогнутыми днищами. Для них характерно прямое плечико и высокая шейка с устьем, украшенным круглым жгутом (тип 2А). К сожалению, установить высоту этих кварт пока не представляется возможным. На плечике нескольких кварт имеется круглое клеймо диаметром 2,7 см, на котором изображена корона и помещена латинская надпись «London». Подобные клейма довольно частая находка как на территории Беларуси, так и в Польше [23, s. 76).

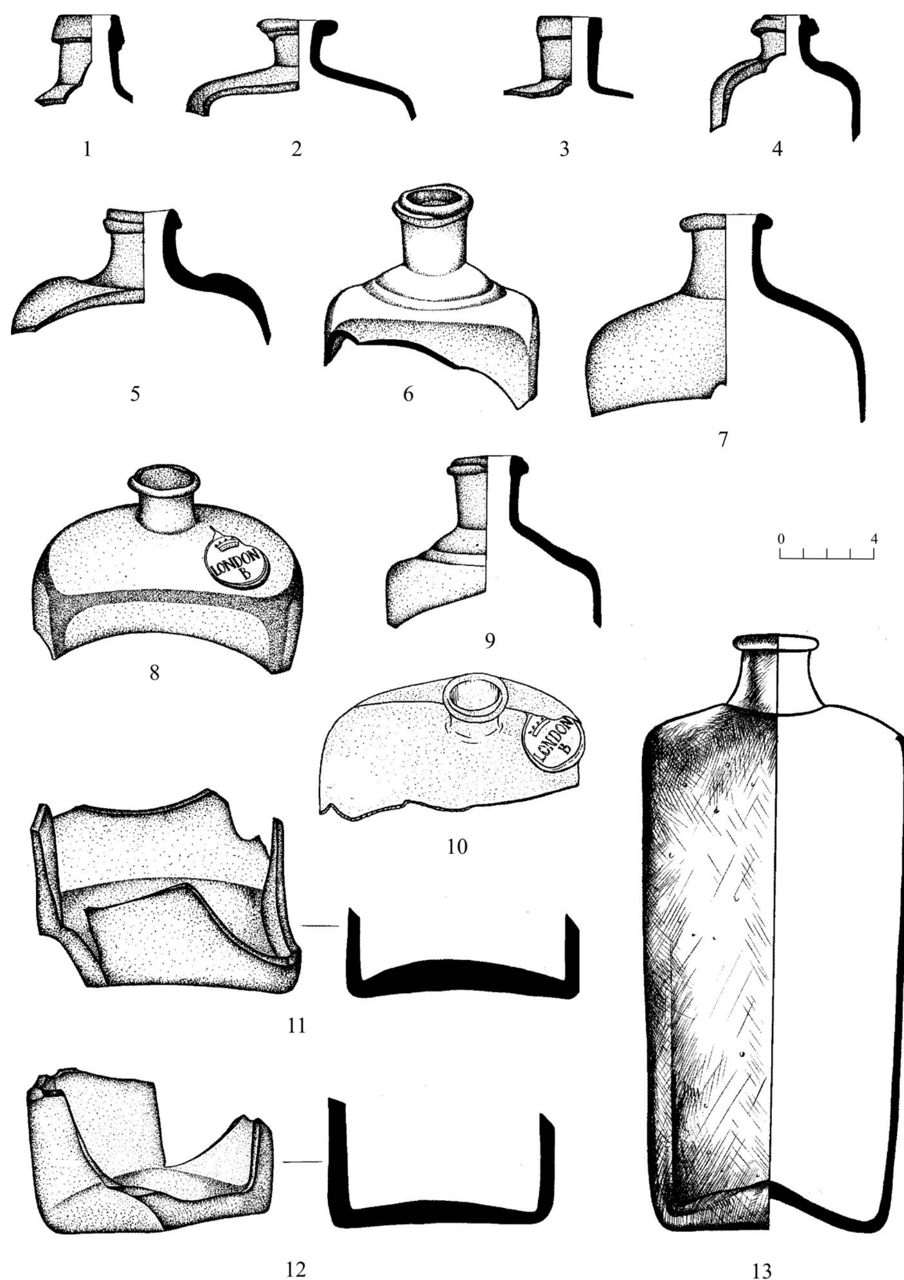

Рис. 8. Штофы (фрагменты) *(1–12)* и реконструированный сосуд *(13)* XVIII в.

Бутылки. Для хранения и транспортировки жидкостей, водки, вина, пива и даже лекарств использовали два вида цилиндрических бутылок: круглые и граненые (рис. 9).

Круглые бутылки из зеленого и коричневого стекла различных оттенков выдували в форму и сразу же брали на понтию для моделирования устья. Днища сосудов диаметром 5,1–8,7 см вогнуты внутрь на глубину 1,3–5,8 см. Толщина стенок колеблется от 0,3 до 0,7 см. Бутылки имеют, как правило, узкий слив и длинную шейку. Форма последней и способ оформления устья позволяют выделить в витебской коллекции три типа изделий.

Тип 1 – бутылки высотой 8,4–9,2 см с прямой шейкой, плавно переходящей в опущенное плечико и тулово (рис. 9: *1*). Лишь в одном случае бутылка имеет резко выраженный переход к плечику. Устье сосудов практически всегда декорировали одинарным круглым (0,40–0,55 см) жгутом или плоской лентой (0,6–1,8 см). По способу оформления края слива выделено три варианта бутылок:

а) с прямым сливом;

б) отогнутым наружу краем;

в) коническим сливом, который образован широкой (1,3–1,8 см) плоской лентой, наплывающей на край.

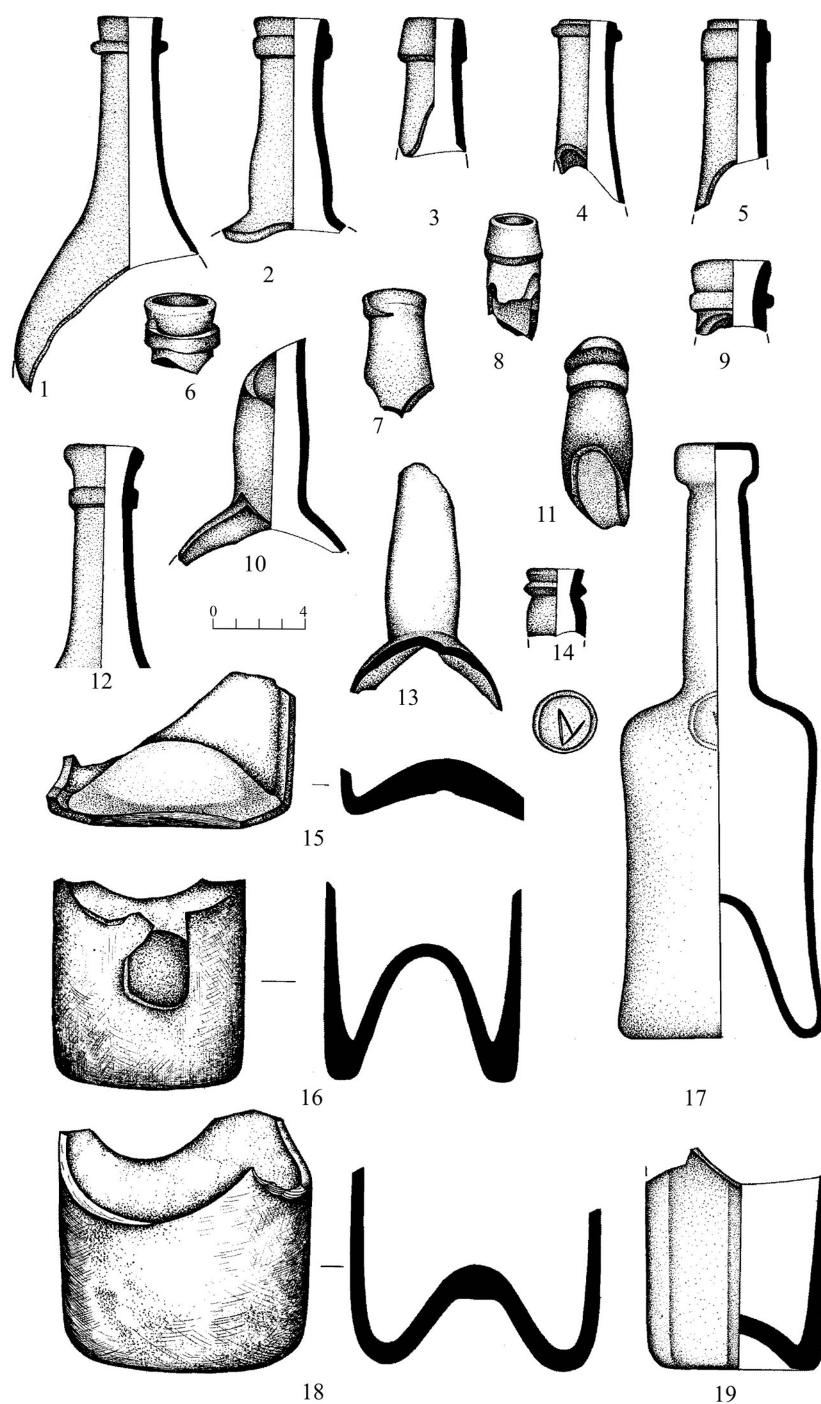

Рис. 9. Бутылки конца XVII – XVIII в. *(1–19)*

Тип 2 отличается от бутылок типа 1 высоким (не менее 7,4 см) расширенным в средней части горлом, резко переходящим в покатое плечико. Переход от плечика к тулову – плавный (рис. 9: *10, 11, 13*). Ниже отогнутого наружу венчика в качестве декора идет одинарная, реже двойная лента шириной 0,6–1,0 см. В единичных экземплярах XVII в. широкая (1,2 см) лента идет по краю горла и немного наплывает на слив, создавая эффект «крыши домика» [8, с. 87].

Тип 3 представлен тонкостенными сосудами (0,3 см) с высоким почти прямым горлом (или слегка утолщенным в средней части). Устье сосуда по краю декорировано широкой (1,6 см) плоской лентой. Плечики бутылок почти прямые, плавно переходят в цилиндрическое тулово. Особенность изделий типа 3 – слегка вогнутая внутрь центральная часть тулова. Диаметр сильно вогнутого (глубина 5,8 см) днища – 8,0 см. Высота целого изделия (единствен-

ный экземпляр) – 24,0 см, соотношение высоты горла и тулова – 1,0 : 1,4 (рис. 9: *17*).

На плечике бутылки имеется клеймо диаметром 2,7 см, по краю которого проходит рельефный кант. В центре медальона изображена геометрическая фигура, напоминающая литеру «А». Похожее написание данной литеры зафиксировано на обручальном кольце середины XVII в., найденном в корчме.

В культурном слое Витебска сосуды первых двух типов были распространены в течение всего XVII в., причем бутылки первого типа продолжали существовать и в XVIII в. В конце XVII в. появились изделия типа 3, которые использовали и в последующем столетии.

Среди стеклянных сосудов Мирского замка и королевского замка в Варшаве, в Торуни бутылки известны в XVIII в. [23, s. 76 , t. II, 1; 24, s. 97]. В Санкт-Петербурге, Москве и Киеве цилиндрические бутылки датированы XVII–XVIII вв. [12, с. 83, рис. 1: *6−8*; 20, с. 52; 22, с. 18, рис. XIX‒XXI].

Граненые бутылки отличаются от цилиндрических лишь формой тулова, которое, как правило, имеет 6–8 граней (рис. 9: *19*). Граненые днища указывают на технологию изготовления – выдувание в форму.

Описанные категории столовой посуды не исчерпывает всего многообразия стеклянной утвари. Нередко в витебской коллекции встречаются рифленые петлеобразные ручки из светло-зеленого стекла. В большинстве случаев они принадлежат сосудам цилиндрической формы, по-видимому, кубкам (куфлям), получившим распространение на белорусских землях во второй половине–конце XVIII в. От последних чаще всего сохранились фрагменты придонных частей и устья. Наряду с ручками кубков встречено небольшое количество ручек от збанов. Сами же збаны представлены настолько фрагментарно, что возможна лишь гипотетическая их реконструкция. М. М. Яницкой и автору данной статьи удалось реконструировать два вида сосудов: на дисковидном поддоне и без него. Оба сосуда выдували свободно из светло-зеленого прозрачного стекла, шейку декорировали рифленой лентой (рис. 6: *6, 7*). Интересна и находка практически полностью сохранившейся слезницы XVIII в. (рис. 7: *11*). Изделия аналогичной формы известны в гродненской коллекции стеклянной посуды, правда, второй половины XIV в. [5, мал. 50, *в*].

Таким образом, стеклянная посуда в Витебске появилась довольно поздно: во второй половине–конце XVI в. В последующие столетия она получила такое широкое распространение, что постепенно вытеснила аналогичную по назначению керамическую утварь. Разнообразие ассортимента объясняется в первую очередь существованием в Витебске и его округе в XVII в. стекольных гут. В первой половине XVII в. сведения о витебских стеклоделах появились в письменных источниках (1625, 1641, 1665 гг.) [25, с. 10, 33; 26, с. 74). К середине XVIII в. городские стекольщики имели собственную цеховую организацию, которой был дарован королевский привилей [27, с. 488].

Богатейшая коллекция стекла дала нам уникальную возможность проследить употребление горожанами в XVI–XVIII вв. стеклянной утвари, изучить художественно-стилевые и технологические изменения, которые происходили в этот период, а также уровень материальной культуры витебских мещан.

Литература

1. Бубенько, Т. С. Раскопки окольного города феодального Витебска / Т. С. Бубенько // Археологические открытия 1982 года. – М.: Наука, 1984. – С. 348–349.

2. Белоруссия в эпоху феодализма : сб. документов и материалов : в 3 т. – Минск : Изд-во АН БССР, 1959. – Т. 1. – 516 с.

3. Ляўко, В. М. Шкляны посуд. Асартымент, тыпалогія, храналогія. Іншыя вырабы / В. М. Ляўко // Археалогія Беларусі: у 4 т. – Т. 4: Помнікі XIV–XVIII стст. – Мінск, 2001. – С. 352–356.

4. Бубенько, Т. С. Стеклянная посуда из Витебска / Т. С. Бубенько // Древности Литвы и Беларуси. – Вильнюс : Мокслас, 1988. – С. 125–129.

5. Яніцкая, М. М. Вытокі шкларобства Беларусі / М. М. Яніцкая. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – 160 с.

6. Трусаў, А. Шкло Мірскага замка / А. Трусаў, А. Ляшкевіч // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – Мінск, 1984. – № 3. – С. 42–43.

7. Polskie szkło do połowy 19 wieku. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1974.

8. Собаль, В. Е. Шкляны посуд Мінска XII–XIX стст. / В. Е. Собаль, М. М. Яніцкая // Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – С. 83–91.

9. Historia kultury materialnej Polski w zarysie. – Wrocław, 1978. – T. III: od XVI do połowy XVII w. – S. 473.

10. Лавыш, К. А. Художественные традиции восточной и византийской культуры в искусстве средневековых городов Беларуси (X–XIV вв.) / К. А. Лавыш. – Минск : Беларус. навука, 2008. – 208 с.

11. Wyrobisz, A. Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku / A. Wyrobisz. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1968. – 228 s.

12. Шовкопляс, А. М. Некоторые гутные стеклянные изделия из Киева / А. М. Шовкопляс // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 81–85.

13. Щапова, Ю. Л. Стеклянные изделия Новгорода / Ю. Л. Щапова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. : Наука, 1963. – № 117. – С. 65–134.

14. Яніцкая, М. М. Беларускае мастацкае шкло (XVI–XVIII стст.) / М. М. Яніцкая. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977. – 120 с.

15. Gloger, Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana / Z. Gloger. – Warszawa, 1972. – T. 4. – S. 129–131.

16. Ciepiela, S. Pucharki dzwonowate w Polsce od końca XVI – od końca XVII wieku / S. Ciepiela // Szkło i Ceramika. – 1966. – R 17, nr 9. – S. 248–253.

17 Niesiecki, K. Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. g. pouriekszony dodatrami z pozniejsrych / K. Niesiecki. – Lipsk, 1841. – T. VII. – S. 48–55.

18. Historia кultury materialnej Polski w zarysie. – Wrocław, 1978. – Tom IV: Od połowy XVI do końca XVIII wieku. – S. 424.

19. Левко, О. Н. Витебск XIV–XVIII вв. : стратиграфия, хронология, социал.-ист. топография и технология производств / О. Н. Левко. – Минск : Навука і тэхніка, 1984. – 120 с.

20. Векслер, А. Г. Позднесредневековое стекло из раскопок последних лет в Москве / А. Г. Векслер, Ю. А. Лихтер // Труды VI Междунар. конгр. славянской археологии. – М. : Наука, 1997. – Т. 2: Славянский средневековый город. – С. 46–58.

21. Ciepiela, S. Szkło osiemnastowieczne starej Warszawy / S. Ciepiela. –Warszawa, 1977. – 176 s.

22. Грач, А. Д. Археологические раскопки в Ленинграде / А. Д. Грач. – Л., 1957.

23. Rubnikowicz, M. XVIII–wieczne naczynia szklane odkryte na starym mieście w Toruniu / M. Rubnikowicz // AUNC, Archeologia XIV – Nauki humanistyczno-społeczne. – Torun, 1989. – Zeszyt 191. – S. 73–84.

24. Ciepiela, S. Zabytki szklane z Solca nad Wisłą od końca XV do XVII/XVIII wieku / S. Ciepiela // Studia z Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1971. – T. 45. – S. 82–130.

25. Игнатенко, А. П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII–XVIII вв. / А. П. Игнатенко. – Минск, 1963. – 130 с.

26. Копысский, З. Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. / З. Ю. Копысский. – Минск, 1966. – 170 с.

27. Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном архиве в Витебске, и изданных под ред. архивариуса сего архива Сазонова, Витебск. – Витебск, 1900. – Т. XXVIII. – 523 с.

Рэзюмэ

Т. С. Бубенька

Шкляны посуд з віцебскай карчмы XVII–XVIII вв. (тыпалогія і храналогія)

У артыкуле абагульнены матэрыялы, якія знойдзены аўтарам падчас раскопак карчмы ў Віцебску. Разнастайны па асартыменту шкляны посуд XVII–XVIII стст. даў магчымасць распрацаваць падрабязную тыпалогію шклянога посуду для пітва, вызначыць асноўныя тыпы сасудаў для захоўвання вадкасцей. Зроблена графічная рэканструкцыя асабных катэгорый шклянога посуду. Наяўнасць шкляных клеймаў на тары дазваляе звязаць яе з магчымымі ўладальнікамі шкляных гут.

Віцебская карчма – закрыты комплекс, які, дзякуючы знаходкам манет, можа быць датаваны сярэдзінай XVII – XVIII ст.

Summary

T. Bubenka

A glass vessels from the Vitebsk tavern of the 17th–18th centuries (typology and chronology)

The article summarizes the material found during excavations by the author in a tavern in Vitebsk. A diverse range of glassware of the 17th–18th centuries provided an opportunity to develop a detailed typology of glassware for drinking, to identify the main types of vessels for storage of liquids. The graphic reconstruction of the individual categories of glassware were made. The presence of glass seals on the container to associate it with the possible owners of the glass workshops.

Vitebsk tavern is the closed complex, which is due to the finds of coins can be dated to the middle of the 17th–18th centuries.

Поступила 23.02.2012

УДК 903.02(476.1)"15/17"

А. У. Абражэвіч, *Нацыянальны гісторыка-культурны запаведнік «Нясвіж», рэстаўратар (г. Нясвіж);*
А. А. Мяцельскі, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, старшы навуковы супрацоўнік, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Тыпалогія кафлі Нясвіжскага замка канца XVI – XVIII ст. (па матэрыялах археалагічных даследаванняў 2001–2011 гг.)

Археалагічныя даследаванні, што праводзіліся на працягу 2001–2011 гг. ў Нясвіжскім замку князёў Радзівілаў, далі разнастайны і багаты матэрыял, які адлюстроўвае розныя бакі жыцця яго ўладальнікаў.

Сярод сабранага матэрыялу ёсць вялікая колькасць разнастайнай кафлі ад печаў, што ацяплялі і ўпрыгожвалі яго памяшканні, з'яўляліся неад'емнай часткай інтэр'ера памяшканняў замка.

Дзядзінец Нясвіжскага замка не мае культурнага слоя: пад асфальтам залягаў каменны брук на пясчанай падсыпцы, якую падсцілаў мацярык. Культурны слой на замку захоўваецца толькі на пляцоўках бастыёнаў і на знешніх схілах валоў, дзе ён аказаўся ў выніку ссыпкі будаўнічага смецця. Таму ён у значнай ступені перамешаны і не дазваляе дакладна датаваць знаходкі, у тым ліку і кафлю. З-за гэтага кафля Нясвіжскага замка ў першую чаргу паддаецца тыпалагічнай класіфікацыі, а яе храналогія будзе праведзена на падставе аналогій, знойдзеных у іншых уладаннях Радзівілаў.

Улічваючы час будаўніцтва і функцыянавання Нясвіжскага замка, кафля, знойдзеная на яго тэрыторыі, прадстаўлена выключна фрагментамі каробчатай, і яе можна падзяліць на тры вялікія групы: непаліваную, зялёнапаліваную і паліхромную, што пацвярджае і найбольш ранні захаваўшыся інвентар Нясвіжскага замка 1658 г., які адзначае наяўнасць у палацы як зялёнапаліваных, паліхромных (kafel lazurowych), так і белых печаў. Акрамя таго, інвентар згадвае наяўнасць у палацы як простых камінаў, так і камбінаваных камінаў з пячамі, а таксама мармуровых камінаў [1, s. 48–56].

У размешчанай побач трохпавярховай камяніцы інвентары адзначаюць наяўнасць больш простых печаў: яны альбо тэракотавыя, альбо зялёнапаліваныя. Тут значна больш было камбінаваных камінаў з пячамі, у якіх першыя выкарыстоўваліся для асвятлення памяшканняў [1, s. 57–58].

У знойдзеным у Кіеве альбоме Д. Бернардоні, які з'явіўся ў Нясвіжы толькі ў ліпені–жніўні 1586 г., калі будаўніцтва палаца даўно ішло, захаваліся праекты камінаў, што планавалася размясціць у замку, таму Д. Бернардоні мог быць адным з праектантаў яго інтэр'ераў, і ў тым ліку печаў і камінаў.

У гісторыі Нясвіжскага замка канца XVI – XVIII ст. ёсць некалькі пераломных момантаў, у выніку якіх адбывалася практычна поўная перабудова яго інтэр'ераў і, адпаведна, печаў і камінаў. Гэта звязана з падзеямі 1655 і 1659 г., калі пасля штурмаў замка маскоўскімі войскамі, значная частка яго інтэр'ераў была пашкоджана. Таксама значныя работы былі праведзены ў першай палове XVIII ст., падчас рэканструкцыі замка, праведзенай Міхалам Казімірам Радзівілам Рыбанькай.

Акрамя таго, значныя змены ў інтэр'ерах замка адбыліся ў канцы XVIII ст., калі вялікі рамонт у замку праводзіў К. С. Радзівіл Пане Каханку, напярэдадні прыезду ў Нясвіж караля Станіслава Панятоўскага. Ну і нарэшцэ, інтэр'еры замка значна змяніліся пасля яго рэстаўрацыі, праведзенай ў канцы XIX – пачатку XX ст.

Тым не менш печы з кафлі складалі ў Нясвіжскім замку да сярэдзіны XX ст., калі іх пачалі замяняць радыятарамі паравога ацяплення. У гэты час большая частка печаў была разабрана, а кафля проста выкінута на сметнік. Сёння ў замку захаваліся толькі лічаныя печы канца XVIII – пачатку XX ст., таму ўяўленне пра печы, што існавалі раней, даюць толькі археалагічныя матэрыялы.

У прапанаваным артыкуле, у асноўным падаюцца тыя тыпы кафлі, якія захаваліся цэлымі, альбо тыя, якія удалося рэканструіраваць. Аднак у калекцыі ёсць яшчэ значная колькасць матэрыялу, які пакуль дакладна не рэканструяваны і таму не ўведзены ў навуковы зварот.

Па колькасці знаходак на першым месцы знаходзіцца гербавая кафля з выявай фамільнага герба Радзівілаў. Яны сустракаюцца як паліхромныя, так і зялёнапаліваныя і тэракотавыя.

Паліхромная гербавая кафля з гербам Радзівілаў мае квадратную пласціну памерамі 20,5 × 20,5 см і румпу вышынёй да 7–8 см. На белым полі пласціны размешчаны аднагаловы, павёрнуты ў правы бок цёмна-карычневы арол, з распрасцёртымі крыламі, растаўленымі лапамі з жоўтымі кіпцюрамі. На грудзях арла размешчаны круглы шчыт сіняга колеру з паляўнічымі ражкамі. Пласціна кафлі ўпрыгожана рамкай бірузовага колеру вышынёй 0,5 см (мал. 1: *1*). Падобная кафля мае шырокія аналогіі ў іншым радзівілаўскім замку – Мірскім [2, с. 56, мал. 88: *13*]. У той жа час зрэдку сустракаюцца кафлі, у якіх арол размешчаны на жоўтым полі пласці-

Мал. 1. Рэстаўраваная геральдычная кафля *(1–4)*

ны. Аб мясцовай вытворчасці падобнай кафлі сведчыць кутавая кафля, на пласцінах якой арнамент выкананы перавёрнутым адзін адносна другога.

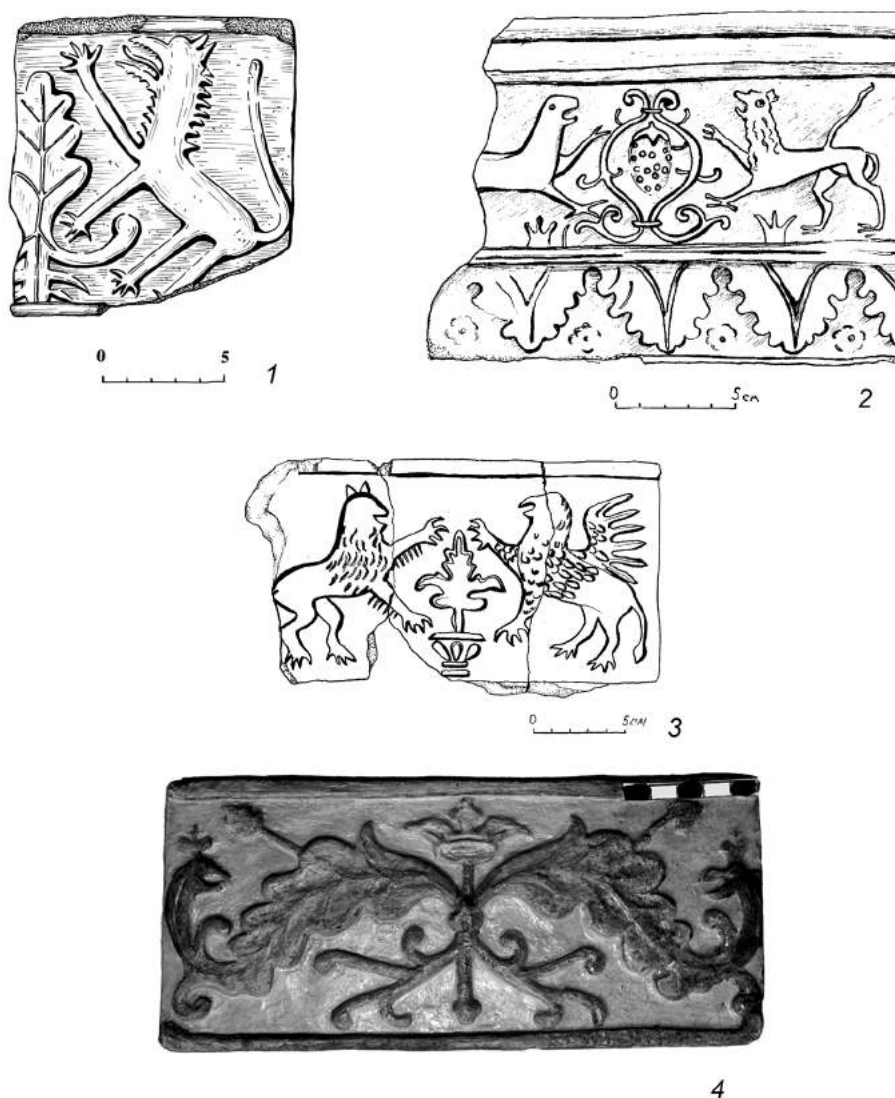
Верагодна, гэты ж тып печы ўпрыгожвала паясковая кафля памерамі 20,0 × 10,5 см, у якой каранаваны раслінны арнамент размешчаны ў цэнтры пласціны, а па баках пласціна кафлі завершана каранаванымі галавамі арлоў, якія глядзяць адзін на аднаго (мал. 2: *4*), і аналогіі якой таксама ёсць у Мірскім замку [2, мал. 88: *16*], дзе такія кафлі датаваны XVI – першай паловай XVII ст.

У нясвіжскай калекцыі маецца яшчэ некалькі тыпаў геральдычнай кафлі з выявамі радзівілаўскага арла, якія сустракаюцца ў выглядзе тэракотавых і зялёнапаліваных фрагментаў.

Тып 1. Сустракаюцца як зялёнапаліваныя, так і тэракотавыя кафлі. Пласціна кафлі памерамі 19,5 × 19,5 см мае падвоеную рамку, паміж знешняй і ўнутранай рамкамі размешчаны косыя насечкі, якія ўтвараюць багацце рамкі. У цэнтры круглай рамкі, аздобленай па знешняй і ўнутранай паверхні зубчыкамі, закампанаваны каранаваны арол, галава якога павернута ў левы бок. На грудзях арла паказаны круг для размяшчэння трох ражкоў. Паміж знешняй рамкай і ўнутранай круглай размешчаны кветкі лілеі. Аднак ёсць варыянты, калі ў кутах кафлі размешчаны чатырохпялёсткавыя кветкі (мал. 1: *2, 3*).

Тып. 2. Вельмі падобны на геральдычную кафлю першага тыпу. Адзінае, чым яны адрозніваюцца, гэта тыпам унутранай рамкі. Яна выканана ў выглядзе лаўровага вянка (мал. 1: *4*).

Тып 3. Сустракаюцца фрагменты выключна белапаліванай і паліхромнай кафлі памерамі 24 × 21 см. На шчыце кафлі, у яе ніжняй частцы, размешчаны геральдычны шчыт, у якім знаходзіцца радзівілаўскі арол. У верхнім левым і правым кутах размешчаны львы, якія стаяць на задніх лапах (мал. 3: *1*). Астатнія часткі гэтага тыпу кафлі пакуль канчатко-

Мал. 2. Фрагменты кафлі з анімалістычным сюжэтам *(1–4)*

ва не рэканструяваны, але на іх прасочваецца раслінны арнамент.

Тып 4. Сярод геральдычнай кафлі сустракаюцца тэракотавыя і зялёнапаліваныя кафлі памерамі 20 × 20 см, у якіх радзівілаўскі арол з галавой, павёрнутай ў правы бок, упісаны ў геральдычны шчыт (мал. 3: *2*)

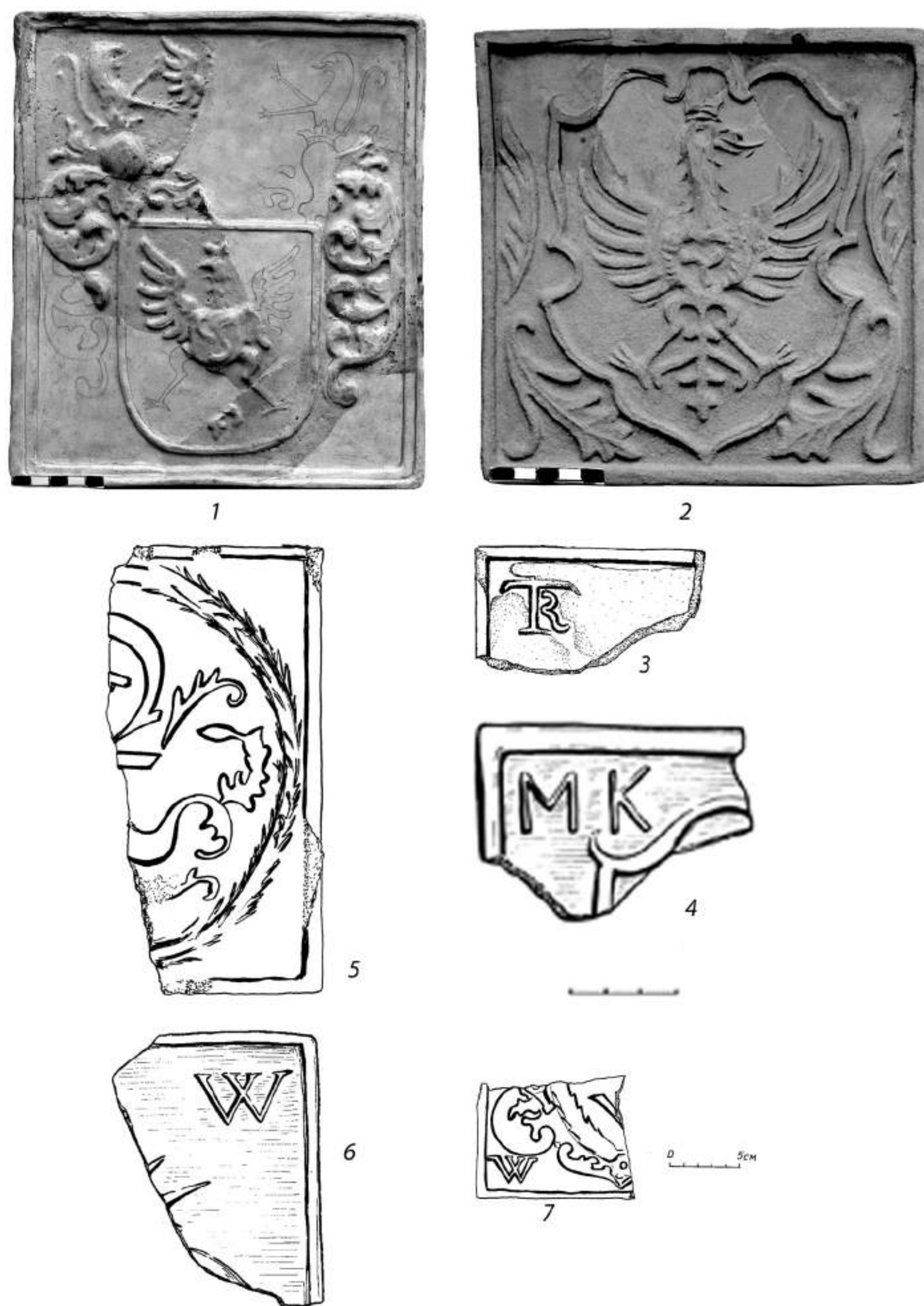
Да геральдычнай тэракотавай кафлі адносяцца невялікія фрагменты з літарамі – «N», «W», «МК», лігатура літар «TR» (мал. 3: *3, 4, 6, 7*) якія, верагодна, сведчаць пра імёны гаспадароў замка – «Nikalaus», «Wladislaw», «Mikalai Kazimierz». У цэлым усе гэтыя тыпы геральдычнай кафлі маюць аналогіі з кафлямі Мірскага замка канца XVI – XVII ст.

Паліхромная кафля з Нясвіжскага замка прадстаўлена і фрагментамі сцянных кафляў з арнаментам у раслінным стылі: фрагментамі сцянных кафляў некалькіх тыпаў з бокам каля 20 см і ганчарнай румпай вышынёй каля 7–8 см. Арнаментальны матыў падпарадкоўваецца чатырохбаковай сіметрыі, калі ў цэнтры пласціны закампанаваны альбо ромб з упісаным у яго чатырохлістнікам, альбо ў цэнтры кафлі размешчана кветка (мал. 4: *1–3*; 5: *3*). Ад цэнтра ў розныя бакі адыходзяць альбо проста галінкі раслін, альбо за ромбам у кутах кафлі размешчаны завіткі, упрыгожаныя альбо кропкамі, альбо каронкамі.

Фон кафлі цёмна-сіні, парасткі, кветкі і лісце белага колеру, дробныя дэталі жоўтыя, фон рамкі бірузовы. Падобны тып кафлі даволі шырока вядомы па матэрыялам даследаванняў у Міры, Клецку [2, мал. 91: *4, 10*; 3, мал. 112: *1, 2*].

Падобныя кафлі вядомы не толькі як паліхромныя, але і як теракотавыя і зялёнапаліўныя (мал. 4: *4–6*, 5: *1–2*).

Паліхромная кафля з раслінным арнаментам прадстаўлена і паясковай. Яна мае шырыню 10,5 см

Мал. 3. Рэстаўрыраваная геральдычная кафля *(1, 2)* і яе фрагменты *(3–7)*

і даўжыню 20 см. На пласціне, пакрытай белай палівай, высокім рэльефам выкананы раслінны арнамент, які зверху і знізу абмежаваны пасам, выкананым галубой палівай (мал. 6: *1*).

Вельмі частай знаходкай кафлі з раслінным арнаментам з'яўляюцца сцянныя кафлі памерамі 19,5 × 19,5 см з выявай гронкі вінаграда. Сустракаюцца як тэракотавыя, так і зялёнапаліваныя фрагменты кафлі з такім арнаментам (мал. 7: *1*). Прычым існуюць як правабаковыя, так і левабаковыя пласціны, калі гронка вінаграду выходзіць з правага, ці левага верхняга кута пласціны кафлі. Гэты тып кафлі таксама быў шырока распаўсюджаны ў радзівілаўскіх уладаннях і вядомы сярод матэрыялаў XVI – XVII стст. у Міры [2, мал. 88: *9*].

Даволі распаўсюджаным тыпам сцянной тэракотавай кафлі з'яўляецца дывановая кафля памерамі 19,5 × 19,5 см з выявай кветкі валошкі, якая ўстаўлена ў круглую рамку, аздобленую ліліямі і рамонкамі (мал. 7: *2*).

У Нясвіжскім замку былі зялёнапаліваныя печы з дывановым раслінным арнаментам (мал. 7: *2*), якія, верагодна, можна датаваць другой паловай XVII – XVIII ст. Ва ўсялякім выпадку, у Віцебску,

Мал. 4. Кафля з чатырохбаковай сіметрыяй *(1–6)*

Магілёве і ў Полацку, у гэты час была распаўсюджана кафля з падобным арнаментам [4, рис. 17; 5, рис. 3: *5–7*, рис. 4: *11*; 6, мал. 44: *5*; 7, мал. 17].

Печаў з раслінным арнаментам, верагодна, у XVII – пачатку XVIII ст. было давалі шмат у замку, пацвярджэннем чаго з'яўляюцца шматлікія і разнастайныя тыпы паясковых, тэракотавых, зялёнапаліваных і паліхромных кафляў, на якіх бачны выявы валошак, лілей (мал. 8), а таксама шматлікія фрагменты зялёнапаліваных кафель, апраўленых па краях калоннамі. У цэнтры гэтай кампазіцыі быў размешчаны вазон з кветкамі (мал. 9: *2*).

У канцы XVI – першай палове XVII ст. у ВКЛ была шырока распаўсюджана зялёнапаліваная кафля з геаметрычным арнаментам, у якой знешняя пласціна памерамі 20 × 21 см падзелена пасамі шырынёй 1 см на чатыры роўныя часткі (квадраты), сярэдзіна якіх паглыблена на 1,5 см, Падобны тып кафлі знойдзены і ў Нясвіжскім замку (мал. 10: *1*). Ёсць і другі варыянт такога тыпу кафлі. Ён адрозніваецца тым, што ў цэнтры паглыбленых квадратаў існуе выступаючая купінка (мал. 10: *2*).

Аналогіі гэтага тыпу кафлі добра вядомы сярод матэрыялаў Мірскага, Гарадзенскага, Лідскага і Крычаўскага замкаў, сярод заслаўскай кафлі другой паловы XVI ст., мінскай кафлі першай паловы XVII ст. [2, мал. 88: *1*; 8, с. 131, рис. 74: *10*; 9, с. 16, мал. 6: *1*; 10, с. 229, мал. 121; 11, № 33, 79; 12, с. 75].

Даволі частай знаходкай ў Нясвіжскім замку з'яўляецца карнізная кафля з выявай галавы анёла з крыламі на ніжняй частцы кафлі, а верхняя частка кафлі аздоблена раслінным арнаментам. Такая кафля

1

2

3

Мал. 5. Кафля з чатырохбаковай сіметрыяй *(1–3)*

1

2

3

4

Мал. 6. Рэстаўрыраваная паясковая кафля *(1–4)*

Мал. 7. Кафля з раслінным арнаментам *(1, 2)*

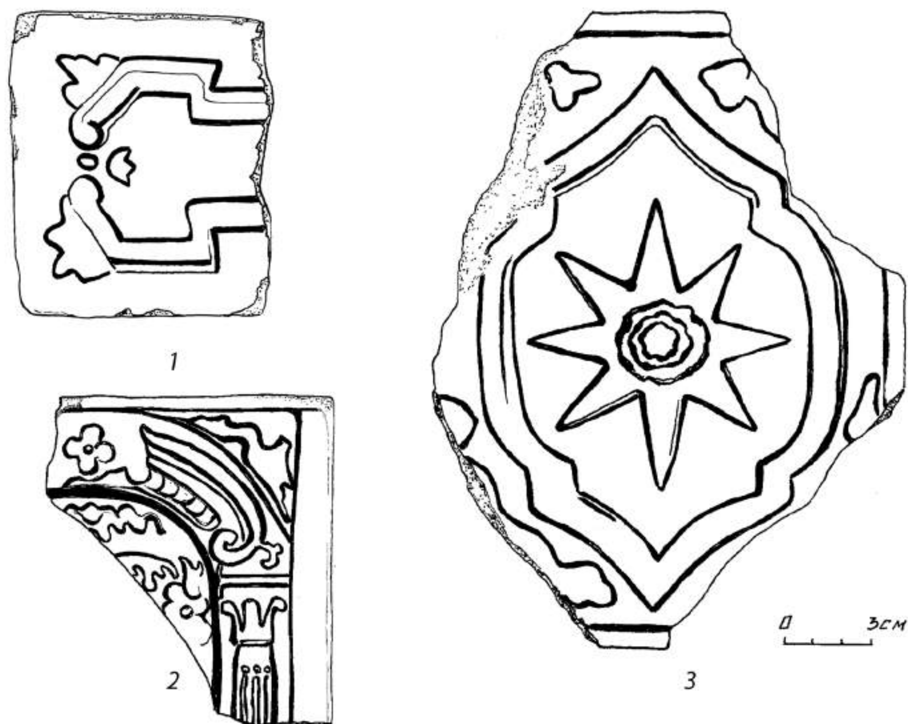

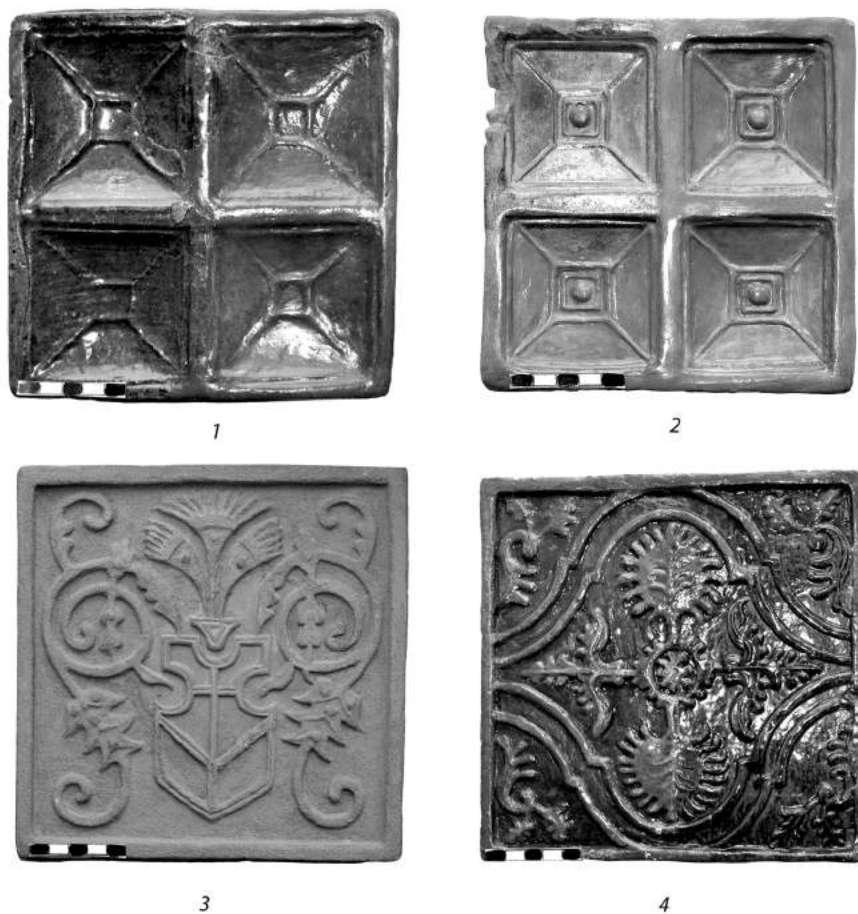

Мал. 8. Паясковая кафля з раслінным арнаментам *(1–5)*

Мал. 9. Кафля розных тыпаў (фрагменты) *(1–3)*

Мал. 10. Рэстаўрыраваныя кафлі розных тыпаў *(1–4)*

шырока вядома як у Мірскім замку, так і ў іншых гарадах Беларусі [2, мал. 89: *1*; 5, s. 265, rys. 8: *9*; 12; 13, рис. 53: *2*; 14, с. 452].

У аздабленні печаў Нясвіжскага замка ў XVII ст. шырока выкарыстоўваліся тэракотавыя і зялёнапаліўныя кафлі з анімалістычным сюжэтам. У асноўным гэта фрагменты球 рознага тыпу кафляў з выявамі жывёл сямейства кашачых (барсаў, гепардаў ?) якія стаяць на задніх лапах (мал. 2: *2, 3*). Ёсць таксама і кутавыя кафлі ад падмурка печы з анімалістычным сюжэтам (мал. 2: *2*). Сустракаюцца кафлі з выявамі міфічных крылатых жывёл (мал. 11: *4*; 2: *3*), а таксама кафля з выявамі жывёл, якія стаяць на задніх лапах і маюць доўгую раскрытую пашчу (мал. 2: *1*). Цікавай з'яўляецца знаходка паловы кафлі, на якой жывёла грае на дудзе (мал. 11: *1*). Аналогіі гэтым тыпам кафлі вядомыя шмат ў якіх гарадах і замках Вялікага Княства Літоўскага.

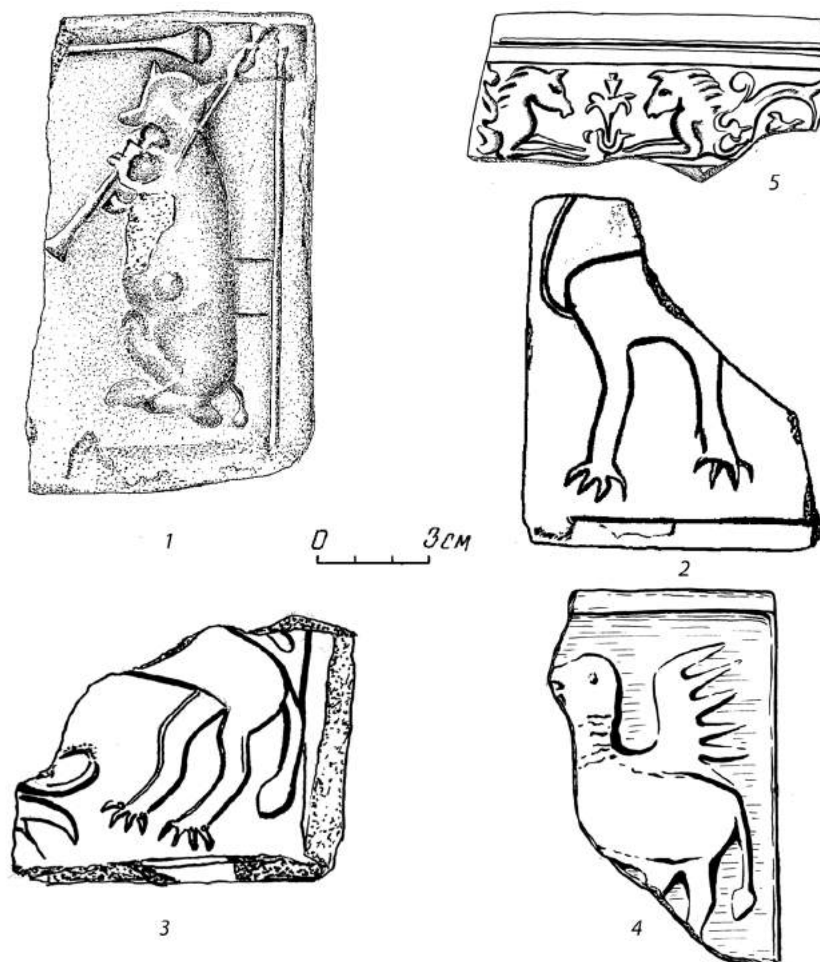
Сярод зялёнапаліванай кафлі ёсць адзінкавы экзэмпляр сцяннай кафлі, у цэнтры якой размешчана зорка, абрамлёная высокай рамкай (мал. 9: *3*).

У канцы XVII – XVIII ст. у Нясвіжскім замку існавалі печы з зялёнапаліваных кафляў з гладкім шчыткам памерамі 20 × 20 см. Паясы сцяннай кафлі гэтых печаў былі падзелены радамі гзымсавай і паясковай кафлі памерамі 12 × 6 см рознай прафіліроўкі (мал. 6: *3, 4*).

У гэтых час у інтэр'ерах замка стаялі і печы, пакрытыя белай палівай, з высокім геаметрычным рэльефам на паверхні. Падчас даследаванняў сустракаліся як фрагменты сцянных, так і паясковых кафляў гэтага тыпу шырынёй 6,5 см. Печы, складзеныя з падобных кафляў, добра вядомы ў Віцебску, Гданску і іншых гарадах Рэчы Паспалітай [15].

Трэба адзначыць, что верх печаў быў упрыгожаны каронкамі, якія паўтараюць шырока распаўсюджаныя тыпы (мал. 12) у ВКЛ.

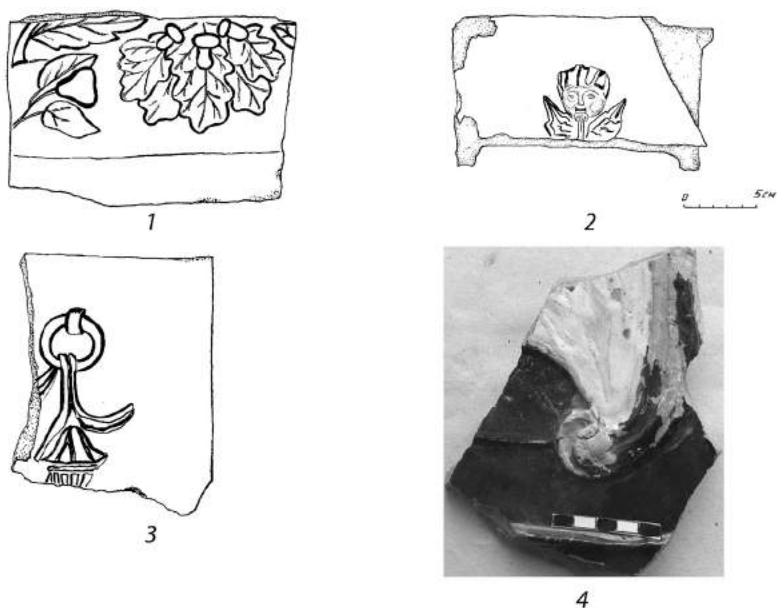
Даволі цікавай знаходкай з'яўляюцца шматлікія фрагменты кафлі, што адносяцца, верагодна, да канструкцыі аднаго тыпу печы. Яны зроблены з чырвонай гліны, маюць таўшчыню сценак каля 1 см і пакрыты палівай карычневага колеру. На фрагментах кафлі размешчаны галава анёла (мал. 13: *2*), лісце дуба і жалуды (мал. 13: *1*, *3*). У канструкцыі гэтых печаў былі і фрагменты геральдычнай кафлі, выкананай белай і карычневай палівай: на пласціне ўгадваецца фрагмент крыла арла (мал. 13: *4*).

Мал. 11. Фрагменты кафлі з анімалістычным сюжэтам *(1–4)*

Мал. 12. Каронкі печаў *(1–5)*

Мал. 13. Кафля (фрагменты) *(1–4)* і картуш ад печы *(5)*

У цэнтры гэтай печы стаяў картуш паўкруглай формы радыусам каля 32 см, паверхня якога ўпрыгожана раслінным арнаментам (мал. 13: *5*).

Гэта папярэднія вынікі рэстаўрацыі кафлі з Нясвіжскага замка. Зараз апрацоўка і рэканструкцыя дадзенай кафлі працягваецца.

Літаратура

1. Bernatowicz, T. Monumenta variis Radzivillorum. Wyposażenie zamku Nieświeskiego w świetle żródel archiwalnych. Część 1: XVI–XVII wieku / T. Bernatowicz. – Poznań, 1998. – 120 s.
2. Здановіч, Н. І. Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка / Н. І. Здановіч, А. К. Краўцэвіч, А. А. Трусаў. Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка. – Мінск : Беларус. навука, 1994. – 152 с.
3. Пазднякоў, В. С. Клецк X–XVIII стст.: матэрыяльная і духоўная культура беларускага феадальнага горада / В. С. Пазднякоў ; навук. рэд. П. Ф. Лысенка. – Мінск : БелНІДАС, 2008. – 287 с.
4. Левко, О. Н. Витебские изразцы XIV–XVIII вв. / О. Н. Левко ; науч. ред. Г. В. Штыхов. – Минск : Наука и техника, 1981. – 46 с.
5. Бубенько, Т. С. Типология и хронология изразцов Витебского замка XVI–XVIII веков / Т. С. Бубенько // Średniowieczne i Nowożytnie Kafle. Regionalizmy–Podobieństwa–Różnice. – Białystok, 2007. – S. 253–272.
6. Марзалюк, І. Магілёў у XII–XVIII стагоддзях. Людзі і рэчы / І. Марзалюк ; навук. рэд. Я. Р. Рыер. – Магілёў ; Мінск : Веды, 1998. – 260 с.
7. Здановіч, Н. І. Кафлярства ў Беларусі (на матэрыяле калекцыі полацкай кафлі): метад. дапам. / Н. І. Здановіч. – Мінск : БДПУ, 2005 – 102 с.
8. Трусов, О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв. Архитектурно-археологический анализ / О. А. Трусов. – Минск : Наука и техника, 1988. – 164 с.
9. Заяц, Ю. Заслаўская кафля / Ю. Заяц ; пад рэд. Г. В. Штыхава ; АН БССР, Ін-т гісторыі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 59 с.
10. Трусаў, А. А. Гродзенская кафля эпохі Адраджэння (другая палова XVI – пачатак XVII стст.) / А. А. Трусаў, А. К. Краўцэвіч // Помнікі мастацкай культуры Беларусі эпохі Адраджэння. – Мінск : Беларус. навука, 1994.
11. Беларуская кафля – Белорусские изразцы: альбом / аўт. тэкстаў і склад. В. Е. Соболь, М. А. Ткачоў, А. А. Трусаў, У. В. Угрыновіч. – Мінск : Беларусь, 1989. – 159 с.
12. Мяцельскі, А. А. Старадаўні Крычаў. Гістарычна-археалагічны нарыс горада ад старажытных часоў да канца XVIII ст. / А. А. Мяцельскі. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – 167 с.
13. Овсянников, О. В. Архитектурно-декоративная керамика 16–17 вв. из Новогрудка / О. В. Овсянников // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР. – М., 1969. – Вып. 120. – С. 40–45.
14. Археалогія Беларусі: у 4 т. / В. М. Ляўко [і інш.] ; пад рэд. В. М. Ляўко [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – Т. 4: Помнікі XIV–XVII стст. – 597 с.
15. Pospieszna, B. Piece i kafle gdańskie w XVIII wieku / Pospieszna B. // Średniowieczne i Nowożytnie Kafle. Regionalizmy–Podobieństwa–Różnice. – Białystok, 2007. – S. 161–173.

Резюме

Е. В. Абражевич, А. А. Метельский

Типология изразцов Несвижского замка конца XVI – XVIII в.
(по материалам археологических исследований 2001–2011 гг.)

Впервые вводятся в научный оборот отреставрированные изразцы Несвижского замка конца XVI – XVIII в., которые были найдены во время археологических исследований 2001–2011 гг. Они представлены коробчатыми, полихромными, теракотовыми и зеленополивными изразцами, которые украшены фамильным гербом Радзивиллов, а также растительным и геометрическим орнаментами и имеют ближайшие аналогии среди материалов второго радзивилловского замка – Мирского. Наличие бракованных изразцов позволяет говорить про их производство в ближайшей округе города.

Summary

A. Abrazhevich, A. Metelsky

Typology of tiles Niasvizh castle end of the 16th–18th centuries
(based on archaeological investigations of 2001–2011)

Thy restored tiles of the end of 16th–17th centuries which were found during archaeological investigations of Niasvizh castle at 2001–2011 are presented in the articles. Tiles have a box-like shape, and are represented by different types: polychrome, terracotta and green glaze. The front side of the tiles decorated by the Radziwills coat of arms, as well as floral and geometric designs, and have the closest analogy at the Mir Castle. The presence of defective tiles can say about their production near the city.

Пастуніў 23.02.2012

УДК [903.5+572.9](476)

Ю. В. Юркавец, *Гродзенскі дзяржаўны універсітэт імя Янкі Купалы, выкладчык (г. Гродна);*
В. А. Емяльянчык, *Полацкі дзяржаўны універсітэт, выкладчык (г. Наваполацк)*

Вынікі археалагічнага і антрапалагічнага вывучэння матэрыялаў пахаванняў з помніка Коматава-5-ГЭС

Уводзіны. Помнік Коматава-5 знаходзіцца на правым беразе р. Нёман, з заходняга боку ад вёскі Коматава Гродзенскага раёна Гродзенскай вобласці, на пагорку памерамі 80 × 120 м. Помнік абследавалі ў 1958 г. Ф. Д. Гурэвіч, у 1973–1975 гг. Я. Г. Звяруга [1, с. 157]. Паверхня пагорка задзірваваная, з уходняга боку знаходзіцца лесапасадка. На паверхні сустракаюцца камяні розных памераў са слядамі апрацоўкі, на адным з камянёў ёсць надпіс з датай «1789».

Археалагічныя даследаванні на помніку праводзілі Інтстытут гісторыі НАН Беларусі сумесна з факультэтам гісторыі і сацыялогіі УО «Гродзенскі дзяржаўны універсітэт імя Янкі Купалы». У рамках археалагічных даследаванняў у зоне будаўніцтва ГЭС на р. Нёман, у 2010 г. на помніку было даследавана 264 м^2 (у паўночна-заходняй частцы пагорка). На глыбіні ад 0,2 да 2,8 м у слоі шэрай перамешанай зямлі было выяўлена больш за 250 аб'ектаў. Пераважная большасць аб'ектаў – пахаванні. Хавалі вельмі блізка адзін да другога, акрамя таго пахаванні былі зроблены ў некалькі ярусаў. Гэта, а таксама будаўніцтва пабудовы культавага прызначэння на могілках прывяло да таго, што большасць шкілетаў моцна пашкоджана, косткі перамешаны, раскіданы. Падчас раскопак трапляліся шмат валуноў розных памераў, частка з іх – гэта надмагільныя камяні (на пяці камянях маюцца выявы крыжоў), а частка – тыя, што адносяцца да разбуранай пабудовы.

Усіх памерлых хавалі лежачы на спіне, у выцягнутым стане. Пераважная арыентацыя пахаваных – галавой на паўднёвы захад, нагамі на паўночны ўсход, за выключэннем трох дзіцячых пахаванняў, якія ляжалі па лініі поўнач–поўдзень. Палажэнне рук памерлых рознае: рукі перакрыжаваны на грудзях, складзены на жываце, адна рука на грудзях, другая – на жываце, рукі перакрыжаваны на тазавых костках і г. д. Над пахаваннямі і па баках ад іх выразна прасочваліся рэшткі трун (у выглядзе тонкіх карычневых палосак спарахнелага дрэва), у двух выпадках пахаванні былі пакрыты карой. Труны мацаваліся цвікамі. Пахавальныя ямы выразна прасочваліся толькі ў ніжнім ярусе пахаванняў (пахаванні ў мацерыку). Пад альбо над некаторымі шкілетамі знойдзены рэшткі грубай тканіны (мешкавіны).

Рэчавы інвентар пахаванняў небагаты, прадстаўлены упрыгажэннямі (у першую чаргу завушніцамі і пярсцёнкамі), дэталямі адзення (гузікамі, спражкамі), прадметамі побыту (іголкай, напарсткам), манетамі. Асноўная колькасць знаходак (больш 10 тыс. адзінак) не звязана з пахаваннямі, і, хутчэй за ўсё, была прынесена наведвальнікамі могілак. Гэта прадметы побытавага і гаспадарчага прызначэння: невялікія фрагменты ганчарнай керамікі (непаліванай, дымленай, у невялікай колькасці паліванай), манеты, булаўкі, упрыгажэнні, нож, тачыльныя брускі і г. д. Цікавымі знаходкамі з'яўляюцца шасціканцовая зорка ад шпоры і бронзавая капавушка. Дзякуючы рэчаваму інвентару, могільнік можна датаваць канцом XV – XVIII ст.

Антрапалагічная экспертыза шкілетных рэштак была праведзена В. А. Емяльянчык з мэтай вызначэння колькасці пахаваных, іх палавой і ўзроставай прыналежнасці, вымярэння чарапоў і костак посткраніяльнага шкілета. У красавіку 2011 г. адбылося перапахаванне чалавечых парэшткаў на месцы раскопу 2010 г. На перапахаванне былі запрошаны праваслаўныя і уніяцкія святары, праведзена імша. На месцы перапахавання зроблены мемарыяльны помнік (пастаўлены камяні з крыжамі з раскопу 2010 г.).

Матэрыялы і метады даследавання. Стан захаванасці касцей дрэнны, многія шкілеты прадстаўлены толькі абломкамі дыяфізаў доўгіх трубчастых касцей. Некаторыя аб'екты, выяўленыя ў ходзе археалагічных раскопак, прадстаўлены скапленнямі касцей, якія ўключаюць рэшткі некалькіх чалавек. Так, аб'ект № 19 прадстаўлены рэшткамі не менш як дзесяці чалавек, аб'ект № 119 – дзевяці, аб'ект № 130 – пяці чалавек.

Палавая прыналежнасць дарослых вызначана на падставе комплекснага метаду, заснаванага на ацэнцы характэрных для мужчын і жанчын структурных асаблівасцей чэрапа і тазавых касцей. Амаль у палове выпадкаў (у 47%) дакладнае вызначэнне полу дарослых было немагчыма ў сувязі з дрэннай захаванасцю касцей і поўнай адсутнасцю дыягнастычных фрагментаў (тазавыя косці цалкам разбураны, чэрап альбо зусім не захаваўся, альбо захаваўся вельмі фрагментарна).

Пры вызначэнні біялагічнага ўзросту дарослых індывідаў улічвалася ступень зарастання чарапных швоў у спалучэнні са ступенню сцёртасці зубоў. У 29% выпадкаў, пры адсутнасці чэрапа альбо вельмі дрэннага стану яго захаванасці, дакладнае вызначэнне ўзросту дарослых індывідаў з'ўлялася немаг-

чымым; у гэтых выпадках, улічваючы стан посткраніяльнага шкілета, узрост вызначаўся як «дарослы». Узрост дзіцячых шкілетаў вызначаўся па ступені развіцця зубной сістэмы па схеме D. H. Ubelakera [2, p. 64], ступені акасцянення розных аддзелаў шкілета, а таксама на падставе марфалагічнага крытэрыю, які ўлічвае памеры доўгіх трубчастых касцей [3, s. 143]. На падставе атрыманых характарыстык узроставага размеркавання смяротнасці былі вылічаны стандартныя табліцы дажыцця, асобна для агульнай выбаркі, асобна для мужчын і жанчын [4, s. 241–243].

Вынікі і іх абмеркаванне. Астэалагічны матэрыял, выяўлены ў ходзе археалагічных раскопак, прадстаўлены рэшткамі не менш за 302 чалавекі, з якіх 254 дарослых і 48 дзяцей. Дзіцячыя рэшткі складаюць 15,9% ад агульнай колькасці пахаваных, што значна ніжэй за чаканы ўзровень дзіцячай смяротнасці. Улічваючы агульны дрэнны стан захаванасці шкілетнага матэрыялу і больш хуткае разлажэнне дзіцячых костак у параўнанні з косткамі дарослых, ёсць аснаванне меркаваць недаўлік дзіцячых пахаванняў.

Сярод рэштак дарослых індывідаў 81 шкілет быў вызначаны як мужчынскі, 53 – як жаночыя, пол 120 індывідаў не быў вызначаны з прычыны вельмі дрэннай захаванасці шкілетаў. Нягледзячы на ўяўную перавагу колькасці мужчынскіх рэштак над жаночымі, весці гаворку аб парушэнні суадносін полу ў даследаванай групе не даводзіцца, паколькі вядома, што жаночыя шкілеты захоўваюцца горш у параўнанні з мужчынскімі. Улічваючы значную колькасць пахаваных, вызначэнне полу якіх з'яўлялася немагчымым, наўрад ці можна весці гаворку аб парушэнні суадносін полу ў даследаванай групе.

Для палеадэмаграфічнага аналізу аказаліся прыдатнымі 225 шкілетаў. На падставе атрыманых характарыстык узроставага размеркавання смяротнасці была складзена табліца дажыцця (гл. табліцу). Важным параметрам табліцы дажыцця з'яўляецца чаканая працягласць жыцця (E_x). У шэрагу E_x найбольш важным паказчыкам з'яўляецца значэнне E_0 – сярэдняя чаканая працягласць жыцця пры нараджэнні, якое непасрэдна адлюстроўвае сярэднюю агульную працягласць жыцця насельніцтва. У даследаванай групе сярэдняя чаканая працягласць жыцця пры нараджэнні склала 33,5 гады, аднак, улічваючы недастатковую рэпрэзэнтатыўнасць дзіцячай часткі даследаванай выбаркі, зарэгістраваны паказчык можа істотна адрознівацца ад рэальнага.

Табліца дажыцця насельніцтва Коматава канца XV – XVIII ст.

Узрост	D_x	d_x	l_x	q_x	L_x	T_x	E_x
Усе дарослыя і дзеці							
0–6	30,5	13,6	100,0	0,136	559,3	3347,8	33,5
7–14	15,5	6,9	86,4	0,080	664,0	2788,4	32,3
15–19	6,0	2,7	79,6	0,034	391,1	2124,4	26,7
20–29	43,5	19,3	76,9	0,251	672,2	1733,3	22,5
30–39	30,5	13,6	57,6	0,236	507,8	1061,1	18,4
40–49	24,0	10,7	44,0	0,242	386,7	553,3	12,6
50+	75,0	33,3	33,3	1,000	166,7	166,7	5,0
Усяго:	225,0	100,0	–	–	–	–	–
Мужчыны							
20–29	13,5	19,9	100,0	0,199	900,7	2317,6	23,2
30–39	15,1	22,2	80,1	0,277	690,4	1416,9	17,7
40–49	9,7	14,3	57,9	0,246	508,1	726,5	12,5
50+	29,7	43,7	43,7	1,000	218,4	218,4	5,0
Усяго:	68,0	100,0	–	–	–	–	–
Жанчыны							
20–29	20,0	45,5	100,0	0,455	772,7	1852,3	18,5
30–39	5,0	11,4	54,5	0,208	488,6	1079,5	19,8
40–49	2,5	5,7	43,2	0,132	403,4	590,9	13,7
50+	16,5	37,5	37,5	1,000	187,5	187,5	5,0
Усяго:	44,0	100,0	–	–	–	–	–

У выпадку недаўліку дзіцячых рэштказ у палеадэмаграфіі з мэтай прыцягнення даных для параўнальнага аналізу выкарыстоўваецца такі паказчык, як сярэдняя чаканая працягласць жыцця дарослых без уліку дзіцячай смяротнасці (E_{20}). Для даследаванай групы насельніцтва сярэдняя чаканая працягласць жыцця дарослых склала 22,5 гады. Сэнс параметра E_{20} у наступным: індывіды, якія дасягнулі ўзросту 20-ці гадоў, у сярэднім маглі разлічваць пражыць яшчэ 22,5 гады, гэта значыць, што сярэдняя працягласць жыцця дарослых (без уліку дзіцячай смяротнасці) складала 41,1 года. Чаканая працягласць жыцця дарослых у даследаванай групе вельмі блізкая аналагічнаму паказчыку, атрыманаму па вясковаму насельніцтву Беларусі XVIII–XIX стст. (22,7 гады) [6, с. 297]. У храналагічна блізкіх групах гарадскога насельніцтва Полацка і Гор Вялікіх XVII–XVIII стст. гэты паказчык некалькі ніжэй (19,1 і 21,0 год адпаведна) [7, с. 253].

Працэнт дажываючых да фінальнай узроставай кагорты (d_{50+}) у коматаўскай групе складае 33,3%, што вельмі блізка аналагічнаму паказчыку ў сельскага насельніцтва Беларусі XVIII–XIX стст. (35,6%). У даследаваных намі групах гарадскога насельніцтва Полацка і Гор Вялікіх гэты паказчык значна ніжэйшы і складае адпаведна 13,0 і 11,1%.

Для насельніцтва Коматава былі зарэгістраваны міжпалавые адрозненні сярэдняй чаканай працягласці жыцця. У мужчын сярэдняя чаканая працягласць жыцця (E_{20}) складае 23,2 гады, у той час як у жанчын гэты паказчык меншы амаль на пяць гадоў і складае 18,5 год. Ніжэйшая працягласць жыцця жанчын у параўнанні з мужчынамі была характэрна для многіх папуляцый мінулага. Адрозненні паміж мужчынамі і жанчынамі выяўляюцца таксама ў рознай узроставай структуры смяротнасці. У мужчын пік смяротнасці прыходзіцца на старэйшую ўзроставую кагорту (50+) пры некалькі павышанай смяротнасці маладых мужчын ва ўзроставым інтэрвале 20–40 гадоў. У жанчын максімальны пік смяротнасці прыходзіцца на ўзрост 20–30 гадоў. Блізкая карціна ўзроставага размеркавання смяротнасці сярод мужчын і жанчын была характэрна для вясковага насельніцтва Беларусі XVIII–XIX стст. [5, 6], а таксама для насельніцтва Літвы XVII–XVIII стст. [7, с. 127–129].

Верагоднасць смерці (q_x) выяўляе ступень рызыкі смерці на працягу вызначанага ўзроставага інтэрвалу для кожнага індывіда ў дадзенай папуляцыі. Ва ўзроставай катэгорыі 20–30 гадоў жанчыны маюць больш высокую ў параўнанні з мужчынамі верагоднасць смерці; пасля 30 гадоў гэтыя суадносіны змяняюцца, верагоднасць смерці ў жанчын захоўваецца некалькі паніжанай у параўнанні з мужчынамі аж да старасці. Факт павышанай смяротнасці ў маладых жанчын тлумачыцца высокай рызыкай смерці, звязанай з дзетанараджэннем, абумоўленай антысанітарнымі ўмовамі ў перыяд родаў і пасляродавы перыяд.

У цэлым паказчыкі смяротнасці ў даследаванай групе насельніцтва Коматава з'яўляюцца тыповымі для сельскага насельніцтва Беларусі гэтага перыяду.

Заключэнне. Такім чынам, шкілетныя матэрыялы, выяўленыя падчас археалагічных раскопак могільніка Коматава-5-ГЭС, прадстаўлены рэшткамі не менш за 302 чалавекі, сярод якіх 48 дзяцей і 254 дарослых. Зарэгістраваны павышаны ўзровень смяротнасці ў даследаванай групе насельніцтва ў цэлым з'яўляецца тыповым для сельскага насельніцтва Беларусі гэтага перыяду. Павышаная смяротнасць маладых жанчын, звязаная з дзетанараджэннем, таксама з'ўлялася звычайнай з'явай ў чалавечых папуляцыях мінулага.

Літаратура

1. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларускай ССР. Гродзенская вобласць. – Мінск, 1986.

2. Ubelaker, D. H. Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation / D. H. Ubelaker. – Washington : Taraxacum, 1989. – 172 p.

3. Piontek, J. Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny / J. Piontek. – Poznań : UAM, 1996. – 217 s.

4. Piontek, J. Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny / J. Piontek. – Poznań : UAM, 1985. – 260 s.

5. Емельянчик, О. А. Возможности палеодемографической реконструкции в изучении различных хронологических групп населения с территории Беларуси / О. А. Емельянчик // Актуальные вопросы антропологии / Ин-т истории НАН Беларуси. – Минск : Право и экономика, 2008. – Вып. 2. – С. 295–301.

6. Емельянчик, О. А. Смертность городского населения Беларуси XVII–XVIII вв. (по материалам погребений в Полоцке и Горах Великих) // Актуальные вопросы антропологии / Ин-т истории НАН Беларуси. – Минск : Беларус. навука, 2010. – Вып. 5. – С. 251–266.

7. Янкаускас, Р. К антропоэкологии средневекового города (по литовским остеологическим материалам) // Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы: сб. науч. статей / Рос. АН, Ин-т археологии РАН, Росс. Фонд фундаментальных исследований ; отв. ред. Т. И. Алексеева. – М., 1993. – С. 123–144.

Резюме

Ю. В. Юркавец, В. А. Емельянчик

Итоги археологического и антропологического изучения материалов погребений памятника Комотово-5-ГЭС

В статье представлены результаты антропологического и археологического исследования материалов грунтового кладбища около д. Коматово Гродненского района Гродненской области. На основании вещевого инвентаря погребения датированы концом XV – XVIII в. Скелетные материалы, выявленные во время археологических раскопок, представлены останками не менее 302 человек, среди которых 48 детей и 254 взрослых. Зарегистрированные показатели смертности в исследованной группе населения в целом являются типичными для сельского населения Беларуси этого периода.

Summary

J. Jurkavetc, V. Emeljanchik

The results of archaeological and anthropological investigations of materials of Komotovo-5-GES

In article results of anthropological and archaeological research of materials of a cemetery nearby v. Komatovo of the Grodno district are presented. On the basis of ware stock burials are dated back the end 15th–18th centuries. The materials revealed during archeological excavations, are presented by remains not less than 302 persons, among which 48 children and 254 adults. The registered level of mortality rate in the investigated group of the population as a whole are typical for rural population of Belarus of this period.

Паступіў 23.02.2012

ПАЛЯВЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ 2009–2010 ГАДОЎ

Першабытны перыяд

В. У. Ашэйчык, *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, аспірант (г. Мінск)*

Археалагічная разведка на тэрыторыі Лідскага раёна ў 2009 годзе

На падставе Дазволу № 2070 па форме № 3 у кастрычніку 2009 г. аўтарам была праведзена археалагічная разведка на тэрыторыі Лідскага раёна Гродзенскай вобласці[1]. Маршрут разведкі ўключаў ваколіцы вёскі Дакудава і раней неабследаваны ўчастак правага берага (верхняй тэрасы) Нёмана ад вёскі Дакудава да вусця ракі Дзітва. У ходзе работ наведаны адзін раней вядомы і выяўлена 17 новых помнікаў археалогіі (мал. 1), на якіх быў праведзены збор пад'ёмнага матэрыялу (гл. табліцу).

На калгасных палях, што прымыкаюць да вёскі Дакудава-1[2], і на палетках яе жыхароў лакалізавана

Археалагічны матэрыял, атрыманы ў выніку археалагічных разведак на тэрыторыі Лідскага раёна ў 2009 г.

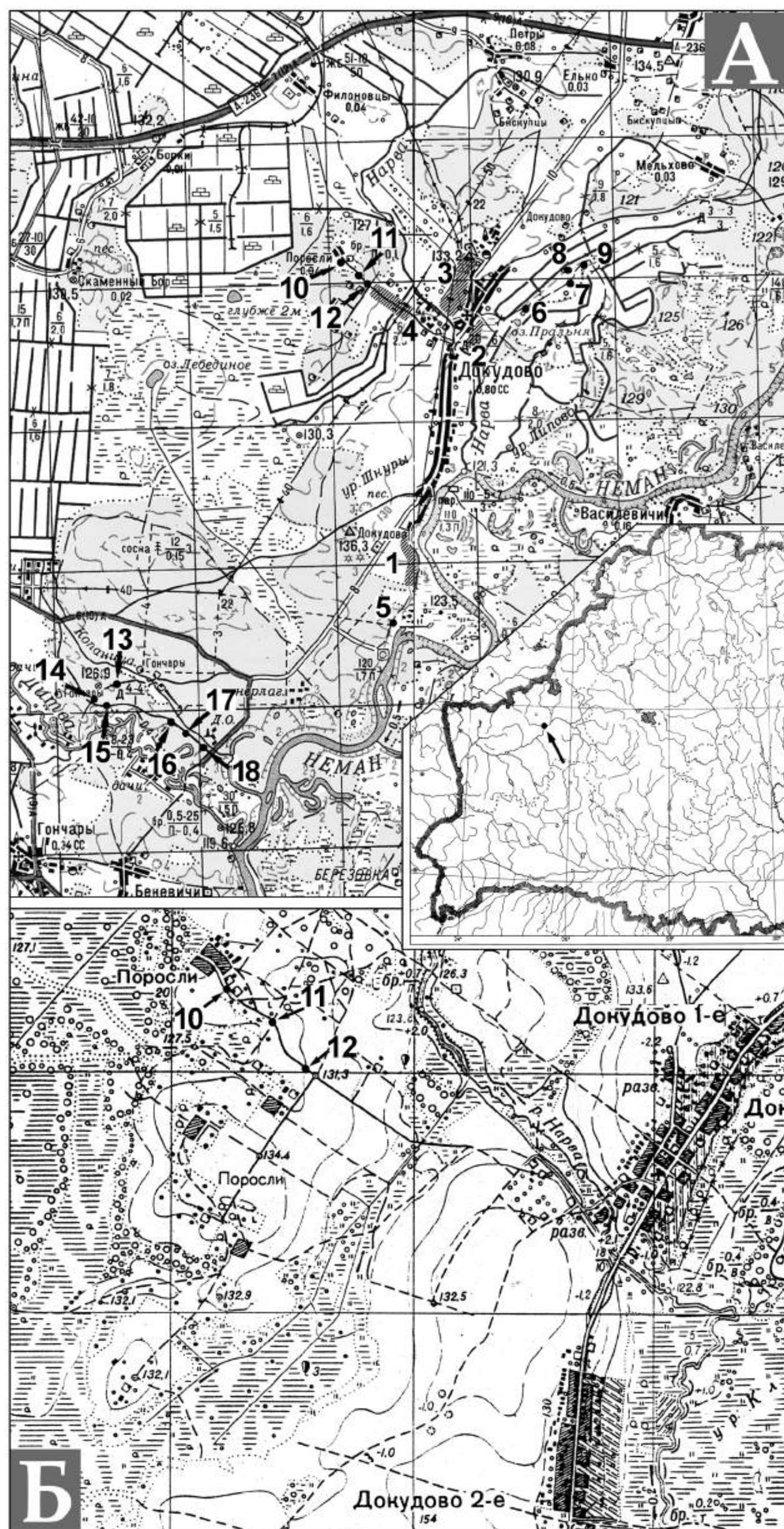
№	Помнік	Матэрыял
1	Дакудава-1	1 нуклеус аднапляцовачны ад пласцін і адшчэпаў з поўным афармленнем бакоў і контрфронта; 2 нуклеусы двухпляцовачныя ад пласцін і адшчэпаў (мал. 2: *8, 9*); 1 нуклеус шматпляцовачны моцна спрацаваны; 2 фрагменты нуклеусаў; 1 нуклеус перароблены на цясла; 1 прылада камбінаваная на абломку (скрэбла + разец адзінарны); 1 разец рэтушны бакавы на абломку; 2 скрабачы на адшчэпах (мал. 2: *6, 7*); 1 прылада з выемкай на адшчэпе; 3 адшчэпы з рэтушшу (мал. 2: *5*); 1 пласціна з рэтушшу; 1 праксімальная частка пласціны з рэтушшу (мал. 2: *4*); 1 фрагмент рабрыстай пласціны; 9 пласцін і іх фрагменты, 35 адшчэпаў і іх фрагменты; 6 лусак; 8 крамянёвых абломкаў і дробных неазначальных фрагментаў сколаў; 1 фрагмент сценкі ганчарнай керамікі
2	Дакудава-9	1 адшчэп з рэтушшу (мал. 3: *2*); 1 адшчэп без рэтушы; 1 крамянёвы абломак неазначальны; 6 фрагментаў венчыкаў ганчарнай керамікі; 30 фрагментаў сценак ганчарнай керамікі; 1 фрагмент донца ганчарнай керамікі; 1 фрагмент глінянага праселка (мал. 3: *1*); 1 фрагмент жалезнага нажа (XX ст.)
3	Дакудава-10	1 фрагмент крамянёвай пласціны; 2 крамянёвыя неазначальныя абломкі; 5 фрагментаў венчыкаў ганчарнай керамікі; 24 фрагменты сценак ганчарнай керамікі; 1 фрагмент борціка ганчарна-керамічнай паліванай талеркі;

[1] Аўтар выказвае падзяку А. М. Вашанаву, на той момант магістранту кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін БДУ, за ўдзел у экспедыцыі і выкананне малюнкаў археалагічных знаходак. Таксама дзякую калектыву Дакудаўскай СШ за прадастаўлены начлег.

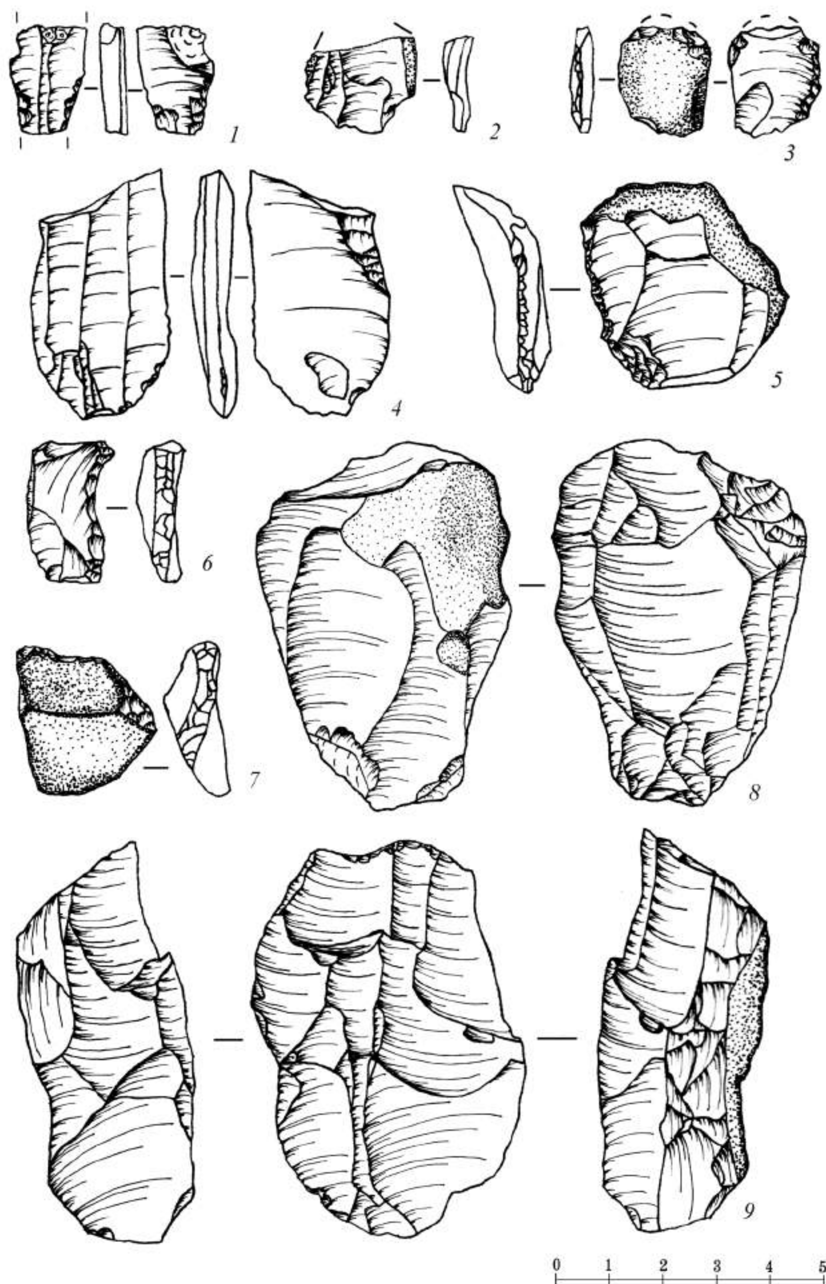
[2] Вёска Дакудава (цэнтр с/с) Лідскага раёна складаецца з двух частак, якія раней лічыліся асобнымі вёскамі. Паўночная частка – Дакудава-1, паўднёвая – Дакудава-2. Мяжой паміж паўночнай і паўднёвай часткамі населенага пункта служыць мост праз р. Нарва.

Заканчэнне табліцы

№	Помнік	Матэрыял
3	Дакудава-10	1 фрагмент прыдоннай часткі ганчарнай пасудзіны; 3 фрагменты донцаў ганчарнай керамікі; 1 фрагмент накрыўкі ганчарнага гаршчка; 2 фрагменты кафлі
4	Дакудава-11	1 скол аднаўлення пляцоўкі нуклеуса; 1 фрагмент пласціны; 1 скрабач (?) на адшчэпе (краі артэфакта даволі моцна забітыя, верагодна, ад кантакта з цвёрдым матэрыялам); 4 адшчэпы; 4 фрагменты венчыкаў ганчарнай керамікі; 1 фрагмент шыйкі ганчарнай пасудзіны; 6 фрагментаў сценак ганчарнай керамікі
5	Дакудава-12	1 фрагмент пласціны з рэтушшу (мал. 2: *1*); 1 адшчэп падскарыністы (мал. 2: *2*)
6	Дакудава-13А	1 перапалены фрагмент пласціны; 1 адшчэп
7	Дакудава-13Б	1 прылада з выемкай на адшчэпе
8	Дакудава-13В	1 скрабач на скарыністым адшчэпе (мал. 2: *3*); 1 фрагмент перапаленай пласціны; 1 дробны перапалены неазначальны крамянёвы абломак
9	Дакудава-13Г	1 фрагмент нуклеуса ад адшчэпаў (мал. 3: *11*); 1 праколка бакавая на адшчэпе (мал. 3: *10*); 5 фрагментаў пласцін; 2 адшчэпы і іх фрагмент; 1 луска; 6 крамянёвых абломкаў неазначальных
10	Порaслі-1	1 лушчань двухпляцовачны двухбаковы; 1 скол з захлыстам; 2 скрабачы (мал. 3: *3*); 1 разец рэтушны, бакавы, падвоены (мал. 3: *4*); 2 адшчэпы рэтушаваныя; 2 адшчэпы; 1 фрагмент пласціны (мал. 3: *5*); 2 крамянёвыя абломкі неазначальныя; 3 лускі
11	Порaслі-2	1 скрабок на адшчэпе; 1 крамянёвы абломак неазначальны
12	Порaслі-3	2 фрагменты неазначальных рэтушаваных прылад (мал. 3: *6*); 1 фрагмент пласціны; 1 адшчэп
13	Ганчары–Дзітва-1	1 адшчэп з рэтушшу
14	Ганчары–Дзітва-2	1 адшчэп рэтушаваны; 1 фрагмент пласціны з рэтушшу
15	Ганчары–Дзітва-3	1 разец двухгранны бакавы на дробным адшчэпе (мал. 3: *9*); 1 рэтушаваная пласціна (мал. 3: *8*); 1 фрагмент адшчэпа
16	Ганчары–Дзітва-4	1 рэтушаваны фрагмент пласціны; 1 адшчэп падскарыністы
17	Ганчары–Дзітва-5	1 фрагмент падскарыністай пласціны
18	Ганчары–Дзітва-6	1 фрагмент падскарыністай пласціны (мал. 3: *7*); 2 адшчэпы; 2 крамянёвыя абломкі неазначальныя

Мал. 1. Лакалізацыя археалагічных помнікаў, абследаваных падчас разведак на тэрыторыі Лідскага раёна ў 2009 г.: *А* – на сучаснай тапаграфічнай карце; *Б* – група помнікаў каля в. Пораслі на карце канца 1940-х гадоў; *1* – Дакудава-1; *2* – Дакудава-9; *3* – Дакудава-10; *4* – Дакудава-11; *5* – Дакудава-12; *6* – Дакудава-13А; *7* – Дакудава-13Б; *8* – Дакудава-13В; *9* – Дакудава-13Г; *10* – Пораслі-1; *11* – Пораслі-2; *12* – Пораслі-3; *13* – Ганчары–Дзітва-1; *14* – Ганчары–Дзітва-2; *15* – Ганчары–Дзітва-3; *16* – Ганчары–Дзітва-4; *17* – Ганчары–Дзітва-5; *18* – Ганчары–Дзітва-6

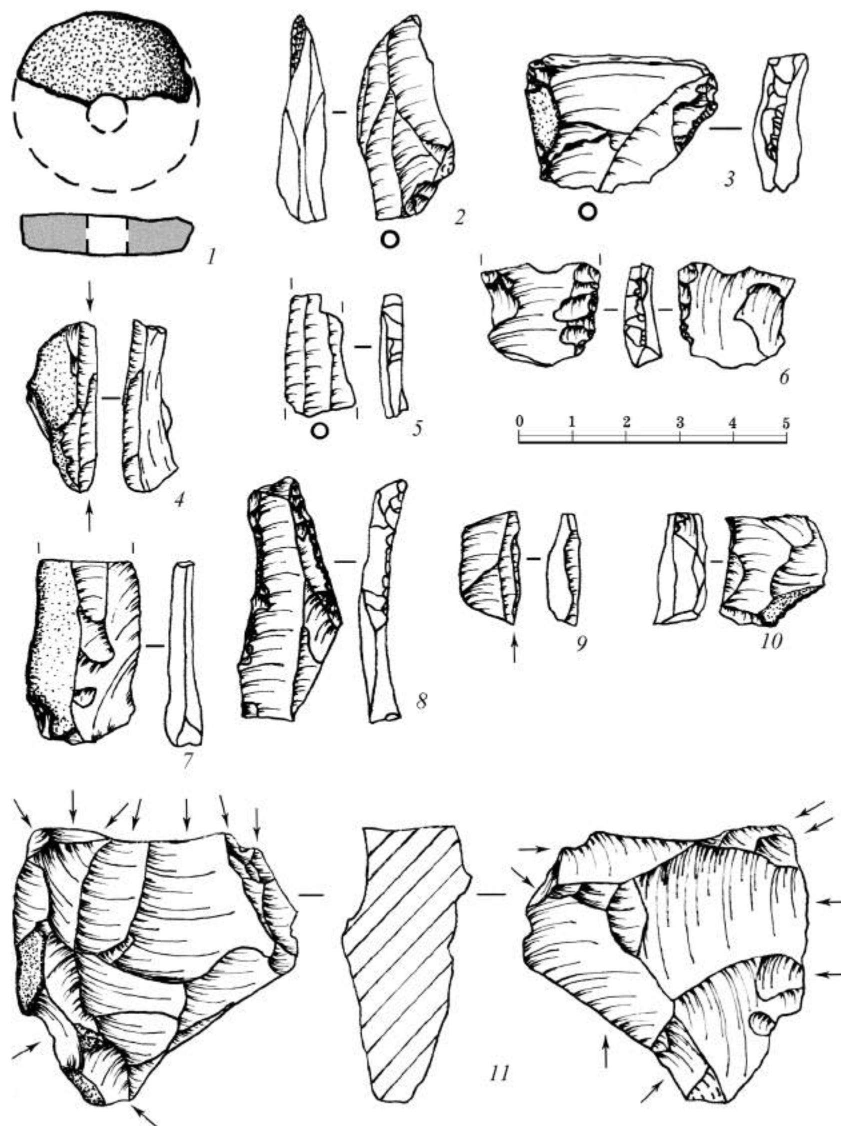

Мал. 2. Матэрыялы з разведак 2009 г. у Лідскім раёне: *1, 2* – рэтушаваны адшчэп; *3* – скрабач; *4, 9* – разцы; *5, 7* – пласціны (фрагменты); 6 – неазначальная рэтушаваная прылада (фрагмент); *8* – рэтушаваная пласціна; *10* – праколка; *11* – нуклеус (фрагмент); *1, 2* – Дакудава-9; *3–5* – Порараслі-1; *6* – Порараслі-3; *7* – Ганчары –Дзітва-6; *8, 9* – Ганчары–Дзітва-3; *10, 11* – Дакудава-13Г. Малюнак А. М. Вашанава

тры зоны распаўсюджвання ганчарнай керамікі – Дакудава-9, -10, -11 (мал. 1: *2, 3, 4*). Сабраны матэрыял сведчыць аб існаванні паселішча на месцы вёскі ўжо пачынаючы з XIV–XV стст.[1] На помніку Дакудава-9 таксама знойдзены рэтушаваны крамянёвы адшчэп (мал. 3: *2*), які датаваны каменным–бронзавым вякамі, і глінянае праселка (?), выробленае са сценкі ганчарнай пасудзіны (мал. 3: *1*; эпоха сярэдневякоўя).

На высокай тэрасе Нёмана лакалізаваны два помнікі каменнага–бронзавага вякоў. Першы з іх, Дакудава-1, быў адкрыты М. М. Чарняўскім у 1962 г. [7, с. 10] і абследаваны ў 1998 г. В. Л. Лакізам, В. М. Сідаровічам і М. М. Чарняўскім [1, с. 7–8]. Стаянка размешчана за паўднёвай ускраінай вёскі ўздоўж краю тэрасы (мал. 1: *1*), паводле распаўсюджвання пад'ёмнага матэрыялу яе памеры складаюць пры-

[1] Вызначэнне ганчарнай керамікі зроблена старшым навуковым супрацоўнікам Інстытута гісторыі НАН Беларусі Ірынай Уладзіміраўнай Ганецкай.

Мал. 3. Матэрыялы з разведак 2009 г. у Лідскім раёне: *1* – глінянае праселка; *2* – падскарыністы адшчэп; *3, 6, 7* – скрабачы; *4* – рэтушаваны фрагмент пласціны; *5* – рэтушаваны адшчэп; *8, 9* – нуклеусы; *1, 2* – Дакудава-12; *3* – Дакудава-13В; *4–9* – Дакудава-1. Малюнак А. М. Вашанава

блізна 800 × 150 м. Тэрыторыя помніка разворваецца. У 2009 г. з паверхні стаянкі сабрана калекцыя крамянёвых вырабаў, якія датаваны фінальным палеалітам (мал. 2: *8, 9*), мезалітам (мал. 2: *6, 7*) і познім неалітам (мал. 2: *4*). Праз 0,6 км на паўднёвы ўсход ад Дакудава-1 (мал. 1: *5*) знойдзены 2 апрацаваныя крэмені (мал. 2: *1, 2*), якія могуць указваць на прысутнасць тут стаянкі фінальнага палеаліту ці мезаліту (Дакудава-12).

Чатыры месцазнаходжанні расшчапаных крэменяў (Дакудава-13А, Б, В, Г) выяўлены на захад ад вёскі на вялікай парослай лесам дзюне (мал. 1: *6–9*). Некаторыя сабраныя артэфакты датаваны мезалітам (фрагменты рэгулярных пласцін, скрабач – мал. 2: *3*) і, магчыма, неалітам–бронзавым векам (нуклеус ад адшчэпаў – мал. 3: *11*).

На паўночны захад ад вёскі Дакудава знаходзіцца павышэнне рэльефу, своеасаблівы пясчаны «востраў» (мал. 1, *Б*). З захаду ён аточаны балотным масівам, з паўночнага ўсходу – ракой Нарва. З паўднёва-ўсходняга боку – абмежаваны нешырокай лагчынай, раней забалочанай, а зараз асушанай меліярацыйнымі каналамі. На «востраве», большая частка якога засаджана хвойным лесам, знаходзіцца невялікая вёска Парасьлі. У цэнтры вёскі (мал. 1: *10*) – на палетках мясцовых жыхароў і палявой дарозе, якая вядзе праз вёску, – сабрана нешматлікая калекцыя крамянёвых вырабаў (мал. 3: *3–5*), што сведчыць аб існаванні тут рэшткаў стаянкі эпохі мезаліту і, магчыма, больш позняга часу (Парасьлі-1).

Матэрыялы каменнага–бронзавага вякоў выяўлены яшчэ ў двух пунктах, на лясной дарозе на

паўднёвы ўсход ад вёскі Порослі (мал. 1: *11, 12*). Месцазнаходжанне Порослі-2 лакалізавана праз 0,3 км ад вёскі, на скрыжаванні ў лесе. Тут знойдзены скрабок на адшчэпе і крамянёвы абломак. Чатыры крамянёвыя артэфакты, у тым ліку фрагмент пласціны і два фрагменты неазначальных прылад (мал. 3: *6*), сабраныя праз 0,5 км ад вёскі, на месцы дзе дарога выходзіць да лесу (Порослі-3).

Частка з апрацаваных крэменяў, сабраных у зоне збору Дакудава-11, была знойдзена ў заходняй частцы ворнага поля, праз некалькі дзесяткаў метраў на паўночны ўсход ад месцазнаходжання Порослі-3. Дакладная лакалізацыя знаходак, сярод якіх скол аднаўлення пляцоўкі нуклеуса і дыстальная частка рэгулярнай пласціны, што маюць мезалітычны выгляд, не была зафіксавана. Аднак названыя знаходкі ўказваюць на магчымае існаванне тут стаянкі каменнага веку, прымеркаванай да берагу пясчанага «вострава».

Шэсць новых месцазнаходжанняў (Ганчары–Дзітва-1, -2, -3, -4, -5, -6) выяўлена ў міжрэччы Дзітвы і невялікай рачулкі Капаніца. Пяць з іх лакалізаваны на лясной дарозе, што ідзе па краі высокай левабярэжнай тэрасы Дзітвы (мал. 1: *14–18*). Яшчэ адно – на лясной дарозе ад дачнага пасёлка на левым беразе Дзітвы да дарогі Ліда–Пескі–Дакудава, праз 0,5 км на захад ад закінутага хутара, адзначанага на карце як хутар Ганчары (мал. 1: *13*). Ва ўсіх пунктах сабраны нешматлікія крамянёвыя вырабы (мал. 3: *7–9*), што датаваны каменным–бронзавым вякамі.

У ходзе ранейшых археалагічных пошукаў у ваколіцах вёскі Дакудава, што ажыццяўляліся М. М. Чарняўскім, В. Л. Лакізам, В. М. Сідаровічам, было выяўлена 8 помнікаў і месцазнаходжанняў каменнага і бронзавага вякоў [1–4; 5, с. 66–73, 209; 6, 7]. Некаторыя з іх шурфаваліся, адзін помнік – Дакудава-5 – быў даследаваны шляхам раскопак. Дзве першабытныя стаянкі (Дакудава-1, -2) лакалізаваны на высокай тэрасе ракі Нёман, астатнія – на пясчаных узвышшах у правабярэжнай пойме ракі. Невялікія па аб'ёме працы, праведзеныя аўтарам, дазволілі выявіць яшчэ шэраг месцазнаходжанняў.

Вынікі разведкі 2009 г. сведчаць, што мікрарэгіён, разгледжаны ў дадзеным артыкуле, можа быць значна больш насычаны археалагічнымі помнікамі, чым гэта было вядома раней, і патрабуе далейшых даследаванняў. Плён могуць прынесці пошукі на даволі аддаленай ад берагоў р. Нёман тэрыторыі – на пясчаных узвышшах, размешчаных на забалочаных (сёння ўжо часткова асушаных меліярацыяй) абшарах на ўсход і захад ад вёскі Дакудава, і на пясчаных берагах гэтых балот (мал. 1, *А*).

Літаратура

1. Лакіза, В. Л. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на Панямонні ў 1998 г. / В. Л. Лакіза // ААНД ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 1733.

2. Лакіза, В. Л. Справаздача аб археалагічных работах на Панямонні ў 1999 годзе / В. Л. Лакіза // ААНД ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 1795.

3. Лакіза, В. Л. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на Беларускім Панямонні ў 2004 г. / В. Л. Лакіза // ААНД ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 2166.

4. Лакіза, В. Л. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на Панямонні ў 2005 г. / В. Л. Лакіза // ААНД ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 2288.

5. Лакіза, В. Л. Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння / В. Л. Лакіза. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – 343 с.

6. Сідаровіч, В. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у Гродзенскай і Брэсцкай абласцях у 1998 г. / В. М. Сідаровіч // ААНД ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 1766.

7. Чернявский, М. М. Отчет об археологических исследованиях памятников эпохи неолита и бронзы в бассейне р. Неман в 1962–63 гг. / М. М. Чернявский // ААНД ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 227.

В. У. Ашэйчык, *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, аспірант (г. Мінск)*

Археалагічныя разведкі 2010 года ў Мастоўскім раёне

У 2010 г. аўтар дадзенага артыкула праводзіў археалагічныя працы ў Пухавіцкім раёне Мінскай вобласці і Мастоўскім раёне Гродзенскай вобласці [1].

Летам 2010 г. было абследавана ўзбярэжжа ракі Свіслач на невялікім участку ад вёскі Глушка да вёскі Міжрэчча Пухавіцкага с/с Пухавіцкага раёна, але помнікі археалогіі не былі выяўлены.

На пачатку верасня 2010 г. аўтарам артыкула сумесна з дацэнтам кафедры археалогіі і спецыяльных гістарычных дысцыплін БДУ Міх. М. Чарняўскім была праведзена разведка ў басейне ракі Зяльвянка. Працы, скіраваныя на пошук новых помнікаў каменнага веку, уключалі частковае абследаванне ваколіц вёсак Капачы, Пескі, Выгода Пескаўскага с/с і вёскі Боркі Пацэвіцкага с/с на тэрыторыі Мастоўскага раёна.

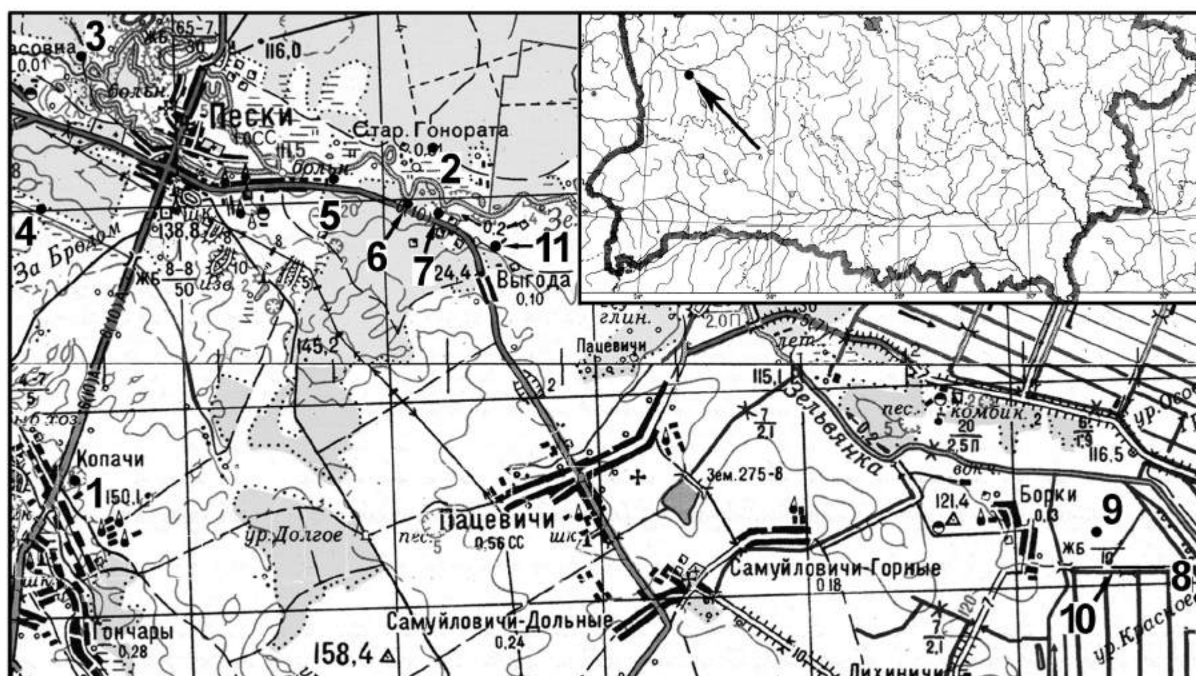
Каля вёскі Капачы выяўлены два месцазнаходжанні расшчапаных крамянёў – *Капачы-1А* і *Капачы-1Б*. Абодва лакалізаваны на ўзгорку, што знаходзіцца адразу за цэнтральнай часткай вёскі, на правы бок ад шашы Р51 (гл. табліцу; мал. 1: *1*; 2: *1*). Паўночна-заходняя яго ўскраіна перарэзваецца аўтадарогай. Частка ўзгорка на ўсход і паўднёвы ўсход ад шашы парасла лесам і кустамі. Цэнтральная частка – занята ворным полем, выцягнутым з паўднёвага захаду на паўночны ўсход і шырынёй каля 100 м. Уздоўж яго – засаджаная ельнікам паласа шырынёй каля 80 м і даўжынёй каля 250 м. Паўднёва-ўсходні схіл знаходзіцца таксама пад ворывам.

Археалагічны матэрыял, атрыманы ў выніку археалагічных разведак на тэрыторыі Мастоўскага раёна ў 2010 г.

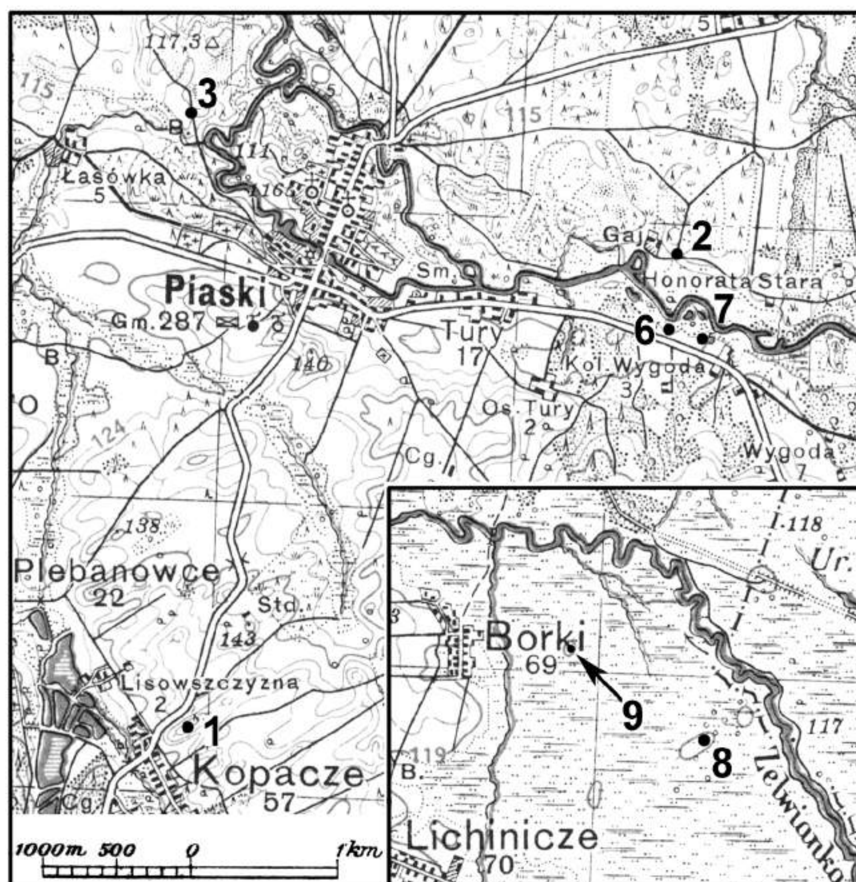
№	Помнік	Матэрыял
1	Капачы-1А	*п/зб:* адшчэп без рэтушы; 5 нерэгулярна рэтушаваных адшчэпаў
2	Капачы-1Б	*п/зб:* 2 нуклеусы аднапляцовачныя ад адшчэпаў і нерэгулярных пласцін (мал. 4: *1*); адшчэп без рэтушы, адшчэп з нерэгулярнай зубчатай рэтушшу
3	Пескі «Хутар Гай-2»	*п/зб:* 7 фрагментаў нявызначаных сколаў і неазначальных абломкаў; 4 лускі; 18 адшчэпаў і іх фрагменты; 3 фрагменты пласцін; вельмі дробны, моцна спрацаваны, двухпляцовачны нуклеус ад адшчэпаў (мал. 3: *3*); скрабач на абломку (мал. 3: *1*), фрагмент рэгулярнай пласціны з дробнай рэтушшу па краях (мал. 3: *2*); адшчэп з выемкай, фрагмент неазначальнай прылады
4	Пескі-10	*п/зб:* неазначальны абломак; фрагмент пласціны (мал. 3: *11*); праксімальны папярочны мікраразец (мал. 3: *10*)
5	Пескі-11	*п/зб:* нуклеападобны абломак; масіўны аднапляцовачны нуклеус ад адшчэпаў і пласціністых адшчэпаў; 2 рэтушаваныя адшчэпы
6	Пескі-12	*п/зб*: адшчэп без рэтушы
7	Пескі-4	*п/зб:* абломак неазначальны; 5 адшчэпаў і іх фрагменты; 2 нерэгулярныя пласціны; фрагмент нуклеуса аднапляцовачнага ад пласцін; скол з захлыстам з аднапляцовачнага нуклеуса ад пласцін; рабрыстая пласціна; фрагмент цясла на адшчэпе (мал. 4: *3*); масіўная рубячая (?) прылада (мал. 4: *4*); абломак рэтушаваны; рэтушаваны адшчэп (сучасная рэтуш ?); фрагмент сценкі ляпной керамікі з ружанцовым арнаментам (мал. 4: *2*); фрагмент сценкі ляпной керамікі з лёгкай падштрыхоўкай; фрагмент венчыка; фрагмент сценкі ганчарнай керамікі

Заканчэнне табліцы

№	Помнік	Матэрыял
8	Пескі-4А	*п/зб:* абломак неазначальны; 2 адшчэпы; пашкоджаны неазначальны нуклеус; нуклеус ад адшчэпаў з кругавым сколваннем; нарыхтоўка рубячай прылады; фрагмент сценкі ляпной керамікі з лёгкай падштрыхоўкай; 2 фрагменты сценак ганчарнай керамікі
9	Боркі-1	*п/зб:* 2 адшчэпы і іх фрагменты; фрагмент нерэгулярнай пласцінкі; *шурф 1*: 13 фрагментаў нявызначаных сколаў і неазначальных абломкаў; 7 лусак; 12 адшчэпаў і іх фрагменты, 3 пласціны і іх фрагменты (мал. 3: *7*); фрагмент рабрыстай пласціны; скол з захлыстам з двухпляцовачнага нуклеуса; 2 фрагменты неазначальных нуклеусаў; біфацыяльная прылада на адшчэпе (мал. 3: *9*); скрабок на адшчэпе (мал. 3: *8*); 2 фрагменты ганчарнай керамікі
10	Боркі-2	*п/зб:* фрагмент адшчэпа; фрагмент двухграннага разца (мал. 3: *12*)
11	Боркі (знішчаная стаянка)	*п/зб:* 5 абломкаў неазначальных; луска; 11 адшчэпаў і іх фрагменты; 4 фрагменты пласцін; фрагмент другаснай рабрыстай пласціны; франтальны скол падпраўкі пляцоўкі нуклеуса; моцна спрацаваны двухпляцовачны нуклеус ад нерэгулярных пласцінак (мал. 3: *6*); рэтушны бакавы разец на нерэгулярнай пласціне (мал. 3: *4*); праколка з выдзеленым паўстромкай рэтушшу джалам на рэгулярнай пласціне (мал. 3: *5*); фрагмент неазначальнай прылады

Мал. 1. Лакалізацыя археалагічных помнікаў, абследаваных падчас разведкі на тэрыторыі Мастоўскага раёна ў 2010 г.: *1* – Капачы-1А, -1Б; *2* – Пескі «Хутар Гай-2»; *3* – Пескі-10; *4* – Пескі-11; *5* – Пескі-12; *6* – Пескі-4; *7* – Пескі-4А; *8* – Боркі-1; *9* – Боркі-2; *10* – Боркі (знішчаная стаянка); *11* – Выгода-1

Мал. 2. Лакалізацыя археалагічных помнікаў, абследаваных падчас разведкі на тэрыторыі Мастоўскага раёна ў 2010 г., на карце 1935 г.: *1* – Капачы-1А, -1Б; *2* – Пескі «Хутар Гай-2»; *3* – Пескі-10; *6* – Пескі-4; *7* – Пескі-4А; *8* – Боркі-1; *9* – Боркі-2

На разараных участках узгорка сустракаецца шмат кавалкаў крэйды і крамянёвых канкрэцый, пераважна натуральных. На раллі ў сярэдняй частцы (Капачы-1А) і на паўднёва-ўсходнім схіле (Капачы-1Б) узгорка сабрана невялікая колькасць крамянёвых артэфактаў. Матэрыял абодвух месцазнаходжанняў датаваны каменным–бронзавым вякамі.

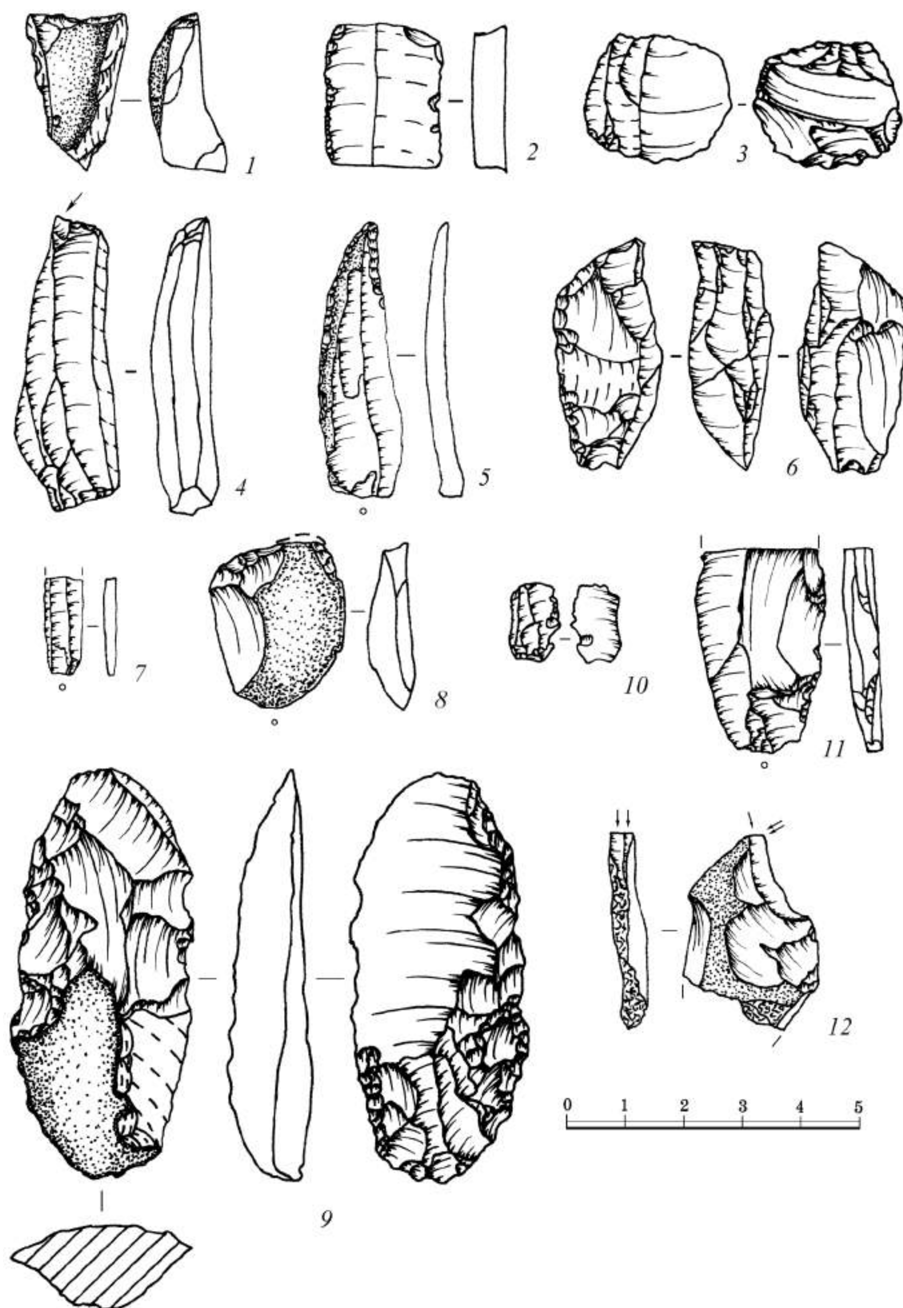
Знаходкі крамянёвых вырабаў каля вёскі Капачы ўказваюць на магчымае існаванне тут у каменным – пачатку бронзавага веку стаянак альбо крэмнеапрацоўчых майстэрань, якія могуць быць звязаны са шматлікімі ў гэтай мясцовасці выхадамі крэйды, насычанай крамянёвай сыравінай.

Новая стаянка каменнага веку – *Пескі «Хутар Гай 2»* – выяўлена на краі правабярэжнай тэрасы ракі Зяльвянка праз прыблізна 2 км на ўсход ад вёскі Пескі і праз 250–300 м на ўсход ад хутара Гай (мал. 1: *2*; 2: *2*). Тут, на лясной дарозе, было сабрана некалькі дзесяткаў крамянёвых артэфактаў (мал. 3: *1–3*), якія датаваны мезалітам–неалітам.

Праз 0,9 км на паўночны захад ад вёскі Пескі, на парослай сасновым лесам пясчанай дзюне, знаходзіцца стаянка каменнага веку *Пескі-10* (мал. 1: *3*). Згодна з польскай тапаграфічнай картай, складзенай Вайсковым геаграфічным інстытутам, у сярэдзіне 1930-х гадоў гэта мясцовасць была занята развеянымі пяскамі (мал. 2: *3*). Па сведчанні М. М. Чарняўскага, у 1965 г. мясцовыя дзюны працягвалі актыўна развейвацца і на іх сустракалася шмат крамянёвых вырабаў. Памеры помніка складаюць 200–300 м з поўдня на поўнач і каля 50 м з захаду на ўсход. На лясной дарозе, якая праходзіць праз дзюну (даўнейшы шлях з Песак на Масты), сабраны тры крамянёвыя артэфакты. Знаходкі ўказваюць на датаванне помніка каменным векам, у тым ліку мезалітам (мікраразец; мал. 3: *10*).

Праз 0,9 км на паўднёвы захад ад вёскі Пескі, на ўскрайку невялікага паўкруглага выступу ляснога масіву выяўлена месцазнаходжанне *Пескі-11* (мал. 1: *4*). Тут, у разаранай лесаахоўнай паласе, што ідзе ўздоўж лесу, на невялікай адлегласці адзін ад аднаго знойдзены чатыры крамянёвыя артэфакты, якія датаваны каменным–бронзавым вякамі.

На ўсходняй ускраіне вёскі Пескі, справа ад двара дома № 61 па вуліцы Завадская, на выступе левабярэжнай тэрасы ракі Зяльвянка знойдзены масіўны падскарыністы крамянёвы адшчэп (*Пескі-12*; мал. 1: *5*).

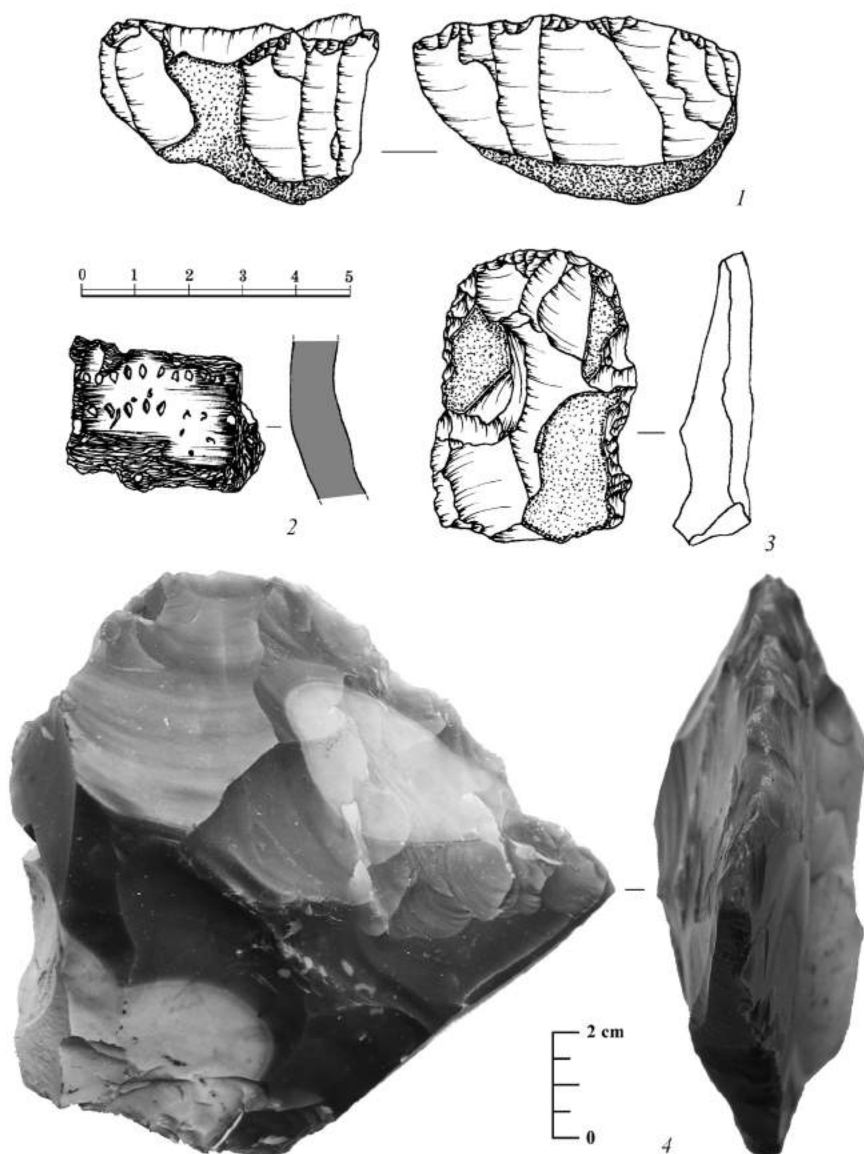

Мал. 3. Матэрыялы з разведак 2010 г. ў Мастоўскім раёне: *1* – скрабач; *2* – пласціна з рэтушшу (фрагмент); *3, 6* – нуклеусы; *4, 12* – разцы; *5* – праколка; *7, 11* – пласціны (фрагменты); *8* – скрабок; *9* – біфацыяльная прылада на адшчэпе; *10* – мікраразец; *1–3* – Пескі «Хутар Гай-2»; *4–6* – Боркі (знішчаная стаянка); *7–9* – Боркі-1; *10, 11* – Пескі-10; *12* – Боркі-2. Малюнак А. М. Вашанава

На ўзараным полі, што знаходзіцца на левабярэжнай тэрасе ракі Зяльвянка праз 750–800 м на ўсход ад вёскі Пескі, паміж невялікім лесам і паўночна-заходняй ўскраінай вёскі Выгода, і на паўночны бок ад аўтадарогі Р50, абследаваны два археалагічныя помнікі першабытнага часу. У заходняй частцы поля лакалізавана стаянка каменнага–бронзавага вякоў і сярэдневяковае селішча *Пескі-4* (мал. 1: *6*; 2: *6*), памеры якога складаюць 130–140 м з захаду на ўсход і каля 70 м з поўдня на поўнач.

Помнік адкрыў у 1985 г. В. У. Шаблюк. У 1986–1989 гг. Н. В. Шаблюк і В. У. Шаблюк даследавалі яго шляхам раскопак на агульнай плошчы 172 м^2 [4, с. 10–11, рис. 10: *13–15*, рис. 11–13, рис. 14: *1–6*; 5, с. 7–8, рис. 16–17, 18: *1–5*, рис. 19; 6, с. 11–15, рис. 19–22; 7, с. 11–13, рис. 31–37].

У 2010 г. на помніку сабраны пад'ёмны матэрыял – 15 крамянёвых артэфактаў і 4 фрагменты керамікі. Крамянёвыя знаходкі датаваны каменным–бронзавым вякамі. Частку з іх (рубячыя прылады;

Мал. 4. Матэрыялы з разведак 2010 г. ў Мастоўскім раёне: *1* – нуклеус; *2* – ляпная кераміка з ружанцовым арнаментам (фрагмент); *3* – цясло (фрагмент); *4* – рубячая прылада; *1* – Капачы-1Б; *2–4* – Пескі-4. Малюнак А. М. Вашанава

мал. 4: *3, 4*) неабходна звязваць з неалітам, для іншых магчыма як больш ранняя, так і больш позняя храналогія. Керамічны матэрыял прадстаўляе тшцінецкую культуру (фрагмент з ружанцовым арнаментам; мал. 4: *2*), жалезны век (фрагмент з падштрыхоўкай), сярэдневякоўе (ганчарная кераміка).

На ўсход ад папярэдняга пункта размешчана паселішча *Пескі-4А* (мал. 1: *7*; 2: *7*). Яго памеры – прыблізна 230 м з захаду на ўсход і 130 м з поўдня на поўнач.

У справаздачах Н. В. Шаблюк, якая ў 1986 і 1987 г. сумесна з В. У. Шаблюком праводзіла тут паверхневыя зборы, стаянка фігуруе пад назвай Выгода-1 [4, с. 15, рис. 25, рис. 26: *1–6, 11–14*; 5, с. 7, рис. 20: *1–11*]. Аднак помнік пад нумарам 1 каля вёскі Выгода быў адкрыты ў сярэдзіне 1960-х гадоў М. М. Чарняўскім і знаходзіцца ў іншым месцы – на поўнач ад асноўнай часткі вёскі, там дзе зараз размешчаны будынкі жывёлагадоўчай фермы (мал. 1: *11*) [вусная інфармацыя ад М. М. Чарняўскага; гл. таксама 3, с. 210; 8, с. 198]. Каб пазбегнуць блытаніны і ўлічваючы непасрэднае суседства са стаянкай Пескі-4, помніку нададзена назва Пескі-4А.

З тэрыторыі помніка сабрана 6 крэменяў і 3 фрагменты керамікі. Крамянёвы матэрыял шырока датаваны каменным–бронзавым вякамі, а кераміка – жалезным векам (фрагмент з падштрыхоўкай) і сярэдневякоўем (ганчарная кераміка).

Два новыя помнікі выяўлены ў ваколіцах вёскі Боркі. На тэрыторыі левабярэжнага поплава Зяльвянкі, раней забалочанага, а ў апошняй трэці XX ст. асушанага меліярацыйнымі каналамі, знаходзіцца

некалькі пясчаных пагоркаў. У паўночна-ўсходняй частцы аднаго з іх – ва ўрочышчы Красно, праз 1,7 км на паўднёвы ўсход ад скрыжавання вуліц у цэнтры вёскі, – лакалізавана стаянка *Боркі-1* (мал. 1: *8*; 2: *8*). Яе памеры складаюць прыблізна 150 × 70 м. Помнік моцна пашкоджаны – пясчаным кар'ерам знішчана, верагодна, большая яго частка. Паверхня ацалелай часткі стаянкі задзірнаваная.

Праз прыблізна 6 м на ўсход ад паўночна-ўсходняга рогу кар'ера і 8 м на паўднёвы-ўсход ад нагрувашчання вялікіх камянёў закладзены шурф памерамі 1 × 1 м. У шурфе выяўлена наступная стратыграфія:

– ворны слой цёмна-шэрага пяску магутнасцю 20 см;

– светла-шэры дробназярністы пясок на глыбіні ад 20 см.

Знаходкі залягалі на глыбіні да 35 см. Дакладная мяжа паміж гарызонтам са знаходкамі і мацерыком не прасочваецца.

У шурфе былі знойдзены 41 крэмень і 2 фрагменты керамікі, акрамя таго, на кратавінах на тэрыторыі помніка сабраны 3 крамянёвыя артэфакты. Выяўлены крамянёвы матэрыял можна звязаць з неалітам (мал. 3: *9*), аднак не выключана і больш ранняя, мезалітычная, храналогія некаторай яго часткі (фрагмент рэгулярных пласцін; мал. 3: *7*). Фрагменты керамікі адносяцца да сярэдневякоўя і новага часу.

Месцазнаходжанне *Боркі-2* выяўлена праз 600–700 м на ўсход ад вёскі (мал. 1: *9*; 2: *9*). На паўднёва-ўсходняй ускраіне дзюны, паверхня якой задзірнавана і парасла высокай лугавой травой, на кратавіне знойдзены два апрацаваныя крэмені (мал. 3: *12*).

Амаль трыццаць крамянёвых артэфактаў мезалітычнага выгляду (мал. 3: *4–6*) былі сабраны на грунтовай дарозе, што ідзе ад вёскі Боркі ўздоўж меліярацыйнага канала (мал. 1: *10*). Верагодней за ўсё, гэтыя знаходкі паходзяць з дзюннай стаянкі, знішчанай падчас будаўніцтва дарогі. Так, стаянка Боркі-1 размешчана на дзюне, моцна пашкоджанай пясчаным кар'ерам. Праз некалькі дзесяткаў метраў на паўночны ўсход ад Борак-1 знаходзіцца дзюна, практычна цалкам знішчаная распрацоўкай пяску. Магчыма, менавіта з яе і паходзіць пясок з артэфактамі, выкарыстаны для насыпу дарогі.

Такім чынам, у ходзе разведкі 2010 г. у Мастоўскім раёне абследавана 10 помнікаў археалогіі. Некаторыя з іх выяўлены ўпершыню. Абследаваныя пункты прымеркаваны да берагоў ракі Зяльвянка альбо яе дробных прытокаў (Капачы-1А, -1Б, Пескі-11 – рачулка Мутвіца). Даволі вялікая шчыльнасць стаянак і месцазнаходжанняў каменнага і бронзавага вякоў, выяўленых ў ходзе прац 2010 і папярэдніх гадоў на разглядаемым абшары [2, с. 81; 3–7], можа быць звязана з блізкасцю выхадаў крамянёвай сыравіны. Ад ваколіц пасёлка Красносельскі ў бок вёскі Пескі ідзе пас крэйдавых адарванняў, насычаных крамянёвымі канкрэцыямі. Хоць сёння над Зяльвянкай і не выяўлена старажытных цэнтраў па здабычы сыравіны, тым не менш далейшыя працы па іх пошуку могуць прынесці плён.

Шэраг абследаваных у 2010 г. помнікаў мэтазгодна было б даследаваць шляхам археалагічных раскопак. Тут маюцца на ўвазе ў першую чаргу стаянкі каля вёскі Боркі – Боркі-1 і Боркі-2. На першай з іх знаходкі залягаюць у тым ліку і ў слоі, не пашкоджаным антрапагеннай дзейнасцю (пад ворыўным слоем).

Літаратура

1. Ашэйчык, В. У. Справаздача аб археалагічных разведках на тэрыторыі Мастоўскага раёна ў 2010 г. / В. У. Ашэйчык // ААНД ІГ НАН Беларусі. – 50 с.

2. Исаенко, В. Ф. Археологическая карта Белоруссии / В. Ф. Исаенко ; под ред. В. Д. Будько, Ф. В. Борисевича. – Минск : Полымя, 1968. – Вып. 1: Памятники каменного века. – 126 с.

3. Лакіза, В. Л. Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння / В. Л. Лакіза. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – 343 с.

4. Шаблюк, Н. В. Отчет о полевых исследованиях в 1986 году / Н. В. Шаблюк // ААНД ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 966. – 63 с.

5. Шаблюк, Н. В. Отчет о полевых исследованиях 1987 года / Н. В. Шаблюк // ААНД ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 1026. – 70 с.

6. Шаблюк, Н. В. Отчет о полевых исследованиях за 1988 год по плановой теме: «Материальная культура мезолитических племен междуречья Щары и Свислочи» / Н. В. Шаблюк // ААНД ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 1074. – 89 с.

7. Шаблюк, Н. В. Отчет о полевых исследованиях 1989 года / Н. В. Шаблюк // ААНД ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 1140. – 56 с.

8. Чарняўскі, М. М. Выгода // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя : у 2 т. / рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – Т. 1: А–К. – С. 198–199.

***Г. М. Бяліцкая,** Інстытут гісторыі НАН Беларусі, малодшы навуковы супрацоўнік (г. Мінск)*

Даследаванні ва ўрочышчы Хабішча ў 2010 годзе

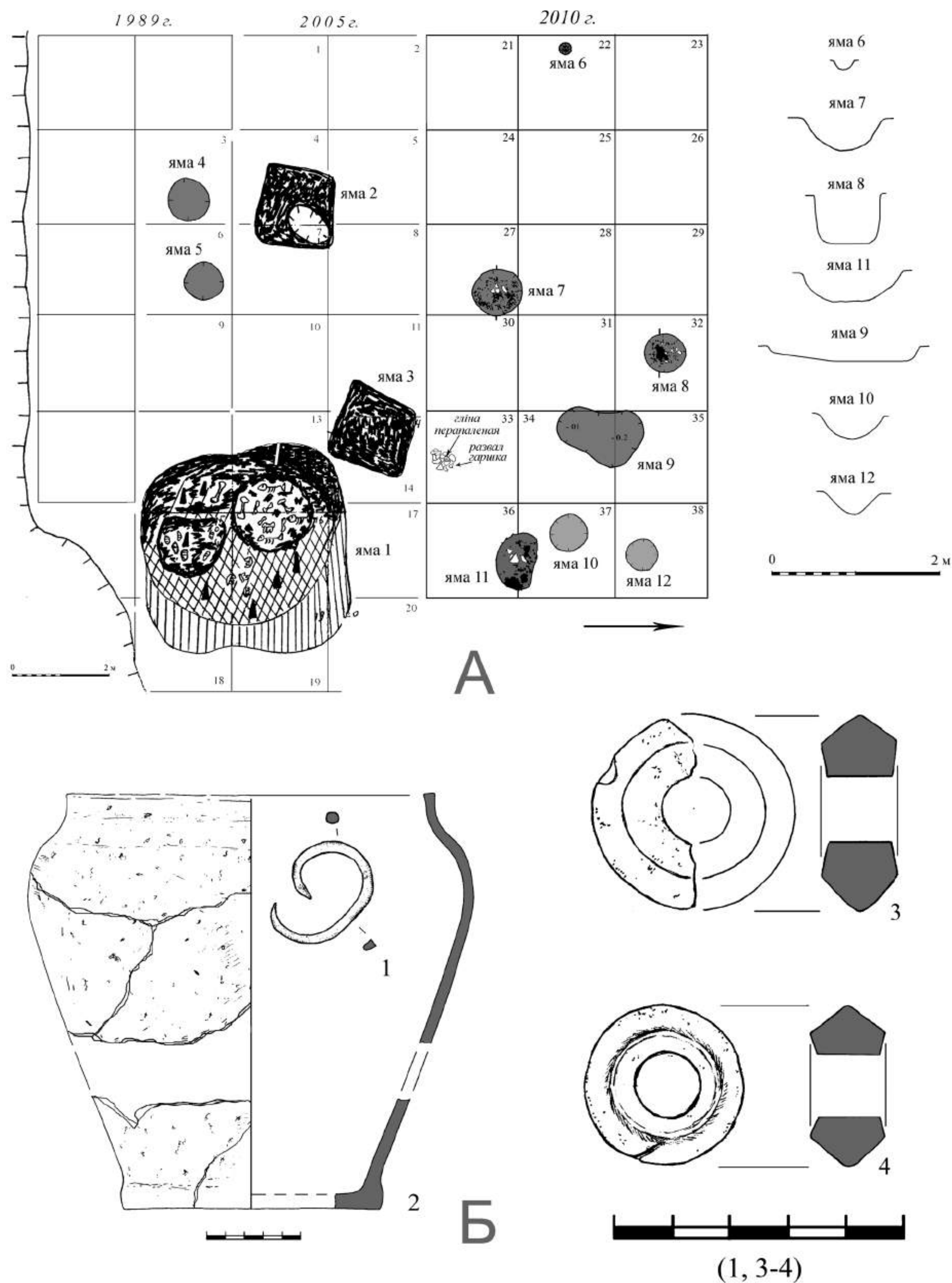
Археалагічныя працы ў 2010 г. праводзіліся на правым беразе р. Гарынь, ва ўрочышчы Хабішча каля горада Давыд-Гарадок Столінскага раёна Брэсцкай вобласці. Помнік знаходзіцца на пясчаным узвышшы, якое размешчана каля 2 м над ўзроўнем вады, плошча прыблізна роўная 4–5 гектарам. Упершыню помнік адкрыты В. С. Вяргей у 1989 г. [3]. У тым жа годзе ў паўночнай частцы паселішча, на краю кар'ера аўтарам закладзены шурф 24 м^2. У 2005 г. археалагічныя работы былі адноўлены. Да паўночнай сценкі раскопу 1989 г. далучаны раскоп плошчай 76 м^2 (гл. малюнак, *А*). На глыбіні 0,5 м зафіксаваны рэшткі аб'екта, які ўяўляў з сябе паглыбленне падквадратнай формы памерам 4,2 × 4,4 м, арыентаваны сценамі па баках свету. Аснаванне было заглыблена ў мацярык на 0,2 м і знаходзілася на глыбіні 0,8–0,9 м ад узроўню сучаснай паверхні. У заходняй частцы аб'екта выяўлены вогнішчы ярусамі. У запаўненні знойдзены абломкі ляпной керамікі, кавалкі абпаленай гліны, каменьчыкі, крамянёвыя адшчэпы, рэчы побыту (праселкі, фрагменты жалезных нажоў), упрыгажэнні (пасахападобная шпілька з жалеза, падкавападобная фібула з бронзы з выямчатай эмаллю, фрагменты фібул, пярсцёнак), косткі жывёл, птушак, рыб. Сярод касцявога матэрыялу значная колькасць ніжніх і верхніх сківіц жывёл, адзначаны абпаленыя і кальцыніраваныя косткі. Склад запаўнення, сляды выкарыстання агню сведчылі аб сакральным характары ямы. Храналагічным індыкатарам знаходак сакральнага комплексу з'яўляецца падкавападобная фібула з бронзы. Падобныя фібулы існавалі ў фазе В2/С1 (150–200 гг. н. э.). Вынікі вывучэння помніка паказалі, што ён адносіцца да познезарубінецкага гарызонту. Разам з сакральным аб'ектам у раскопе даследаваны дзве ямы падквадратнай формы памерам 1,65 × 1,60 м, паглыбленыя ў мацярык на 0,2 м, вызначаныя для выпалу драўнянага вугалля. Яго выкарыстоўвалі ў якасці паліва для рытуальных вогнішчаў. Матэрыялы даследаванняў 1989 і 2005 г. уведзены ў навуковы зварот [1, с. 191–192; 2, с. 107–123].

Палявы сезон у 2010 г. стаў трэцім на гэтым помніку. Раскоп плошчай 72 м^2 далучаны да паўночнай сценкі раскопу 2005 г. (гл. малюнак, *А*). Магутнасць культурнага пласта ў раскопе вагаецца ад 0,48 м ў паўночнай, да 0,77 м у паўднёвай частках раскопу. Дзённая паверхня пакрыта дзірваном, пад якім залягае ворыўны пласт. Ніжэй – некрануты пласт шэрага супеску. У ім сустракаліся плямы попелу і драўнянага вугалля. Мацярык ўяўляў сабой пясок жоўтага колеру з шчыльнымі прапласткамі жалезнай руды расліннага паходжання.

У раскопе даследавана 7 ям (гл. малюнак, *А*). Пяць з іх маюць круглую форму і глыбіню ад 0,15 да 0,6 м ад мацерыковай паверхні. У большасці паглыбленняў сценкі пакатыя, дно лінзападобнае. Усе ямы запоўнены папяловым супескам, у некаторых знойдзены дробныя фрагменты керамічнага посуду, гліняная абмазка, драўнянае вуголле. Ва ўсходняй частцы раскопу расчышчана яма, якая мела ў плане форму няправільнага авала памерам 1,2 × 1,0 м. Аснаванне заглыблена ў мацярык на 0,15 м. Сценкі ямы пакатыя, дно няроўнае. У вугальна попельным запаўненні знойдзены некалькі фрагментаў керамікі, гліняная абмазка. Адна яма ўяўляе сабой паглыбленне нерэгулярнай формы памерам 1,2 × 1,8. Глыбіня – 0,1–0,2 м ад мацерыковай паверхні. Дно няроўнае, запоўнена супескам шэрага колеру.

Калекцыя налічвае звыш 400 экзэмпляраў фрагментаванай ляпной керамікі. Пераважна гэта абломкі гаршкоў. Посуд зроблены з гліны з дамешкамі пяску, здрабнёных жарствы і шамоту. Па спосабе апрацоўкі паверхні сасуды падзяляюцца на гладкасценныя і глянцаваныя. Абломкі маюць шэры, шэра-жоўты, шэра-карычневы колер. Паверхня гладкасценных сасудаў, ад уваходзячых у склад фармовачнай масы дамешак, мае бугрыстую альбо шурпатую паверхню. Некалькі фрагментаваных сценак маюць сляды расчэсаў грабянцовым штампам, альбо трэскі. У колькасных адносінах гладкасценны посуд самы шматлікі і складае звыш 97%. У паўднёва-ўсходняй частцы раскопу 3 знойдзены развал гаршка з гладкасценнай паверхняй (гл. малюнак, *Б: 2*). Крыху бугрыстыя ад дамешкаў шамоту і крохкія па структуры фрагменты сасуда маюць карычневы колер звонку, цаглястыя плямы ўнутры. Цыліндрычная шыйка нізкая, венца гарызантальна зрэзана, найбольшае пашырэнне тулава прыпадае на верхнюю трэць вышыні. Па сваіх марфалагічных прыкметах гаршчок блізкі да першай групы, якая была вылучана ў выніку аналізу посуду з ахвярнага аб'екта, даследаванага ў 2005 г. на гэтым помніку. У культурным пласце знойдзены два плазаватыя праселкі біканічнай формы з шырокімі адтулінамі (гл. малюнак, *Б: 3, 4*). Памеры – 3,1–3,4 см у дыяметры, вышыня – 1,3 см. Дыяметр адтулін знаходзіцца ў межах 1,1 см. Адно з іх падвергнута другаснаму абпалу. Жалезныя вырабы прадстаўлены двума фрагментаванымі нажамі, бронзавыя – завушніцай у выглядзе сагнутага колам дрота з завостранымі канцамі (гл. малюнак, *Б: 1*). Сячэнне дрота мае дыяметр каля 2 мм.

На падставе аналізу рэчавага матэрыялу можна зрабіць вывад аб аднаслойнасці вывучанага

Урочышча Хабішча: *А* – план раскопаў, профілі ям; *Б* – знаходкі з культурнага пласта (*1* – бронза, *2–4* – гліна). Давыд-Гарадок. 2010 г.

ўчастка помніка. Усе знойдзеныя аб'екты і артэфакты звязаны з жыццядзейнасцю насельніцтва познезарубінецкага гарызонту. Даследаванні паказалі нязначную насычанасць пласта старажытнымі рэшткамі ў паўночным напрамку ад сакральнага аб'екта. Тым не менш у выніку работ з'явілася магчымасць ўявіць спосаб уладкавання прасторы вакол ахвярнага комплексу другой паловы II – першай паловы III ст. н. э., які быў даследаваны ў 2005 г.

Літаратура

1. Бяліцкая, Г. М. Археалагічны помнік постзарубінецкага часу каля Давыд-Гарадка / Г. М. Бяліцкая // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 2006. – № 21. – С. 192–194.

2. Бяліцкая, Г. Помнік перыяду рымскіх ўплываў у нізоў'ях ракі Гарынь / Г. Бяліцкая // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 2007. – № 23. – С. 107–123.

3. Вергей, В. С. Отчет о полевых исследованиях в 1989 году в Столинском районе Брестской области / В. С. Вергей // Архіў ІГ НАНБ. – Спр. № 1297. – 13 с.

А. М. Вашанаў, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, аспірант (г. Мінск)*

Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Бялыніцкага раёна ў 2009 годзе

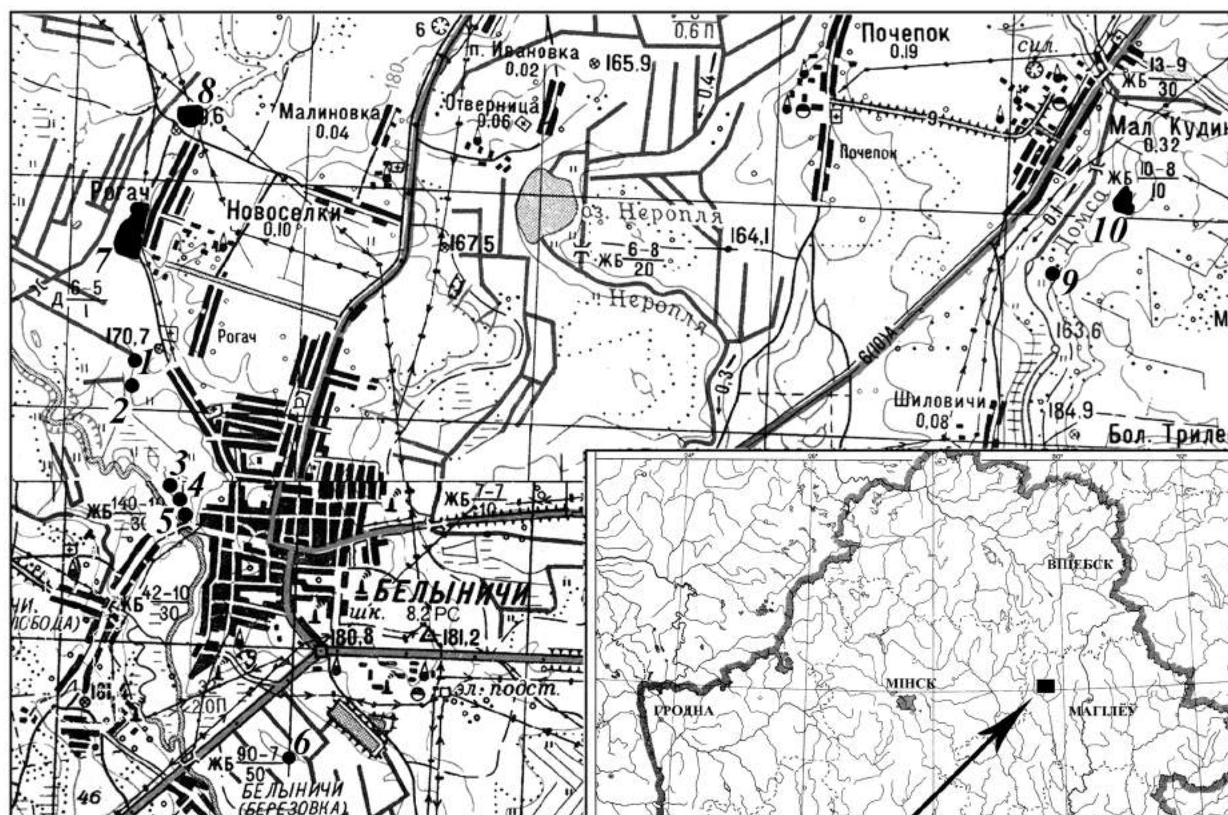
У верасні і лістападзе 2009 г. аўтарам былі праведзены археалагічныя разведкі на тэрыторыі Бялыніцкага раёна Магілёўскай вобласці (Дазвол № 2069 па форме № 3). Іх мэтай стаў пошук новых помнікаў каменнага веку і абследаванне сучаснага стану ўжо вядомых паселішчаў, размешчаных у вярхоўях ракі Друць. Асноўныя працы былі засяроджаны на левым беразе Друці на ўчастку ад вёскі Бярозаўка да вёскі Рагач. Акрамя гэтага быў абследаваны невялікі ўчастак левага берага ракі Домса (левабярэжны прыток другога парадку Друці) у ваколіцах вёскі Малы Кудзін (мал. 1).

Бялынічы, гарадскі пасёлак, цэнтр раёна. На паўночна-ўсходняй ускраіне г. п. Бялынічы знаходзіцца ўрочышча Салатопка, якое лакалізавана на падтрохкутным мысападобным выступе карэннага берага ракі (даўжыня якога каля 0,56 км і шырыня каля 0,26 км), што ўкліньваецца ў поплаў Друці.

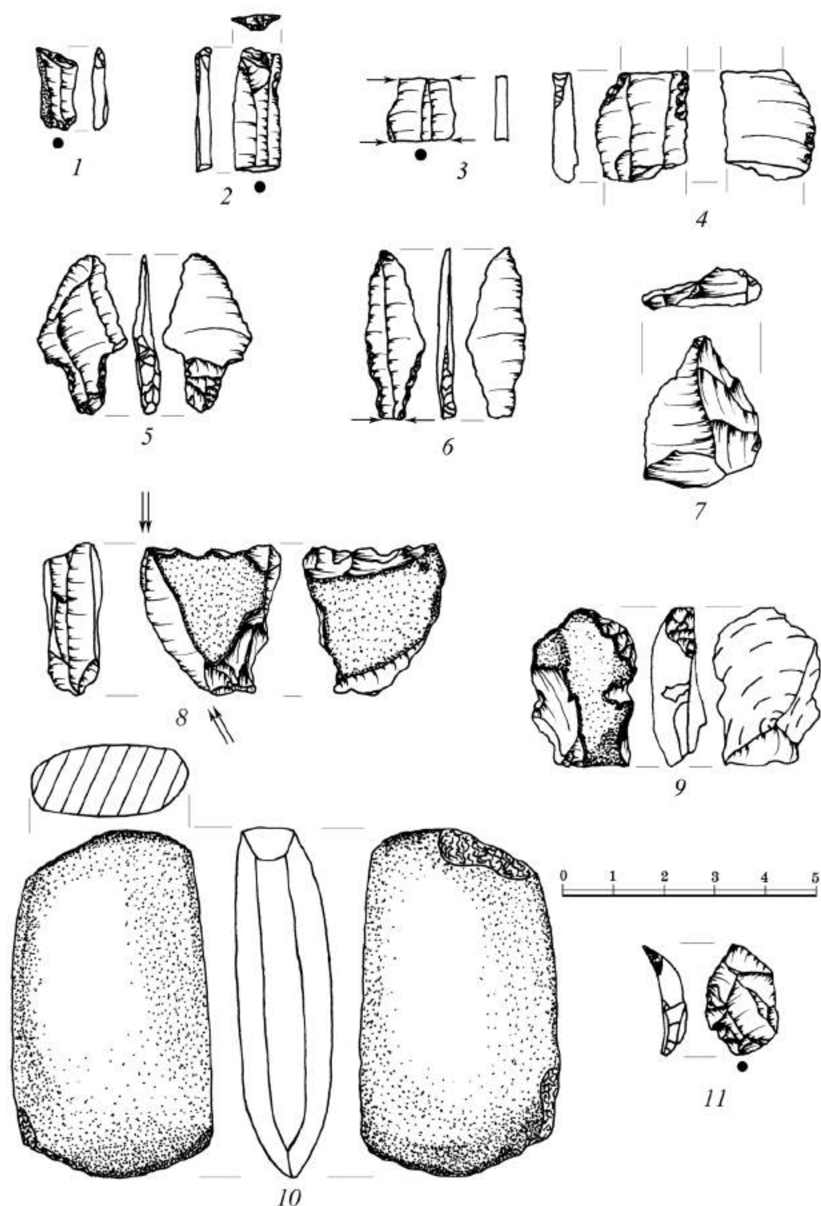
На момант даследавання паўночная частка мысападобнага выступу была засаджана сасновым лесам, а ўсходняя выкарыстоўвалася мясцовымі жыхарамі пад агароды. З захаду і поўдня да карэннага берага прымыкае затарфаваны ўчастак поплаву.

Праз урочышча праходзяць дзве палявыя дарогі. Адна цягнецца ўздоўж паўднёвай ўскраіны лесу, а другая – ад апошніх хат вуліцы Кірава г. п. Бялынічы ў паўднёва-заходнім накірунку праз узвышша і далей па яго заходнім краі. Цэнтральная, найбольш высокая, частка ўзвышша знішчана могільнікам хатняй жывёлы. Тэрыторыя могільніка з захаду і паўднёвага захаду абмежавана ровам глыбінёй да 1,5 м. Згодна з картай 1936 г., складзенай генеральным штабам РСЧА, на паўднёва-заходняй ускраіне ўзвышша ў першай палове XX ст. знаходзілася мылаварня. Ад апошняй, па сведчанні мясцовых жыхароў, урочышча і атрымала сваю назву.

Падчас разведкі 2009 г. былі абследаваны схілы і падножжа ўзвышша. Асаблівая ўвага надавалася паўночнай частцы ўзвышша, дзе ў 1982 г. Э. М. Зайкоўскім былі сабраны «крэмні з апрацоўкай» [1, с. 10; 2, с. 86–87]. Тут, на раз'езджаным скрыжаванні дарог, якое знаходзіцца за 1,55 км на паўночны захад ад моста праз Друць на паўночнай ускраіне Бялыніч, праз 0,97 км на поўдзень ад вёскі Рагач і праз 0,31 км на паўднёвы захад ад могілак каля

Мал. 1. Археалагічныя помнікі ў басейне р. Друць, даследаваныя ў 2009 г.: *1* – Бялынічы-1А; *2* – Бялынічы-1Б; *3* – Бялынічы-2А; *4* – Бялынічы-2Б; *5* – Бялынічы-2В; *6* – Бялынічы-3; *7* – Рагач-1; *8* – Рагач-2; *9* – Малы Кудзін-1; *10* – Малы Кудзін-2

Мал. 2. Крамянёвыя і каменныя вырабы, знойдзеныя падчас разведак 2009 г.: *1, 2* – Бялынічы-1Б; *3–7* – Бялынічы-1А; *8, 9, 11* – Бялынічы-2В; *10* – Бялынічы-2Б. Малюнак А. М. Вашанава

вёскі Васілеўшчына (геаграфічныя каардынаты: 54º00´34.53´´ пн. ш, 29º41´30.11´´ у. д.)[1] была лакалізавана стаянка *Бялынічы-1А* (мал. 1: *1*).

Паселішча выяўлена і абследавана паверхневымі зборамі Э. М. Зайкоўскім у 1982 г., стаянка атрымала назву Бялынічы [1]. Аднак у артыкуле Э. М. Зайкоўскага 1995 г. гэты пункт выступае пад назвай Васілеўшчына–Рагач [2]. Каб у далейшым пазбегнуць блытаніны з назвамі помнікаў, даследаваны помнік атрымаў новую назву – Бялынічы-1А.

На помніку было знойдзена 19 крамянёвых артэфактаў: 2 тронкавыя лістападобныя наканечнікі стрэл (мал. 2: *5, 6*), медыяльная частка пласціны з рэтушшу (мал. 2: *4*), скол падпраўкі пляцоўкі нуклеуса (мал. 2: *7*), 3 медыяльныя часткі пласцін (мал. 2: *3*), 5 адшчэпаў (з іх скарыністы – 1, падскарыністы – 1, звычайныя – 3), 6 лусак, 1 абломак неазначальны.

Частка знойдзенага на помніку крамянёвага матэрыялу па сваіх тэхніка-марфалагічных рысах адносіцца да мезалітычнага часу (наканечнікі стрэл, медыяльная частка пласціны з рэтушшу, медыяльная частка рэгулярнай пласціны). Рэшта знаходак сёння датавана каменным–бронзавым вякамі.

Бялынічы-1Б – месцазнаходжанне расшчапаных крэменяў (мал. 1: *2*). Размешчана на поўдзень ад помніка Бялынічы-1А – праз 0,11 км ад перасячэння палявых дарог каля лесу і за 0,41 км на паўднё-

[1] Каардынаты пададзены згодна сістэмы Google Earth.

вы захад ад могілак каля вёскі Васілеўшчына ва ўрочышчы Салатопка (геаграфічныя каардынаты: 54º00´28.46´´пн. ш., 29º41´27.62´´у. д.).

На развеяным участку дарогі, што цягнецца па заходнім ускрайку ўзвышша, было знойдзена 4 крамянёвыя вырабы (2 пласціны са скошаным рэтушшу канцом (мал. 2: *1, 2*), пласціна, луска), якія папярэдне датаваны эпохай мезаліту.

У верасні 2009 г. аўтарам было абследавана пясчанае ўзвышша, размешчанае на заходняй ускраіне г. п. Бялынічы. Пагорак памерамі 410 × 140 м выцягнуты з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. У цяперашні час ён цалкам пакрыты сасновым лесам, невялікія ўчасткі развеяных пяскоў сустракаюцца на яго заходнім схіле, уздоўж якога цягнецца палявая дарога. На пагорку выяўлены тры месцазнаходжанні.

Бялынічы-2А – месцазнаходжанне расшчапаных крэменяў і керамікі (мал. 1: *3*). Лакалізавана на паўночна-заходняй ускраіне пагорка, праз 0,29 км на паўночны захад ад моста і за 0,19 км на паўднёвы ўсход ад гарадскога пляжа (геаграфічныя каардынаты: 53º59´56.02´´ пн. ш., 29º41´50.70´´ у. д.).

На развеяным схіле дзюны, які цягнецца ўздоўж палявой дарогі, на плошчы памерам 20 × 15 м былі знойдзены: крамянёвая пласціна; 12 фрагментаў ганчарнай керамікі (фрагмент венца (мал. 3: *3*), фрагмент донца, 10 фрагментаў сценак); фрагмент глінянага грузіка (мал. 3: *9*).

Крамянёвы інвентар папярэдне датаваны каменным–бронзавым вякамі. Керамічны матэрыял адносіцца да эпохі позняга сярэдневякоўя і новага часу[1].

Бялынічы-2Б – месцазнаходжанне каменнай шліфаванай сякеры-кліна (мал. 1: *4*). Выяўлена на заходняй ўскраіне ўзвышша, прыкладна праз 0,7 км на паўднёвы ўсход ад месцазнаходжання Бялынічы-2А і праз 0,25 км на поўнач ад моста праз раку Друць, на скрыжаванні палявой і лясной дарог (геаграфічныя каардынаты: 53º59´54.79´´ пн. ш., 29º41´53.83´´ у. д.).

Сякера (мал. 2: *10*) выканана з пароды асадкавага паходжання змешанага складу (аргелітападобнай), часткова метамарфізаванай[2]. Максімальная даўжыня сякеры складае 66 мм, шырыня абушковай часткі – 29, шырыня ляза – 37, таўшчыня – 15 мм, вага – 84,59 г.

Папярэдняя храналогія знойдзенага артэфакта вызначаецца ў даволі шырокіх рамках: позні неаліт–ранні жалезны век (час распаўсюджвання каменных шліфаваных сякер-кліноў).

Бялынічы-2В – месцазнаходжанне расшчапаных крэменяў і керамікі (мал. 1: *5*). Размешчана на паўднёва-заходнім ускрайку пагорка, праз 0,19 км на паўднёвы ўсход ад месцазнаходжання Бялынічы-2А, праз 0,13 км на паўночны ўсход ад моста праз раку Друць і за 0,08 км на паўночны ўсход ад русла ракі (геаграфічныя каардынаты: 53º59´50.88´´ пн. ш., 29º41´56.52´´ у. д.). Знаходкі сустракаюцца на развеяным схіле дзюны на плошчы 10 × 15 м.

Тут былі знойдзены: разец камбінаваны (рэтушны бакавы + адзінарны трайны; мал. 2: *8*); скрабач на абломку (мал. 2: *9*); адшчэп з рэтушшу (мал. 2: *11*) 5 адшчэпаў (з іх скарыністы – 1, падскарыністы – 1, звычайныя – 3); фрагмент пласціны, знятай з двухпляцовачнага нуклеуса; 2 лускі; 12 крамянёвых абломкаў; 30 фрагментаў ганчарнай керамікі (5 фрагментаў венцаў (мал. 3: *11*); 2 фрагменты шыйкі; 6 фрагментаў донцаў; 16 фрагментаў сценак; 1 фрагмент ручкі ад куфля (мал. 3: *12*); 2 фрагменты кафлі; фрагмент глінянага вырабу неазначальны.

Крамянёвы інвентар датаваны каменным–бронзавым вякамі, ганчарная кераміка адносіцца да позняга сярэдневякоўя і новага часу.

На поўнач–паўночны ўсход ад г. п. Бялынічы на левым беразе ракі Друць размешчана дзюна, выцягнутая з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход, памерамі 410 × 50 м; вышыня над узроўнем поплаву – 1,5–2,0 м. На момант даследавання дзюна фактычна цалкам парасла сасновым лесам. Незалесеныя ўчасткі моцна пашкоджаны збудаванымі тут калгаснымі кармавымі сховішчамі.

На паўднёва-заходнім ускрайку дзюны лакалізаваны пункт *Бялынічы-3* (мал. 1: *6*), які знаходзіцца праз 0,67 км на поўдзень ад г. п. Бялынічы, праз 0,53 км на паўднёвы ўсход ад шашы М4 (Мінск–Магілёў) і за 0,87 км на паўночны ўсход ад моста праз раку Друць (геаграфічныя каардынаты 53º58´43.10´´ пн. ш., 29º42´43.22´´ у. д.). У супрацьпажарным раўку была выяўлена крамянёвая луска.

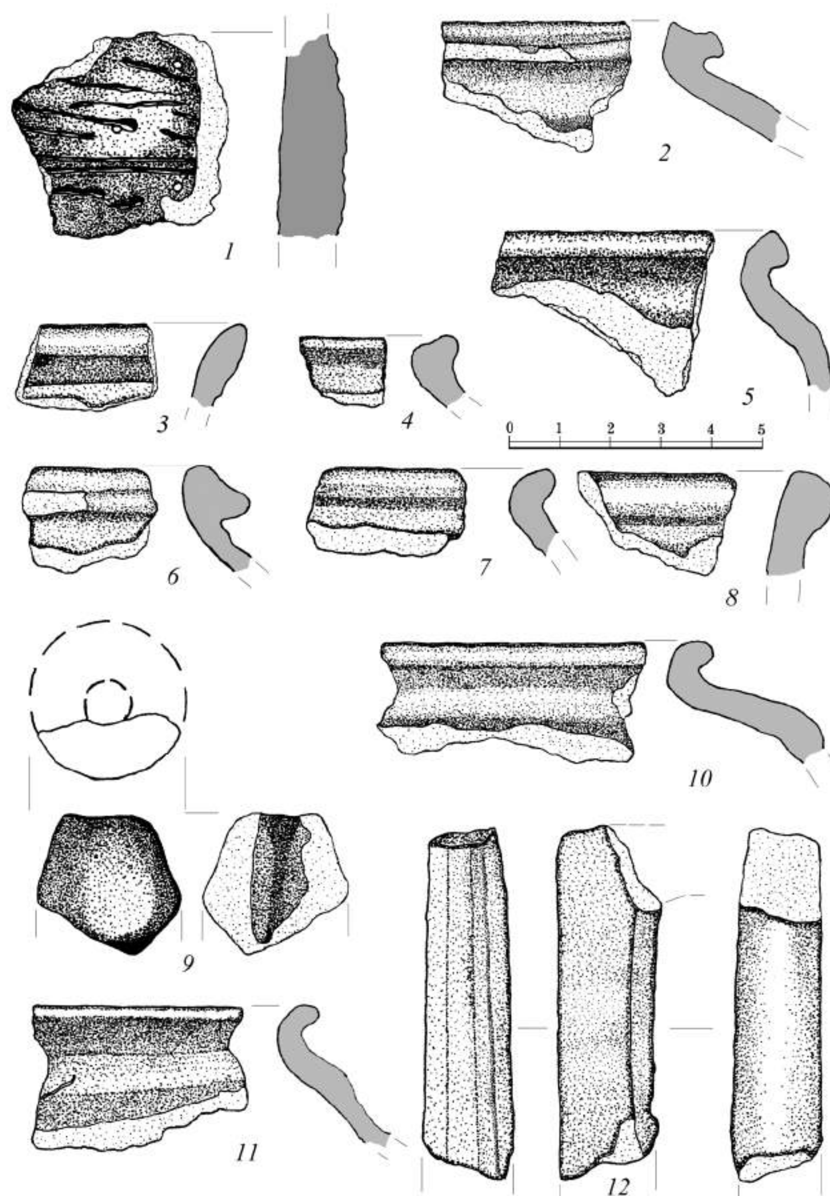
Рагач, вёска, Ланькаўскі сельскі савет. *Рагач-1* – месцазнаходжанне керамікі (мал. 1: *7*). Выяўлена на паўднёва-заходняй ускраіне вёскі, на агародах мясцовых жыхароў, праз 1,1 км ад паселішча Бялынічы-1А (геаграфічныя каардынаты: 54º01´09.40´´ пн. ш., 29º41´30.30´´ у. д.). Тут на плошчы 200 × 150 м было знойдзена 39 фрагментаў ганчарнай керамікі (10 фрагментаў венцаў (мал. 3: *2, 4, 6*); 7 фрагментаў донцаў; 22 фрагменты сценак) і 2 фрагменты неазначальных гліняных вырабаў.

Керамічны комлекс папярэдне датаваны эпохай позняга сярэдневякоўя і новым часам.

Рагач-2 – месцазнаходжанне керамікі (мал. 1: *8*). Размешчана праз 0,22 км на паўночны ўсход ад вёскі і праз 1,07 км на паўночны ўсход ад месцазнаходжання Рагач-1, з правага боку асфальтаванай дарогі на вёску Фойна (геаграфічныя каардынаты: 54º01´42.72´´ пн. ш., 29º41´50.84´´ у. д.). На плошчы 150 × 60 м быў знойдзены фрагмент кафлі і 15 фрагментаў ганчарнай керамікі: 2 фрагменты венцаў (мал. 3: *7, 8*), фрагмент донца, 12 фрагментаў сценак.

[1] Вызначэнне ганчарнай керамікі тут і далей зроблена І. У. Ганецкай.

[2] Вызначэнне зроблена загадчыкам музея глебазнаўства геаграфічнага факультэта БДУ В. Л. Смаляковай.

Мал 3. Керамічныя вырабы, знойдзеныя падчас разведак 2009 г.: *1* – Малы Кудзін-1; *2, 4, 6* – Рагач-1; *3, 9* – Бялынічы-2А; *5* – Малы Кудзін-2; *7, 8* – Рагач-2; *10–12* – Бялынічы-2В. Малюнак А. М. Вашанава

Керамічны матэрыял папярэдне аднесены да эпохі позняга сярэдневякоўя і новага часу.

Малы Кудзін, вёска, Галоўчынскі сельскі савет. *Гарадзішча Малы Кудзін-1.* Знаходзіцца на левым беразе ракі Домса, праз 0,65 км на паўднёвы ўсход ад вёскі Малы Кудзін, за 1,03 км на паўднёвы захад ад моста праз раку Домса і праз 0,23 км на ўсход ад русла ракі (мал. 1: *9*) (геаграфічныя каардынаты: 54º00´56.24´´пн. ш., 29º48´38.63´´у. д.).

Упершыню гарадзішча каля вёскі Малы Кудзін узгадана Е. Р. Раманавым [4, с. 54], у далейшым помнік абследаваны ў 1974 г. Л. Д. Побалем [5, с. 251], у 1975 г. – Я. Р. Рыерам, у 1990 г. – В. Ф. Капыціным [3, с. 21–22]. У зборы археалагічных помнікаў Бялыніцкага раёна В. Ф. Капыціна маецца наступнае апісанне помніка: «Пляцоўка гарадзішча авальнай формы, памерам 32 × 34 м, перавышае межанны ўзровень ракі на 10 м. Па перыметры ўмацавана кальцавым валам, вышынёй 0,4–1 м. Другі падковападобны вал, вышынёй да 0,5 м, ахоплівае паўднёва-заходні бок гарадзішча. Пляцоўка парушана рабаўніцкімі ямкамі, траншэяй ваеннага часу і варонкамі ад снарадаў» [3, с. 21–22]. На момант даследавання стан захаванасці гарадзішча прыкладна той жа, што і на момант яго абследавання ў 1990 г. Пляцоўка добра задзернаваная, з паўночнага боку парасла вярбой. На пляцоўцы гарадзішча зафіксаваны дзве рабаўнічыя ямы, у адной з якіх знойдзены фрагмент сценкі ляпной керамікі таўшчынёй 13 мм з расчосамі (мал. 3: *1*). З паўднёва-ўсходняга боку гарадзішча

Мал. 4. Крыж, выяўлены на гарадзішчы каля в. Малы Кудзін у 2009 г.

знаходзіцца крыніца. Тут жа мясцовым насельніцтвам абсталявана месца для адпачынку. З паўднёва-ўсходняга боку гарадзішча, у ніжняй частцы схілу, усталяваны каменны крыж вышынёй каля 50 см (мал. 4). Па сведчанні мясцовых жыхароў, крыж быў знойдзены каля школы ў вёсцы Малы Кудзін у 2008 г., падчас будаўніцтва аднаго з дамоў, і перанесены на гарадзішча. Фрагмент сценкі ляпной керамікі, знойдзены ў 2009 г., датаваны раннім жалезным векам і адносіцца да культуры штрыхаванай керамікі[1].

Малы Кудзін-2 – месцазнаходжанне керамікі (мал. 1: *10*). Лакалізавана на левым беразе ракі Домса праз 0,40 км на паўночны ўсход ад гарадзішча, праз 0,52 км на поўдзень ад моста праз раку Домса і за 0,49 км на паўночны ўсход ад вёскі Малы Кудзін (геаграфічныя каардынаты: 54º01´09.97´´пн. ш., 29º49´01.34´´у. д.). На разараным полі на плошчы 200 × 100 м было знойдзена 12 фрагментаў ганчарнай керамікі: 3 фрагменты венцаў (мал 3: *5*); 2 фрагменты донцаў (у тым ліку адзін, выкананы на падсыпцы); 7 фрагментаў сценак; фрагмент кафлі. Ганчарная кераміка датавана перыядам позняга сярэдневякоўя–новым часам. Паводле картаграфічных крыніц канца XVIII – другой паловы XIX ст. у гэтым месцы існаваў засценак Кудзін. У другой чвэрці XX ст. засценак быў ператвораны ў пасёлак Перамога (Пабеда), які праіснаваў да 70-х гадоў XX ст.

Такім чынам, у выніку археалагічных даследаванняў 2009 г. было абследавана 10 помнікаў, 8 з якіх выяўлены ўпершыню (Бялынічы-1Б, -2А, -2Б, -2В, -3; Рагач-1, -2; Малы Кудзін-2).

[1] Вызначэнне ляпной керамікі зроблена А. М. Мядзведзевым.

Літаратура

1. Зайкоўскі Э. М. Справаздача аб палявых даследаваннях у 1982 годзе / Э. М. Зайкоўскі / Архіў ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 794. – 1983.
2. Зайкоўскі Э. М. Разведкі на Друці / Э. М. Зайкоўскі // Гістарычныя Лёсы Верхняга Падняпроўя. – Магілёў, 1995. – Ч. I. – С. 86–90.
3. Копытин В. Ф. Археологические памятники Белыничского района Могилевской области / В. Ф. Копытин. – Могилев, 1992. – 112 с.
4. Невядомая спадчына Еўдакіма Раманава. Матэрыялы да археаграфічнай карты Магілёўскай губерні: археаграфічны зборнік / аўт.-склад. І. А. Марзалюк. – Магілёў : МДУ імя Куляшова, 2001, – 60 с.
5. Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии (свод археологических памятников раннего этапа – с середины III в. до н. э. по начало II в. н. э.) / Л. Д. Поболь. – Минск : Наука и техника, 1974. – 241 с.

А. М. Вашанаў, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, аспірант (г. Мінск)*

Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Бялыніцкага раёна Магілёўскай вобласці ў 2010 годзе

У палявым сезоне 2010 г. працягвалася археалагічнае вывучэнне тэрыторыі Бялыніцкага раёна Магілёўскай вобласці (мал. 1, *А*). Галоўным накірункам даследаванняў 2010 г. стала абследаванне левага берага р. Друць на паўночны захад ад г. п. Бялынічы (мал. 1, *Б*). Акрамя гэтага было праведзена абследаванне невялікага ўчастка левага берага р. Няропля (левабярэжны прыток першага парадку р. Друць) на захад ад вёскі Міхалоў (мал. 1, *Г*) і левага берага р. Баран (левабярэжны прыток трэццяга парадку р. Друць) на тэрыторыі паміж вёскамі Малы і Вялікі Трылесін (мал. 1, *В*)[1].

Бялынічы, гарадскі пасёлак, цэнтр раёна. Стаянка *Бялынічы-1А* размешчана на паўночным краі падтрохкутнага мысападобнага выступу карэннага берага ракі, які моцна ўразаецца ў затарфаваны поплаў (мал. 1, *Б: 1*), праз 1,55 км на паўночны захад ад моста праз р. Друць, за 0,97 км на поўдзень ад вёскі Рагач і праз 0,31 км на паўднёвы захад ад могілак каля вёскі Васілеўшчына (геаграфічныя каардынаты: 54º00´34.53´´ пн. ш, 29º41´30.11´´ у. д.)[2] [1].

Помнік быў выяўлены Э. М. Зайкоўскім у 1982 г. падчас разведак па р. Друць [2, с. 10; 3, с. 86–87]. У 2009 г. аўтарам тут быў праведзены збор пад'ёмнага матэрыялу [1]. Восенню 2010 г. на помніку было закладзена два шурфы агульнай плошчай 5 м^2. Першы шурф памерамі 2 × 2 м быў разбіты на заходнім краі ўзвышша, на раз'езджаным скрыжаванні дарог, дзе ў 2009 г. назіралася найбольшая канцэнтрацыя знаходак. Другі шурф памерамі 1 × 1 м быў размешчаны прыблізна праз 0,03 км на ўсход ад шурфа 1 на больш узвышанай частцы мысападобнага выступу.

Даследаванне шурфа 1 вялося ўмоўнымі механічнымі пластамі па 10 см. Для больш дакладнай фіксацыі знаходак кожны квадрат быў падзелены на чатыры сектары, абазначаныя літарамі *а, б, в, г*. Увесь грунт прасейваўся праз сіта з вочкамі памерамі 0,3 см. У шурфе 1 была выяўлена наступная стратыграфія: *а* – гумусава-элювіяльны гарызонт, шэры пясок, бесструктурны, магутнасць 5–10 см; *б* – падзолісты гарызонт, шчыльны дробназярністы пясок попельна-белаватага колеру, бесструктурны, магутнасць 8–16 см; *в* – ілювіяльны гарызонт, шчыльны буравата-жоўты пясок, бесструктурны, магутнасць 8–36 см; *г* – ілювіяльны гарызонт, светла-жоўты пясок, шчыльнасць слабая, бесструктурны, сустракаюцца артзанды, магутнасць 10–16 см. Мацерыковая паверхня прадстаўлена светла-жоўтым пяском са слядамі аглеенасці. Знаходкі сустракаліся на глыбіні да 60–70 см. На перадмацерыковай паверхні шурфа 1 выяўлена пляма прыроднага паходжання. Разборка шурфа 2 вялася механічнымі пластамі па 10 см, але грунт не прасейваўся. Нешматлікія артэфакты трапляліся да глыбіні 30 см. Тут выяўлена наступная стратыграфія: *а* – ворны пласт магутнасцю 20–28 см (цёмна-шэры моцнагумусіраваны пясок); *б* – пласт пяску жоўтага колеру магутнасцю 10–12 см. Мацерыковая паверхня прадстаўлена пяском светла-жоўтага колеру.

Усяго ў 2010 г. было выяўлена 812 артэфактаў: крамянёвых вырабаў – 797 экзэмпляраў (мал. 2), кругавой керамікі – 4 фрагменты, кальцанаваных костак – 11 дробных фрагментаў.

Знаходкі элементаў паляўнічага ўзбраення (мал. 2: *1, 2*), а таксама адходаў ад вытворчасці мікралітаў (мал. 2: *3, 4*), дае магчымасць меркаваць аб мезалітычным узросце атрыманых артэфактаў.

Бялынічы-2В – месцазнаходжанне расшчапаных крэменяў і керамікі. Размешчана на паўднёва-заходнім ускрайку пясчанага ўзвышша, праз 0,13 км на паўночны ўсход ад моста праз р. Друць (што на заходняй ускраіне г. п. Бялынічы) і за 0,08 км на паўночны ўсход ад русла ракі (мал. 1, *Б: 2*) (геаграфічныя каардынаты: 53º59´50.88´´ пн. ш., 29º41´56.52´´ у. д.). Помнік выяўлены і абследаваны А. М. Вашанавым у 2009 г. [1].

У 2010 г. тут было знойдзена 11 артэфактаў: 7 крамянёвых вырабаў (адшчэп скарыністы – 1, адшчэпы звычайныя – 2, лускі – 2, фрагмент скола неазначальнага – 1, дробны абломак неазначальны – 1), 4 фрагменты кругавой керамікі (фрагмент венца – 1, фрагменты донцаў з зялёнай палівай – 2, фрагмент сценкі з зялёнай палівай – 1).

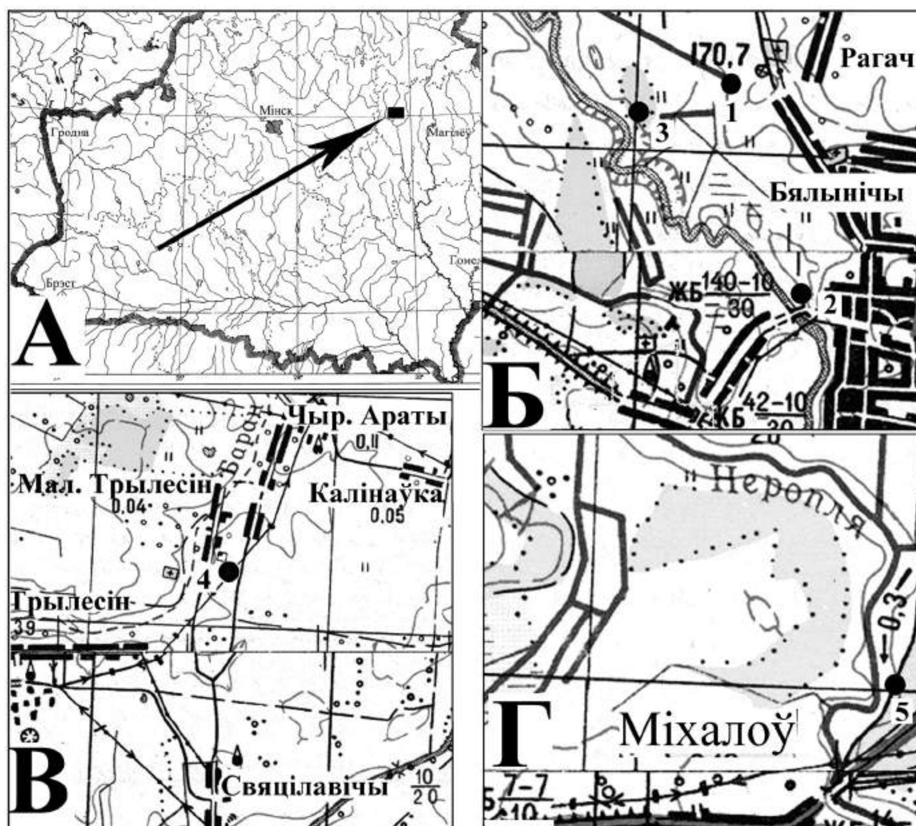
Крамянёвы матэрыял датаваны каменным–бронзавым вякамі, кругавая кераміка адносіцца да позняга сярэдневякоўя і новага часу.

Помнік *Бялынічы-4* выяўлены на левым беразе р. Друць (мал. 1, *Б: 3*), на астанцы карэннага берага ракі, праз 1,6 км на паўночны захад ад моста і праз 0,9 км на паўднёвы захад ад могілак каля вёскі Васілеўшчына, ва ўрочышчы Барок (геаграфічныя каардынаты: 54º00´27.38´´ пн. ш., 29º40´57.37´´ у. д). На момант даследавання паверхня астанца была амаль цалкам занята хваёвым лесам. Вольнай ад дрэў засталася толькі паўночна-заходняя частка ўзвышша. З мэтай праверкі наяўнасці культурнага слою тут было закладзена два шурфы памерамі 1 × 1 м.

Першы шурф быў размешчаны на паўднёвым краі астанца. У гэтым месцы выяўлена наступная

[1] Аўтар выказвае шчырую падзяку В. У. Ашэйчыку за актыўны ўдзел у экспедыцыі, а таксама З. А. Харытановіч і Г. Р. Цімафеенка за кансультацыі падчас апрацоўкі керамічнай калекцыі.

[2] Каардынаты пададзены згодна сістэмы Google Earth.

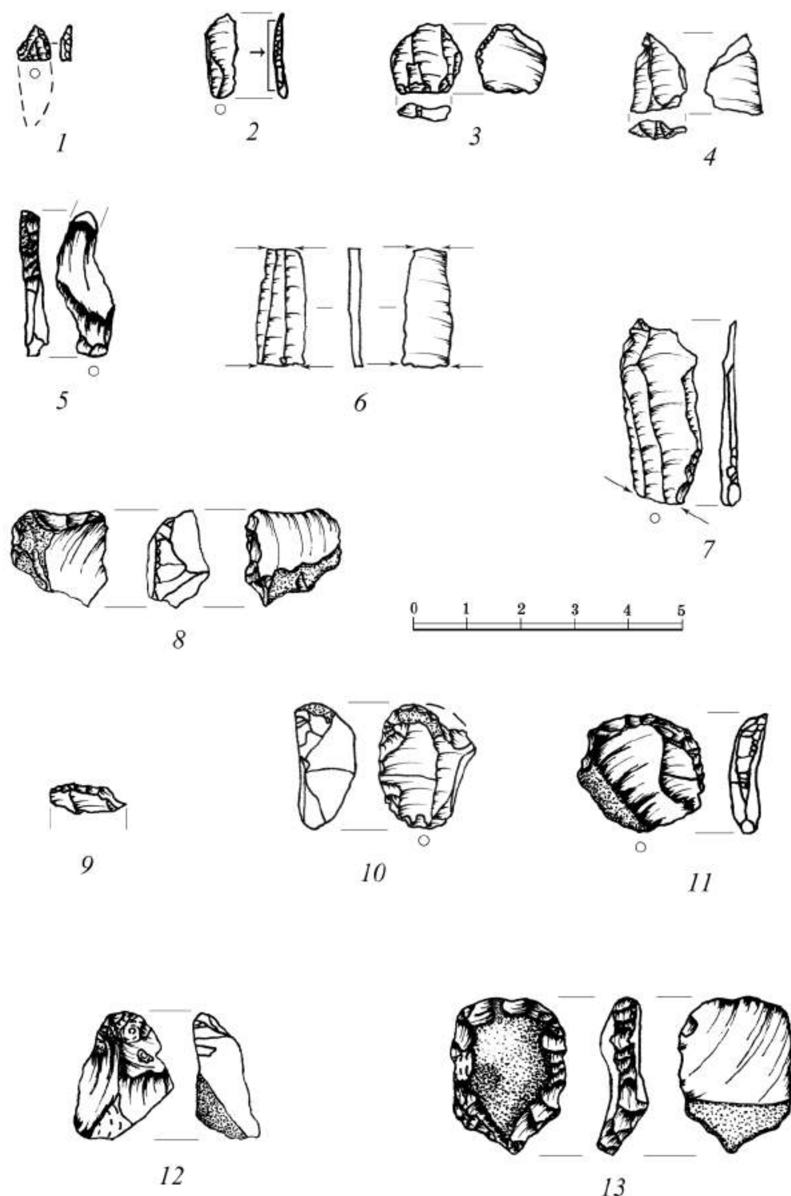
Мал. 1. Лакалізацыя археалагічных помнікаў, абследаваных у 2010 годзе на тэрыторыі Бялыніцкага раёна: *А* – раён даследаванняў; *Б* – помнікі, размешчаныя на левым беразе р. Друць каля г. п. Бялынічы: *1* – Бялынічы-1А; *2* – Бялынічы-2В; *3* – Бялынічы-4; *В* – помнікі, размешчаныя на левым беразе р. Баран: *4* – Малы Трылесін-1; *Г* – помнікі, размешчаныя на левым беразе р. Няропля: *5* – Міхалоў-1

стратыграфія: *а* – светла-шэры пясок попельнага адцення магутнасцю да 30 см; *б* – светла-шэры пясок з попельнымі ўкрапваннямі магутнасцю 10–20 см. Мацерыковая паверхня прадстаўлена пяском жоўтага колеру. У шурфе 1 было знойдзена 2 фрагменты сценак кругавой керамікі.

Другі шурф быў закладзены прыблізна праз 150 м на поўнач ад шурфа 1 пасярод лесапасадкі. Стратыграфія шурфа 2: *а* – светла-шэры пясок попельнага адцення магутнасцю 20–30 см; *б* – светла-шэры пясок магутнасцю 10–20 см. Мацярыковая паверхня прадстаўлена пяском жоўтага колеру. Выяўлена 6 артэфактаў: фрагменты сценак ляпнога посуду – 5, фрагмент каменнага вырабу – 1. Атрыманыя артэфакты папярэдне датаваны перыядам ранняга жалезнага веку і эпохай сярэдневякоўя.

Міхалоў-1 – месцазнаходжанне расшчапаных крэменяў. Выяўлена на левым беразе р. Няропля праз 2,9 км на паўночны ўсход ад могілак на заходняй ускраіне г. п. Бялынічы і за 0,6 км на паўночны ўсход ад вёскі Міхалоў на краі першай надпоплаўнай тэрасы (мал. 1, *Г: 4*; геаграфічныя каардынаты: 54º00′12.36′′ пн. ш., 29º46′05.38′′ у. д). Апрацаваныя крэмені трапляліся на дарозе, што цягнецца па краі тэрасы ўздоўж лесу, на плошчы 25 × 70 м. Усяго на помніку было знойдзена 8 крамянёвых вырабаў: адшчэп падскарыністы, адшчэп звычайны, фрагмент адшчэпа, фрагмент адшчэпа з рэтушшу, медыяльная частка пласціны, луска, фрагмент скола неаназначальнага, дробны абломак неазначальны. Крамянёвы матэрыял, знойдзены на помніку, датаваны каменным–бронзавым вякамі.

Малы Трылесін, вёска, Галоўчынскі сельскі савет. Помнік *Малы Трылесін-1* лакалізаваны на левым беразе каналізаванай р. Баран, на паўднёвай ускраіне вёскі Малы Трылесін на разараным калгасным полі адразу за хатамі (мал. 1, *В: 5*) (геаграфічныя каардынаты: 54º00′20.82′′ пн. ш., 29º51′06.47′′ у. д). На плошчы 220 × 200 м было знойдзена 19 артэфактаў: манета наміналам 10 капеяк (1950 г.), фрагмент рыльца шкляной бутэлькі, фрагмент парцэлянавага вырабу (на вонкавай частцы выява герба Расейскай Імперыі і надпісам кірылічным шрыфтам), 16 фрагментаў кругавой керамікі (венцаў кругавой керамікі – 12, донца – 2, сценкі – 1, вырабу керамічнага неазначальнага – 1). Увесь комплекс вырабаў датаваны канцом XVIII – сярэдзінай XX ст. Непярэчаць гэтаму і картаграфічныя крыніцы першай паловы XX ст.,

Мал. 2. Крамянёвыя матэрыялы з даследаванняў 2010 г. на помніку Бялынічы-1А: *1* – мікраліт (фрагмент); *2* – мікрапласцінка з прытупленым рэтушшу краем; *3, 4* – мікраразцы праксімальныя; *5* – другасная рабрыстая пласціна; *6* – пласціна (фрагмент); *7* – пласціна з рэтушшу; *8* – скрабач; *9–13* – скрабкі і іх фрагменты. Малюнак А. М. Вашанава

паводле якіх у гэты час, у месцы збору пад'ёмнага матэрыялу, існавалі прыватныя падворкі.

Такім чынам, у выніку археалагічных даследаванняў палявога сезона 2010 г. было абследавана пяць помнікаў археалогіі, тры з якіх былі выяўлены ўпершыню (Бялынічы-4, Міхалоў-1, Малы Трылесін-1). Помнікі Бялынічы-1А і Бялынічы-4 былі даследаваны шурфамі.

Літаратура

1. Вашанаў, А. М. Справаздача аб разведках на тэрыторыі Бялыніцкага раёна ў 2009 годзе / А. М. Вашанаў // ААНД ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 2696.

2. Зайкоўскі Э. М. Справаздача аб палявых даследаваннях у 1982 годзе / Э. М. Зайкоўскі / ААНД ІГ НАН Беларусі. – Спр. № 794.

3. Зайкоўскі Э. М. Разведкі на Друці / Э. М. Зайкоўскі // Гістарычныя Лёсы Верхняга Падняпроўя. Магілёў. – 1995. – Ч. І. – С. 86–90.

А. И. Дробушевский, Ветковский музей народного творчества, заведующий отделом реставрации и возрождения ремесел, кандидат исторических наук (Гомель)

Археологические исследования городища Старое Село Ветковского района Гомельской области в 2009 году

В 2009 году отряд Ветковского музея народного творчества им. Ф. Г. Шклярова проводил исследования на известном археологическом комплексе у д. Старое Село Ветковского района Гомельской области. Памятник расположен на территории Хальчанского сельсовета в 0,6–0,7 км на юго-запад от МТФ д. Старое Село в урочище Городок (прежние названия – Замок, Замковое). Занимает останец правобережной надпойменной террасы р. Сож (высота над уровнем поймы около 8 м). Останец вытянут по линии юго-запад–соверо-восток на 620 м при максимальной ширине в юго-западной части 120 м. С юга останец примыкает к озеру–старице Городец (бывшее Замковое).

Топографически археологический комплекс состоит из трех площадок: юго-западной, центральной, северо-восточной.

Центральная площадка отделена от юго-западной слабоизогнутым (защищал центральную площадку) оборонительным земляным валом хорошей сохранности. Длина вала – 93–95 м, ширина в основании – 10, высота над уровнем площадки – до 3 м. Площадка имеет в плане прямоугольную форму размерами 105 × 75–95 м, возвышается над уровнем поймы на 8–11 м, занята соснами. С севера, северо-востока центральная площадка защищена вторым валом. Он имеет в основании ширину 11–15 м и высоту 3–6 м над поверхностью центральной площадки. Центральная площадка достаточно хорошо задернована.

Юго-западная площадка имеет в плане прямоугольную форму размерами 220 × 110–120 м. Площадка ровная, возвышается над поймой на 8 м, занята сосновыми посадками. Следы каких-либо земляных оборонительных сооружений отсутствуют.

Северо-восточная площадка имеет в плане не совсем правильную (близкую четырехугольной) форму размерами 90–150 × 80–95 м. Она возвышается над уровнем поймы на 7–9 м, покрыта редколесьем. Площадка слабо задернована, культурный слой не прослеживается. В 80-е годы XX в. ее северная часть была уничтожена карьером, поэтому о первоначальных размерах этой площадки в настоящее время судить трудно.

Памятник известен как городище с 1873 г. [14, с. 35–36], упоминается Е. Р. Романовым в 1910 г. [13, с. 109, 118] и неоднократно был осмотрен археологами. В 1936 г. обследован А. Н. Лявданским и А. Д. Каваленей, которые сняли схематический план [3]. По данным А. Н. Лявданского и А. Д. Кавалени, городище состоит из одной площадки и имеет размеры 130 × 100 м. В 1957 г. Старосельское городище обследовано О. Н. Мельниковской [6, с. 20–21, № 64]. Была произведена инструментальная (?) съемка плана, по которому городище имеет три площадки и его размеры достигают 200 × 120 м. В последующем О. Н. Мельниковская включила данное городище в список памятников милоградской культуры Южной Беларуси [7, с. 193, № 168, рис. 5: *3*]. В 1966 г. памятник осмотрен В. Д. Будько, который обнаружил здесь следы стоянки каменного века.

В итоге этих исследований Старосельское городище было включено в различные сводки памятников раннего железного века [1, с. 29, № 9; 8, с. 195–196, № 330, рис. 66; 9, с. 238, № 139; 15, с. 98, № 107].

В 1980 г. городище у д. Старое Село осмотрел С. Е. Рассадин, который выявил керамику милоградской культуры в северо-восточной части центральной площадки [10, с. 343–344]. Однако позднее он отнес указанное городище к памятникам юхновской культуры, хотя и не привел конкретных материалов в подтверждение этого утверждения [11, с. 72–80; 12, с. 37–53].

В 1991–1992 г. на Старосельском археологическом комплексе исследования проводили сотрудники Гомельского областного археологического центра (ГОАЦ) под руководством О. А. Макушникова [4, с. 38–43; 5, с. 197–198]. На юго-западной площадке было заложено два шурфа и произведена съемка плана. В шурфах выявлены фрагменты керамики и развал лепного горшка среднеднепровской культуры бронзового века.

В 2007 г. памятник осмотрен автором [2]. Следует отметить, что наиболее верное описание и топографическая съемка памятника, на наш взгляд, произведена сотрудниками ГОАЦ.

В результате исследований предшествующих лет установлено, что останец в урочище Городок сохраняет остатки нескольких разновременных памятников. В эпоху камня была заселена северо-восточная часть, в эпоху бронзы – юго-западная площадка над оз. Городец (Замковое). В раннем железном веке останец был приспособлен носителями милоградской (возможно, юхновской) культуры под городище. При этом собственно поселением становится центральная часть урочища. Данное городище демонстрирует нехарактерный для Гомельского Посожья пример использования природного останца для возведения укрепленного поселения.

Учитывая то, что северо-восточная площадка к настоящему времени почти полностью уничтоже-

на, а культурный слой в обнажениях не прослеживается, исследования в 2009 г. были сосредоточены на центральной площадке. Здесь был заложен раскоп № 1 площадью 24 м², в котором найдены два мелких фрагмента лепной керамики без орнамента и один кремневый отщеп. Никаких других находок в раскопе встречено не было. Кроме того, ни в культурном слое, ни при зачистке материка следы объектов не зафиксированы. С целью выяснения общей ситуации на центральной площадке было заложено еще четыре шурфа размерами 1 × 1 м. В трех шурфах находок не было, в шурфе № 4 найдены два мелких фрагмента лепной керамики эпохи бронзы, орнаментированной ямочным и веревочным орнаментом, а также два кремневых отщепа.

Таким образом, в результате исследований 2009 г. можно констатировать отсутствие на центральной площадке ярко выраженных следов культурного слоя и находок раннего железного века, как милоградской, так и юхновской культуры.

Для уточнения культурно-хронологической принадлежности Старосельского археологического комплекса, исследования были продолжены на юго-западной площадке. Здесь была заложена траншея № 1 площадью 10 м². Культурный слой в траншее на этой площадке довольно хорошо насыщен находками. Самые ранние материалы относятся к эпохе неолита (верхнеднепровской культуре). Основная часть находок в траншее № 1 связана с бронзовым веком. Это, прежде всего, фрагменты лепных сосудов среднеднепровской культуры, украшенные шнуровым, ямочным и линейным орнаментом. Значительно меньше представлены керамические материалы сосницкой культуры. К бронзовому веку также относится и часть кремневых изделий. Найдены также несколько фрагментов лепной керамики позднезарубинецкого типа I–II вв. н. э. К этому времени, видимо, также принадлежат несколько фрагментов стенок груболепных сосудов, орнаментированных по внешней поверхности легкой штриховкой. Из-за единичности материалов этого периода пока рано говорить о существовании на этом месте более или менее долговременного поселения. Самые поздние находки относятся к XVI–XVII вв.

Таким образом, в траншее № 1 на южной площадке Старосельского археологического комплекса выявлены материалы нескольких периодов. Наиболее ранние принадлежат к эпохе неолита (верхнеднепровская культура), затем к эпохе бронзы (среднеднепровская и сосницкая культуры), раннему железному веку (позднезарубинецкая культура ?) и позднему средневековью (XVI–XVII вв.). Единичность находок последних двух периодов не позволяет считать, что здесь в это время существовали поселения. Основной период функционирования поселения, судя по многочисленности керамики, связан с носителями среднеднепровской культуры бронзового века.

Литература

1. Древности железного века в междуречье Десны и Днепра /// САИ. – Вып. Д1–12. – М., 1962.

2. Дробушевский, А. И. Отчет о разведках в Ветковском районе Гомельской области в 2007 году / А. И. Дробушевский // Архив Института истории НАН Беларуси.

3. Лявданский А. Д. Дневник, 1936 / А. Д. Лявданский, А. Д. Каваленя // Архив Института истории НАН Беларуси.

4. Макушников, О. А. Отчет об археологическом обследовании территории Ветковского района в 1991 г. / О. А. Макушников // Архив Института истории НАН Беларуси.

5. Макушников, О. А. Отчет об археологическом обследовании территории Ветковского района в 1992 году / О. А. Макушников // Архив Института истории НАН Беларуси. – Т. 1.

6. Мельниковская, О. Н. Отчет о работах Гомельского отряда Верхнеднепровской экспедиции ИИМК АН СССР в 1957 г. / О. Н. Мельниковская // Архив Института истории НАН Беларуси.

7. Мельниковская, О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке / О. Н. Мельниковская. – М. : Наука, 1967. – 196 с.

8. Поболь, Л. Д. Славянские древности Белоруссии (свод археологических памятников раннего этапа зарубинецкой культуры – с середины III в. до н. э. по начало II в. н. э.) / Л. Д. Поболь. – Минск : Наука и техника, 1974. – 231 с.

9. Поболь, Л. Д. Археологические памятники Белоруссии: Железный век / Л. Д. Поболь. – Минск : Наука и техника, 1983. – 455 с.

10. Рассадин, С. Е. Разведки в Посожье / С. Е. Рассадин // Археологические открытия 1980 года. – М. : Наука, 1981. – С. 343–344.

11. Рассадзін, С. Е. Ніжнесожскія гарадзішчы ранняга жалезнага веку: тыпалогія і культурна-храналагічная дыферэнцыяцыя / С. Е. Рассадзін // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – Мінск, 1991. – № 6. – С. 72–80.

12. Рассадин, С. Е. Юхновская культура в белорусско-российском Посожье / С. Е. Рассадин // МАБ. – Вып. 14. – Минск, 2007. – С. 37–53.

13. Романов, Е. Р. Археологический очерк Гомельского уезда / Е. Р. Романов // Записки Северо-Западного отдела Русского географического общества. – Вильна, 1910. – Кн. 1.

14. Сведения 1873 г. о городищах и курганах. Могилёвская губерния // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1903. – Вып. 5.

15. Штыхов, Г. В. Археологическая карта Белоруссии. Памятники железного века и эпохи феодализма / Г. В. Штыхов. – Минск : Полымя, 1971. – Вып. 2.

А. У. Зуева, *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, выкладчык, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск);*
Ш. Каліцкі, *магістр археалогіі (г. Кракаў, Польшча)*

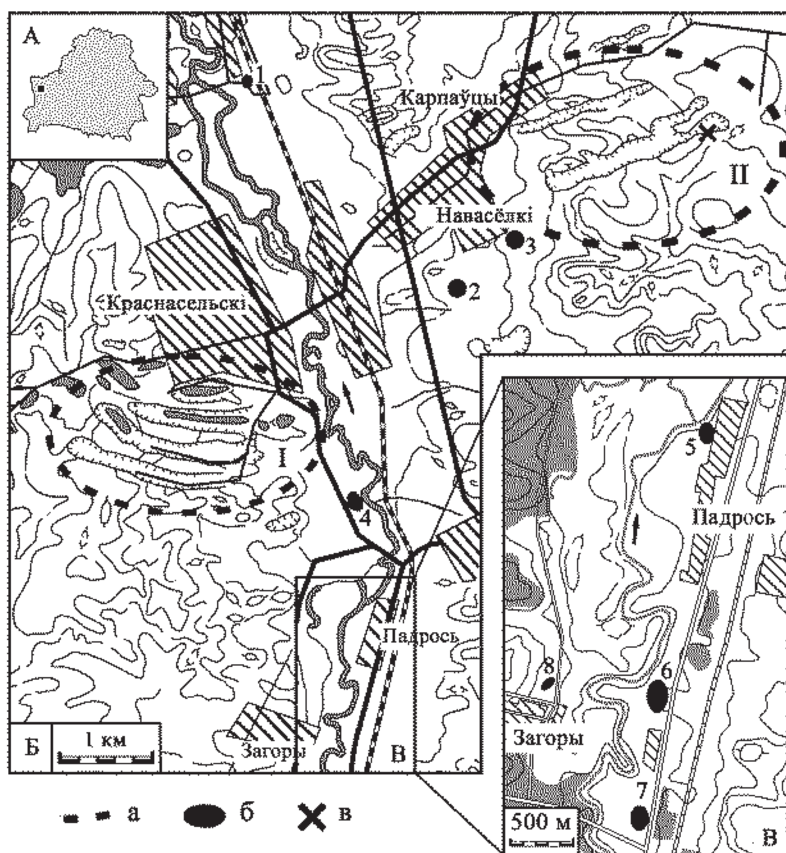
Вынікі археалагічных даследаванняў 2009 года ў Краснасельскім мікрарэгіёне

У 2009 г. аўтары працягвалі распачатыя ў папярэднім палявым сезоне археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Ваўкавыскага раёна Гродзенскай вобласці. На падставе Дазволу № 2035 па форме № 2 (на імя А. У. Зуевай) былі праведзены разведкі ў права- і левабярэжжы р. Рось на ўчастку ад в. Рыбакі да в. Загоры, а таксама абследавана крэйдавая лінза № 4 «Калядзічы» каля в. Карпаўцы (мал. 1). У выніку праведзеных даследаванняў: I) была ўдакладнена лакалізацыя і вызначаны сучасны стан двух раней вядомых помнікаў; II) выяўлена шэсць новых розначасовых помнікаў; III) зафіксавана новае месцазнаходжанне рагавой шахцёрскай прылады.

I) *Загоры-1.* Месцазнаходжанне апрацаванага крэменю і ганчарнай керамікі было выяўлена М. М. Чарняўскім у 1984 г. [6, с. 8]. Помнік размешчаны ў левабярэжжы р. Рось, на паўночным ускрайку в. Загоры (Краснасельскі п/с), праз 50 м на поўнач ад дарогі, якая вядзе да санаторыя. Паверхня помніка разворваецца. На прыдатнай для агляду пляцоўцы плошчай каля 100 × 50 м знойдзены 7 крамянёвых артэфактаў (4 адшчэпы і іх фрагменты, пласціна, рэтушаваны адшчэп, рэтушаваная пласціна з адламаным праксімальным канцом) і 4 фрагменты ганчарнай керамікі.

Помнік Загоры-1 датаваны каменным–бронзавым вякамі, познім сярэдневякоўем–новым часам.

Рыбакі-1. Месцазнаходжанне апрацаванага крэменю, якое было выяўлена ў 1986 г. В. Я. Кудрашовым [5, с. 4] і паўторна абследавана аўтарамі ў 2008 г. [3, с. 25]. Помнік размешчаны ў правабярэжжы р. Рось, на беразе старыцы, у 0,5 км на паўднёвы ўсход ад в. Рыбакі (Краснасельскі п/с). Помнік цалкам знішчаны вёскай, яго ацалелая частка разворваецца. На полі, якое знаходзіцца на паўднёвым ускрайку вёскі, знойдзены адшчэп без апрацоўкі, рэтушаваны

Мал. 1. Краснасельскі мікрарэгіён: *А* – лакалізацыя рэгіёна; *Б, В* – карты размяшчэння помнікаў: *а* – крэйдавыя лінзы (*I* – крэйдавыя лінзы каля г. п. Краснасельскі, *II* – крэйдавая лінза № 4 «Калядзічы» каля в. Карпаўцы); *б* – археалагічныя помнікі, выяўленыя ці абследаваныя ў 2009 г.; *в* – месца выяўлення рагавой шахцёрскай прылады: *1* – Рыбакі-1; *2* – Навасёлкі-1; *3* – Навасёлкі-2; *4* – Краснасельскі-11; *5* – Падрось-2; *6* – Падрось-3, *7* – Падрось-*4, 8* – Загоры-1

адшчэп, нарыхтоўка біфацыяльнага вырабу (мал. 2: *3*). Тыпалагічнае вызначэнне апошняга са згаданых артэфактаў зроблена на падставе крытэрыяў, якія былі распрацаваны В. Мігалем [10, s. 136–137; 12, s. 237]: 1) у адрозненне ад дыскападобных нуклеусаў, якія маюць плоска-выпуклае сячэнне, нарыхтоўкі біфацыяльных вырабаў вылучаюцца «падушкападобным» сячэннем; 2) на паверхнях біфацыяльных вырабаў заўважана вялікая колькасць параўнальна плоскіх дробных негатываў сколаў, якія былі накіраваны на апрацоўку прылады, а не на атрыманне нарыхтовак.

Помнік, мяркуючы па наяўнасці нарыхтоўкі біфацыяльнай прылады, датаваны бронзавым векам.

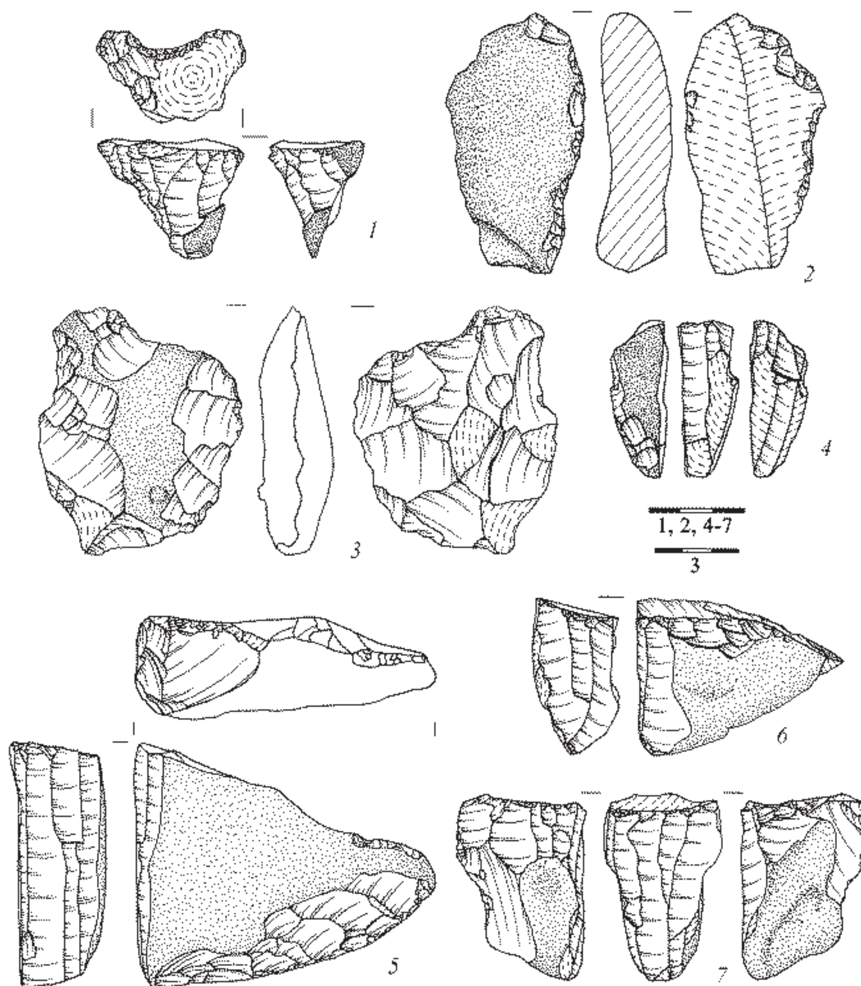
II) *Краснасельскі-11.* Месцазнаходжанне апрацаванага крэменю і ляпной керамікі. Помнік знаходзіцца праз 1,3 км на паўднёвы ўсход ад г. п. Краснасельскі і прыкладна праз 1 км на паўднёвы ўсход ад археалагічнага запаведніка з шахтамі, на ўсход ад шашы з Краснасельскага ў Ваўкавыск. Помнік размешчаны на пагорках на нізкім поплаве ў левабярэжжы р. Рось. На часткова задзіраванай паверхні сабрана 35 крамянёвых артэфактаў і 10 фрагментаў ляпной керамікі.

Крамянёвыя артэфакты выраблены з балтыйскага крэйдавага і марэннага крэменю. Чатыры знаходкі абпаленыя. Прадукты расшчаплення крэменю прадстаўлены 19 адшчэпамі, 5 пласцінамі і іх фрагментамі, натуральным крамянёвым абломкам са слядамі апрацоўкі, двухпляцовачным нуклеусам ад пласцін і адшчэпаў. Да вырабаў з другаснай апрацоўкай аднесены 2 рэтушаваныя пласціны, выемчатая прылада на нуклепадобным абломку (мал. 2: *1*), 3 рэтушаваныя адшчэпы і 3 скрэблы на натуральных крамянёвых абломках (мал. 2: *2*).

Калекцыя ляпной керамікі складаецца з фрагментаў лашчоных сценак і донца (4), гладкасценных сценак (3), донца з падсыпкай (1) і сценак неазначальнай керамікі (2).

Помнік датаваны каменным–бронзавым вякамі, жалезным векам.

Падрось-2. Месцазнаходжанне апрацаванага крэменю і ганчарнай керамікі. Помнік размешчаны

Мал. 2. Матэрыялы разведак 2009 года: *1* – выемчатая прылада на нуклепадобным абломку; *2* – скрэбла; *3* – нарыхтоўка біфацыяльнага вырабу; *4–7* – нуклеусы; *1, 2* – Краснасельскі-11; *3* – Рыбакі-1; *4* –Падрось-2; *5–7* – Падрось-3

ў правабярэжжы р. Рось, на паўднёва-заходнім ускрайку в. Падрось (Краснасельскі п/с), на высокай тэрасе альбо нізкім поплаве. Паверхня помніка часткова выкарыстоўваецца пад агароды, часткова задзірваваная. На плошчы каля 100 × 50 м былі знойдзены 4 крамянёвыя артэфакты (адшчэп, 2 фрагменты пласцін, аднапляцовачны нуклеус ад пласцін з часткова апрацаванымі бакамі (мал. 2: 4)), 5 фрагментаў ганчарнай керамікі.

Помнік датаваны мезалітычным часам, а таксама познім сярэдневякоўем–новым часам.

Падрось-3. Месцазнаходжанне апрацаванага крэменю. Помнік размешчаны прыкладна праз 0,8 км на поўдзень ад в. Падрось, на паўночным ускрайку хутара, на захад ад шашы Краснасельскі–Ваўкавыск, у правабярэжжы р. Рось, на невысокай моцна аплыўшай дзюне. Паверхня разворваецца. На плошчы каля 250 × 50 м былі знойдзены 13 крамянёвых артэфактаў: 4 адшчэпы, дыстальная частка пласціны, скол падпраўкі плоскасці сколвання, 2 фрагменты крамянёвых канкрэцый са слядамі апрацоўкі, 4 аднапляцовачных нуклеуса ад пласцін (мал. 2: *5–7*) і 1 аднапляцовачны нуклеус ад пласцін і пласцінністых сколаў.

Усе нуклеусы выраблены на невялікіх канкрэцыях марэннага крэменю. На падставе тэхніка-марфалагічных крытэрыяў нуклеусы ад пласцін падзелены на дзве групы. Першая група прадстаўлена артэфактамі, плоскасць сколвання якіх размешчана ў тарцовай альбо шырокай частцы канкрэцыі (мал. 2: *5*). Ударная пляцоўка рыхтавалася некалькімі сколамі, пасля зняцця серыі пласцін падпраўлялася дробнымі фасеткамі. Вугал сколвання – каля 80 градусаў. У аднаго нуклеуса бакі апрацаваныя. Пласціны здымаліся з дапамогай адціскной тэхнікі, на што ўказвае шэраг прыкмет: 1) сплошчаныя паверхні сколвання нуклеусаў, з якіх можна было атрымліваць нарыхтоўкі з прамым профілем; 2) наяўнасць негатываў ад рэгулярных вузкіх пласцін [параўн.: 1, с. 69–70, 78–79; 11, s. 258]. Такія нуклеусы маюць аналогіі ў матэрыялах яніславіцкай культуры, у тым ліку на Панямонні [13].

Да другой групы аднесены нуклеусы, плоскасці сколвання якіх размешчаны ў тарцовай частцы канкрэцыі (мал. 2: *6, 7*). Ударная пляцоўка ўтворана адным ці некалькімі сколамі альбо не падрыхтавана. Вугал сколвання набліжаецца да 90 градусаў. Бакі часткова апрацаваныя. Мяркуючы па негатывах сколаў, з нуклеусаў здымаліся параўнальна нерэгулярныя шырокія нарыхтоўкі. Пласціны згаданага кшталту атрымліваюць ударам з прымяненнем пасрэдніка [11, s. 257]. Такія нуклеусы прысутнічаюць на помніках яніславіцкай культуры, напрыклад Беліца-2 [15, tabl. XXII: *1, 2*]. Нуклеусы гэтага тыпу адзначаюцца і ў інвентары нёманскай культуры [4, с. 53, табл. III: 4; 14, s. 83].

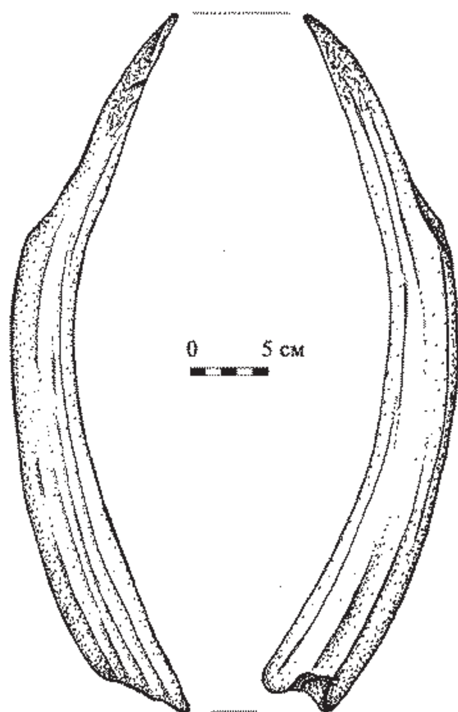
Такім чынам, помнік Падрось-3 датаваны мезалітам і адносіцца да яніславіцкай культуры. Не выключаны таксама неалітычны этап засялення тэрыторыі помніка, звязаны з нёманскай культурай.

Падрось-4. Месцазнаходжанне апрацаванага крэменю і ганчарнай керамікі. У правабярэжжы р. Рось, паміж хутарам каля в. Падрось і дарогай да моста праз р. Рось, на разараным полі знойдзены крамянёвы адшчэп і 2 фрагменты ганчарнай керамікі.

Навасёлкі-1. Месцазнаходжанне апрацаванага крэменю і ганчарнай керамікі. Помнік размешчаны на правабярэжнай тэрасе р. Рось, на дзюнападобным узвышшы насупраць цэментнага заводу. Помнік падзелены на дзве часткі шашой Ваўкавыск–Гродна, яго паверхня разворваецца. На полі на плошчы каля 600 × 250 м знойдзены крамянёвыя артэфакты (5 адшчэпаў без апрацоўкі, дыстальная частка пласціны, 3 рэтушаваныя адшчэпы) і фрагмент ганчарнай керамікі. Помнік датаваны каменным–бронзавым вякамі, познім сярэдневякоўем–новым часам.

Навасёлкі-2. Месцазнаходжанне апрацаванага крэменю. На ўсходнім ускрайку в. Навасёлкі (Краснасельскі п/с) знойдзены падскарыністы адшчэп.

III) Вясной 2009 г. краснасельскі краязнавец А. В. Зубанаў у кар'еры ва ўсходняй частцы крэйдавай лінзы № 4 «Калядзічы» каля в. Карпаўцы знайшоў рагавую шахцёрскую прыладу працы (мал. 3), якую перадаў у Музей гісторыі прадпрыемства «ААТ Краснасельскбудматэрыялы» і краязнаўства

Мал. 3. Рагавая шахцёрская прылада. Крэйдавая лінза № 4 «Калядзічы» каля в. Карпаўцы

(г. п. Краснасельскі). Аўтарамі было агледжана месца выяўлення прылады. Археалагічныя аб'екты ў сценцы кар'ера адсутнічалі.

Прылада змайстравана з фрагмента адростка рогу. Вастрыё вырабу, наўмысна неапрацаванае, захоўвае нешматлікія драпіны, якія, найбольш верагодна, з'явіліся ў выніку выкарыстання прылады. На ніжняй, патоўшчанай, частцы вырабу заўважаюцца сляды забітасцей, якія маглі застацца ад udaраў адбойнікам. Даўжыня прылады – каля 30,5 см.

Выраб, паводле распрацаванай А. Багушэўскім класіфікацыі рагавых шахцёрскіх прылад працы, адносіцца да тыпу В1 [9, s. 200–207]. Прылады гэтага тыпу не маюць аналогій ні сярод матэрыялаў З. Шміта з так званай крэйдавай лінзы № 1, якія знаходзяцца ў зборах Дзяржаўнага археалагічнага музея ў Варшаве [8, 14], ні сярод вырабаў, якія былі атрыманы беларускімі даследчыкамі на лінзе № 4 «Калядзічы» каля в. Карпаўцы ў 1978–1979 гг. [7]. Разам з тым адна падобная прылада амаль ідэнтычных памераў (даўжыня 30 см) была выяўлена Н. М. Гурынай падчас даследаванняў 1963–1964 гг. на крэйдавай лінзе № 2, якая была размешчана на поўдзень ад г. п. Краснасельскі. Прылада паходзіла з шахты № 4 раскопу I [2, с. 55, 61]. Рагавыя прылады тыпу В1 (усяго 10 адзінак) адзначаны і ў матэрыялах, якія былі атрыманы С. Крукоўскім і Т. Журоўскім у крэмнездабыўным цэнтры Кшэмёнкі Апатоўскія [9, s. 214]. Прыладам такога тыпу прыпісваюць функцыі шахцёрскіх кірак альбо рычагоў, з дапамогай якіх падважвалі блокі крэйдавай пароды ці крамянёвыя канкрэцыі [9, s. 224–226].

Літаратура

1. Гиря, Ю. В. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макроанализа древних орудий труда / Ю. В. Гиря. – СПб : РАН ИИМК, 1997. – Ч. 2. – 198 с.

2. Гурина, Н. Н. Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР / Н. Н. Гурина. – Л. : Наука, 1976. – 178 с.

3. Зуева, А. У. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Ваўкавыскага і Пінскага раёнаў у 2008 годзе / А. У. Зуева // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2567.

4. Калечиц, Е. Г. Этапы заселения Мотольского микрорегиона в каменном и бронзовом веках (по материалам поселения Мотоль-17) / Е. Г. Калечиц, В. С. Обуховский // Lietuvos archeologija. – 2004. – Т. 25. – С. 47–78.

5. Кудряшов, В. Е. Отчет о полевых исследованиях в 1986 г. / В. Е. Кудряшов // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 1008.

6. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 1984 годзе / М. М. Чарняўскі // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 921.

7. Чарняўскі, М. М. Рагавыя шахцёрскія прылады з Карпаўцаў Ваўкавыскага раёна / М. М. Чарняўскі // Acta Archaeologica Albaruthenica. – Мінск, 2007. – Vol. 1. – С. 5–16.

8. Boguszewski, A. Narzędzia rogowe z wczesnobrązowej kopalni krzemienia w Krasnym Siole nad rzeką Roś / A. Boguszewski // Wiadomości Archeologiczne. – 1989. – T. 49, z. 2. – S. 233–243.

9. Boguszewski, A. Narzędzia rogowe z neolitycznej kopalni krzemienia pasiastego w Krzemionkach, woj. Kieleckie / A. Boguszewski // Wiadomości Archeologiczne. – 1989. – T. 49, z. 2. – S. 197–231.

10. Migal, W. Znaczenie przemysłu nakopalnianego z Rybnik, woj. Białostockie, dla poznania krzremieniarstwa epoki brązu w Polsce / W. Migal // Z badań nad kremieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Polsce : materiały sympozjum, Warszawa, 20–22 października 1994 r. ; Komitet nauk pra- i protohistorycznych ; pod red. J. Lecha, D. Piotrowskiej. – Warszawa, 1997. – S. 129–144.

11. Migal, W. Zamysł technologiczny wióra krzemiennego z Winiar, pow. Dwikozy / W. Migal // Krzemień świeciechowski w pradziejach : materiały z konferencji w Ryni, 22–24.05.2000 / PMA ; pod red. B. Matraszek, S. Sałacińskiego. – Warszawa, 2002. – S. 255–266.

12. Migal, W., Narzędzia bifacjalne jako wskaźniki chronologiczne? / W. Migal, M. Urbanowski // Krzemień czekoladowy w pradziejach : materiały z konferencji, Orońsk, 08–10.10.2003 / PMA ; pod red. W. Borkowskiego [i inn.]. – Warszawa ; Lublin, 2008. – S. 215–244.

13. Obuchowski, W. Materiały kultury janisławickiej z obszaru prawobrzeżnej strefy dorzecza górnego Niemna / W. Obuchowski // Kultura janisławicka w Polsce Północno-Wschodniej i na terenach sąsiednich ; red. E. Kawałkowa. – Ostrołęka, 2003. – S. 83–100.

14. Obuchowski, W. Zabytki krzemienne i kamienne od paleolitu do wczesnej epoki żelaza z terenów Białorusi w zbiorach Państwowego Museum Archeologicznego w Warszawie / W. Obuchowski. – Warszawa : Wyd. PMA, 2003. – 208 s.

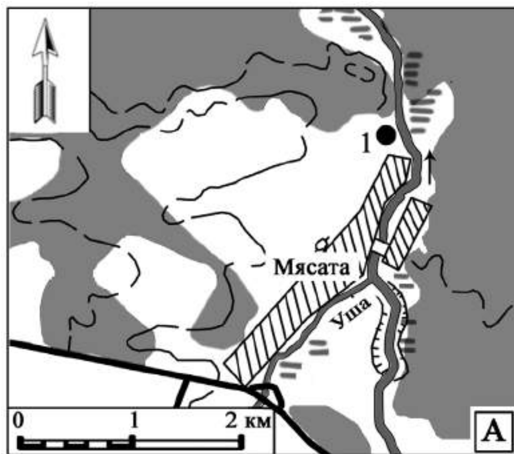
15. Obuchowski, W. Materiały paleolityczne i mezolityczne z Zachodniej Białorusi / W. Obuchowski. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2009. – 296 s.

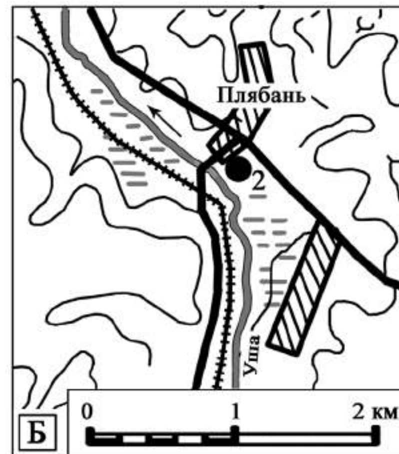
А. У. Зуева, *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, выкладчык, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

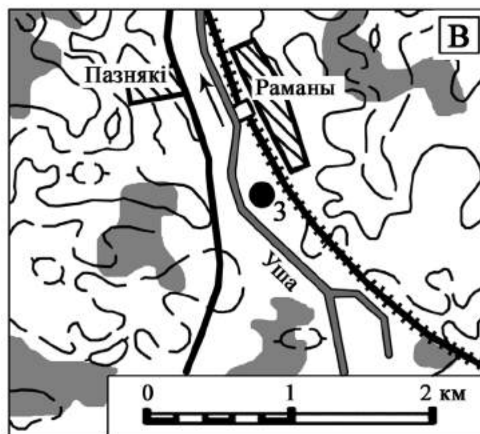
Археалагічныя разведкі на тэрыторыі Маладзечанскага раёна ў 2010 годзе

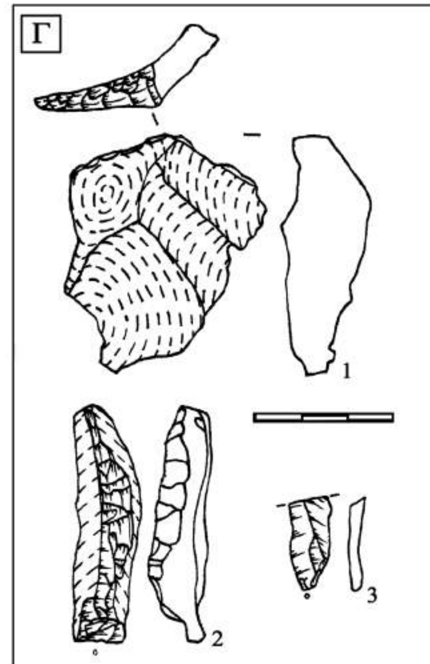
У палявым сезоне 2010 г. на падставе Дазволу № 2160 па форме № 2, былі праведзены археалагічныя разведкі на тэрыторыі Маладзечанскага раёна Мінскай вобласці. Асноўнай мэтай даследаванняў з'яўляўся пошук помнікаў каменнага і бронзавага вякоў у басейне р. Уша. Разведкі праводзіліся на ўчастках ад в. Мясата да в. Баяры і ад в. Раманы да в. Уша 2-я. У выніку былі выяўлены тры новыя археалагічныя помнікі.

Мясата-1. Стаянка размешчана праз 250 м на поўнач ад в. Мясата (цэнтр с/с), у левабярэжжы р. Уша, на марэнным узвышшы ў забалочаным поплаве ракі (гл. малюнак, *А: 1*). Вышыня ўзвышша над поплавам – каля 1,5 м, адлегласць ад берага ракі – 30–35 м. Паверхня помніка зарослая травой і хмызнякамі. З поўначы гэты ўчастак абмежаваны лесам, з захаду – полем, на якім крамянёвыя артэфакты не сустракаюцца. Ва ўсходняй частцы ўзвышша быў закладзены шурф памерамі 1 × 1 м. Магутнасць культурнага пласта (светла-шэрага супеску, які змяняўся пластом цёмна-шэрага супеску з адзінкавымі натуральнымі камянямі) дасягала 0,35 м. У паўднёва-ўсходняй частцы шурфа на глыбіні 0,35 м ад дзён-

Археалагічныя разведкі на тэрыторыі Маладзечанскага раёна ў 2010 г.: *А–В* – карты размяшчэння помнікаў (*1* – Мясата-1; *2* – Плябань-1; *3* – Пазнякі-1); *Г* – Пазнякі-1: крамянёвыя артэфакты з паверхневых збораў (*1* – натуральны крамянёвы абломак з рэтушшу; *2* – рэтушаваная рабрыстая пласціна; *3* – праксімальная частка пласціны)

най паверхні знойдзены крамянёвы адшчэп. Помнік датаваны каменным–бронзавым вякамі.

Плябань-1. Паселішча позняга сярэдневякоўя–новага часу размешчана на паўднёва-ўсходнім ускрайку в. Плябань (Красненскі с/с), у правабярэжжы р. Уша, на пясчаным задзірваваным узвышшы ў поплаве ракі (гл. малюнак, *Б: 2*). Памеры ўзвышша – прыкладна 30 × 60 м, вышыня – каля 1,5 м, заходняя частка разбурана кар'ерам. Пры зачыстцы схілаў кар'ера прасочана наступная стратыграфія: 0,1–0,15 м – дзірвановы слой; 0,16–0,25 м – супесак чорнага колеру, у якім трапляюцца знаходкі. Культурны слой без выразнага пераходу змяняецца слоем цёмна-шэрага супеску магутнасцю да 0,4 м. Гэты пласт, у якім сустракаюцца шматлікія дробныя камяні, падсцілаецца слоем цёмна-жоўтага супеску. Пры зачыстцы схілаў кар'ера знойдзена 13 фрагментаў ганчарнай керамікі, з іх – 1 венца і 2 донцы, а таксама 1 фрагмент глінянай абмазкі.

Пазнякі-1. Месцазнаходжанне апрацаванага крэменю размешчана праз 0,5 км на паўднёвы ўсход ад в. Пазнякі (Дуброўскі с/с) у правабярэжжы р. Уша, на марэнным узвышшы паміж каналізаваным рэчышчам ракі і чыгункай (гл. малюнак, *В: 3*). Паверхня помніка разворваецца. На плошчы памерамі каля 100 × 50 м знойдзены тры крамянёвыя артэфакты: натуральны крамянёвы абломак з рэтушшу, рэтушаваная рабрыстая пласціна, праксімальная частка пласціны (гл. малюнак, *Г: 1–3*). Помнік датаваны каменным–бронзавым вякамі.

Е. Г. Калечиц, *Институт истории НАН Беларуси, главный научный сотрудник отдела археологии первобытного общества, доктор исторических наук, профессор (г. Минск)*

О раскопках на территории Беловежской пущи в 2009 году

Поселение Каменюки-2 в урочище Горы, найденное на территории Беловежской пущи В. Белявцом и Н. Черкасом в 1990-е годы, находится в 0,5 км к востоку от Музея природы д. Каменюки Каменецкого района Брестской области и 0,3–0,5 км севернее дороги, ведущей к нему. Стационарные раскопки памятника проводились автором в 2007–2008 гг. Тогда было вскрыто 110 м² культурного слоя, найдено около 25 тысяч артефактов широкого хронологического диапазона. Объекты, уходящие в стенки предыдущих раскопов, стали предпосылкой для проведения дальнейших исследований, что и было осуществлено в 2009 г.

Топография раскопа и стратиграфия культурного слоя. Раскоп площадью 22 м² (11 × 2 м) был прирезан с восточной стороны вплотную к раскопам 2007–2008 г. Раскопки проводились условными пластами по 0,1 м (снято шесть пластов). На вскрытой площади обозначились контуры объектов, находки практически иссякли, и мы, как и в прежние годы, закрыв объект пленкой, засыпали раскоп. Многократное заселение урочища в разные периоды истории разнокультурным населением сделало свое дело. Десятки ям от древности до современности перекрывают друг друга. На помощь в их идентификации приходит планиграфия и содержимое заполнения.

В раскопе выявлена следующая стратиграфия:

1) дерновый слой мощностью от 0,05 до до 0,10 м;

2) супесь пепельно-серая, с многочисленными артефактами мощностью до 0,2–0,3 м;

3) супесь желто-серая, в верхней части которой встречаются артефакты; мощность колеблется от 0,3 м до 0,6 м;

4) супесь серо-коричневая мощностью до 0,45 м;

5) светло-желтый мелкозернистый песок (материк), без находок.

На площади раскопа встречаются пятна и прослойки различной окраски. Они связаны с хозяйственными объектами, ходами норных животных, древесным тленом и другими факторами.

Планиграфия культурных остатков и состав артефактов. В процессе раскопок 2009 г. в урочище Горы был найден 4761 артефакт, в том числе 4 500 кремневых изделий, 207 фрагментов лепной и 37 фрагментов гончарной керамики, единичные кремированные косточки, несколько целых и расколотых (включая обожженные) камней, единичные угольки. Как и в предыдущем сезоне, большой процент находок (1460 изд.) побывало в огне. Обгорелые кремни встречаются по всей площади раскопа и практически во всех горизонтах. Основная их часть при этом приурочена ко 2–5-му верхним пластам. Это связано не только с активной производственной деятельностью древнего населения, но, очевидно, и с последствиями неоднократных лесных пожаров.

Количество мелких кальцинированных косточек, которые встречаются без видимой концентрации на всей площади раскопа, с преобладанием в верхних пластах, существенно уменьшилось. Происхождение их пока не ясно. Косточки очень мелкие (до 3 мм в диаметре), при промывке артефактов они частично были утеряны.

Насыщенность пластов и квадратов неравномерная. Наибольшая концентрация артефактов наблюдалась в пределах пластов 2 и 3.

В пределах пласта 1 найдено 109 артефактов, в том числе 5 фрагментов стенок гончарных сосудов и фрагмент стенки лепного сосуда. В пласте 2 найдено 1638 артефактов, включая 18 мелких фрагментов лепных и 29 фрагментов гончарных сосудов. В пределах пласта 3 собрано 1034 артефакта, включая 32 фрагмента лепной посуды и 2 фрагмента стенок гончарного сосуда. В пределах пласта 4 выявлено 773 артефакта, в том числе 38 фрагментов лепной посуды и фрагмент стенки гончарного сосуда. В пределах пласта 5 найден 821 артефакт. Среди них 109 фрагментов стенок лепных сосудов, в том числе развал неолитического горшка. В пределах пласта 6 собрано 386 артефактов. В их число вошли 9 фрагментов стенок лепной посуды.

Наиболее насыщена находками восточная половина раскопа. На некоторых квадратах здесь найдено более 200 артефактов (кв. И-10, пласт 3 – 272 ед.; З-10, пласт 3 – 214; И-9, пласт 2 – 216; З-8, пласт 5 – 207; К-9, пласт 4 – 205 ед.). Самыми насыщенными оказались квадраты, расположенные в непосредственной близости к объекту 9 (очаг, обложенный камнями), который обозначился на уровне пласта 2 (на 0,2 м). Эта закономерность сохранялась в пределах пяти верхних пластов. На восточной половине раскопа находятся квадраты, наиболее насыщенные фрагментами лепных сосудов (на кв. Ж-10, пласт 3 их найдено 57 ед.; на кв. И-10 – 44; на кв. З-10 – 49 ед.).

При подсчетах учитывались фрагменты, иногда не превышающие 0,5 см. Показаны все определимые и выразительные куски венчиков или стенок (рис. 1: *1–10*). По технологии изготовления их можно отнести к неманской культуре (лысогорский этап).

Объекты. На площади раскопа выявлено три объекта разного назначения, нумерация которых была продолжена.

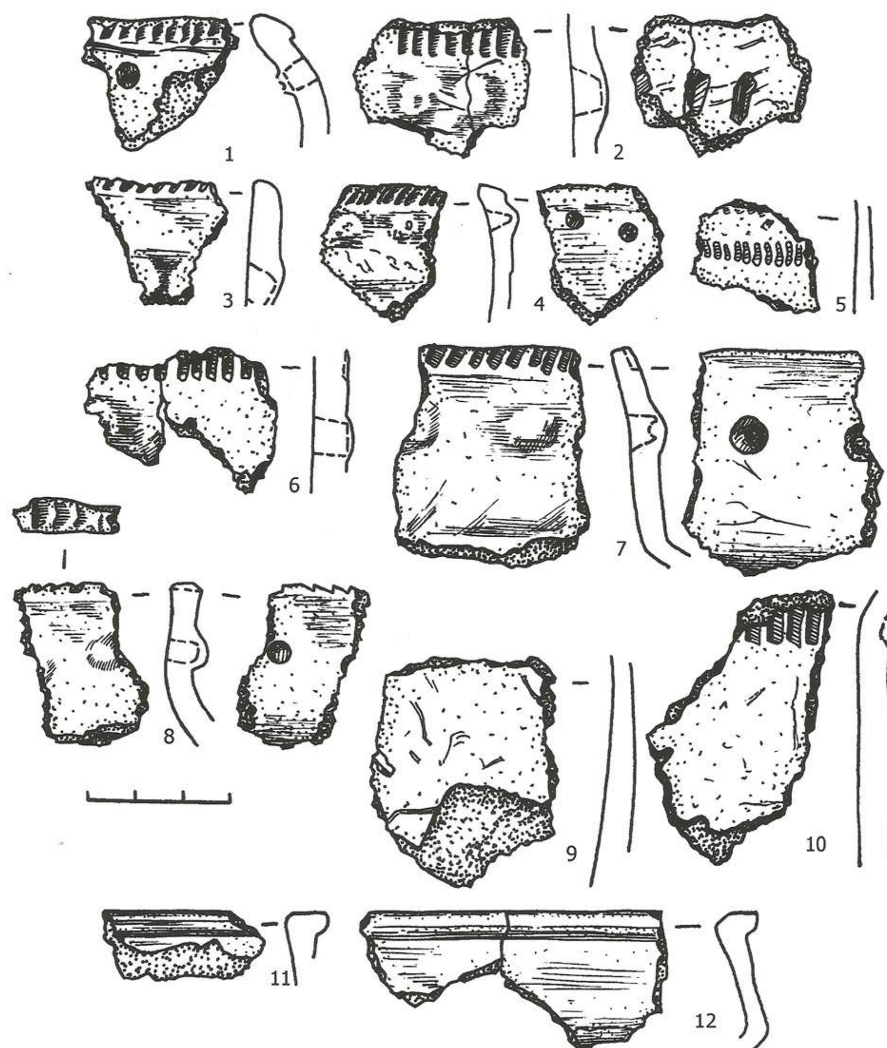

Рис. 1. Венчики лепных *(1–10)* и гончарных *(11, 12)* сосудов (фрагменты). Каменюки-2. 2009 г.

Следы объекта № 9 были выявлены ранее в раскопе 2008 г., когда была зачищена восточная стенка раскопа и найден прокаленный участок земли, который ушел в нее. Как оказалось, он продолжался в новом раскопе, имел очертание вытянутого с севера на юг прямоугольника. В заполнении этого объекта выявлено значительное количество артефактов неолитического возраста (фрагменты лепной посуды лысогорского этапа неманской культуры), в том числе развал сосуда без венчика, который находился в зоне очага на глубине 0,35−0,45 м.

Объект № 10 – очажное пятно появилось на кв. Л-М-2 и стало заметно на глубине 0,35 м от дневной поверхности. Очаг, по-видимому, был обложен камнями, четыре из которых разбросаны на близком расстоянии и обожжены. Собраны также пережженные косточки и многочисленные артефакты мезолитического и неолитического облика. Очаг до конца не пройден и законсервирован на глубине 0,6 м от дневной поверхности.

Объект № 11 обозначился сразу под дерном на крайних южных квадратах Л-М-6, был разобран до глубины 0,6 м от дневной поверхности. Заполнение было настолько темным и сажистым, что точные контуры угла сгоревшей поздней постройки легко угадывались. Обычно зольное содержимое древних очагов, которые продолжительное время оставались под открытым небом с корнями растений и струями дождя, проникает глубоко в пол, что придает соответствующую окраску подстилающему горизонту. В данном случае объект сгорел в одночасье и сажистое пятно на указанной отметке полностью исчезло. На отдельных участках лежали куски древесного угля (взяты образцы на 14 С).

Можно предположить, что объекты 9, 10 и 4 раскопа 2008 г. связаны между собой. Этот единый комплекс – составная часть неолитического жилища, контуры которого полностью будут видны после прирезки раскопа в восточном направлении. В заполнение полуземляночного жилища попали

находки мезолитического и финальнопалеолитического возраста.

Характер находок и их культурно-хронологическое определение. В раскопе 2009 г. найдены материалы широкого хронологического диапазона. При этом можно заметить явные отличия в наполнении культурного слоя рядом расположенных раскопов 2007 и 2008 г. Единичны находки обломков гончарной посуды. Исчезли обломки ранненеолитических сосудов. Зато существенно увеличилось число фрагментов, которые можно датировать третьим (лысогорским) этапом неманской культуры. Абсолютное большинство находок очень мелкие, без орнамента обломки стенок лепных сосудов, которые сильно фрагментированы.

При проведении культурно-хронологической идентификации смешанных материалов мы опирались на существующие типолого-стратиграфические схемы, поиск и выделение «руководящих форм».

Самые ранние артефакты (часть нуклеусов, отдельные резцы) несомненно изготовлены населением культуры Лингби, и это подтверждает сложившееся первоначально представление об освоении территории Пущи человеком в финальнопалеолитическое время. Впервые найдены несомненные свидетельства пребывания здесь и свидерских охотников на северного оленя – черешок свидерского наконечника стрелы (рис. 2: *3*).

Состав находок показывает, что в коллекции присутствуют все основные, характерные для памятников каменного века категории изделий: от сырья до законченных орудий труда. Представлен весь спектр, позволяющий проследить процесс расщепления, орудия труда, отходы производства и готовые изделия.

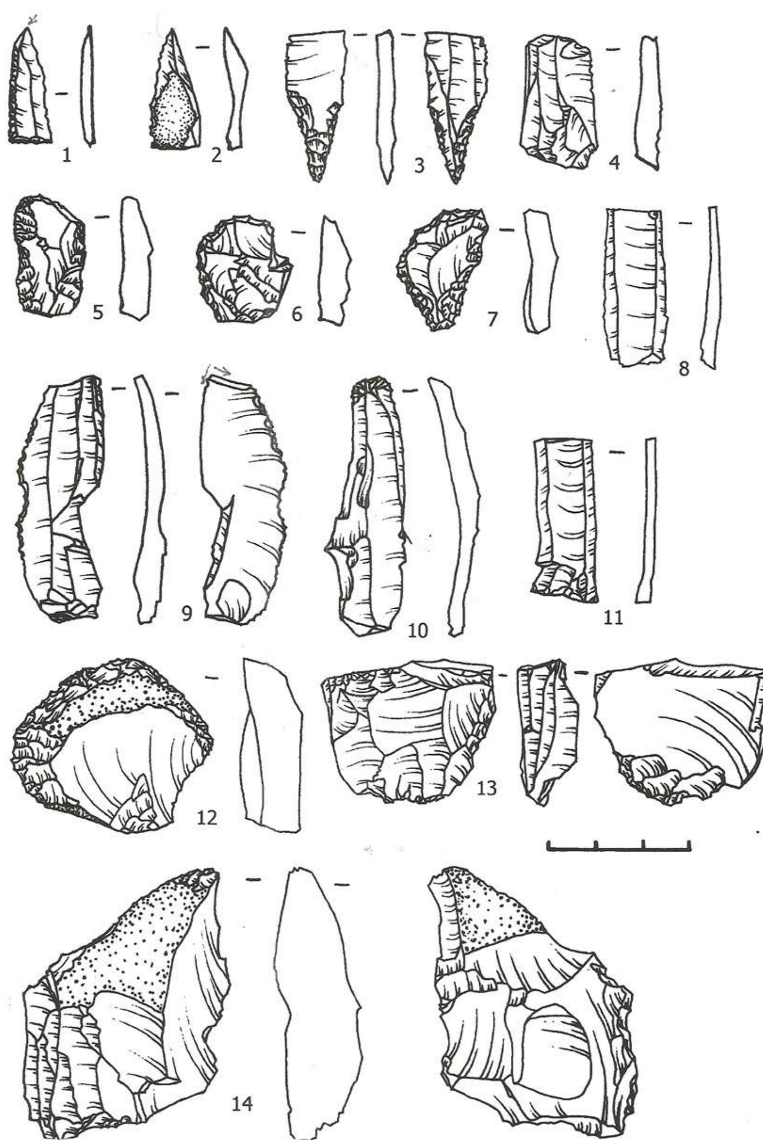

Рис. 2. Кремневые изделия *(1–14)*. Каменюки-2. 2009 г.

Отдельные артефакты имеют ретушь утилизации, а также другие следы использования. Огромное число артефактов побывало в огне. Это наблюдалось и в прежние годы. Свидетельства пожаров хорошо видны в разрезах стен, а их причины по-прежнему загадочны. Они могли появиться как в результате лесного пожара, так и вследствие ликвидации землянок, в которых скрывалось в годы войны местное население.

Сырьем для изготовления орудий служил серый и светло-серый местный кремень. Он был принесен с территории Пущи с целью дальнейшей обработки. В раскопе собрано множество (около 300 ед.) целых и расколотых (термические сколы) кремневых конкреций. Они достаточно равномерно распределялись в пределах раскопа.

Следует отметить, что наибольшая концентрация находок выявлена близ очага (объект № 10). Обработка сырья, как известно, производилась с помощью отбойников и ретушеров. Однако в прошлом полевом сезоне найден лишь один ретушер. Исключительная малочисленность этой категории артефактов на данном памятнике, отмеченная нами и ранее, позволяет предположить широкое использование мягких отбойников (рога, кости), исчезнувших с течением времени из-за залегания в песчаных почвах. Редкие находки ретушеров можно также объяснить минимальным использованием приемов ретуширования, что является специфической чертой кремнеобработки для разновременных материалов изучаемого памятника.

37 нуклеусов и 11 нуклевидных кремней представляют процесс снятия заготовок. Как и ранее, абсолютно преобладают небольшие, одноплощадочные (рис. 3: *2, 3, 7–9*) с негативами снятия микропластин. На двухплощадочных и аморфных формах (рис. 3: *4, 5*) есть негативы снятия крупных пластин и отщепов. Это закономерно в связи с преобладанием на памятнике инвентаря микролитического облика и с наличием большого числа микролитов.

Кремень ценили и в связи с этим расходовали экономно. Это доказывает тот факт, что часть нуклеусов предельно сработана, а остальные многократно оживляли (найдено 80 сколов оживления площадок и различных участков нуклеусов) с целью

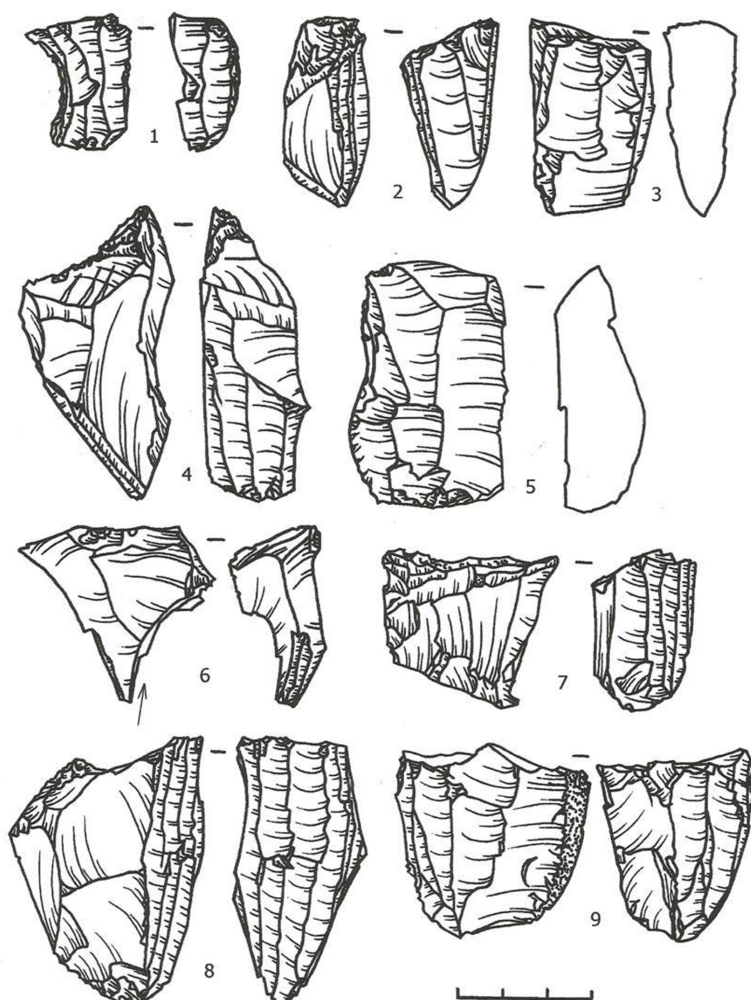

Рис. 3. Нуклеусы *(1–9)*. Каменюки-2. 2009 г.

притупления и заострения рабочего края заготовок. Это было вызвано не только экономией сырья, но и технологическими потребностями и традициями кремнеобработки. К категории сколов оживления относятся и ребристые, и подребристые пластины – 26 экз. Среди предпочтительных форм заготовок над отщепами незначительно преобладают пластины (951 к 842). Ранее пластины существенно преобладали. 74 осколка кремня имеют следы обработки, но готовых орудий на таких осколках очень мало. Единичными являются орудия неясного назначения со следами забитости, негативами единичных сколов снятия пластин или отщепов, резцовых сколов.

Закономерности в изготовлении пластин прежние. Среди них большой процент правильно ограненных, снятых с помощью отжима. Есть очень мелкие (до 2 см по длинной оси заготовки) и мелкие (2,0–3,0 см) формы. Эти две категории находок резко преобладают. На их долю вместе с пластинами, достигающими в длину 4,0 см, приходится 90 процентов всех пластин. Из оставшихся (а самые большие пластины достигают 8,0 см), второй пик приходится на категорию 4,0−5,0 см. Именно категории крупных пластин отдавали предпочтение при ретушировании. Все это позволяет предположить, что крупные пластины использовали в неолите, а мелкие – датированы эпохой мезолита, когда ретуширование уходило на второй план. Часть пластин обломана как вследствие употребления, так и намеренно, с целью изготовления микролитов, резцов на сломе, т. е. вызвано технологической необходимостью.

Среди готовых орудий труда, найденных в раскопе, преобладают скребки (16 экз). На втором месте резцы – 12 экз. Эти данные из года в год меняются. Напомним, что в раскопе 2007 г. скребков было найдено в 3 раза больше чем резцов, а в коллекции 2008 г. резцы преобладали (54 экз.), а скребки вышли на второе место (42 экз.). Для производства скребков, как правило, употреблялись отщепы (рис. 4: *5−7, 9−12*), в единичных случаях – пластины (рис. 2: *10*).

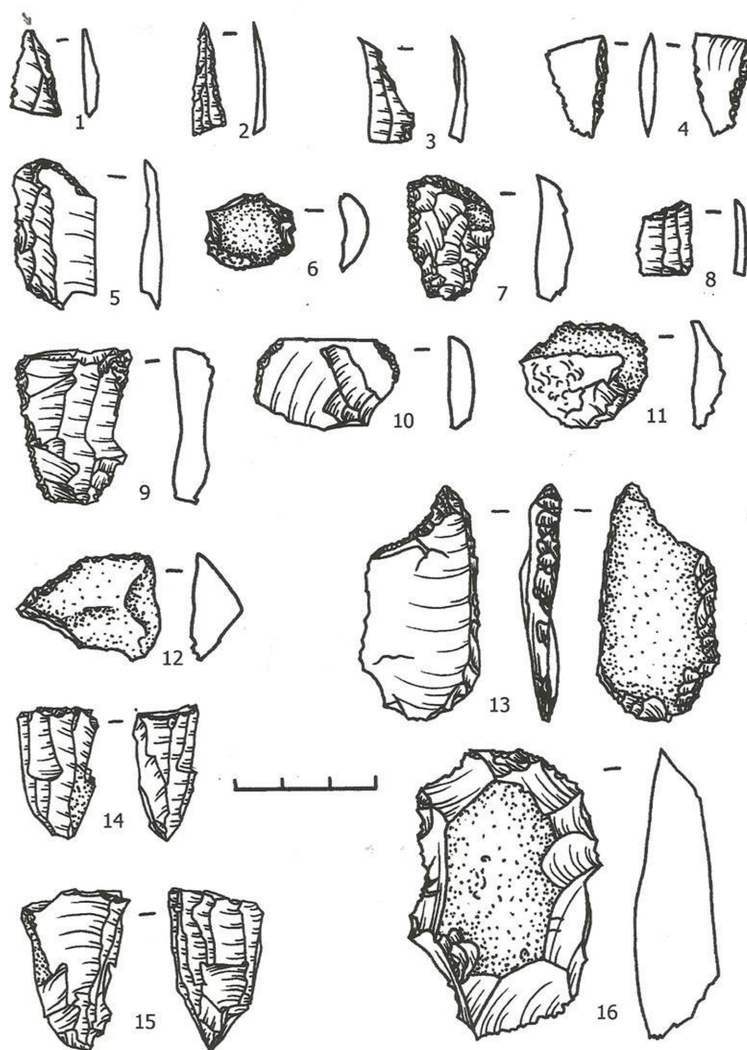

Рис. 4. Кремневые изделия: *1* – яниславицкое острие; *2* – яниславицкий треугольник; *3, 13* – острия; *4, 8* – трапеции; *5–7, 9–12* – скребки; *14, 15* – нуклеусы; *16* – орудие рубящего типа на куске плитчатого кремня. Каменюки-2. 2009 г.

Резцовые сколы присутствуют на нуклевидных изделиях и обломках (рис. 3: *6*) При этом есть ретушные резцы, резцы на сломе заготовки и угловые. Одной из самых важных и интересных категорий находок являются микролиты. Это трапеции, треугольники, различные острия, в том числе кудлаевские и яниславицкие (рис. 2: *1*; 4: *1–4, 8*). Выход на неолитическое жилище и малая вскрытая площадь являются причинами резкого снижения находок микролитов. Когда будут вскрыты большие площади, фиксация местонахождения микролитов позволит осуществить планиграфические наблюдения.

Найдены единичные рубящие орудия. Есть топоры и тесла. Единичными экземплярами представлены пластины с ретушью, наконечники стрел (рис. 2: *3*), скобели, проколки и некоторые другие изделия.

В 2009 г. собрана небольшая и очень фрагментированная коллекция обломков посуды. Лишь 37 из них гончарные, очень поздние (XX в.). Лепная керамика (207 экз.) представлена в абсолютном большинстве случаев очень мелкими (до 1 см в диаметре) неорнаментированными обломками стенок. Все определимые и орнаментированные фрагменты стенок и венчиков представлены на рис. 1. Они происходят в абсолютном большинстве случаев от неолитических сосудов (неманская культура, поздний этап). Развал горшка представлен более чем 30 фрагментами без орнамента, но по составу теста и технологии изготовления он отнесен к лысогорскому этапу неманской культуры.

Таким образом, анализ полученных материалов позволяет выделить следующие этапы заселения урочища Горы и Беловежской пущи: в финальном палеолите здесь побывали носители культуры Лингби и свидерской, в раннем мезолите – здесь проживало каморницкое и кудлаевское население; в позднем мезолите в пуще поселилось яниславицкое население; на протяжении неолита здесь жили племена неманской культуры, затем из Центральной Европы сюда проникли ранние скотоводы и земледельцы – носители культуры воронковидных кубков и шаровидных амфор; на раннем этапе бытования культуры шнуровой керамики в урочище находились создатели так называемого А-горизонта, или общеевропейского горизонта; довольно представительная коллекция посуды, характерной для населения круга культур шнуровой керамики, позволяет утверждать, что жизнь в урочище Горы продолжалось и в первой половине II тысячелетия до н. э. Признаков жизнедеятельности человека в эпоху железного века и раннем средневековье по-прежнему не найдено. Гончарная керамика относится к очень позднему времени (вплоть до наших дней).

Е. Г. Калечиц, *Институт истории НАН Беларуси, главный научный сотрудник отдела археологии первобытного общества, доктор исторических наук, профессор (г. Минск)*

О полевых исследованиях 2010 года на территории Мотольского микрорегиона

Памятник Мотоль-20 в урочище Балячина Нива. Этот памятник найден автором в 1995 г., расположен на мысу, образованном правым берегом Ясельды и безымянного ручья на восточной окраине д. Мотоль, в 0,2 км к западу от домов дер. Осовница, в 0,3 км на юг от урочища Збище (Старое Село) (Мотоль-14), на террасе правого берега Ясельды. В результате раскопок 1996, 2000 г. и разведок 2001 г. [4−6] на памятнике вскрыто 124 $м^2$ и получены материалы широкого хронологического диапазона от финального палеолита (свидерская культура), мезолита (яниславицкая культура), раннего и позднего неолита (неманская культура) до железного века и средневековья. В 2010 г. были продолжены раскопки этого поселения.

Раскоп-1 площадью 32 $м^2$ вытянут с севера на юг, ориентирован по сторонам света, расположен в восточной части поляны и своей западной стенкой примыкает к раскопу 2001 г. От юго-западного угла раскопа до края возвышенности (поляны) на запад – 26 м. От северо-восточного угла до края возвышенности (поляны) на север – 19 м. Поверхность поляны в месте, где был разбит раскоп, практически ровная, слабо задернована. В местах обнажения культурного слоя (песок серого цвета) собран подъемный материал (обработанный кремень и фрагменты лепной керамики).

Стратиграфия. *Пласт 1* (0−0,4 м). Дерн – 0,08–0,1 м. Сразу под дерном – культурный слой (песок серого цвета). Толщина – около 0,3 м, перепахан. Артефакты в слое перемешаны. *Пласт 2* (0,3−0,55 м). Предматериковый песок желтого цвета. Мощность – от 0,04 до 0,3 м. Находки встречаются в меньшем количестве. *Материк.* Плотный песок светло-желтого цвета. Залегал на глубине 0,5–0,55 м. Объектов не обнаружено.

Статистические подсчеты показали, что всего в пределах раскопа была получена коллекция, включающая 2466 артефактов в том числе: пласт 1 – 808 ед. хранения; пласт 2 – 1280; пласт 3 – 212; пласт 4 – 71; пласт 5 – 95 ед. хранения. В это число входит 693 фрагмента керамики, лишь 3 из которых – обломки стенок гончарных сосудов. Остальные находки представлены кремневым сырьем, крупными и мелкими обломками кремневых конкреций, отбракованными кремнями и всем перечнем стандартных находок нулевого цикла. На некоторых осколках кремня есть участки ретуши и следы утилизации в виде забитости.

Изделия для производства орудий (отбойники и ретушеры) встречаются крайне редко. Найдено 34 нуклеуса как от пластин, так и от отщепов. Среди них преобладают одноплощадочные. Изредка встречаются двухплощадочные и аморфные. Почти в равных пропорциях (с некоторым преобладанием отщепов) в качестве заготовок представлены отщепы и пластины, крайне редко – пластинчатые отщепы. Практически в каждом квадрате найдены многочисленные чешуйки, что свидетельствует об активной деятельности обитателей поселения по изготовлению орудий. При отсутствии очажных пятен большой процент находок побывал в огне.

Среди орудий следует отметить два треугольных наконечника стрел, скребки, резцы, скребла, скобели, ножевидные пластины, пластины со скошенным ретушью краем и просто пластины и отщепы с участками ретуши, проколки, топоры, тесла (рис. 1–4). Они выполнены в разной технике и свидетельствуют о широком хронологическом диапазоне памятника.

Керамика сильно фрагментирована. Определимые обломки относятся к бронзовому веку. Состав коллекции подтверждает ранее сделанные выводы о культурной принадлежности памятника.

Памятник Мотоль-13 в урочище Качатник. Этот памятник расположен в 0,2 км на восток от насосной станции, на северо-западной окраине оз. Мотольского, в урочище Качатник. Открыт в 1990 г. автором и раскапывался на протяжении ряда лет (1992–1993 и 1998–1999 гг., 2003 и 2005 г.). Найдено несколько тысяч артефактов, в состав которых входят разновременные материалы.

Раскоп 1 площадью 32 $м^2$ был ориентирован сторонами по странам света, вытянут с севера на юг, расположен в южной части надпойменной возвышенности. Расстояние от северо-западного угла раскопа до единственного растущего здесь дерева – 17 м; если двигаться в южном направлении, от того же угла – до края возвышенности – 21; в восточном направлении расстояние до края возвышенности – 70 м. Поверхность в том месте, где был разбит раскоп, как и по всей площади возвышенности, задернована слабо. В местах обнажения культурного слоя на территории раскопа и за его пределами – по всей площади памятника, было собрано значительное количество археологического материала.

Стратиграфия. *Пласт 1* (0–0,35 м). Под дерном (0,05–0,07 м) – культурный слой (песок серого цвета). Мощность пласта – 0,24–0,35 м, перепахан, перемешан. В этом пласте сконцентрирована основная часть находок. *Пласт 2* (0,2–0,34 м). На глубине

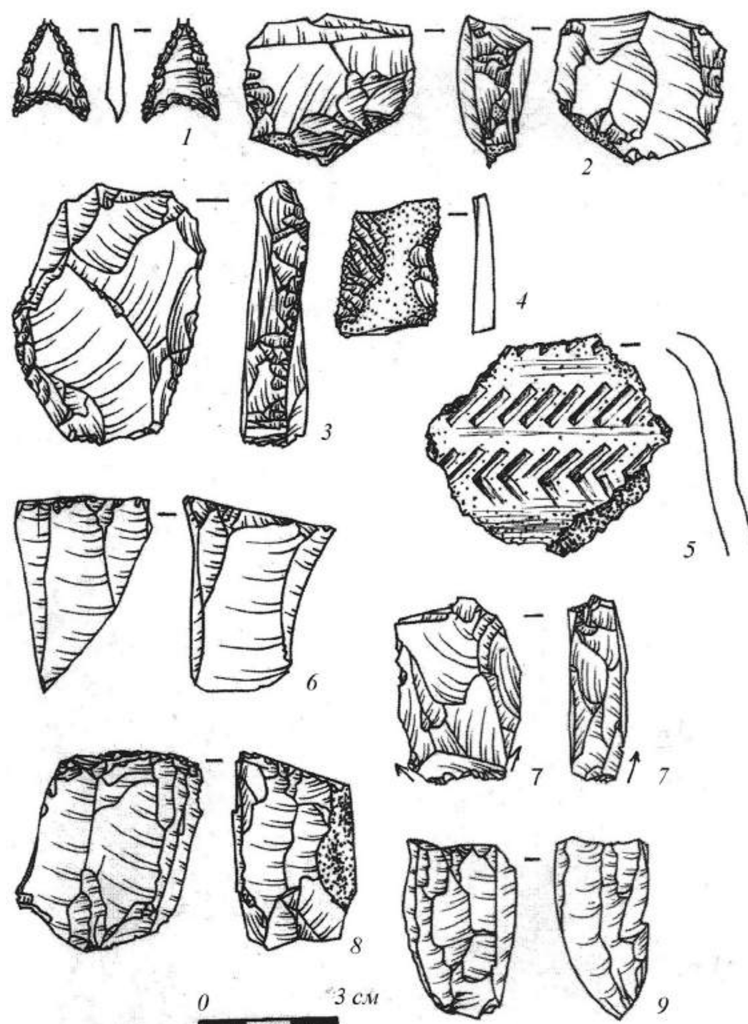

Рис. 1. Кремневые находки: *1* – наконечник стрелы; *2* – орудие со следами использования; *3* – скребло; *4* – нож со струйчатой ретушью (фрагмент); *5* – стенка лепного сосуда (фрагмент); *6, 8, 9* – нуклеусы; *7* – двойной ретушный резец. Мотоль-20. 2010 г.

0,2 м в северной части раскопа показался предматериковый песок желтого цвета. Мощность – от 0,04 до 0,30 м. Находки встречаются в меньшем количестве. *Материк.* Плотный песок светло-желтого цвета. Материк залегал на глубине от 0,24 м в северо-западной части, до 0,34 м в юго-восточной. Объектов не обнаружено. Возможно, причиной этого является делювиальный характер отложений. Способствовали разрушению слоя (хозяйственных построек ?, если таковые были) и многократные бурные паводки. В результате в материке нет никаких следов ям либо иных хозяйственных построек. Находки обожженных кремней при отсутствии очажных пятен свидетельствуют о переносе материалов из зоны расположения многочисленных кострищ, следы которых в прежние годы неоднократно отмечались на более высоких участках урочища.

В пределах раскопа найдено 2400 артефактов, еще 374 поднято на поверхности раздувов. В пласте 1 обнаружено 564 артефакта; в пласте 2 – 1662; в пласте 3 – 174 артефакта, в том числе керамики в пласте 1 – 380 фрагментов; в пласте 2 – 40; в пласте 3 – 34 фрагмента. Всего вместе с материалами поверхностных сборов собрано 472 фрагмента сосудов (в том числе 14 – от гончарной посуды). Сохранность керамики настолько плохая, что только единичные фрагменты могут быть диагностированы (неолит и бронзовый век).

Основной горизонт залегания изделий из кремня, керамики и костного материала находился в пределах второго пласта, в интервале глубин 0,1–0,2 м. Абсолютное большинство фрагментов посуды приурочено к пласту 1. Состав находок свидетельствует о наличии большого количества натуральных кремневых конкреций в виде целых желваков и термических сколов. Они покрыты меловой коркой, имеют небольшие размеры (как правило до 6 см и не более 10 см по длинной оси). До сих пор не совсем ясно

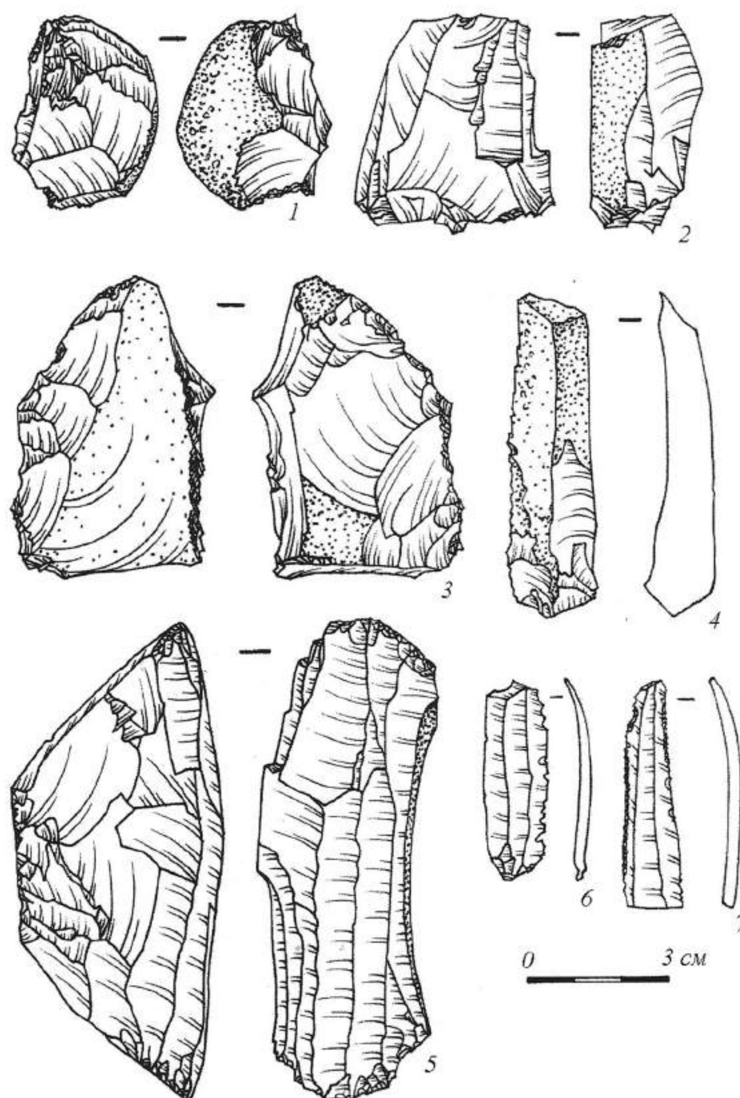

Рис. 2. Кремневые находки: *1* – нуклеус аморфный; *2* – нуклеус двухплощадочный; *3* – рубящее орудие (обломано); *4, 6* – ножевидные пластины; *5* – д. Мотоль – свидерский нуклеус (случайная находка возле дома № 33 по пер. Заозерному); *7* – пластина со скошенным краем и ретушью. Мотоль-20. 2010 г.

и доказано истинное происхождение сырья. Возможно, кремень был завезен в урочище с целью уплотнения его поверхности в те годы, когда здесь располагалась ферма по выращиванию уток, откуда и пошло название «Качатник».

Значительная часть кремней имеет следы обработки (негативы снятия единичных сколов, следы забитости). Иногда это негативы одного-двух сколов, иногда участки заломов или следы ретуши. Кремнёвый инвентарь включает весь спектр изделий и большое количество сырья в виде конкреций и их обломков. Состав артефактов свидетельствует об абсолютном преобладании изделий нулевого цикла. Помимо кремневого сырья, сюда можно отнести осколки кремня со следами работы, нуклеусы и их осколки, нуклевидные кремни, чешуйки, сколы оживления, ребристые пластины.

В состав коллекции входят также продукты расщепления – заготовки в виде пластин и отщепов, отбойники и ретушеры, многочисленные орудия труда. Заготовки представлены отщепами, пластинами, пластинчатыми отщепами. Количественный анализ показывает, что основной формой заготовки был отщеп. Следует учитывать при этом, что материалы памятника смешаны и имеют широкий хронологический диапазон, в связи с чем выводы об основной форме заготовки для изготовления орудий без контекста некорректны. Названные артефакты не имеют следов дополнительной обработки. Лишь небольшая часть их с помощью ретуширования превращена в орудия разного назначения.

Размеры пластин колеблются в пределах 3–11 см, средний показатель 5–6 см, соответственно размеры отщепов – от 1 до 9 см, средние 4–5 см по длинной

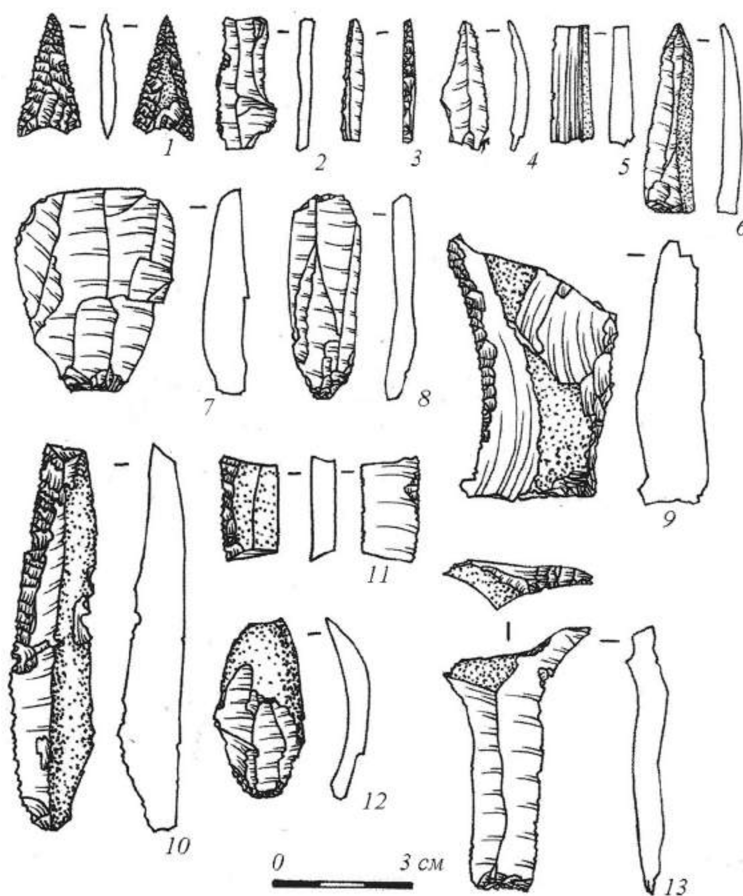

Рис. 3. Кремневые находки: *1* – наконечник стрелы; *2* – пластина с участком ретуши (фрагмент); *3* – пластина микрограветт; *4* – микрорезец угловой на пластине; *5* – пластина (фрагмент); *6* – проколка; *7* – отщеп; *8* – пластина; *9* – массивный скобель на осколке кремня; *10–13* – пластины с ретушью. Мотоль-20. 2010 г.

оси заготовки. Наряду с широкими пластинами есть микропластины с притупленными краями. Много пластин и отщепов фрагментировано.

Среди нуклеусов преобладают одноплощадочные от пластин и отщепов. Есть двухплощадочные, аморфные с негативами сколов как пластин, так и отщепов. Есть черепаховидный нуклеус-скребло.

Меньшую часть составляют орудия труда. Найден треугольный наконечник стрелы, пластинчатый наконечник с круто ретушированным черешком и подтеской брюшка уплощающей ретушью, обломок основания второго пластинчатого наконечника. Есть также скребловидные орудия, проколки, топоры, тесла, отдельные микролиты (рис. 3).

Среди орудий преобладают скребки различных типов. Единичные изготовлены на пластинах (концевые и с ретушью, заходящей на края, мысовые), остальные на отщепах округлых очертаний. Найдено несколько скобелей, изготовленных на разных типах заготовок, много резцов угловых, боковых, на сломе заготовки, есть и двойные ретушные. В группе рубящих изделий присутствует топор с перехватом на конкреции кремня.

Небольшой группой представлены колющие орудия (проколки, сверла, острия). Как правило, для их изготовления использованы пластины и лишь изредка отщепы. Яниславицкие материалы идентифицированы по характерному острию с микрорезцовым сколом и ряду характерных нуклеусов.

С мезолитическими древностями связана и находка трапеции. Найдена также серия заготовок для их изготовления (медиальные части пластин). Список находок дополняют комбинированные орудия (например, скобель-скребок).

Наибольший интерес представляет коллекция керамики эпохи неолита и бронзы. Лепная керамика начинает попадаться с верхнего пласта 1, преобладает в нем и заканчивается в пласте 3. Ранненеолитическая посуда обильно насыщена растительными остатками, часто не орнаментирована, но иногда имеет наколы гребенчатого штампа. Посуда представлена мелкими фрагментами стенок. Поздненеолитическая посуда также представлена фрагментами, как правило, неорнаментированных стенок. Состав теста, морфология, орнаментация сосудов идентичны с классическими этого круга древностей. Вся гон-

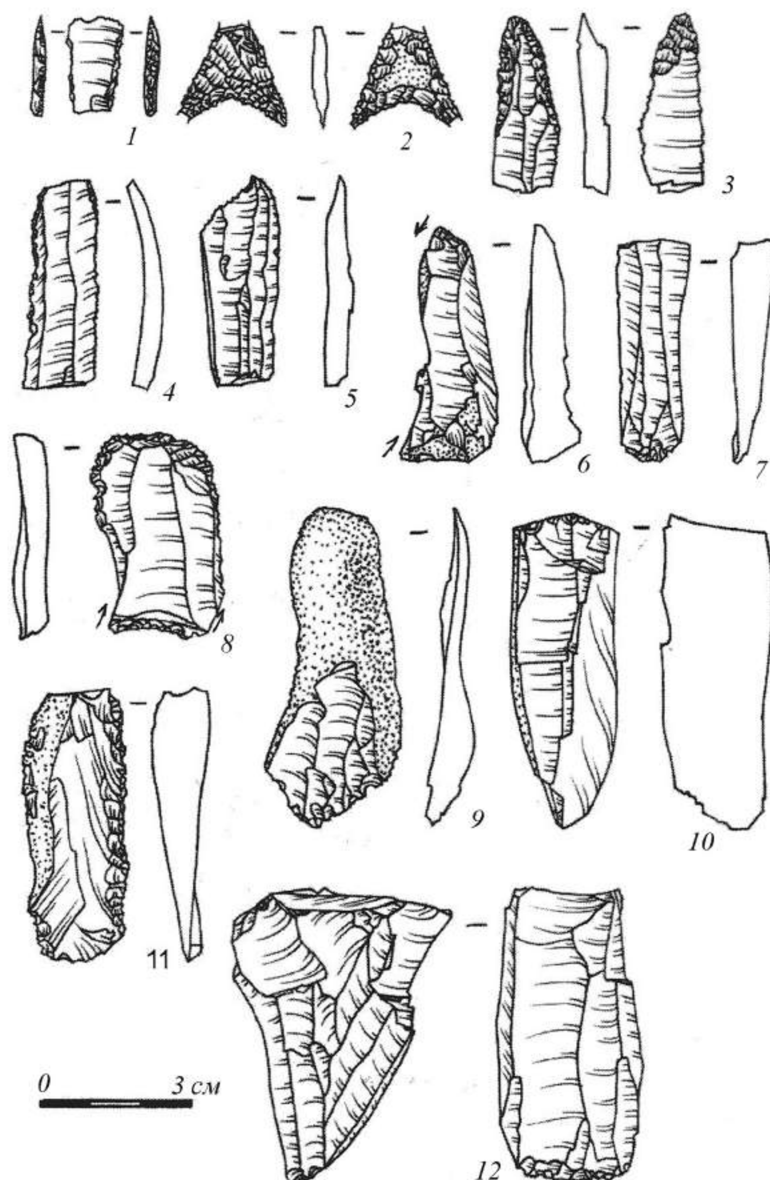

Рис. 4. Кремневые находки: *1* – трапеция; *2* – наконечник стрелы; *3* – орудие на пластине с уплощающей ретушью с брюшка (фрагмент – черешковая часть ?); *4* – пластина с мелкой ретушью края; *5, 7, 9* – пластины; *6, 8* – резцы боковые двойные; *10* – нуклевидный кремень; *11* – пластина с ретушью края; *12* – нуклеус. Мотоль-20. 2010 г.

чарная керамика относится к XVII и более поздним векам, вплоть до современной.

Культурно-хронологическая идентификация артефактов из раскопа 2010 г. позволяет выделить этапы заселения урочища. Они (в частности находка яниславицкого острия), нуклеусы от микропластин, наконечники и другие специфические артефакты, как и технологические особенности обработки ряда орудий, характер расщепления нуклеусов, позволяют уверенно говорить о наличии на памятнике материалов широкого хронологического диапазона от финального палеолита (свидерская культура), мезолита (яниславицкая культура), всех этапов неманской культуры вплоть до заключительных этапов ее существования, фиксирует появление шнуровиков. Судя по находкам прежних лет из соседних раскопов, жизнь в урочище продолжалась также в первой половине первого тысячелетия и возможно позднее, когда появились памятники типа Праги. Памятник имеет культурный слой на площади около 10 тыс. м^2.

Новые памятники. В одном из переулков северо-западной окраины д. Мотоль по адресу пер. Заозерный, д. 33 было замечено нагромождение свежего грунта интенсивной серой окраски. Бульдозер ровнял территорию, прилегающую к указанному дому. При этом он нивелировал поверхность хорошо заметного всхолмления на территории усадьбы.

Там был поднят свидерский нуклеус (рис. 4), а по рассказам строителей ранее находили горшки. Там же поднята кремневая конкреция, одноплощадочный нуклеус от пластин и отщепов, обломки стенок, венчика, шейки, днища гончарного сосуда. Очевидно, это был один из многослойных памятников, располагавшийся близко от южного берега оз. Мотольское.

На едва возвышающемся над поймой участке прибрежной террасы правого берега Ясельды, поросшего лесом, в урочище Кучериха, сборы с поверхности, а также наличие культурного слоя небольшой мощности в шурфе, подтвердили наличие памятника каменного века и необходимость продолжения работ в урочище.

Литература

1. Покровский, Ф. В. Труды X Археологического съезда в Вильне / Ф. В. Покровский. – М., 1899. – Т. 1.– С. 165–167.

2. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць. – Мінск : БелСЭ, 1986. – С. 113–114.

3. Калечиц, Е. Г. Отчет о полевых исследованиях 1995 г. на территории на территории Ивановского района Брестской области у д. Мотоль / Е. Г. Калечиц // ААНД ГНУ Ин-т истории НАН Беларуси. – Арх. № 1567. – 51 с.

4. Калечиц, Е. Г. Отчет о полевых исследованиях 1996 г. на территории Ивановского района Брестской области / Е. Г. Калечиц // ААНД ГНУ Ин-т истории НАН Беларуси. – Арх. № 1633. – 70 с.

5. Калечиц, Е. Г. Отчет о полевых исследованиях 2000 г. на территории Западного Полесья / Е. Г. Калечиц // ААНД ГНУ Ин-т истории НАН Беларуси. – Арх. № 1849. – 35 с.

6. Калечыц, Е. Г. Справаздача аб палявых даследаваннях на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 2001 г. / Е. Г. Калечыц, В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Арх. № 1934. – 47 с.

А. Ф. Касюк, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі,*
малодшы навуковы супрацоўнік (г. Мінск)

Археалагічныя разведкі ў Брэсцкай вобласці ў 2010 годзе

У 2010 г. было працягнута абследаванне помнікаў археалогіі ў Драгічынскім і Іванаўскім раёнах Брэсцкай вобласці, а таксама агледжаны вядомыя помнікі на Століншчыне. Праца праводзілася ў кантэксце вывучэння старажытнай гісторыі Палескага краю, асноўнай мэтай, як і ў мінулым палявым сезоне, быў пошук новых помнікаў эпохі ранняга сярэдневякоўя. Маршрут разведак праходзіў па правым беразе р. Ясельда – наваколлі вёскі Бездзеж, паабапал Днепра-Бугскага канала – каля в. Селішча, Ляхавічы, Зарэчка (Драгічынскі раён), а таксама па берагах прытока р. Піна – р. Няслуха – на ўчастку ад в. Гутава (Драгічынскі раён) да в. Варацэвічы (Іванаўскі раён).

На поўначы Драгічынскага раёна была абследавана тэрыторыя на паўночны ўсход ад в. Бездзеж, на правым беразе р. Плеса (прыток Ясельды, які ўпадае ў Спораўскае возера). У 1963 г. У. Ф. Ісаенка адзначыў, што тут могуць быць выяўлены старажытныя паселішчы [6, с. 18]. У 2010 г. на паўночна-ўсходняй ускраіне вёскі, на дарозе, якая праходзіць праз двор МТФ, быў знойдзены нуклеус двухпляцовачны монафрантальны ад пласцін з частковай апрацоўкай бакоў і контрфронту. Знаходка датавана фінальным палеалітам (свідэрская культура)[1].

Бездзеж-1 – стаянка каменнага веку (ад фінальнага палеаліту) – на паўночна-ўсходняй ускраіне вёскі, на поўдзень і ўсход ад МТФ, на правым беразе р. Плеса, на паверхні ўзвышша былі знойдзены двухпляцовачныя нуклеусы (3 адз.), разец адзінарны на абломку, пласціны і іх фрагменты (15 адз.), падскарыністы адшчэп, венца кругавой і сценка ляпной пасудзін. Знаходкі сустракаюцца на плошчы 200 × 300 м. Паверхня ўзвышша разворваецца.

Бездзеж-2 – стаянка каменнага веку (ад фінальнага палеаліту), месцазнаходжанне керамікі жалезнага веку – за 1 км на ўсход ад вёскі, за 0,5–0,6 км на ўсход ад МТФ і помніка Бездзеж-1, на правым беразе р. Плеса, на паверхні ўзвышша плошчай 150 × 200 м былі сабраны крамянёвыя вырабы: нуклеус двухпляцовачны ад пласцін (мал. 1: *15*), скрабок з дугападобнай працоўнай часткай на зламанай пласціне (мал. 1: *17*), нарыхтоўка наканечніка стралы з двухбаковай апрацоўкай, крамянёвыя пласціны (2 адз.), адшчэпы і іх фрагменты (18 адз.), скол крамянёвы. Таксама былі знойдзены часткі ляпных пасудзін: венца з насечкамі (жалезны век; мал. 1: *16*), шыйка і сценка.

Бездзеж-3 – стаянка каменнага веку (ад фінальнага палеаліту), паселішча эпохі бронзы і жалезнага веку – за 1,2 км на ўсход ад вёскі, за 0,2–0,3 км на ўсход ад помніка Бездзеж-2, на правым беразе р. Плеса, на ўзвышшы памерамі 200 × 150 м. У цэнтральнай частцы помніка быў закладзены шурф – 2 × 2 м. Культурны пласт складаецца з супеску карычневага колеру, яго магутнасць – 0,45–0,60 м. Знаходкі з шурфа – 89 фрагментаў ляпных пасудзін, 17 крамянёвых артэфактаў. На помніку прысутнічаюць матэрыялы каменнага веку – магчыма, ад фінальнага палеаліту, на што ўказвае знаходка цясла з перахопам (мал. 1: 14). Да эпохі бронзы (тшцінецкая культура) адносяцца чаранковы наканечнік стралы (мал. 1: *13*) і фрагменты пасудзін з загладжанай паверхняй і скразнымі адтулінамі на шыйцы (мал. 1: *10, 12*). Жалезным векам датаваны фрагменты пасудзін са штрыхаванай паверхняй, абломкі таўстасценных пасудзін з дамешкамі буйной жарствы ў цесце (мал. 1: *11*) і танкасценных, падглянцаваных пасудзін.

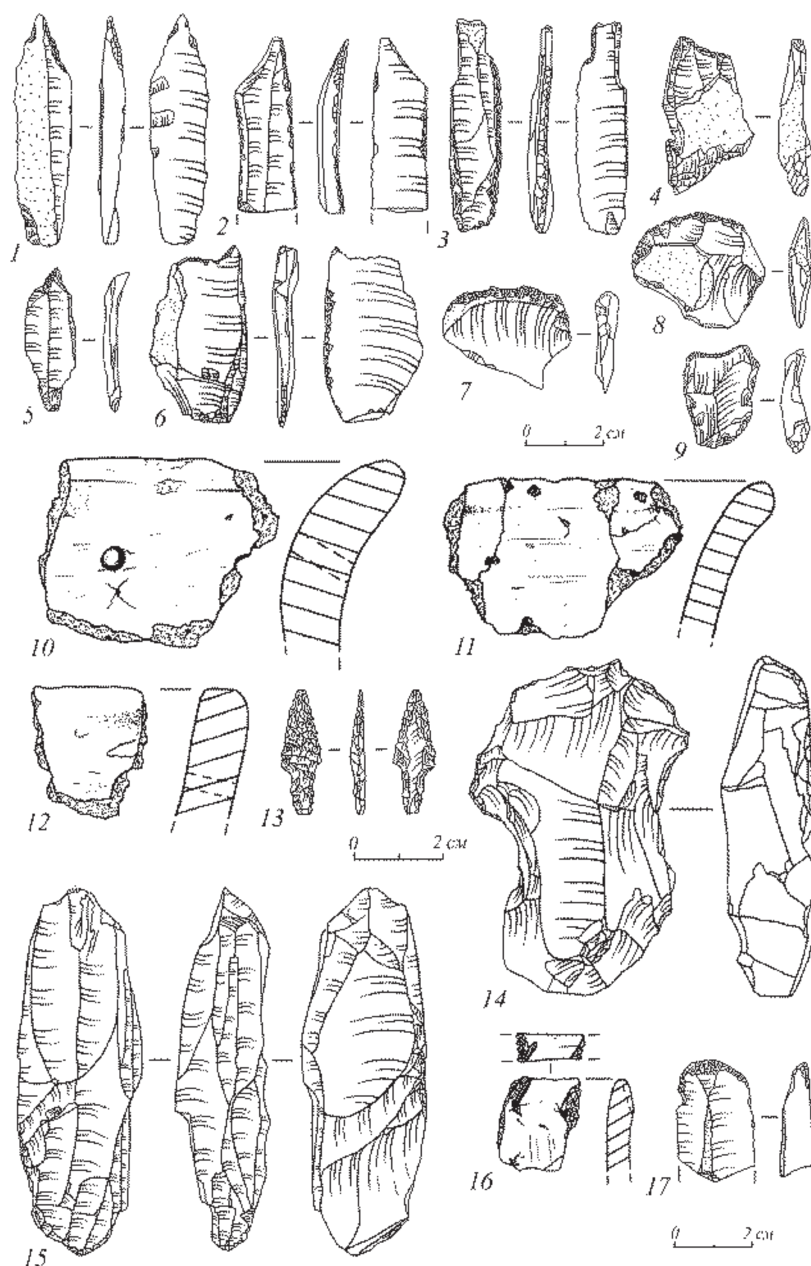
Некалькі месцазнаходжанняў апрацаванага крэменю і ляпной керамікі было зафіксавана за 0,25–0,70 км на поўдзень ад вёскі Гутава, на ўзвышшах плошчай 0,5–2,0 га, вышынёй 2,0–2,5 м, на левым (Гутава-1) і правым (Гутава-2, -3) берагах р. Стрымня (прыток р. Няслуха). У пункце ***Гутава-1*** знойдзена 14 фрагментаў ляпной керамікі, пласціна з рэтушшу; ***Гутава-2*** – 2 фрагменты ляпной керамікі, 5 фрагментаў кругавой керамікі XII–XIII стст., адшчэп, праксімальная частка падскарыністай пласціны; ***Гутава-3*** – адшчэп падскарыністы з рэтушшу. Яшчэ адзін пункт – ***Гутава-4***, дзе выяўлены дробныя фрагменты ляпной керамікі, знаходзіцца за 0,4–0,5 км на захад ад паўночна-заходняй часткі вёскі, на правым беразе р. Стрымня.

У наваколлях в. Сіманавічы вядома некалькі помнікаў каменнага веку – эпохі жалеза (Сіманавічы-1, -3) [6, с. 18; 7, с. 14; 8, с. 49; 9, с. 4; 13, с. 100]. У 2010 г. на паўднёва-ўсходняй ускраіне вёскі, за фермай, на паверхні поля была знойдзена дыстальная частка рэгулярнай падскарыністай пласціны (мезаліт; мал. 2: *6*) Месцазнаходжанне пазначана намі як ***Сіманавічы-4***. Разворваецца.

Таксама былі праведзены разведкі на поўдні Драгічынскага раёна. На захад ад паўднёвай часткі в. Валавель, справа ад дарогі ў в. Галік, у сасновым лесе, на дарозе былі знойдзены сценкі ляпной і кругавой пасудзін, фрагмент крамянёвай падскарыністай пласціны ***(Валавель-1)***. Помнік адкрыты аўтарам у 2009 г. [10].

За 2,0–2,3 км на захад ад в. Зарэчка, на поўдзень ад Днепра-Бугскага канала, на лузе былі знойдзены дыстальная частка крамянёвай падскарыністай пласціны з участкамі рэтушы (мал. 2: *7*) ***(Зарэчка-1)*** і 2 адшчэпы ***(Зарэчка-2)***.

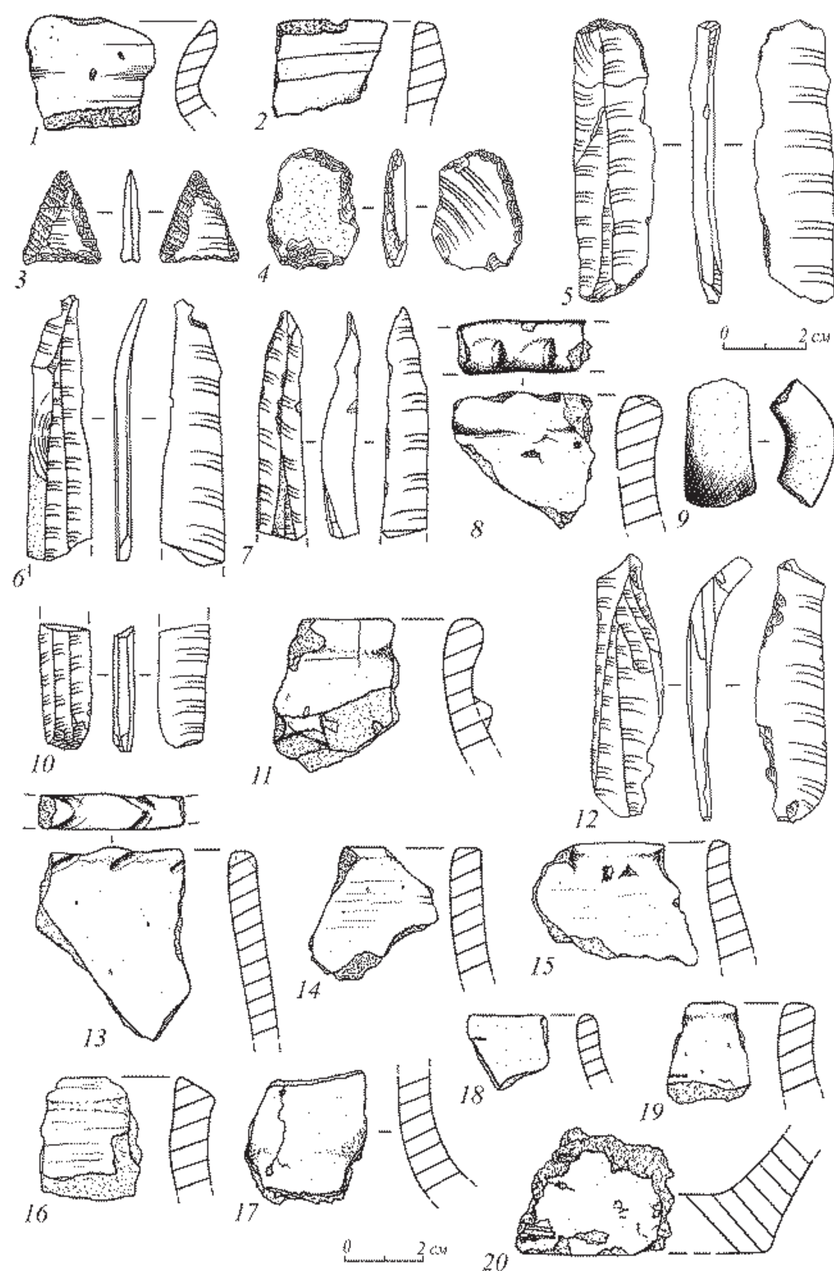
[1] Вызначэнне крамянёвых артэфактаў зроблена магістрантам гістарычнага факультэта БДУ Віталем Ашэйчыкам, за што аўтар выказвае яму шчырую падзяку.

Мал. 1. Крамянёвыя артэфакты і ляпная кераміка з помнікаў Ляхавічы-1 (*1–9*), Бездзеж-3 (*10–14*), Бездзеж-2 (*15–17*)

Ляхавічы-1 – стаянка каменнага веку – за 2,0–2,5 км на захад ад вёскі, на поўнач ад Днепра-Бугскага канала, на ўзвышшы памерамі 200 × 500 м. Выявіў у 1960-х гадах У. Ф. Ісаенка [8, с. 49; 9, с. 4]. У 2010 г. помнік быў агледжаны аўтарам. Паверхня не задзернаваная, культурны пласт – пясок светла-жоўтага колеру. На ўчастку плошчай 80 × 120 м было сабрана 213 крамянёвых артэфактаў: разцы (мал. 1: *3, 4*), праколкі (мал. 1: *1–2, 5–6*), скрабачы (мал. 1: *7–9*), вырабы неазначальныя (5 адз.), нуклеусы і іх абломкі (12 адз.), крамянёвыя пласціны (31 адз.), адшчэпы (85 адз.), № 59 – нарыхтоўка пад скрабок (?), сколы (7 адз.), абломкі (27 адз.), крамянёвая луска (35 адз.).

Селішча-1 – стаянка каменнага веку, паселішча эпохі бронзы, жалезнага веку, эпохі Кіеўскай Русі і позняга сярэдневякоўя – за 0,1 км на захад ад вёскі, на ўзвышшы памерамі 100 × 300 м. Адкрыў У. Ф. Ісаенка, абследавала ў 2009 г. А. Ф. Касюк [8, с. 49; 10]. Падчас агляду помніка ў красавіку 2010 г. былі знойдзены 4 фрагменты сценак ляпных пасудзін з дамешкамі жарствы ў цесце, абломкі кругавой керамікі XI–XIII стст. (№ 5, 6; мал. 2: *1, 2*), 2 адшчэпы, лушчань двухпляцовачны двухбаковы. З мэтай вызначэння магутнасці культурнага пласта на помніку была праведзена шурфоўка. Шурф памерамі 2 × 2 м быў закладзены ў цэнтральнай частцы паселішча. Культурны пласт магутнасцю да 0,3 м

Мал. 2. Знаходкі з помнікаў Селішча-1 (*1–3, 5*), Селішча-5 (*4*), Сіманавічы-4 (*6*), Зарэчка-1 (*7*), Варацэвічы-2 (*8, 9*), Варацэвічы-3 (*10, 12*), Струга-1 (*11, 13–20*)

складаўся з пяску шэра-карычневага колеру. Пласт перамяшаны, на рознай глыбіні ў ім былі знойдзены 4 фрагменты сценак ляпных пасудзін, 31 фрагмент кругавых пасудзін XI–XIII стст., металургічны жужаль (2 адз.), скрабок двайны на пласціне (фінальны палеаліт ?; мал. 2: *5*), трохвугольны наканечнік стралы з двухбаковай апрацоўкай (неаліт; мал. 2: *3*), 3 пласціны, 2 адшчэпы, абломак крэменю і крамянёвая луска.

Селішча-4 – стаянка каменнага веку, паселішча эпохі бронзы, жалезнага веку – за 0,6–0,8 км на ўсход ад вёскі, з правага боку ад дарогі ў в. Ляхавічы, на пясчаным узвышшы памерамі 25 × 100 м. Помнік адкрыты аўтарам у 2009 г. [10]. Падчас абследавання ў 2010 г. былі знойдзены 4 фрагменты ляпных пасудзін, сценка кругавой пасудзіны, дыстальная частка крамянёвай рэгулярнай пласціны, адшчэпы (7 адз.), крамянёвая луска (2 адз.). Другая частка помніка Селішча-4 знаходзіцца за 0,20–0,25 км на поўнач, за дарогай з в. Селішча ў в. Ляхавічы ***(Селішча-5)***. Тут на паверхні лясной дарогі былі знойдзены сценка ляпной пасудзіны, скрабач на адшчэпе (мал. 2: *4*), 2 крамянёвыя пласціны, 2 адшчэпы. За 0,5 км на поўнач ад вёскі, справа ад лясной дарогі

з в. Селішча ў в. Сулічава, на ўзвышшы памерамі 150 × 200 м былі знойдзены 7 сценак ляпных пасудзін (№ 2 – штрыхаваны), адшчэп. Пункт пазначаны намі як ***Селішча-6***.

Каля в. Сулічава асобныя знаходкі эпохі неаліту былі зафіксаваны Ф. Д. Клімчуком [9, с. 4]. Помнік ***Сулічава-1*** размешчаны за 1,1 км на поўдзень ад вёскі, з правага боку ад дарогі ў в. Селішча, на ўзвышшы вышынёй 0,5–1,0 м, памерамі 250 × 500 м, выцягнутым з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Цэнтральная частка ўзвышшы знішчана кар'ерамі. Упершыню помнік быў абследаваны аўтарам у красавіку 2010 г. Падчас зачысткі сценак кар'ера было ўстаноўлена, што культурны пласт магутнасцю 0,4 м складаецца з супеску карычневага колеру. Тут былі знойдзены абломкі ляпных гаршкоў, некалькі абпаленых камянёў (рэшткі разбуранага аб'екта). Некалькі фрагментаў ляпной керамікі, у тым ліку глінянае «вушка» (мал. 3: *3*), абломкі пасудзін эпохі позняга сярэдневякоўя, крамянёвыя вырабы (4 адшчэпы, камбінаваная прылада на пласціне (скрабок + разец трансверсальны) (фінальны палеаліт; мал. 3: *20*), металургічны жужаль, былі сабраны на агаленнях культурнага пласта ў іншых частках помніка. Агульная колькасць знаходак з паверхневых збораў склала 285 адз. (з іх 274 адз. – фрагменты ляпных пасудзін).

З мэтай даследавання помніка ў яго цэнтральнай частцы (каля кар'ера) быў закладзены шурф плошчай 24 м². Калекцыя знаходак, атрыманых падчас шурфоўкі, прадстаўлена 155 фрагментамі ляпных пасудзін (6 венцаў – мал. 3: *7–8, 10–13*; 147 сценак – 12 фрагментаў са штрыхаванай паверхняй (мал. 3: *18–19*), 6 фрагментаў – глянцаваныя (мал. 3: *16–17*), 9 фрагментаў пасудзін бронзавага веку; 2 донца), 17 фрагментамі кругавых пасудзін эпохі позняга сярэдневякоўя. Сярод крамянёвых артэфактаў, знойдзеных у шурфе, – медыяльная частка падскарыністай пласціны, пласціна падрабрыстая з рэтушшу (праколка ?), 2 адшчэпы, скол крамянёвы, абломак крэменю, крамянёвая луска. Таксама знойдзены кальцыніраваныя косці (2 адз.), гліняная абмазка, камень трапецападобнай формы, памерамі 3,5 × 4,7 × 5,7 см са слядамі спрацаванасці, палова глінянага біканічнага праселка з падглянцаванай паверхняй (мал. 3: *2*).

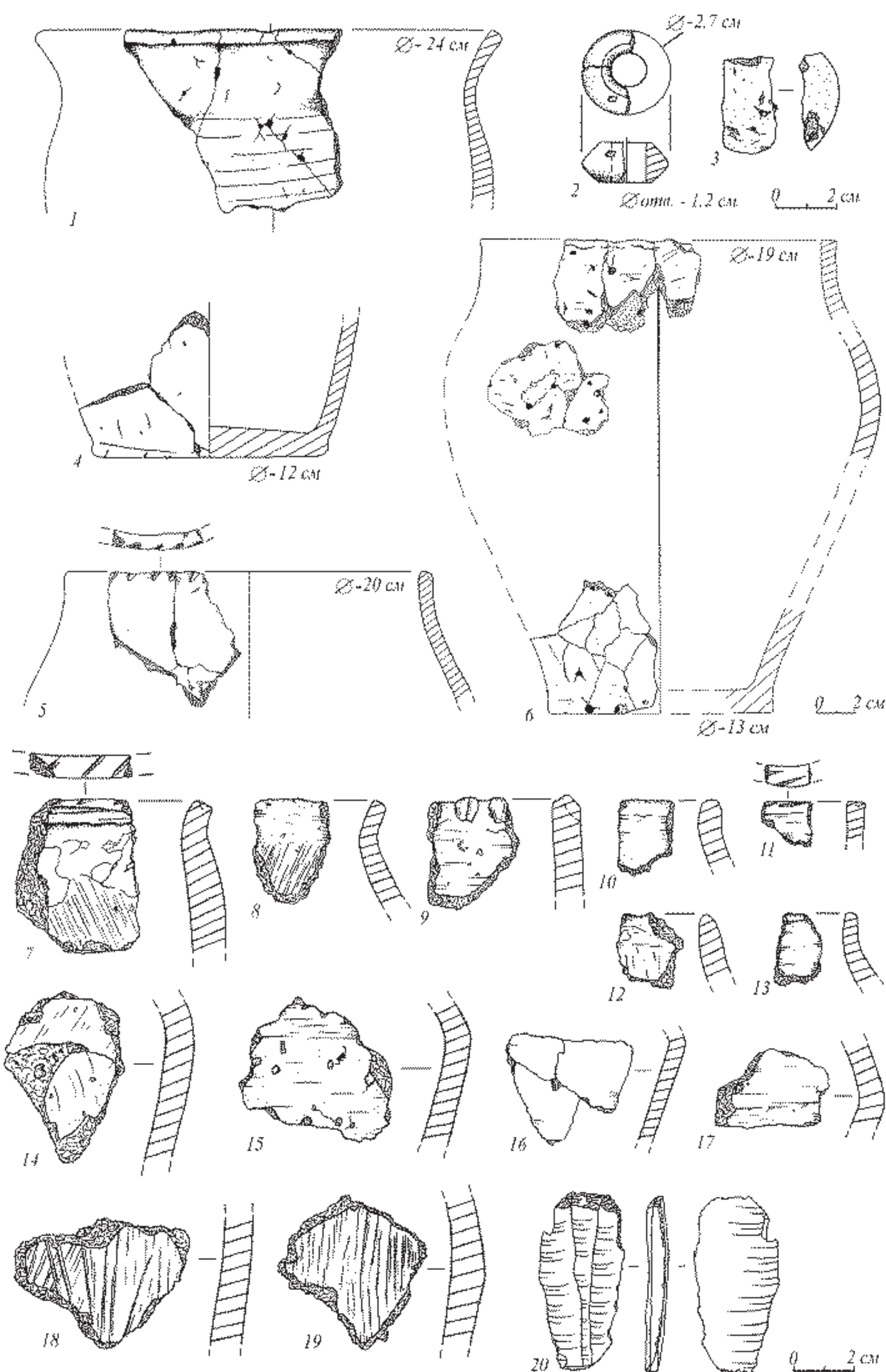
На паселішчы найбольш выразна прадстаўлены матэрыялы эпохі жалеза, у вышэйзгаданым разбураным аб'екце былі знойдзены абломкі чатырох ляпных гаршкоў гэтага часу (мал. 3: *1, 4–6*). Большасць фрагментаў паходзіць ад ляпных пасудзін з гладкай паверхняй, на другім месцы – абломкі пасудзін са штрыхоўкай, сустракаецца кераміка з падглянцаванай і чорнаглянцаванай паверхняй. Пасудзіны ў асноўным акруглабокія, ёсць рабрыстыя (мал. 3: *15–17*). Аздабленне, акрамя штрыхоўкі паверхні, заключалася ў нанясенні па зрэзе венцаў насечак (мал. 3: *7, 11*), наколаў, пальцавых уціскванняў (мал. 3: *9*) і зашчыпаў. Спалучэнне глянцаванай керамікі і пасудзін са штрыхаванай паверхняй, а таксама адсутнасць керамікі з расчосамі, дазваляе зрабіць высновы, што на даследаваным паселішчы на рубяжы эр – у першых стагоддзях нашай эры пражывала насельніцтва, якое адносіцца да кола культур усходнееўрапейскай лясной зоны. Знойдзеная кераміка мае аналогіі з посудам, выяўленым падчас раскопак на палескіх помніках з постзарубінецкім гарызонтам: паселішча Курадава-1 у Пінскім раёне, селішча ва ўр. Хабішча на ўскраіне Давыд-Гарадка [1, 2]. Аднак комплекс «сулічаўскай» керамікі на дадзены момант стану даследаванняў выглядае больш архаічна. Найбольш блізкія тэрытарыяльна помнікі, на якіх аўтарам была выяўлена кераміка са штрыхоўкай, – паселішчы каля в. Жабер, Хомск, Бездзеж у басейне Ясельды, Селішча-1 [10]. На шматслойным паселішчы Моталь-20 (даследаванні А. Г. Калечыц) посуд са штрыхаванай паверхняй датаваны адзінай пакуль што знаходкай галоўкі жалезнай фібулы латэнскай канструкцыі [1].

Насупраць паселішча Сулічава-1, за дарогай, на паверхні поля плошчай 200 × 300 м былі знойдзены сценкі ляпных пасудзін (6 адз.) (№ 1, 5, 6 – штрыхаваныя; № 2 – рабрысты, глянцаваны, з арнаментам у выглядзе вузкай штампаванай палоскі; № 3, 4 – чорнаглянцаваныя), сценка кругавой пасудзіны. Пункт пазначаны як ***Сулічава-2*** і з'яўляецца часткай помніка Сулічава-1.

Разведкі ў Іванаўскім раёне былі праведзены па правым беразе р. Няслуха (прыток р. Піна), у наваколлях в. Варацэвічы. Каля вёскі раней былі зроблены асобныя знаходкі каменнага веку – эпохі бронзы [8, с. 50; 9, с. 6]. У 2010 г. былі абследаваны помнікі Варацэвічы-1, -2, выяўленыя аўтарам у 2009 г. [10]. На паверхні былі знойдзены 4 фрагменты сценак ляпных пасудзін і падскарыністы адшчэп ***(Варацэвічы-1)***, венца ляпной пасудзіны жалезнага веку, арнаментаванае пальцавымі ўціскваннямі па краі (мал. 2: *8*), глінянае «вушка» (мал. 2: *9*), сценкі ляпных пасудзін, сценка кругавой пасудзіны з лінейным арнаментам ***(Варацэвічы-2)***.

Варацэвічы-3 – за 1 км на поўнач ад вёскі, за 0,6 км на поўнач ад фермы, на правым беразе р. Няслуха, на краі надпоймавай тэрасы вышынёй 1,5–2,0 м былі знойдзены пласціна крамянёвая рэтушаваная (мал. 2: *12*) і праксімальная частка крамянёвай падскарыністай пласціны (мезаліт ?; мал. 2: *10*). Помнік абследаваны ўпершыню, разворваецца.

Варацэвічы-4 – на паўночнай ускраіне вёскі, на правым беразе р. Няслуха, у сценцы кар'ера быў зафіксаваны пласт гумусаванага пяску цёмна-шэрага колеру магутнасцю 0,5–0,6 м. У ім знойдзены 21 фрагмент кругавых пасудзін, у асноўным XII–XIII стст.

Мал. 3. Матэрыялы жалезнага веку і крамянёвая прылада з помніка Сулічава-1: *1, 3–6, 8, 9, 13, 14, 16, 17, 19, 20* – знаходкі з павярховых збораў; 2, *7, 10–12, 15, 18* – з шурфа-1

Падчас археалагічных разведак у Столінскім раёне былі агледжаны вядомыя помнікі – селішча жалезнага веку – эпохі ранняга сярэдневякоўя каля в. Струга [3, с. 11‒12; 4; 5, с. 17‒18] і археалагічны комплекс VI–X стст. каля в. Хотамель [3, с. 20; 11, 12, 14]. На паверхні помніка ***Струга-1*** былі знойдзены фрагменты ляпной керамікі: венцы (7 адз.; мал. 2: *11, 13–16, 18, 19*), шыйка (мал. 2: *17*), сценкі (37 адз.; № 11–14, 19, 21, 23 ад танкасценнай пасудзіны з падглянцаванай паверхняй (жалезны век), донцы і прыдонныя часткі (6 адз., № 51; мал. 2: *20*), а таксама крамянёвы адшчэп.

Такім чынам, падчас археалагічных разведак, праведзеных аўтарам у Брэсцкай вобласці ў 2010 г., было абследавана 23 помніка археалогіі, з іх 14 помнікаў (з улікам месцазнаходжанняў) абследаваны

ўпершыню. На трох помніках была праведзена шурфоўка: Бездзеж-3 (4 м^2), Селішча-1 (4 м^2), Сулічава-1 (24 м^2). Найбольш цікавы і перспектыўны для далейшага даследавання помнік – селішча жалезнага веку Сулічава-1 у Драгічынскім раёне. Вывучэнне матэрыялаў з гэтага паселішча, а таксама з іншых, агледжаных у 2009–2010 гг. помнікаў (Жабер-1, -2, -3, -4, -6; Хомск-1; Селішча-1, -4; Бездзеж-2, -3; Варацэвічы-2), мае важнае значэнне для даследавання старажытнай гісторыі заходняй часткі Беларускага Палесся ў позні перадрымскі і раннерымскі перыяды.

Літаратура

1. Белявец, В. Г. Гарызонт перыяду рымскіх уплываў паселішча Курадава-1 каля Пінска / В. Г. Белявец, В. С. Вяргей // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 2005. – № 20. – С. 87–106.
2. Бяліцкая, Г. М. Помнік перыяду рымскіх уплываў у нізоў'ях ракі Гарынь / Г. М. Бяліцкая // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 2007. – № 23. – С. 107–123.
3. Вергей, В. С. Отчет о полевых исследованиях в Березовском, Дрогичинском, Пинском, Столинском районах Брестской области в 1986 г. / В. С. Вергей // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 995.
4. Вергей, В. С. Раннеславянское поселение Струга-1 на нижней Горыни / В. С. Вергей // Archaeoslavica 2. – Kraków, 1993. – С. 63–85.
5. Вяргей, В. С. Справаздача аб палявых даследаваннях у Петрыкаўскім і Столінскім раёнах у 2000 годзе / В. С. Вяргей // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 1889.
6. Исаенко, В. Ф. Отчет о полевых исследованиях 1963 года / В. Ф. Исаенко // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 160, 160а (альбом).
7. Исаенко, В. Ф. Отчет Полесского неолитического отряда о полевых работах 1975 года / В. Ф. Исаенко // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 521.
8. Исаенко, В. Ф. Археологическая карта Белоруссии. Памятники бронзового века / В. Ф. Исаенко. – Минск, 1976. – Вып. 3. – 151 с.
9. Исаенко, В. Ф. Список первобытных археологических памятников Полесья на 1989 г. / В. Ф. Исаенко // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 1356.
10. Касюк, А. Ф. Археалагічныя разведкі на тэрыторыі Брэсцкай і Мінскай абласцей / А. Ф. Касюк // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – 2011. – Вып. 20: Археалагічныя даследаванні на Беларусі ў 2008 годзе. – С. 249–266.
11. Кухаренко, Ю. В. Славянские древности V–IX вв. на территории Припятского Полесья / Ю. В. Кухаренко // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1955. – Вып. 57. – С. 21–34.
12. Кухаренко, Ю. В. Средневековые памятники Полесья / Ю. В. Кухаренко // Свод археологических источников. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. Е1-57 – 39 с.
13. Поболь, Л. Д. Археологические памятники Белоруссии. Железный век / Л. Д. Поболь. – Минск : Наука и техника, 1983. – 455 с.
14. Русанова, И. П. Славянские древности VI–VII вв. Культура пражского типа / И. П. Русанова ; под ред. А. К. Амброза. – М. : Наука, 1976. – 216 с.

А. У. Коласаў, *Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова, дацэнт, кандыдат гістарычных навук (г. Магілёў)*

Археалагічныя даследаванні 2009 года ў басейне р. Сож

У 2009 г. археалагічны атрад МДУ імя А. А. Куляшова пад кіраўніцтвам аўтара праводзіў вывучэнне паселішчаў каменнага веку ў пасожскім рэгіёне. У якасці аб'ектаў навуковага даследавання былі абраны помнікі дзвюх раёнаў Магілёўскай вобласці – Крычаўскага і Чавускага, на тэрыторыях якіх былі здейснены разведкі і раскопкі асобных стаянак. Падставай для правядзення археалагічнай экспедыцыі з'яўляўся Дазвол № 2033 па форме № 1. Работы фінансаваліся з бюджэтных сродкаў МДУ імя А. А. Куляшова.

Палявы сезон пачаўся з раскопак стаянкі каменнага веку Каменка-5 на тэрыторыі Крычаўскага раёна. Помнік размешчаны на першай надпоплаўнай тэрасе левага берега р. Сож, за 2 км на паўднёвы захад ад в. Каменка, за 0,7 км на паўднёвы ўсход ад возера Карась, якое прадстаўляе старое рэчышча ракі, выцягнутае на 1 км з поўначы на захад уздоўж левага берага р. Сож.

Уздоўж броўкі тэрасы па лініі паўднёвы захад–паўночны ўсход намі быў закладзены раскоп памерамі 6 × 23 м. У выніку раскопак была ўдакладнена стратыграфія культурных адкладаў стаянкі Каменка-5. Пад пластом дзёрну магутнасцю да 0,05–0,07 м залягае падзолісты гарызонт – супесак цёмна-шэрага колеру (магутнасць 0,10–0,15 м). Далей ідзе жоўты пясок рознай зярністасці (ілювіяльны гарызонт), які на глыбіні 0,6–1,0 м спалучаецца з праслойкамі пяску рудаватага колеру.

Рэчавы матэрыял (5804 адз.) залягаў адразу пад дзёрнам і быў размеркаваны ў падзолістым і ілювіяльным гарызонтах глебы на глыбіні 0,10–0,30 м. Адзначаецца раўнамернае размеркаванне крамянёвых артэфактаў у межах вывучанай плошчы з бачнай іх канцэнтрацыяй на асобных участках.

Значная колькасць артэфактаў групавалася вакол трох даследаваных намі аб'ектаў. Першы з іх быў зачышчаны на глыбіні 0,38 м ад дзённай паверхні і ўяўляў сабой рэшткі вогнішча авальнай формы, выцягнутай з захаду на ўсход на 1,28 м пры шырыні 0,75 м і магутнасцю запаўнення 0,56 м. На глыбіні 0,39–0,42 м у запаўненні вогнішча адзначана выкладка з камянёў, якія неслі на сабе выразныя сляды ўздзеяння агню.

На ўсход ад вогнішча зафіксаваны рэшткі яшчэ двух аб'ектаў. Аб'ект № 2 зачышчаны на глыбіні 0,57 м і адносіцца да ліку ям акруглых абрысаў памерамі 1,00 × 0,70 × 0,88 м. Пры зачыстцы ямы былі сабраны 73 крамянёвыя знаходкі: 4 кавалкі крэменю, 52 адшчэпы, 13 пласцін, двухпляцовачны нуклеус, разец на зломе пласціны, праколка і адшчэп з рэтушшу.

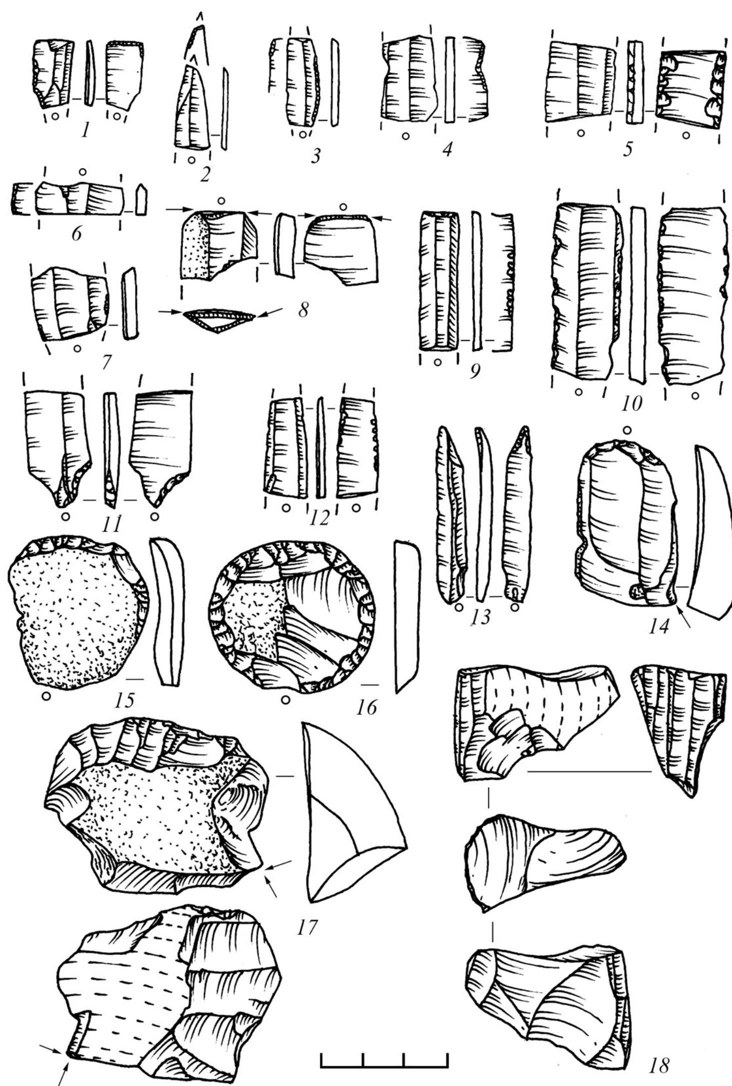
За 1,5 м на ўсход ад вогнішча і ў 1 м на поўнач ад аб'екта № 2 вывучаны рэшткі яшчэ адной структуры, умоўна пазначанай намі як «аб'ект № 3». Выразныя контуры гэтага аб'екта былі адзначаны на глыбіні 0,52–0,55 м і добра чыталіся на фоне жоўтага пяску ў выглядзе плям шэрай афарбоўкі. Асноўная частка аб'екта № 3 мела авальную форму памерамі 3,5 × 2,9 м і глыбіню 0,95 м. З паўднёва-заходняга боку структуры прасочваліся рэшткі прыбудовы, верагодна, «тамбура» ці «калідора» памерам 1,5 × 1,2 м і глыбінёй 0,32 м. Такім чынам, у плане аб'ект № 3 нагадваў лічбу «8» і быў выцягнуты на працягу 5 м па лініі паўднёвы захад–паўночны ўсход, а яго агульная плошча складала каля 12 м^2.

У межах аб'екта № 3 назіралася значная канцэнтрацыя крамянёвых знаходак, у цэнтры, бліжэй да «выхаду», – украпіны вугольчыкаў (рэшткі вогнішча ?, прасачыць якія не ўдалося). Агульная колькасць сабраных вырабаў з крэменю складае 564 адз. Сярод іх: адзін кавалак крэменю, 6 нуклеусаў (мал. 1: *18*), 469 адшчэпаў, 72 пласціны, 7 мелкіх лускавінак і 9 прылад працы (2 канцавых скрабкі (мал. 1: *14*), 2 медыяльных фрагменты пласціны з нерэгулярнай рэтушшу па краі (мал. 1: *12*), рэтушны разец, 2 праколкі на пласцінах (мал. 1: *11*, *13*), пласціна са скошанай рэтушшу асновай, долатападобны выраб. Сустрэты таксама 2 абломкі ляпнога неалітычнага посуду і кавалак мелкай костачкі.

Тыпалагічны склад знаходак дае магчымасць разглядаць вывучанае збудаванне як рэшткі «вытворчай майстэрні», ці «вытворчага ўчастку» па першаснай апрацоўцы крэменю на паселішчы, нягледзячы на прысутнасць сярод крамянёвых артэфактаў нязначнай колькасці вырабаў з другаснай апрацоўкай.

Калекцыя знаходак, атрыманая ў выніку раскопак стаянкі Каменка-5, складае 5804 адз., у тым ліку 5722 адз. крамянёвага інвентару, 20 фрагментаў ляпной керамікі эпохі неаліту, 50 абломкаў ганчарнага посуду і 12 фрагментаў мелкіх костак. Як бачым, 98,6% ад агульнай колькасці знаходак належыць вырабам з крэменю.

Сыравінай для вытворчасці асноўнай часткі артэфактаў з'яўляўся сожскі крэйдавы крэмень шэрага колеру. Сярод знаходак пераважаюць прадукты расшчаплення крэменю (94%), дамінуючае палажэнне займаюць адшчэпы (74,6%), пласціны (15,6%), нуклеусы (2,3%), дробныя лускавінкі (1,5%).

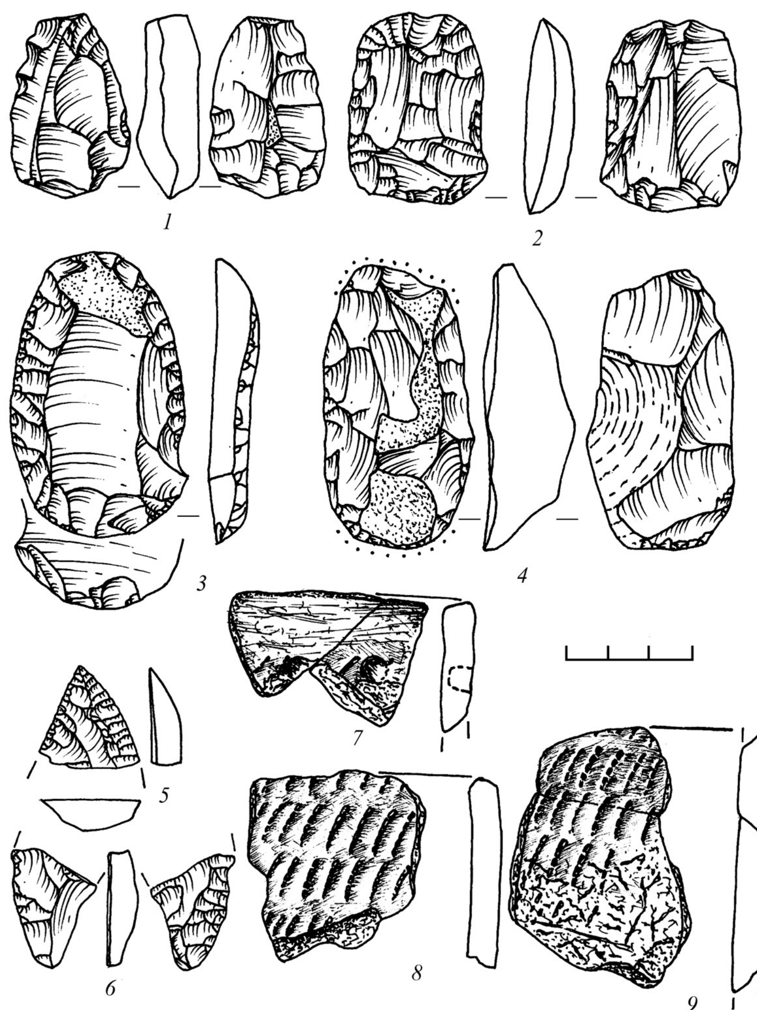

Мал. 1. Крамянёвы інвентар: *1* – мікрапласціна з прытупленым краем і канцом; *2* – пласціна з рэтушшу (фрагмент); *3* – мікрапласціна з прытупленым краем; *4* – выраб з выемкай; *5–10, 12* – укладышы з фрагметнаў пласцін; *11* – праколка ці наканечнік стралы; *13* – праколка; *14–16* – скрабкі; *17* – скрэблападобны выраб; *18* – нуклеус аднапляцовачны. Каменка-5. 2009 г.

Комплекс прылад (275 адз., ці 4,8%) характарызуе асаблівасці другаснай апрацоўкі на паселішчы, дае яскравы прыклад развітасці стромкага, паўстромкага і плоскага рэтушавання, накіраванага на падпраўку або змяненне формы нарыхтоўкі, тэхнікі разцовага сколу і абіўкі. У якасці нарыхтовак для прылад выкарыстоўваліся пераважна адшчэпы (90%), натуральныя абломкі крэменю і канкрэцыі, радзей пласціны.

Сярод марфалагічна выразных прылад дамінуюць скрабкі (88 адз.), а сярод іх – вырабы канцавых формаў, пры невялікай колькасці двайных і акруглых (мал. 1: *14–16*). Наступную па колькасці групу прылад прадстаўляюць разцы (39 адз.), большасць якіх мае рэтушаваную пляцоўку сколу, астатнія ўтвараюць невялікія серыі двухгранных, камбінаваных і на зломе нарыхтоўкі разцоў. У ліку іншых прылад трэба ўказаць вырабы з выемкай (21 адз.) (мал. 1: *4*), сякучыя прылады – сякеры, цяслы і долаты (10 адз.) (мал. 2: *1–4*), скрэблы (5 адз.) (мал. 1: *17*), праколкі (4 адз.) (мал. 1: *11*, *13*) і развёртку, мікрапласціны з прытупленым краем і канцом (3 адз.) (мал. 1: *1, 3*), фрагменты нажоў (2 адз.) (мал. 2: *5, 6*), вастрыё, укладышы з медыяльных фрагментаў пласцін (мал. 1: *5–10, 12*), пласціну са скошанай асновай, пласціну з шыпападобным выступам па краі, пласціны і адшчэпы з рэтушшу (97 адз.).

Аналіз крамянёвага інвентару дазваляе прыйсці да высновы аб прысутнасці на помніку двух ханалагічна разнастайных комплексаў – мезалітычнага і неалітычнага. Мезалітычны кантэкст выразна вылучаецца знаходкамі рэгулярных пласцін і мік-

Мал. 2. Калекцыя знаходак: *1–4* – сякучыя прылады; *5, 6* – фрагменты нажы ? (фрагменты); *7–9* – ляпная кераміка (фрагменты; неаліт). Каменка-5. 2009 г.

рапласцін, аднапляцовачных нуклеусаў ад падобных пласцінчатых зняццяў, укладышавых вырабаў з медыяльных сячэнняў пласцін з рэтушшу па краі (некаторыя з іх маюць папярочную мікраразцовую падпраўку на канцы), мікрапласцін з прытупленым краем, праколак (мал. 1: *1–10, 12–13, 18*). Дакладна вызначыць час і культурную прыналежнасць пералічаных вышэй знаходак пакуль складана. Пэўнае падабенства яны знаходзяць сярод матэрыялаў стаянак Вусце-2 (мезалітычны комплекс), Дзедня, Крынічная, Рудня-1 (мезалітычны комплекс) [2].

На неалітычны ўзрост матэрыялаў стаянкі Каменка-5 указвае прысутнасць фрагментаў ляпной керамікі, упрыгожанай кароткімі адбіткамі грэбеня і ўцісканнямі ямак па венчыку (мал. 2: *7–9*), некаторых вырабаў з крэменю. Бліжэйшае падабенства, асабліва з керамічным матэрыялам, мы знаходзім сярод неалітычных помнікаў Магілёўскага Пасожжа (Рудня-1 (неалітычны комплекс), Гронаў (ур. Строў і Курганне), Галузы), якія характарызуюць верхнедняпроўскую культуру на позніх этапах яе развіцця [1, с. 38–60; 2, с. 58–73].

У 2009 г. намі былі працягнуты раскопкі мезалітычнай стаянкі Дзедня ў Чавускім раёне. Помнік размешчаны на першай надпоплаўнай тэрасе правага берага р. Кашанка (левы прыток р. Проня), за 0,75 км на паўднёвы ўсход ад в. Дзедня, ва ўрочышчы Гута. Стаянку адкрыў у 1991 г. і стацыянарна даследаваў у 1992–1993 гг. на плошчы 192 м² В. Ф. Капыцін [4, с. 3–13]. У 2006–2007 гг. раскопкі паселішча вёў аўтар артыкула. У выніку работ была ўскрыта плошча 216 м² і атрыманы прадстаўнічы комплекс крамянёвых знаходак (больш за 6 тыс. адз.), які дазволіў удакладніць храналогію помніка і вызначыць яго статус [2, с. 60–73].

Раскопкамі 2009 г. прадугледжвалася дадатковае вывучэнне ўчасткаў, прылеглых да раскопу 2007 г., у якім былі знойдзены рэшткі жытла. Для вырашэння пастаўленай мэты было закладзена два раскопы, якія з поўначы і поўдня сталі працягам

раскопу 2007 г. Раскопы былі арыентаваны па баках гарызонту, адлегласць паміж імі склала 12 м. Паўночны раскоп меў памеры 8 × 6 м, паўднёвы – 12 × 6 м, агульная плошча раскопак у 2009 г. склала 120 м^2.

У выніку работ была атрымана калекцыя знаходак, якая налічвае 1236 адз. Культурныя адклады мезалітычнай стаянкі на фоне глебы не вылучаюцца і парушаны селішчам старажытнарускага часу. Асноўная частка артэфактаў, як і ў папярэднія палявыя сезоны, была сустрэта пад дзёрнам і сканцэнтравана ў падзолістым і ілювіяльным пластах глебы на глыбіні 0,25–0,35 м. Адзінкавыя вырабы з крэменю былі распаўсюджаны да глыбіні 0,52 м.

Значаная колькасць артэфактаў знойдзена пры даследаванні паўднёвага раскопу – 1013 знаходак супраць 223 паўночнага раскопу. Звяртае ўвагу значнае памяншэнне колькасці матэрыялаў селішча старажытнарускага часу ў паўночным напрамку. Так, калі ў паўднёвым раскопе было сабрана 742 фрагменты ганчарнай керамікі, тры жалезных нажы, абломак бразготкі з бронзы, фрагмент глінянага праселка, то ў паўднёвым раскопе сустрэта толькі 26 абломкаў ганчарнага посуду.

Са старажытнарускім селішчам звязаны таксама знаходкі 15 аб’ектаў (усяго на помніку іх налічваецца 39), большасць з якіх трэба разглядаць як рэшткі слупавых ям і ям гаспадарчага прызначэння. Яны былі сустрэты на глыбіні 0,24–0,49 м ад сучаснай дзённай паверхні, характарызаваліся цёмна-шэрым запаўненнем і лінзападобным профілем. Пры вывучэнні ў асобных аб’ектах знойдзены фрагменты ганчарнага посуду.

У паўночным раскопе сабрана 9 абломкаў ляпной керамікі тшцінецкага кола культур бронзавага веку. Паверхня абломкаў упрыгожана зігзагападобнымі лініямі па тыпу «калючы дрот». Адзінкавы венчык з патаўшчэннем арнаментаваны глыбокімі цыліндрычнымі ямкамі, вышэй якіх нанесены рэдкія і кароткія наколы, ніжэй – скошаныя дротападобныя лініі.

Калекцыя крамянёвага інвентару налічвае 454 адз., што на фоне матэрыялаў папярэдніх гадоў выглядае вельмі сціпла, але па змесце і тыпалагічнай своеасаблівасці атрыманы комплекс знаходак з’яўляецца выразным, асабліва сярод вырабаў з другаснай апрацоўкай.

Заўважана павелічэнне крамянёвых артэфактаў у накірунку да раскопу 2007 г.: у паўднёвым раскопе крамянёвыя вырабы сканцэнтраваны ўздоўж паўночнай сценкі, прымеркаванай з поўдня да раскопу 2007 г., у паўночным раскопе падобнае можна было назіраць у адносінах да квадратаў, прылягаючых да паўночнай сценкі раскопу 2007 г. Такім чынам, вялікая колькасць знаходак ў раскопах 2009 г. акрэслівае паўночныя (паўночны раскоп) і паўднёвыя (паўднёвы раскоп) межы працягласці культурных адкладаў мезалітычнай стаянкі.

Крамянёвая індустрыя стаянкі заснавана на выкарыстанні паўпразрыстага крэменю цёмна-шэрага колеру, які не характэрны для пасожскага рэгіёна і з’яўляецца яскравым прыкладам імпартных трансляцый сыравіны. Пераважаючай катэгорыяй знаходак крамянёвага інвентару з’яўляюцца пласціны. Гэта вырабы правільнай ножападобнай агранкі, якія захоўваюць рэгулярны рэльеф на дарсальнай паверхні ад аналагічных пласцінчатых зняццяў. У паўднёвым раскопе такіх пласцін і іх фрагментаў сабрана 142 адз., у паўночным – 114 адз. У параўнанні з адшчэпамі пласцін на стаянцы Дзедня ў 2009 г. знойдзена ў 2,5–3,0 разы больш: у паўднёвым раскопе адшчэпаў налічваецца 57 адз., у паўночным – 39 адз.

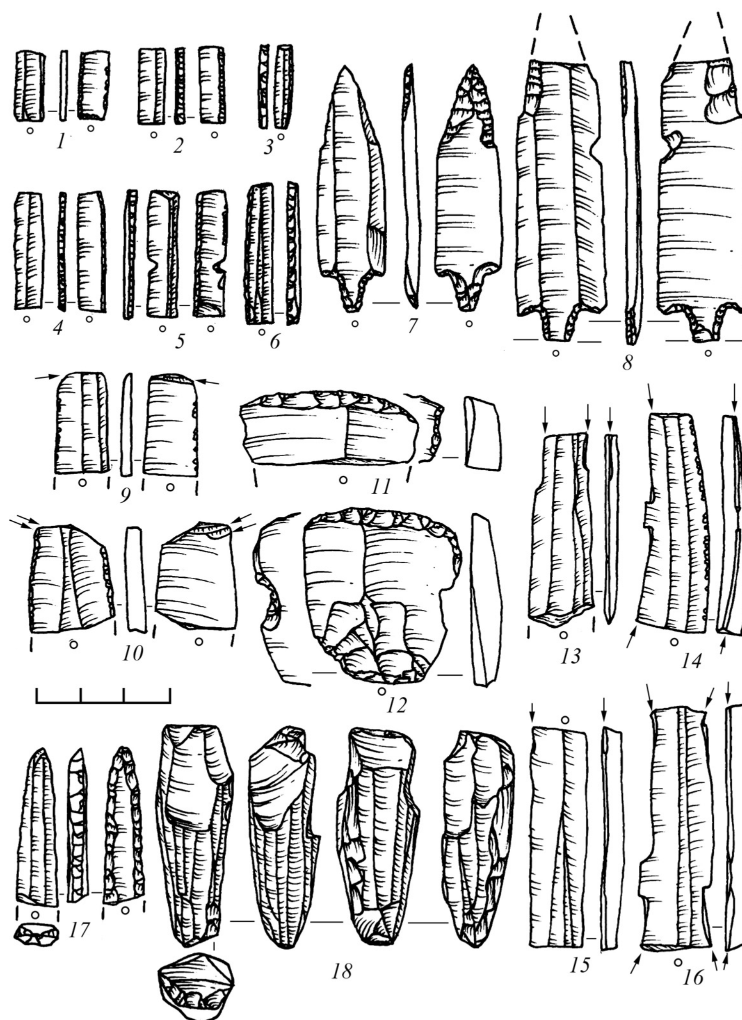
У калекцыі маюцца знаходкі двух аднапляцовачных нуклеусаў (мал. 3: *18*). Адзін з іх прадстаўлены нуклеусам монафрантальнага сколвання нарыхтовак з контрфронтам у выглядзе біфасіяльнага рабра. Другі нуклеус характарызуецца кругавой сістэмай расшчаплення (мал. 1: *18*). Ударныя пляцоўкі ядраў скошаны пад вуглом 70–90°: у монафрантальнага нуклеуса яна гладкая, у кругавога – дадаткова падпраўлена некалькімі папярочнымі сколамі. Карніз ударнай пляцоўкі рэдуцыраваны.

Франтальныя плоскасці нуклеусаў захоўваюць негатывы ад рэгулярных пласцінчатых і мікрапласцінчатых зняццяў, у тым ліку і тых, якія ўтварылі заломы на паверхні ядрышч, што прывяло да іх тэхнічнай выбракоўкі ў працэсе расшчаплення.

Вырабаў з другаснай апрацоўкай у двух раскопах знойдзена 93 адз. (20,5%): у паўднёвым раскопе тыпалагічна вызначана 61 прылада, у паўночным раскопе – 32. Марфалагічна ўстойлівыя групы ўтвараюць толькі 44 вырабы, астатнія прадстаўлены пласцінамі (43 адз.) і адшчэпамі (6 адз.) з рэтушшу.

Сярод прылад, як бычым, дамінуюць пласціны з рэтушшу. Асноўная іх частка прадстаўлена медыяльнымі фрагментамі, па краі якіх захоўваецца мелкафасетачная паўстромкая рэтуш. Магчыма, большасць такіх фрагментаваных пласцін з’яўляецца ўкладышавымі вырабамі, што патрабуе правядзення спецыяльнага трасалагічнага вывучэння. Канцы пяці вырабаў па зломе дадаткова падпраўлены папярочнымі мікраразцовымі сколамі (мал. 3: *9, 10*). Адным асобнікам прадстаўлена дыстальная частка пласціны з паўстромкай рэтушшу на канцы, нанесенай з боку брушка.

Наступнай па колькасці катэгорыяй прыладаў Дзедні з’яўляюцца разцы (14 адз.) (мал. 3: *13–16*). Яны прадстаўлены выключна вырабамі на зломе пласціны, у большай ступені яе медыяльнага сячэння (верагодна, некаторыя з іх маглі таксама з’яўляцца ўкладышамі).

Мал. 3. Крамянёвы інвентар: *1* – мікрапласціна з прытупленым краем і асновай; *2–6* – мікрапласціны з прытупленым краем; *7, 8* – наканечнікі стрэл; *9, 10* – укладышы з медыяльных фрагментаў пласцін; *11, 12* – скрабкі канцавыя; *13–16* – разцы на зломе нарыхтоўкі; *17* – свердзел; *18* – нуклеус аднапляцовачны. Дзедня. 2009 г.

Групу прылад дапаўняюць таксама знаходкі канцавых скрабкоў (6 адз.) (мал. 3: *11–12*), вырабаў з выемкай (2 адз.), сякучых прылад (2 адз.), форма якіх зададзена шляхам двухбаковай абіўкі, свердзела (мал. 3: *17*). Прадстаўнічая серыя мікрапласцін з прытупленым краем (10 адз.) (мал. 3: *2–6*). Сярод іх прысутнічае мікрапласцінка з прытупленым краем і прамаскошаным з боку брушка канцом (мал. 3: *1*).

У выніку раскопак 2009 г. было знойдзена 9 наканечнікаў стрэл (мал. 3: *7–8*): 7 адз. у паўднёвым раскопе і 2 адз. у паўночным. Практычна ўсе вырабы фрагментаваны і толькі адзін з наканечнікаў захаваўся цэлым (мал. 3: *7*). Асноўная частка наканечнікаў адносіцца да класічных вырабаў пулійскага тыпу.

Уяўленні пра храналогію і культурную прыналежнасць стаянкі Дзедня застаюцца нязменнымі [2, с. 41–58]. Атрыманая калекцыя крамянёвага інвентару дазваляе ўключыць дзеднінскае паселішча у кола прэбарэальных помнікаў, генетычна злучаных з раннімі комплексамі стаянак бутаўскай (Бутава-1, Забароўе, Задне-Пілява-2, Пятрушына) [3, с. 7–16, 26–29, 36, 93–95, 109–112, 120–121] і кундскай культур (помнікі тыпу Пулі) [7, с. 13–23; 8, p. 93–106].

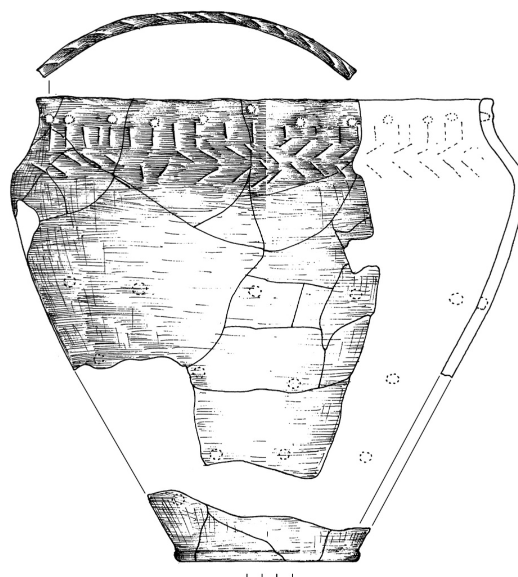
У 2009 г. мы азнаёміліся з новымі паступленнямі ў фондах Клімавіцкага краязнаўчага музея. Сярод іх выклікае цікавасць калекцыя рэчаў, сабраных мясцовым жыхаром А. В. Гутаравым у 2008 г.: фіялетавая шкляная пацерка, касцявы гузік, абломак металічнага грэбеня, а таксама фрагмент рубчастага бранзалета IV–III стст. да н. э. Па вусным сведчанні дырэктара музея Л. М. Андрушковай, знаходкі былі атрыманы ў ваколіцах в. Паўлавічы, каля якой вядомы рэшткі гарадзішча [5, с. 79, рис. 24].

У 2009 г. школьнікамі г. Клімавічы ў супрацьпажарнай паласе, якая цягнецца ўздоўж лясной дарогі на в. Рэўт, за 0,5 км на захад ад яе і за 0,3 км на ўсход ад курганнага могільніка, на правым беразе р. Лаб-

жанка, выпадкова знайшлі каля 200 фрагментаў гаршка позняга перыяду бронзавага веку [6, с. 55–56].

Посуд удалося рэканструяваць (мал. 4). Яго вышыня складае 320 мм, дыяметр па венцу – 300, па плечуку – 340, дыяметр донца – 115 мм. Гаршчок мае адагнутае вонкі венца, выразныя плечукі і плоскае, звужанае да нізу, дно з выступам. Верхняя частка начыння, па венцу, упрыгожана поясам з кароткіх наразных вертыкальных і паралельных ліній. Ніжэй яны падкрэслены наразнымі лініямі ў выглядзе «елачкі». Край венца таксама ўпрыгожаны кароткімі і косымі наразнымі лініямі.

Унутраны бок гаршка па ўсёй паверхні арнаментаваны чатырма гарызантальнымі паясамі з глыбокіх разрэджаных ямак, якія звонку пакінулі бачныя негатывы-«жамчужыны», асабліва ў венчыкавай частцы. У дадзены момант знаходка перададзена супрацоўнікам Цэнтра турызму і краязнаўства г. Клімавічы П. Л. Шашковым на захаванне ў МДУ імя А. А. Куляшова.

Мал. 4. Рэканструкцыя гаршка бронзавага веку. Рэут. Клімавіцкі раён. 2009 г.

Літаратура

1. Калечиц, Е. Г. Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии / Е. Г. Калечиц. – Минск, 1987.

2. Колосов, А. В. Археологические древности Могилевского Посожья: по материалам экспедиций 2002–2008 гг. / А. В. Колосов. – Могилев, 2009.

3. Кольцов, Л. В. Мезолит Волго-Окского междуречья. Памятники бутовской культуры / Л. В. Кольцов, М. Г. Жилин. – М., 1999.

4. Копытин, В. Ф. Дедня – новый памятник мезолита в бассейне реки Проня / В. Ф. Копытин // Гістарычныя лёсы Верхняга Падняпроўя : у 2 ч. – Магілёў, 1995. – Ч. 1: Археалогія. – С. 3–13.

5. Копытин, В. Ф. Археологические памятники Климовичского района Могилевской области / В. Ф. Копытин. – Могилев, 1998.

6. Шашков, П. Л. Случайные археологические находки на территории Климовичского района / П. Л. Шашков // Романовские чтения-7 : сб. статей Междунар. науч. конф., Могилев, 26 ноября 2010 г. ; под ред. А. А. Воробьева. – Могилев, 2010. – С. 55–56.

7. Яанитс, К. Л. Кремневый инвентарь стоянок кундаской культуры : автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.06 / К. Л. Яанитс. – М., 1990.

8. Ostrauskas, T. Kundos kultūros tyrinėjimų problematika / T. Ostrauskas // Lietuvos archeologija. – Vilnius, 2002. – T. 23. – P. 93–106.

А. В. Колосов, *Могилевский государственный университет им. А. А. Кулешова, доцент, кандидат исторических наук (г. Могилев)*

Археологические работы 2010 года в междуречье Сожа и Остра

В 2010 г. археологический отряд под руководством автора при финансовой поддержке МГУ им. А. А. Кулешова и на основании Открытого листа № 2133 по форме № 1 продолжил изучение памятников археологии на территории трех районов Могилевской области: Кричевского, Климовичского и Чериковского.

Полевой сезон был открыт раскопками стоянки Каменка-5 в Кричевском районе. Памятник расположен на первой надпойменной террасе левого берега р. Сож и находится в 2 км юго-западнее д. Каменка, в 0,7 км юго-восточнее озера-старицы Карась. Стоянка открыта в 1994 г. экспедицией под руководством В. Ф. Копытина [3, с. 77]. В 2008 г. памятник повторно был обследован автором [2, с. 124], а в 2009 г. здесь на площади 138 м^2 были проведены первые стационарные работы.

Раскоп 2010 г. был прирезан к восточной и северной стенкам раскопа 2009 г. Общая площадь раскопа 2010 г. в Каменке-5 составила 142 м^2. Находки залегали сразу под слоем дерна и были сконцентрированы в подзолистом и верхней части иллювиального горизонтов. Анализ послойного распространения всех находок в раскопе показывает максимальную их концентрацию на глубине 0,10–0,40 м. Общее количество артефактов в результате раскопок стоянки Каменка-5 в 2010 г. составило 5296 ед., в том числе: 5040 изделий из кремня, 20 фрагментов лепной посуды эпохи неолита, 236 обломков посуды, сделанной на гончарном круге. Также на площади раскопа было обнаружено 96 фрагментов мелких костей.

Планиграфически изделия из кремня были равномерно распределены в пределах раскопа с заметной их концентрацией на отдельных участках вскрытой площади. И, в частности, скопление кремневых артефактов наблюдалось в пределах двух очагов овальной формы, изученных на глубине 0,52–0,55 м от современной дневной поверхности.

Определенный интерес вызывает находка еще одного объекта, назначение которого остается не ясным. Структура характеризовалась четкой формой, вытянутой с севера на юг. Объект имел размеры 1,91 × 0,95 м и на фоне желтого песка выделялся в виде кольца овальной формы шириной 0,10–0,20 м, заполненного зольно-угольной массой.

По мере выборки заполнения, мощность которого составляла 0,20–0,30 м, кольцевидная структура объекта сохраняла свои очертания, постепенно уменьшаясь в размерах, до тех пор, пока на глубине 0,68–0,72 м не обозначилась конструкция четырехугольной формы, сложенная по периметру из камней. С внешней стороны обкладка камней была окружена черным плотным песком с вкраплениями мелких угольков, внутри ее сохранялся плотный прокаленный песок красновато-желтого цвета. Камни несли на себе следы воздействия огня: они были очень хрупкими и легко деформировались.

В процессе изучения объекта обнаружено 267 артефактов, в том числе: осколок кремня, 120 отщепов, 42 пластины, 102 мелких осколка, отщеп с ретушью и фрагмент гончарной керамики, присутствие которого следует расценивать как случайность (найден в верхней части заполнения). 106 кремневых изделий, или 60,2%, несли на себе следы воздействия огня.

Учитывая характер заполнения и необычную форму изученного объекта, его функциональное назначение интерпретировать однозначно нельзя. С одной стороны, это могут быть остатки очага и кольцевидная структура – яркий пример нарушения ее заполнения песчаными отложениями. Однако следует обратить внимание на локализацию находок: все изделия из кремня в объекте практически находились в пределах каменной выкладки. Зольно-угольное кольцо, окружавшее камни, находок было лишено. При этом кремневые артефакты зафиксированы только в верхней части структуры за 0,10–0,15 м до уровня конструкции из камней.

Интересно и то, что в заполнении центральной части этой конструкции также отсутствует зольно-угольная масса, которая окружает ее только с внешней стороны. Складывается такое впечатление, что перед нами остатки кострища, специально разложенного вокруг каменной выкладки для выполнения каких-то особых целей, возможно, ритуальных.

Сырьем для изготовления основной части артефактов являлся меловой кремень серого цвета. Среди находок преобладают продукты расщепления кремня – 92,2%, а среди них доминирующее положение занимают отщепы – 3335 ед. (75,3%)[1], пластины – 927 (20,9), пренуклеусы и нуклеусы – 89 ед. (2,3), мелкие осколки (1,5%).

Орудийный комплекс образует 377 изделий (7,5% всех кремневых находок). Морфологически выраженных орудий – 272 ед. (5,4%). Основную часть находок составляют скребки (104 ед., или 27,7%, внутри группы орудий), а среди них – изделия концевых форм с дугообразным лезвием. На втором месте по числу орудий стоят резцы (78 ед., или 20,7%).

Следующие по численности группы орудий образуют изделия с выемкой – 20 ед. (5,3%) (рис. 1: *23*), пластины-вкладыши – 21 ед. (5,6%) (рис. 1: *19–22, 24–27, 30–33*), рубящие орудия – 13 ед. (3,5%) (рис. 2: *11*).

[1] Здесь и далее дается суммарное количество находок в раскопе и заполнениях объектов.

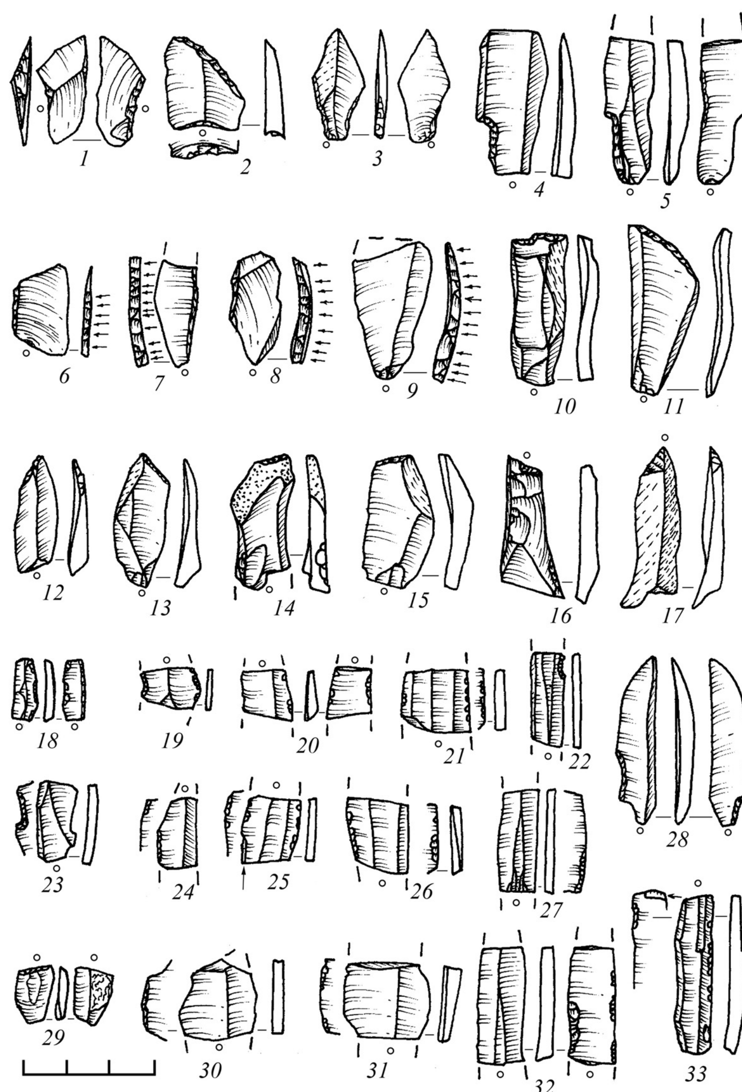

Рис. 1. Кремневый инвентарь: *1, 2* – трапециевидные острия; *3–5* – наконечники стрел; *6–9* – микролиты с затупленным краем; *10–16* – пластины со скошенным концом; *17* – острие; *18* – микропластина с затупленным краем; *19–22, 24–27, 30–33* – вкладыши из фрагментов пластин; *23* – изделие с выемкой; *28* – пластина с ретушью; *29* – микролит с затупленным концом. Каменка-5. 2010 г.

Остальные орудия образуют незначительные серии. Среди них можно указать находки девяти пластин со скошенным концом (рис. 1: *10–16*), пяти проколок (рис. 2: *5, 6*), четырех острий (рис. 1: *17*), микролитов с затупленным краем (рис. 1: *6–9*), микропластины с притупленным краем (рис. 1: *18*), микролита с притупленным концом (рис. 1: *29*), трех комбинированных орудий, представляющих собой модификации скребков и резцов (рис. 2: *1, 4*).

Среди интересных находок следует указать два трапециевидных острия (рис. 1: *1, 2*) и четыре черешковых наконечника стрел (рис. 1: *3–5*). Два наконечника сохранились целыми. Один из них изготовлен на пластине коротких пропорций и имеет черешок, выделенный крутой ретушью со стороны спинки (рис. 1: *3*). Еще два предмета напоминают черешковые наконечники с боковой выемкой, выделенной со стороны спинки по одному из краев пластинчатой заготовки (рис. 1: *4–5*). Сходство с таким наконечником мы обнаруживаем среди предметов вооружения, широко известных в культурах финального палеолита и раннего мезолита лесной полосы Восточной Европы. В частности, ближайшие аналогии найденных в Каменке-5 наконечников с боковой выемкой можно найти в рессетинской культуре (тип А) и материалах кундской культуры (ранний этап, изделия без плоской подтески) [5, с. 36–57].

На стоянке Каменка-5 во время раскопок обнаружены обломки (стенки) лепной неолитической посуды (20 ед.) (рис. 2: *12–14*), поверхность которых

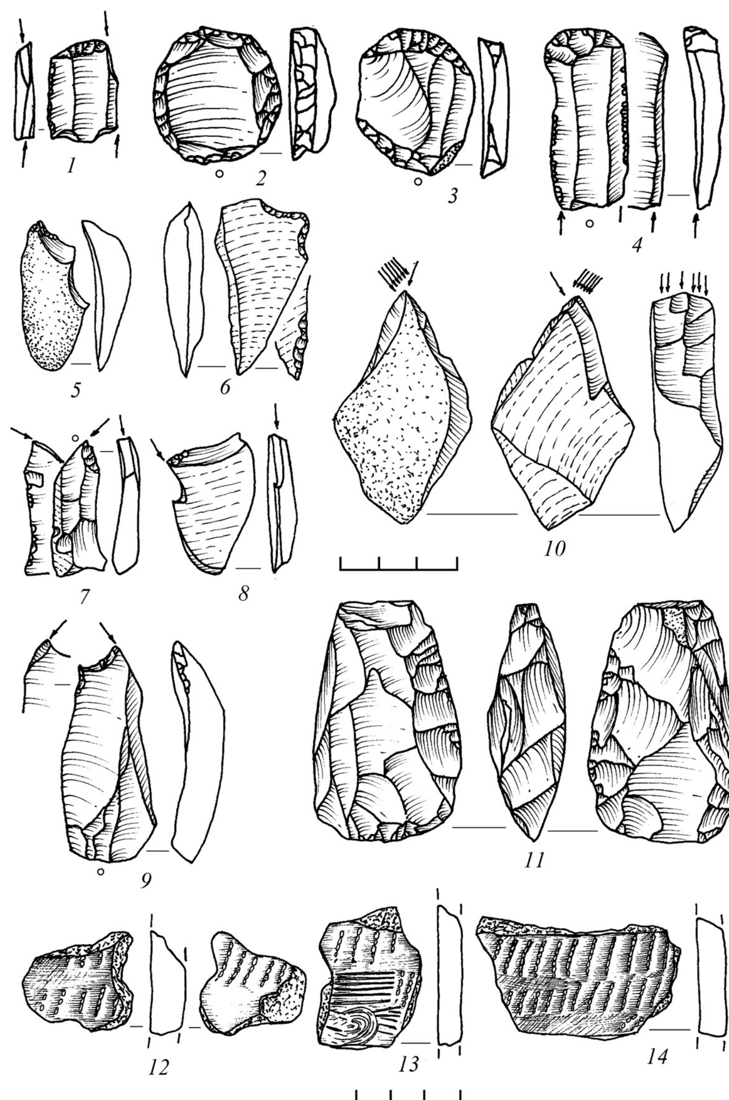

Рис. 2. Коллекция находок: *1, 4* – скребки концевые с резцовыми подправками края; *2* – скребок округлый; *3* – скребок двойной; *5, 6* – проколки; *7–9* – резцы ретушные; *10* – резец двугранный; *11* – рубящее орудие; *12–14* – фрагменты лепной неолитической керамики. Каменка-5. 2010 г.

украшена оттисками гребенки, образующими горизонтальные ряды. Ближайшие сходство лепной керамики на стоянке Каменка-5 мы находим среди неолитических памятников Могилевского Посожья (Гронов (ур. Стров и Курганье), Рудня-1, Клины-4), которые характеризуют верхнеднепровскую культуру на поздних этапах ее развития (вторая половина IV – конец III – начало II тысячелетия до н. э.) [1, с. 38–60; 2, с. 58–72].

На памятнике собрано также 236 фрагментов гончарной посуды от округлобоких горшков с венчиком в виде валика. Морфология гончарной посуды определяет время ее появления в Каменке-5 не ранее XVIII в.; встречается такая керамика и в более позднее время.

К сожалению, раскопки 2010 г. не позволяют с полной уверенностью решить проблему хронологии и культурной принадлежности основной части собранных материалов в Каменке-5. Если рассматривать кремневый комплекс Каменки-5 в целом, то сходство каждого его элемента можно найти в разных культурах лесной полосы Восточной Европы, причем в очень широком хронологическом диапазоне: от финального палеолита до неолита включительно. А это значит, что полученная коллекция стоянки Каменка-5 может демонстрировать нам факт механического смешения разновозрастных и разнокультурных материалов. Правда, нельзя полностью исключать и факт гомогенности коллекции памятника, признавая наличие в нем примесей неолитического времени (лепная керамика, отдельные орудия).

Кроме стоянки Каменка-5, в июле 2010 г. нами, после четырехлетнего перерыва, были возобновлены исследования памятников возле д. Старый Дедин

в бассейне р. Остер. В 50 м северо-западнее раскопа 2006 г., в песчаном раздуве небольшого мысовидного выступа, примыкающего с юга к озеру-старице Остра, был собран подъемный материал. Именно это и стало причиной проведения здесь стационарных работ. В итоге раскопок на относительно небольшой площади (30 м^2) было установлено, что основная часть вещевого материала залегает на глубине 0,10–0,35 м в подзолистом горизонте темно-серого цвета и желтом мелкозернистом песке.

На глубине 0,32 м от современной дневной поверхности, в южной части раскопа, были изучены остатки овального очага (2,00 × 0,67 × 0,20–0,30 м), вытянутого по линии северо-восток–юго-запад. По своей конструкции очаг напоминал структуру, изученную нами на стоянке Каменка-5 в 2009 г. Он также, как и в Каменке-5, был заполнен песком темно-серого и черного цвета с вкраплениями мелких угольков и выложен камнями.

В результате раскопок собрано 1095 находок. Основная часть принадлежит изделиям из кремня – 717 ед. Остальные представлены фрагментами лепной керамики эпохи неолита (378 ед.). Обнаруженные находки были равномерно распределены по всей площади раскопа. Их локализация наблюдалась только в пределах квадратов, где обнаружены остатки очага.

Среди кремневых артефактов доминируют отщепы – 542 ед. (77,3%). Пластин в 7 раз меньше отщепов и их количество на памятнике составляет всего 79 ед. (11,3%). Мелких осколков и чешуек диаметром менее 10 мм насчитывается 33 ед. Судя по нуклеусам (7 ед., все одноплощадочные), в качестве сырья использовались кремневые желваки серого и светло-серого цвета небольших размеров: их длина в среднем достигает 40–50 мм, диаметр – 40 мм. Огранка скалывающих поверхностей нуклеусов сохраняет негативы отщепов и пластинчатых сколов. Площадки формировались одним сколом с последующей подправкой в процессе расщепления. Угол между ударной площадкой и скалывающей поверхностью составляет 70–90°.

Изделий со вторичной обработкой найдено всего 39 ед., что составляет 5,6% всего кремневого инвентаря. Однако, несмотря на небольшое число орудий, они представлены очень выразительными группами изделий. Среди орудий доминируют скребки – 15 ед., или 38,5% (рис. 3: *1–2, 9–10*). Лезвие 14 скребков рас-

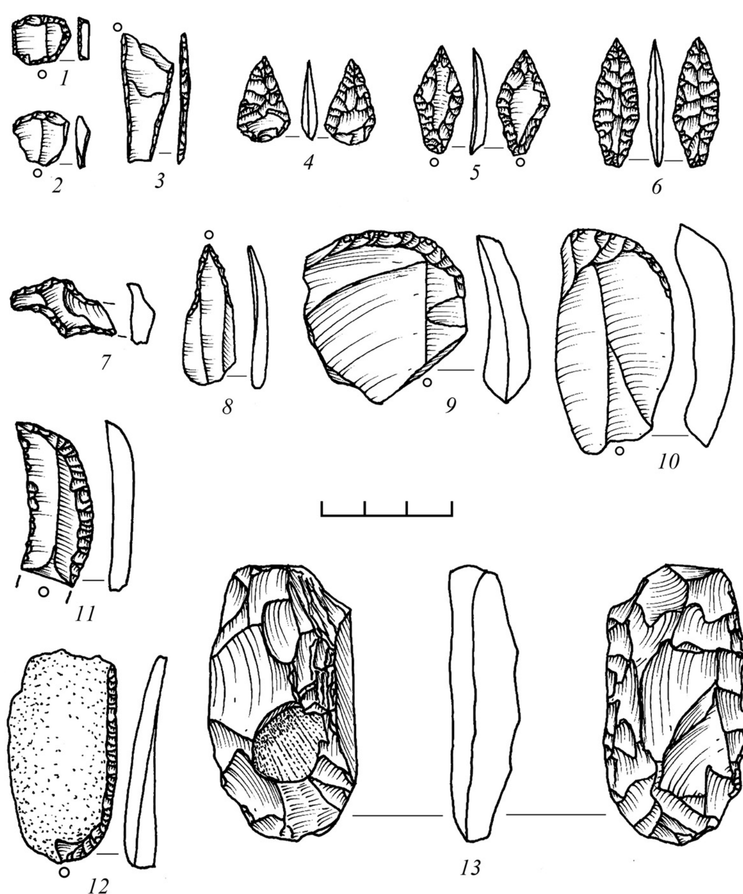

Рис. 3. Кремневый инвентарь: *1, 2, 9, 10* – скребки концевые; *3* – трапеция высокая; *4–6* – наконечники стрел; *7* – фигурный кремень; *8* – проколка; *11, 12* – ножи; *13* – рубящее орудие. Старый Дедин-4. 2010 г.

полагается на конце орудий и имеет дугообразную форму. Одним экземпляром представлен концевой скребок-раклет, двумя – концевые микроскребки (рис. 3: *1–2*). Единичен подокруглый скребок.

Комплекс орудий венчают также находки высокой трапеции (рис. 3: *3*), вкладышевого изделия, тесла (рис. 3: *13*), фигурного кремня (рис. 3: *7*), трех проколок (рис. 3: *8*) и трех ножей (рис. 3: *11, 12*), шести отщепов и одной пластины с ретушью. В числе интересных находок – серия из шести неолитических наконечников стрел и их обломков, обработанных плоской ретушью с двух сторон (рис. 3: *4–6*). Три наконечника сохранились целыми и характеризуются листовидной и ромбовидной формами.

На памятнике обнаружено 378 фрагментов керамики (с учетом находок в очаге) (рис. 4). Это обломки серого и желтого цвета от сосудов с прямым или слегка отогнутым наружу венчиком и толщиной стенок от 4 до 13 мм. В тесте керамики визуально определяются примеси песка и растительности, которая после обжига оставила на стенках сосудов характерные отпечатки.

Поверхность керамики преимущественно украшена поясами из оттисков гребенки, сочетающихся с ямочными вдавлениями. Отдельные фрагменты орнаментированы оттисками палочки с накрученной на конце ниткой, горизонтальными поясами из коротких сегментовидных наколов, овальных ямчатых наколов, нанесенных орнаментиром с поперечными перемычками. Венчиковая часть сосудов по краю подчеркнута рядом разреженных глубоких ямочных вдавлений, оставивших негативы-«жемчужины» с обратной стороны.

Внутренняя поверхность стенок сосудов тщательно заглажена; на некоторых фрагментах сохранились следы от расчесов гребенки. По венчиковой части двух горшков внутри также нанесен орнамент (рис. 4: *1, 2*). В одном случае – это пояс из трех горизонтальных рядов неглубоких ямчатых наколов овальной формы с поперечными перемычками, в другом – широкий пояс из вертикальных оттисков гребенки. В последнем случае по краю венчика с внешней стороны также сохранены следы от подвязывания сосуда.

Материалы исследованной стоянки типологически можно датировать поздненеолитическим временем. Аналогии стародеднинским находкам можно найти в материалах неолитических стоянок позднего этапа верхнеднепровской культуры – Гронов (ур. Курганье и Стров) [1, с. 46–116], Дрануха, а также среди неолитического комплекса артефактов исследованной нами стоянки Рудня-1 [2, с. 58–72].

В 2010 г. мы продолжали раскопки неолитической стоянки Баков-2, впервые исследованной нами

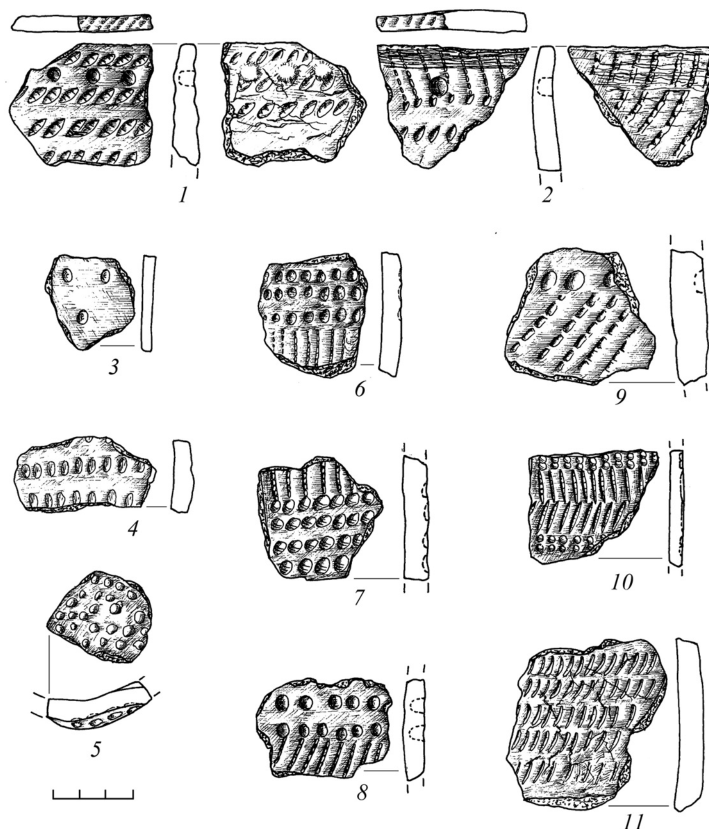

Рис. 4. Лепная неолитическая керамика (фрагменты) *(1–11)*. Старый Дедин-4. 2010 г.

в 2008 г. [2, с. 73–77]. Памятник открыт в 1928 г. К. М. Поликарповичем [4, с. 76] и расположен в пойме правого берега р. Сож, в 0,2 км северо-восточнее излучины русла реки, в 1,4 км юго-западнее одноименной деревни, в 1,1 км восточнее устья р. Лобчанка, в 0,1 км восточнее озера-старицы Красное, в урочище Песчаная (Красная) Грива.

Раскоп 2010 г. (3 × 10 м) был заложен в центральной части дюны. В результате раскопок установлено, что культурный слой памятника разрушен в итоге эоловой эрозии песчаных отложений дюны. Стратиграфия памятника устанавливается только по уровню глубины залегания находок (0,10–0,40 м) в дерне и песке светло-желтого цвета.

Среди обнаруженных находок преобладают продукты расщепления кремня (576 ед., или 89,3% всей коллекции), а среди них – отщепы – 426 ед. (65,9%). Пластин в 3,7 раза меньше, чем отщепов (116 ед., или 18%). Эта категория представлена изделиями неправильной формы, коротких, узких и тонких пропорций.

Группа нуклеусов (34 ед.) представлена одно- и двухплощадочными формами, характеризующимися системой монофронтального и параллельного снятия заготовок. Среди нуклеусов преобладают одноплощадочные экземпляры – 22 ед.; двухплощадочные и аморфные нуклеусы образуют немногочисленные группы (по 6 ед. в каждой из них).

Орудийный комплекс насчитывает всего 57 ед. (8,8%). Номенклатурный список орудий труда стоянки Баков-2 стандартный для памятников каменного века Посожья. Среди орудий преобладают скребки – 15 ед. (27,3%), в первую очередь – концевых форм (13 ед.). Единичными являются двойной и подокруглый скребки. Следующую по численности группу орудий образуют резцы – 12 ед. (21,8%). Доминируют среди них резцы ретушные (6 ед.), резцы на сломе заготовки (3 ед.), двойной и срединно-угловой резцы. Остальные категории кремневого инвентаря образуют небольшие группы: изделия с выемкой (5 ед.), рубящие орудия (3 ед.), пластины-вкладыши (2 ед.), микропластина с затупленным концом, скребловидные изделия (2 ед.), нож, резчик, проколка, отщепы (4 ед.) и пластины (9 ед.) с ретушью.

Основная часть изделий из кремня выполнена в неолитических традициях. Особенно выделяется группа изделий скребущего и рубящего типов. Находки из кремня дополнены тремя фрагментами лепной керамики. Это стенки коричневого цвета толщиной 6–7 мм. На внешней поверхности керамики сохранилось два ряда мелких ямчатых наколов, ограниченных сверху и снизу едва заметными прочерченными линиями. Поверхность стенок тщательно заглажена, внутри сохраняются следы от расчесов гребенки. Аналогичная керамика встречается среди памятников верхнеднепровской культуры (поздний этап), ближайшими из которых Бакову-2 являются стоянки Гронов (ур. Курганье) [1, с. 46–116] и Рудня-1 [2, с. 58–72].

В заключение следует отметить, что стационарные работы 2010 г. были дополнены археологическими разведками. Было обследовано 34 памятника археологии, 16 из них открыты в процессе работ: стоянки каменного и бронзового веков у д. Баков (1 пункт), Дяговичи (3), Зарубец (2), Новый Дедин (1 пункт); селища раннего железного века и эпохи средневековья возле д. Баков (1 пункт), Дяговичи (3), Зарубец (2), Новый Дедин (1 пункт) и два курганных могильника – Баков и Журавель Чериковского района.

Кроме этого, в июле 2010 г. жителем д. Галичи Климовичского района В. А. Кравцовым во время подводной охоты возле левого берега р. Остер у д. Ивановск, в 0,15–0,20 км выше курганного могильника, случайно был обнаружен бердыш XVIII в. По сведениям В. А. Кравцова в обушковой части бердыша имелся обломок древка длиной 6–7 см. Его фрагмент, по мере усыхания и деформации, был извлечен из обушка и выброшен. К сожалению, бердыш остался в собственности В. А. Кравцова, и дальнейшая судьба находки неизвестна.

Литература

1. Калечиц, Е. Г. Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии / Е. Г. Калечиц. – Минск, 1987.

2. Колосов, А. В. Археологические древности Могилевского Посожья: по материалам экспедиций 2002–2008 гг. / А. В. Колосов. – Могилев, 2009.

3. Копытин, В. Ф. Археологические памятники Кричевского района Могилевской области / В. Ф. Копытин. – Могилев, 1999.

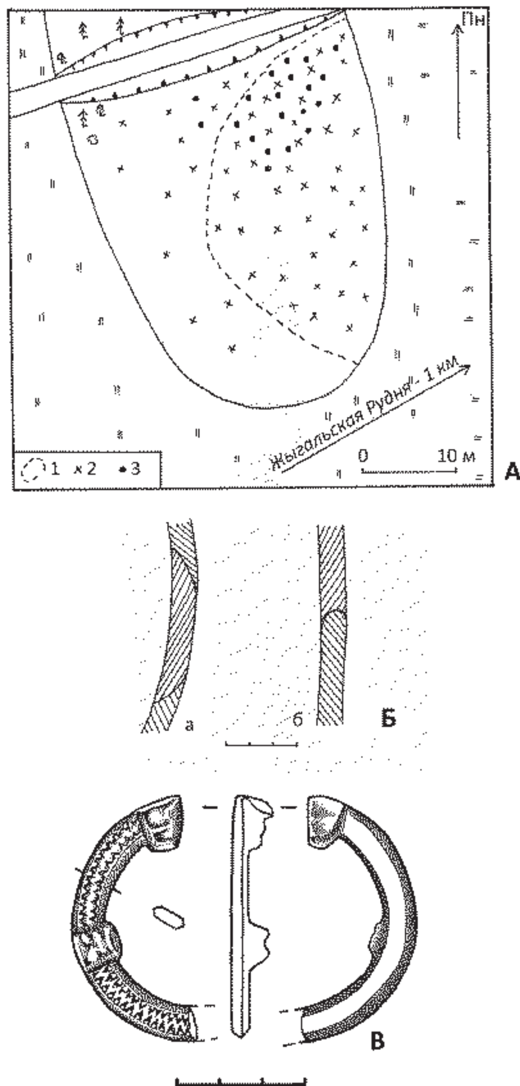
4. Поликарпович, К. М. Стоянки среднего Посожья / К. М. Поликарпович // Материалы по археологии БССР. – Минск, 1957. – Т. 1. – С. 45–148.

5. Сорокин, А. Н. Проблемы мезолитоведения. The Mesolithlogic Problems / А. Н. Сорокин. – М., 2006.

М. М. Крывальцэвіч, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, старшы навуковы супрацоўнік, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Некаторыя археалагічныя адкрыцці 2010 года ў Гомельскім Палессі

У час правядзення палявых археалагічных даследаванняў 2010 г. ўдалося адкрыць некалькі новых помнікаў археалогіі, а таксама сабраць звесткі пра асобныя цікавыя артэфакты розных эпох з Гомельскага Палесся. Сярод іх асаблівай увагі заслугоўваюць матэрыялы помніка неаліту і эпохі бронзы каля вёскі Жыгальская Рудня (Рудня-Марымонаўскі с/с Гомельскага раёна) і знаходка бронзавай падковападобнай фібулы сярэдневяковага перыяду каля вёскі Будка (Капараўскі с/с Рэчыцкага раёна, Гомельскай вобласці).

Мал. 1. Схематычны план помніка неаліту і эпохі бронзы каля в. Жыгальская Рудня *(А)*: *1* – межы найбольшай канцэнтрацыі знаходак; *2* – кераміка і крэмень; *3* – крэміраваныя косткі (фрагменты); схема злучэння гліняных стужак у кераміцы сосніцкага тыпу з помніка Жыгальская Рудня *(Б)*: *а* – косы нахлёст; *б* – тарцовы прылеп; падковападобная фібула са звярынымі галоўкамі, знойдзеная каля в. Будка (фрагмент) *(В)*

Больш чым праз 1 км на паўднёвы захад–захад ад паўднёвай ускраіны вёскі Жыгальская Рудня, на левабярэжнай пойме Дняпра знойдзены рэшткі новага помніка неаліту і эпохі бронзы. Археалагічныя матэрыялы адзначаны на паўднёва-усходняй аканечнасці доўгай пясчанай грады – астанцы надпойменнай тэрасы, якая зарасла густым сасновым лесам і цягнецца болей за 1 км з паўднёвага ўсходу на паўночны захад. Паўднёва-усходняя ўскраіна грады вышынёй каля 4 м над акаляючай забалочанай поймай глыбока ўзарана пасля нядаўняга ляснога пажару. Тут, на плошчы памерамі прыблізна 30 × 40 м, адзначаліся разрозненыя фрагменты керамікі, нагрувашчанні няпоўных развалаў ляпных пасудзін, рэшткі спаленых костак, крамянёвыя вырабы (мал. 1, *А*). Найбольшая колькасць знаходак была выяўлена на цэнтральнай частцы ўзвышша і па ўсходняму яе схілу. Здзейснены паверхневыя зборы матэрыялу. У калекцыі налічваецца 175 знаходак (142 фрагменты керамікі і 33 вырабы з крэменю), сярод якіх пераважаюць фрагменты посуду тшцінецкага культурнага кола (сосніцкі тып).

Тшцінецкая кераміка прадстаўлена 88 фрагментамі шыек, венцаў, сценак, прыдонных і донных частак (мал. 2; 3: *1, 2*). Венцы патоўшчаныя, са скошаным вонкі, закругленым альбо адцягнутым краем. Пасудзіны маглі мець эсападобны профіль з параўнальна кароткай шыйкай і адведзеным вонкі венчыкам. Дыяметр аднаго з гаршкоў па венчыку дасягаў 14 см (мал. 2: *1*). Напэўна, некаторыя пасудзіны былі малапрафіляванымі – з амаль прамой гарлавінай. На адной шыйцы заўважана валікападобнае арнаментаванае патаўшчэнне (мал. 2: *2*). Знойдзены рэшткі плоскіх донцаў. Дыяметр аднаго з іх – каля 5 см (мал. 3: *1*). Кераміка жаўтлява-чырвонага, жаўтлява-шэрага колераў, з гладкай і ангабаванай паверхняй. У якасці штучнай дамешкі выкарыстоўвалася рознazярністая жарства. Часцінкі буйнай жарствы маглі дасягаць 6–7 мм. Пры ангабаванні выступаючая на паверхню жарства пакрывалася вадкай глінай. Назіраліся трэшчыны па ангобу і яго адслойванне. Посуд ляпіўся з гліняных стужак шырынёй каля 6,0–6,5 см. На некаторых фрагментах праглядаюцца спосабы стыка стужак: косым нахлёстам і тарцовым прылепам (мал. 1, *Б*). Таўшчыня сценак ад 0,5–0,6 да 1,1–1,2 см. Арнаментацыя складалася:

– з пракрэсленых жалобчатых ліній (3 фрагменты) (мал. 2: *7, 8*);

Мал. 2. Кераміка тшцінецкага культурнага кола (сосніцкі тып) *(1–11).* Жыгальская Рудня

– «ружанцовага» аздаблення (7 фрагментаў) (мал. 2: *10, 11*);

– адбіткаў штампа, абматанага тоўстай ніткай (4 фрагменты) (мал. 2: *1, 9*);

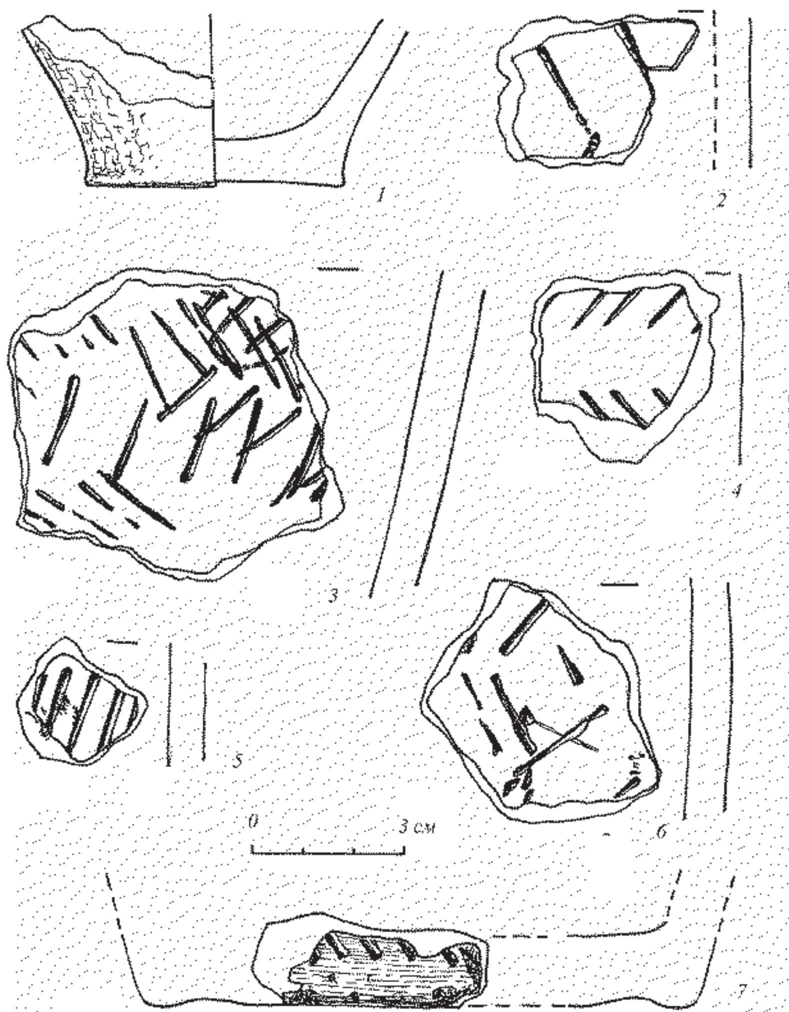
– трохвугольных па форме наколаў канцом палачкі (2 фрагменты) (мал. 2: *2, 6*);

– круглых ямак на шыйцы (3 фрагменты) (мал. 2: *3, 5*).

Былі знойдзены 33 фрагменты ад вялікіх па памерах і таўстасценных пасудзін сярэднедняпроўскай культуры (мал. 3: *3–7*). Сярод іх – рэшткі плоскага дна дыяметрам каля 11 см з выступаючым краем (мал. 3: *7*). Кераміка чырванаватага і малінавага колераў, мяккая і крохкая. У якасці штучных дамешак выкарыстоўваўся шамот і, напэўна, у невялікай колькасці пясок. Посуд гладкасценны, толькі на адным фрагменце заўважаліся сляды прыцірання паверхні (травой ?). Таўшчыня сценак ад 0,6 да 1,0 см. Кераміка аздаблялася адбіткамі параўнальна доўгіх лінейных штампаў (9 фрагментаў) (мал. 3: *3–7*), а ў двух выпадках магчыма зубчастым штампам. Яны ўтваралі «ялінкавы» матыў, рады нахіленых адбіткаў.

У наступную групу знаходак ўваходзіць 17 фрагментаў неалітычнага посуду, якія можна падзяліць на дзве падгрупы. Першая падгрупа (6 фрагментаў) – гладкая і з грабенчатымі расчосамі на знешняй і ўнутранай паверхні кераміка. Праведзеныя ў розныя бакі расчосы стваралі адмысловае аздабленне. У гліне прысутнічалі сляды валакністых дамешак (раслінных ?). Таўшчыня сценак каля 0,7–1,1 см. На адным фрагменце – рэшткі аздаблення з насечак, а на другім – з наколаў. Другая падгрупа (11 фрагментаў) неалітычнай керамікі рабілася з мінеральнымі дамешкамі ў выглядзе рознazярністай жарствы альбо без яе, часам з пяском. На адным фрагменце прысутнічаюць сляды «вусеневага» аздаблення.

У склад крамянёвай калекцыі ўваходзяць 33 артэфакты, зробленыя з мясцовай верхнедняпроўскай

Мал. 3. Кераміка: *1, 2* – тшцінецкага культурнага кола (сосніцкі тып); *3–7* – сярэднедняпроўскай культуры. Жыгальская Рудня

сыравіны, так званага сожскага крэменю шэрага колеру са светлымі крапінкамі. Для адной пласцінкі выкарысталі крамянёвую сыравіну бежавага колеру. Вылучаюцца наступныя групы знаходак: адшчэпы (многія абпаленыя) (19 адз.); абломкі крэменю (2); сколы падпраўкі (2); фрагменты пласцін (3); адшчэпы з участкамі рэтушы (2); вуглавы разец; абломкі вырабаў са стромкай рэтушшу па краі (2 адз.); трохвугольнік з рэтушшу па баках; фрагмент абпаленага наканечніка стралы (?).

Многія фрагменты керамікі тшцінецкага культурнага кола (сосніцкі тып) нагадваюць адпаведны посуд з паселішча Абакумы-1, якое знаходзіцца ў вусці Сожа каля Лоева [2, с. 45–46]. Іншая кераміка, у прыватнасці з «ружанцовым» арнаментам і з адбіткамі перавітага разрэжанага штампа, адпавядае адзнакам ранняй керамікі сосніцкага тыпу. Неабходна прыняць да ўвагі той факт, што на помніку знойдзены нагрувашчанні фрагментаў спаленых костак, якія суправаджаліся параўнальна вялікай колькасцю абломкаў посуду тшцінецкага культурнага кола, што можа сведчыць пра існаванне на ўзвышшы пахаванняў тшцінецкага перыяду, здзейсненых па абраду крэмацыі. Кераміка сярэднедняпроўскай культуры нагадвае адпаведны посуд Мохава-4 [3, с. 198, 200] і Ксяндзовай Гары [1]. Неалітычная кераміка падгрупы 1, у першую чаргу маючы на ўвазе яе тэхналагічныя асаблівасці і арнаментацыю, узнікла, напэўна, раней за кераміку падгрупы 2.

Палавінку бронзавай падковападобнай фібулы са звярынымі галоўкамі (мал. 1, *В*) выпадкова знайшлі ў верасні 2010 г. пры капанні бульбы паміж вёскамі Будка і Прудзішча ў Рэчыцкім раёне Гомельскай вобласці. Фібулу перадалі Аляксандру Сацуры з Рэчыцы, які і паведаміў аўтару пра ўнікальную знаходку. Паводле яго звестак, поле, на якім знойдзена фібула, размешчана прыблізна за некалькі соцень метраў на паўднёвы захад–захад ад цэнтра в. Будка і больш чым праз 1 км на поўнач ад в. Прудзішча ва ўрочышчы Паддуб. Згаданае месца – правабярэж-

ная тэраса цяпер меліяраванай рэчкі Іўні – правага прытока ракі Ведрыч. Захавалася толькі палавінка фібулы, даўжыня якой складае 5,6 см (мал. 1, *В*). Абломак уяўляе сабой дугу літага, перашапачаткова амаль круглага падковападобнага вырабу, дыяметр якога мог быць болей за 5,6 см. На паверхні фібулы захаваліся дзве выявы звярыных галовак. Даўжыня адной з іх каля 1,1 см, таўшчыня 0,9 см. Яны нагадваюць морды мядзведзя альбо свінні. Сячэнне дугі – 0,8 × 0,4 см. Форма сячэння – выцягнуты шасцівугольнік. Фібула зроблена з бронзы, якая пакрыта светла-зялёнай пацінай і рудаватымі плямамі. Ножкі ў фібулы не было. Знешняя паверхня дугі аздоблена пуансонным арнаментам. На плоскай паверхні ўздоўж двух яе краёў нанесены рады трохвугольных ямак.

Аналогіі вырабу такога тыпу найбольш часта сустракаліся ў Швецыі, у тым ліку на востраве Готланд. Многія спецыялісты лічаць, што іх рабілі ў майстэрнях скандынаваў, у першую чаргу на Готландзе. Са Скандынавіі готландскія фібулы са звярынымі галоўкамі траплялі ў іншыя землі, у тым ліку ва Усходнюю Еўропу [гл., напрыклад, 4, с. 176–179]. Іх знаходзілі выключна ў мужчынскіх пахаваннях могільніка Бірка, дзе яны датаваны Х ст. Блізкую па стылі арнаментаваную бронзавую фібулу з зааморфнымі выявамі знайшоў на Гомельскім Падняпроўі ў 1890 г. В. В. Завітневіч (у адным з курганоў былога Рэчыцкага павета) [5, с. 208, рис. 2: *4*]. Яшчэ адзін выраб блізкага тыпу выявіў У. У. Багамольнікаў у 1981 г. ў кургане 10 Нісімкавіцкага курганнага могільніка (Чачэрскі раён Гомельскай вобласці) канца Х – пачатку ХІ ст. [5, с. 207, рис. 2: *5*]. Фібула з Будкі сведчыць пра пранікненне скандынаўскіх культурных элементаў у Рэчыцкае Падняпроўе. Знаходка захоўваецца ў прыватнай калекцыі.

Літаратура

1. Артеменко, И. И. Поселения среднеднепровской культуры на территории Верхнего Поднепровья / И. И. Артеменко // КСИА.– М., 1962. – Вып. 88. – С. 64–70.

2. Крывальцэвіч, М. Праблемы перыядызацыі і храналогіі эпохі бронзы на тэрыторыі Паўднёвай Беларусі / М. Крывальцэвіч // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 2006. – № 22. – С. 39–52.

3. Крывальцэвіч, М. Адкрыццё новых помнікаў III–II тысячагоддзяў да н. э. ва Усходнім Палессі / М. Крывальцэвіч // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 2007. – № 23. – С. 198–200.

4. Хвощинская, Н. В. Подковообразная фибула со звериными головками с Рюрикова городища / Н. В. Хвощинская // Древности Поволховья. – СПб., 1997. – С. 176–179.

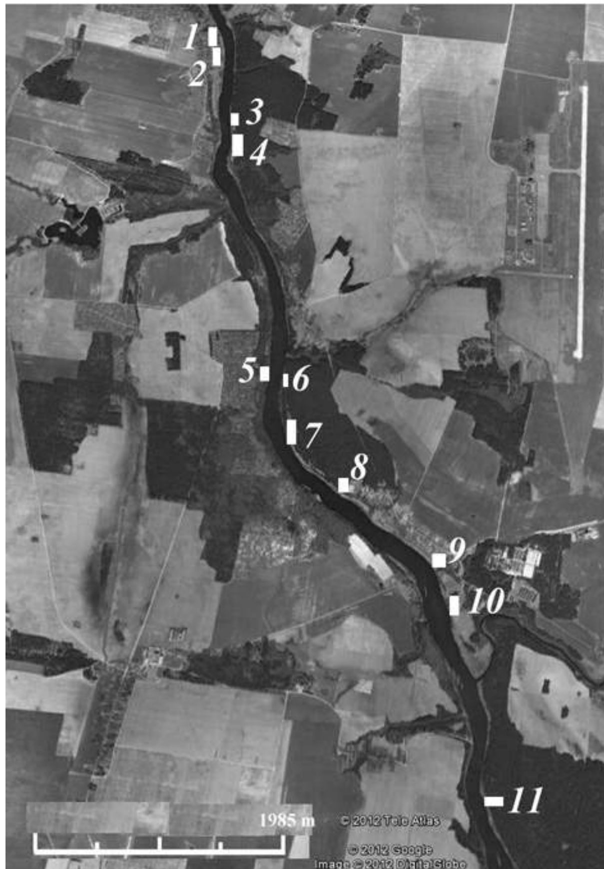
5. Шпилев, А. Г. Фибулы с зооморфными окончаниями из Курской области / А. Г. Шпилев // Случайные находки: хронология, атрибуция, историко-культурный контекст. – СПб., 2008. – С. 205–210.

В. Л. Лакіза, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, загадчык аддзела археалогіі першабытнага грамадства, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Археалагічныя даследаванні ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман у 2009 годзе

У 2009 г. пад кіраўніцтвам аўтара працягвала дзейнічаць экспедыцыя па даследаванні помнікаў археалогіі ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман. Да яе асноўнага мінулагодняга складу з супрацоўнікаў аддзела археалогіі першабытнага грамадства Інстытута гісторыі НАН Беларусі, выкладчыкаў і студэнтаў БДУ, далучыліся прадстаўнікі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна.

Усяго на працягу 2009 г. было даследавана раскопкамі 11 розначасовых помнікаў. Так, на правабярэжжы Нёмана В. Л. Лакіза даследаваў Коматава-2-ГЭС (120 $м^2$), Коматава-4-ГЭС (384 $м^2$), Коматава-6-ГЭС (168 $м^2$), Пужычы-2-ГЭС (80 $м^2$), а таксама Коматава-1А-ГЭС (10 $м^2$), а Міх. М. Чарняўскі – Коматава-1-ГЭС (112 $м^2$), Александрова-1-ГЭС (58 $м^2$) і Александрова-2-ГЭС (272 $м^2$). На левабярэжжы Нёмана В. Л. Лакіза правёў раскопкі на шматкультурных паселішчах Славічы-1-ГЭС (208 $м^2$) і Славічы-2-ГЭС (168 $м^2$), а А. М. Плавінскі – на Кавальцы-4-ГЭС (158 $м^2$)[1] (мал. 1). Такім чынам, агульная плошча вывучаных культурных напластаванняў склала 1738 $м^2$ [4].

Мал. 1. Спадарожнікавы здымак зоны будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман (ад в. Славічы да Пужычы Гродзенскага раёна). Лакалізацыя помнікаў, даследаваных раскопкамі ў 2009 г.: *1* – Славічы-1-ГЭС; *2* – Славічы-2-ГЭС; *3* – Александрова-1-ГЭС; *4* – Александрова-2-ГЭС; *5* – Кавальцы-4-ГЭС; *6* – Коматава-1А-ГЭС; *7* – Коматава-1-ГЭС; *8* – Коматава-2-ГЭС; *9* – Коматава-4-ГЭС; *10* – Коматава-6-ГЭС; *11* – Пужычы-2-ГЭС

На жаль, на 4 помніках – Пузічы-1-ГЭС, Коматава-3-ГЭС, Дзекалавічы-1-ГЭС, Дзекалавічы-2-ГЭС – у сувязі з іх моцным пашкоджаннем, а затым і поўным разбурэннем падчас інтэнсіўных земляных работ па будаўніцтве ложа вадасховішча ГЭС у 2009 г., правесці раскопкі не ўдалося. Яны перыядычна наведваліся, вяліся пошукі і зборы пад'ёмнага матэрыялу – помнікі вывучаліся толькі метадам археалагічнага нагляду [4].

У дадзеным артыкуле ў абагульненым выглядзе прадставім інфармацыю аб даследаваннях помнікаў, якія праводзіліся ў 2009 г. пад кіраўніцтвам аўтара[2].

Археалагічны комплекс Коматава, Абухаўскі сельвыканкам, Гродзенскі раён. Першы шматкультурны помнік на правабярэжжы р. Нёман каля в. Коматава быў знойдзены бліз вясковых могілак на другой надпоймавай правабярэжнай тэрасе р. Котра Славяна-літоўскім атрадам Прыбалтыйскай археолага-этнаграфічнай экспедыцыі пад кіраўніцтвам Ф. Д. Гурэвіч у другой палове 60-х гадоў XX ст. Тады пры зачыстцы агаленняў берага быў выяўлены культурны пласт да 0,6 м, у якім трапіліся вугалькі, абпаленыя камяні, крамянёвыя вырабы, фрагменты гладкай і штрыхаванай ляпной керамікі, абломкі ганчарнага посуду. У 1973–1975 гг. яго абследаваў Я. Г. Звяруга. У 2003 г. у час абследавання зоны будучага будаўніцтва Гродзенскай ГЭС у ваколіцах вёскі былі дакладна лакалізаваны 6 стая-

---

[1] Выказваю шчырую падзяку ўсім археолагам, хто прымаў непасрэдны ўдзел у раскопках 2009 г. – А. А. Дабрыяну, А. У. Зуевай, Н. А. Пачобут, М. А. Плавінскаму, В. М. Сідаровічу, Г. М. Семянчуку, А. Ю. Ткачову, М. І. Ткачовай, А. М. Вашанаву, Макс. М. Чарняўскаму, Ю. В. Юркавец, а таксама супрацоўнікам БрДУ і ГрДУ А. А. Башкову, Г. У. Карзенку, С. Я. Куль-Сяльвестравай, С. А. Піваварчыку, І. А. Фёдараву, І. І. Шаўчуку, якія займаліся арганізацыяй і кіраўніцтвам студэнцкай археалагічнай практыкі.

[2] У дадзеным выпуску зборніка «Матэрыялы па археалогіі Беларусі» друкуюцца таксама артыкулы Міх. М. Чарняўскага аб даследаваннях 2009 г. на помніках Коматава-1-ГЭС, Александрова-1-ГЭС і Александрова-2-ГЭС, а таксама А. М. Плавінскага аб раскопках на помніку Кавальцы-4-ГЭС.

нак і паселішчаў, у тым ліку могільнік з каменнымі надмагіллямі. Яны былі абазначаны пачаргова ад моманту адкрыцця і абследавання ў накірунку ад в. Мігова да вусця р. Котра – Коматава-1-ГЭС, -2-ГЭС, -3-ГЭС, -4-ГЭС, -5-ГЭС – могільнік, -6-ГЭС. У тым жа годзе на верхняй тэрасе р. Нёман за ўсходняй ускраінай вёскі на ўсход ад царквы знойдзена фінальнапалеалітычная стаянка Коматава-7 з крамянёвымі артэфактамі свідэрскай культуры. У 2009 г. праз 1,5 км на поўнач ад вёскі і праз 0,3 км на поўнач ад Коматава-1-ГЭС на ніжняй тэрасе р. Нёман аўтарам быў выяўлены яшчэ адзін помнік – стаянка і селішча ***Коматава-1А-ГЭС*** (мал. 1: *6*), на якім праведзена шурфоўка на плошчы 10 м^2 і атрымана 202 рухомых артэфактаў: крамянёвыя абломкі, адшчэпы, пласціны, прылады працы, фрагменты ляпнога і кругавога посуду, пацерка, манета [3, 4].

Коматава-2-ГЭС размешчана на правабярэжнай тэрасе р. Нёман, за паўночна-заходняй (ніжняй па цячэнні ракі) ускраінай в. Коматава, праз 0,1 км амаль на поўдзень ад крайняга цаглянага двухпавярховага будынка, праз 30 м ад русла Нёмана і праз 1,9 км на паўночны захад ад вусця Котры. Займае злёгку нахіленую ў бок ракі пляцоўку ніжняй надпоймавай тэрасы. Цэнтральная і заходняя часткі засаджаны лесам, усходняя разворваецца пад вясковыя агароды. З паўднёвага прырэчнага боку паселішча абмежавана краем тэрасы. Прыкладныя памеры помніка каля 1,2 га (каля 150 м уздоўж цячэння ракі пры шырыні да 80 м ці лініі паўночны захад–паўднёвы ўсход, паўночны ўсход–паўднёвы захад) (мал. 1: *8*).

Раскоп плошчай 120 м^2 меў складаную канфігурацыю, размяшчаўся на вольным ад дрэў участку і выходзіў на схіл тэрасы. Культурны пласт шэрага, цёмна-шэрага колеру дасягаў магутнасці 0,8–1,0 м. Аб’ектаў не выяўлена. Знойдзены 1311 разнастайны артэфакт: крамянёвыя вырабы першаснай апрацоўкі і прылады працы, з выразным дамінаваннем скрабкоў розных тыпаў, фрагменты ляпной і кругавой керамікі, фрагменты костак [4]. Заўважаецца пэўная канцэнтрацыя, асабліва крамянёвых вырабаў першаснай і другаснай апрацоўкі, нуклеусаў, у чацвёртым пласце у межах квадратаў 17, 18, 19, 20, 24. Верагодна, тут магла быць размешчана невялікая крэмнеапрацоўчая майстэрня. Практычна адсутнічалі знаходкі на схіле тэрасы (паўднёва-заходні прырэчны край помніка).

Асноўная колькасць артэфактаў – 699 экз. – гэта фрагменты кругавога посуду, пераважна дробныя, часам пашкоджаныя сценкі, дробныя венчыкі і донныя часткі. Частка такой керамікі ўпрыгожана разнастайнымі пракрэсленымі і наразнымі арнаментамі, хвалепадобнымі матывамі. Ляпной керамікі выяўлена толькі 30 фрагментаў. Яны таксама невялікіх памераў, моцна фрагментаваныя. Вылучаюцца сценкі са штрыхоўкай, расчосамі, фрагменты грубаляпнога і падлашчонага посуду жалезнага веку [4].

Крамянёвых знаходак выяўлена 573 экз. Большасць з іх – 513 экз. – прадукты першаснага расшчаплення: абломкі, адшчэпы, пласціны. Да вырабаў з другаснай апрацоўкай адносяцца 10 разнастайных нуклеусаў, 4 сколы ажыўлення пляцоўкі нуклеусаў, адшчэп са шліфаванай сякеры, 18 рэтушаваных адшчэпаў і пласцін. Закончанымі прыладамі працы з’яўляюцца 26 крамянёвых знаходак. Сярод іх вылучаецца вялікая група з 20 скрабкоў (пераважна канцавых на адшчэпах), што паказвае на пэўную спецыялізацыю першабытнага насельніцтва, якое пражывала на паселішчы Коматава-2-ГЭС.

Папярэдне паселішча датавана мезалітам і неалітам, познім перыядам бронзавага – раннім перыядам жалезнага вякоў, эпохай ранняга і позняга сярэдневякоўя (7–1 тысячагоддзяў да н. э.; XI–XVIII стст.). Пасля будаўніцтва Гродзенскай ГЭС будзе падмывацца вадасховішчам толькі невялікая заходняя частка паселішча.

Коматава-4-ГЭС размешчана на ніжняй правабярэжнай тэрасе р. Нёман, праз 0,1 км на поўдзень ад усходняй ускраіны в. Коматава і будынка былога магазіна, праз 0,15 км на захад ад царквы, пры вусці невялікай рэчкі (правабярэжжа). Займае злёгку нахіленую ў бок ракі пляцоўку ніжняй надпоймавай тэрасы і схіл верхняй (плаўны пераход ад верхняй да ніжняй). Паўночна-заходняя частка забудавана і занята вясковымі агародамі. Па цэнтральнай раней праходзіла дарога з вёскі да Нёмана. Усходняя раней была засаджана кустарнікамі, якія пасля будаўніцтва дамбы вадасховішча ГЭС былі высечаны (у выніку выявіўся невялікі яр, па схілах якога таксама захоўваюцца рэшткі культурных напластаванняў). Прыкладныя памеры помніка – каля 1,8 га (каля 150 м уздоўж цячэння ракі пры шырыні да 120 м ці лініі паўночны захад–паўднёвы ўсход, паўночны ўсход–паўднёвы захад) (мал. 1: *9*).

У красавіку 2009 г. перад пачаткам земляных работ на непашкоджаным участку помніка быў закладзены раскоп № 1 плошчай 128 м^2 (мал. 2). На мацерыковай паверхні раскопу № 1 выяўлена звыш 10 аб’ектаў – разнастайныя ямы, паглыбленні, каменныя выкладкі, частка з якіх з’яўляецца рэшткамі гаспадарчай ці жылой пабудовы эпохі сярэдневякоўя. Атрыманы касцяны матэрыял, манеты эпохі сярэдневякоўя і новага часу, у тым ліку позненеалітычны крамянёвы наканечнік стралы (мал. 3: *1*) і каменная шліфаваная сякера бронзавага веку (мал. 3: *7*), а таксама шматлікая калекцыя разнастайных артэфактаў (2262 экз.) – крамянёвых і каменных прылад працы, ляпной і кругавой керамікі, металічных вырабаў і ўпрыгажэнняў (мал. 4: *1–2*).

Летам 2009 г. раскопкі былі працягнуты. Раскоп № 2 (120 м^2) быў размешчаны ў паўночнай частцы

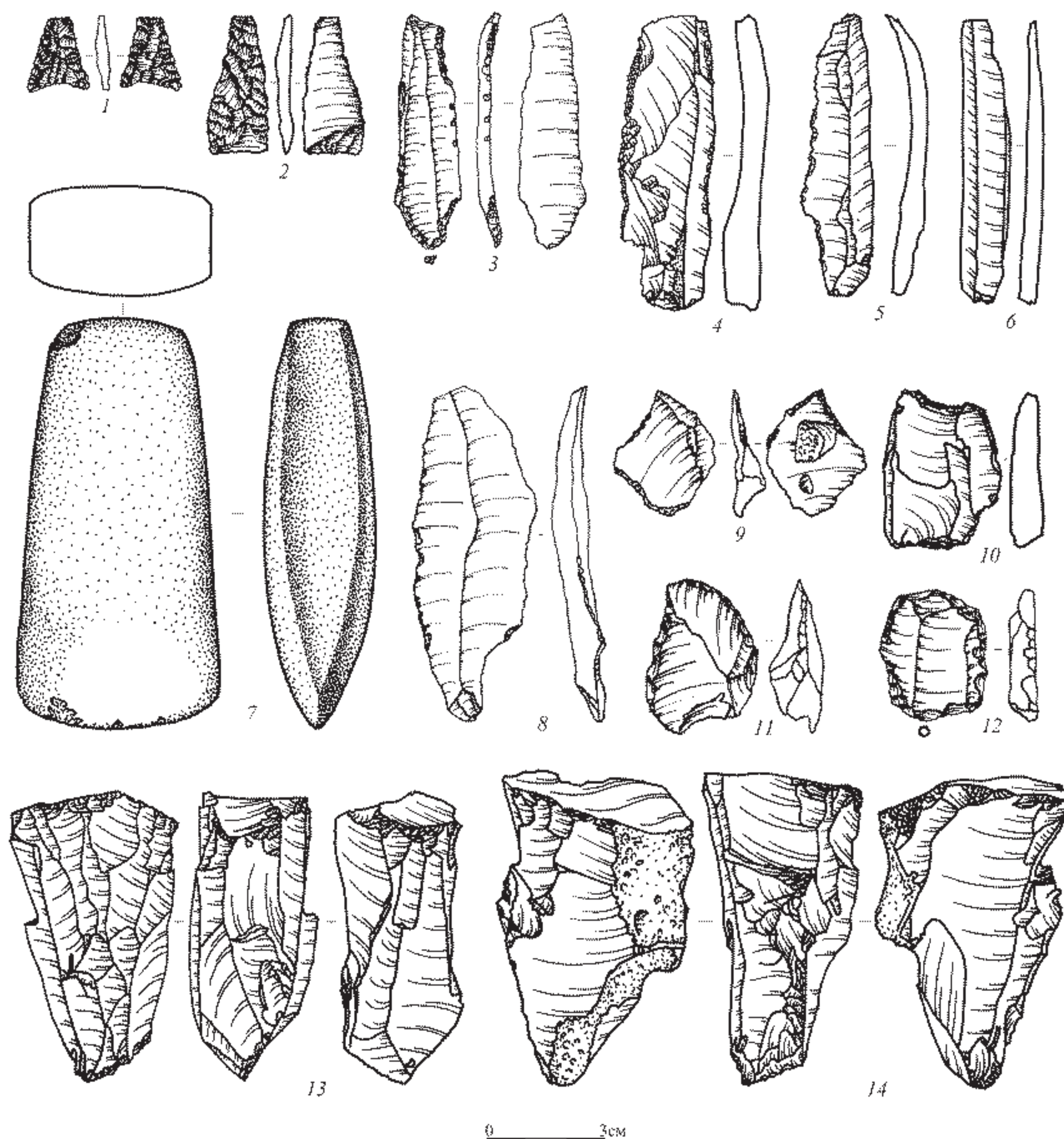
Мал. 2. Выгляд раскопу № 1 на мацерыковым узроўні. Коматава-4-ГЭС. 2009 г.

паселішча на схіле правабярэжнай тэрасы р. Нёман і даследаваны на глыбіню да 0,5–1,1 м, а раскоп № 3 (136 м^2) у цэнтральнай частцы, на якой ужо пачалі праводзіць земляныя работы па ўмацаванні берага ракі, – на глыбіню да 0,4–1,1 м. На мацерыковай паверхні ў двух раскопах зафіксавана і даследавана 35 аб'ектаў: слупавыя і гаспадарчыя ямы, агнішчы, каменныя выкладкі (верагодна, большасць эпохі сярэдневякоўя). З прычыны пашкоджання ў працэсе будаўнічых прац верхняй часткі культурнага пласта артэфактаў выяўлена менш (1015 экз. у раскопе № 2 і 872 экз. у раскопе № 3), чым у раскопе № 1.

Сярод артэфактаў вылучаны 39 індывідуальных знаходак, а таксама 27 манет ВКЛ і Рэчы Паспалітай[1]. Уражвае сваёй колькасцю і прадстаўнічасцю калекцыя крамянёвых вырабаў, як першаснай, так і другаснай апрацоўкі. У яе складзе разнастайныя адшчэпы і пласціны, абломкі, лускавінкі, канкрэцыі, сколы ажыўлення пляцовак нуклеусаў, нуклеусы (іх усяго 25 экз.). Сярод закончаных крамянёвых прылад працы і зброі маюцца вастрыі, трапецыя, яшчэ адзін трохвугольны наканечнік стралы (мал. 3: *2*), праколкі і пракруткі, цёслы і рубячыя прылады, скрабкі (найбольш прадстаўнічая калекцыя) і скрабачы, нажы, разцы, скобелі, камбінаваныя прылады (нож-скрабок, нож-разец, праколка-пракрутка), пласціны са скошаным рэтушшу канцом, адшчэпы і пласціны з участкамі падрэтушоўкі (мал. 3: *2–6, 8–14*). Для вывучэння першабытнай гісторыі рэгіёна вялікае значэнне маюць выяўленыя на помніку фрагменты ляпнога посуду позняга неаліту і бронзавага веку, у тым ліку венчыкі і арнаментаваныя сценкі, а таксама фрагменты посуду позняга бронзавага–ранняга жалезнага веку з штрыхоўкай і расчосамі.

Да эпохі сярэдневякоўя і новага часу адносяцца манеты, разнастайныя ўпрыгажэнні, пярсцёнкі, гузікі, спражкі, накладкі, цвікі, нажы і інш. (мал. 4: *1–2, 3–5*). Шматлікая і калекцыя ганчарных вырабаў ад фрагментаў тэракотавай кафлі XVII–XVIII стст. да цэглы-пальчаткі і тысяч фрагментаў разнастайнага кругавога посуду (мал. 4: *6–7*). Сярод знаходак маюцца і фрагменты шкляных вырабаў [4], вялікая

[1] Апрацавалі калекцыю манет, якая налічвае 27 адзінак, супрацоўнікі гістарычнага факультэта БДУ В. М. Сідаровіч і А. М. Плавінскі.

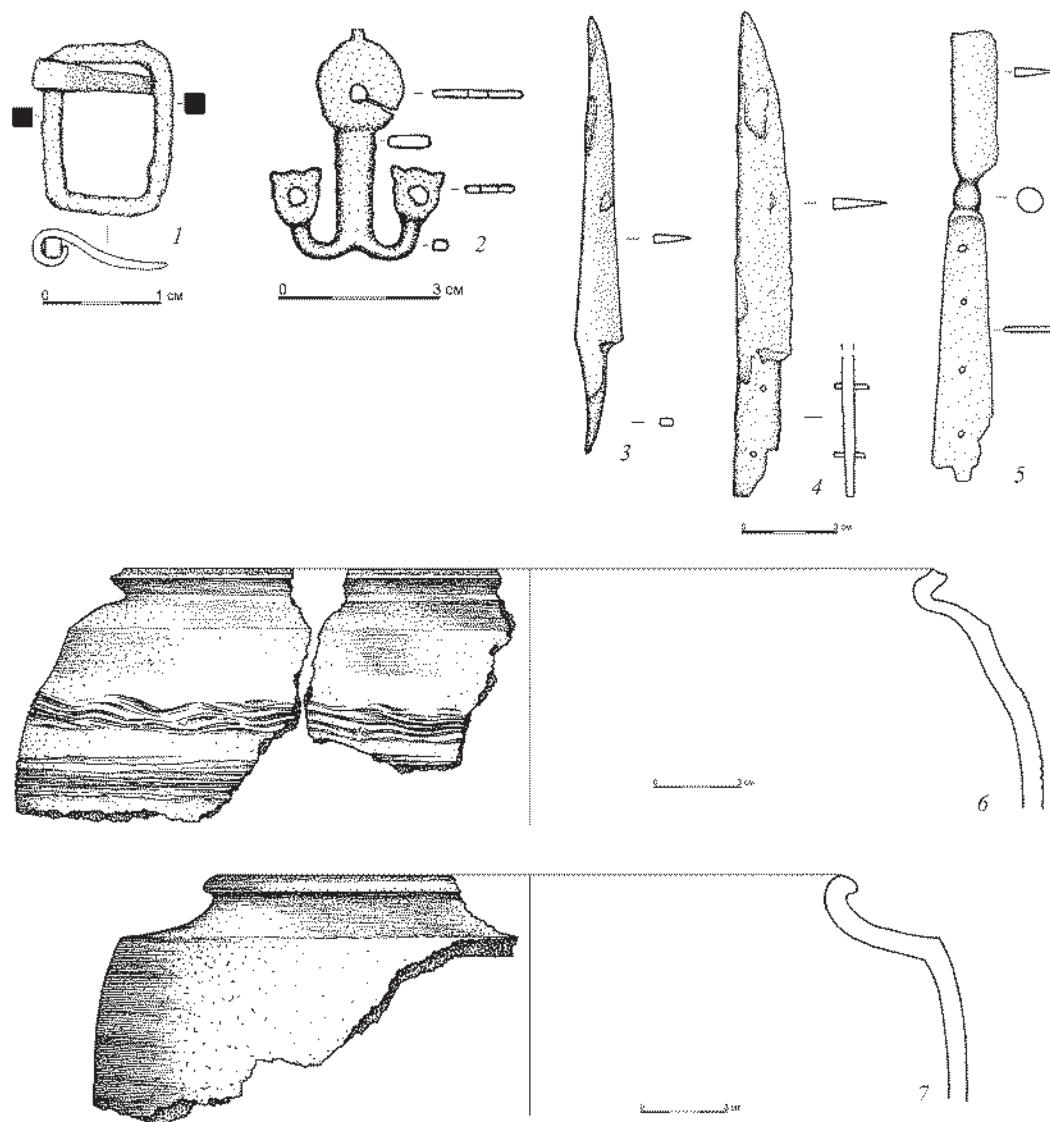
Мал. 3. Археалагічныя знаходкі: *1–6, 8–14* – крамянёвыя вырабы; *7* – каменная шліфаваная сякера-клін. Коматава-4-ГЭС. 2009 г.

колькасць фрагментаў костак[1]. Канчатковая іх інтэрпрэтацыя наперадзе, аднак можна канстатаваць, што Коматава-4-ГЭС – гэта шматкультурны помнік, які пачаў функцыянаваць у эпоху неаліту, мае выразны пласт артэфактаў кола культуры шнуравой керамікі, кароткі час існаваў у бронзавым і раннім жалезным вяках, а асаблівага росквіту як селішча дасягнуў у XVI–XVIII стст. У гэты час тут існавала карчма, дзейнічаў кірмаш, быў наладжаны перавоз праз р. Нёман [4].

[1] Поўнае вызначэнне астэалагічнай калекцыі з паселішча Коматава-4-ГЭС праведзена малодшым навуковым супрацоўнікам аддзела захавання і выкарыстання археалагічнай спадчыны Інстытута гісторыі НАН Беларусі А. А. Разлуцкай [4].

У выніку будаўніцтва Гродзенскай ГЭС большую частку паселішча пашкодзілі землянымі работамі. Яго паверхня перакрыта магутным пластом зямлі пры будаўніцтве дамбы і дарогі. Некранутым застаўся толькі вузкі ўсходні ўчастак помніка і яго паўночная частка, па якой праходзіць дарога з вёскі да ракі і якая разворваецца пад агароды [4].

Коматава-6-ГЭС размешчана на правабярэжнай надпоймавай тэрасе р. Нёман, праз 0,4 км на паўднёвы ўсход ад усходняй ускраіны вёскі Коматава і будынка былога магазіна, праз 0,4 км на поўдзень ад царквы, насупраць вясковых могілак, праз 0,65 км на паўночны захад ад вусця Котры. Займае практычна роўную пляцоўку ніжняй тэрасы, часткова засаджанай дрэвамі і маладой лесапасадкай.

Мал. 4. Археалагічныя знаходкі: *1–5* – вырабы з жалеза; *6, 7* – графічная рэканструкцыя кругавога посуду. Коматава-4-ГЭС. 2009 г.

Высотная адзнака помніка – 105,1. З паўночнага боку абмежавана невялікім ярам, пасля якога пачынаецца помнік Коматава-5-ГЭС, а таксама валападобнымі штучнымі насыпамі. З заходняга прырэчнага боку помнік абмежаваны краем тэрасы, які раней падмываўся ракой падчас паводкаў. Прыкладная плошча помніка – каля 0,9 га (каля 110 м уздоўж цячэння ракі пры шырыні да 80 м ці лініі поўнач–поўдзень, усход–захад) (мал. 1: *10*).

Летам 2009 г. помнік, пераважна яго заходнюю частку на схілах, моцна пашкодзілі «чорныя капачы». У даволі вялікіх ямах пасля іх засталася значная калекцыя крамянёвых знаходак і фрагментаў ганчарнай керамікі. Частка такіх ям была ўключана ў межы раскопу, які закладваўся на заходнім схіле тэрасы р. Нёман з мэтай вывучэння тых участкаў паселішча, якія будуць размывацца вадасховішчам. Раскоп агульнай плошчай 168 м^2 складаўся з асноўнай часткі памерамі 4 × 28 м (выцягнуты з поўдня на поўдзень уздоўж цячэння ракі) і траншэі памерамі 2 × 28 м (з захаду на ўсход). Быў даследаваны на глыбіню ад 1,0 да 1,8 м, месцамі – звыш 2,4 м. З усіх помнікаў каля в. Коматава паселішча Коматава-6-ГЭС вылучаецца найбольш складанай стратыграфіяй з магутнымі алювіяльнымі адкладамі (моцныя эразійныя працэсы), выразным пахаваным культурным пластом эпохі позняга сярэдневякоўя і новага часу (мал. 5). Менавіта з апошнімі перыядамі звязваецца большасць з выяўленых аб’ектаў: разнастайныя гаспадарчыя і слупавыя ямы, рэшткі жылых і гаспадарчых пабудоў з кухнямі, печамі і скляпеннямі, каменнымі выкладкамі і жарнавамі [4]. Знойдзена некалькі тысяч артэфактаў: крамянёвыя знаходкі першаснай апрацоўкі, розныя тыпы крамянёвых

Мал. 5. Асаблівасці стратыграфіі на прыкладзе паўночнай сценкі раскопу. Коматава-6-ГЭС. 2009 г.

прылад працы і зброі (мал. 6: *1–23*), фрагметы ляпной керамікі неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку [5, мал. 5: *6–10*], жалезныя (нажы, крэсіва, падкоўкі, пражкі і інш.) (мал. 7: *2, 3, 5–8*) і касцяныя («жужалкі») вырабы (мал. 7: *4*), медная манета, фрагменты тэракотавай і зялёнапаліванай кафлі (мал. 7: *9, 10*). Асабліва прадстаўнічымі з'яўляюцца калекцыя кругавой керамікі (мал. 7: *11–14*), у тым ліку практычна цэлая пасудзіна, а таксама фрагменты костак, асноўная колькасць якіх выяўлена ў межах кухні жылой пабудовы, верагодна, XVII–XVIII стст[1].

Атрыманая калекцыя артэфактаў дазваляе датаваць помнік Коматава-6-ГЭС мезалітам (яніславіцкая культура), неалітам (нёманская і культура шнуравой керамікі), бронзавым (тшцінецкая культура) і раннім жалезным вякамі, сярэдневякоўем і новым часам (XI–VIII стст.). Асаблівы росквіт помніка (селішча) прыпадае на XVII–XVIII стст.

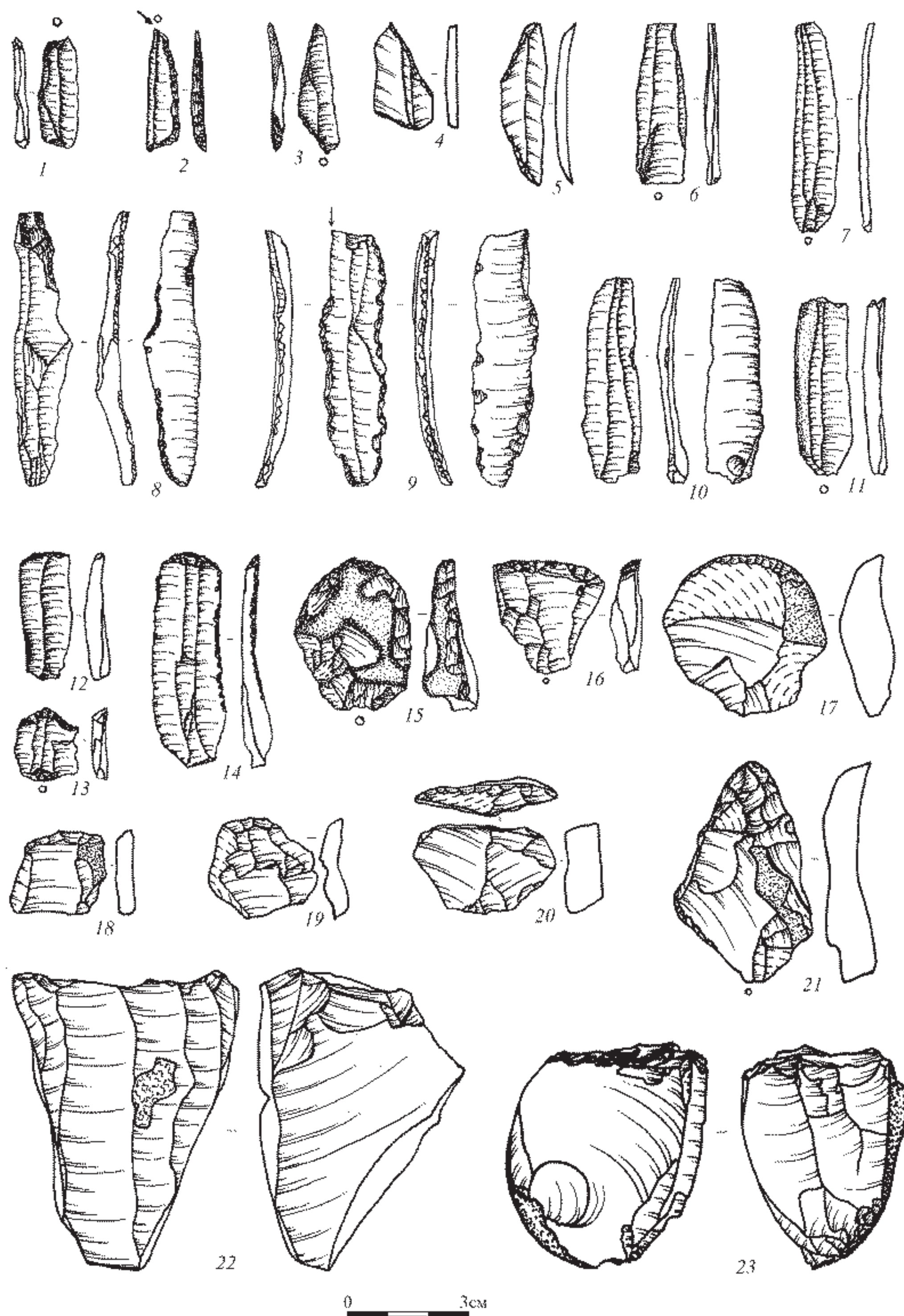
Пасля будаўніцтва Гродзенскай ГЭС паселішча не будзе затоплена вадасховішчам.

Археалагічны комплекс каля в. Пужычы, Абухаўскі сельвыканкам, Гродзенскі раён. У 1957–1958 гг. экспедыцыя Славяна-Літоўскага атрада Прыбалтыйскай экспедыцыі (Н. М. Гурына, Л. С. Клейн) выявіла на левым беразе р. Котра і правым беразе р. Нёман у ваколіцах і на тэрыторыі самой в. Пужычы некалькі пунктаў з крамянёвымі матэрыяламі каменнага веку і ганчарнай керамікай эпохі сярэдневякоўя [2]. Так, за 0,8 км на паўднёвы захад ад вёскі на мысе на плошчы памерамі 200 × 180 м былі знойдзены фінальна-палеалітычныя наканечнікі стрэл свідэрскага тыпу, канцавыя скрабкі на пласцінах, разцы і іншыя крамянёвыя вырабы. Раскопкі на іх не праводзіліся.

У 2003 г. у час абследавання зоны будаўніцтва Гродзенскай ГЭС былі лакалізаваны два помнікі: Пужычы-1-ГЭС і Пужычы-2-ГЭС [1].

Разбураная стаянка 1 і крэмнеапрацоўчая майстэрня неаліту і бронзавага веку размешчаны праз 1,2 км на захад ад вёскі, праз 300 м уверх па цячэнні р. Нёман ад вусця р. Котра, на паласе высокага поплаву, праз 10–15 м ад берага ракі. На

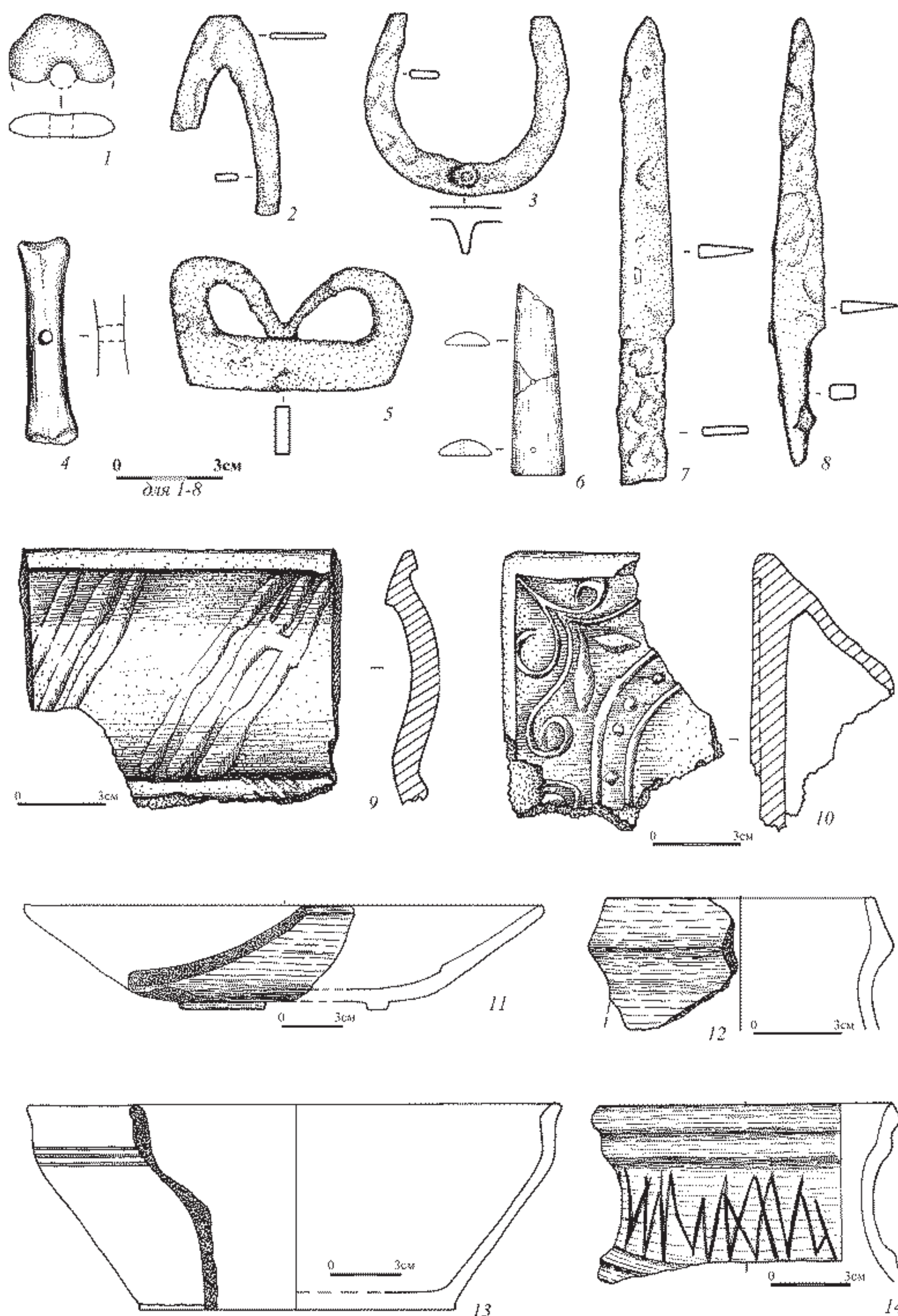
[1] Поўнае вызначэнне астэалагічнай калекцыі з паселішча Коматава-4-ГЭС праведзена малодшым навуковым супрацоўнікам аддзела захавання і выкарыстання археалагічнай спадчыны Інстытута гісторыі НАН Беларусі А. А. Разлуцкай [4].

Мал. 6. Крамянёвыя вырабы *(1–23)*. Коматава-6-ГЭС. 2009 г.

працягу 0,30–0,35 км сустракалася невялікіая колькасць расшчапаных крэменяў (адшчэпы, пласціны, луска, абломкі). У 2009 г. без папярэдняга ўзгаднення з археолагамі пачаліся земляныя работы па будаўніцтве ложа вадасховішча, і помнік быў цалкам знішчаны. На паверхні ўдалося сабраць толькі невялікую калекцыю з крамянёвых канкрэцый, абломкаў, адшчэпаў і пласцін, нуклеуса [4, 7].

Пашкоджаная стаянка Пужычы-2-ГЭС размешчана праз 1,0 км уверх па цячэнні р. Нёман ад вусця р. Котра, праз 350 м на поўнач ад рачнога вострава, на краі надпоплаўнай правабярэжнай тэрасы (мал. 1: *11*). Плошча мае памеры каля 200 × 30 м.

Мал. 7. Археалагічныя знаходкі: *1* – каменныя вырабы; *2, 3, 5–8* – вырабы з жалеза; *4* – вырабы з косці; *9, 10* –кафля (фрагменты); *11–14* – графічная рэканструкцыя кругавога посуду. Коматава-6-ГЭС. 2009 г.

У 2009 г., пасля таго, як былі распачаты земляныя працы па выкарчоўцы лесу ў ложы вадасховішча, В. Л. Лакіза даследаваў 80 м^2 [4]. У раскопе прасочваліся рэшткі культурнага пласта жаўтаватага, жаўтавата-шэрага колеру таўшчынёй да 0,5–0,7 м, які пераходзіў у дробназярністы светла-жоўты мацярык. Аб’ектаў на мацерыковым узроўні не зафіксавана. Усяго падчас раскопак знойдзены толькі 641 артэфакт (разам з пад’ёмным матэрыялам – 721). Археалагічныя знаходкі на плошчы раскопу размяркоўваліся нераўнамерна – ад поўнай адсутнасці да значнай канцэнтрацыі ў асобных квадратах. Адзначаецца высокі працэнт гатовых крамянёвых прылад працы.

Асноўная колькасць артэфактаў – 712 экз. – гэта крамянёвыя знаходкі. Многія з іх патынізаваныя. Большасць з іх – 592 экз. – прадукты першаснага расшчаплення: абломкі, адшчэпы, пласціны, некаторыя з якіх пабывалі ў агні (абпалены). Да вырабаў з другаснай апрацоўкай адносяцца 10 разнастайных нуклеусаў і іх фрагментаў, 2 сколы ажыўлення пляцоўкі нуклеусаў, 5 часткова рэтушаваных пласцін і 23 адшчэпы з участкамі падрэтушоўкі. Закончанымі прыладамі працы з'яўляюцца 80 крамянёвых знаходак. Сярод іх маюцца рубячыя прылады, нажы на пласцінах, праколкі, пракруткі, разцы, скобелі, скрэблы, вастрыё, трапецыя. Найбольшую колькасць вырабаў складаюць разнастайныя скрабкі на адшчэпах і пласцінах – усяго 43 экз. Асобную групу складаюць камбінаваныя прылады працы – скрэбла-разец, разец-скрабок, пракрутка-скрабок. У калекцыі маецца трохвугольны наканечнік стралы. Вельмі важна, што ўпершыню для гэтага помніка выяўлена і некалькі фрагментаў ляпной керамікі (7 экз.). Усе яны з мінеральнымі дамешкамі ў цесце, без арнаменту, датаваны позьнанеалітычным часам [7].

Атрыманы матэрыял дазваляе датаваць помнік фінальным палеалітам, мезалітам, познім неалітам (верагодна, кола культуры шнуравой керамікі).

Помнік моцна пашкоджаны. Пасля будаўніцтва Гродзенскай ГЭС ён будзе амаль поўнасцю затоплены вадасховішчам.

Археалагічны комплекс каля в. Славічы, Капцёўскі сельвыканкам, Гродзенскі раён. У 50-я гады XX ст. Славяна-Літоўскім атрадам Прыбалтыйскай археалагічнай экспедыцыі на ўскраіне в. Славічы пры ўпадзенні ручая ў р. Нёман (левы бераг) выяўлены помнік, на якім сабрана калекцыя ляпной штрыхаванай і шурпатай керамікі, фрагменты кругавога посуду. У 1999 г. В. С. Абухоўскім і В. Л. Лакізам уніз па цячэнні ракі ад вёскі бліжэй да першых дамоў дачнага пасёлка на верхняй тэрасе р. Нёман зафіксавана яшчэ адна стаянка каменнага веку з нешматлікімі крамянёвымі вырабамі. У 2003 г. у час абследавання зоны будаўніцтва Гродзенскай ГЭС лакалізаваны яшчэ два помнікі – Славічы-1-ГЭС і Славічы-2-ГЭС [1, 6].

Славічы 1-ГЭС размешчаны на трох выступах надпоймавай левабярэжнай тэрасы р. Нёман, праз 0,1 км на ўсход ад паўднёвай ускраіны вёскі Славічы, на поўдзень ад высакавольтнай лініі электраперадачы. Даўжыня стаянкі ў цэлым – каля 150 м, шырыня – каля 30 м. Ад краю тэрасы да рачнога берага – каля 40–50 м (мал. 1: *2*).

У 2009 г. помнік даследаваны аўтарам двума раскопамі на агульнай плошчы 208 м^2 [4]. Стратыграфія помніка даволі складаная і характэрна для многіх паселішчаў Гродзенскага рэгіёна, даследаваных у зоне будаўніцтва ГЭС (Коматава-6-ГЭС, Кавальцы-1-ГЭС, Берагавы-1-ГЭС і інш.) (мал. 8). Адразу пад дзёрнам

Мал. 8. Выгляд раскопу № 1 на мацерыковым узроўні. Славічы-1-ГЭС. 2009 г.

і пад глебай пачынаўся розны па таўшчыні (часам амаль да 1,0 м) навеяных і намытых алювіяльных і дэлювіяльных адкладаў светла-шэрага, жаўтаватага колеру. Пад ім быў пахаваны цёмна-шэры культурны пласт эпохі сярэдневякоўя, пад якім ў жоўта-шэрым, жаўтаватым культурным пласце былі змешчаны артэфакты каменнага, бронзавага і жалезнага вякоў. Усяго ў раскопе № 1 выяўлена 1440 рухомых артэфактаў, а ў раскопе № 2 – 1070 знаходак. Такім чынам агульная колькасць выяўленых на помніку артэфактаў склала 2510 экз. Асноўная колькасць знаходак прыпадае на пласт пахаванай глебы і ніжэй, ці на пласты 3, 4 і 5. Напрыклад, у раскопе № 1 у пласце 3 было знойдзена 1092 экз., у пласце 4 – 208, у пласце 5 – 106 экз. У раскопе № 2 у пласце 3 знайшлі 350 экз., у пласце 4 – 499, у пласце 5 – 168, у пласце 6 – 36 экз. У складзе калекцыі маюцца крамянёвыя вырабы першаснай і другаснай апрацоўкі, адбойнікі, нуклеусы і іх фрагменты, разнастайныя катэгорыі прылад працы і зброі, крамянёвая сыра-

Мал. 9. Археалагічныя знаходкі: *1–3* – крамянёвыя вырабы; *4* – глінянае праселка; *5* – жалезная спражка; *6* – ляпны посуд (графічная рэканструкцыя). Славічы-2-ГЭС. 2009 г.

віна (ад фінальнага палеаліту, мезаліту, да неаліту і бронзавага веку). Даволі прадстаўнічай з'яўляецца калекцыя керамічных вырабаў: ляпной керамікі позняга бронзавага і ранняга жалезнага веку (з традыцыямі культуры штрыхаванай керамікі ?), ганчарнай керамікі XVI–XVIII стст. Асаблівую каштоўнасць маюць жалезная спражка (тып D1 па Madyda-Legutko) (мал. 9: *5*) і праселка з шырокай адтулінай рымскага часу I–IV стст. (мал. 9: *4*) [4, 7].

Атрыманая калекцыя артэфактаў дазваляе датаваць помнік Славічы-1-ГЭС фінальным палеалітам, мезалітам, неалітам і бронзавым векам, жалезным векам (Рымскі час), сярэдневякоўем і новым часам (9–1 тысячагоддзямі да н. э.; I–IV і XVI–XVII ст.).

Пасля будаўніцтва ГЭС вадасховішчам будзе падмывацца толькі прырэчны ўсходні край помніка. Большая яго частка будзе захавана ад разбурэння і можа разглядацца як даволі перспектыўная для будучых археалагічных даследаванняў.

Славічы-2-ГЭС размешчана на надпоймавай левабярэжнай тэрасе р. Нёман з рэперам БГВХ-265, праз 0,1 км на ўсход ад цэнтральнай часткі вёскі Славічы і праз 0,15–0,20 км на паўночны ўсход ад гаспадарчых пабудоў, праз 0,4 км на поўнач ад стаянкі Кавальцы-1-ГЭС. Займае практычна роўную (часам злёгку нахіленую ад вёскі ў бок ракі) пляцоўку ніжняй тэрасы р. Нёман, якая месцамі пераразаецца кароткімі і глыбокімі ярамі. Абмежавана з поўначы ярам (пасля якога пачынаецца помнік Славічы-1-ГЭС), з захаду і ўсходу – краямі тэрасы. На поўдні даходзіць да яшчэ аднаго яра, па якому праходзіць дарога з вёскі да р. Нёман. Прыкладныя памеры – да 0,56 га (да 160 м на 40 м – па лініі поўнач–поўдзень, захад–усход) (мал. 1: *2*).

У 2009 г. помнік даследаваны аўтарам трыма раскопамі на агульнай плошчы 168 м^2 [4]. Усе раскопы закладзены бліжэй да края тэрасы (прырэчнай яе часткі), якая ў далейшым будзе падмывацца вадасховішчам ГЭС. Стратыграфія на помніку ў абагуленым выглядзе нагадвае стратыграфію паселішча Славічы-1-ГЭС і шэрагу іншых помнікаў Панямоння (напрыклад, Кавальцы-1-ГЭС, Берагавы-1-ГЭС, Каматава-6-ГЭС). Пад дзёрнам пачынаўся розны па магутнасці пласт алювіяльных і дэлювіяльных наносаў, пад якім захаваўся пласт пахаванай глебы са знаходкамі (пераважна сярэдневяковымі). Пад ім ў жоўта-шэрым пяску да глыбіні ад 0,8 да 1,4–1,6 м сустракаліся артэфакты каменнага, бронзавага і жалезнага вякоў. На плошчы раскопаў на мацерыковым узроўні зафіксаваны і даследаваны 14 аб'ектаў: розныя па памерах і глыбіні ямы. Усяго ў раскопе № 1 выяўлена 466 рухомых артэфактаў, у раскопе № 2 – 1713 знаходак, а ў раскопе № 3 – 1027 экз. Такім чынам, агульная колькасць выяўленых на помніку артэфактаў склала 3206 экз. У складзе калекцыі маюцца крамянёвыя вырабы першаснай і другаснай апрацоўкі, адбойнікі, нуклеусы і іх фрагменты (мал. 9: *2*), разнастайныя катэгорыі прылад працы і зброі (нажы, скрабкі, разцы, рубячыя прылады) (мал. 9: *3*), крамянёвая сыравіна (канкрэцыі і абломкі), нарыхтоўкі прылад працы (мал. 9: *1*), якія маюць аналогіі сярод характэрных для Панямоння культур ад фінальнага палеаліту да бронзавага веку. Яшчэ больш прадстаўнічай, чым на суседнім помніку, з'яўляецца калекцыя керамічных вырабаў, асабліва ляпной керамікі эпохі неаліту, позняга перыяду бронзавага веку (мал. 9: *6*), ранняга жалезнага веку (з традыцыямі культуры штрыхаванай керамікі ?), верагодна, Рымскага часу. Кругавая кераміка адносіцца да эпохі сярэдневякоўя і новага часу (XV–XVIII стст.) [4, 7].

Атрыманая калекцыя артэфактаў дазваляе датаваць помнік Славічы-2-ГЭС фінальным палеалітам, мезалітам, неалітам і бронзавым векам, жалезным векам, у тым ліку Рымскім часам, сярэдневякоўем і новым часам (9–1 тысячагоддзямі да н. э.; I–IV і XV–XVII ст.).

Пасля будаўніцтва ГЭС вадасховішчам таксама будзе падмывацца толькі прырэчная ўскраіна помніка. Пераважная яго частка застаецца непарушанай і можа разглядацца як даволі перспектыўная для новых археалагічных даследаванняў.

* * *

Такім чынам, у 2009 г. у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман рознымі па маштабе даследаваннямі (раскопкамі і наглядам) былі ахоплены 15 шматкультурных помнікаў (11 з іх знаходзіліся пад непасрэдным навуковым кіраўніцтвам аўтара) (мал. 1). Выяўлены дзесяткі тысяч артэфактаў, сярод якіх крамянёвыя наканечнікі стрэл, скрабкі, разцы, сякеры, фрагменты ляпнога і кругавога посуду, вырабы з каляровага металу і жалеза, разнастайныя і розначасовыя манеты. Даследаваныя паселішчы атрыманыя матэрыялы датаваны фінальным палеалітам, мезалітам, неалітам, бронзавым і жалезным вякамі, эпохай сярэдневякоўя і новага часу. Так, новыя матэрыялы па неаліту і бронзаваму веку выяўлены на паселішчах Каматава-1А-ГЭС, Каматава-2-ГЭС, Каматава-4-ГЭС, Каматава-6-ГЭС, Пужычы-2-ГЭС, Славічы-2-ГЭС. Раней невядомыя матэрыялы жалезнага веку знойдзены на помніках Каматава-2-ГЭС, Славічы-1-ГЭС, Славічы-2-ГЭС. Магутныя культурныя напластаванні эпохі сярэдневякоўя і новага часу маюцца на помніках Каматава-4-ГЭС і Каматава-6-ГЭС. Пры гэтым несумненна, што кожны з даследаваных помнікаў заслугоўвае падрабязнага аналізу і ўвядзення ў навуковы зварот у асобных артыкулах.

Літаратура

1. Археалагічнае абследаванне ўзбярэжжаў Нёмана ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС / В. С. Абухоўскі [і інш.] // Гіст.-археалаг. зб. – № 19. – Мінск, 2004. – С. 272–273.

2. Гуревич, Ф. Д. Древности Белорусского Понеманья / Ф. Д. Гуревич. – М. ; Л., 1962.

3. Лакіза, В. Л. Коматава / В. Л. Лакіза // Археалогія Беларусі: у 2 т. – Мінск : БелЭН, 2009. – Т. 1. – С. 458–459.

4. Лакіза, В. Л. Справаздача № 3 аб выкананні навуковых археалагічных даследаванняў (раскопак і нагляду) на помніках археалогіі Коматава-1А-ГЭС, Коматава-1-ГЭС, Коматава-2-ГЭС, Коматава-3-ГЭС, Коматава-4-ГЭС, Коматава-6-ГЭС, Пужычы-1-ГЭС, Пужычы-2-ГЭС, Александрова-1-ГЭС, Александрова-2-ГЭС, Славічы-1-ГЭС, Славічы-2-ГЭС, Кавальцы-4-ГЭС у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС на р. Нёман у 2009 годзе / ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Мінск, 2010.

5. Лакіза, В. Л. Новыя помнікі неаліту і бронзавага веку Беларускага Панямоння ў зонах новабудоўляў. Папярэднія вынікі даследаванняў / В. Л. Лакіза // Na rubieżu kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesą epoką brązu / pod red. U. Stankiewicz, A. Wawrusiewicza. – Białystok : Instytucja Kultury Wojewodztwa Podlaskiego, 2011. – С. 195–205.

6. Лакіза, В. Л. Славічы / В. Л. Лакіза // Археалогія Беларусі: у 2 т. – Мінск : БелЭН імя Петруся Броўкі, 2011. – Т. 2. – С. 298–299.

7. Лакіза, В. Л. Пужычы / В. Л. Лакіза // Археалогія Беларусі: у 2 т. – Мінск : БелЭН імя Петруся Броўкі, 2011. – Т. 2. – С. 233.

В. Л. Лакіза, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, загадчык аддзела археалогіі першабытнага грамадства, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Археалагічныя даследаванні ў зонах новабудоўляў на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 2009–2010 гадах

За апошнія гады значна павялічылася колькасць археалагічных даследаванняў у зонах новабудоўляў па ўсёй тэрыторыі Беларусі. Можна канстатаваць, што пэўныя артыкулы ў заканадаўстве Рэспублікі Беларусь[1] у вобласці аховы гісторыка-культурнай спадчыны паступова ўспрымаюцца і выконваюцца заказчыкамі будаўнічых работ і пачынаюць прыносіць свае станоўчыя вынікі, у першую чаргу ў галіне беларускай археалагічнай навукі. Вельмі важна, што комплексныя навуковыя даследаванні акрамя гарадскіх цэнтраў, развіццё якіх адбываецца асабліва хуткімі тэмпамі, ахапіла і іншыя рэгіёны – шматлікія ўчасткі земляных работ і тэрыторыі, дзе праводзяцца будаўніцтва аўтадарог, чыгунак і мастоў, газа- і нафтаправодаў, гідраэлектрастанцый і інш. Прыкладамі гэтаму з'яўляюцца шырокамаштабныя даследаванні ў зонах будаўніцтва Гродзенскай ГЭС, Полацкай ГЭС, Беларускай АЭС і аб'ектаў яе інфраструктуры[2] [2–9].

Падкрэслім, што на заканадаўчым узроўні рэгламентуюцца не толькі пытанні аховы помнікаў археалогіі, якія ўжо ўключаны у «Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь», а таксама выяўленне новых археалагічных аб'ектаў і недапушчэння выпадкаў іх разбурэння ў час правядзення будаўнічых работ. Спачатку на этапе праектных вышукаў, а ў далейшым на этапе непасрэднага будаўніцтва прадугледжваецца іх вывучэнне спецыялістамі-археолагамі, а на Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, як на асноўную арганізацыю па вывучэнні помнікаў археалогіі ў Рэспубліцы Беларусь, ускладзена функцыя распрацоўкі мер па ахове археалагічных аб'ектаў у зонах новабудоўляў.

Пры гэтым усе зацікаўленыя бакі (юрыдычныя і фізічныя асобы, заказчыкі будаўнічых работ, археолагі, метадысты па ахове гісторыка-культурнай спадчыны ў раёнах) павінны ведаць наступную аксіёму – асноўныя мерапрыемствы па ахове аб'ектаў археалогіі ў зонах новабудоўляў праводзяцца да пачатку інтэнсіўных земляных работ (1–2 этапы).

На першым этапе (папярэднія работы) ажыццяўляецца вывучэнне археалагічнай і гістарычнай літаратуры і архіўнай дакументацыі, музейных матэрыялаў, якія маюць дачыненне да тэрыторыі абследавання. Затым праводзіцца суцэльнае абследаванне тэрыторыі будаўніцтва паводле будаўнічага праекта (візуальная разведка ці пошукі археалагічных аб'ектаў, павярховыя зборы матэрыялаў, фотафіксацыя, шурфоўка, зачыстка агаленняў і інш.). У выніку вызначаюцца дакладныя межы ўжо вядомых помнікаў, устанаўліваюцца іх асаблівасці, выяўляюцца новыя археалагічныя аб'екты. У далейшым гэта ўплывае на методыку даследавання помнікаў археалогіі, маштабы і кошт затрат, неабходных для іх вывучэння і захавання археалагічнай спадчыны. Абавязковым завяршэннем навуковых даследаванняў з'яўляюцца камеральная апрацоўка атрыманых матэрыялаў і падрыхтоўка абагульняючай археалагічнай справаздачы.

На другім этапе праводзяцца ахоўныя навуковыя раскопкі на помніках археалогіі, якія трапляюць у зону земляных і будаўнічых работ. Пры гэтым патрабаванні да методыкі даследаванняў (практычна не адрозніваецца ад методыкі раскопак, якая звычайна выкарыстоўваецца для вывучэння тых ці іншых помнікаў, аднак мае большую залежнасць ад аб'ектыўных і суб'ектыўных фактараў), абавязковай камеральнай апрацоўкі атрыманых матэрыялаў і якасці падрыхтоўкі навуковай справаздачы асабліва жорсткія, рэгламентуюцца нарматыўнымі дакументамі[3] і кантралююцца на некалькіх узроўнях, ад рэцэнзавання ў адпаведных аддзелах археалогіі да «Палявога камітэта» Інстытута гісторыі НАН Беларусі.

Яшчэ адзін этап археалагічных даследаванняў, які праводзіцца пры неабходнасці ці часам пры немагчымасці ажыццяўлення стацыянарных ахоўных раскопак, – гэта археалагічны нагляд за будаўнічымі і землянымі работамі, якія немагчыма адкласці ці перанесці і якія закранаюць ахоўныя межы помнікаў археалогіі.

Прадставім першыя вынікі праведзеных у 2009–2010 гг. даследаванняў у зонах новабудоўляў на тэ-

[1] Закон Рэспублікі Беларусь ад 9 студзеня 2006 г. № 98-З «Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны», Пастановы Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 22 мая 2002 г. № 651 «Палажэнне аб ахове археалагічных аб'ектаў пры правядзенні земляных і будаўнічых работ» і ад 15 чэрвеня 2006 г. № 762 «Аб некаторых пытаннях аховы гісторыка-культурнай спадчыны».

[2] У дадзеным выпуску гл. артыкулы В. Л. Лакізы, Міх. М. Чарняўскага, А. М. Плавінскага, З. А. Харытановіч аб раскопках ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС; М. В. Клімава пра даследаванні ў Полацку і ў зоне будаўніцтва Полацкай ГЭС; З. А. Харытановіч і сумесны артыкул В. Л. Лакізы, Э. М. Зайкоўскага, З. А. Харытановіч і Макс. М. Чарняўскага пра даследаванні ў зоне будаўніцтва Беларускай АЭС.

[3] «Інструкцыя аб парадку выдачы Дазволаў на выкананне археалагічных разведак і раскопак, іх правядзенні, састаўленні справаздач па праведзеных работах», зацверджаная Пастановай Бюро Прызідыума НАН Беларусі ад 12.05.2006 г. № 246.

рыторыі Баранавіцкага і Ляхавіцкага раёнаў Брэсцкай вобласці, Свіслацкага і Гродзенскага раёнаў Гродзенскай вобласці, якія праводзіліся пад кіраўніцтвам аўтара.

Археалагічныя даследаванні ў зоне будаўніцтва аб'екта «Аўтамабільная дарога Р-4 Баранавічы–Ляхавічы. Абход г. Баранавічы», 2009 г. Згодна з праектам будаўніцтва (заказчык ДП «Белдзіпрадар»), новая аўтадарога вакол г. Баранавічы працягласцю звыш 10 км павінна праходзіць каля вёсак Скарчава, Дубава, Лаўрыновічы, Гірава Баранавіцкага раёна, Літва Ляхавіцкага раёна і злучыць паміж сабой шашу Стаўбцы–Баранавічы (Р2) і шашу Баранавічы–Ляхавічы (Р4) (мал. 1).

Папярэднія гісторыка-архіўныя і бібліяграфічныя пошукі паказалі: нягледзячы на тое, што ў цэлым Баранавіцкі і Ляхавіцкі раёны дастаткова багатыя на разначасовыя і рознакультурныя археалагічныя помнікі, непасрэдная тэрыторыя новабудоўлі выглядае як своеасаблівая «белая пляма». Самі ж названыя вёскі ў пераважнай большасці ўзніклі, верагодна, у XIX ст. Напрыклад, вядома, што в. Скарчава ўпамінаецца ў дакументах у 1889 г. пад назвай Плябанская Слабада. На пачатку XX ст. яна ўваходзіла ў межы Сталовіцкай воласці Навагрудскага павета, налічвала 145 двароў і 740 жыхароў. Вёска Дубава ў 1880 г. мела 67 двароў і 610 жыхароў, у пачатку XX ст. – ужо 130 двароў і 960 жыхароў. Побач з вёскай знаходзіўся маёнтак князя Сяргея Трубяцкога. У 1906 г. тут было адкрыта народнае вучылішча. Кароткая інфармацыя пра в. Гірава і в. Лаўрыновічы маецца толькі на пачатак XX ст. [4].

Для зручнасці правядзення суцэльнага абследавання тэрыторыі будучага будаўніцтва ўся траса аўтадарогі была падзелена на некалькі ўмоўных участкаў: ад асфальтавай шашы Стоўбцы–Баранавічы (Р2) каля в. Скарчава да жалезнай дарогі Мінск–Баранавічы–Брэст; ад названай жалезнай дарогі праз ваколіцы в. Дубава да асфальтавай шашы Баранавічы–Нясвіж (Р91); ад згаданай дарогі ў ваколіцах в. Гірава да асфальтавай шашы Баранавічы–Ляхавічы (Р4) паміж г. Баранавічы і в. Літва. На кожным з іх было праведзена візуальнае абследаванне мясцовасці, пошукі і зборы пад'ёмнага археалагічнага матэрыялу. Асаблівая ўвага звярталася на палявыя дарогі і раз'езджаныя ўчасткі абапал засаджаных палёў, на меліярацыйныя каналы, на разараныя і незасаджаныя ўчасткі будучага будаўніцтва аўтадарогі, абследаваліся пясчаныя кар'еры, агаленні, выемкі грунта.

У выніку візуальнага абследавання археалагічных аб'ектаў на трасе аўтадарогі не выяўлена. Аднак, улічваючы некаторыя ландшафтныя асаблівасці тэрыторыі будучых земляных работ, у тым ліку наяўнасць невялікіх (меліярыраваных) рачулак, прытокаў р. Шчара, былі вызначаны пяць месцаў для больш дэтальнага вывучэння мясцовасці метадам шурфоўкі[1].

Усяго даследаваны пяць шурфоў агульнай плошчай 50 м^2: каля в. Скарчава (шурф № 1, 4 м^2, аб'ектаў не выяўлена, 3 фрагменты кругавой керамікі) (мал. 1), каля в. Дубава (шурф № 2, 16 м^2, аб'ектаў не выяўлена, 2 фрагменты кругавой керамікі; шурф № 3, 1 м^2, аб'ектаў не выяўлена, без знаходак; шурф № 5, 25 м^2, аб'ектаў не выяўлена, 1 выраб з жалеза і 13 фрагментаў кругавой керамікі) (мал. 1), каля в. Гірава (шурф № 4, 4 м^2, аб'ектаў не выяўлена, без знаходак). Найбольш прадстаўнічая калекцыя артэфактаў выяўлена ў шурфе № 5. Аднак адсутнасць сярод керамічных матэрыялаў венчыкаў ускладняе дакладнае іх датаванне. Мяркуючы па характару фармоўкі гліны і якасці абпалу, кераміка можа быць датавана новым часам (на поле каля в. Дубава магла трапіць выпадкова, падчас сельскагаспадарчых работ) [4].

Такім чынам, на падставе вывучэння архіўных і фондавых крыніц, палявых даследаванняў (разведкі і шурфоўкі) для Заказчыка было зраблена наступнае заключэнне: непасрэдна ў зоне праектуемага будаўніцтва аб'екта «Аўтамабільная дарога Р-4 Баранавічы–Ляхавічы. Абход г. Баранавічы» помнікаў археалогіі, на якіх патрэбна праводзіць дадатковыя археалагічныя даследаванні (раскопкі ці нагляд), не знойдзена.

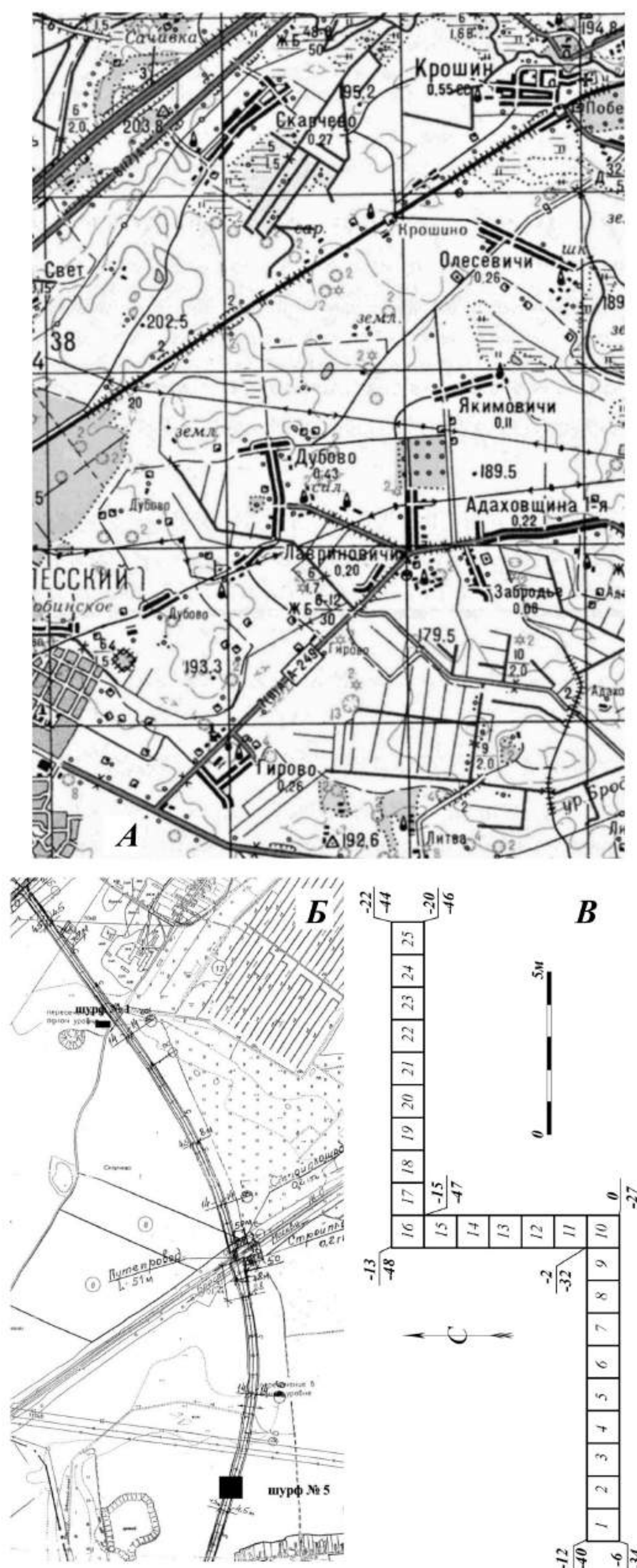
Археалагічныя даследаванні ў зоне будаўніцтва аб'екта «Абход НП "Белавежская пушча" на ўчастку Ваўкаставец–Свіслач», 2010 г. У сувязі з выкананнем пратакола даручэнняў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 03.10.2009 г. па будаўніцтве «Аўтамабільнай дарогі "Абход тэрыторыі Нацыянальнага парка "Белавежская пушча" на ўчастку Валкаставец–Свіслач» на тэрыторыі Брэсцкай[2] і Гродзенскай абласцей распачаліся работы па будаўніцтву новых і рэканструкцыі ўжо існуючых аўтадарог (мал. 2, *А*). Абследаванні на ўчастках будаўніцтва новай аўтадарогі ад мяжы Брэсцкай і Гродзенскай абласцей (в. Груск) да в. Алісевічы Свіслацкага раёна і рэканструкцыі аўтадарогі Р-47 Свіслач–Поразава (заказчык РУП «Гроднааўтадар») былі праведзены ў 2010 г. аўтарам[3] (мал. 2, *А*) [6, 7].

Тэрыторыю сучаснага Свіслацкага раёна Гродзенскай вобласці нельга адносіць да тых рэгіёнаў Беларусі, якія дастаткова добра абследаваны і вы-

[1] У даследаваннях прымалі ўдзел В. І. Кошман, З. А. Харытановіч, А. Ю. Ткачоў.

[2] У даследаваннях у зоне будаўніцтва аўтадарогі вакол Белавежскай пушчы, шурфоўцы, раскопках, наглядзе ўдзельнічалі А. А. Башкоў, В. Г. Белявец, В. Л. Лакіза, А. Ю. Ткачоў, былі задзейнічаны студэнты БрДУ імя А. С. Пушкіна, магістрант БДУ В. У. Ашэйчык.

[3] У абследаванні асобных участкаў дадзенага будаўніцтва таксама прымалі ўдзел Макс. М. Чарняўскі і З. А. Харытановіч.

Мал. 1. Карта тэрыторыі будаўніцтва аб’екта «Аўтамабільная дарога Р-4 Баранавічы–Ляхавічы. Абход г. Баранавічы» *(А)*; адзін з участкаў будаўніцтва аўтадарогі паміж в. Скарчава і в. Дубава з лакалізацыяй шурфоў № 1 і № 5 *(Б)*; план шурфа № 5 *(В)*

Мал. 2. Участак будаўніцтва аўтадарогі «Абход Нацыянальнага парку “Белавежская пушча” на ўчастку Ваўкаставец–Свіслач» *(А)* і выяўленыя на помніках Поразава–Целякі-1 *(1–4)*, Грыцкі-3 *(5–10)* фрагменты кругавога познасярэдневякавага посуду *(Б)*

вучаны ў археалагічным плане. Суцэльнае археалагічнае абследаванне па шэрагу прычын раней не праводзілася, навуковыя раскопкі розначасовых помнікаў археалогіі таксама. Вынікам перыядычных наведванняў археолагамі тых ці іншых мясцін, у тым ліку аўтарам у 1995 г., стала выяўленне і лакалізацыя толькі 14 помнікаў каменнага і бронзавага вякоў, жалезнага веку і эпохі сярэдневякоўя – стаянкі, гарадзішча і могільнікі (усе ўключаны ў «Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусі»). Акрамя таго, на тэрыторыі раёна ў розны час было выяўлена 14 асобных знаходак – каменных свідраваных сякер, каменных шліфаваных сякер-кліноў і крамянёвых шліфаваных сякер [1, с. 213; 6; 7]. Да зоны правядзення археалагічных абследаванняў адносяцца старажытныя паселішчы каля в. Грыцкі і месцазнаходжанні каменных вырабаў каля г. п. Свіслач, п. Поразава і в. Крапіўніца.

З мэтай аблягчэння фіксацыі дадзеных і вядзення дакументацыі ўся зона будаўніцтва новай аўтамабільнай дарогі ад в. Груск да в. Алісевічы была падзелена на некалькі ўчасткаў, прывязаных да існуючых населеных пунктаў і палявых ці грунтовых дарог: 1) ваколіцы в. Груск; 2) тэрыторыя паміж в. Груск, Ханявічы і Верашчакі, пойма р. Шыба; 3) ваколіцы в. Янопаль; 4) месца перасячэння аўтадарогі праз р. Зальвянка за в. Янопаль; 5) ваколіцы в. Алісевічы. Тэрыторыя рэканструкцыі аўтамабільнай дарогі ад Свіслачы да Поразава была таксама разбіта на ўчасткі: 1) ваколіцы в. Грыцкі і р. Свіслач; 2) ваколіцы в. Празнікі і р. Лашанка; 3) ваколіцы в. Сакольнікі і р. Калонка; 4) ваколіцы в. Крапіўніца і р. Крапіўніца; 5) ваколіцы п. Поразава – месца пpaнуемага будаўніцтва новага ўчастка аўтадарогі.

Падчас разведак выкарыстоўвалася методыка археалагічных даследаванняў, заснаваная на суцэльным візуальным аглядзе паверхні і пошукаў пад'ёмнага археалагічнага матэрыялу, у тым ліку ў месцах інтэнсіўных земляных работ. Практычна ўся тэрыторыя будучага будаўніцтва абследавалася метадам суцэльнага «прачэсвання», калі ў полі агляду аднаго чалавека знаходзілася паласа шырынёй некалькі метраў. Выкарыстоўваўся металадэтэктар, рабіліся зачысткі, асабліва ў месцах глыбокай выбаркі расліннага грунту бульдозерамі.

Археалагічныя пошукі каля в. Грыцкі пачаліся з абследавання паўднёвых ускраін вёскі. Яны ажыццяўляліся тут як да пачатку рэканструкцыі аўтадарогі, так і непасрэдна падчас земляных работ. Асаблівая ўвага звярталася на абследаванне помніка археалогіі ***Грыцкі-3*** за ўсходняй ускраінай вёскі і ***Грыцкі-2*** ў непасрэднай блізкасці ад моста. На паселішчы Грыцкі-3 ажыццяўляліся пошукі і зборы пад'ёмнага матэрыялу. Сярод выяўленых на паверхні помніка матэрыялаў маюцца: 8 венчыкаў, 11 сценак, 3 плоскія дны ад кругавога посуду позняга сярэдневякоўя і новага часу (XIV–XVIII стст.) (мал. 2, *Б: 5–10*); 9 крамянёвых абломкаў. Прадстаўлены матэрыял дазваляе пашырыць храналагічныя межы паселішча Грыцкі-3 і датаваць яго перыядам ад каменнага веку да позняга сярэдневякоўя (XIV–XVI стст.) і ранняга новага часу (XVII–XVIII стст.).

Каля п. Поразава і в. Целякі было выяўлена ***селішча Поразава–Целякі-1***, якое размешчана на поўдзень ад Поразава на марэннай градзе паміж існуючымі аўтадарогамі Поразава–Новы Двор і Поразава–Студзенікі на ворным полі пад лініяй электраперадач. На разаранай паверхні былі сабраны: лыжка алюміневая, фрагмент шкляной бутэлькі, 30 венчыкаў, 24 дробных сценак, 9 вушак і 12 донных частак ад кругавога посуду эпохі позняга сярэдневякоўя і ранняга новага часу (XIV–XVIII стст.) (мал. 2, *Б: 1–4*), гільза; 3 крамянёвыя абломкі [7].

Яшчэ адно ***селішча Целякі-2*** было выяўлена на ворным полі на паўднёвы ўсход ад селішча Поразава–Целякі-1 на паўднёвы ўсход за дарогай Поразава–Новы Двор за паўднёва-заходняй ускраінай в. Целякі. На разаранай паверхні былі знойдзены 4 венчыкі ад ганчарнага посуду ранняга новага часу (XVII–XVIII стст.) і 6 дробных ганчарных сценак ранняга новага часу (XVI–XVIII стст.) [7].

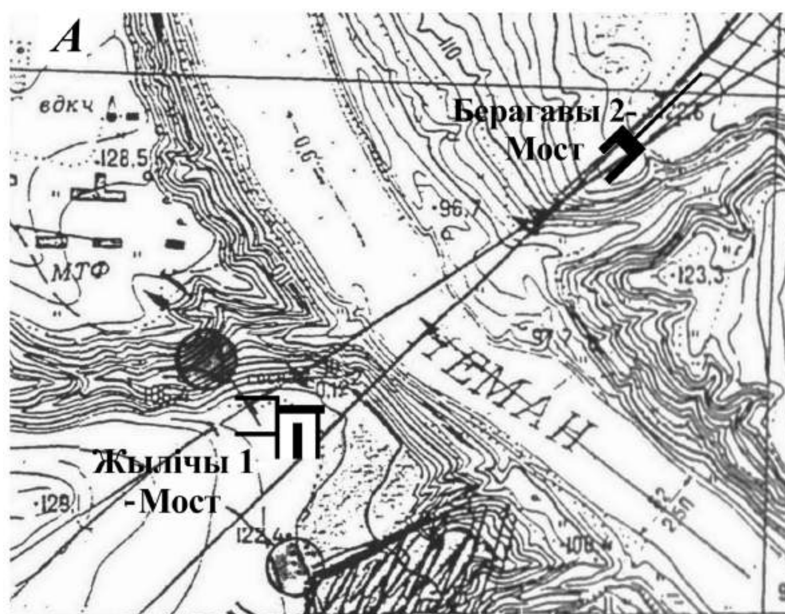
У выніку праведзеных даследаванняў на тэрыторыі Свіслацкага раёна ўстаноўлена, што вядомыя помнікі археалогіі каля в. Грыцкі падчас правядзення земляных работ па рэканструкцыі аўтамабільнай дарогі Свіслач–Поразава і будаўніцтва моста праз р. Свіслач не трапілі ў зону новабудоўлі, як і два новыя селішчы каля п. Поразава і в. Целякі (апошнія, у сувязі з удакладненнямі і зменамі першапачатковага праекту). На астатняй тэрыторыі, якая ўвайшла ў зону будаўніцтва і рэканструкцыі аўтадарогі ад в. Груск да г. п. Свіслач, аб'ектаў археалогіі не выяўлена [6, 7].

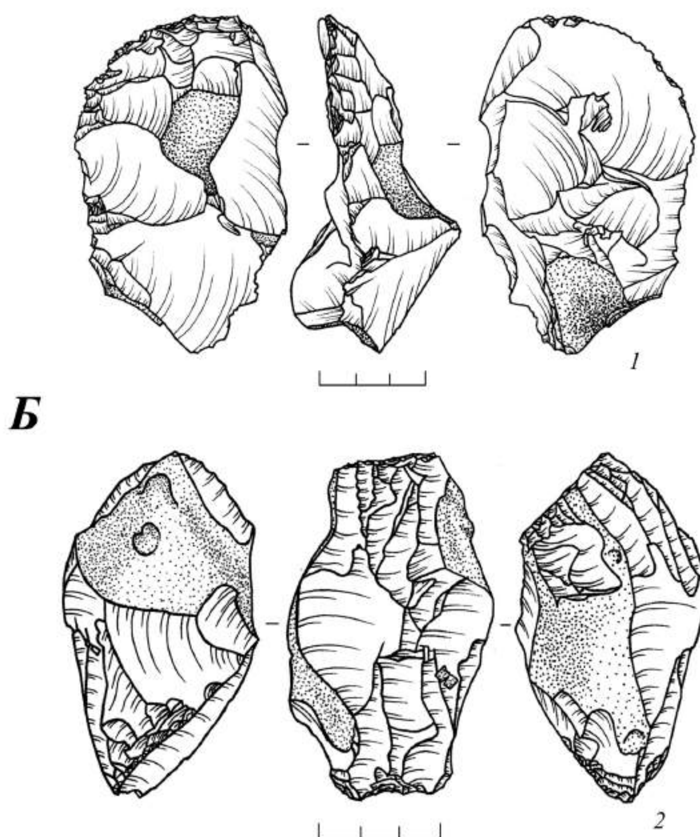
Археалагічныя даследаванні ў зоне будаўніцтва аб'екта «Абход г. Гродна з мастом праз р. Нёман», 2008–2010 гг. На дадзеным аб'екце археалагічныя даследаванні праводзіліся на працягу трох палявых сезонаў (заказчык РУП «Гроднааўтадар»). Яны яскрава ілюструюць усе тры этапы ажыццяўлення мерапрыемстваў па ахове археалагічнай спадчыны ў зонах новабудоўляў.

Яшчэ на этапе праектавання аб'екта ў 2008 г. было праведзена суцэльнае абследаванне ўсёй трасы будаўніцтва новай аўтадарогі і тэрыторыі ўзвядзення новага моста праз р. Нёман *(1 этап)*. Важнейшымі вынікамі папярэдніх даследаванняў сталі: дакладная лакалізацыя (пасля шурфоўкі) і вызначэнне межаў распаўсюджвання культурных напластаванняў двух помнікаў археалогіі – Берагавы-2–Мост (шурфоўка на плошчы 38 м^2) і Жылічы-1–Мост (шурфоўка на плошчы 14 м^2) на р. Нёман [3]; выяўленне новай стаянкі і селішча Каранявічы-1 (шурфоўка на плошчы 16 м^2); выяўленне двух новых месцазнаходжанняў археалагічных артэфактаў Каранявічы-2

(шурфоўка на плошчы 10 м²) і Горніца-1 (Гродзенскі раён) [2].

У 2009 г. да пачатку земляных работ па будаўніцтве моста былі праведзены раскопкі *(2 этап)* на паселішчы Берагавы-2–Мост (мал. 3, *А*). На плошчы 78 м² зафіксаваны пласт пахаванай глебы і толькі 144 рухомыя артэфакты: дробныя фрагменты ляпной і кругавой керамікі, крамянёвыя вырабы першаснай апрацоўкі, нуклеусы і прылады працы (мал. 3, *Б: 1*), а на паселішчы Жылічы-1–Мост (мал. 3, *А*) на плош-

Мал. 3. Участак будаўніцтва аўтадарогі «Абход г. Гродна з мастом праз р. Нёман» з лакалізацыяй раскопаў 2009 г. *(А)* і крамянёвыя артэфакты, выяўленыя на помніках Берагавы-2–Мост *(1)* і Жылічы-1–Мост *(2)*

чы 312 $м^2$ зафіксаваны 4 аб’екты і толькі 158 рухомых артэфактаў, сярод якіх пераважная большасць – гэта крамянёвыя вырабы першаснай апрацоўкі, нуклеусы і прылады працы (мал. 3, *Б: 2*) [8].

У 2010 г. было даследавана раскопкамі і паселішча Каранявічы-1 на плошчы 204 $м^2$. У розных частках паселішча абапал ужо пабудаванай дарогі закладзены 6 раскопаў, выяўлена 816 рухомых артэфактаў, сярод якіх фрагменты кругавой керамікі, крамянёвыя вырабы першаснай апрацоўкі і прылады працы [8].

Важнай часткай даследаванняў на дадзеным абекце стала таксама правядзенне археалагічнага нагляду *(3 этап)*, які ажыццяўляўся ў 2009–2010 гг. паралельна з землянымі работамі па будаўніцтве моста і аўтадарогі ў межах помнікаў Берагавы-2–Мост, Жылічы-1–Мост, Каранявічы-1, Каранявічы-2 і Горніца-1 [8][1].

[1] Падрабязныя вынікі дадзеных даследаванняў будуць прадстаўлены ў асобным артыкуле пасля завяршэння камеральнай апрацоўкі, сістэматызацыі і культурна-храналагічнай ідэнтыфікацыі атрыманых матэрыялаў.

Літаратура

1. Лакіза, В. Л. Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння / В. Л. Лакіза. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – 343 с.

2. Лакіза, В. Л. Навуковая справаздача № 1 аб выкананні археалагічных даследаванняў (папярэдняга абследавання, разведак і раскопак) у зоне будаўніцтва аўтамабільнай дарогі «Абход г. Гродна ад аўтадарогі Р-99 да аўтадарогі Р-44» у 2008 г. / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2608. – 54 с.

3. Лакіза, В. Л. Навуковая справаздача № 2 аб выкананні археалагічных даследаванняў (папярэдняга абследавання, разведак і раскопак) у зоне будаўніцтва аўтамабільнай дарогі «Абход г. Гродна з мостам праз р. Нёман» у 2008 г. / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2609. – 66 с.

4. Лакіза В. Л. Справаздача № 1 аб выкананнні археалагічных даследаванняў (папярэднія абследаванні, разведкі і шурфоўка) у зоне будаўніцтва аб’екта «Аўтамабільная дарога Р-4 Баранавічы–Ляхавічы. Абход г. Баранавічы ў 2009 г.» / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2657. – 79 с.

5. Лакіза, В. Л. Справаздача № 1 аб правядзенні археалагічных абследаванняў пляцоўкі будаўніцтва Беларускай АЭС у рамках рэалізацыі дзяржаўнай інвестыцыйнай праграмы па аб’екце «Будаўніцтва АЭС (якая ўключае праектна-пошукавыя работы (г. п. Астравец Гродзенскай вобласці) ў 2010 г.» / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2750. – 151 с.

6. Лакіза, В. Л. Справаздача № 1 аб выкананні навуковых археалагічных даследаванняў у зоне будаўніцтва аб’екта будаўніцтва аўтамабільнай дарогі «Абход Нацыянальнага парку “Белавежская пушча” на ўчастку Ваўкаставец–Свіслач, участак аўтамабільнай дарогі граніца Гродзенскай вобласці (Груск)–Алісевічы ў 2010 г.» / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2788. – 52 с.

7. Лакіза, В. Л. Справаздача № 2 аб выкананні ў 2010 г. навуковых археалагічных даследаванняў у зоне будаўніцтва аб’екта «Рэканструкцыя аўтамабільнай дарогі «Абход тэрыторыі Нацыянальнага парку “Белавежская пушча” на ўчастку Ваўкаставец–Свіслач, участак аўтамабільнай дарогі Р-47 Свіслач–Поразава–Пружаны» / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2751. – 55 с.

8. Лакіза, В. Л. Справаздача № 3 аб выкананні навуковых археалагічных даследаванняў (раскопак і нагляду) на помніках археалогіі Берагавы-2–Мост, Жылічы-1–Мост, Каранявічы-1 Гродзенскага раёна ў зоне будаўніцтва аўтадарогі «Абход г. Гродна з мастом праз р. Нёман» у 2009–2010 гг. / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі».

9. Лакіза, В. Л. Вынікі археалагічных даследаванняў у зонах новабудоўляў на тэрыторыі Ашмянскага раёна: новыя помнікі і матэрыялы / В. Л. Лакіза, З. А. Харытановіч, Макс. М. Чарняўскі // Ашмяншчына : праблемы рэгіянальнай гісторыі Беларусі : зб. навук. арт. / рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.] – Мінск : Беларус. навука, 2011. – С. 11–22.

М. И. Ткачева, *Институт истории НАН Беларуси, младший научный сотрудник (г. Минск)*

Археологические исследования 2009 года в Глусском и Минском районах

В полевом сезоне 2009 г. были проведены археологические разведки на территории Глусского (Могилевская область) и Минского районов. Основной целью работ было обследование известных и выявление новых памятников каменного века в бассейне р. Птичь (левый приток р. Припять).

В Глусском районе разведки велись в правобережье и левобережье р. Птичь, на участке д. Юзефово–Згода (рис. 1). В ходе разведок были обследованы следующие уже известные памятники.

Згода-1 – стоянка бронзового века (по данным В. Ф. Копытина) [2, с. 58], селище железного века, эпохи Древней Руси (XI–XIII вв.), нового времени (XVI–XVIII вв.). Памятник находится в 1 км восточнее д. Згода, в 1,5 км южнее д. Подлужье, в 1,5 км северо-восточнее д. Березовка на первой надпойменной террасе правого берега р. Птичь (рис. 1: *18*). Открыт А. О. Рынейским в 1930 г. [8, с. 211], в 1970 г. обследован В. Ф. Копытиным [2, с. 58]. Западная часть памятника занята колхозным полем, восточная – лесом. Карьер, о котором упоминает В. Ф. Копытин [2, с. 64], не обнаружен.

В 2009 г. на краю террасы на площади 200 × 200 м, занятой молодой лесопосадкой, был собран многочисленный керамический материал – 168 фрагментов. Один из черепков принадлежит лепному сосуду с примесью дресвы в тесте и с выделенным ребром. По мнению М. И. Лошенкова, данный фрагмент может быть связан с древностями культуры штрихованной керамики. Остальной керамический материал представлен фрагментами круговых горшков XI–XIII вв. – 88 ед. (рис. 2: *8*); XVI в. – 68 ед. (рис. 2: *7, 9, 10*); XVII–XVIII вв. – 11 ед.[1]

Поблин-1 – стоянка каменного и бронзового веков (по данным В. Ф. Копытина) [2, с. 61], селище нового времени (XVIII–XIX вв.). Памятник расположен на северо-западной окраине д. Поблин, между кладбищем и заброшенной животноводческой фермой, на правом берегу старицы р. Птичь (рис. 1: *14*). Открыт А. О. Рынейским в 1930 г. [8, с. 210–211], обследован В. Ф. Копытиным в 1977 и 2000 г. [2, с. 61]. Северная часть памятника засажена молодым сосняком, западная – раздувается.

В 2009 г. на проселочной дороге, ведущей от северо-западной окраины деревни к ферме, был найден фрагмент стенки круговой керамики (XVIII–XIX вв).

Подлужье-2 – стоянка каменного века, селище раннего железного века, эпохи Древней Руси (XI–XIII вв.) (по данным В. Ф. Копытина) [2, с. 64], нового времени (XVI–XVIII вв.). Памятник расположен в 0,1 км юго-западнее южного края д. Подлужье, в правобережье р. Птичь в 0,9 км западнее реки на возвышенности (ур. Замикольщина (Микольцы)) (рис. 1: *17*). Выявлен А. О. Рынейским в 1930 г. [2, с. 211–212], обследован Л. Д. Поболем в 1964 г., В. В. Копытиным в 1977 и 2000 г., О. В. Иовом в 1985 г., М. И. Лошенковым и Н. Н. Дубицкой в 1987 г., Н. Н. Дубицкой в 1990 г. [2, с. 64; 6, с. 35–39]. Территория памятника распахивается.

В 2009 г. в северной и восточной части возвышенности на площади 200 × 400 м было собрано 7 фрагментов круговой керамики XVI–XVIII вв.

Борисовщина-1 – стоянка неолита–бронзового века, грунтовый могильник бронзового века, селище раннего железного века, эпохи Древней Руси (XI–XIII вв.), нового времени (XVI–XIX вв.). Памятник расположен в 1,5 км южнее д. Борисовщина на левом берегу р. Комаринка, в ур. Горки (рис. 1: *6*). Открыт А. О. Рынейским в 1930 г. [1, с. 209–212]. В 1964 г. Л. Д. Поболь провел раскопки на памятнике, в результате которых было найдено захоронение бронзового века (культура многоваликовой керамики) [7, с. 249–297]. Памятник был обследован В. Ф. Копытиным в 1977 г. [2, с. 75], М. И. Лошенковым и Н. Н. Дубицкой в 1987 г., Н. Н. Кривальцевичем в 1986, 1994, 1997 г. [3, с. 14; 4, с. 9; 5, с. 10–13]. Территория памятника, кроме южной части, засажена лесом. Южная часть распахивается.

В 2009 г. на наиболее пригодном для обследования распаханном участке собран обработанный кремень и керамика. Площадь распространения находок – 450 × 70 м. Материал, относящийся к эпохе неолита (фрагмент пластины с коркой, чешуйка и 4 фрагмента стенок лепной керамики с растительной примесью в тесте, без орнамента), выявлен в лесу под линией электропередач. Кроме того, было найдено 2 фрагмента лепной керамики раннего железного века (определение М. И. Лошенкова) с примесью дресвы и хорошо заглаженной внутренней поверхностью и 54 фрагмента круговой керамики: XI–XIII вв. – 1 фрагмент; XVI в. – 1 фрагмент (рис. 2: *4*); XVI–XIX вв. – 52 фрагмента (рис. 2: *1–3, 5*).

Борисовщина-2 – стоянка каменного века (мезолит ?, неолит), расположена на правом берегу р. Комаринка, в 0,2 км на север от реки, в 1,5 км юго-восточнее д. Борисовщина, на выступе террасы, которым заканчивается ур. Горки, в пойме р. Птичь (рис. 1: *7*). Памятник выявлен Н. Н. Кривальцевич в 1997 г. [5, с. 28], обследован В. Ф. Копытиным в 2001 г. [2, с. 76]. Территория памятника частично задернована и занята лесом.

[1] Здесь и далее определение круговой керамики сделано И. В. Ганецкой.

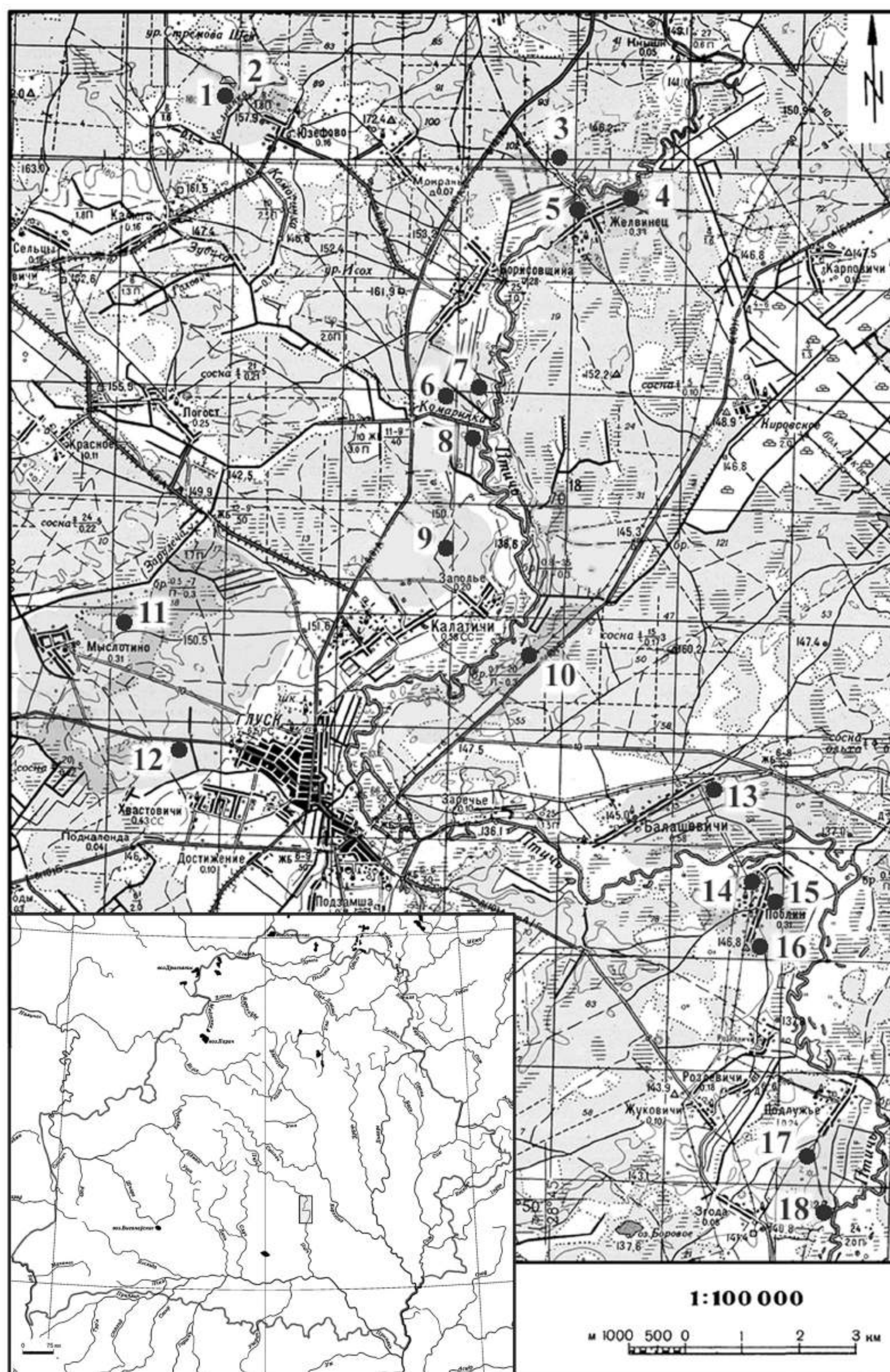

Рис. 1. Карта размещения археологических памятников Глусского района, исследованных в 2009 г. (участок д. Юзефово–Згода): *1* – Юзефово-1; *2* – Юзефово, курганный могильник 1; *3* – Желвинец-1; *4* – Желвинец-2; *5* – Желвинец-3; *6* – Борисовщина-1; *7* – Борисовщина-2; *8* – Борисовщина-3; *9* – Заполье-2; *10* – Заполье-6; *11* – Мыслотино-1; *12* – Глуск-4; *13* – Балашевичи-4; *14* – Поблин-1; *15* – Поблин-6; *16* – Поблин-7; *17* – Поблужье-2; *18* – Згода-1

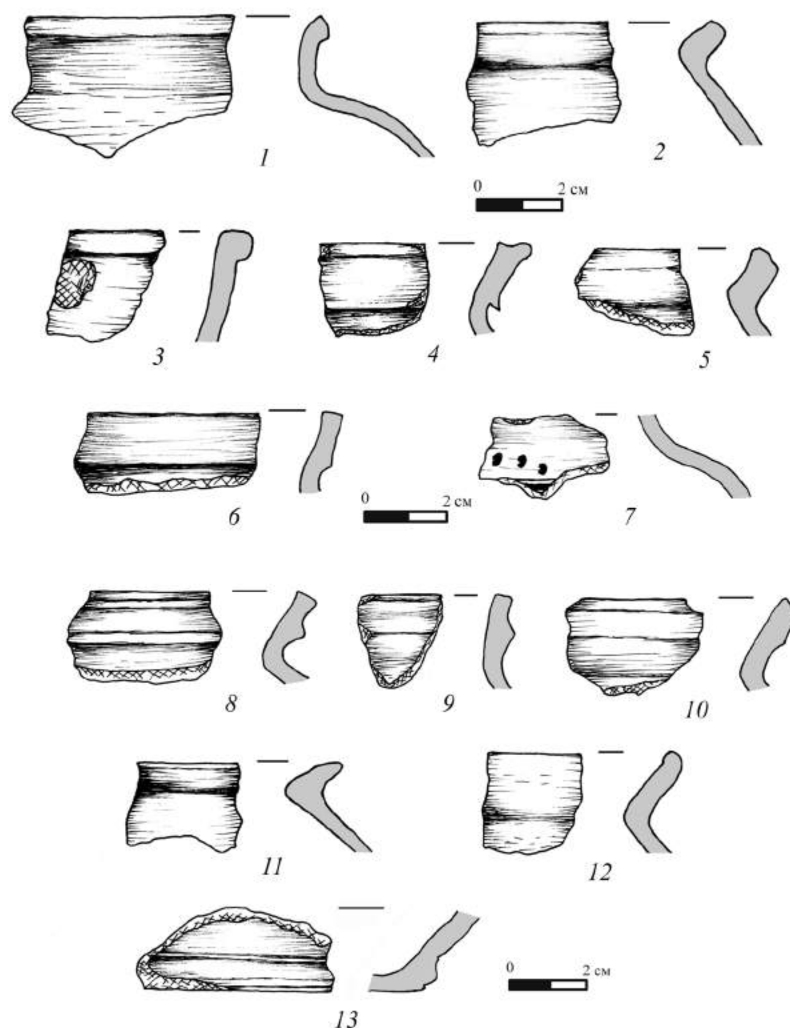

Рис. 2. Круговая керамика памятников Борисовщина-1 *(1–6)*, Згода-1 *(7–10)*, Поблин-6 *(11–13)*

В 2009 г. в северной и северо-западной части памятника на площади размерами 10 × 15 м была собрана богатая для данного региона коллекция обработанного кремня и керамика.

Кремень (64 единицы) – фрагмент нуклеуса от пластин (рис. 3: *9*), 12 пластин и их фрагменты (рис. 3: *8, 10, 12–17, 19, 20*), 11 отщепов и их фрагменты (рис. 3: *11*), 16 чешуек, 21 неопределенный обломок, пластина со скошенным ретушью краем, 2 фрагмента неопределенных ретушированных изделий. Кремневые артефакты выполнены из местного кремня светло-серого и грязно-серого цветов. Часть изделий имеет белую патину от долгого нахождения на воздухе и красно-коричневую – от нахождения во влажной среде.

Керамика лепная (3 фрагмента). Представлена черепками с растительной примесью в тесте и мелкой дресвой.

Для выяснения мощности культурного слоя в центральной, самой высокой части памятника, был заложен шурф размерами 1 × 2 м. Находки встречались до глубины 0,1 м.

Кремень (4 единицы) – целая и фрагмент пластины, чешуйка и неопределимый обломок. В качестве сырья использовали местный кремень светло- и темно-серого цвета. Один артефакт – темно-красного цвета.

Лепная керамика (1 фрагмент) с растительной примесью. Толщина стенки – 0,6 см.

Полученный материал позволяет отнести памятник к эпохе неолита. Однако установить его культурную принадлежность сложно.

Весной 2010 г. стоянка Борисовщина-2 была осмотрена повторно. В результате этого осмотра было обнаружено, что стоянку разровняли бульдозером, полностью ее уничтожив.

Борисовщина-3 – стоянка каменного века и селище раннего железного века (по данным В. Ф. Копытина). Памятник расположен в 2 км южнее д. Борисовщина на правом берегу р. Комаринка, при ее впадении в р. Птичь, на выступе террасы высотой 2–5 м над уровнем воды, на опушке леса размерами 30 × 40 м (рис. 1: *8*). Выявлен в 1986 г. и обследован

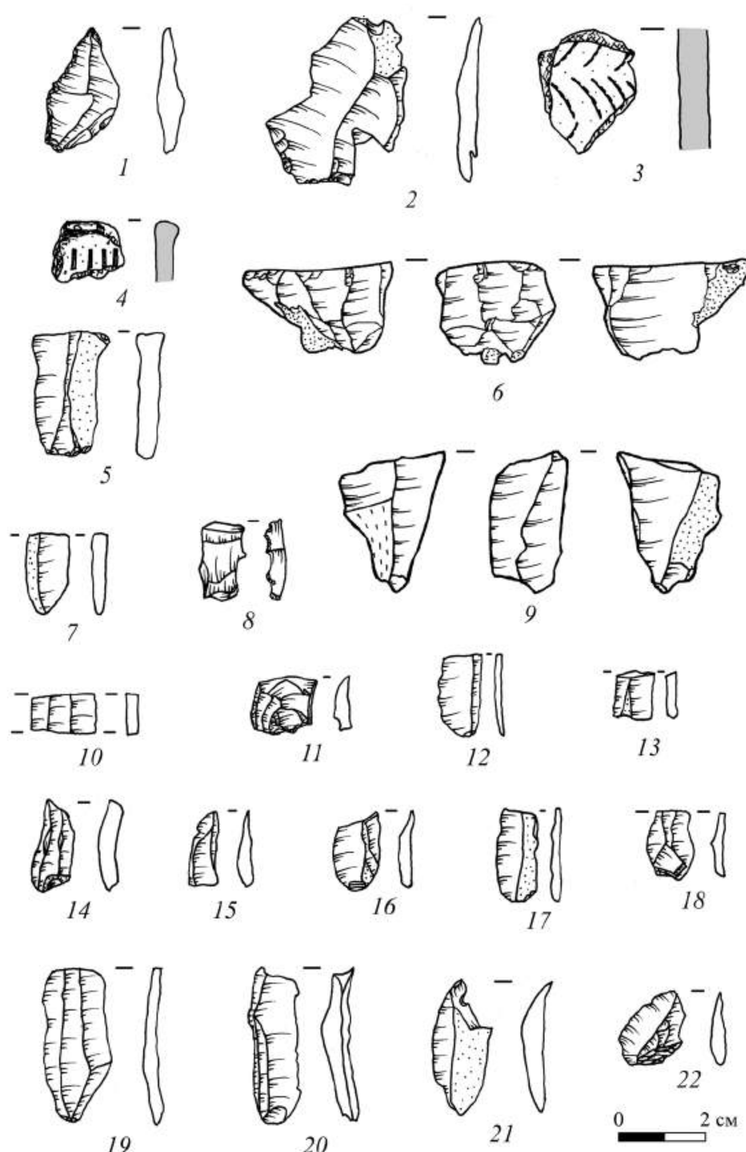

Рис. 3. Кремневый инвентарь и керамика поселений Борисовщина-2 *(8–21)*, Желвинец-1 *(3, 5–7)*, Поблин-6 *(1, 2, 4)*, Заполье-6 *(22)*

в 1997 г. Н. Н. Кривальцевич [3, с. 14; 5, с. 28], в 2001 г. – В. Ф. Копытиным [2, с. 76]. Территория памятника обустроена под зону отдыха.

В 2009 г. в центральной части возвышенности на площади размерами 20 × 40 м собран обработанный кремень (4 единицы): 3 обломка и скол с коркой.

Желвинец-1 – местонахождение обработанного кремня и лепной керамики эпохи неолита, селище раннего железного века, эпохи Древней Руси (XI–XIII вв.), нового времени (XVI–XIX вв.). Памятник расположен в 0,6 км на северо-запад от д. Желвинец, на правом берегу р. Птичь, возле моста, в ур. Селище, по обе стороны дороги в д. Желвинец (рис. 1: *3*). Открыт А. О. Рынейским в 1930 г. [8, с. 210], обследован Л. Д. Поболем в 1964 г., Н. Н. Дубицкой в 1990 г., В. Ф. Копытиным в 2001 г. [2, с. 76–77]. Северная часть памятника распахивается, южная – разрушена карьером.

В 2009 г. на поле вдоль реки на участке протяженностью 0,8 км собран обработанный кремень и керамика.

Кремень (10 единиц): нуклеус одноплощадочный от отщепов и пластинчатых отщепов (рис. 3: *6*) – 1 единица, фрагмент пластины с коркой (рис. 3: *5, 7*) – 2, фрагмент пластины – 2, отщеп с коркой – 1, отщеп – 1, чешуйка – 2, обломок кремневый – 1 единица.

Лепная керамика (5 фрагментов): 2 фрагмента стенок – с растительной примесью и мелкой дресвой, один из этих черепков орнаментирован отпечатками гребенчатого штампа и может быть связан с древностями восточнополесского варианта днепро-донецкой культуры (рис. 3: *3*). По мнению М. И. Ло-

шенкова, 3 фрагмента стенок с обильной примесью мелкой дресвы могут быть датированы ранним железным веком.

Круговая керамика (65 фрагментов): XI–XIII вв. – 6 фрагментов (рис. 4: *1–5*); XVI в. – 8; XVI–XVII вв. – 49; XVIII–XIX вв. – 2 фрагмента (рис. 4: *6*).

Желвинец-2 – селище раннего железного века, эпохи Древней Руси (XI–XIII вв.) (по данным В. Ф. Копытина [2, с.77]), нового времени (XVI–XIX вв.). Памятник расположен в центре д. Желвинец, на левом берегу р. Птичь, в 0,1 км северо-западнее кладбища, на двух возвышенностях (ур. Старые Клады) (рис. 1: *4*). Выявлен Л. Д. Поболем в 1964 г. [2, с. 77], обследован О. В. Иовом в 1985 г., Н. Н. Дубицкой и М. И. Лошенковым в 1987 г., В. Ф. Копытиным в 2001 г. [2, с. 77]. Территория памятника занята под огороды.

В 2009 г. в северной части возвышенностей на площади размерами 40 × 50 м собран 21 фрагмент круговой керамики: фрагменты стенок XVI в. – 2, XVI–XIX вв. – 19.

Желвинец-3 – селище раннего железного века (по данным В. Ф. Копытина [2, с. 78]), нового времени (XVI–XIX вв.). Памятник находится в 0,03 км западнее д. Желвинец, в 0,1 км южнее моста, на левом берегу р. Птичь, на дюнах (ур. Грядки) (рис. 1: *5*). Открыт Н. Н. Дубицкой и М. И. Лошенковым в 1987 г., в 2001 г. обследован В. Ф. Копытиным [2, с. 78]. Территория памятника занята огородами.

В 2009 г. на селище на площади размерами 40 × 50 м собрана гончарная керамика (38 фрагментов): XVI в. – 1 фрагмент (рис. 4: *8*); XVI–XVII вв. – 2; вторая половина XVII–XVIII вв. – 3 (рис. 4: *9*); XVIII–XIX вв. – 32 фрагмента (рис. 4: *7, 10–12*).

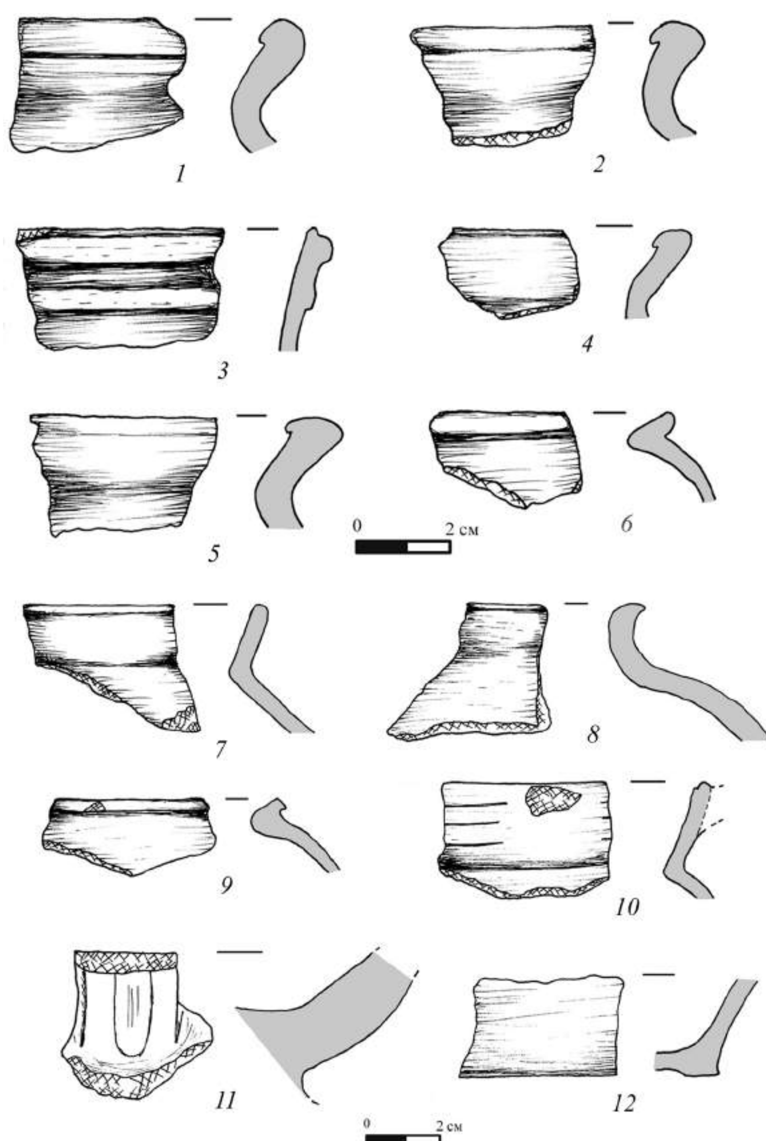

Рис. 4. Круговая керамика памятников Желвинец-1 *(1–6)*, Желвинец-3 *(7–12)*

Юзефово-1 – местонахождение керамики, предварительно датированное неолитом, ранним железным веком, эпохой Древней Руси (XI–XIII вв.), новым временем (XVI–XVIII вв.). Памятник находится в 0,5 км северо-восточнее д. Юзефово, на левом берегу мелиоративного канала, который впадает в р. Комаринку, южнее грунтовой дороги, на окраине леса (рис. 1: *1*). Выявлен В. Ф. Копытиным в 2001 г. [2, с. 80]. Поверхность памятника занята лесом и сильно задернована.

В 2009 г. в противопожарном ровике шириной 0,3 м, идущем вдоль кромки леса, было собрано 2 фрагмента лепной (неолит) и 2 фрагмента круговой керамики (XVI–XVIII вв.).

Юзефово, курганный могильник 1 эпохи Древней Руси (XI–XIII вв.) открыт А. О. Рынейским в 1930 г. [8, с. 210], обследован В. Ф. Копытиным в 1977 и 2001 г., М. И. Лошенковым в 1992 г. [2, с. 81].

Могильник расположен в 0,6 км северо-западнее деревни, на правом берегу мелиоративного канала, по обе стороны проселочной дороги, в лесу (рис. 1: *2*).

В 2009 г. было обследовано семь насыпей полусферической формы диаметром 7–10 м, высотой 1,2–1,6 м, с уплощенными вершинами и с ровиками у основания. Курганы задернованы, поросли деревьями. Одна насыпь повреждена кладоискательской ямой (о чем сообщал еще В. Ф. Копытин [2, с. 81]), остальные – без повреждений.

Балашевичи-4 – местонахождение круговой керамики эпохи Древней Руси (XI–XIII вв.) (о присутствии материала данного периода на памятнике сообщает В. Ф. Копытин), нового времени (XVI–XVIII вв.). Памятник расположен на северо-восточной окраине д. Балашевичи, в левобережье р. Птичь, в 0,05 км севернее канала, на первой надпойменной террасе (рис. 1: *13*). Выявлен В. Ф. Копытиным в 2001 г. [2, с. 87]. На территории памятника расположены огороды.

В 2009 г. на огородах на площади размерами 150 × 70 м собрана круговая керамика (8 фрагментов) XVII–XVIII вв.

Заполье-2 – стоянка каменного века и селище эпохи Древней Руси (XI–XIII вв.) (о присутствии материала данных периодов на памятнике сообщает В. Ф. Копытин), нового времени (XVII–XVIII вв.). Памятник расположен в 0,6 км северо-западнее д. Заполье, на первой надпойменной террасе правого берега р. Птичь (на расстоянии 1,1 км от реки), в урочище «Рыгораўшчына» (рис. 1: *9*). Выявлен В. Ф. Копытиным в 2001 г. [2, с. 100]. Территория памятника распахивается.

В 2009 г. в южной части урочища на площади размерами 200 × 400 м собрана круговая керамика XVII–XVIII вв. (16 фрагментов).

В ходе исследований в 2009 г. на территории **Глусского района** было обнаружено 5 новых памятников.

Глуск-4 – местонахождение лепной и круговой керамики, предварительно датированное ранним железным веком, новым временем (XVII–XIX вв.), находится в 0,05 км к западу от западной окраины г. Глуск, вдоль дороги Глуск–Дуброва до возвышенности, которую местные жители называют «Мыслочанская гора» (рис. 1: *12*). Восточная часть возвышенности занята карьером. Осмотр стенок карьера показал отсутствие культурного слоя на самой возвышенности. Территория памятника распахивается.

В 2009 г. в западной части памятника, на склоне возвышенности был найден фрагмент лепной керамики с обильной примесью мелкой дресвы в тесте. Данный фрагмент, по мнению М. И. Лошенкова, можно отнести к раннему железному веку. Круговая керамика (92 фрагмента), датированная XVIII–XIX вв., фиксируется на участке протяженностью 0,8 км от «Мыслочанской горы» до западной окраины г. Глуск, на поле вдоль шоссе Глуск–Дуброва. Количество находок растет по мере приближения к городу.

Поблин-6 – местонахождение обработанного кремня и керамики, предварительно датированное неолитом, новым временем (XVI–XVIII вв.), расположено в 0,05 км восточнее д. Поблин, на выступе правобережной террасы р. Птичь, в 0,5 км юго-западнее реки (рис. 1: *15*). Территория памятника занята молодой лесопосадкой. В северной части – полигон ТБО.

В 2009 г. на выступе террасы на площади размерами 300 × 150 м собран обработанный кремень (проколка (рис. 3: *1, 2*) и фрагмент пластинчатого отщепа с молочной патиной) и фрагмент венчика лепного сосуда с примесью мелкой дресвы в тесте, орнаментированный линейным штампом (рис. 3: *4*). Орнамент характерен для традиции культуры шаровидных амфор. Кроме того, на памятнике было найдено 53 фрагмента круговой керамики: XVII в. – 4 (рис. 2: *13*), XVIII в. – 1 (рис. 2: *11*), XVI–XVIII вв. – 48 (рис. 2: *12*).

Поблин-7 – местонахождение круговой керамики, предварительно датированное новым временем (XVIII–XIX вв.), находится в 0,1 км восточнее южного края д. Поблин, в правобережье р. Птичь, в 0,3 км западнее канала, на возвышенности (рис. 1: *16*). Территория памятника распахивается.

В 2009 г. в северо-восточной части возвышенности на площади размерами 100 × 200 м было найдено 5 фрагментов круговой керамики (XVIII–XIX вв.).

Заполье-6 – местонахождение обработанного кремня и керамики, предварительно датированное каменным, ранним железным веками, новым временем (XVII–XVIII вв.), расположено в 1,1 км юго-восточнее д. Заполье, в 3,2 км северо-восточнее г. Глуск, на правом берегу р. Птичь, в 0,1 км северо-западнее шоссе Глуск–Бобруйск, на возвышенности (рис. 1: *10*). Территория памятника засажена лесом.

В 2009 г. вдоль линии электропередач на площади размерами 10 × 80 м были собраны кремневые артефакты (отщеп (рис. 3: *22*) и обломок кремневый), лепная керамика (4 фрагмента стенок) с обильной примесью мелкой дресвы в тесте (ранний железный век) и круговая керамика (9 фрагментов) XVII–XVIII вв.

Мыслотино-1 – местонахождение круговой керамики, предварительно датированное новым временем (XVII–XVIII вв.), находится в 0,05 км к северо-востоку от животноводческой фермы на западной окраине д. Мыслотино, на правом берегу р. Зарудеча, на возвышенности (рис. 1: *11*). Территория памятника распахивается.

В 2009 г. в северной части возвышенности на площади размерами 600 × 200 м собрано 18 фрагментов круговой керамики XVII–XVIII вв.

В Минском районе было обследовано правобережье р. Птичь, на участке д. Городок – железнодорожная станция Птичь–д. Атолино.

Птичь-1 – местонахождение обработанного кремня и круговой керамики, предварительно датируется каменным и бронзовым веками (по данным В. С. Обуховского), новым временем (XVII–XVIII вв.). Памятник находится в 0,25 км северо-восточнее железнодорожной станции «Птичь», на правом берегу р. Птичь на возвышенности (40 × 60 м). Выявлен В. С. Обуховским в 2006 г. [1, с. 6]. Территория памятника распахивается. В 2009 г. в центральной части памятника был найден фрагмент стенки круговой керамики XVII–XVIII вв.

Птичь-2 – местонахождение обработанного кремня и круговой керамики, предварительно датированное каменным веком (финальный палеолит, мезолит (по данным В. С. Обуховского)), эпохой Древней Руси (XI–XIII вв.). Памятник расположен в 0,5 км северо-восточнее железнодорожной станции «Птичь», в 0,2 км севернее предыдущего пункта, на правом берегу р. Птичь, на возвышенности (30 × 50 м). Выявлен В. С. Обуховским в 2006 г. [1, с. 6]. Территория памятника распахивается. В 2009 г. в восточной и центральной части памятника на площади размерами 20 × 30 м найден кремневый отщеп и 12 фрагментов круговой керамики XII–XIII вв.

Птичь-3 – местонахождение обработанного кремня, предварительно датированное каменным (финальный палеолит, мезолит (по данным В. С. Обуховского)). Памятник находится в 0,6 км северо–северо-восточнее железнодорожной станции «Птичь», в 0,05 км севернее предыдущего пункта, на правом берегу р. Птичь на возвышенности (40 × 60 м). Выявлен В. С. Обуховским в 2006 г. [1, с. 6]. Территория памятника распахивается. В 2009 г. в центральной части возвышенности найден кремневый отщеп.

Таким образом, в результате разведок 2009 г. было выявлено пять новых памятников (Глуск-4, Поблин-6, -7, Заполье-6, Мыслотино-1). На двух памятниках (Поблин-6, Заполье-6) получен материал, который можно связать с каменным и бронзовым веками. Кроме того, на уже известных памятниках железного века и эпохи Древней Руси Желвинец-1 и Юзефово-1 были собраны кремневые изделия и лепная керамика эпохи неолита. Особенно показателен черепок с гребенчатым орнаментом, имеющий в тесте примесь органики и дресвы (Желвинец-1). Эта находка свидетельствует о присутствии на памятнике населения восточнополесского варианта днепродонецкой культуры.

Практически на всех осмотренных памятниках ведутся сельскохозяйственные работы (Птичь-1, -2, -3; Глуск-4; Поблин-7; Подлужье-2, Балашевичи-4; Желвинец-1, -2, -3; Заполье-2; Мыслотино-1). Згода-1, Поблин-6 и частично Борисовщина-1 заняты молодой лесопосадкой; Юзефово-1 и Заполье-6 залесены. Территория памятника Борисовщина-3 обустроена под зону отдыха.

Литература

1. Абухоўскі, В. С. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Заходняй і Цэнтральнай Беларусі ў 2006 годзе / В. С. Абухоўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2384. – 12 с., 75 с. кал. воп., 4 с. спіс, 51 с. карты, фота, мал.

2. Копытин, В. Ф. Археологические памятники Глусского района Могилевской области / В. Ф. Копытин – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2004. – 146 с.

3. Крывальцэвіч, М. М. Справаздача аб палявых даследаваннях 1986 годзе на тэрыторыі Цэнтральных раёнаў Прыпяцкага Палесся Беларусі / М. М. Крывальцэвіч // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 985. – 16 с., 74 с. кал. воп., 51 іл.

4. Крывальцэвіч, М. М. Справаздача аб палявых даследаваннях ва Усходнім Палессі Беларусі ў 1994 годзе / М. М. Крывальцэвіч // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 1532. – 25 с., 22 с. кал. воп., 74 іл., 1 а. акта.

5. Крывальцэвіч, М. М. Справаздача аб палявых даследаваннях 1997 г. на тэрыторыі Палесся і Верхняга Падняпроўя / М. М. Крывальцэвіч // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 1707. – 36 с., 26 с. кал. воп., 105 іл.

6. Лашанкоў, М. І. Помнікі археалогіі Глускага раёна / М. І. Лашанкоў // Памяць : гіст.-дакум. хроніка Глускага раёна. – Мінск : БелТа, 1999. – С. 35–39.

7. Поболь, Л. Д. Погребение эпохи бронзы близ д. Борисовщина Могилевской области / Л. Д. Поболь // Советская археология. – М. : Наука, 1966. – № 2. – С. 249–297.

8. Рынейскі, А. О. Археолёгічныя разьведкі на р. Пціч / А. О. Рынейскі // Працы секцыі археалогіі Veroffehtlichungen der archaologischem sektion. – Менск, 1932. – Т. 3. – С. 197–214.

М. И. Ткачева, *Институт истории НАН Беларуси, младший научный сотрудник (г. Минск)*

Археологические разведки в Глусском районе в 2010 году

В полевом сезоне 2010 г. были продолжены археологические исследования в Глусском районе. Основное внимание было уделено ранее неизученным территориям в правобережье и левобережье р. Птичь (левый приток р. Припять) (рис. 1).

Начальной точкой маршрута была выбрана д. Заполье (Заволочицкий с/с), далее, двигаясь вниз по реке, осмотрена территория возле д. Дворец и Кныши (правый берег), д. Городок (левый берег). Разведки продолжались в правобережье р. Птичь, где был осмотрен участок д. Згода–Березовка (до ур. Дубники). Кроме того, была исследована р. Доколька (правый приток Птичи) на отрезках между д. Бережки–Погорелое и Барбарово–Баяново. Конечной точкой маршрута была д. Зарекуша.

Особый интерес представлял участок от д. Карповичи до д. Кировское. Деревни находятся на коренном берегу древнего озера. С течением времени это озеро заторфовалось и на данный момент представляет собой обширное болото с небольшим озером в центре (болото Дикое и оз. Дикое). Хотя данную территорию ранее не исследовали, она является перспективной для поиска памятников каменного века.

Заполье-1 – местонахождение обработанного кремня и круговой керамики, предварительно датированное каменным–бронзовым веками, новым временем (XVI–XVIII вв.). Расположено в 0,02 км на юго-восток от южного края д. Заполье, в правобережье р. Птичь, в 0,9 км южнее реки, на небольшой возвышенности, возле заброшенного дома (рис. 1: *1*). Выявлено впервые. Территория памятника повреждена несанкционированной выборкой песка и гравия местным населением.

В северной и восточной части возвышенности на площади размерами 40 × 30 м был найден фрагмент отщепа и 4 фрагмента круговой керамики XVI–XVIII вв. (рис. 2: *11, 12*).

Заполье-2 – местонахождение круговой керамики, предварительно датированное новым временем (XVI–XIX вв.). Расположено на южной окраине д. Заполье, в правобережье р. Птичь, в 0,7 км южнее реки (рис. 1: *2*). Памятник выявлен впервые. Территория памятника используется местными жителями под огороды.

В северной и восточной части возвышенности на площади размерами 50 × 30 м было найдено 3 фрагмента круговой керамики XVI–XIX вв. (рис. 2: *9, 13, 14*).

Дворец-1 – местонахождение обработанного кремня, предварительно датированное каменным–бронзовым веками. Расположено в 0,2 км на юго-восток от юго-западного края д. Дворец, в правобережье р. Птичь, в 0,7 км юго-восточнее реки, на возвышенности возле зоны отдыха пионерского лагеря «Городок» (рис. 1: *3*). Памятник выявлен впервые. Его территория распахивается. В юго-восточной части возвышенности был найден пережженный кремневый отщеп.

Кныши-2 – местонахождение обработанного кремня и круговой керамики, предварительно датированное каменным–бронзовым веками, новым временем (XVI–XVIII вв.), расположено в 1,2 км к северо-западу от северного края д. Кныши, с правой стороны проселочной дороги Кныши–Городок, на колхозном поле (рис. 1: *5*). Памятник выявлен впервые. Его территория распахивается.

На площади размерами 170 × 50 м был найден скол обновления площадки нуклеуса, стенка круговой керамики XVI–XIX вв. и фрагмент человеческого черепа, который, вероятно, попал на поле из разграбленных курганов, находящихся в лесу.

Кныши, курганный могильник 1 – расположен в 1,2 км к северо-западу от северного края д. Кныши, по обе стороны проселочной дороги Кныши–Городок, в лесу, в ур. Курганье (рис. 1: *6*). Впервые упомянут в опросных листах 1924 г. [1, с. 70]. Памятник обследовали А. О. Рынейский в 1930 г. [2, с. 210], Ю. И. Драгун в 1963 г., Л. Д. Поболь в 1964 г., В. Ф. Копытин в 1977 и 2000 г. По информации В. Ф. Копытина, могильник состоит из 30 насыпей [1, с. 69 и др.].

Курганы представляют собой задернованные, поросшие деревьями насыпи полусферической формы высотой 1–3 м, с уплощенными вершинами, округлые в плане (диаметр 7–16 м). У основания некоторых прослеживаются ровики. Задернованы, поросли деревьями. В. Ф. Копытин отмечал наличие кладоискательских ям на 24 насыпях [1, с. 69]. На данный момент подобным образом повреждены все курганы. Могильник датирован эпохой Древней Руси (XI–XIII вв.).

Городище-1 – местонахождение обработанного кремня и круговой керамики, предварительно датированное каменным–бронзовым веками, новым временем (XVI–XVIII вв.), расположено в 0,15 км к юго-западу от южной окраины д. Городище, в 0,07 км восточнее р. Птичь, на выступе левобережной террасы реки (рис. 1: *4*). Памятник выявлен впервые. Его территория распахана под лесопосадку.

На выступе террасы на площади 200 × 100 м обнаружена ретушированная пластина с двухплощадочного нуклеуса, покрытая прозрачной патиной. Кроме того на памятнике было собрано 26 фрагментов круговой керамики XVI–XVIII вв.

Карповичи-1 – местонахождение круговой керамики и зуба животного, предварительно датированное новым временем (XVII–XIX вв.), расположено в 0,4 км северо-западнее северной окраины д. Кар-

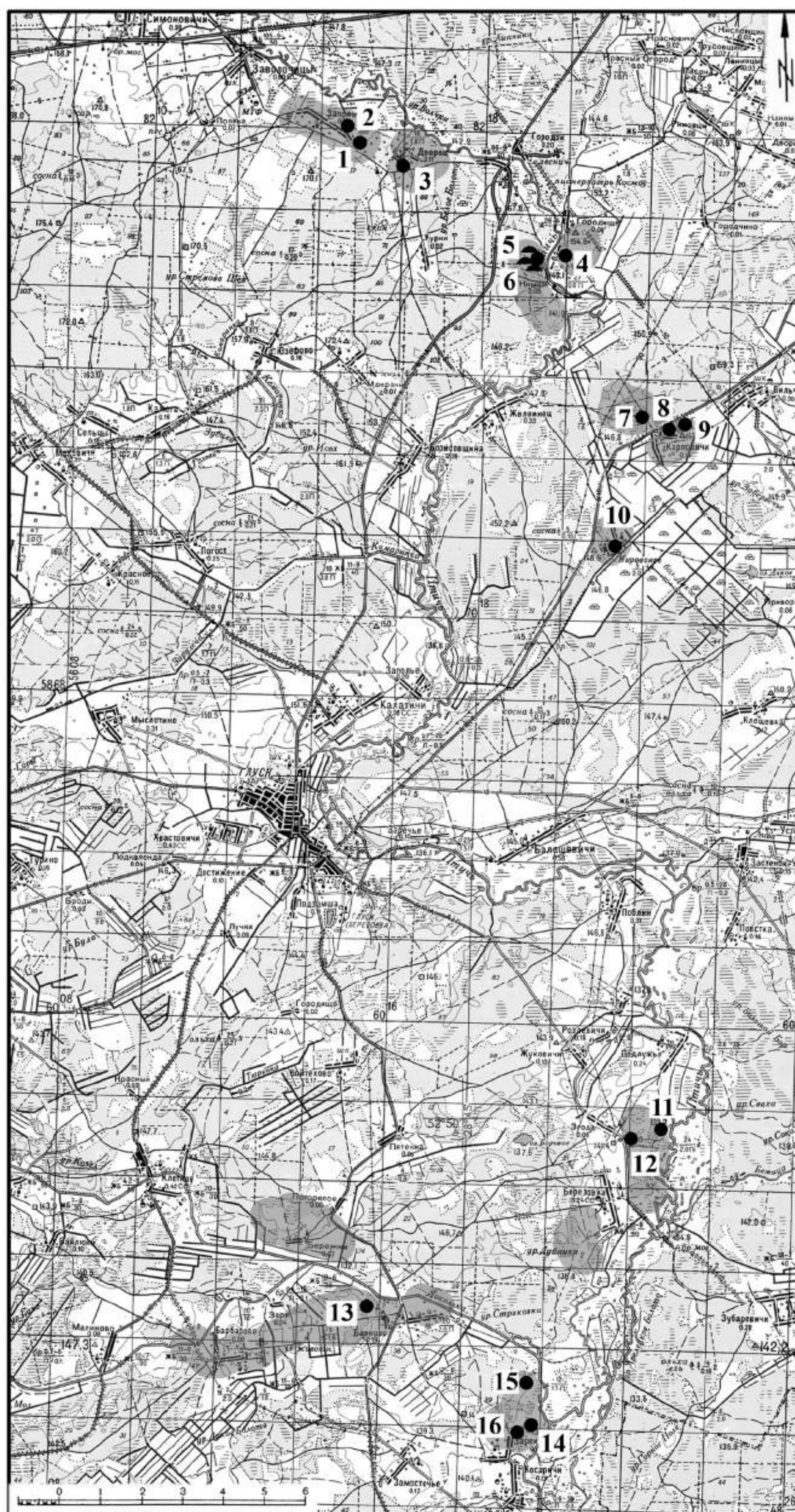

Рис. 1. Карта размещения археологических памятников на территории Глусского района (светло-серым цветом показана зона осмотра): *1* – Заполье-1; *2* – Заполье-2; *3* –Дворец-1; *4* – Городище-1; *5* – Кныши-2; *6* –Кныши, курганый могильник 1; *7* – Карповичи-1; *8* – Карповичи-2; *9* – Карповичи-3; *10* – Кировское-1; *11* – Згода-1; *12* –Згода-2; *13* – Баяново-1; *14* – Зарекуша-1; *15* – Зарекуша-2; *16* – Зарекуша-4

повичи, в левобережье р. Птичь, в лесу на песчаной дороге под линией электропередач (рис. 1: *7*). Памятник выявлен впервые. Его территория занята лесом.

На площади размерами 100 × 100 м найдено 5 фрагментов круговой керамики XVII–XIX вв. и зуб животного.

Для выяснения мощности культурного слоя в южной части памятника был заложен шурф размерами 1 × 1 м, ориентированный по линии север–юг. Под слоем дерна и серой супеси толщиной 0,17–0,22 м залегал слой желтого песка, образующий условный материк. Находок в шурфе не обнаружено.

Карповичи-2 – местонахождение обработанного кремня, круговой керамики, зубов и костей животных, предварительно датированное каменным–бронзовым веками, новым временем (XVII–XIX вв.), расположено в 0,06 км на север от д. Карповичи, в левобережье р. Птичь, на возвышенности (рис. 1: *8*). Памятник выявлен впервые. Северная часть возвышенности частично разрушена полигоном ТБО, южная – занята молодой лесопосадкой.

На площади размерами 70 × 60 м собран обработанный кремень, круговая керамика XVIII–XIX вв., зуб и перепаленные кости животных.

Кремень (13 единиц): фрагмент рубящего изделия (рис. 3: *4*), скребок (рис. 3: *2*), 3 фрагмента скребков (рис. 3: *1, 6, 8*), фрагмент скола неопределенного, фрагмент пластины ребристой односторонней (рис. 3: *3*)*,* адистальная пластина с ретушью (рис. 3: *7*), 2 дистальных части пластин*,* медиальная часть пластины (рис. 3: *5*)*,* отщеп*,* фрагмент отщепа. Для изготовления большинства орудий использовался местный моренный кремень грязно-серого цвета. В то время как фрагмент рубящего изделия и адистальная пластина с ретушью изготовлены из светло-серого мелового кремня.

Карповичи-3 – местонахождение обработанного кремня, предварительно датированное каменным–бронзовым веками, расположено в 0,04 км на север от северной окраины д. Карповичи, в 0,05 км на юго-запад от д. Карповичи, южнее грунтовой дороги, на пустыре (рис. 1: *9*). Памятник выявлен впервые. Его территория задернована, кроме восточной части, занятой лесопосадкой.

В бороздах молодой лесопосадки на площади размерами 70 × 60 м был собран следующий кремневый материал: фрагмент скребка (рис. 3: *9*), фрагмент пластины, 5 отщепов (рис. 3: *10*), фрагмент отщепа. Три отщепа изготовлены из светло-серого мелового кремня. Остальные находки – из местного кремня грязно-серого цвета.

Для выяснения мощности культурного слоя в северной части памятника был заложен шурф размерами 1 × 1 м. Шурф ориентирован по линии север–юг. Под слоем дерна и серой супеси мощностью 0,20–0,27 м залегает слой желтого песка, образующий условный материк. Общая глубина шурфа составила 0,27 м. Находки в шурфе отсутствуют.

Кировское-1 – местонахождение обработанного кремня и круговой керамики, предварительно датированное каменным–бронзовым веками, новым временем (XVIII–XIX вв.), расположено в центре д. Кировское, в 0,2 км западнее бол. Дикое, на грунтовой дороге (рис. 1: *10*). Памятник выявлен впервые. Территория памятника застроена домами.

На грунтовой дороге на площади размерами 80 × 50 м найден фрагмент отщепа и стенка круговой керамики.

Згода-1 – селище каменного–бронзового (по данным В. Ф. Копытина) и железного веков, эпохи Древней Руси (XI–XIII вв.), нового времени (XVI–XVIII вв.), расположено в 1 км восточнее д. Згода, в 1,5 км южнее д. Подлужье, в 1,5 км северо-восточнее д. Березовка на первой надпойменной террасе правого берега р. Птичь (рис. 1: *11*). Памятник выявлен А. О. Рынейским в 1930 г. [2, с. 209–212], обследован в 1970 г. В. Ф. Копытиным [1, с. 58], в 2009 г. – М. И. Ткачевой [3, с. 6–7]. Западная часть памятника занята колхозным полем, восточная – лесом.

На занятом молодой лесопосадкой участке на площади размером 240 × 200 м выявлен кремневый и керамический материал. Здесь, в бороздах между саженцами ели, собран следующий археологический материал.

Кремень (4 единицы): фрагмент резца с ретушью (рис. 2: *1*)*,* трапеция (рис. 2: *2*), фрагмент отщепа, чешуйка. *Лепная керамика (2 фрагмента) –* стенки сосудов со штриховкой и примесью крупной дресвы в тесте относятся к железному веку и связаны с древностями культуры штрихованной керамики (рис. 2: *8*). *Круговая керамика:* XI–XIII вв. – 1 фрагмент (рис. 2: *10*), XVI–XVIII вв. – 14 фрагментов.

Згода-2 – местонахождение обработанного кремня, предварительно датированное каменным–бронзовым веками, расположено в 0,07 км на юго-восток от южного края д. Згода, с левой стороны дороги Глуск–Березовка, на колхозном поле (рис. 1: *12*). Памятник выявлен впервые. Его территория распахивается.

Найден фрагмент односторонней ребристой пластины, фрагмент изделия из глины неустановленного назначения и четырехгранный железный предмет.

Баяново-1 – местонахождение круговой керамики, предварительно датированное новым временем (XVI–XIX вв.), расположено в 0,2 км на северо-запад от западной окраины д. Баяново, в правобережье р. Доколька, в 0,35 км юго-западнее реки, на первой надпойменной террасе (рис. 1: *13*). Памятник выявлен впервые. Его территория занята молодой лесопосадкой.

В восточной части возвышенности на площади размерами 100 × 60 м был найден фрагмент круговой керамики XVI–XIX вв.

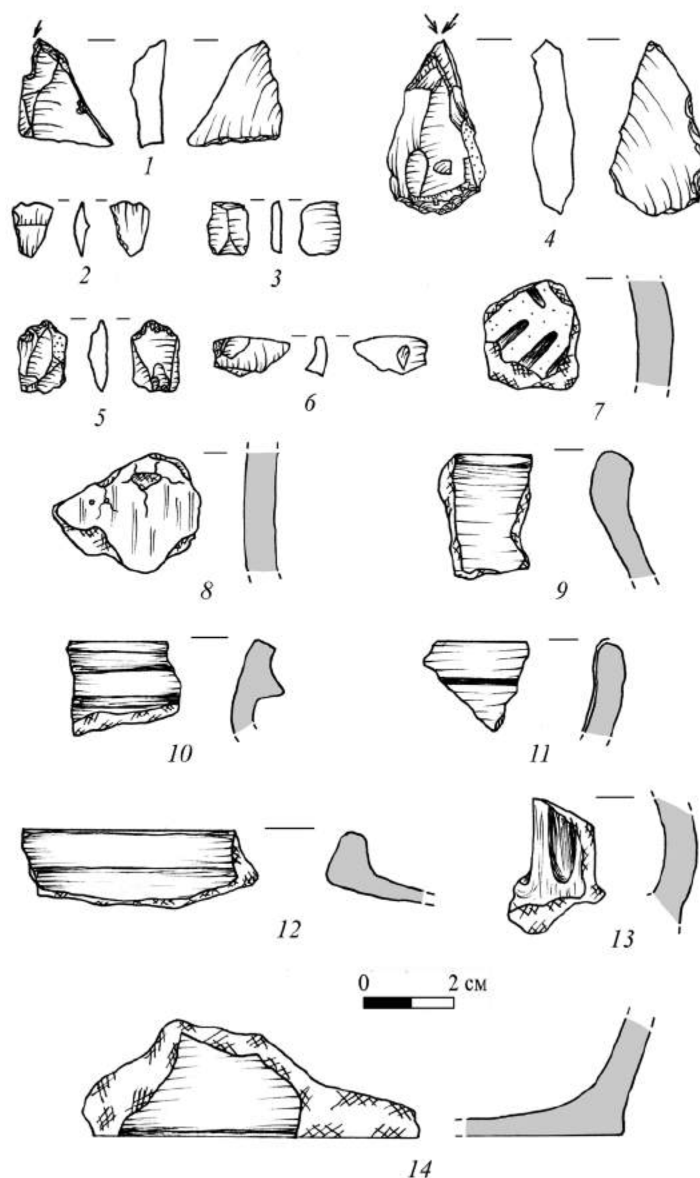

Рис. 2. Кремневый инвентарь и керамика памятников Згода-1 *(1, 2, 8, 10)*; Зарекуша-2 *(3–5)*; Зарекуша-4 *(6, 7)*; Заполье-1 *(11, 12)*; Заполье-2 *(9, 13, 14)*

Зарекуша-1 – стоянка каменного–бронзового веков и селище эпохи Древней Руси (XI–XIII вв.) (по данным В. Ф. Копытина), расположены в 0,4 км северо-восточнее северного края д. Зарекуша на правом берегу р. Птичь, на первой надпойменной террасе (рис. 1: *14*). Открыт и обследован В. Ф. Копытиным в 2000 г. [1, с. 81].

Территория памятника, кроме северной части, занята молодой лесопосадкой. Северная часть – полем.

На наиболее пригодном для обследования распаханном участке собрано 5 кремневых артефакта (фрагмент нуклеуса, отщеп и три пластины). Площадь распространения находок – 110 × 100 м.

Зарекуша-2 – стоянка каменного (мезолит) и бронзового веков, селище железного века, эпохи Древней Руси (XI–XIII вв.) (по данным В. Ф. Копытина), нового времени (XVI–XIX вв.), расположены на правом берегу р. Доколька, в 0,2 км на запад от реки, в 1,2 км юго-восточнее северного края д. Зарекуша, на выступе террасы (рис. 1: *15*). Выявлен В. Ф. Копытиным в 2000 г. [1, с. 81].

Территория памятника частично задернована и занята молодой лесопосадкой.

В северной и северо-западной части памятника на площади размерами 200 × 80 м собран обработанный кремень и керамика. *Кремень (18 единиц)*: резец двухгранный (рис. 2: *4*), фрагмент проколки (рис. 2: *5*), фрагмент скребка, вкладыш (рис. 2: *3*), нуклеус со сменой ориентации скалывания, фрагмент нуклеуса, скол ныряющий, фрагмент скола неопределенно-

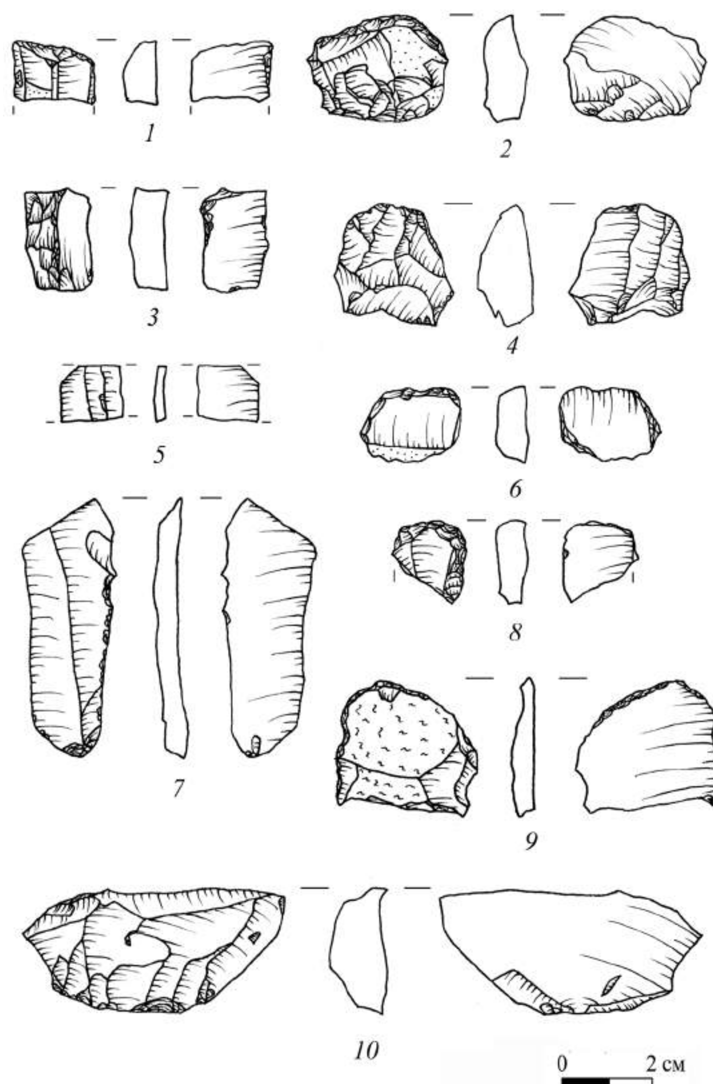

Рис. 3. Кремневый инвентарь и керамика памятников Карповичи-2 *(1–8)* и Карповичи-3 *(9, 10)*

го, фрагмент пластины, отщеп, фрагмент отщепа, чешуйка, обломок кремневый неопределимый. Для изготовления орудий использовался местный моренный кремень коричневого и грязно-серого цвета. При том что основная часть кремневого инвентаря имеет широкую датировку (каменный–бронзовый века), хорошо выделяется мезолитическая группа орудий (резец двугранный, проколка, вкладыш, нуклеус со сменой ориентации скалывания, фрагмент нуклеуса). *Керамика (6 фрагментов)*: 3 фрагмента лепной с примесью крупной дресвы в тесте и 3 фрагмента круговой XVI–XIX вв.

Для выяснения мощности культурного слоя в южной части памятника был заложен шурф размерами 1 × 2 м, ориентированный по линии север–юг. Площадь шурфа разбита на квадраты размерами 1 × 1 м, нумерация которых велась в направлении с севера на юг. Под слоем дерна и коричневого песка мощностью 0,28–0,33 м залегает слой светло-серой супеси с мелкими угольками. Мощность указанного слоя варьирует от 0,02 м до 0,17 м. Этот пласт подстелен слоем желтого песка, образующего условный материк. Максимальная глубина шурфа составила 0,45 м. Находок в шурфе не обнаружено.

Зарекуша-4 – местонахождение обработанного кремня и лепной керамики, предварительно датированное неолитом, расположено в 0,02 м северо-восточнее северной окраины д. Зарекуша, в правобережье р. Птичь, в 0,8 км западнее реки, на грунтовой дороге возле кладбища (рис. 1: *16*). Памятник выявлен впервые. Его территория частично задернована, частично занята кладбищем.

На грунтовой дороге, на площади размерами 100 × 40 м было найдено 2 фрагмента обработанного кремня (рис. 2: *6*) и фрагмент лепной керамики (рис. 2: *7*). Особый интерес представляет керамика. Фрагмент содержит в качестве примеси органику и мелкую дресву. Кроме того, на керамике прослежи-

вается елочный орнамент. К сожалению, из-за плохой сохранности фрагмента, определить, каким элементом данный образ выполнен, невозможно. Состав формовочного теста и орнаментация позволяют отнести данный фрагмент к древностям днепро-донецкой культуры, а точнее к ее восточнополесскому варианту.

Таким образом, в результате разведок 2010 г. на территории Глусского района было выявлено 12 новых памятников (Згода-2; Кныши-2; Городище-1; Дворец-1; Заполье-1, -2; Зарекуша-4; Баяново-1; Кировское-1; Карповичи-1, -2, -3). На восьми из них зафиксирован материал, относящийся к каменному и бронзовому векам. Кроме того, обследования проводились и на трех уже известных памятниках (Згода-1; Зарекуша-1, -2), на которых также были собраны кремневые изделия.

Особый интерес вызывает памятник Зарекуша-4, так как черепок с елочным орнаментом, имеющий в тесте примесь растений и дресвы, свидетельствует о присутствии на памятнике населения, связанного с традициями восточнополесского варианта днепродонецкой культуры (неолит).

Поверхностные сборы на памятниках Зарекуша-2, Карповичи-1, -2, -3 дали сравнительно большое количество находок, в то время как шурфы не содержали археологического материала. Слабый, только формирующийся дерновый слой, свидетельствует о развеивании поверхности памятников в недавнем прошлом.

На всех обследованных памятниках ведутся либо сельскохозяйственные работы (Згода-1, Кныши-2, Дворец-1, Заполье-2), либо их территория занята молодой лесопосадкой (Городище-1; Зарекуша-1, -2, -4; Баяново-1; Карповичи-1; частично Карповичи-2). Только памятники Заполье-1, Карповичи-3 – задернованы, а Кировское-1 – частично застроен, частично развеивается.

Литература

1. Копытин, В. Ф. Археологические памятники Глусского района Могилевской области / В. Ф. Копытин – Могилев : МГУ им. А.А. Кулешова, 2004. – 146 с.

2. Рынейскі, А. О. Археолёгічныя разьведкі на р. Пціч / А. О. Рынейскі // Працы секцыі археалогіі Veroffehtlichungen der archaologischem sektion. – Менск, 1932. – Т. 3. – С. 197–214.

3. Ткачева, М. И. Отчет об археологических исследованиях на территории Минского и Глусского районов в 2009 г. / М. И. Ткачева // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2762. – 16 с., 4 с. кал. воп., 40 іл.

А. Ю. Ткачоў, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, аспірант (г. Мінск)*

Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Камянецкага і Пружанскага раёнаў Брэсцкай вобласці ў 2010 годзе

Летам-восенню 2010 г. былі праведзены археалагічныя працы на тэрыторыі Камянецкага і Пружанскага раёнаў Брэсцкай вобласці. Асноўная мэта – пошук новых і даследаванне ўжо вядомых помнікаў каменнага і бронзавага вякоў.

Даследаванні ў Пружанскім раёне. Летам 2010 г. была абследавана тэрыторыя каля вёсак Крыніца і Бабінец на ўсходняй ускраіне Белавежскай пушчы. У выніку прац былі выяўлены два новыя помнікі.

Крыніца-1 – месцазнаходжанне апрацаванага крэменю, ляпной і ганчарнай керамікі. Размешчана на захад ад паўночнага канца вёскі Крыніца (Крыніцкі с/с), на полі між канавай і грунтовай дарогай ў в.Ківачына. Знаходкі сустракаюцца на плошчы памерамі 150 × 120 м. Асноўная маса артэфактаў сканцэнтравана на высокай (паўночна-заходняй) частцы поля, што прымыкае да дарогі.

На ўзаранай паверхні сабраны апрацаваны крэмень (скрабок і два адшчэпы), ляпная (3 фрагмента сценак) і ганчарная кераміка (12 венчыкаў, ручка, 6 фрагментаў сценак і 5 донцаў). Усяго 30 адзінак. Папярэдне помнік можна датаваць каменным векам, новым часам.

Бабінец-1 – месцазнаходжанне расшчапанага крэменю. Размешчана на поўнач ад в. Бабінец (Роўбіцкі с/с), на пясчанай дарозе, што вядзе ў в. Роўбіцк. Знаходкі сустракаюцца на працягу прыкладна 0,1 км. Раней узвышша, дзе размешчана вёска, было паўвостравам, што ўдаваўся ў вялікі ледавіковы вадаём, ад якога на сучасны момант засталося асушанае балота.

Пад’ёмны матэрыял складаецца з 5 адшчэпаў, адшчэпа пласцінчатага падскарыністага, лускі. Папярэдне помнік можна датаваць каменным векам.

Даследаванні ў Камянецкім раёне. Археалагічныя працы на тэрыторыі раёна праводзіліся на ўчастку між в. Селішча Малое і в. Камянюкі (р. Лясная Правая) і ў ваколіцах в. Стаўповіскі (р. Белая). Былі даследаваны 7 раней вядомых помнікаў і выяўлены 2 новыя.

Плянта-1 – помнік з матэрыяламі каменнага і бронзавага вякоў размешчаны праз 0,4 км на паўднёвы ўсход ад былой в. Плянта (Камянюцкі с/с), праз 0,5 км на паўночна-паўночны захад ад невялікага бетоннага моста праз р. Лясная Правая, праз 0,9 км на захад ад музея Белавежскай пушчы, праз 1 км на паўночны ўсход ад усходняга канца в. Селішча Вялікае. Займае невялікае ўзвышша на левым беразе ракі, на ўскрайку лесу. Памеры пагорка – 200 × 130 м, заходняя частка занята пад сметніцу. Паверхня помніка задзірнавана.

Для высвятлення магутнасці культурнага пласта на помніку быў закладзены шурф памерамі 1 × 2 м, арыентаваны доўгім бокам на поўнач. Шурф разбіраўся мятровымі квадратамі і ўмоўнымі пластамі па 0,1 м. Адразу пад дзірваном ішоў пласт светла-шэрага пяску магутнасцю 0,20–0,24 м, які падсцілаўся жоўтым пяском.

Усяго ў шурфе выяўлена 12 разнастайных знаходак: адшчэпы (5), абломкі крамянёвыя (2), фрагменты ляпной (3) і ганчарнай керамікі (2).

На мацерыковым узроўні былі зафіксаваны тры аб’екты, два з якіх увaходзілі ў заходнюю сценку, а адзін – у паўночна заходні кут. Аб’ект 1 і аб’ект 3 маюць шэра-жоўтае стракатае запаўненне, аб’ект 2 – шэрае. Знаходак у аб’ектах не знойдзена. Помнік выяўлены ўпершыню.

Плянта-2 – месцазнаходжанне апрацаванага крэменю размешчана на левым беразе р. Лясная Правая праз 0,2 км на захад ад былой в. Плянта, праз 0,25 км на паўночны ўсход ад паселішча Селішча Вялікае-2, праз 0,2 км на поўдзень ад аднаго з чатырох (паўднёва-ўсходняга) штучных азёр. Помнік займае невысокую дзюну памерам 50 × 250 м, што выцягнута з поўначы на поўдзень уздоўж выпрастанай рачулкі, якая злучае возера з р. Лясная Правая. Паверхня ўзвышша задзірнавана, дзе-нідзе бачны сляды пашкоджання дзірвана жывёламі.

Для таго каб высвятліць магутнасць культурных напластаванняў, у цэнтральная частцы помніка быў закладзены шурф памерам 1 × 1 м, арыентаваны сценкамі па баках свету, які разбіраўся ўмоўнымі пластамі па 0,1 м. Пад дзірваном знаходзіўся пласт шэрага пяску магутнасцю 0,25–0,35 м, падсцелены жоўтым пяском. Знаходкі былі толькі ў другім пласце: адшчэп (1), фрагменты пласцін (2), выраб керамічны неазначальны (1).

Помнік выяўлены ўпершыню. Папярэдне яго можна датаваць каменным–бронзавым вякамі.

Селішча Вялікае-1 – помнік каменнага і бронзавага вякоў, размешчаны адразу за ўсходняй ускраінай в. Селішча Вялікае (Камянюцкі с/с) на краі правабярэжнай тэрасы р. Лясная Правая, пад лініяй электраперадачы. Помнік вельмі моцна пашкоджаны гаспадарчай дзейнасцю (сметнікі, пясчаныя кар’еры, палявая дарога). Месцазнаходжанне выявіў В. Л. Лакіза у 2007 г. [1–3]. На ім аўтар праводзіў толькі візуальны агляд стану захаванасці, без збору пад’ёмнага матэрыялу.

Селішча Вялікае-2 – помнік каменнага і бронзавага вякоў, размешчана праз 0,7–0,8 м на поўнач–паўночны захад ад усходняй ускраіны в. Селішча Вялікае, на выцягнутым з усхода на захад пясчаным узвышшы (астатак тэрасы ?) пасярод шырокага левабярэжнага поплаву р. Лясная Правая. Выяўлены В. Л. Лакізам у 2007 г. [1, 3].

Паверхня помніка задзірнавана. Для высвятлення магутнасці культурнага пласта быў зроблены разведачны шурф памерам 1 × 1 м, арыентаваны сценкамі па баках свету. Пад дзірваном ідзе пласт шэрага пяску на глыбіню да 0,20–0,25 м, які пераходзіць у жоўты пясок. Шурф быў даследаваны на глыбіню да 0,75 м.

Культурны пласт насычаны знаходкамі – на плошчы ў 1 м^2 было адшукана 44 адзінкі. У асноўным гэта крамянёвыя вырабы. Сярод іх фрагмент аднапляцовачнага нуклеуса, фрагменты пласцін і мікрапласцін (6 адз.), адшчэпы (6 адз.) і інш.

Добрая захаванасць культурных напластаванняў, непарушанасць помніка гаспадарчай дзейнасцю вылучае яго як адзін з перспектыўных у рэгіёне, які даследуецца, для далейшых стацыянарных прац.

Стаўповіскі-1 – размешчаны на астатку тэрасы, якая ўдаецца ў поплаў правага берага р. Белая, праз 0,5 км на паўднёвы ўсход ад маста, праз 0,2 км на поўдзень ад сучаснага рэчышча ракі, на ўсход ад дарогі Стаўповіскі–Асіннікі. Выяўлена ў 2007 г. падчас сумесных разведак В. Г. Беляўца, А. Г. Калечыц, В. Л. Лакізы [4].

Для таго каб высвятліць магутнасць культурных напластаванняў, на помніку былі закладзены два шурфы. Шурф № 1 памерам 1 × 1 м, арыентаваны сценкамі па баках свету, размешчаны на ўсходнім ускрайку ўзвышша (5 м на поўдзень і 15 м на захад ад краю ўзвышша). Стратыграфія: пласт шэрага пяску магутнасцю 0,2–0,3 м, падсцелены жоўтым пяском. Знаходкі сканцэнтраваны на глыбіні да 0,2 м ад узроўню паверхні: адшчэп, абломак крамянёвы са слядамі апрацоўкі, луска, 2 сценкі ганчарнай керамікі.

Праз 20 м на захад ад шурфа № 1 быў закладзены шурф № 2. У сувязі з тым, што апошні патрапіў на аб'ект, было вырашана пашырыць яго ў паўднёва-ўсходнім накірунку. У выніку агульная плошча шурфа № 2 склала 9 м^2. Улічваючы звесткі па стратыграфіі помніка, атрыманыя ў шурфе № 1, даследаванне шурфа № 2 вялі па механічных пластах (першы пласт 0–0,2 м, другі – 0,2–0,3 м). Стратыграфія: пласт шэрага пяску магутнасцю 0,2–0,3 м, падсцелены жоўтым пяском.

На плошчы 9 м^2 былі выяўлены 32 знаходкі: адшчэпы (4 адз.), пласціны (2), крамянёвыя абломкі (2), фрагменты ляпной (1) і ганчарнай керамікі (22 адз.).

Аб'ект, выяўлены ў шурфе, з'яўляецца акруглай ў плане ямай з максімальным дыяметрам 1,4 м і глыбінёй з моманту фіксацыі 0,56 м. Выразна вылучаецца чорным колерам па перыметры і светлашэрым запаўненнем у цэнтральнай частцы. У аб'екце знойдзена праксімальная частка мікрапласціны.

Папярэдне помнік можна датаваць каменным–бронзавым вякамі.

Камянюкі-8 – стаянка з матэрыяламі каменнага і бронзавага вякоў. Размешчана на паўднёва-ўсходнім ускрайку вёскі праз 0,10–0,15 км на поўнач–паўночны ўсход ад цаглянага будынка фермы на краі нізкай надпоплаўнай тэрасы р. Лясная Правая.

Помнік быў выяўлены ў 2007 г. падчас сумесных разведак В. Г. Беляўца, А. Г. Калечыц, В. Л. Лакізы [1–3]. У 2008 г. В. Л. Лакіза паўторна даследаваў стаянку і заклаў на ёй шурф памерамі 1 × 3 м [5]. Ужо тады паверхня помніка была часткова пашкоджана. Сення большая частка паселішча знішчана (культурныя напластаванні рассунуты бульдозерам па баках). Падчас агляду на помніку знойдзены нешматлікія крамянёвыя вырабы, сярод якіх скрабкі (2 адз.) (мал 1: *2, 3*), нуклеус (1), адшчэпы (4), пласціны і іх фрагменты (4) (мал 1: *1, 4–6*), скол з захлыстам (1 адз.).

Селішча Малое-1 – паселішча з матэрыяламі каменнага і бронзавага вякоў, размешчана за паўночна-заходняй ускраінай в. Селішча Малое на краі тэрасы, па якой праходзіць палявая дарога ад грунтовай дарогі Камянюкі–Белая да р. Лясная Правая. Тэрасу часткова выкарыстоўваюць у гаспадарчых мэтах, большая яе частка засаджана лесам. Вольная частка тэрасы мае каля 30 м у даўжыню. Паверхня ў асноўным задзернаваная, у некаторых месцах бачны сляды сучасных ям. Помнік выявіў В. Л. Лакіза ў 2007 г., тады ж ён даследаваў яго двумя шурфамі (2 і 4 м^2 адпаведна) [1–3].

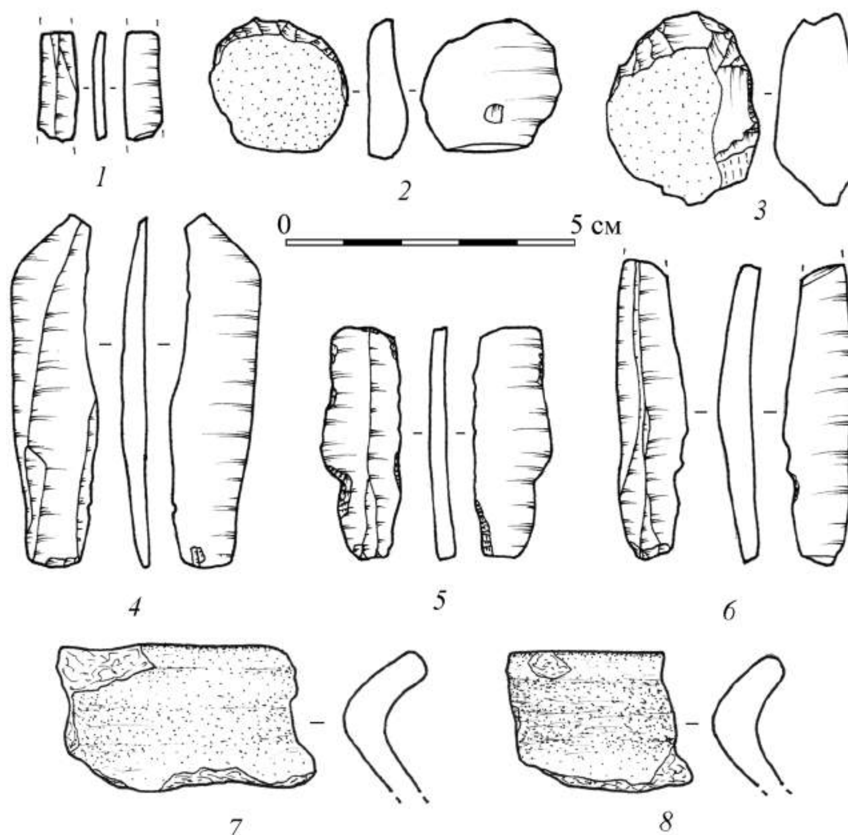
З мэтай атрымання новых матэрыялаў неаліту–бронзавага веку на помніку былі праведзены раскопкі. Усяго было закладзена два раскопы. Кожны плошчай 2 × 3 м. Раскоп № 1 размешчаны на поўнач ад шурфа № 2 на адлегласці 11 м. Заходняя сценка раскопу ляжала на адной восі з усходняй сценкай шурфа. Раскоп арыентаваны па баках свету (выцягнуты з поўначы на поўдзень). Раскоп № 2 размешчаны на поўдзень ад раскопу № 1 і сваёй паўднёвай сценкай злучаны з паўночнай сценкай шурфа № 2.

Стратыграфія: адразу пад дзірваном прасочаны слой цёмна-шэрага колеру (раней разворваўся) магутнасцю да 0,3 м, які падсцелены дробназярністым жоўтым пяском. Мяжа паміж пластамі выразная.

Усяго ў раскопе № 1 было выяўлена 68 знаходак, большасць з якіх фрагменты ганчарнай керамікі (41 адз.). Невялікая колькасць ляпной керамікі (5 адз.) прадстаўлена вельмі дробнымі фрагментамі. Акрамя таго, частку знойдзенай керамікі з-за дрэннага стану захаванасці нельга вызначыць (6 адз.). Крамянёвыя артэфакты прадстаўлены ў асноўным невялікай колькасцю адшчэпаў (3 адз.), лусак (8) і абломкаў (5 адз.).

Колькасць артэфактаў, атрыманых з раскопу № 2, удвая менш, чым з раскопу № 1. Пры гэтым 2/3 з іх знаходзіліся ў першым пласце. З 30 знаходак знойдзены толькі адшчэп і 2 лускі, усе астатнія прадстаўлены фрагментамі ганчарнай керамікі (21 адз.) (мал. 1: *7, 8*) і цэглы (6 адз.).

Матэрыялы, атрыманыя падчас даследавання, дазваляюць папярэдне датаваць помнік каменным–бронзавым вякамі, новым часам.

Мал. 1. Крамянёвыя вырабы *(1–6)* і фрагменты кругавой керамікі *(7, 8)* з помнікаў Камянюкі 8 *(1–6)*, Селішча Малое-1 *(7, 8)*

Селішча Малое-2 – паселішча з матэрыяламі эпохі неаліту, размешчанае праз 250–350 м на паўночны ўсход ад паўночна-заходняй ускраіны в. Селішча Малое, праз 140 м амаль на ўсход ад паселішча Селішча Малое-1 на краі правабярэжнай тэрасы старыцы р. Лясная Правая. Паверхня тэрасы моцна задзірнавана, яе часткова выкарыстоўваюць у гаспадарчых мэтах для выпасу хатняй жывёлы. Помнік выявіў і даследаваў на плошчы 2 м^2 В. Л. Лакіза ў 2007 г. [1–3].

На помніку быў разбіты раскоп памерамі 5 × 2 м, арыентаваны па баках свету (выцягнуты з захаду на ўсход). Размешчаны між драўляным плотам, што агароджвае прыватныя землі, і грунтовай дарогай да р. Лясная Правая. Адлегласць паўднёва-ўсходняга кута раскопу да кута агароджы – 10,5 м (азімут 55º).

Адразу пад дзірваном прасочаны слой цёмна-шэрага колеру (ворыўны пласт) магутнасцю да 0,35–0,38 м, які падсцелены жоўтым пяском. Мяжа паміж пластамі выразная. Часам можна прасачыць сляды ад плуга.

Усяго ў раскопе было знойдзена 537 знаходак. У першым пласце выяўлена 9 артэфактаў. Усе яны прадстаўлены фрагментамі венчыкаў, сценак і донцаў ганчарнай керамікі. Менш за палову ад усіх знаходак (244 адз.) паходзяць з другога пласта. У наступных пластах колькасць артэфактаў паступова зніжаецца.

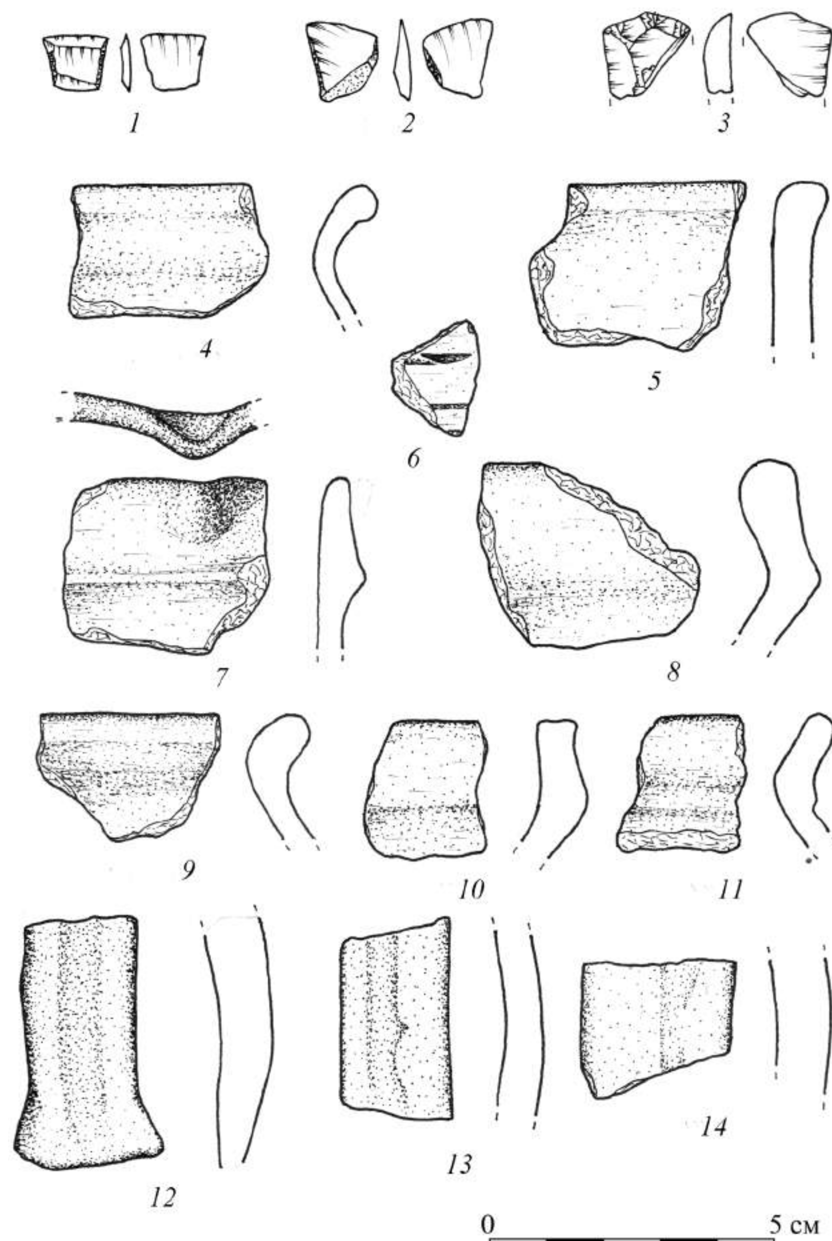
Сярод калекцыі апрацаванага крэменю, які часам моцна пашкоджаны з-за таго, што пабываў ў агні, маюцца адшчэпы (9 адз.), фрагменты пласцін (4), луска (10) і абломкі са слядамі апрацоўкі (1 адз.). Асобнай ўвагі заслугоўвае знаходка двух трапецый і фрагмента скрабка (мал 2: *1–3*). Астатнія знаходкі прадстаўлены фрагментамі ганчарнай керамікі (мал 2: *4–14*).

Па сведчанні мясцовых жыхароў, раней на тэрыторыі помніка стаяла хата, але дакладнага месца ніхто паказаць не змог.

Матэрыялы, атрыманыя падчас даследавання, дазваляюць папярэдне датаваць помнік каменным–бронзавым вякамі, новым часам.

Селішча Малое-3 – паселішча з матэрыяламі эпох мезаліту, неаліту і бронзавага веку, размешчана праз 350–400 м, амаль на поўнач ад паўночна-заходняй ускраіны в. Селішча Малое на краі правабярэжнай тэрасы р. Лясная Правая. Памеры помніка складаюць прыблізна 110 × 50 м. Большая яго частка засаджана лесам. Стаянка выяўлена і даследавана на плошчы 15 м^2 В. Л. Лакізам у 2007 г. [1–3]. Раскопкі на паселішчы былі працягнуты ў 2010 г. А. Ю. Ткачовым[1].

[1] Больш падрабязна аб даследаваннях на помніку Селішча Малое-3 гл. у артыкуле А. Ю. Ткачова і В. У. Ашэйчыка.

Мал. 2. Крамянёвыя вырабы *(1–3)* і фрагменты кругавой керамікі *(4–14)* з помніка Селішча Малое-2

Літаратура

1. Лакіза В. Л. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Нацыянальнага Парка Белавежская пушча ў 2007 годзе // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі». – Спр. № 2453.
2. Лакіза, В. Л. Вывучэнне помнікаў каменнага і бронзавага вякоў на тэрыторыі Белавежскай пушчы ў 2007 годзе / В. Л. Лакіза // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Археалагічныя даследаванні на Беларусі ў 2007 годзе. – Мінск, 2009. – Вып. 17. – С. 143–150.
3. Белавежская пушча: вытокі запаведнасці, гісторыя і сучаснасць / В. Г. Белявец [і інш.] ; пад агул. рэд. А. А. Кавалені. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – 454 с.
4. Калечиц, Е. Г. Отчет о полевых исследованиях 2007 года на территории Западного Полесья // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі». – Спр. № 2462.
5. Лакіза, В. Л. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у Белавежскай пушчы ў 2008 годзе // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі». – Спр. № 2686.

А. Ю. Ткачоў, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, аспірант (г. Мінск);*
В. У. Ашэйчык, *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, аспірант (г. Мінск)*

Раскопкі 2010 года на стаянцы каменнага веку Селішча Малое-3 у басейне р. Лясная Правая

Стаянка Селішча Малое-3 размешчана праз 350–400 м амаль на поўнач ад паўночна-заходняй ускраіны в. Селішча Малое (Камянюцкі с/с Камянецкага раёна) на краі правабярэжнай тэрасы р. Лясная Правая. Памеры помніка – прыблізна 110 × 50 м. Большая яго частка засаджана лесам. Стаянка выяўлена і даследавана на плошчы 15 м^2 В. Л. Лакізам у 2007 г. [2]. Раскопкі на паселішчы былі працягнуты ў 2010 г. А. Ю. Ткачовым.

Ва ўсходняй частцы стаянкі былі закладзены два раскопы агульнай плошчай 21 м^2 (I/2010 – 12 м^2 і II/2010 – 9 м^2). Разборка культурнага слою вялася мятровымі квадратамі і механічнымі пластамі па 10 см. У раскопе II квадраты дадаткова былі падзелены на 4 сектары, а грунт прасяваўся. Знаходкі залягалі на глыбіні да 30–40 см у раскопе II і 40–50 см у раскопе I. Культурны слой даволі моцна пашкоджаны ў выніку сучаснага антрапагеннага ўздзеяння: у раскопах зафіксавана 13 аб’ектаў, якія з’яўляюцца слядамі позніх перакопаў, а на дзённай паверхні сустракаюцца рэшткі шматлікіх вогнішчаў.

Археалагічная калекцыя складаецца з крамянёвых вырабаў, керамікі і нешматлікіх дробных фрагментаў перапаленых костак (табл. 1).

Табліца 1. **Агульная структура калекцыі 2010 г. Селішча Малое-3**

Матэрыял	I/2010 (12 м^2)	II/2010 (9 м^2)	Пав. зборы	Разам
Крэмень	354	2071	17	2442
Кераміка	68	176	1	245
Костка	2	7	–	9
Усяго:	424	2254	18	2696

Керамічны комплекс прадстаўлены 245 фрагментамі. З іх 217 фрагментаў ляпной і 28 фрагментаў ганчарнай керамікі.

Значная колькасць ляпной керамікі (83 фрагменты) – дробныя неазначальныя фрагменты з дамешкамі жарствы ў цесце. Яшчэ 72 фрагменты з мінеральнымі дамешкамі можна толькі шырока прадатаваць сярэднім неалітам–жалезным векам. Сярод вызначальных фрагментаў вылучаюцца дзве тыпалагічныя і храналагічныя групы. Першая – кераміка з арганічнымі дамешкамі ў цесце (14 фрагментаў), якая адносіцца да прыпяцка-нёманскай раннеенеалітычнай культуры. Другая група – тонкасценная кераміка з дамешкамі жарствы ў цесце, паверхня якой пакрыта лёгкай штрыхоўкай і, часам, дадаткова загладжана (18 фрагментаў, большасць з якіх паходзіць ад адной пасудзіны). Датавана такая кераміка познім неалітам (дабраборскі этап нёманскай культуры ці кола культур шнуравой керамікі). Ганчарная кераміка прадстаўлена фрагментамі пасудзін XVIII – пачатку XX ст.

Асноўную частку калекцыі складаюць крамянёвыя вырабы (табл. 2). Значная колькасць з іх (46,8%) пашкоджана ў выніку тэрмічнага ўздзеяння (перапальвання).

Табліца 2. **Агульная тэхніка-марфалагічная структура крамянёвага інвентару 2010 г. Селішча Малое-3**

	Тэхнічная катэгорыя	I/2010 (12 м^2)	II/2010 (9 м^2)	Пав. зборы	Разам	Усяго
0	Абломкі натуральныя	2	4	–	6	6
I	Нуклеусы ад пласцін	1	10	1	12	57
	Нуклеусы ад пласцін і адшчэпаў	1	1	–	2	
	Нуклеусы ад адшчэпаў	1	–	1	2	
	Фрагменты нуклеусаў неазначальныя	3	3	–	6	
	Нуклеападобныя абломкі	4	3	–	7	
	Лушчні	–	1	–	1	
	Рабрыстыя пласціны і іх фрагменты	4	11	1	16	
	Падрабрыстыя пласціны і іх фрагменты	–	5	–	5	
	Сколы падпраўкі пляцовак нуклеусаў	–	3	–	3	
	Сколы з захлыстам і іх фрагменты	–	2	1	3	

Заканчэнне табліцы

	Тэхнічная катэгорыя	I/2010 (12 м^2)	II/2010 (9 м^2)	Пав. зборы	Разам	Усяго
II	Адшчэпы і іх фрагменты	121	612	4	737	2313
	Пласціны і іх фрагменты	54	201	3	258	
	Лускі (< 1,5 см)	68	454	1	523	
	Абломкі неазначальныя (> 2,5 см)	12	33	–	45	
	Дробныя абломкі і фрагменты неазначальных сколаў (< 2,5 см)	68	680	2	750	
III	Мікраліты	1	13	1	15	62
	Пласціны са скошаным рэтушшу канцом	2	1	–	3	
	Скрабкі	1	2	–	3	
	Скрабачы	4	4	–	3	
	Разцы	–	2	1	3	
	Рубячыя пралады	3	–	–	3	
	Долатападобныя прылады	–	1	–	1	
	Прылады з выемкамі	–	1	–	1	
	Рэтушаваныя адшчэпы	1	9	–	10	
	Рэтушаваныя пласціны	2	3	1	6	
	Рэтушаваныя абломкі	–	2	–	2	
	Фрагменты неазначальных прылад	1	6	–	7	
IV	Мікраразцы		1	1		4
	Пласціны, зламаныя ў месцах выемак	–	1	–	1	
	Разцовыя сколы	–	2	–	2	
	Усяго:	354	2071	17	2442	

З а ў в а г а. I – нуклеусы і тэхнічныя формы; II – прадукты адыходаў вытворчасці і абломкі; III – прылады; IV – характэрныя адыходы ад вытворчасці прылад.

Самыя шматлікія тэхналагічныя групы – прадукты адыходаў вытворчасці (62,16% крамянёвага інвентару) і абломкі (32,56%). Яны характарызуюцца дробнымі памерамі. Толькі 5,66% абломкаў маюць памер больш за 2,5 см. Сярод сколаў 34,45% аднесена да лусак (сколы дыяметрам да 1,5 см). Адшчэпаў памерамі ад 2,5 да 5 см – 93 цэлых і 19 фрагментаў, большых за 5 см – толькі 3 экз. Большасць пласцін прадстаўлена ў фрагментах. Максімальная даўжыня цэлых (53 экз.) дасягае 6 см. Значная колькасць адшчэпаў і пласцін з дарсальнага боку захавалі рэштні скарынкі ці натуральнай паверхні. Скарыністых адшчэпаў – 24,3%, пласцін – 9,3, падскарыністых – 26,5 і 27,5% адпаведна.

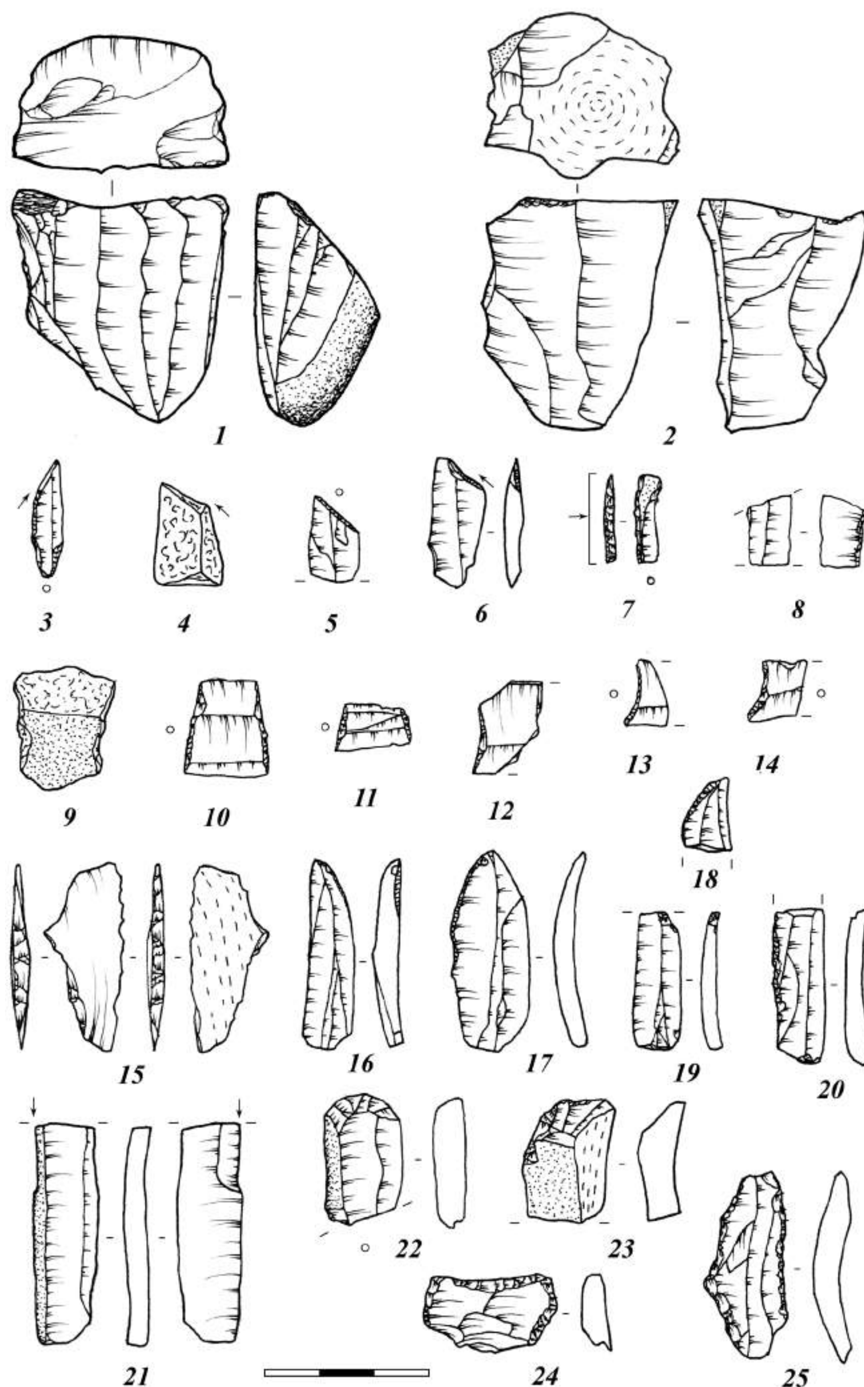
У калекцыі 22 нуклеусы. Сярод нуклеусаў ад пласцін – 10 аднапляцовачных. З іх тры моцна спрацаваныя. У чатырох – пляцоўкі натуральныя альбо сфармаваныя адзіночнымі сколамі, карніз не рэдукаваўся, сколванне нарыхтовак вялося тэхнікай прамога ўдару (гл. малюнак: *2*). У трох выпадках пляцоўкі падпраўляліся ў ходзе эксплуатацыі, два з такіх нуклеусаў – тарцовыя, а адзін – з шырокім плоскім фронтам, эксплуатаваны пры дапомозе націску ці ўдару праз пасрэднік (гл. малюнак: *1*). Двухпляцовачныя нуклеусы ад пласцін (2 экз.) – са зменена арыентацыяй, моцна спрацаваныя.

Нуклеусы ад пласцін і адшчэпаў (2 экз.) дробныя, моцна спрацаваныя. Адзін з іх – аднапляцовачны з плоскай натуральнай пляцоўкай, другі – двухпляцовачны са зменена арыентацыяй. Нуклеусы ад адшчэпаў (2 экз.) прадстаўлены аднапляцовачным з плоскай натуральнай пляцоўкай і шматпляцовачным. Акрамя таго, шэсць неазначальных нуклеусаў захаваліся у выглядзе абломкаў.

Да нуклеападобных абломкаў (фрагментаў канкрэцый з адзінкавымі сколамі) залічана сем артэфактаў. Адным экзэмплярам прадстаўлены фрагмент лушчня.

Сярод тэхнічных сколаў вылучаюцца тры фрагменты сколаў з захлыстам з нуклеусаў ад пласцін і рабрыстыя пласціны. Апошнія ўсе аднабаковыя, тры з іх – другасныя.

Найбольш прадстаўнічую групу сярод вырабаў з другаснай апрацоўкай складаюць мікраліты (15 экз.): сегментападобнае вастрыё з чаранком, выкананае на рэгулярнай пласцінцы з дапамогай стромкай рэтушы і мікраразцовага прыёму (гл. малюнак: *3*); фрагмент янілавіцкага вастрыя (гл. малюнак: *4*); вастрыё са скошаным рэтушшу канцом (гл. малюнак: *5*); камарніцкае (?) вастрыё (гл. малюнак: *6*); 2 сіметрычныя сярэдневысокія трапецыі (гл. малюнак: *9, 10*); 2 сіметрычныя нізкія трапецыі (гл. малюнак: *11*); 3 фрагменты трапецый з увагнутымі рэтушаванымі бакамі (гл. малюнак: *12–14*); фрагмент высокай трапецыі (?), выкананай на адшчэпе; высокая асіметрычная трапецыя з адшчэпа (гл. малюнак: *15*,

Крамянёвы інвентар (*1–25*). Селішча Малое-3. 2010 г.

прамы край, апрацаваны вентральнай вертыкальнай рэтушшу, скошаны – дарсальнай стромкай); мікрапласцінка з прытупленым вентральнай вертыкальнай рэтушшу краем (гл. малюнак: *7*); укладыш тыпу Боркі (гл. малюнак: *8*).

Адыходамі ад вытворчасці мікралітаў з'яўляюцца дыстальны мікраразец і пласцінка, зламаная ў месцы выемкі (гл. малюнак: *19*).

Сярод іншых прылад знойдзены 3 канцавыя скрабкі на зламаных пласцінах (гл. малюнак: *22, 23*), 8 скрабачоў (гл. малюнак: *24, 25*), двухгранны бакавы разец на адшчэпе, разец на зломе рэгулярнай пласціны (гл. малюнак: *21*), нуклеападобны рэтушны разец, 3 пласціны са скошанымі дробнай рэтушшу дыстальнымі канцамі (гл. малюнак: *16–18*), долатападобная прылада, прылада з выемкай на абломку, 3 макралітычныя вырабы – рубячыя прылады альбо іх нарыхтоўкі. Акрамя таго, у калекцыі прысутнічаюць 10 фрагментарна рэтушаваных адшчэпаў (у тым ліку адзін са струменьчатай рэ-

тушшу), 6 пласцін (гл. малюнак: *20*) і 2 абломкі, а таксама 6 фрагментаў неазначальных рэтушаваных вырабаў.

На падставе тыпалагічнага аналізу і паводле тэхналагічных прыкмет у крамянёвым інвентары стаянкі вылучаюцца тры культурна-храналагічныя кампаненты. Першы з іх – раннемезалітычны – прадстаўлены серыяй эксплуатаваных тэхнікай прамога ўдару аднапляцовачных і двухпляцовачных нуклеусаў ад пласцін, мікралітам з прытупленым рэтушшу краем, камарніцкім і сегментападобным вастрыём (гл. малюнак: *2, 3, 6, 7*). Гэтыя матэрыялы, верагодна, неабходна суадносіць з камарніцка-кудлаеўскім тэхнакомплексам.

Нуклеус ад рэгулярных пласцін, серыя рэгулярных пласцін, янілавіцкае і, магчыма, вастрыё са скошаным рэтушшу канцом, сіметрычныя трапецыі і трапецыі з увагнутымі краямі, укладыш тыпу Боркі, разец на зломе пласціны складаюць комплекс (гл. малюнак: *1, 4, 5, 8–14, 19–21*), які належыць да познамезалітычнай яніславіцкай культуры.

Цікавай з'яўляецца знаходка высокай асіметрычнай трапецыі (гл. малюнак: *15*). Выраб блізкі да алтынаўскага вастрыя, характэрнага для пясочнароўскай і іенеўскай культур [1, с. 145–150].

Астатні крамянёвы інвентар пакуль застаецца без таксанамічнай атрыбуцыі, аднак большая яго частка, хутчэй за ўсё, звязана з мезалітычнымі комплексамі стаянкі. Толькі дзве знаходкі – фрагмент лушчня і фрагмент адшчэпа са струменьчатай рэтушшу – можна ўпэўнена датаваць познім неалітам–бронзавым векам.

Прадстаўленыя вышэй вынікі даследаванняў 2010 г. з'яўляюцца папярэднімі. Матэрыялы стаянкі, перш за ўсё крамянёвыя, патрабуюць больш глыбокага аналізу, а сам помнік – працягу раскопак.

Літаратура

1. Залізняк, Л. Предісторія України X–V тис. до н. е. / Л. Залізняк. – Київ, 1998.

2. Лакіза, В. Л. Вывучэнне помнікаў каменнага і бронзавага вякоў на тэрыторыі Белавежскай Пушчы ў 2007 годзе / В. Л. Лакіза // МАБ. – Мінск, 2009. – Вып. 17. – С. 143–150.

А. Ю. Ткачоў, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, аспірант (г. Мінск);*
В. Г. Белявец, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, навуковы супрацоўнік, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Раскопкі на паселішчы Стаўповіскі-5

У чэрвені 2010 г. на тэрыторыі Камянецкага, Пружанскага раёнаў Брэсцкай вобласці і Свіслацкага раёна Гродзенскай вобласці пачаліся працы па будаўніцтве абводнай аўтадарогі вакол Нацыянальнага парку «Белавежская пушча». У адпаведнасці з дзеючым заканадаўствам Рэспублікі Беларусь у вобласці аховы гісторыка-культурнай спадчыны комплексная экспедыцыя аддзела археалогіі першабытнага грамадства Інстытута гісторыі НАН Беларусі ў складзе В. Г. Беляўца, В. Л. Лакізы, А. Ю. Ткачова з удзелам археолага Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна А. А. Башкова і магістранта гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта В. У. Ашэйчыка ажыццявіла навуковыя даследаванні на ўчастку будаўніцтва ад в. Ваўкаставец да мяжы Брэсцкай і Гродзенскай вобласці (в. Груск). Было абследавана каля 150 км уздоўж будучай аўтадарогі, зафіксавана 17 пунктаў з археалагічнымі матэрыяламі, на якіх праведзены зборы пад'ёмнага матэрыялу і шурфоўка, а на паселішчы Стаўповіскі-5 – шырокамаштабныя раскопкі.

Паселішча Стаўповіскі-5 размешчана на левым беразе р. Белая ў паўночна-заходнім канцы в. Стаўповіскі (Камянецкі раён). Прыкладная плошча 150 × 450 м. Большая частка паверхні помніка задзірнавана, у некаторых месцах (асабліва ў паўночнай частцы) маюцца пясчаныя агаленні. Частка паселішча занята пад прыватныя агароды. Да выпроставання рэчышча Белай помнік з паўднёва-ўсходняга боку інтэнсіўна падмываўся ракой.

Палатно будучай аўтадарогі праходзіць амаль праз цэнтральную частку паселішча. Найбольшая канцэнтрацыя матэрыялаў назіралася на тэрыторыі агародаў, на поўдзень ад палатна дарогі.

Для правядзення раскопак былі абраны некалькі ўчасткаў. Для вызначэння насычанасці і характару культурнага пласта, быў разбіты раскоп № 1 памерамі 5 × 20 м, які перакрыжоўваўся з воссю будучай аўтадарогі. Ён размяшчаўся каля паўднёва-заходняга кута вёскі, на краю тэрасы р. Белая, а затым быў пашыраны ў паўночна-заходні бок (4 × 20 м). Адначасова з раскопам № 1 на тэрыторыі прыватных агародаў быў разбіты раскоп № 2 памерамі 5 × 5 м. У далейшым ён быў пашыраны да 55,5 м^2.

Пасля таго як пачаліся будаўнічыя працы і на месцы будучай аўтадарогі былі зняты дзірван і верхнія напластаванні, быў закладзены раскоп № 3 плошчай 420 м^2, у якім праводзіліся зачыстка ніжніх культурных напластаванняў і даследаванне выяўленых аб'ектаў.

Такім чынам, сумарна раскопкамі была даследавана плошча 655,5 м^2: раскоп № 1 (180 м^2), раскоп № 2 (55,5 м^2) і раскоп № 3 (420 м^2).

На помніку выяўлена наступная стратыграфія: дзірван; пласт ворыва – магутнасць 20–25 см па ўсёй плошчы раскопу; культурны пласт – пясок светла-карычневага колеру, меў магутнасць 0,15–0,25 м у раскопе № 2 і захаваўся месцамі ў раскопе № 1; мацярык – пясок жоўтага колеру.

Падчас вывучэння помніка былі зафіксаваны 20 аб'ектаў – разнастайныя ямы і вогнішчы.

Аб'ект № 1 – рэшткі вогнішча з каменнай выкладкай. Акруглае ў плане (дыяметр 90 см), запоўнена пяском, перамяшаным з попелам і дробнымі вугольчыкамі. У аб'екце знойдзена 25 артэфактаў: 8 адшчэпаў, 4 пласціны і іх фрагменты, 7 лусак, крамянёвы абломак, 4 фрагмента ляпной і абломак кальцыніраванай косткі.

Аб'ект № 2 – яма авальнай формы, выцягнутая з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход, памерамі 134 × 100 см. Запоўнена шэрым гумусіраваным пяском з лінзай пяску цёмна-шэрага колеру. Глыбіня ад узроўню выяўлення – 32 см. Знаходак выяўлена не было.

Аб'ект № 3 – даследаваны часткова. Акруглая ў плане яма памерамі выяўленай часткі 264 × 216 см. Паўночная палова аб'екта была запоўнена бялёсым пяском, паўднёвая – шэрым гумусіраваным. Шэры пясок прасочваецца па перыметру аб'екта ў заходняй і паўночна-заходняй частках. Глыбіня з узроўню выяўлення – 72 см. У яме знойдзена 26 фрагментаў ляпной і 2 ганчарнай керамікі, скрабок, 4 адшчэпы, 2 пласціны, фрагмент пласціны з захлыстам, 18 лусак, 8 фрагментаў кальцыніраваных костак.

Фрагменты сценак звязаны з гарызонтам жалезнага веку. Абломак венчыка належыць да эпохі неаліту. 20 фрагментаў посуду жалезнага веку паходзяць ад гладкасценных пасудзін, 2 фрагменты пакрыты шчыльнай неглыбокай штрыхоўкай па вонкавай паверхні. Таўшчыня сценак складае 0,7–2,0 см. Абпал якасны і роўны. Колер вонкавай паверхні – пясочны з рудаватым і крэмавым адценнем. Шэраг фрагментаў больш масіўных пасудзін цёмна-шэрага колеру з унутранага боку. У цесце выкарыстаны дамешкі жарствы пераважна белага колеру, 2–6 мм у папярочніку.

Аб'ект № 4 – акруглая ў плане яма з запаўненнем сіваватага колеру. Памеры – 94 × 80 см, глыбіня з узроўню расчысткі – 11 см. У аб'екце знойдзены фрагмент сценкі ляпной керамікі.

Аб’ект № 5 – у раскопе зафіксавана толькі частка ямы. Памеры выяўленай часткі – 94 × 72 см, глыбіня – 44 см. Запоўнены пяском светла-шэрага колеру, з больш цёмнай цэнтральнай чаткай. У аб’екце знойдзены адшчэп, 2 лускі і фрагмент сценкі ляпной керамікі.

Аб’ект № 6 – даследаваны часткова. Памер выяўленай часткі – 156 × 52 см, глыбіня – 48 см. Запаўненне аб’екта шэрае з плямай светла-шэрага колеру ў паўночна-заходняй частцы. У яме знойдзены адшчэп і фрагмент сценкі ляпной керамікі.

Аб’ект № 7 – рэшткі вогнішча з каменнай выкладкай памерамі 104 × 74 см. Попельна-вугальнае запаўненне з невялікімі вугольчыкамі і камянямі. У аб’екце знойдзены 3 адшчэпы, дробны фрагмент неазначальнай керамікі, 4 фрагменты кальцыніраваных костак.

Аб’ект № 8 – акруглая ў плане яма, выцягнутая з захаду на ўсход, памерамі 280 × 116 см і глыбінёй з узроўню зачысткі 56 см. Запаўненне аб’екта ў паўночна-заходняй частцы ўтворана белым пяском, у паўднёва-ўсходняй – шэрым, які прасочваецца таксама па ўсім перыметры. У цэнтральнай частцы ямы маюцца лінзы светла-шэрага і чорнага колеру, апошняя з невялікімі ўкрапінамі вугольчыкаў.

На аб’екце было выяўлена 159 артэфактаў. У пераважнай большасці гэта знаходкі апрацаванага крэменю (111): пракрутка, 2 нуклеуса, 34 адшчэпы і іх фрагменты, 25 пласцін і іх фрагменты, 39 лусак, мікраскол, 4 фрагменты неазначальных сколаў, 5 крамянёвых абломкаў са слядамі апрацоўкі. Знойдзена 34 фрагменты ляпной керамікі, з іх 2 венчыка (мал. 1: *1, 2*), 31 фрагмент сценак (мал. 1: *3, 4*), фрагмент донца (мал. 1: *5*). Акрамя таго, знойдзена 14 фрагментаў кальцыніраваных костак.

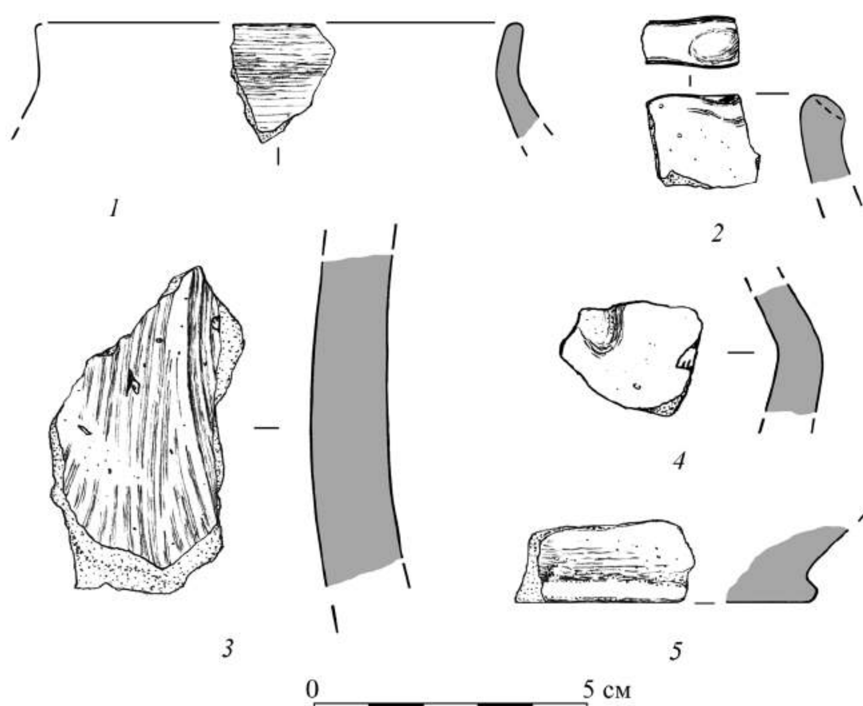
Фрагменты ляпнога посуду па спосабах апрацоўкі падзяляюцца на: гладкасценныя (31), са штрыхаванай паверхняй (2), чорнаглянцаваныя (1).

Чорнаглянцаваны фрагмент (шыйка) паходзіць ад пасудзіны невялікіх памераў – міскі альбо вазачкі (мал. 1: *1*). Шыйка прамая кароткая, плаўна адагнутая вонкі. Цеста з дамешкамі белай жарствы (і пяску ?). Абпал якасны і роўны. Лашчэнне адбывалася па добра прасохлай паверхні, таму атрымалася роўная паверхня з матавым бляскам.

Таўшчыня сценак грубаляпнога посуду вагаецца ад 0,6 да 1,5 см. Абпал якасны і роўны. У цесце выкарыстаны дамешкі жарствы таўшчынёй 2–6 мм, пераважна белага колеру. Колер вонкавай паверхні пясочны з рудаватым, крэмавым і карычняватым адценнем. Унутраны бок больш масіўных пасудзін мае цёмна-шэры колер.

Марфалагічна найбольш выразныя фрагменты дазваляюць меркаваць, што абломкі з неапрацаванай дадаткова і штрыхаванай паверхняй паходзяць ад кухоннага посуду, перадусім гаршкоў. Маюць фрагменты пасудзін прафіляваных і рабрыстых формаў (мал. 1: *3, 4*). У арнаментацыі былі выкарыстаны ямкавыя ўцісканні, нанесеныя на венца шыйкі і рабро тулава (мал. 1: *2, 4*).

Аб’ект № 9 – у плане блізкая да квадратнай яма, арыентаваная кутамі па баках свету. Памеры –

Мал. 1. Кераміка з аб’екта № 8 *(1–5).* Стаўповіскі-5

282 × 326 см, глыбіня з узроўню выяўлення – 44 см. Паўночна-заходняя палова аб’екта запоўнена пяском бялёсага колеру, паўднёва-ўсходняя – шэрым гумусіраваным пяском. Ва ўсходняй частцы аб’екта назіралася лінза сіваватага пяску з чорнымі плямамі, у якіх сустракаліся рэшткі струхнелага дрэва (хутчэй за ўсё, парэшткі карнявой сістэмы хмызняку).

З аб’екта паходзяць 148 знаходак. З іх 103 прадстаўлены апрацаваным крэменем, у тым ліку нуклеусам двухпляцовачным ад адшчэпаў, нуклеусам аднапляцовачным ад пласцін і адшчэпаў, фрагментам вастрыя. Большая частка крамянёвых артэфактаў прадстаўлена першаснымі (адшчэпы і іх фрагменты – 10 адзінак, пласцінамі, мікрапласцінамі і іх фрагментамі – 23 адзінкі) і тэхнічнымі сколамі, адыходамі вытворчасці (60 лусак, 5 абломкаў са слядамі апрацоўкі, пласціна рабрыстая, пласціна з захлыстам). На аб’екце выяўлена 35 фрагментаў ляпных пасудзін (венчык, 33 сценкі і донца), 8 ад ганчарнага посуду (венчык і 7 сценак), а таксама 2 фрагменты кальцынiраваных костак.

Аб’ект № 10 – рэшткі вогнішча акруглай формы, дыяметрам 82 см, якое перакрывала паўднёвы кут аб’екта № 9. Яма запоўнена пяском светла-шэрага колеру з уключэннем камянёў. Па краях прасочваюцца дробныя вугольчыкі. У аб’екце знойдзены: 5 адшчэпаў, 3 пласціны, 2 фрагменты неазначальных сколаў, 6 лусак, абломак крамянёвы са слядамі апрацоўкі, 6 фрагментаў сценак ляпных пасудзін і 2 абломкі кальцынiраваных костак.

Аб’ект № 11 – падпрамакутная ў плане яма памерамі 304 × 144 см, выцягнутая з паўночнага ўсходу–ўсходу на паўднёвы захад–захад. Глыбіня ад узроўню зачысткі – 31 см. Была запоўнена пяском светла-шэрага колеру, з попельна-вугальнай лінзай у цэнтральнай частцы. Падчас даследавання былі знойдзены луска і фрагмент сценкі ляпной пасудзіны.

Аб’ект № 12 – яма аморфнай формы. Памеры аб’екта – каля 160 × 118 см, глыбіня – 52 см. Быў запоўнены пяском светла-шэрага колеру, з попельна-вугальнай плямай у цэнтры, пад якой прасочваецца лінза пракаленага бялёсага пяску. У запаўненні знойдзены: 4 адшчэпы, 4 фрагменты пласцін, фрагмент неазначальнага сколу, 6 лусак, венчык ляпной керамікі, 3 сценкі ляпной пасудзіны, 2 сценкі ганчарных пасудзін, 4 фрагменты кальцынiраваных костак.

Фрагменты ляпнога посуду належаць да жалезнага веку. Паходзяць ад дастаткова масіўных пасудзін, верагодна гаршкоў, з неапрацаванай дадаткова паверхняй. Таўшчыня сценак складае ад 0,5 да 1,3 см. Абпал якасны і роўны. У цесце выкарыстаны дамешкі белай і чырвонага колераў жарствы 2–6 мм у папярочніку. Колер вонкавай паверхні пясочны з рудаватым і крэмавым адценнямі. Унутраны бок найбольш таўстасценных абломкаў мае светла-шэры колер. Фрагмент шыйкі плаўна выгнуты і нахілены ўнутр, па зрэзе венца упрыгожаны ямкавымі пальцавымі ўціскаnнямі. Адзін з фрагментаў сценкі паходзіць ад пасудзіны з тулавам біканічнай формы, арнаментаваны глыбокімі насечкамі вышэй рабра.

Аб’ект № 13 – яма грыбападобнай формы, выцягнутая з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад. Запоўненая пяском цёмна-шэрага колеру, з лінзай светлага колеру ў цэнтральнай частцы. Памеры – 342 × 280 см, глыбіня – 57 см ад узроўню выяўлення. Знойдзены: адшчэп, 4 пласціны, луска, фрагмент сценкі ляпной пасудзіны.

Аб’ект № 14 – яма аморфнай формы, запоўненая пяском цёмна-шэрага колеру. У плане яма мела памеры 372 × 280 см, глыбіню 38 см. У паўднёва-заходняй, паўночна-ўсходняй і часткова паўднёвай частцы яма абкружана шэрымі плямамі, у цэнтральнай і заходняй частках запоўнена белым пяском. На ўзроўні зачысткі ў цэнтральнай частцы аб’екта выяўлены два камяні. У аб’екце знойдзены: 3 адшчэпы, луска, 21 фрагмент ляпных і 3 абломкі ганчарных пасудзін.

Аб’ект № 15 – яма падпростакутнай у плане формы, памерамі 286 × 350 см, глыбіня 43 см. У паўночна-ўсходняй частцы аб’ект быў запоўнены пяском светла-шэрага колеру і бялёсым пяском у паўднёва-заходняй. Каля паўночна-ўсходняга кута ямы выяўлены палявы камень каля 80 см у даўжыню. У запаўненні аб’екта знойдзены 1 адшчэп.

Аб’ект № 16 – яма блізкай да авальнай у плане формы, выцягнутая з захаду на ўсход. Памеры 192 × 144 см, глыбіня 45 см. Была запоўнена пяском цёмна-шэрага колеру з лінзай больш светлага пяску ў цэнтральнай частцы. У аб’екце знойдзены фрагмент скола-нарыхтоўкі і сценка ляпной керамікі.

Аб’ект № 17 – круглая ў плане яма, дыяметрам 305 см і глыбінёй 44 см. Заходняя частка запоўненая белым пяском, усходняя – пяском цёмна-шэрага колеру. У запаўненні знойдзены фрагмент сценкі ганчарнай пасудзіны.

Аб’ект № 18 – яма акруглай ў плане формы, памерамі 273 × 188 см, 48 см у глыбіню. Цэнтральная частка ямы была запоўнена пяском белага колеру і абкружана поясам гумусіраванага цёмна-шэрага пяску з усіх бакоў, акрамя паўночнага. Падчас разборкі знойдзены: фрагмент пласціны, луска, венчык ляпной керамікі, сценка ляпной керамікі, 2 сценкі ганчарнай пасудзіны.

Аб’ект № 19 – яма падакруглай формы, памерамі 287 × 318 см, глыбінёй 28 см. Цэнтральная частка ямы была запоўнена пяском белага колеру і абкружана поясам гумусіраванага цёмна-шэрага пяску з усіх бакоў, акрамя ўсходняга. У запаўненні знойдзены фрагмент сценкі ганчарнай пасудзіны.

Аб’ект № 20 – яма аморфнай формы. Прыкладныя памеры – 212 × 314 см, глыбіня – 32 см. Паўноч-

на-заходняя частка аб'екта запоўнена пяском цёмна-шэрага колеру, паўднёва-ўсходняя – белым. Знаходкі ў аб'екце не выяўлены.

Усяго на помніку быў знойдзены 4601 артэфакт, з якіх вырабаў з крэменю – 2270, керамічных вырабаў – 2116, фрагментаў костак – 97, вырабаў з металу – 44 і інш.

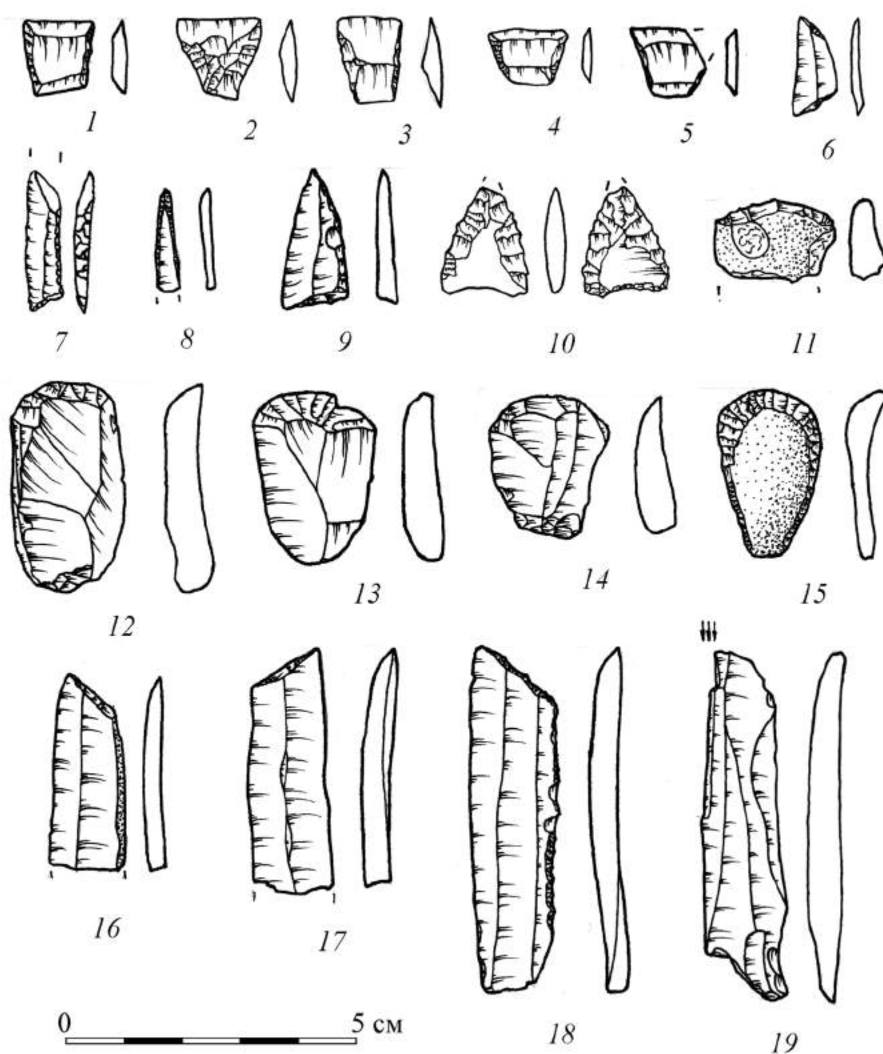
Большасць з крамянёвых вырабаў – гэта прадукты першаснага расчаплення, адыходы вытворчасці і тэхнічныя сколы: адшчэпы і іх фрагменты (733 экз.), пласціны і іх фрагменты (387), абломкі са слядамі сколвання (120), лускі (908), сколы з захлыстам (13), сколы падпраўкі пляцоўкі нуклеуса (4), мікрасколы (4 экз.). Акрамя таго, у калекцыі з помніка маюцца 70 крамянёвых абломкаў без апрацоўкі.

Сярод нуклеусаў і іх фрагментаў пераважаюць аднапляцовачныя – 21 экз. (ад пласцін – 14; ад пласцін і адшчэпаў – 7). Значна менш двухпляцовачных нуклеусаў – 5 экз. (ад пласцін – 3; ад адшчэпаў – 1; ад пласцін і адшчэпаў – 1), нуклеусаў аморфных форм – 3 экз. Да таго ж маюцца 3 дробныя фрагменты нуклеусаў, якія не падлягаюць атрыбуцыі.

Вырабаў з другаснай апрацоўкай знойдзена 70 экз.: 11 пласцін з участкамі рэтушы, 22 адшчэпы з участкамі рэтушы, 3 пласціны са скошаным рэтушшу краем (мал. 2: *16–18*), 5 трапецый (мал. 2: *1–5*), 4 вастрыі (мал. 2: *6, 8*), яніславіцкі трохкутнік (мал. 2: *9*), укладыш (мал. 2: *7*), 12 скрабкоў (мал. 2: *11–15*), скрабач, скобель, 4 разцы, разец-праколка (мал. 2: *19*), пракрутка, 2 трохкутных наканечнікі стэл (мал. 2: *10*), рэтушор/лушчань (?), фрагмент вастрыя нажа/сярпа і фрагмент прылады з паўстромкай рэтушшу.

Значную колькасць фрагментаў ляпной керамікі, якая не мае выразных марфалагічных рыс, падзяліць па храналогіі (аднесці да эпохі неаліту–бронзы альбо жалезнага веку) не заўсёды магчыма.

Да нёманскай культуры (дабраборскага этапу) адносяцца 12 фрагментаў. У фармовачнае цеста дадавалі дробную жарстві. Знешняя і ўнутраная паверхні штрыхаваліся і дадаткова загладжваліся. Таў-

Мал. 2. Крамянёвыя вырабы *(1–19)*. Стаўповіскі-5

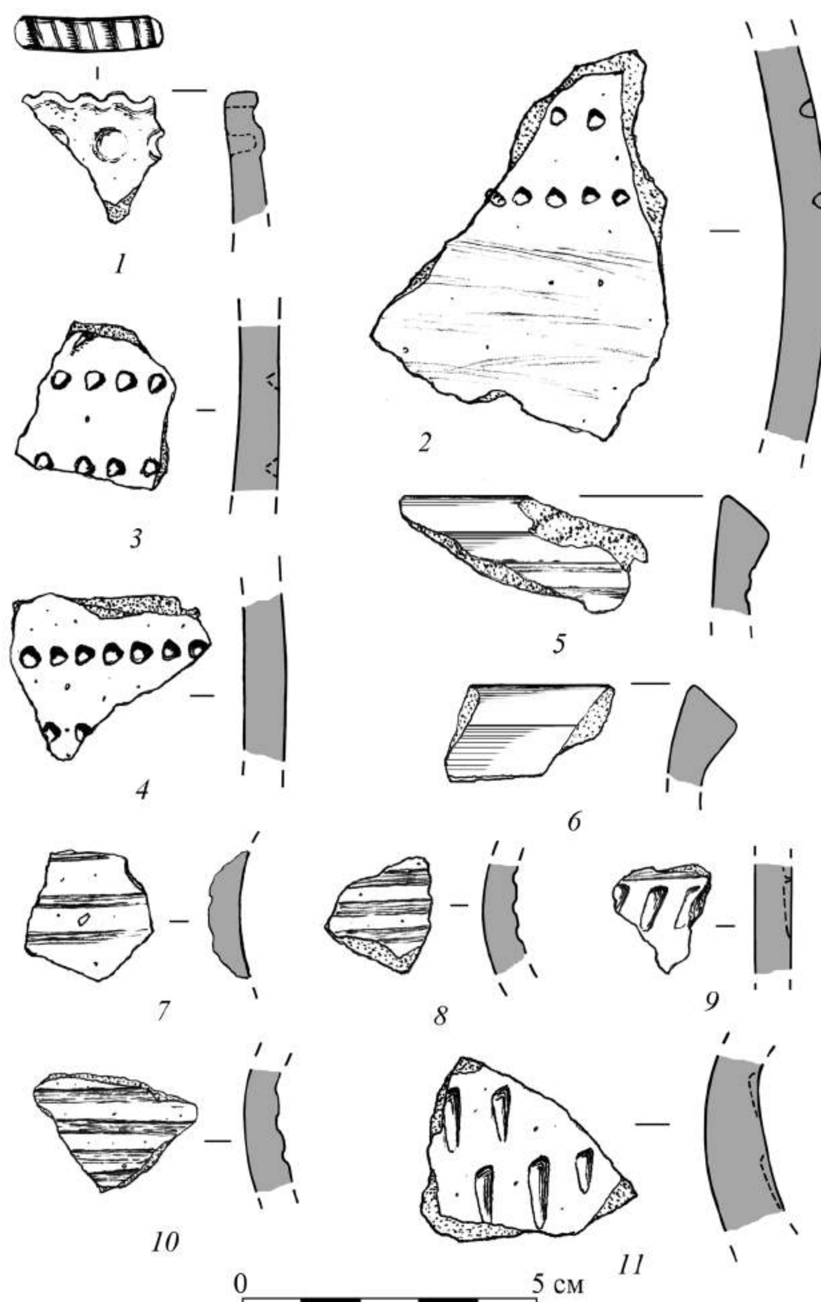
шчыня сценак – 5–6 мм. Адзін фрагмент венчыка паходзіць ад пасудзіны з гафрыраваным зрэзам венца. Пад краем венца ішоў пас з «жамчужын» (мал. 3: *1*). Тры фрагменты сценак таўшчынёй 7–8 мм упрыгожаны двума паралельнымі пасамі невялікіх наколаў (мал. 3: *2–4*).

Тры фрагменты з арнаментам з пракрэсленых ліній можна звязваць са старажытнасцямі кола культур шнуравой керамікі.

На помніку знойдзена 13 фрагментаў (3 венчыкі і 10 сценак) керамікі тшцінецкага культурнага кола (мал. 3: *5–11*). Яны паходзяць ад пасудзін шэрага і карычневага колераў з таўшчынёй сценак ад 5 да 8 мм з дамешкамі рознaзярністай жарствы. Паверхня добра загладжана, часам ангабіравана. Венчыкі патоўшчаныя, коса зрэзаныя вонкі. Фрагменты сценак упрыгожаныя пракрэсленымі лініямі і наколамі.

Посуд жалезнага веку падзяляецца па спосабе апрацоўкі паверхні на: гладкасценны з неапрацаванай дадаткова паверхняй – 580 фрагментаў; штрыхаваны – 52; чорнаглянцаваны – 10 і з храпаватай паверхняй – 2 фрагменты.

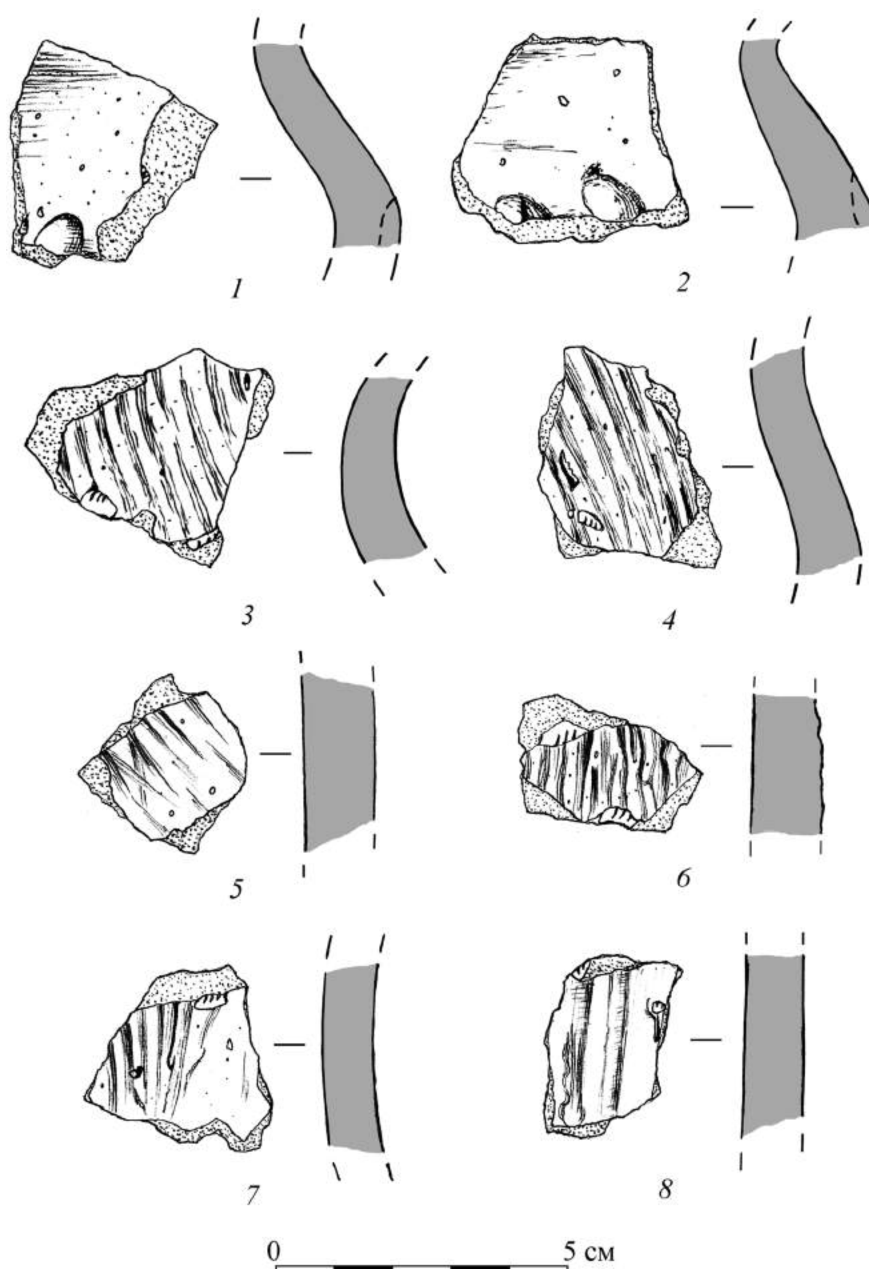
Гладкасценны і штрыхаваны посуд аднастайны па складзе керамічнай масы ды абпалу. Колер вон-

Мал. 3. Кераміка неаліту *(1–4)* і бронзавага веку *(5–11).* Стаўповіскі-5

кавай паверхні пясочны і рудавата-пясочны альбо светла-карычневы. Абпал якасны і роўны. Таўшчыня сценак вагаецца ў межах 0,6–2,1 см. Больш тонкія сценкі (да 1,2–1,4 см) як правіла аднаслойныя ў зломе. У масіўных пасудзін (з таўшчынёй сценак больш 1,5 см) унутраны бок цёмна-шэрага альбо чорнага колеру. У якасці аташчальніка выкарыстана гранітная жарства белага і чырвонага колераў, зярняты ад 2–3 да 8–9 мм у папярочніку. Вонкавая і ўнутраная паверхні гладкасценных пасудзін пераважна добра выраўненыя, месцамі на іх выступае жарства.

Штрыхоўка наносілася пуком раслінных сцяблін, пераважна па падсохлай, але яшчэ вільготнай паверхні. Яна дастаткова разнастайная па спосабах выканання. Часцей выступае глыбокая рэгулярная шчыльная штрыхоўка, зробленая цвёрдымі жорсткімі сцяблінамі, магчыма пуком саломы, альбо пруцікаў (мал. 4: *3, 4;* 5: *3, 5*). Радзей адзначаецца невыразная і хаатычная штрыхоўка, якая наносілася мяккімі сцяблінамі, верагодна пукамі травы (мал. 4: *5;* 5: *2, 4*), альбо слабая невыразная працірка. Вылучаны асобныя фрагменты, на якіх глыбокія штрыхі маюць характэрныя заплывы па краях баразёнак (мал. 4: *6*). У гэтых выпадках вонкавы бок ужо падсохлай пасудзіны быў пакрыты слоем густога глінянага ангобу, па якім наносілася штрыхоў-

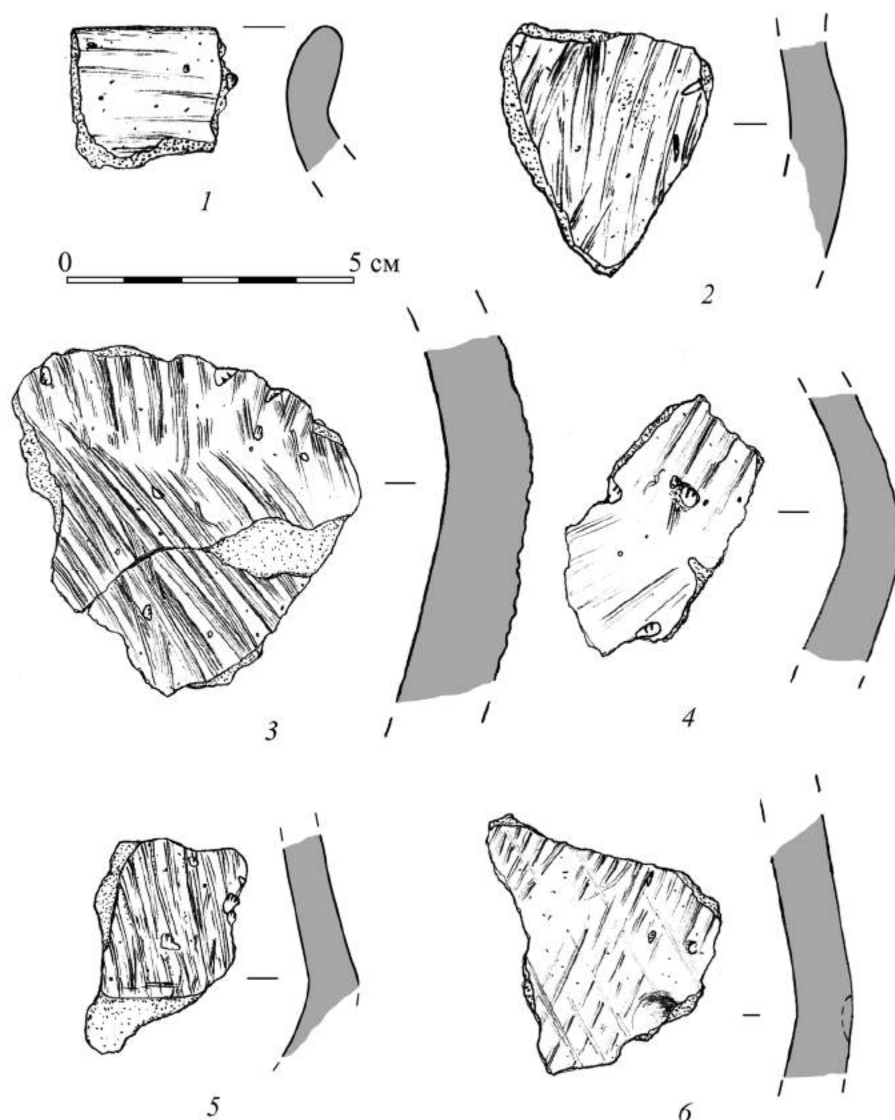
Мал. 4. Кераміка жалезнага веку *(1–8)*. Стаўповіскі-5

ка. Па кампазіцыі пераважае простая штрыхоўка: з вертыкальнымі, і, радзей, гарызантальнымі рысамі (мал. 4: *3, 4, 7;* 5: *3, 4, 7*). На вонкавай паверхні аднаго з фрагментаў сценкі пракрэслены рэдкія глыбокія вертыкальныя рыскі (мал. 5: *8*). У шэрагу выпадкаў на адным і тым жа ўчастку штрыхоўка выконвалася некалькі разоў у розных накірунках, у выніку чаго ўтвараўся ўзор у выглядзе косай сеткі (мал. 5: *5, 6*).

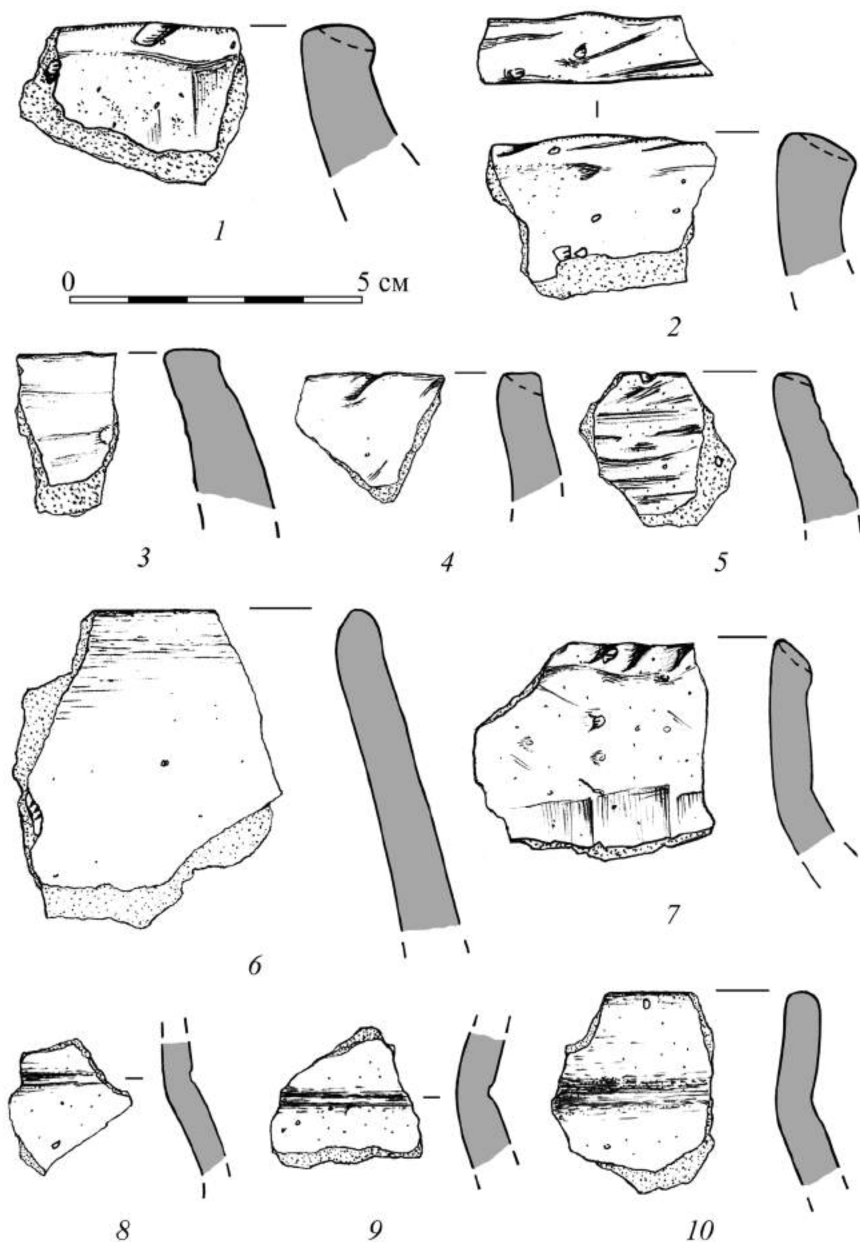
Знешняя паверхня адной з пасудзін была выраўнена з дапамогай цвёрдай прылады шырынёй каля 12 мм з няроўным працоўным краем – верагодна, драўлянай трэскай. Сляды гэтай апрацоўкі выразна бачныя на верхняй частцы тулава (мал. 6: *7*).

Абломкі сценак чорнаглянцаваных пасудзін трэба адносіць да жалезнага веку. У культурным пласце яны прадстаўлены выключна дробнымі фрагментамі сценак. У цэлым, верагодна, лошчаны посуд павінен быў нязначнай дамешкай уваходзіць у склад керамічнага комплексу жалезнага веку разам з гладкасценным і штрыхаваным.

Большасць марфалагічна інфарматыўных фрагментаў посуду жалезнага веку паходзіць ад гаршкоў. Серыя абломкаў шыек і асабліва тоўстых сценак (мал. 5: *3*; 6: *1, 2*) сведчыць, што сярод іх былі ў тым ліку масіўныя гаршкі для захавання зерня ці вадкасцей тыпу карчаг. Гаршкі меншых памераў адзначаюцца большай стараннасцю вырабу. Асноўная маса верхніх частак мае нахіленыя ўнутр прамыя альбо слаба выгнутыя шыйкі. У керамічным матэрыяле прысутнічае таксама прадстаўнічая серыя акруглабокіх гаршкоў з невылучанымі выразна шыйкамі (мал. 6: *3–6*). Каля трэці гаршкоў арнаментаваны насечкамі па зрэзе венца (мал. 6: *1–5*). Мяркуючы па найбольш выразных фрагментах сценак, тулава гаршкоў часта мела больш альбо менш выразную рабрыстую форму (мал. 5: *2, 4–6*), упрыгожвалася па

Мал. 5. Кераміка жалезнага веку *(1–6).* Стаўповіскі-5

Мал. 6. Кераміка жалезнага веку *(1–10).* Стаўповіскі-5

рабры тулава ямкавым арнаментам (мал. 4: *1, 2*; 5: *6*). Часам рабрыстасць тулава падкрэслівалася сродкамі арнаментацыі – рознанакіраванай штрыхоўкай ў верхняй і ніжняй яго частках (мал. 5: *3, 4*).

Керамічны комплекс жалезнага веку ўключае таксама фрагменты посуду іншага тыпу – гаршкоў і/альбо вазападобных пасудзін з выразнай прафіліроўкай (мал. 6: *7–10*). Гэты посуд мае кароткія, прамыя, слаба нахіленыя ўнутр, альбо адагнутыя вонкі шыйкі. Іх марфалогія дадаткова падкрэслівалася пластычнымі сродкамі: лініяй, пракрэсленай у аснаванні шыйкі (мал. 6: *7–9*), альбо адменнай ад шыйкі апрацоўкай паверхні тулава (мал. 6: *10*). Як правіла, гэта гладкасценны посуд, аднак да яго можа быць аднесены і фрагмент са штрыхаванай паверхняй (мал. 5: *1*).

Склад і асаблівасці керамічнага комплексу жалезнага веку, сабранага на селішчы, адпавядае характарыстыкам помнікаў тыпу Сураж–Трасцяніца, шырока распаўсюджаным у Нёманска–Бужскім водападзеле. Гэты гарызонт можа быць датаваны ў межах апошніх стагоддзяў да н. э.–рубяжу эр.

Аналіз знаходак дазваляе зрабіць выснову, што першапачатковае засяленне тэрыторыі помніка адбываецца ў мезаліце. У ранненеалітычны час жыццё на помніку спыняецца і аднаўляецца ў познім неаліце і працягваецца да першых стагоддзяў I тысячагоддзя н. э.

Макс. М. Чарняўскі, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, старшы навуковы супрацоўнік, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Археалагічныя даследаванні на Беларускім Паазер'і ў 2010 годзе

У 2010 г. асноўная ўвага была нададзена працягу даследавання паселішча Асавец-2 на Крывінскім тарфяніку (Бешанковіцкі раён Віцебскай вобласці). Акрамя таго, было выяўлена новае паселішча каменнага–бронзавага вякоў Сіньша (Залобавіца) на аднайменным возеры Расонскага раёна Віцебскай вобласці. Таксама пры ўдзеле супрацоўнікаў «Цэнтра падводнай археалогіі» (г. Вільнюс, Літоўская Рэспубліка), было праведзена абследаванне воз. Вула (Вілейскі раён Мінскай вобласці) і часткова воз. Мядзел (Мядзельскі раён Мінскай вобласці).

На паселішчы Асавец-2 працягваліся працы на раскопе, пачатыя ў 2009 г. (12 м^2) [1]. Усяго за 21 дзень экспедыцыі былі даследаваны 4 умоўныя пласты, на глыбіні ад 30 да 70 см. Мацярык па завяршэнні працы не дасягнуты, раскоп закансерваваны.

Методыка даследавання помніка – разборка метровымі квадратамі, умоўнымі пластамі па 10 см. Увесь перабраны грунт дадаткова прасейваўся на гнуткай пластыкавай сетцы. Выяўленыя ў квадратах артэфакты фіксаваліся на адзіным плане знаходак і заносіліся ў агульны спіс, індывідуальныя вырабы з прасейкі заносіліся толькі ў агульны спіс. Усе канструкцыі і асаблівасці культурнага пласта фіксаваліся і замалёўваліся. Пасля кожнага пласта праводзілася зачыстка і апісанне характару культурнага пласта.

Даследаваны культурны слой уяўляе сабой складаную кампазіцыю з гумусаванага торфу з дамешкамі белага азёрнага пяску, з украпінамі вугалля і кары. З пласта 30–40 см пачалі фіксавацца драўляныя канструкцыі, вельмі благой захаванасці, трухлявыя, часта раскладзеныя па валокнах. Яны прадстаўлены рэшткамі вертыкальных і пахіленых калоў, а таксама гарызантальнымі канструкцыямі, пераважна зарыентаванымі прыблізна па лініі поўнач–поўдзень. Асобна фіксуюцца скапленні спрэсаванай у аднародную масу кары, зольнікі і плямы замешанай гліны. З пласта 50–60 см пад буйнымі разваламі керамікі былі выяўлены масавыя скапленні рыбных костак і лускі, якія месцамі дасягалі магутнасці каля 20 см.

Даследаваныя напластаванні былі багатымі на знаходкі, якія прадстаўлены вырабамі з крэменю, костак і рогу, каменю, бурштыну, фрагментамі костак млекакормячых, птушак і земнаводных, вадзянымі і ляснымі арэхамі. Агульная колькасць апрацаваных артэфактаў складае 244 экзэмпляры.

Калекцыя крамянёвых вырабаў з раскопак 2010 г. налічвае 95 экзэмпляраў. Выяўлена 18 наканечнікаў стрэл, у тым ліку фрагментаваных (мал. 1: *2–4*), наканечнік дроціка (мал. 1: *1*), сякера з прышліфоўкай ляза (мал. 1: *7*), 2 адшчэпы з паверхні шліфаваных крамянёвых сякер; 30 скрабкоў (мал. 1: *5, 6*), 7 скобляў, праколка, 5 рэтушаваных адшчэпаў, 3 нажы (мал. 1: *8, 9*), 5 свердлаў, 22 неазначальныя вырабы і іх фрагменты. Артэфакты з першаснай апрацоўкай прадстаўлены адшчэпамі (448 экз.), пласцінамі (7), сколамі (14 экз.).

Як і ў калекцыях мінулых гадоў, частка вырабаў змайстравана не з уласна крэменю, але блізкага да яго мінералу, вызначэнне якога яшчэ не праведзена, таму ён падаецца пад умоўнай назвай крамяністы. Значная колькасць прылад выраблена з даволі нізкаякаснага крэменю.

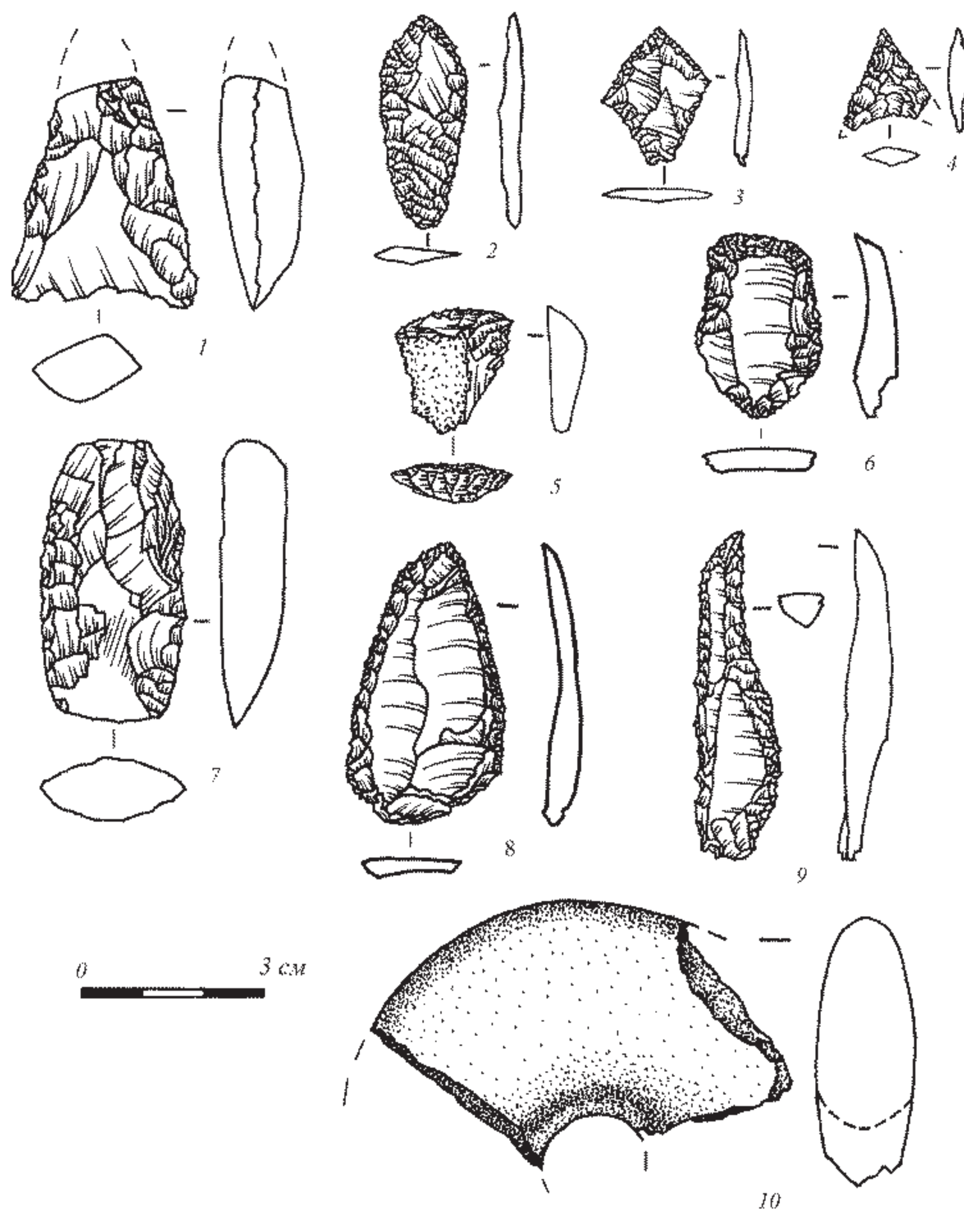
Касцяных артэфактаў выяўлена 142 экзэмпляры. Найбольшую групу складаюць падвескі, пераважна са свідраваных зубоў жывёл – 34 экзэмпляры (мал. 2: *1–3*; 3: *6–8*). Неазначальныя фрагменты прадстаўлены ў колькасці 17 экзэмпляраў. Наканечнікаў стрэл выяўлена 5 (усе ў фрагментах), наканечнікаў гарпуноў – 1 (верагодны фрагмент), праколак – 14 (у тым ліку адна ўнікальная складаная кампазітная прылада; мал. 4), кручкоў рыбацкіх – 5 (мал. 3: *9*), крукоў рыбацкіх – 1 (мал. 2: *5*), вырабаў са шчапаных іклаў дзіка і разцоў бабра – 12, лішкавых фрагментаў майстравання прылад – 9 (мал. 3: *10*), пацерак і пранізак – 24 (мал. 2: *4*), арнаменціраў – 1 (мал. 2: *6*), мастэхінаў – 2 (мал. 2: *7*), іголак – 1, долатаў – 3, цясло – 1, штылетаў – 1, адціскальнікаў – 3, жалеек – 2 (мал. 2: *8*), нарыхтовак – 6.

Артэфакты з каменю прадстаўлены верагодным абломкам каменнай сякеры і абломкам авальнага грузіла (мал. 1: *10*).

Бурштынавыя вырабы прадстаўлены падвескамі, у тым ліку і сякерападобнымі, арнаментаваным гузікам і неазначальнымі фрагментамі, усяго 5 артэфактаў (мал. 3: *1–5*).

Вялікую колькасць знаходак склала шалупінне арэхаў лясных (287 экз.), ядры і шалупінне чылімаў (1654 экз., упершыню абсалютна пераважала менавіта шалупінне).

Керамічная калецыя традыцыйна найбольш масавая. Усяго выяўлена 5470 фрагментаў керамікі. З іх дробных і папластаваных неазначальных фрагментаў 2945 экз. З пазасталага 1931 фрагмента абсалютная большасць адносіцца да паўночнабеларускай археалагічнай культуры, некалькі экзэмпляраў можна аднесці да усвяцкай і яшчэ некалькі маюць дамешак дробнай жарствы або пяску і могуць быць аднесены да культур шнуравога кола. Выяўлены таксама злепак цеста з верагоднымі адбіткамі пальцаў, 2 фрагменты абпаленыя фігурныя (вырабы ?,

Мал. 1. Крамянёвыя *(1–9)* і каменны *(10)* вырабы паўночнабеларускай культуры: *1* – наканечнік дроціка; *2–4* – наканечнікі стрэл; *5, 6* – скрабкі; *7* – сякера; *8, 9* – рэжучыя вырабы; *10* – свідраванае грузіла (фрагмент). Асавец-2

цацкі ?). З азначальных фрагментаў керамікі да венцаў адносіцца 141 экзэмпляр, да донцаў – 20, да сценак – рэшта экзэмпляраў.

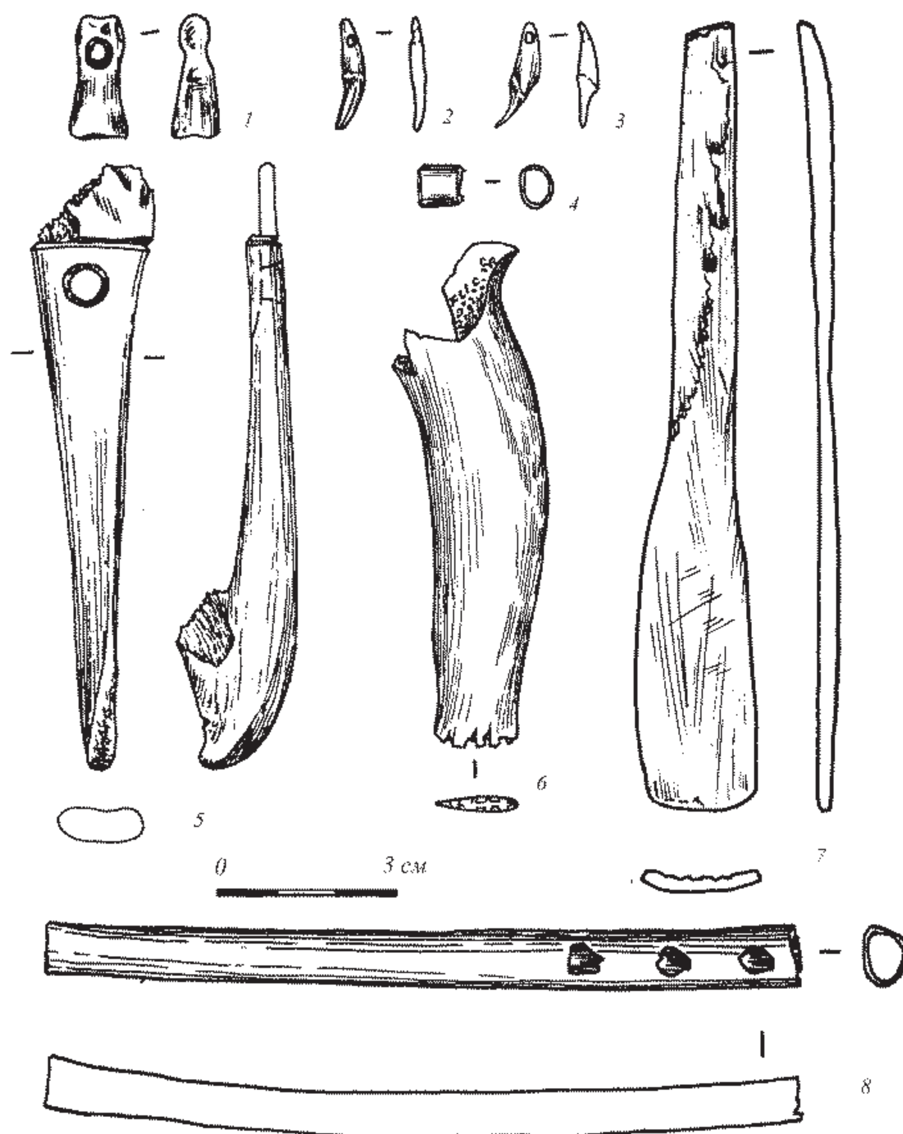
Кераміка паўночнабеларускай культуры дастаткова аднастайная па цесце і апрацоўцы паверхні. Гэта пераважна экзэмпляры з вялікай колькасцю тоўчанай ракавінкі і арганікі. Даволі часта сустракаюцца фрагменты птушынага пуху і пяра, значна радзей – дадаткі мінеральных адтлушчальнікаў (пяску і жарствы). Фрагментаў керамікі з наяўнасцю ў цесце толькі аднаго адтлушчальніка не было выяўлена.

Асноўная большасць фрагментаў керамікі арнаментаваныя насечкай і адбіткамі простага штампу. Значна менш фрагментаў з грабеньчатымі і шнуравымі адбіткамі.

Фрагменты керамікі усвяцкай культуры маюць гладкую паверхню, апрацаваную з дапамогай тэхнікі «малатка і кавадлачка», рэдкую і буйную арнаментацыю, або ўвогуле неарнаментаваную паверхню.

Акрамя апрацаванага матэрыялу ў раскопе была выяўлена 5281 адзінка касцянога матэрыялу млекакормячых і птушак, з іх 127 зубоў (з фрагментамі) і 861 кальцанаваны або абпалены фрагмент. Колькасць рыбных костак у раскопе вельмі значная, іх выяўлена больш за 50 тысяч.

У 2010 г. разам з археолагамі «Цэнтра падводнай археалогіі» з г. Вільнюса (Літоўская Рэспубліка)

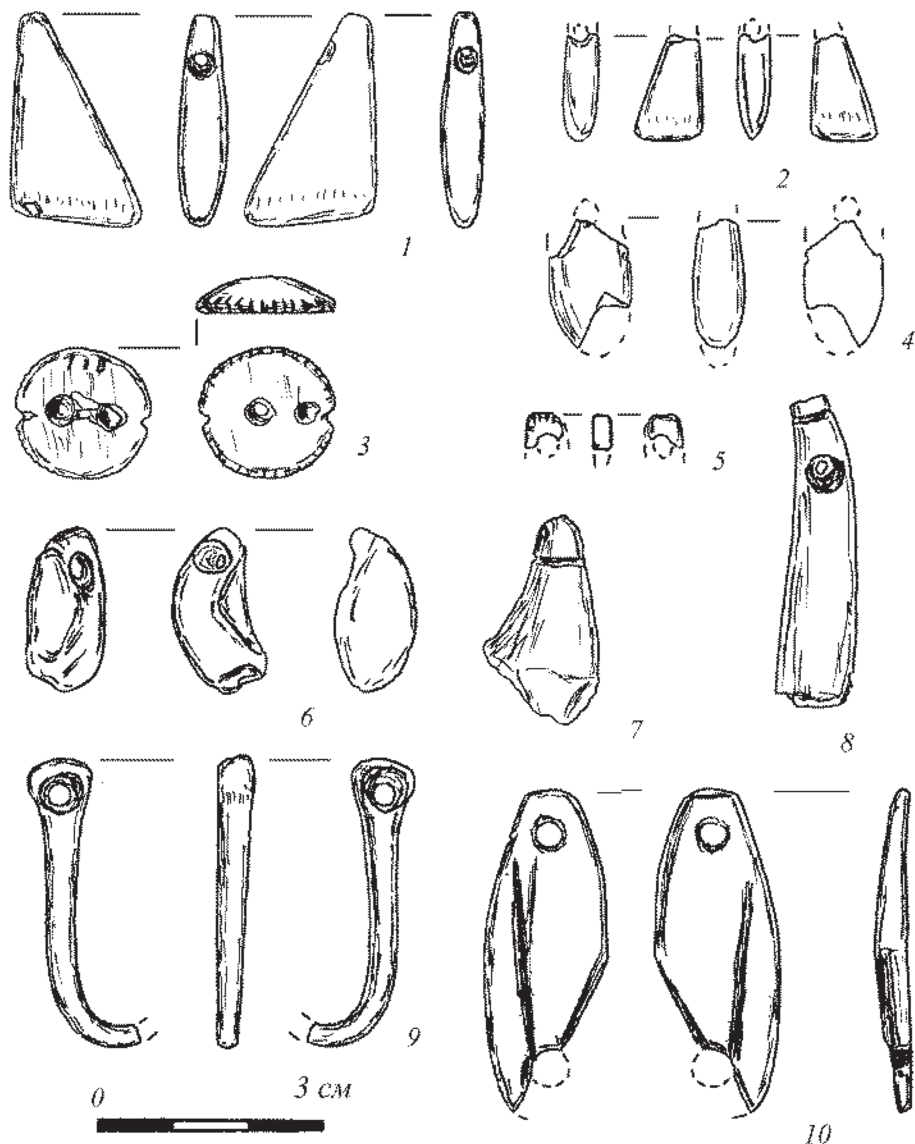
Мал. 2. Касцяныя вырабы паўночнабеларускай культуры: *1–3* – падвескі; *4* – пацерка; *5* – крук рыбацкі; *6* – арнаменцір (грабеньчаты штамп); *7* – мастэхін з простым штампам на канцы; *8* – флейта. Асавец-2

з перспектывай на далейшае супрацоўніцтва былі праведзены спробы кароткіх даследаванняў ў двух кропках Беларускага Паазер'я. Для гэтага былі абраны воз. Вула Вілейскага раёна Мінскай вобласці і воз. Мядзел Мядзельскага раёна Мінскай вобласці.

Даследаванне воз. Вула паказала, што сённяшняе воднае люстэрка ўяўляе сабой менш 10 адсоткаў ад першапачатковага, а зафіксаванае ў дарэвалюцыйных публікацыях палевае паселішча знаходзіцца ў забагненнай яго частцы [2]. На воз. Мядзел былі абследаванны донныя ўчасткі навокал выспаў Замак, Гарадок, Уклейна. Падводны агляд першага з іх паказаў вялікую колькасць металічных парэштак, пераважна калючага дроту, якія засталіся ад двухгадовай лініі фронту Першай сусветнай вайны. Акрамя таго, на паўдарозе паміж востравам і паўвыспай Дубавое была выяўлена амаль цэлая гліняная міска, якая, аднак, мае шырокае датаванне ад XII ст. да XV–XVI стст. Востраў Гарадок уяўляе сабой на 2/3 змытае гарадзішча, на выспе Уклейна ў кратавінах сустракаюцца фрагменты ляпной керамікі з дамешкам жарствы.

У 2010 г. была праведзена кропкавая разведка на воз. Сіньша Расонскага раёна Віцебскай вобласці дзе, згодна з інфармацыяй, пададзенай А. М. Дарафеевым у 2008 г., у кратавінах сустракалася кераміка з ракавінным дамешкам і касцяныя вырабы.

Паселішча Сіньша (Залобавіца) займае паўвыспу ў месцы ўпадзення р. Дрыса ў воз. Сіньша. На ім былі закладзены 3 шурфы (адно памерамі 1 × 2 м і два – 1 × 1 м). Стратыграфія усіх трох шурфоў прыблізна аднолькавая (апісанне даецца па шурфе № 1):

Мал. 3. Бурштынавыя *(1–5)* і касцяныя *(6–10)* артэфакты: *1, 2, 4–8* – падвескі; *3* – гузік; *9* – рыбацкі кручок; *10* – нарыхтоўка рыбацкага кручка. Асавец-2

0…10–12 см – светла шэры / шэры дзярновы пласт;

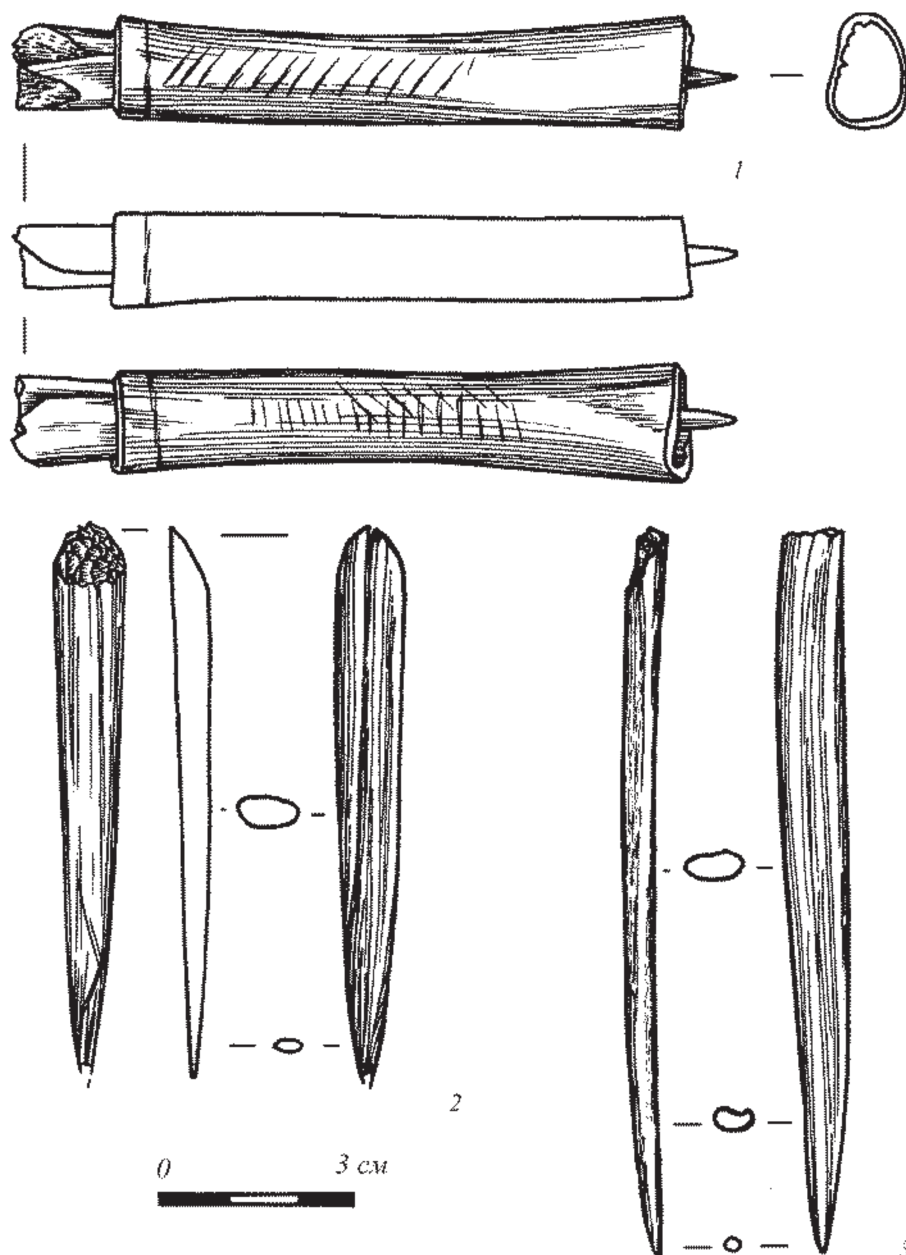
10–12…26–28 см – цёмна шэры падзол лясны. У ім пачынаюць сустракацца рэдкія знаходкі;

26–28…36–40 см – аранжавата-жоўты пясок з частымі шэрымі ўкрапінамі, частка з якіх з'яўляецца слядамі норак мышэй. Менавіта ў ім размешчана асноўная колькасць знаходак;

36–40 см – мацярык – светла жоўты/бялёсы пясок з артзандамі.

Выяўлены даволі шматлікі матэрыял, найбольш кераміка. Яна шчыльная, са слядамі пераважна тоўчанай ракавінкі ў якасці адтлушчальніка, некаторыя фрагменты даюць магчымасць казаць пра арганічны дадатак. У якасці арнаменту выкарыстаны шэрагі гарызантальна пакладзеных С-падобных гладкіх дробных адбіткаў штампа, глыбокіх або плыткіх, чатырохзубы адносна шырокі грэбень, зрэдку сустракаюцца ямкавыя паглыбленні.

Частка фрагментаў мае адносна гладкую злёгка порыстую паверхню, што ў сукупнасці з лінзамі ракавінак на паверхні дазваляе нам казаць пра іх магчымую прыналежнасць да усвяцкай археалагічнай культуры. Частка фрагментаў мае заштрыхоўку паверхні, характэрную для паўночнабеларускай культуры, некаторыя шчыльна пакрытыя адбіткамі тонкай травы (поўсці ?), з-за чаго не прасочваецца апрацоўка паверхні. Адзін экзэмпляр пакрыты расчосамі як з унутранай, так і з вонкай паверхні, з верагоднымі адбіткамі ракавінкі на паверхні (нарвенская культура ?). Таксама адзін экзэмпляр з моцным дамешкам жарствы хутчэй за ўсё адносіцца да позняга бронзавага веку (днепрадзвінская культура).

Мал. 4. Касцяное кампазітнае шыла ў арнаментаванай рукаятцы з трубчастай косткі *(1)*; фіксатар *(2)*; вастрыё *(3)*. Асавец-2

Літаратура

1. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на Крывінскім тарфяніку ў 2009 г. // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2685. – Мінск, 2010. – 73 с.

2. Казаринов, Л. Н. Следы свайных построек / Л. Н. Казаринов // Виленский вестн. – 1913. – 25 янв.

Міх. М. Чарняўскі, *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (г. Мінск)*

Археалагічныя даследаванні ў Стаўбцоўскім, Мядзельскім, Уздзенскім, Бешанковіцкім, Сенненскім раёнах у 2009 годзе

Археалагічныя даследаванні ў 2009 г. праводзіліся ў Стаўбцоўскім, Мядзельскім, Уздзенскім, Бешанковіцкім і Сенненскім раёнах. Раскопкі адбываліся на розначасовых паселішчах каля в. Коматава і Александрова Гродзенскага раёна і на тарфяной стаянцы Асавец-2 Бешанковіцкага раёна.

Стаўбцоўскі раён. *Вёска Мікалаеўшчына.* У трохкутніку паміж левым берагам Нёмана і левым берагам каналізаванай р. Гавязны, 1,2 км на паўднёвы захад ад вёскі на поплаве размешчана пясчанае дзюнападобнае бугрыстае ўзвышша. На яго ўсходнім краі, над старыцай, размешчана селішча з ганчарнай керамікай і стаянка каменнага веку. У шурфе выяўлена складаная стратыграфія з вуглістых, глiністых і гумусаваных напластаванняў.

Уздзенскі раён. *Вёска Луніна.* За 250 м на поўдзень ад могільніку Луніна на вяршыні ворнага поля захаваўся сасновы лясок плошчай прыкладна 0,15 га. У ляску знаходзіцца непашкоджаны вялізны двухпаверховы бункер савецкай абарончай лініі на польска-савецкай мяжы да 1939 г. Праз 20 м на поўдзень ад бункера маецца адзінокі круглы курганны насып дыяметрам да 15 м і вышынёй 2,5 м. Між курганом і бункерам праглядаюцца рэшткі ніжэйшага расплывістага насыпу, у большасці знішчанага ровам вакол бункера. Выглядае, што да ўзвядзення бетоннага ўмацавання тут знаходзілася курганная група.

Луніна-1. За 0,9–1,0 км на захад ад Луніна, на левабярэжным поплаве маецца авальная дзюна, выцягнутая з усходу на захад на 80 м пры шырыні каля 30 м. Пры заходнім канцы дзюны захаваліся рэшткі зарослай старыцы з хмызняком. Зачыстка сценкі аплыўшай невялікай ямы выявіла шэры гумусіраваны пласт пяску магутнасцю да 0,6 м з адзінкавымі дробнымі асколкамі паленага каменю.

Луніна-2. За 1,5 км на захад ад Луніна знаходзіцца невялікае ўзвышша, што ўздымаецца над нізкім левабярэжным поплавам Нёмана на 1,3 м. Павышэнне выцягнута з усходу на захад на 30 м і мае шырыню каля 15 м. З заходняга краю ўзвышша праглядаюцца рэшткі цалкам зарослай старыцы. Закладзены на вяршыні шурф памерамі 1 × 1 м выявіў жоўта-шэры плямісты пласт з адзінкавымі расшчэпленымі крэменямі.

Язвіны-1. За 1,7 км на паўночны захад ад вёскі, на левабярэжным поплаве Нёмана, каля левага берага р. Мутвіца пры яе ўпадзенні ў старыцу і каля ўсходняга берагу гэтай старыцы размешчана акруглая дзюна пад назвай Высокі груд, даўжынёй 80 м і шырынёй да 60 м, якая ўзвышаецца над поплавам на 3 м. Зачыстка раскапычанага каровамі паглыблення на яе вяршыні выявіла культурны пласт магутнасцю да 0,6 м з знаходкамі ганчарнай керамікі і нешматлікіх расшчэпленых крэменяў без рэтушы.

Язвіны-2. За 40 м на поўдзень ад папярэдняй дзюны з помнікам Язвіны-1, за вузкай балацявінай размешчана меншае (50 × 60 м) і значна ніжэйшае (каля 1,5 м над поплавам) узвышша. У яго заходняй частцы выяўлены культурны пласт шэрага колеру таўшчынёй да 0,4 м з моцным насычэннем дробнага жужла.

Мядзельскі раён. *Мястэчка Кабыльнік* (зараз в. Нарач, цэнтр сельсавета). За 1,5 км на паўночны ўсход ад мястэчка, на усход ад канала, якім выпрастаны выток рэчкі Малінаўка (ранейшая назва – Сырмеж), якая выцякае з воз. Кузьміцкага (ранейшая назва – Сырмеж), 105 м на поўдзень ад шлюза з мастом у тарфянік выступае язык пясчана-гравійнага карэннага берагу. На ворыве, у паўночна-усходняй частцы выступу, на плошчы памерамі 30 × 40 м знойдзены нешматлікія расшчэпленыя крэмені.

Пастаўскі раён. *Вёска Юнькі,* цэнтр сельсавета. У фонды археалагічнага музея-лабараторыі гістфака БДУ ад студэнта 2-га курса А. У. Іванова паступіла каменная свідраваная сякера, знойдзеная каля в. Юнькі.

Бешанковіцкі раён. *Асавец-4а.* Каля паўднёва-заходняга падножжа гравійнага ўзгорка Брускавішча са стаянкай нарвенскай культуры Асавец-4 (помнік амаль цалкам знішчаны гравійным кар'ерам) былі закладзены два шурфы з мэтай выявіць магчымы працяг ранненеалітычнага пласта. Шурфы распрацоўваліся студэнтам 5-га курса БДУ У. В. Грыбам.

Паўднёвы шурф глыбінёй да 0,6 м, закладзены насупраць паўднёвага краю кар'ера, не выявіў артэфактаў. Паўночны шурф быў закладзены на поўнач ад папярэдняга праз 70 м і за 18 м на захад ад кар'ера. Яго плошча памерамі 1 × 2 м, тарфяністы пласт меў таўшчыню да 0,7 м, ніжэй пачаўся дробназерністы пясок азёрнага дна. У пласце выяўлены фрагменты позняга посуду паўночнабеларускай культуры.

Сенненскі раён. *Вёска Галоўск* (Багданаўскі пасялковы савет). Агляд адкосаў меліярацыйных канаў на поўдзень ад моста дарогі Галоўск–Малюшы

ў радыусе да 0,4 км не выявіў слядоў старажытных паселішчаў. Выходзіць, мяркуючы па невялікай затарфаванасці, што ў неаліце тут было не возера, а нізкая балоцістая мясціна, перарэзаная Пра-Крывінскай.

Раскопкі ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС. ***Помнік Коматава-1*** знаходзіцца за 0,5 км на паўночны захад ад ніжняй ускраіны в. Коматава. Ён быў выяўлены ў 2003 г. у час суцэльнага абследавання зоны будучага затаплення вадасховішчам Гродзенскай ГЭС, якое праводзілася супрацоўнікамі Інстытута гісторыі НАН Беларусі [2].

На помніку ў 2009 г. закладзены 4 раскопы агульнай плошчай 112 м^2. У здабытай калекцыі маюцца крамянёвыя вырабы, але асноўны матэрыял складае ганчарная кераміка сярэдневякоўя. Пласкадонныя гаршкі былі добра абпаленыя, мелі кароткія шыйкі і адагнутыя венцы. Некаторыя былі арнаментаваны гарызантальнымі хвалістымі барозначкамі, тыповымі для падобнага матэрыялу. Унікальным стала адкрыццё магчымых слядоў ворыва раннесярэдневяковага часу.

Ва ўсіх чатырох раскопах помніка Коматава-1 сустракаліся нешматлікія расшчэпленыя крэмені, аднак у самым паўднёвым (раскоп № 4) яны былі зусім адзінкавыя. Наяўнасць ланцэтападобнага вастрыя на пласцінцы і патынізаванага нуклеуса для вузкіх рэгулярных пласцін указваюць на мезалітычны час артэфактаў. Да таго ж пры раскопках не знойдзена керамікі неаліту ці бронзавага веку. Аднак крайняя малалікасць крамянёвага інвентару не можа сведчыць пра сталае засяленне нізкай тэрасы мезалітычным чалавекам. Выходзіць, што гэты ўзровень, які ў старажытнасці з'яўляўся высокім поплавам, мог толькі спарадычна наведвацца сухім летнім часам невялікімі групамі мезалітычных паляўнічых, сталыя паселішчы якіх знаходзіліся на больш высокіх узроўнях нёманскай даліны.

У жалезным веку ў сувязі з пагаршэннем і звільгатненнем клімату мясцовую тэрасу часта залівала вадой, таму яна таксама была непрыдатнай для засялення. Значыць, паселішча тут з'явілася толькі ў сярэдневякоўі, што было звязана з пранікненнем славян па даліне Нёмана ў кірунку будучага апорнага пункта каланізацыі – Горадзеня. Спачатку сярэдневяковая вёсачка «Коматава-1» знаходзілася ў месцы раскопу № 3. На поўнач ад яе было размешчана поле, ворыўныя сляды якога захаваліся ў раскопах № 1 і № 2. З часам паселішча пашырылася ў паўночным кірунку ў раён пералічаных раскопаў.

Несумненна, што жыхары сярэдневяковага паселішча займаліся лядным земляробствам і на ўзроўні высокай тэрасы, дзе знаходзяцца сучасныя в. Коматава і в. Мігова. Менавіта тут, каля Мігова, на выгарынах, і быў уладкаваны могільнік з каменнымі абкладкамі з балта-славянскім характарам пахавальнага абраду і інвентару [1]. Могільнік раскопваўся ў 1934 г. дырэктарам Гродзенскага музея Ю. Ядкоўскім. Яго матэрыял датаваны X–XIII стст. Трэба адзначыць, што большасць формаў посуду з могільніку ідэнтычна некаторым гліняным гаршкам з Коматава-1. З гэтага можна меркаваць, што помнік каля Мігова з'яўляўся родавым могільнікам коматаўцаў.

Помнік Александрова-2 размешчаны за 1,3 км на паўднёвы захад ад вёскі Александрова на вузкай паласе нізкай правабярэжнай наднёманскай тэрасы, якая ўзвышаецца над летнім узроўнем вады на 4–5 м. Выяўлены адначасова з Коматава-1.

У ліпені 2009 г. на паселішчы закладзены тры раскопы агульнай плошчай 272 м^2.

Атрыманы пры раскопках расшчэплены крэмень у асноўным даволі неахайны. У ім дамінуюць адшчэпы, з іх палова – падскарыністыя. Нешматлікія пласціны, як правіла, не маюць правільнага агранення. Сярод вырабаў адносна шмат скрабучых і рэжучых інструментаў. Разцы адзінкавыя. Нуклеусы даволі невыразныя. У цэлым крамянёвая індустрыя мае рысы выраджэння, што характэрна для познебронзавага часу.

Адзінкавыя крэмені маюць малочную паціну, іх адчлянялі ад нуклеусаў цвёрдым адбойнікам, а самі яны паходзяць з верхняй тэрасы, заселенай у фінальна-палеалітычны і мезалітычны часы.

Пры раскопках знодзена каля двух дзесяткаў фрагментаў слоікападобных ляпных пасудзін з жарсцвянымі дамешкамі ў сценках, паверхні якіх маюць пераважна падвертыкальную заштрыхоўку. Гэтая кераміка адначасовая з асноўным крамянёвым комплексам і датавана познебронзавым часам.

Ганчарная кераміка паходзіць ад пласкадонных добра выпаленых гаршчкоў з хвалістым арнаментам на плечыках. Падобны посуд у наваколлі старажытнага Горадзеня ўжываўся ў XIII–XVII стст.

Невялікія раскопкі на помніку Александрова-1 паказалі, што ён з'яўляецца паўночнай ускраінай Александрова-2.

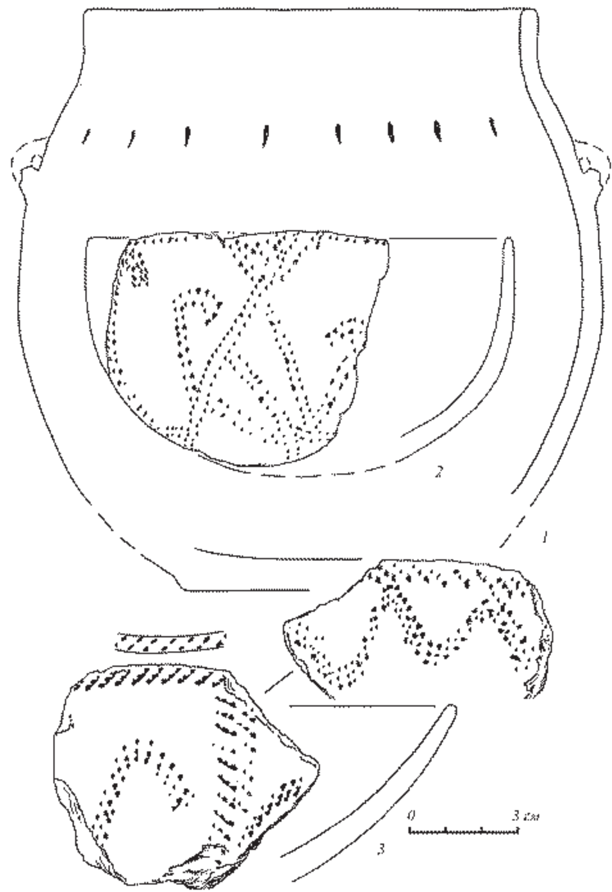
Аб першапачатковай назве р. Гараднічанкі. Працякаючая праз сучасны Гродна рэчка Гараднічанка несумненна мае познюю назву, выводную з назвы горада. Аднак у старажытнасці бытаваў звычай называць дамінантнае паселішча на рэчках і невялікіх рэках па назвах гэтых вадаёмаў. Гэтаму ёсць шмат прыкладаў, не кажучы ўжо пра «рачныя» назвы старажытных гарадоў на суфіксы «ск» і «цк». Толькі на Панямонні ў Гродзенскім рэгіёне гэта: Гожа на Гажанцы, Ласосна на Ласосне, Індура на Індурцы, Котра на Котры, Скідзель на Скідзельцы, Лебяда на Лябёдцы, Свіслач на Свіслачы і г. д., прыклады можна працягваць. Значыць, каб вызначыць першапачатковы гідронім Гараднічанкі неабходна знайсці на ёй дамінантнае паселішча. Размяшчэнне яго ў прывусці рэчкі сумненнае, бо яно дало б назву

і гораду. Большасць вёсак узбярэжжа мае тапонімы позняга паходжання: Падкрыжакі, Кульбакі, Капліца, Ялоўшчына. Але вось у вярхоўях рэчкі маюцца населеныя пункты з загадкавай назвай – Русота (Русота, Каменная Русота, колішні двор Русота). Русота – выразная гідранімічная назва з суфіксам «та» (напрыклад, у Беларусі: Мнюта, Рэкста, Гнюта, Ута і г. д.). Такім чынам, з вялікай доляй верагоднасці можна меркаваць, што Гараднічанка першапачаткова называлася – Русота.

Вынікі працягу раскопак на тарфяной стаянцы Асавец-2 (геаграфічнае размяшчэнне, тапаграфію і стратыграфію помніка гл. у працы [3]).

У паўночнай частцы паселішча, дзе залягае ў непарушаным стане культурны пласт з матэрыяламі ўсвяцкай культуры, працягвалася разборка ніжніх пластоў раскопу 2008 г. У выніку раскоп быў распрацаваны да мацерыка на глыбіню 1,0 м на плошчы 15 м^2.

Керамічная калекцыя, атрыманая пры раскопках у 2009 г., амаль цалкам адносіцца да ўсвяцкай культуры (461 фрагмент). На некаторых абломках малых пасудзін захаваліся стылізаваныя выявы птушак (мал. 1: *2, 3*; 2: *7*). Знойдзены таксама адзін фрагмент, тыповы для паўночнабеларускай культуры, і таксама адзін фрагмент на мацерыку, што належыць нарвенскай культуры. Асаблівай увагі заслугоўваюць абломкі амфары культуры шарападобных амфар (мал. 1: *1*).

Мал. 1. Кераміка: *1* – амфара культуры шарападобных амфар; *2, 3* – посуд з выявамі птушак (фрагменты). Асавец-2. 2009 г.

Дыяметр амфары па краі венца складаў 12,5 см, вышыня – 15–16 см. Яна мела вертыкальную шыйку (даўжынёй каля 2 см) , якая плаўна пераходзіла ў плечукі, а яны – ў круглае брушка. На плечуках захавалася шышкаватае вушка (пашкоджанае) з гарызантальнай адтулінай, праколатай палачкай авальнага сячэння. Дно пасудзіны плоскае. Пераход ад корпуса да дна з пераломам, але без выступаючай закраіны. Цеста, з якога фармавалася амфара, камкаватае і даволі насычанае мінеральнымі зярнятамі памерам да 0,5 см. Зярняты пераважна абкатаныя. Таўшчыня сценкі на шыйцы і плечуках – 0,6–0,7 см, на брушку – 0,7–0,8 см.

Звонку амфара першапачаткова мела шэра-рудаваты колер, але пры яе выкарыстанні ўзніклі расплывістыя цёмна-шэрыя да чорнага плямы. Унутраная паверхня цёмна-шэрая да чорнага, напэўна, ад задымленасці пры абпале на вогнішчы. Знешняя палова злому сценкі шэра-рудаватая, унутраная – шэрая, бліжэй да самой унутранай паверхні – цёмна-шэрая да чорнага.

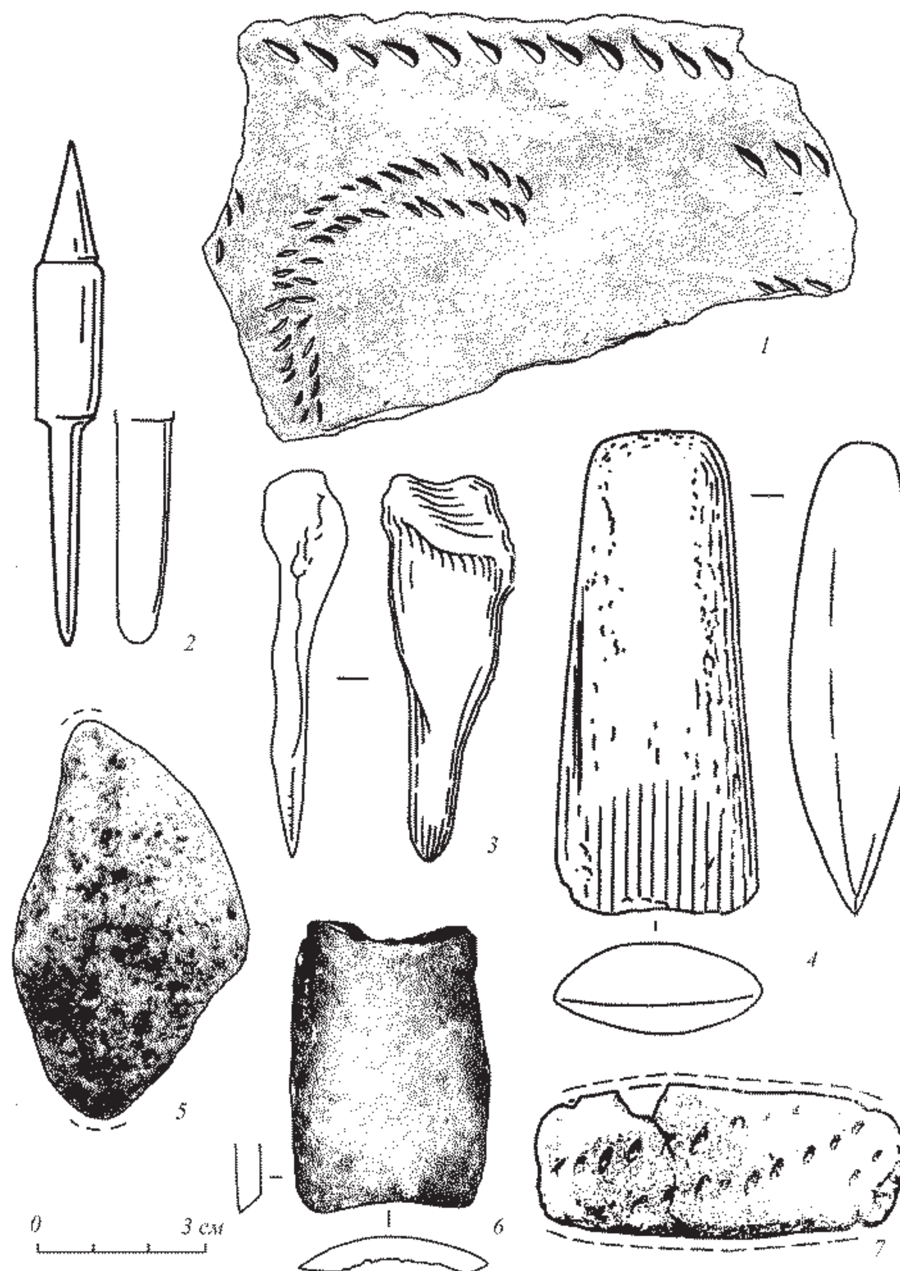
Паверхні ў цэлым гладкія. Звонку на шыйцы прысутнічаюць слаба ўлоўныя сляды гарызантальнага загладжвання. На плечуках і брушку маюцца больш выразныя сляды косага злева–ўправа–ўніз загладжвання трэскай (?). Каля вушка захаваўся ўчастак вертыкальнага загладжвання, верагодна, следу ад праколу вушка палачкай. На ўнутранай паверхні месцамі бачны ледзь прыкметныя сляды падгарызантальнага загладжвання.

На плечуках амфары на ўзроўні вушка быў нанесены пояс вертыкальных крыху нерэгулярных насечак, зробленых злёгку нахіленай ўправа пласцінкай.

Амфара з Асаўца-2 – пакуль што адзінае несумненнае сведчанне пранікнення шарападобнікаў на Беларускае Падзвінне.

Акрамя фрагментаў посуду ў раскопе знойдзены керамічныя глянцавальнікі для таго ж посуду (мал. 2: *7*), вырабы з костак і рогу (мал. 2: *2–4*, *6*), нешматлікія расшчапаныя крэмені, каменныя адбойнікі (мал. 2: *5*).

Астэалагічны матэрыял складаецца з 119 фрагментаў костак жывёл, амаль цалкам фрагментаваных. Пры гэтым частка тоўстых трубчастых костак была расшчэплена па метаду крэмнеапрацоўкі на доўгія стрыжні-нарыхтоўкі. Па відавому складу, згодна вызначэння астэолагаў з Готландскага ўніверсітэта (Швецыя) М. Форсберг і А. Леннблад, першынства займаюць парэшткі дзіка, на наступных месцах – алень і бабёр. Даволі шмат костак птушак.

Мал. 2. Вырабы з гліны (*1, 7*), косткі (*2, 3, 6*), рогу (*4*) і каменю (*5*): *1* –пасудзіна з часткай выявы птушкі (фрагмент); *2* – наканечнік стралы; *3* – праколка-стамеска; *4* – сякера; *5* – адбойнік; *6* – цясло (нарвенская культура); *7* – глянцавальнік. Асавец-2. 2009 г.

Літаратура

1. Кізюкевіч, Н. Матэрыялы могільніка каля в. Мігова (з даследаванняў Ю. Ядкоўскага) / Н. Кізюкевіч, Ю. Юркавец // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 2006. – Вып. 22.

2. Справаздача аб археалагічным абследаванні ўзбярэжжаў Нёмана ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС у 2003 г. / М. М. Чарняўскі [і інш.] // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2106.

3. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у 2008 г. / М. М.Чарняўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2615.

Міх. М. Чарняўскі, *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (г. Мінск)*

Археалагічныя даследаванні ў басейнах Нёмана, Віліі і Дзвіны ў 2010 годзе

Археалагічныя даследаванні 2010 г. праводзіліся на стаянцы Асавец-2 у Бешанковіцкім раёне, а таксама на тэрыторыі Мастоўскага і Стаўбцоўскага раёнаў вялося візуальнае абследаванне мясцовых помнікаў археалогіі з мэтай удакладнення іх спісаў. Дадаткова былі наведаны Уздзенскі, Вілейскі і Расонскі раёны.

Тарфянікавая стаянка Асавец-2 размешчана праз 1,2 км амаль проста на поўдзень ад в. Асавец Бешанковіцкага раёна пры ўпадзенні водаадвода ў магістральны канал р. Крывінкі. Помнік выяўлены ў 1966 г. аўтарам і раскопваўся ім жа, з перапынкамі, з 1966 г. (гл. справаздачы аўтара за 1966, 1968, 1969, 1972, 1976, 1979, 1980, 1983, 1986, 1991, 1992, 1995, 1996, 1998–2009 гг.). Пачынаючы з 2000 г., работы на помніку канцэнтруюцца ў яго паўночнай частцы, дзе пад пластом са знаходкамі паўночнабеларускай культуры (позні неаліт і бронзавы век, 0–0,5 м) залягае непарушаны пласт (0,5–1,0 м) амаль выключна сярэдненеалітычнай усвяцкай культуры. У мінулыя 2008–2009 гг. распрацоўваўся найбольш паўночны ўчастак плошчай 15 м^2 (кв. 323–337). Пры гэтым спачатку разбіраліся верхнія напластаванні, што адносяцца да паўночнабеларускай культуры. У 2010 г. раскоп даследаваны да мацерыка.

У канцы работы была зачышчана ўсходняя сценка раскопу ад дзённай паверхні. У сярэднім таўшчыня напластаванняў складала 1 м. На самым версе знаходзіўся моцна перавораны торф з невялікай дамешкай пяску. Ён утрымліваў вельмі здробненыя артэфакты паўночнабеларускай культуры. Ніжэй месцамі захаваўся прапластак непарушанага шэра-рудаватага торфу, які моцна трэскаецца пры высыханні. Пад торфам залягалі пясчыстыя прапласткі, якія адпавядаюць, верагодна, нейкаму перыяду абваднення тэрыторыі і размывання размешчанага на поўнач ад Аксінавага вострава. Яшчэ ніжэй залягаў пясок з гумусам і торфам. Ён падсцілаўся апясчаненым торфам з рэшткамі драўніны.

Атрыманы ў 2010 г. матэрыял утварае практычна адзіны комплекс усвяцкай культуры – фрагменты керамікі, прылады працы і паляўнічая зброя, упрыгажэнні, моцна шчапаныя косткі, рэшткі вадзяных і лясных арэхаў, рознае арганічнае смецце.

Найбольш шмат ўсвяцкай керамікі. Гэта масавы матэрыял. У справаздачным годзе, як і ў мінулым, атрымана каля паўдзесятка фрагментаў пасудзін культуры шарападобных амфар.

Індывідуальныя знаходкі.

1. Фрагмент пасудзіны з галоўкай качкі (гл. малюнак: *2*). Паверхні чарапка светла-шэра-рудаватыя, на ўнутранай – пласт нагару, узяты для датавання. Захавалася галоўка, шыйка і пярэдняя частка корпуса птушкі, арыентаваная ўправа. Малюнак зроблены лініямі косых семечкападобных насечак прыкругленым канцом таўставатай пласцінкі. Арнаменцір трымаўся крыху нахіленым управа. Насечкі-паглыбленні маюць мучністы светлы колер. Магчыма, у старажытнасці яны былі запоўнены нейкай светлай пастай. Галоўка і шыйка ўтвораны трыма лініямі насечак, корпус – чатырма, пры гэтым ў верхняй лініі насечкі косыя ўлева. Абрысамі і манерай выканання гэта качка падобная на знаходку 2006 г. з-пад мацерыка ў недалёкім кв. 318. Праўда, ранейшая выява была выканана адбіткамі таўстазубага штампа (кв. 331, пл. 80–90 см).

2. Невялікі фрагмент сценкі з рэшткамі нейкага, магчыма выяўленчага, малюнка, зробленага лініямі косых насечак адступаючай пласцінкай (гл. малюнак: *3*) (кв. 324, пл. 80–90 см).

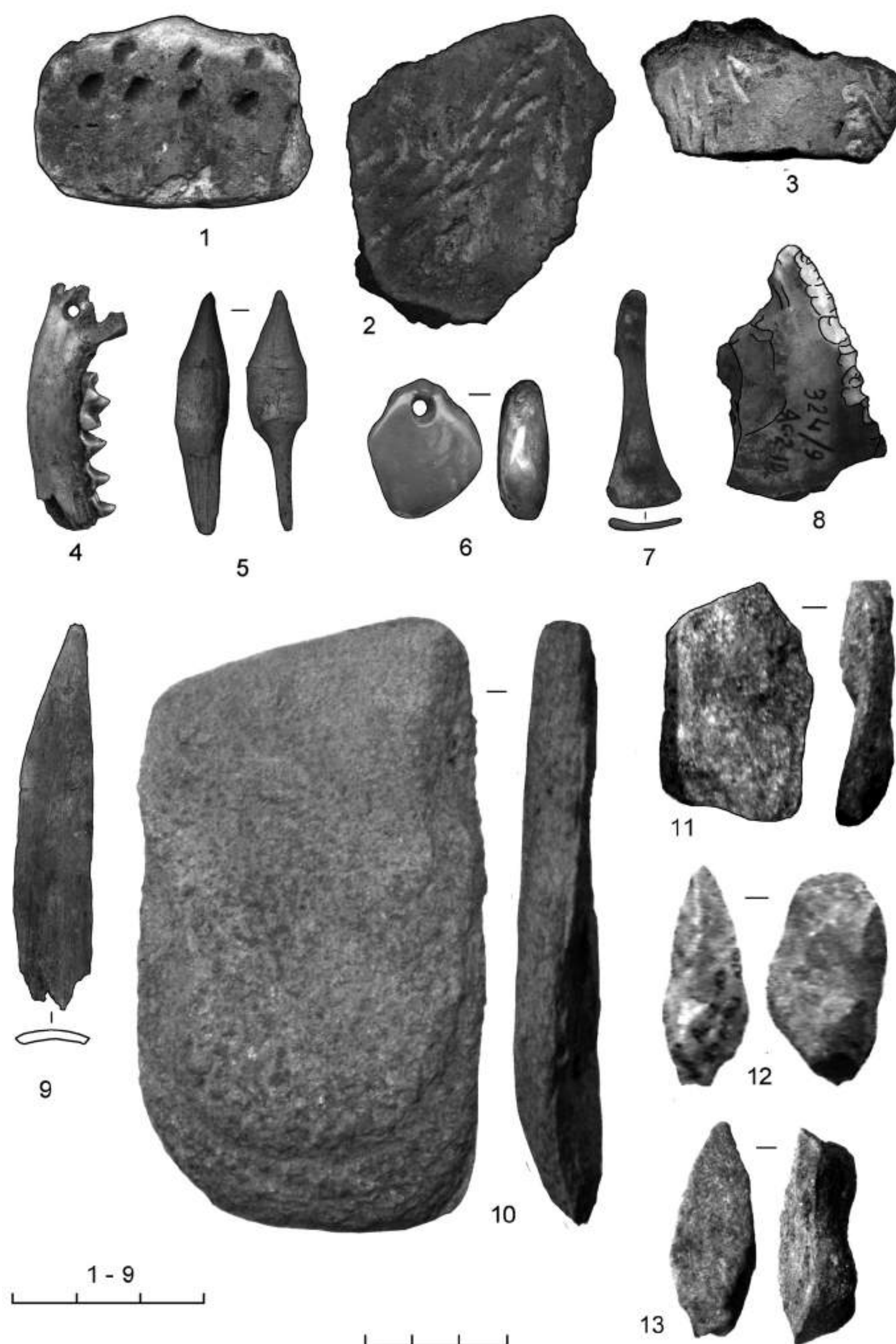
3. Падвеска бурштынавая крыху няправільнаавальнай формы з франтальнай, блізкай да цыліндрычнай, адтулінай. Паверхня аздобы добра запаліраваная, паабапал вушка на вузкіх баках захаваліся невялікія сляды натуральнай паверхні нарыхтоўкі (гл. малюнак: *6*) (кв. 328, пл. 70–80 см).

4. Прасвідраваная падвеска з сківіцы дробнага драпежніка – куніцы (?). Клыковая частка адламаная (гл. малюнак: *4*) (кв. 325, пл. 70–80 см).

5. Наканечнік стралы касцяны, плоскачаранковы, даволі кароткі. Корпус амаль цыліндрычны, вастрыё конусападобнае з рэзкім пераходам да корпуса, першапачаткова пазначаным на цыліндрычным стрыжні нарыхтоўкі кальцавой нарэзкай тонкай крамянёвай прыладай. Пераход ад корпуса да плоскага чаранка таксама пазначаны нарэзкай, але менш акуратнай (гл. малюнак: *5*) (кв. 330, пл. 90–100 см).

6. Праколка з даволі тонкага стрыжня, адколатага ад сценкі велікаватай трубчастай косткі. Вастрыё асіметрычна завостранае, кончык дзюбкі адламаны, на вузкіх баках прыкметны папярэчныя драпіны і паглыбленні спрацаванасці (гл. малюнак: *9*) (кв. 325, пл. 70–80 см).

7. Артэфакт на крамянёвым адшчэпе з даволі зубчастай рэтушшу на адным краі з дарсальнай і вентральнай плашчыняў. Участак аналагічнай рэтушы маецца і на супрацьлеглым краі каля вастрыя. Выходзіць, што першапачаткова планавалі змайстраваць буйны наканечнік стралы. Пры гэтым, мяркуючы па колеру і свежасці рэтушы, для апрацоўкі быў падабраны на паселішчы стары адшчэп (гл. малюнак: *8*) (кв. 324, пл. 80–90 см).

Артэфакты з керамікі *(1–3)*, косткі і рогу *(4, 5, 7, 9)*, бурштыну *(6)*, крэменю *(8)*, каменю *(10–13)*: *1* – глянцавальнік; *2, 3* – кераміка з фрагментамі выяў; *4, 6* – падвескі; *5* – наканечнік стралы; *7* – арнаменцір; *8* – нарыхтоўка наканечніка/нож; *9* – праколка; *10* – матыка; *11–13* – востраканечнікі. Асавец-2. 2010 г.

8. Арнаменцір для керамікі з дробнай лапаткі птушкі з абрэзаным канцом пяра. Край крыху выпуклы і спрацаваны, яго адбітак пакідаў таўставатую і крыху выгнутую насечку (гл. малюнак: *7*) (кв. 325, пл. 70–80 см).

9. Глянцавальнік керамічны. Для яго выкарыстаны падчатырохкутны і даволі тоўсты (8 мм) абломак пасудзіны шэрага колеру, з як бы вуглістым націраннем знешняй паверхні. На чарапку прысутнічаюць палосы глыбокіх і крыху косых управа насечкавых наколаў злёгку нахіленага вастрыя. Выразныя сляды глянцавання маюцца на шырокім, ледзь выступаючым краі прылады, тры іншыя краі таксама крыху задгладжаныя (гл. малюнак: *1*) (кв. 331, пл. 80–90 см).

10. Матыка каменная падпрамакутная, з слаістага шэра-зеленаватага дробназярністага каменю (гл. малюнак: *10*) (кв. 324, пл. 70–80 см).

11. Тры каменныя востраканечнікі (гл. малюнак: *11–13*) (кв. 325, пл. 70–80 см; кв. 327, пл. 90–100 см; кв. 327, пл. 90–100 см).

Важнейшы вынік работы ў Асаўцы-2 – папаўненне калекцыі артэфактаў усвяцкай культуры і з'яўленне рэчаў, якія дазваляюць ідэнтыфікаваць знаходкі ранейшых гадоў. Сярод усвяцкай керамікі і раней сустракаліся чарапкі з загладжанымі краямі. Яны ўспрымаліся як абкатаныя вадой пры затапленні помніка возерам. Аднак не зразумела была іх адзінкавасць і заляганне сумесна з фрагментамі без слядоў загладжвання. Здзіўляла і тое, што асобныя падпрамакутныя кавалкі сценак былі шчыльна абгорнуты тонкай бяростай. Знаходка 2010 г. захавала на краях сляды папярэчнай спрацаванасці, добра прыкметныя пры павелічэнні мікраздымкі. Гэта дазволіла сцвярджаць, што падобныя рэчы з'яўляліся глянцавальнікамі посуду.

Іншыя знаходкі пацвярджаюць, што менавіта ўсвяцкае насельніцтва пачало ўжываць касцяныя наканечнікі стрэл з плоскімі чаранкамі і мела сярод аздобаў бурштынавыя падвескі з франтальнымі адтулінамі. У пласце было вельмі мала крэменю. Гэта можа сведчыць, што супольнасці ўсвяцкай культуры страцілі доступ да крыніц сыравіны на Падняпроўі і Панямонні.

Выяўленне яшчэ аднаго фрагмента пасудзіны з выявай качкі можа паказваць, улічваючы знаходкі мінулых гадоў, што менавіта ў паўночнай частцы паселішча Асавец-2 знаходзіўся нейкі рытуальны асяродак.

Асавец-3а. Каля паўночна-усходняга падножжа ўзгорка «Аксінаў востраў», размешчанага праз 0,8 км на паўднёвы ўсход ад вёскі Асавец, на ўсходнім краі стаянкі паўночнабеларускай культуры Асавец-3а быў закладзены шурф памерамі 1 × 3 м. Было выяўлена, што тут на глыбіню каля 2 м залягаюць пласты пяску і торфу, якія ўтварыліся на старажытным азёрным узбярэжжы ў выніку размыву падножжа Аксінавага вострава, намыву з яго паверхні і торфанакаплення ў стадыі спакойнага возера. У адкладах на глыбіні 0,3–1,5 м сустракаліся адзінкавыя дробныя фрагменты керамікі паўночнабеларускай культуры і костак.

Мастоўскі раён. ***Вёска Вострава,*** *Гудзевіцкі сельсавет.* Каменны могільнік, 2 км на паўднёвы ўсход ад вёскі. Знешнія адзнакі могільніка ў выглядзе каменных надмагілляў і выкладак знішчаныя бульдозерам у 1990-х гадах. Зараз гэта ворнае поле.

Вёска Зальвяны, зараз у складзе г. Масты. Стаянка мезаліту. На мысе тэрасы Зальвянкі. У цяперашні час вёска ўвайшла ў склад г. Масты і цалкам забудаваная ажно да Зальвянкі. На месцы стаянкі пракладзеная асфальтаваная вуліца «Пралетарская», якая пераходзіць у мост праз раку. Маглі захавацца толькі ўчасткі стаянкі паабапал вуліцы.

Хутар Канабаі, *Пескаўскі сельсавет.* Стаянка неаліту. Зараз помнік варта называць па хутары Гай. Канабаі цалкам зніклі, і ў будучым нават мясцовыя жыхары не змогуць успомніць яго месцазнаходжанне. Ад хутара Гай засталася адна сядзіба, але каля самага паўночна-заходняга краю стаянкі знаходзіцца выразная дугападобная старыца Зальвянкі, што аблягчае пошукі помніка. Зараз паверхня помніка задзірнаваная, яна не разворваецца і не разбураецца.

Вёска Маскалі, *Галубоўскі сельсавет.* Гарадзішча, 1,5 км на паўночны ўсход ад вёскі. Вяскоўцы не ведаюць мясцовасці пад назвай «Гарадзішча», на якім, па сведчанні адкрывальніка помніка В. Супруна, раней знаходзіўся хутар. Адзінае падобнае месца знайшлося прыкладна праз 1 км на ўсход ад вёскі на высокім мысе карэннага берага між правабярэжным поплавам Шчары і абрывістым берагам яе правабярэжнага прытоку. Але напольнага вала і рова няма. На паверхні сустракаюцца адзінкавыя фрагменты позняй ганчарнай керамікі. Выходзіць, што гарадзішча тут няма.

Вёска Навасёлкі, *Луненскі сельсавет.* Каменны могільнік, 0,7 км на захад ад вёскі. Усе надмагіллі і каменныя выкладкі ссунутыя ў выцягнутае нагрувашчанне на паўднёвым краі дарог з Мяшэтнікаў на Падбараны.

Вёска Навасёлкі, *Малькавіцкі сельсавет.* Гарадзішча, на паўночнай ускраіне вёскі. Дакладны агляд мясцовасці ад ускраіны вёскі ажно да прывусця Шчары, як і мінулымі гадамі, не выявіў годных даверу слядоў гарадзішча. Ёсць розныя пясчаныя бугры і валападобныя ўзвышшы ў лесе на краі высокай тэрасы, але гэта эолавыя ўтварэнні.

Вёска Рыбакі, *Зарудаеўскі сельсавет.* Па словах мясцовага жыхара Уладзіміра Мацвеевіча Аскіркі (1934 г. н.), на захад ад «Замчышча» знаходзіцца яшчэ адно гарадзішча – «Землянішча». Той жа Аскірка ва ўрочышчы «Выцяробы» паказаў нам амаль знішчаныя насыпы некалькіх курганоў. Па яго словах, насыпы раскапалі экскаватарам нейкія будаўнікі. Стаянка на поўдзень ад вёскі цалкам задзірнаваная і ўтравелая. У в. Рыбакі, ў разналессі каля старыцы, побач з сядзібай Кажэцкай, – рэшткі даўняга і цалкам закінутага ўніяцкага могільніка. На адным камені захаваўся надпіс лацініцай з датай «1820».

Вёска Струбніца, *Пескаўскі сельсавет.* На ўскрайку вёскі захавалася даволі шмат гаспадарчых мураваных будынкаў шляхецкай сядзібы Біспінкаў. Шмат хто з гэтага роду пахаваны каля касцёла ў суседніх Плябанаўцах.

Вёска Плябанаўцы, *Пескаўскі сельсавет.* На паўднёвай ускраіне вёскі знаходзіцца гарадзішча, на якім пабудаваны касцёл. Каля надворных дзвярэй касцёла пакладзеныя камень-следавік і каменная «ступа». 0,3 км на паўднёвы усход ад касцёла, на левабярэжным выступе да р. Мутвіцы, паміж да-

рогай на Струбніцу і ставам – селішча з ганчарнай керамікай.

Стаўбцоўскі раён. ***Вёска Васілеўшчына,*** *Літвянскі сельсавет.* Гарадзішча «Гарадок» знаходзіцца праз 0,25 км на поўдзень ад паўднёвай ускраіны вёскі, на выступе краю правабярэжнага карэннага берага р. Сула. Ад напольнага боку адмежавана ровам і валам, які ў значнай ступені знівеліраваныя намаганнямі колішняга калгаснага кіраўніцтва. Пляцоўка і схілы помніка моцна задзірнаваныя. Памеры пляцоўкі – каля 80 × 50 м.

Уздзенскі раён. ***Вёска Язвіны,*** *Магільненскі сельсавет.* Стаянка размешчана праз 2 км на паўночны захад ад вёскі, на левабярэжнай дзюне, праз 50 м ад Нёмана. Дзюна выцягнута з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад. Яе ўчастак з паселішчам мае памеры прыкладна 80 × 40 м. У шурфе выяўлены культурны пласт таўшчынёй да 0,65 м з артэфактамі прыпяцка-нёманскай і нёманскай неалітычных культур.

Другая стаянка размешчана праз 0,5 км на паўночны ўсход ад папярэдняга помніка, на нізкай дзюне, парослай бярэзнікам і крапівай. На паверхні бачны цёмна-шэры моцна гумусіраваны пласт. Знойдзены абломак паліравальнага каменю. Верагодна, паселішча адносіцца да бронзавага веку.

Вілейскі раён. ***Вёска Цынцавічы,*** *Любанскі сельсавет.* Стаянка каменнага веку. Праз 2 км на паўночны захад ад вёскі, 0,4 км на поўнач ад зараз цалкам зарослага воз. Ула знаходзіцца пясчаны бугрысты клін колішняга вострава, які выступае на поўдзень ў тарфяністае балота з лесам. На паўднёвым канцы выступу на працягу 70–100 м сустракаюцца адзінкавыя расшчэпленыя крэмені. Зачыстка паглыблення выявіла шэры культурны пласт таўшчынёй каля 0,4 м з крамянёвымі артэфактамі.

Расонскі раён. ***Возера Сіньша,*** *Забор'еўскі сельсавет.* Курганны могільнік. Размешчаны праз 2 км на поўнач ад в. Ножніцы, на паўночным беразе возера Сіньша, у хваёвым лесе, прыкладна 0,5 км на захад ад стаянкі, якую абследаваў ў 2010 г. Макс. Чарняўскі (гл. ягоную справаздачу за 2010 г.). Захаваліся чатыры круглыя насыпы. Заходні насып моцна пашкоджаны. Праз помнік пралягае лясная сцежка.

Літаратура

1. Усвятская культура в Кривинском микрорегионе на севере Беларуси // Взаимодействие и хронология культур мезолита и неолита Восточной Европы: материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию Н. Н. Гуриной. – СПб., 2009.

2. Чарняўскі, М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у 2009 г. / М. М. Чарняўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2698.

В. І. Шадыра, Інстытут гісторыі НАН Беларусі, старшы навуковы супрацоўнік, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (г. Мінск)

Раскопкі ў Дняпроўска-Дзвінскім міжрэччы ў 2010 годзе

У 2010 г. працягваліся раскопкі селішча ва ўрочышчы «Выспянская Гара» на востраве воз. Селява каля в. Клішына Крупскага раёна Мінскай вобласці. Даследаванні на селішчы вядуцца штогод з 2006 г., і, адпаведна, у друку навукоўцы змяшчаюць матэрыялы гэтых даследаванняў [8–10]. Мэтай раскопак 2010 г. з'яўлялася атрыманне навуковай інфармацыі аб характары селішча, яго культурнай прыналежнасці, храналогіі, сувязі з гарадзішчам і г. д.

Селішча знаходзіцца ў 30 м на поўнач ад гарадзішча і прыкладна ў 10–15 м ад падэшвы тэрасы, якая прымыкае да гарадзішча (мал. 1). Помнік размешчаны на невысокім узвышшы, вышыня якога над узроўнем возера з заходняга боку складае 1,7–2,0 м, з паўночнага – прыкладна 1,0 м, з усходняга боку – каля 0,5 м. Падчас паводкі селішча напалову знаходзіцца пад вадой. Трэба адзначыць, што да 1950-х гадоў (да будаўніцтва ГРЭС) на Селяве (1954 г.) узровень вады на возеры быў прыкладна на 1,0 м ніжэйшы і, адпаведна, месца, дзе размяшчалася селішча, было больш высокім над узроўнем возера. Помнік быў адкрыты ў 2001 г. аўтарам у выніку франтальнага абследавання ваколіц гарадзішча. Селішча мае памеры 40 м (NS) × 35 м (WO).

У 2010 г. даследаванне селішча праводзілася на плошчы 40 м^2. Раскоп памерамі 4 × 10 м быў прывязаны да паўднёвай часткі раскопу 2006 г. (мал. 1).

Падчас раскопак выяўлена 13 індывідуальных знаходак: з жалеза – 5, з бронзы – 1, з гліны – 5, са шкла – 2 (мал. 2, 3).

Да вырабаў з жалеза адносіліся:

– сякерка (мал. 3) даўжынёй 10,5 см. Шырыня лязвійнай часткі – 3,8 см. Правушына акруглай формы дыяметрам 2 см. Па форме рабочай часткі адносіцца да так званага скіфскага тыпу. Часта сустракаецца сярод усходнелітоўскіх старажытнасцей. Датаванне – другая палова I тысячагоддзя н. э.;

– нож (мал. 2: *3*) амаль цэлы (абламаны кончык лязвійнай часткі). Даўжыня вырабу – 10 см, чаранок – 4 см, максімальная шырыня – 1,2 см, таўшчыня спінкі – 2 мм. Нож каразіраваны, лязо спрацавана на 30–35%, шырыня – 1,2 см;

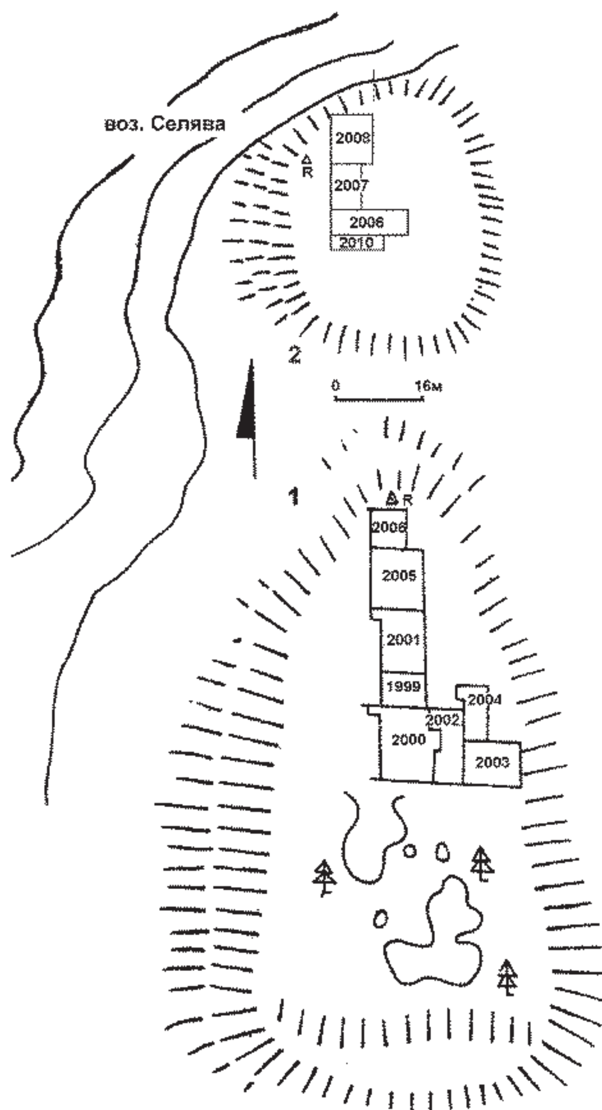
– фрагмент шыла (мал. 2: *4*) (абламана верхняя і ніжняя часткі). Даўжыня ацалелай часткі – 5,5 см, чаранок мае чатырохграннае сячэнне – 5 мм; ніжняя частка – круглае сячэнне дыяметрам 6 мм;

– 2 фрагменты лязвійнай часткі сякеры (мал. 2: *1, 2*). Першы фрагмент (мал. 2: *1*) уцалелай часткі даўжынёй 5,4 см, шырынёй 1,8 см; другі фрагмент (мал. 2: *2*) даўжынёй 4,8 см, шырынёй 1,8 см, максімальная таўшчыня – 3 мм. Падобныя фрагменты часта сустракаюцца пры раскопках. Сякеры ламаліся часцей за ўсё менавіта ў гэтым месцы.

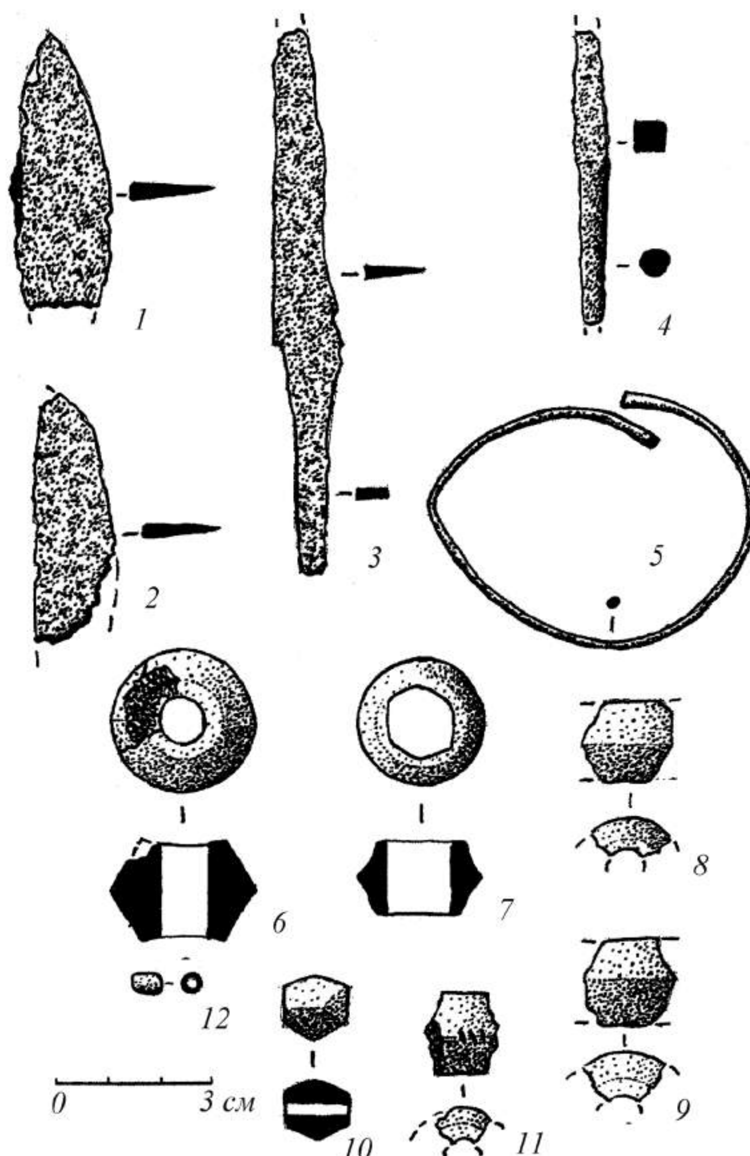
Выраб з бронзы (мал. 2: *5*) уяўляе скроневае кольца дыяметрам 5–6 см з круглага дроту сячэннем 2 мм. Мае патоўшчаныя канцы дыяметрам 3 мм. Даволі распаўсюджаны артэфакт сярод старажытнасцей тыпу Банцараўшчыны–Тушамлі ў Верхнім Падняпроўі.

Да вырабаў са шкла адносяцца 2 пацеркі розных памераў і формаў:

– пацерка (фрагмент 1/2) (мал. 2: *10*) цёмна-сінята колеру, даўжыня – 1,3 см, дыяметр – 1,2 см, дыя-

Мал. 1. Планы паселішчаў і раскопаў. Археалагічны комплекс Клішына на воз. Селява

Мал. 2. Матэрыялы раскопак: *1, 2* – лязвійная частка сякеры (фрагменты); *3* – нож; *4* – шыла; *5* – бронзавае скроневае кольца; *6–9, 11* – гліняныя праселкі; *10, 12* – шкляныя пацеркі. Селішча Клішына. 2010 г.

метр адтуліны – 0,3 см. Мае шматгранны выгляд. Мяркуючы па стану адтуліны, пацерку ўжывалі працяглы час;

– пацерка цёмна-карычневага колеру (светлага шакаладу) (мал. 2: *12*), бісер. Цэлы экземпляр. Выраб мае цыдіндрычную форму даўжынёй 6 мм з адтулінай 2 мм.

Вырабы з гліны (5 экз.) прадстаўлены праселкамі (мал. 2: *6–9, 11*). Ніжэй у табліцы прыведзены даныя аб асноўных параметрах праселкаў.

Параметры гліняных праселкаў. Селішча Клішына. 2010 г.

№ п/п	D_{max} (см)	*D* адтул. (см)	*H* (см)	$D_{max} : H$	Мал. 2, № дэталі
1.	2,8	1,0	1,8	1,8	6
2.	2,5	1,3	1,5	1,9	7
3.	~2,5	~0,8	1,6	1,5	8
4.	~2,8	~0,9	1,7	1,5	9
5.	~2,2	~0,5	1,6	1,3	11

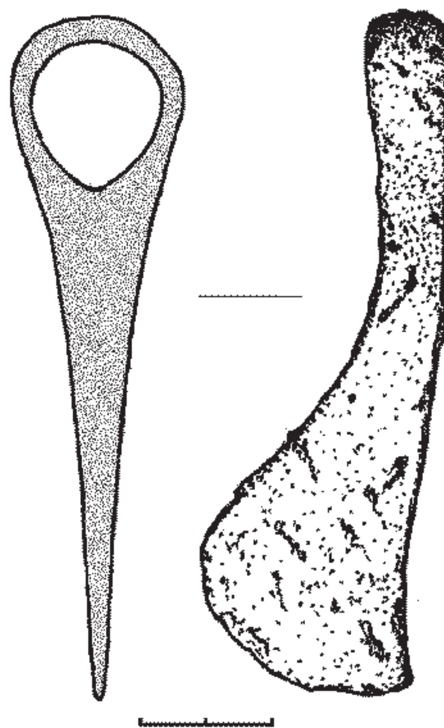
З а ў в а г а: D_{max} – найбольшае пашырэнне; *D* – дыяметр адтуліны; *H* – вышыня; $D_{max} : H$ – функцыянальны паказчык.

Падчас даследавання селішча ў 2010 г. выяўлена 785 фрагментаў глінянага посуду, з іх 107 фрагментаў ад ганчарнага посуду, што складае прыкладна 14% ад агульнай колькасці. Нагадаем, што ў папярэдніх раскопках на селішчы ўдзельная вага ганчарнай керамікі была прыблізна такой жа і складала 10–15%. Большую частку складае ляпны гладкасценны посуд (85%), куды ўваходзіць кераміка фінальнага этапу днепра-дзвінскай і штрыхаванай керамікі культур, кіеўскай і тыпу Банцараўшчыны–Тушамлі. Прывесці дакладную лічбу працэнтных суадносін керамічнага матэрыялу гэтых культур вельмі цяжка (асноўная маса керамікі даволі фрагментарная). Прыкладна 10–15% яе адносіцца да днепрадзвінскай культуры позняга перыяду. Штрыхаваная кераміка складае 6,0%, а кераміка з расчосамі – 2–3%. Прыкладна такія суадносіны зафіксаваны і ў раскопах 2006–2008 гг. Заўважым, што посуд са штрыхоўкай у большасці выпадкаў марфалагічна адпавядае керамічным тыпам днепра-дзвінскай культуры позняга этапу. Штрыхоўка часта носіць упарадкаваны характар, і яе цяжка адрозніць ад керамікі з расчосамі. Толькі некалькі фрагментаў маюць тыповыя расчосы грабеньчатым штампам.

Аналіз матэрыялаў праведзеных даследаванняў на селішчы засведчыў, што гэта месца засялялася ў розныя часы з перыяду эпохі бронзы, а магчыма і раней. У канцы Ш – пачатку IV ст. н. э., селішча было засвоена носьбітамі традыцый кіеўскага кола старажытнасцей і з цягам часу сімбіёз з мяцовымі культурнымі элементамі прывёў да фарміравання этнакультурнай навацыі тыпу Банцараўшчыны–Тушамлі. З V–VI стст. н. э. насельніцтва гэтай культуры, нават больш тушамлінскай арыентацыі, зрабілася асноўным прадстаўніком у гэтым рэгіёне да VIII ст. н. э. Аднаўленне жыцця на селішчы, як і на гарадзішчы, адбылося ў канцы X ст. н. э. Новы перыяд звязаны з насельніцтвам, якое ўжывала ганчарны посуд.

Некалькі курганных насыпаў, якія знаходзяцца ў 150–200 м на паўночны захад ад паселішча, на сучасным могільніку з’яўляюцца рэшткамі курганнага могільніка гэтага насельніцтва, знішчанага пры будаўніцтве дарогі. Два насыпы захаваліся справа ад дарогі на в. Баркі. Гістарычны лёс насельніцтва гарадзішча і селішча звязаны з гэтымі пахаваннямі (але дзе размяшчаліся іншыя селішчы пакуль не вядома).

Гарадзішча «Гарадок» у г. Хоцімск. У 2010 г. праводзіліся разведачныя раскопкі гарадзішча «Гарадок» у г. Хоцімск Магілёўскай вобласці. Гарадзішча размешчана на правым беразе р. Бесядзь у межах горада насупраць дома № 82 па вул. Набярэжнай і мае авальную пляцоўку памерамі 45 × 35 м, выцягнутую з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Пабудавана на ўзгорку, які ўзвышаецца над узроўнем

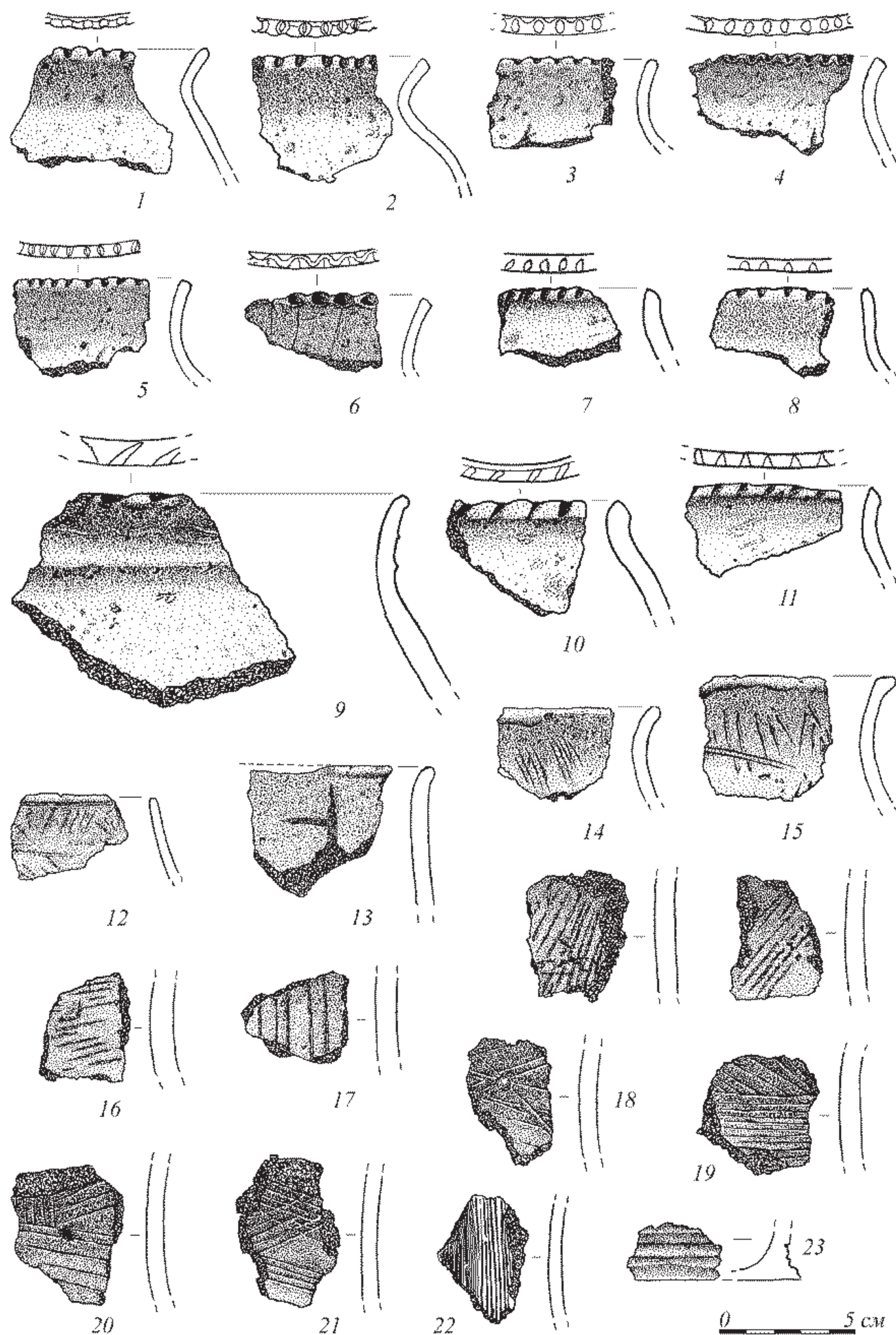
Мал. 3. Мініяцюрная сякерка з жалеза. Селішча Клішына. 2010 г.

вады ў рацэ на 8 м. У паўночнай і паўночна-заходняй частках пляцоўкі гарадзішча захаваліся рэшткі абарончага вала вышынёй да 2 м.

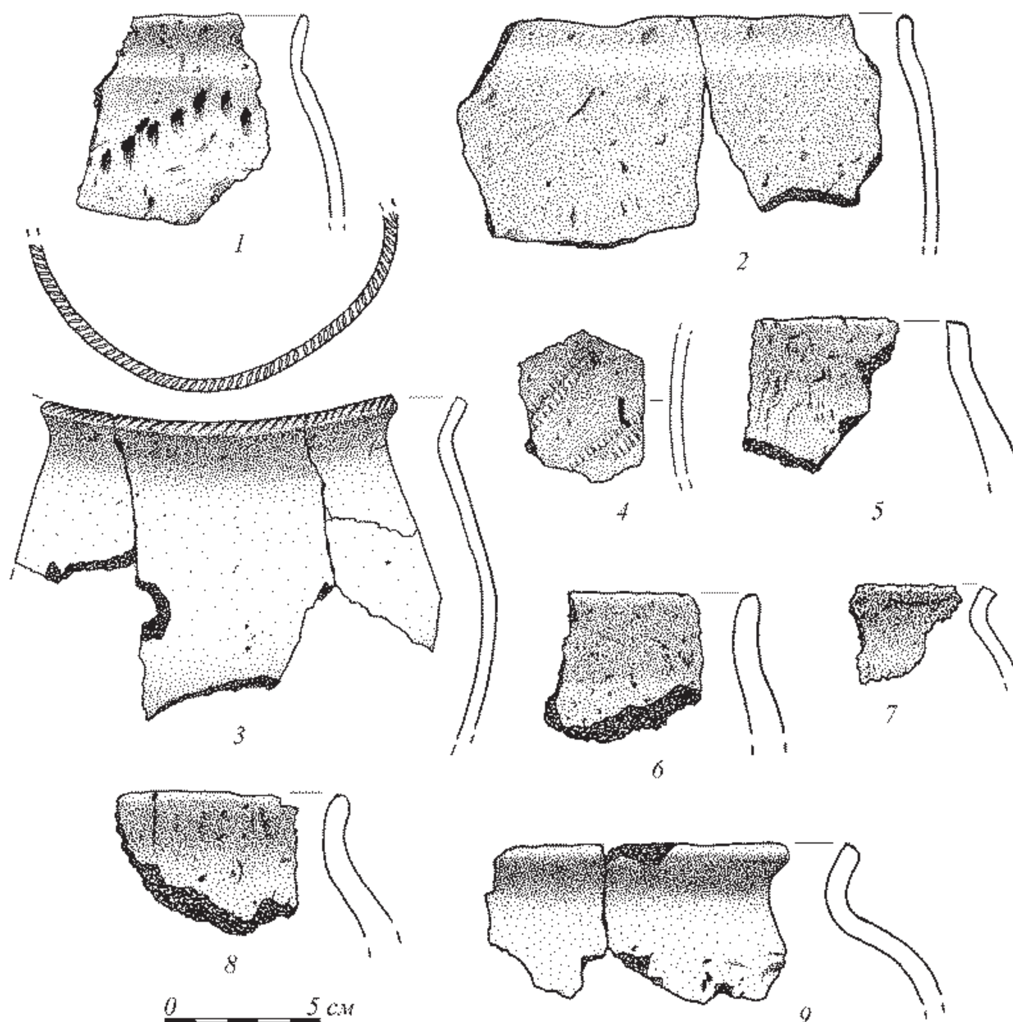
Вядома ў навуковай літаратуры з канца XIX ст. Абследавалі ў 1945 г. К. М. Палікарповіч, у 1974 г. – Я. Р. Рыер, у 1978 г. – В. Я. Собаль. Шурфоўкі адпаведных часоў засведчылі, што магутнасць культурнага пласта каля паўднёва-усходняга краю пляцоўкі складае 0,5 м, а ў цэнтры пляцоўкі гарадзішча – 0,1 м. Выяўлены некалькі фрагментаў глінянага посуду, якія былі аднесены да мілаградскай культуры [3, с. 342–343].

У 2010 г. раскоп памерамі 4 × 6 м (24 м^2) быў разбіты бліжэй да усходняга краю пляцоўкі і зарыентаваны па лініі паўночны захад–паўднёвы ўсход. Падчас даследавання гарадзішча выяўлена каля тысячы буйных і дробных фрагментаў ляпнога посуду. Для помнікаў жалезнага веку гэта даволі высокі паказчык насычанасці культурнага пласта керамічным матэрыялам. Каля 300 артэфактаў адабраны для калекцыі. Увесь керамічны матэрыял даволі разнастайны і ўтрымлівае элементы, характэрныя ў асноўным для старажытнасцей постзарубінецкага часу ў верхнедняпроўскім арэале.

Папярэдне ўсю кераміку можна падзяліць на дзве храналагічныя групы: раннюю – I–II стст. н. э. і познюю – III–IV стст. н. э. У першую (30–40%) уваходзяць матэрыялы з элементамі зарубінецкай, юхнаўскай і днепра-дзвінскай культур (мал. 4: *1–11*). Кераміка мілаградскага выгляду на дадзеным участку

Мал. 4. Гліняны посуд з арнаментыкай (фрагменты): *1–11* – па краі венчыка; *12–23* – з расчосамі. Гарадзішча «Гарадок». г. Хоцімск

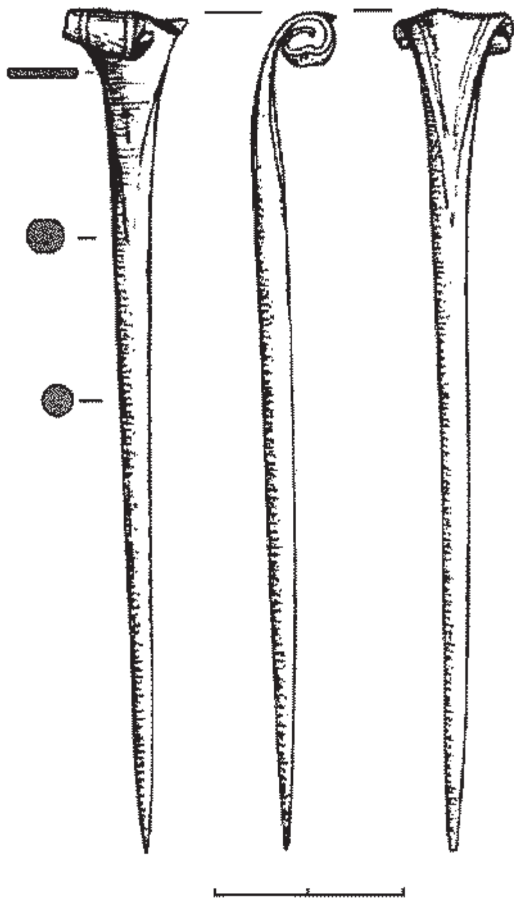
Мал. 5. Керамічны посуд (фрагменты) *(1, 9)*: *3* – глянцаваны сасуд. Гарадзішча «Гарадок». г. Хоцімск

не выяўлена. Датуючым артэфактам гэтага часу з'яўляецца бронзавая шпілька (фаза В/1–В/2) (мал. 4). Да другой групы адносіцца кераміка постзарубінецкага часу, характэрная для кіеўскага кола старажытнасцей, у прыватнасці яго верхнедняпроўскіх варыяцый тыпу Абідні і сярэдняга слою Тушамлі (мал. 4: *12–26*).

Вядучы тып посуду, у большасці выпадкаў, адпавядае акруглабокім прафіляваным і слабапрафіляваным гаршкам адкрытай формы з дыяметрам гарлавіны 15–20 см і тулава – 18–25 см, вышынёй ад 15 да 25 см (мал. 4: *1–11*; 5: *7–9*). Зрэдку сустракаюцца фрагменты ад сасудаў з прамымі сценкамі цыліндрычных ці баначных форм (мал. 4: *12, 13*; 5: *1, 2, 5, 6*). Большасць посуду мае арнаментацыю: па краі венчыка (пальцавыя і нагцявыя ўдаўленні і насечкі, зашчыпы, тычкі і г. д.) (мал. 4: *1–11*; 5: *3*), па тулаве (тычкі, штрыхоўка, расчосы, разнастайныя лініі і г. д.) (мал. 4: *12–23*; 5: *1, 4*). Выяўлены рэшткі глянцаванага гаршка (мал. 5: *3*).

Бронзавая шпілька (мал. 6) мае даўжыню 9 см, завостраны канец і пляскатую галоўку, загнутую ў 1,5 абароты. Кавалак галоўкі абламаны. Сама галоўка аздоблена дзвюма рэльефнымі палоскамі (мал. 4). Гэта даволі рэдкая знаходка, якая з'яўляецца хутчэй за ўсё імітацыяй падобных архаічных вырабаў з мілаградскай культуры [4, рис. 37: *4*]. Бліжэйшай аналогіяй гэтаму экземпляру з'яўляецца падобны артэфакт з гарадзішча Макрадзіна, што на Смаленшчыне [11, с. 169, табл. 11: *14*] на левым беразе р. Сож (каля вядомай Тушамлі). Блізкай аналогіяй з'яўляецца экзэмпляр з магільніка багачэўскай культуры ў Баркунах (Мазурскае Паазер'е), датаванне якога выпадае ў прамежак ад фазы В/1 да фазы В/2 уключна (сярэдзіна І ст. н. э. – ІІ ст. н. э.) [12].

Такім чынам, у выніку праведзеных даследаванняў у г. Хоцімск ўстаноўлена, што гарадзішча засвоена хутчэй за ўсё носьбітамі аднаго з лакальных варыянтаў зарубінецкай культуры (чачэрская група) міжрэчча Сажа і Бесядзі недзе на рубяжы н. э.

Мал. 6. Бронзавая шпілька. Гарадзішча «Гарадок». г. Хоцімск

Вядома, што адметнай рысай гэтага варыянту з'яўляецца спалучэнне тыповых зарубінецкіх форм і арнаметацыі венчыкаў сасудаў са звычаем пакрываць іх паверхню штрыхоўкай, што звязана з уплывам насельніцтва культуры штрыхаванай керамікі [2, с. 54]. Прысутнасць штрыхоўкі на паверхні сасудаў з зашчыпамі можа сведчыць аб істотным укладзе культуры штрыхаванай керамікі ў працэсе фарміравання разнастайных мадыфікацый (тыпу Абідні–Тушамлі-Заазер'я) верхнедняпроўскага варыянта кіеўскай культуры III–IV стст. н. э. Керамічны набор гэтага кшталту даволі прадстаўніча прысутнічае на гарадзішчы. Бліжэйшымі помнікамі, на якіх сустракаюцца падобныя керамічныя комплексы, з'яўляюцца гарадзішча Канічы Касцюковіцкага раёна, якое даследаваў аўтар у 1996 г. [7, с. 88–98, мал. 3–7] і гарадзішча «Гарадзец» (ніжні гарызонт) у Крычаве [6, с. 11–14, мал. 7–11]. Ідэнтычны керамічны матэрыял шырока прадстаўлены ў Ніжнім Пасожжы, Смаленскім Падняпроўі і Верхнім Падзвінні [1, с. 82–85; 4, с. 79–88, рис. 39–43; 5; 12, табл. 39–47].

Гарадзішча ў г. Хоцімск – вельмі цікавы і важны ў навуковым плане аб'ект. Матэрыялы яго даследавання дапамогуць высвятліць складаныя пытанні культурна-генетычных працэсаў, якія адбываліся на тэрыторыі Беларускага Падняпроўя ў першай палове I тысячагоддзя н. э. Перспектыва правядзення тут шырокамаштабных археалагічных раскопак з'яўляецца відавочнай.

Літаратура

1. Дробушевский, А. И. Памятники Нижнего Посожья на рубеже н. э. / А. И. Дробушевский // Археалогія і старажытная гісторыя Магілёўшчыны і сумежных тэрыторый. – Магілёў, 1994.

2. Дробушевский, А. И. Чечерская группа верхнеднепровского варианта зарубинецкой культуры / А. И. Дробушевский // Краеведческие записки (к 80-летию Гомельского областного краеведческого музея). – Гомель, 2000.

3. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Магілёўская вобласць. – Мінск : Бел СЭ, 1986. – С. 342–343.

4. Лопатин, Н. В. Северные рубежи раннеславянского мира в III–V веках н. э. / Н. В. Лопатин, А. Г. Фурасьев. – М. : Ин-т археологии РАН, 2007. – Вып. 8: Раннеславянский мир. – 251с.

5. Мельниковская, О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке / О. Н. Мельниковская. – М. : Наука и техника, 1967. – 196 с.

6. Мяцельскі, А. А. Старадаўні Крычаў / А. А. Мяцельскі. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – 167 с.

7. Шадыра, В. І. Аб паўднёвай мяжы днепра-дзвінскай культуры на Беларусі / В. І. Шадыра // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 1998. – № 13. – С. 88–98.

8. Шадыра, В. Археалагічны комплекс на воз. Селява Крупскага раёна / В. Шадыра // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 2007. – № 23.– С. 212–213.

9. Шадыра, В. І. Селішча Клішына на выспе возера Селява / В. І. Шадыра, А. І. Махнач // Матэрыялы па археалогіі Беларусі / Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2009. – Вып. 17. – С. 169–178.

10. Шмидт, Е. А. Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства (VIII в. до н. э. – III в. н. э .) / Е. А. Шмидт. – М., 1992. – 208 с.

11. Шмидт, Е. А. Верхнее Поднепровье и Подвинье в III–VII вв. н. э. Тушемлинская культура / Е. А. Шмидт. – Смоленск, 2003. – 296 с.

12. Juga-Szymanska, A. Einige Aspekte der Kontakte zwischen Masuren und Lituanen in der romiscen Kaiseren im Lichte der Nadelforchung / A. Juga-Szymanska // Archeologia Lituana. – Vilnius, 2006. – T. 7.

Рудолфс Брузис, *Институт истории Латвии, научный сотрудник, кандидат исторических наук (г. Рига, Латвия)*

Археологические исследования 2010 года на памятниках Латвии XVII–XIX вв.

С 1990 г. латвийские археологи стали активно исследовать памятники XVII–XIX вв. Археологические раскопки производились на поселениях, в исторических центрах городов, замках, поместьях и этнографических усадьбах, церквях и церковных комплексах, на церковных и сельских кладбищах.

Наибольшее число этих исследований было произведено в начале XXI в., особенно в течение последних двух лет. В этот период активизировалось строительство в исторических центрах городов, восстановление исторических зданий, благоустройство прилегающих территорий. Археологи участвовали в этих работах часто не по причине явного научного интереса, а по экономическим мотивам.

Из исследований последних пяти лет следует отметить самые интересные и масштабные – раскопки кладбищ XVII–XIX вв. В 2006 г. на кладбище церкви Св. Гертруды (Рига) было раскрыто 709 захоронений, из которых около 300 удалось разделить на две группы. В начале XVII в. здесь массово были погребены жертвы голода и эпидемии – рижане и беженцы, прибывшие в Ригу из Видземе [1, с. 145–150]. В 2006–2007 гг. на кладбище Веселава (область Цесис) было раскрыто 911 захоронений середины XIII – конца XVII в. [2, с. 164]. В 2008 г. при осуществлении археологического надзора при капелле поместья Преильи было изучено 15 захоронений. Наиболее интересные находки – позолоченная скульптура Христа, остатки роскошного убора: декор мундира, фрагменты воротника и манжеты. Вышитые якоря на мундире указывают на то, что погребенный был членом Мальтийского ордена. Вероятно, это могила владельца поместья Преильи, графа Йозефа Борха, который являлся командором Мальтийского ордена. Семейная гробница балтийских немцев Борхов была устроена в начале XIX в. в центральной части капеллы [3, с. 202–206].

Археологический надзор и раскопки в 2008–2009 гг. проводились в поместье Нурме (область Талси). При углублении прудов были найдены предметы интерьера и личные вещи обитателей поместья: оковка обложки Библии конца XVII в., щиток герба XIX в. семьи фон Фиркс – владельцев поместья. Раскопки значительно пополнили знания об истории поместья, было найдено золотое обручальное кольцо с инициалами барона Фридриха фон Фиркса [4, с. 87–91].

В сезоне 2010 г. Государственная инспекция по охране памятников культуры выдала 44 разрешения для археологических раскопок и надзоров. 14 археологов провели исследования на 22 памятниках XVII–XIX вв. (рис. 1). Из поселений это преимущественно исторические центры городов. В общем итоге 33 экспедиции провели раскопки в городах Аизпуте, Бауске, Валмиере, Вентспилсе, Гробини, Дурбе, Ёлгаве, Краславе, Кулдиге, Лимбажи, Риге, Талси, Тукумсе, Цесисе и их охранных зонах.

Обширные археологические исследования с 2008 г. ведутся в историческом центре г. Кулдига [5, 6]. В 2010 г. при благоустройстве уличной сети раскопки проводил археолог Мартиньш Лусенс. Был вскрыт городской культурный слой XVII–XVIII вв. мощностью до 1 м, а также в некоторых местах вымостка улицы XVII в.

Археологические исследования в историческом центре г. Вентспилс были начаты в 2000 г. [7]. Так как в древности город не был окружен оборонительной каменной стеной, согласно наиболее раннему из сохранившихся городских планов 1797 г., неясной оставалась планировка исторической части [8, с. 31]. В ходе раскопок археолога Армандса Виюпса были обнаружены свидетельства о развевании песком города Вентспилса в XVII в. На небольшой площади раскопок под верхним слоем находился пласт желтого песка мощностью почти 2 м, свидетельством присутствия человека в котором были только пищевые отбросы – кости. Под слоем песка раскрылся культурный слой мощностью до 1,2 м, в котором обнаружен угол здания и вымостка улицы. Из находок стоит отметить оловянную тарелку, оковку обложки книги, дудку из кости и ручку из рога. Слой датирован XIV–XV вв. и связан с первым периодом заселения города Вентспилса.

Также раскопки проходили в замках Кулдиге, Кокнесе, Резекне, Цесисе и их охранных зонах. У каменного замка Резекне под руководством археолога Улдиса Калейса были исследованы дно и противоположный склон рва. На склоне раскрыта часть здания XVI–XVII вв. с каменной печью и двумя хозяйственными ямами. Рядом были обнаружены три человеческих скелета, интерпретация данных находок неясна.

В последние годы все больше исследуются крепости и шанцы XVII–XIX вв. В сезоне 2010 г. под руководством Алдиса Праворниса проводился археологический надзор в крепости Даугавпилс, где были обнаружены дренажные системы.

Разведочные раскопки происходили в укреплении (шанце) XVII в. Коброне. Это первые археологические исследования в левобережной части Риги. Изначально на бывшей территорий шанца были про-

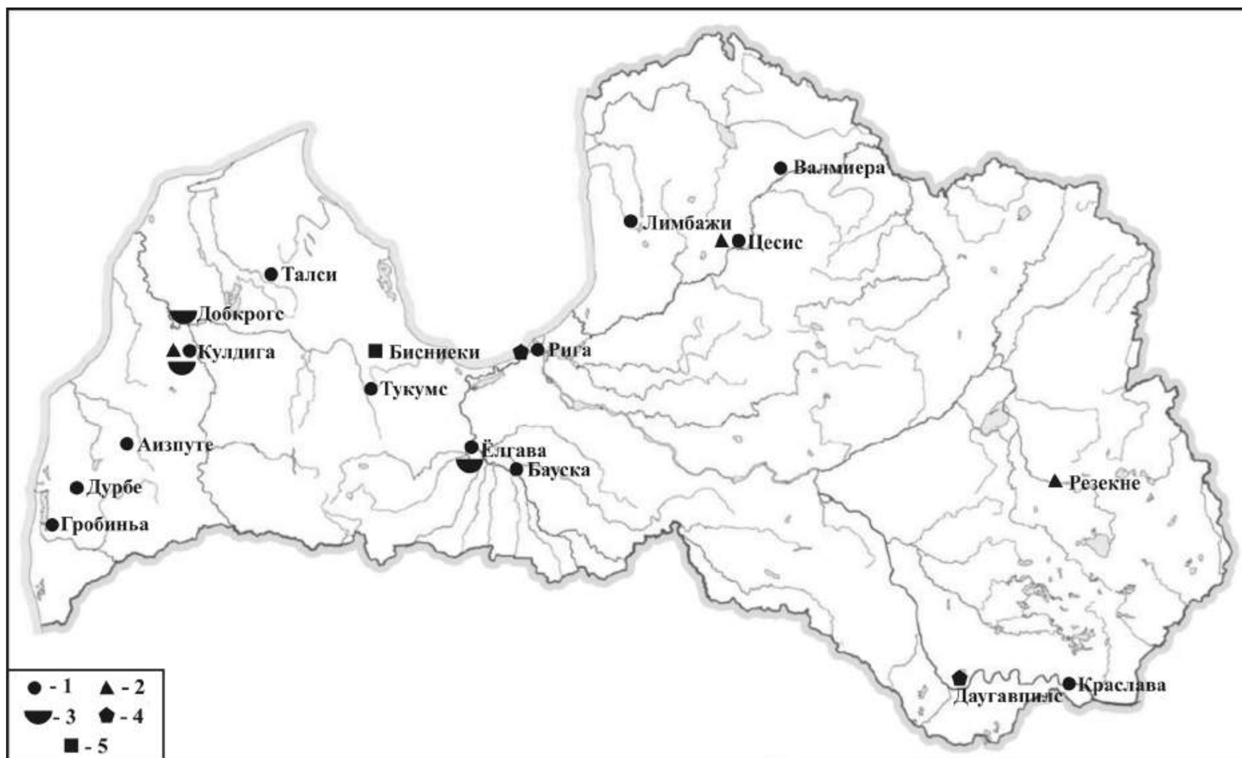

Рис. 1. Археологические исследования на памятниках XVII–XIX вв. Латвии в 2010 г.: *1* – исторические центры городов; *2* – замки; *3* – могильники; *4* – крепости и шанцы; *5* – этнографическая усадьба

изведены геофизические исследования. В одном из профилей, снятом георадаром, была обнаружена часть здания. Оно отобразилось как объект удлиненной формы на глубине около 2 м. Часть этого здания была обнаружена в шурфе 1. Изначально оно интерпретировалось как фрагмент мостовой, но по диагонали шурфа раскрылся объект, видимый в геофизическом профиле, – деревянный брус. Этот брус принадлежал главному венцу срубного дома – под ним и вокруг были обнажены обломки кирпича и следы известкового раствора. После удаления бруса дальнейшие структуры постройки не были обнажены. У здания найдены фрагменты курительных трубок, кожаных изделий, черепки зеленоглазурованных изразцов и поливной посуды, пищевые отбросы (кости). Судя по концентрации и расположению находок, к востоку от бруса находился двор или улица, а к западу – жилая зона постройки.

Изучение планиграфии и стратиграфии шурфа 1 показало, что перед постройкой шанца здесь существовали укрепление, так называемая Красная башня, и небольшая деревня вокруг него. С этим периодом связан верхний слой пласта 6. После второй четверти XVII в. последовала постройка укреплений и внутренних конструкций шанца. Этому периоду соответствует пласт 5 с раскрытым зданием. Количество населения и интенсивность эксплуатации шанца уменьшились в конце XVII – начале XVIII в. Этим процессам соответствует пласт 4. Пласт 3 состоял из сырого серого слоя, который был наполнен обработанной и необработанной древесиной, костями животных, фрагментами кожаной обуви и других изделий. Это соответствует началу–первой половине XVIII в., когда шанец не использовался и периодично заливался в половодья водами р. Даугава. Пласт 2 был сложен из супеси, насыпанной для гидроизоляции и поднятия рельефа. Пласт 1 содержал строительный мусор – свидетельства застройки XIX в.

Стратиграфия и планиграфия шурфа 3 указали, что он расположен на периферии укрепления. В этом шурфе раскрыты четыре пласта. В углу шурфа, в нижнем слое четвертого пласта, обнаружены пять обработанных деревянных кольев, вбитых в землю. Они могут быть отнесены к конструкциям причала или рыболовецким принадлежностям. Две зоны светло-серого культурного слоя отмечают ярусы наклона, которые видны в северном и восточном профилях. Это линия склона рва шанца или р. Марупите.

В сезоне 2010 г. раскопки также проводились на трех могильниках XVII–XIX вв.: могильнике Добкрогс (область Кулдига), на колокольне часовни Св. Петра (город Кулдига) и в церкви Св. Троицы немецкого пастората города Ёлгава. Церковь была построена в 1592–1615 гг. Как место погребения она использовалась до 1780 г., когда ландтаг Курляндии запретил захоронения в церквях. Внутри церкви обнаружены захоронения XVIII в. в деревянных гробах на спине головой на запад, без какого-либо по-

гребального инвентаря. Из находок также имеются ручки гроба.

После перерыва в 35 лет возобновились полевые этноархеологические исследования. Раскопки производились в усадьбе Бисениеки (область Тукумс). Здесь в конце XIX в. жил знаменитый писатель Латвии Эрнест Бирзниекс-Упитис. С 1967 г. до наших дней в одном из домов действует мемориальный музей писателя. Поскольку старая жилая застройка не сохранилась, цель разведочных археологических раскопок заключалась в определении местонахождения, объема и предполагаемой планировки бывшего жилого дома усадьбы. Раскопки велись в шести траншеях и охватывали площадь 87 м^2.

В первой траншее был вскрыт фрагмент старой дороги, которая проходила по внутренней территории усадьбы. По разрезу снизу дороги была подсыпка из желтого песка, а дорожное покрытие состояло из смеси этой подсыпки с красной глиной. Судя по археологическому контексту, дорога датирована XIX в.

В южной части второй траншеи выявлена разрушенная конструкция из гранитных камней, а в северной – сильно разрушенный фундамент восточной стены, фрагменты стены и печки с кладкой на известковом растворе. Стратиграфия траншеи показала, что в 30 см на восток от фундамента был крутой обрыв.

В четвертой траншее раскрылась линия фундамента западной стены здания в виде нагромождения гранитных камней. Чтобы определить поперечный профиль здания четвертую траншею продлили к востоку и западу. В восточной ее части были найдены остатки глиняного пола печной топки. В западном конце расчищен глиняный порог перед входом в дом.

В пятой траншее была вскрыта часть фундамента западной стены, остатки фундамента восточной стены представляли собой груду гранитных камней. В восточном конце траншеи обнаружены детали печи, что позволило локализовать вторую печь в южной части дома.

Четвертая и пятая траншеи были соединены перпендикулярно прошедшей траншеей и удлинены (рис. 2). В результате был полностью раскрыт фундамент западной стены здания: кладка из гранитных камней высотой 30 см. В результате продления второй траншеи фундамент восточной стены раскрылся только фрагментарно. С целью поиска фундамента южной стены здания была заложена шестая траншея, но в ней ни фундамент, ни какие-либо артефакты не были обнаружены. Под слоем гумуса находился нетронутый слой минерального грунта.

Жилой дом был построен на краю старого склона берега, ориентирован по оси юг–север с небольшим (примерно 10 градусов) отклонением в восточном направлении. Его восстановленные размеры составили 7,5 × 17,7 м. Обогрев дома осуществлялся как минимум двумя печами. Пол перед печью в северной части дома был выложен гранитными камнями и красным кирпичом, в качестве связующего материала использовали глину. Печь была сложена из бутового камня и красного кирпича на глиняном растворе, скрепленных анкерованными металлическими полосами. Фасад ее был покрыт неглазурованными коробчатыми изразцами, карниз – неглазурованными изразцами с пространственным орнаментом. Эта изразцовая печь была разрушена при сносе дома. Вторая печь находилась в южной части дома, была выложена плоскими изразцами с карнизом из неглазурованных изразцов и оборудована металлическими задвижками. Эта печь обогревала южную часть дома, в том числе большую общую комнату.

Среди находок, полученных при раскопках, доминировали фрагменты глиняной посуды, короб-

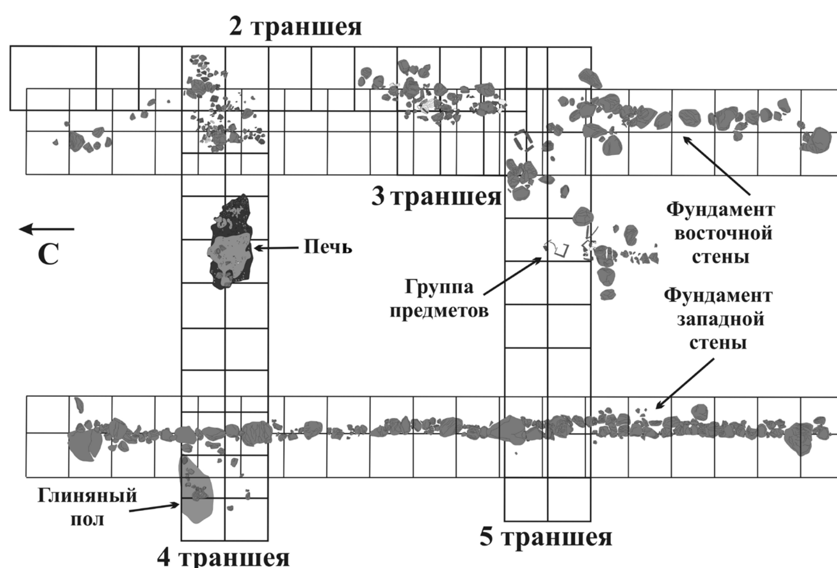

Рис. 2. План расположения траншей и остатки жилой постройки. Усадьба Бисниеки

чатых и плоских печных изразцов, обломки посуды из фаянса, фарфора и каменной массы, осколки стеклянных бутылок и оконных стекол. Из сбруи были найдены подковы лошади и шпоры всадника. В целом находки характерны для крестьянского быта XIX в., но о благосостоянии хозяина двора свидетельствовали такие редкие для того времени находки, как фрагменты цветочных горшков и чашек, в которых разводили комнатные цветы. Один из обломков фаянсовых тарелок имел клеймо российской фаянсовой фабрики им. М. С. Кузнецова. Осколки из каменной массы относились к бутылкам для минеральной воды XIX в.

Из фарфоровых изделий встречены курительные трубки и часть миниатюрной фигурки (фрагмент головы мальчика). Такие фигурки для украшения интерьера были популярны в конце XIX в. Одна из глазурованных курительных трубок имела роспись в виде сельского пейзажа в зеленом цвете, от другой сохранились верх головки и фрагмент основы без глазури. Трубки, найденные в усадьбе, по аналогии с белоглиняными трубками, были распространены в XIX в. У них характерные яйцеобразные головки с выступающей нижней частью и тонкие шейки [9, с. 108–109].

Группу стеклянных предметов представляют осколки стаканов, бутылок и оконных стекол. Найдены фрагменты цилиндрических и граненых бутылок, их донные и горловые части. Все, кроме одной прозрачной, были сделаны из темно-коричневого и зеленого стекла. Толщина оконного стекла – 1,7–3,5 мм.

Из бытовых предметов и орудий труда найдены грифель, подвесной цилиндрический замок, фрагменты чугунных котлов, крючки для копчения мясоколбасных изделий или подвешивания котлов, выколотка. Как нетипичные для сельской усадьбы хозяйственные принадлежности найдены металлическая мясорубка конца XIX в. и ручка чайной ложки с серебряным покрытием и двухсторонней гравировкой: на одной стороне инициалы «Е Б», а на другой – «Т». Эта ложка – память о венчании родителей Э. Бирзниекс-Упитиса, которое произошло перед 1840 г. По клейму видно, что ложка была изготовлена на Варшавской фабрике «Фраже». К интерьерным вещам следует отнести ручку от дверцы шкафа.

В результате анализа письменных, картографических источников и археологического материала можно констатировать, что жилой дом использовался с XIX в. по двадцатые годы XX в. Самая современная находка – монета в пять сантимов 1922 г.

Исследования в усадьбе Бисниеки носили комплексный характер. Здесь сочетались археологическая методика, этнографическая среда, использование обширных письменных источников (в том числе сохранившихся планов усадеб), литературных воспоминаний о писателе и домашнем обиходе тех времен. Результаты археологических и этнографических исследований не только дополняли друг друга, но и совпадали.

В 2010 г. археологические исследования на объектах XVII–XIX вв. были проведены в интересах нового строительства, только некоторые из них имели научную цель: раскопки небольших объемов или археологические надзоры в исторических центрах городов.

В результате археологических раскопок памятников XVII–XIX вв. было выделено сравнительно цельное археологическое наследие. Исследование памятников этого периода нередко носит междисциплинарный характер – доступны письменные источники и картографические материалы, используются как археологические, так и этнографические методы, археологический контекст нередко существенно дополняет имеющиеся сведения. Получены обширные и ценные коллекции артефактов. Исследования исторических центров городов дают возможность восстановления и уточнения исторической топографии городов, типологии исторических зданий и динамики их развития. В свою очередь, исследование кладбищ XVII–XIX вв. значительно дополняет письменные источники и дает более обширные сведения о погребальном обряде.

Литература

1. Lūsēns, M. Arheoloģiskie pētījumi Sv. Ģertrūdes baznīcas kapsētā Rīgā / M. Lūsēns // Arheologu pētījumi Latvijā 2006. un 2007. gadā. – R., 2008. – 143–151. lpp.

2. Melne, I. Arheoloģiskie izrakumi Veselavas viduslaiku kapsētā / I. Melne // Arheologu pētījumi Latvijā 2006. un 2007. gadā. – R., 2008. – 164–170. lpp.

3. Vilcāne, A. Arheoloģiskās izpētes darbi Preiļu muižas kapelā / A. Vilcāne // Arheologu pētījumi Latvijā: 2008–2009. – R., 2010. – 202–208. lpp.

4. Brūzis, R. Arheoloģiskie pētījumi un uzraudzība Nurmuižā 2008. un 2009. gadā / R. Brūzis // Arheologu pētījumi Latvijā: 2008. – 2009. – R., 2010. – 87–91. lpp.

5. Lūsēns, M. Arheoloģiskās uzraudzības darbi Kuldīgā / M. Lūsēns, U. Kalējs // Arheologu pētījumi Latvijā: 2008.–2009. – R., 2010. – 141–147. lpp.

6. Lūsēns, M. Arheoloģiskie pētījumi Kalna ielā Kuldīgā / M. Lūsēns // Arheologu pētījumi Latvijā: 2008.–2009. – R., 2010. – 147–152. lpp.

7. Lūsēns, M. Arheoloģiskā uzraudzība Ventspilī / M. Lūsēns // Arheologu pētījumi Latvijā 2000. un 2001. gadā. – R., 2002. – 320–324. lpp.

8. Asaris, J. Arheoloģiskie pētījumi Ventspilī / J. Asaris, J. Siatkovskis // Atskaites sesijas materiāli par 1986. un 1987. gada arheologu un etnogrāfu pētījumiem. – R., 1988. – 30–35. lpp.

9. Reinfelde, I. 18. un 19. gadsimta baltmāla pīpes Rīgas arheoloģiskajā materiālā / I. Reinfelde // Senā Rīga: Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē. 5. – R., 2005. – 104–125. lpp.

А. В. Ильютик, *Институт истории НАН Беларуси, младший научный сотрудник (г. Минск)*

Археологические исследования в Чечерске в 2009 году

В 2009 г. в г. Чечерске в парке Чернышевых-Кругликовых началось благоустройство и возведение летнего амфитеатра. Парк вместе с дворцом XIX в., хозяйственной постройкой и конюшней в 2007 г. были внесены в Государственный список историко-культурных ценностей Республики Беларусь. Поэтому во время земляных работ здесь проводились археологические исследования.

Парк был заложен наместником Беларуси графом Захаром Чернышёвым, которому в 1773 г. императрица Екатерина II подарила Чечерск и староство [6, с. 471–472]. Он был расположен на северной окраине города, занимал площадь около 12 га высокого правого берега р. Чечеры (приток р. Сож) и спускался по крутому склону до поймы реки. В его композицию были включены Замковая гора (древнее городище) с дворцом XVIII в., остатки старых земляных укреплений, костел, пруды [1, с. 267]. Со временем в парке стали гибнуть деревья. Значительный вред им нанесла Великая Отечественная война. Старые деревья сохранились кое-где на береговых склонах и в зеленой зоне между улицами Садовая, Горького, Набережная и Космонавтов [7].

Впервые археологическими исследованиями в Чечерске занялись в 1928 г. А. М. Лявданский и С. А. Дубинский (городище Замковая гора). Позднее, во второй половине XX в., на городище и близлежащей территории проводили раскопки М. А. Ткачев (1975 г.), В. В. Богомольников (1981 г.), И. М. Чернявский (1981–1982 гг.). Полученные материалы свидетельствуют о том, что жизнь здесь началась в эпоху неолита, продолжалась в железном веке, раннем (IX–XIII вв.) и позднем (XIV–XVIII вв.) средневековье. На юге от городища за оборонительным рвом располагался посад древнего Чечерска, который возник в XI в. и занимал площадь более 2 га [12, с. 644].

В результате археологического надзора за земляными работами в 2009 г. установлено, что на территории парка, примыкающей к улицам Садовая и Горького, сохранился культурный слой мощностью от 0,3 до 0,9 м в виде темно-серой однородной супеси. Здесь была собрана коллекция древних предметов, которая насчитывает 595 единиц. Самые ранние артефакты относятся к каменному веку и представлены отщепами, сколом с нуклеуса с участком меловой корки и нуклеусами двухплощадочными (рис. 1: *12–16*; выполнены А. Н. Вашановым). По мнению А. В. Колосова они оставлены населением круга культур с черешковыми наконечниками стрел финальнопалеолитического и мезолитического облика. В культурном слое на глубине 0,5–0,9 м также найдено кремневое сырье, продукты расщепления, изделия нулевого цикла, отходы кремневого производства (определения А. А. Разлуцкой).

К раннему средневековью отнесены: 6 фрагментов лепной керамики бурого цвета, подправленной на поворотной подставке; бусина XI–XIII вв. (рис. 2: *24*; диаметр – 6 мм, высота – 5, диаметр канала – 2,5 мм) из полупрозрачного темно-голубого стекла бочонковидной формы (определение Т. С. Скрипченко); глиняный грузик (рис. 1: *7*) высотой 4,5 см диаметром 3 см, диаметром отверстия 1,1 см, который мог использоваться как в прядении для натяжения нитей, так и в качестве рыболовного грузила на протяжении длительного отрезка времени. Например, в Клецке грузик подобной формы датирован XVI в. [11, рис. 72: *8*].

Основная же масса предметов относится ко второй половине позднего средневековья. Самой многочисленной категорией находок являются фрагменты круговой керамики, разделенной на следующие технологические группы: неполивная терракотовая, поливная и моренная (дымленая). Посуда изготовлена из красной глины с незначительным добавлением в тесто дресвы величиной 2–3 мм. На некоторых днищах видна подсыпка дресвы того же размера или песка. Диаметр днищ варьирует от 9,5 до 12 см. Сосуды после обжига приобретали серый цвет (таких большинство). Изредка встречались обломки бурого цвета. Ассортимент посуды следующий: горшки, кувшины, макотры, миски, крышки.

XVI веком датированы неполивные горшки с отогнутым венчиком и довольно высокой прямой или слегка изогнутой шейкой, почти горизонтальное плечико четко выделено и при переходе в тулово очерчено ребром, по краю отдельных венчиков идет бороздка (рис. 3: *1–4, 21*). Два из них украшены волной по шейке (рис. 3: *1, 4*), один – горизонтальными линиями по плечику (рис. 3: *3*). Подобная посуда найдена в Слониме и Клецке, где датирована XVI в., в Минске в слоях XVI–XVII вв. [5, с. 113, мал. 3; 8, рис. 8: *9*; 11, рис. 77: *4, 5*]. К XVII в. можно отнести 3 фрагмента верхних частей неполивных горшков (рис. 3: *5, 22, 23*). Один горшок был бурого цвета, имел диаметр устья 18 см, S-образный профиль и довольно длинное опущенное плечо (рис. 3: *5*). Некоторое сходство в оформлении венчика (карнизик) и в профилировке верхней части сосуда из Чечерска (рис. 3: *22*) прослеживается среди отдельных горшков XVII–XVIII вв. из Витебска и Клецка [10, рис. 63: *2*; 11, рис. 82: *8*].

Дымленые горшки по оформлению верхних частей поделены на два типа. Тип 1 (рис. 3: *7, 9, 11–13*) – шейка и венчик поставлены вертикально, край венчика утолщен и слегка выступает с внешней стороны. У одного горшка с диаметром устья 16 см сохранилась ручка, прикрепленная к венчику и месту наибольшего расширения тулова (рис. 3: *9*). Отме-

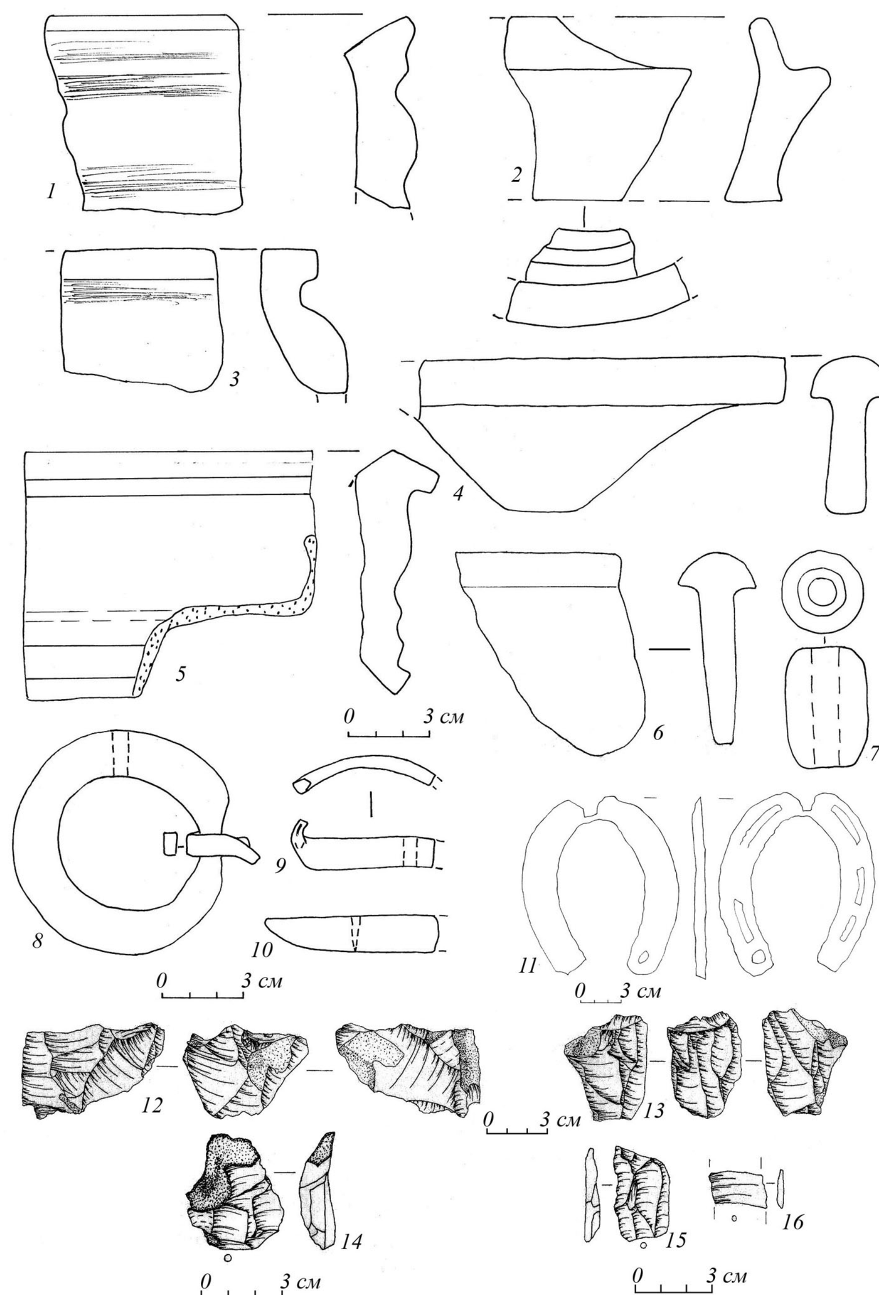

Рис. 1. Изделия из глины *(1–7)* и из железа *(8–11)*, кремень *(12–16)*. Парк Чернышевых-Кругликовых. Чечерск

чено, что подобный способ крепления ручки широко использовался в XVI–XVII вв. [5, с. 121; 8, рис. 9: *6, 7*]. Украшен этот сосуд пальцевыми вдавлениями по краю венчика и насечками по плечику, выполненными карбовкой. Подобные дымленые сосуды найдены в Слониме, где присутствуют в слоях, начиная с XVI в. [5, с. 114, мал. 4]. Второй горшок имеет диаметр по краю венчика 19 см, внешняя сторона венчика оформлена в виде волны, а по основанию шейки и плечику прочерчены две горизонтальные линии (рис. 3: *7*). Характерной чертой этих горшков является коленоподобный выступ внутри, в месте перехода основания шейки в плечико. Этот элемент появляется у горшков XVII в. и используется также у более поздних сосудов (дымленых, поливных и неполивных) [5, с. 115].

Тип 2 (рис. 3: *6, 8, 10, 16–19*) – прямые шейка и венчик отогнуты наружу. Край венчика округлый, иногда на нем прочерчена мелкая бороздка. У некоторых горшков переход шейки в опущенное плечико изнутри оформлен в виде колена. Один сосуд диаметром 19 см украшен двумя горизонтальными линиями по основанию шейки, по плечику нанесены вдавления штампом в виде ломаной линии (рис. 3: 6).

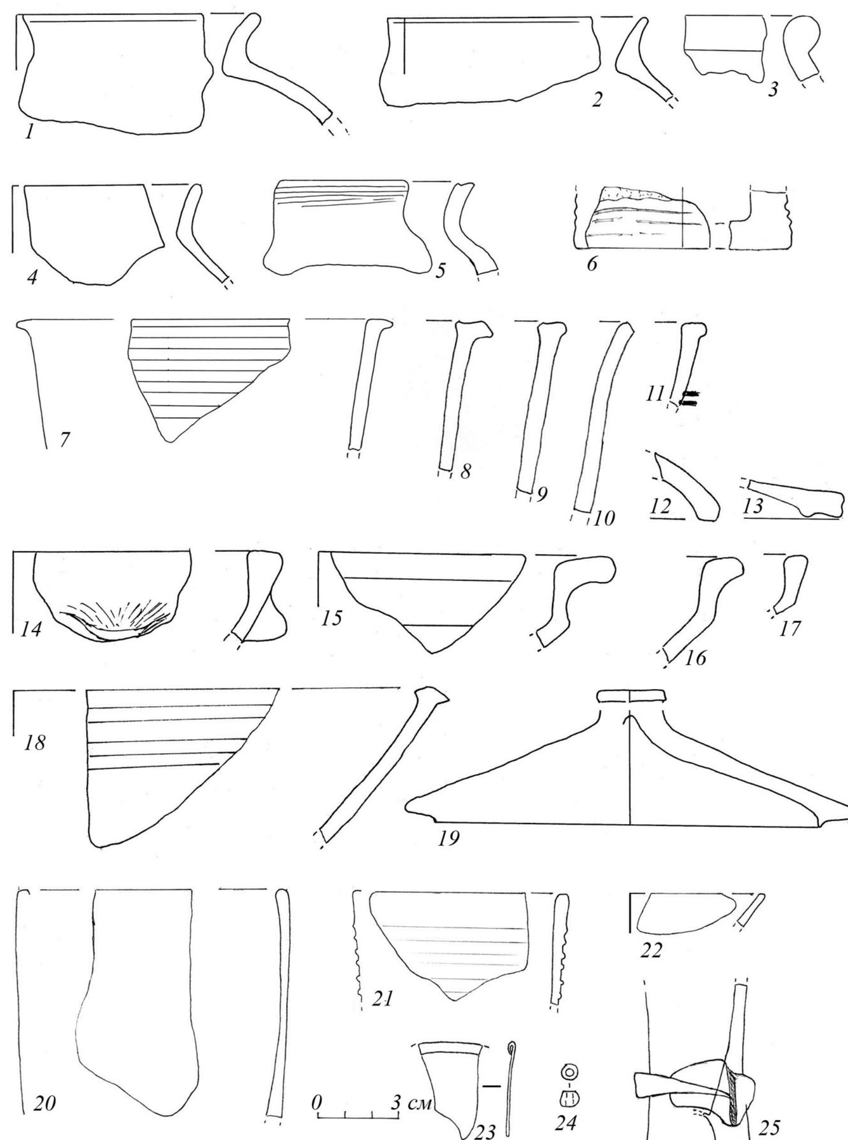

Рис. 2. Круговая посуда *(1–19)* и изделия из стекла *(20–25)*. Парк Чернышевых-Кругликовых. Чечерск

Второй горшок диаметром 14 см орнаментирован вертикальными полосами по плечику, нанесенными штампом на колесике (рис. 3: *10*). Подобные горшки бытовали во второй половине XVII – XVIII в. Например, горшки с таким оформлением верха найдены в г. Молодечно, где датированы XVII в. [4, с. 73, мал. 7, тып XII] и в Мире в пластах XVII–XVIII вв. [9, мал. 74].

В XVI – начале XVII в. могли изготовить неполивную крышку (рис. 2: *12*). Аналогия ей найдена в Слониме [5, мал. 7: *20*]. Вторая неполивная крышка диаметром 14,3 см (рис. 2: *19*) была изготовлена не ранее середины XVII в., не исключена возможность бытования подобных крышек и в XVIII в.

Миски мелкие неполивные (рис. 2: *14–16*), вероятнее всего, следует датировать XVII в. У них утолщенный венчик поставлен вертикально (сохранился участок с ручкой) или отогнут наружу. Переход шейки в тулово отмечен ребром. Диаметр двух мисок по внешнему краю венчика равен 20 и 21 см соответственно. Аналогии миске с выступом (рис. 2: *14*) найдены в Клецке в пластах XVI–XVIII вв. [11, мал. 85: *3*].

Найден один фрагмент глубокой неполивной миски (рис. 2: *10*), который по профилю верхней части и наличию дресвы в тесте можно отнести к XVI – первой половине XVII в. В коллекции присутствуют еще два фрагмента неполивных сосудов (рис. 2: *8, 9*), которые можно интерпретировать и как глубокие миски с большим диаметром (23–24 см), и как макотры. Они могли быть изготовлены в XVII–XVIII вв., но не исключено, что и позднее.

Поливной керамики очень мало. Найдено два венчика горшков XVII в. (рис. 3: *30*), несколько фрагментов стенок и днище зеленополивной кружки

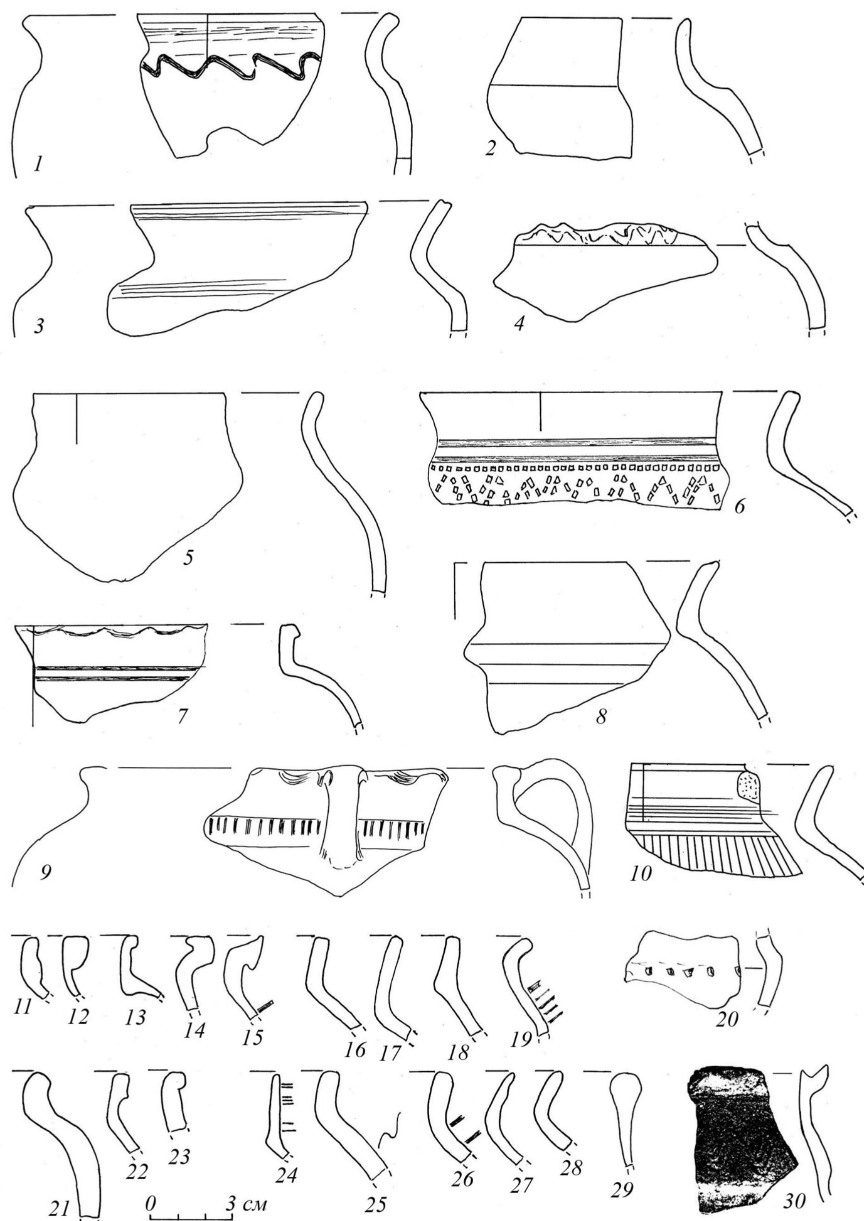

Рис. 3. Круговые горшки: *1–5, 20–29* – неполивные; *6–13, 16–19* – дымленые; *30* – поливной. Парк Чернышевых-Кругликовых. Чечерск

(рис. 2: *6*). Высокая поливная кружка с почти отвесными стенками и с таким же горизонтальным рифлением на придонной части, как в Чечерске, найдена в Клецке, где датирована XVII в. [11, мал. 83: *1*].

Строительная керамика представлена одним обломком кирпича-пальчатки, изразцами с зеленой эмалью (рис. 1: *1, 3, 5*), перегородками между рядами изразцов (рис. 1: *4, 6*) и терракотовой деталью печи (рис. 1: *2*). Пластины изразцов гладкие, имеют выпукло-вогнутую форму. Их толщина – 1,5–2,2 см. Высота одного почти целого изделия – 9 см. Подобные предметы изготовляли в конце XVII – XVIII в. Найдена одна целая перегородка длиной 18 см. Внешний край ее оформлен в виде валика высотой 1,5–2,0 см, шириной до 2,8–3,3 см. Пластина, вставляемая между изразцами, имеет в плане треугольную форму, длину 13 см, ширину 4 см, толщину 1,0–1,5 см. Эмаль, которой покрыта внешняя сторона валика, схожа с эмалью изразцов, относящихся к концу XVII – XVIII в.

Оконное стекло, выявленное в виде фрагментов тонких пластин, имеет толщину 1,0 – 1,5–2,0 мм, покрыто патиной. Оно появляется уже в XVI в. и широко используется в городах в XVII–XVIII вв. [2, с. 355]. Один осколок из светло-зеленого прозрачного стекла с пузырьками воздуха имеет овальную форму и загнутый край, толщина пластины – 1 мм, ширина загнутого края – 4 мм (рис. 2: *23*). Это стекло датировано временем не позднее XVII в.

Найдены обломки сосудов для розлива спиртных напитков. Это один фрагмент стенки из светло-зеленого стекла, который можно связать со штофом или квартой, которые бытовали длительное время с XVI по XIX в. [2, с. 352]. Бутылки из темно-зеленого и светло-зеленого стекла имели толстые стенки 7–9 мм, вогнутое внутрь до 4–5 см днище. Такую тару изготовляли в XVIII–XIX вв. В коллекции есть и посуда для питья – так называемые скляницы, которые использовались для пива, меда или вина. Например, одна скляница имела днище диаметром 3,8 см, которое было вогнуто внутрь на 1 см, почти отвесные стенки толщиной 4–5 мм, придонная часть украшена стеклянным валиком (рис. 2: *25*). Ближайшие аналогии известны среди могилевских скляниц [14, с. 115]. В Витебске подобная посуда для питья выявлена в слоях XVII в. [3, с. 129].

Обнаружены также фрагменты верхних частей скляниц (все из светло-зеленого стекла и покрыты патиной). Один сосуд (рис. 2: *20*) имеет цилиндрическую форму, диаметр устья 10 см, край венчика округлый, толщина стенок сверху 4 мм, в средней части 2–3 мм, у дна 6 мм. Похожие изделия находили на селищах Верхнего Понеманья, в Заславье и Витебске [2, мал. 239: *6–7*, 241: *15*; 13, с. 68, рис. 41: *1*]. Вторая скляница украшена поперечными горизонтальными выпуклыми тонкими линиями (рис. 2: *21*), диаметр устья – 8 см, край венчика уплощен, толщина стенок сверху 5 мм, снизу – 3 мм. Третья скляница была конической формы диаметром 10 см, толщина стенок – 3 мм, видны пузырьки воздуха (рис. 2: *22*). Сосуды такой формы известны в Верхнем Понеманье [13, с. 68, рис. 41: *2*]. Описанные предметы датированы XVI–XVIII вв.

Изделий из железа найдено мало. Подковка под каблук (рис. 1: *9*) изготовлена из пластины толщиной 5 мм, шириной 1,1 см. Сохранился один крайний шип высотой 1 см. Массовое распространение таких подковок приходится на XVI–XVIII вв. [2, с. 358]. Например, в Минске подковки с тремя шипами найдены в слое и в комплексах XVI — первой половины XVII в. [8, с. 155, рис. 1: *3, 4*]. В Мире самые древние подковки имеют дугообразную пластину высотой до 2,5 см с тремя шипами (по краям и в центре) и датированы концом XV – XVI в. [9, с. 66, рис. 306: *2, 3*].

Лошадиная подкова (рис. 1: *11*) имеет дугообразную форму с вытянутыми концами, ее высота – 13 см, ширина – 11,4, толщина пластины – 0,7–0,8, ширина дуги – 2,5 см. Такие подковы появились не ранее конца XVII в. или же в начале XVIII в. и широко использовались в XIX–XX вв. [2, с. 272]. С конской упряжью можно связать кольцо диаметром 8,2 см, выкованное из пластины шириной 1,7 см и толщиной 0,6 см. На суженной части кольца сохранился обломанный язычок (рис. 1: *8*). Обломок лезвия ножа (рис. 1: *10*), толщина спинки – 3 мм, ширина прямого клинка – 1,4 см. Широкое время бытования.

XIX–XX веками датированы обломки фарфоровой, фаянсовой и часть глиняной посуды. Флаконы аптечные и парфюмерные из прозрачного голубого или бесцветного стекла характерны для XX в.

В большом количестве обнаружены кости животных. По определению А. А. Разлуцкой ими представлены лошади, крупный рогатый скот, свиньи, овцы, козы, собаки, заяц, лось, птицы семейства Куриных и водоплавающих.

Археологические исследования, проведенные в сохранившейся части парка Чернышевых-Кругликовых в пределах зоны благоустройства, позволяют утверждать, что данная территория была заселена еще в XVI–XVIII вв. (до разбивки парка) и являлась посадом древнего Чечерска. Об этом свидетельствуют как наличие культурного слоя мощностью до 0,8 м, так и найденные в нем предметы материальной культуры.

Литература

1. Анціпаў, В. Р. Чачэрскі парк / В. Р. Анціпаў // Беларуская энцыклапедыя. – Мінск : БелЭн, 2003. – Т. 17. – С. 267.

2. Археалогія Беларусі : у 4 т. – Мінск, 2001. – Т. 4: Помнікі XIV–XVIII стст.

3. Бубенько, Т. С. Стеклянная посуда из Витебска / Т. С. Бубенько // Древности Литвы и Белоруссии. – Вильнюс, 1988. – С. 125–129.

4. Ганецкая, І. У. Раскопкі ў Маладзечне / І. У. Ганецкая // Гіст.-археалаг. зб.– Мінск, 1996. – № 8. – С. 66–84.

5. Ганецкая, І. Раскопкі старажытнага Слоніма / І. Ганецкая, Н. Здановіч // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 1996. – № 10. – С. 112–128.

6. Гарады і вёскі Беларусі : энцыклапедыя. – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 2, кн. 2: Гомельская вобласць.

7. Жаровіна, Г. П. Помнікі Чачэрска / Г. П. Жаровіна, І. М. Чарняўскі, І. В. Дземура. – Мінск, 1985.

8. Заяц, Ю. А. Новые археологические исследования Верхнего города Минска / Ю. А. Заяц // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск, 2001. – № 16. – С. 151–166.

9. Здановіч, Н. І. Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка / Н. І. Здановіч, А. К. Краўцэвіч, А. А. Трусаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994.

10. Левко, О. Н. Витебск / О. Н. Левко. – Мінск : Беларус. навука, 2010.

11. Пазднякоў, В. С. Клецк X–XVIII стст. Матэрыяльная і духоўная культура беларускага феадальнага горада / В. С. Пазднякоў. – Мінск, 2008. – 287 с. : іл.

12. Ткачоў, М. А. Чачэрск / М. А. Ткачоў // Археалогія і нумізматыка Беларусі. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 644.

13. Шаблюк, В. У. Сельскія паселішчы Верхняга Панямоння XIV–XVIII стст. / В. У. Шаблюк. – Мінск : Навука і тэхніка, 1996.

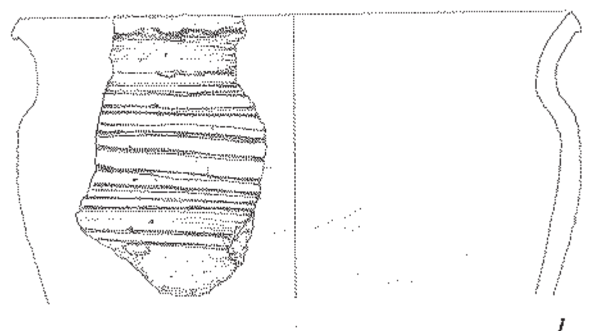
14. Яніцкая, М. М. Вытокі шкларобства Беларусі / М. М. Яніцкая. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980.

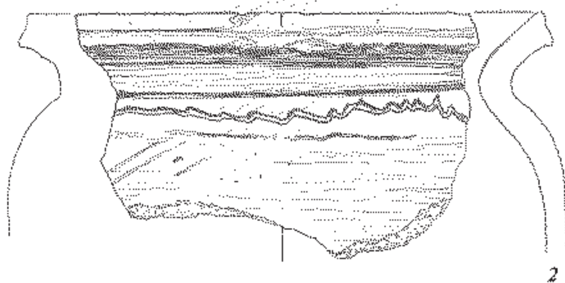
А. В. Іоў, Інстытут гісторыі НАН Беларусі, старшы навуковы супрацоўнік, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)

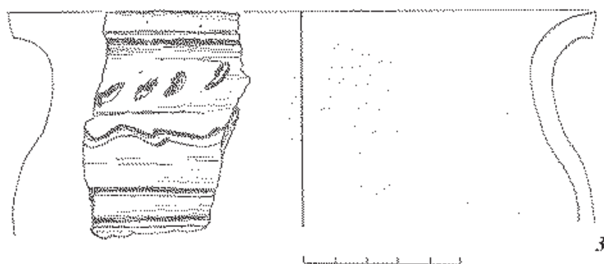
Новыя даследаванні ў Юравічах і на паселішчы Чарнаўчыцы-1

Летам 2008–2009 гг. аўтарам ў складзе Палескай археалагічнай групы Інстытута гісторыі НАН Беларусі працягваліся даследаванні на дзядзінцы сярэдневяковага археалагічнага комплексу ў в. Юравічы Калінкавіцкага раёна і рознachасовага паселішча-1 каля в. Чарнаўчыцы Брэсцкага раёна [1, с. 229–230; 2, с. 196–1983; 3, с. 236–240]. Работы праводзіліся на падставе Дазволаў № 1960 і 2060 па форме № 1, фінансаваліся са сродкаў Інстытута гісторыі НАН Беларусі.

Раскопы агульнай плошчай 120 м^2 былі закладзены на дзядзінцы ў Юравічах. Вывучаны кв. 16–25 участкаў В21, В22 і кв. 1–10 участка Г22, якія прымыкаюць да раскопаў 2007 г. з поўдня. Таксама раскапаны два шурфы па-за межамі дзядзінца агульнай плошчай 23,5 м^2, якія прымыкалі з двух бакоў да кв. 1–3 раскопу Е. Г. Калечыц 2005 г., закладзенага для вывучэння палеалітычнай стаянкі (участак Y5).

Мал. 1. Кераміка з участкаў В22 и Б21: *1* – № 669; *2* – № 150; *3* – № 579. Юравічы. 2008 г.

Стратыграфія культурнага слою ў гэтай частцы дзядзінца, як і ў папярэдніх раскопах, не складаная: па ўсёй плошчы раскопу на ўсю глыбіню ён мае інтэнсіўна чорны колер. Толькі за некалькі сантыметраў ад мацерыка слой святлее. Таўшчыня культурных напластаванняў складае ад 0,33 м ў паўночна-ўсходняй частцы раскопу да 0,46 м у паўднёва-заходняй. Мацярык не аднародны – супесак і марэнны суглінак жоўтага і амаль чырвонага колеру.

У мацярыку цалкам і часткова расчышчаны 27 ям. Адна з іх – № 18 (В21/20,25; В22/16, 17, 21, 22) – паўзямлянка з купальнай глінабітнай печчу. Яе памеры – 4,35 × 4,4 м. Паглыблена ў мацярык на 1,05 м, сценкі вертыкальныя, дно плоскае. Запоўнена слоем чорнага колеру. Печ добрай захаванасці размешчана ў паўночна-ўсходнім куце паўзямлянкі. Яна мае амаль круглую форму дыяметрам 1,46 м, вышыню – 0,8 м. Пад печчу ёсць слой светла-шэрага колеру таўшчынёй да 0,16 м, што гаворыць пра наяўнасць тут калісьці драўлянага каркасу. У запаўненні жытла знойдзена (з улікам раскопак 2007 г.) 460 фрагментаў ганчарнай керамікі, 101 костка жывёліны, жалезны нож, костка з адтулінай для гульні, калачападобнае крэсіва, касцяныя праколкі, шыфернае праселка, жалезны абруч ад вядра.

Усяго ў 2008–2009 гг. на дзядзінцы быў знойдзены 4781 фрагмент раннеганчарнага посуду (мал. 1, 2), 9 ляпных, 355 костак жывёлін. Усе венцы ганчарнай керамікі належаць да гаршкоў рубяжа 1–2 тысячагоддзяў н. э.

Знойдзена 38 індывідуальных знаходак: тачыльныя камяні (4 экз.), жалезныя нажы (7), касцяныя праколкі (4), шыферныя праселкі (4), железнае крэсіва, жалезныя шылы (2), каралавая пацерка, наканечнікі стрэл (2), рагавы псалій (мал. 3) і інш.

Улічваючы вынікі раскопак 2005 г. А. Г. Калечыц на вузкім мысе (знаходкі шматлікіх фрагментаў кафлі, у тым ліку з езуіцкай сімволікай, керамічны посуд XVII–XVIII стст.), а таксама звесткі з кніг пра Юравіцкі кляштар Ф. Колерта і М. Чэрмінскага [4, 5], намі была зроблена здагадка пра месцазнаходжанне драўлянай капліцы езуіцкага місіянера Марціна Тыраўскага, які ў 1673 г. прывёз сюды цудатворную ікону Маці Божай Юравіцкай. Паводле вышэйузгаданых кніг, ікона дала зразумець місіянеру, што хоча застацца ў Юравічах, і ён пачаў шукаць месца для будаўніцтва драўлянай капліцы, у якой павінен быў захоўвацца вобраз. Праз тыдзень Тыраўскі выбраў высокі вузкі выступаючы ў бок вёскі мыс Мазырскай грады, дзе захаваліся «валы ад якога-та старажытнага замка» (наш дзядзінец X–XI стст.). Месцазнаходжанне капліцы ўгадваецца таксама па гра-

фічнаму малюнку невядомага мастака 1865 г. Гэта найбольш высокі і прыкметны з боку вёскі мыс ў наваколлі. Дзякуючы гэтаму, тут у савецкі час быў збудаваны манументальны помнік У. Леніну. Зараз ад яго захаваўся бетонны пастамент.

Акрамя таго, вышэйназваныя аўтары паведамляюць, што мыс для будаўніцтва капліцы быў абраны недалека ад месца павароту старой дарогі з Калінкавіч на Хоцімск, якая існуе і зараз.

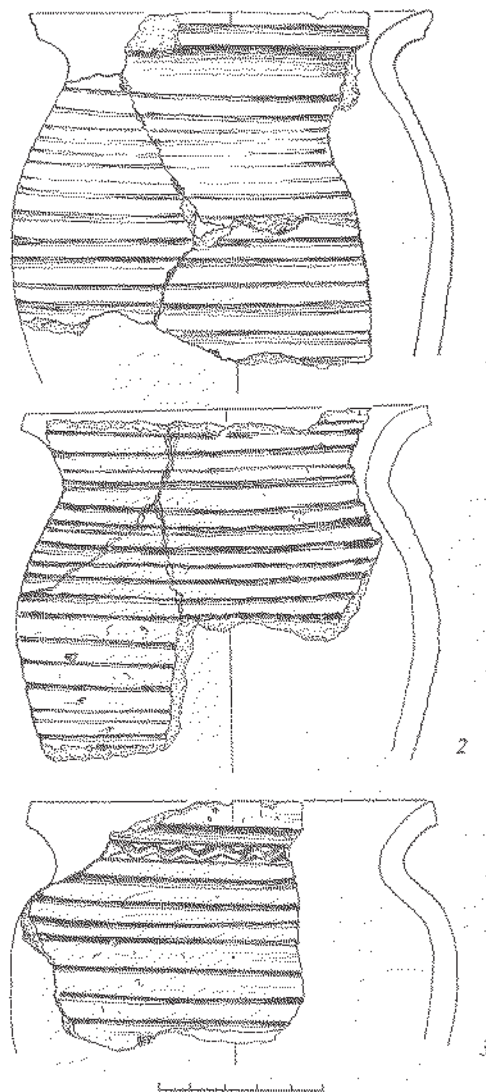
Вырашана было закласці два шурфы агульнай плошчай 23,5 м^2 па абодва бакі кв. 1–3 раскопу А. Калечыц 2005 г. [6].

Стратыграфія культурнага пласта на ўскрытых шурфамі участках даволі складаная ў сувязі з тым, што яна была неаднаразова парушана (будаўніцтва капліцы, пракладка электралікіі да помніка У. Леніна, будаўніцтва помніка). Увесь першы пласт (0,3 м) уяўляе сабой баласт, перакрыты сучаснай лясной глебай. Ён сустракаецца да з'яўлення жоўтага супеску, у які ўрэзаны ямы featureрознага прызначэння. Такім чынам, культурны пласт у шурфах быў стракаты і неаданародны. Мацярык – жоўтыя суглінак і супесак, у ім цалкам і часткова расчышчана 10 ям нявызначанага прызначэння. Таўшчыня культурнага пласта складае ад 0,69 да 0,96 м^2.

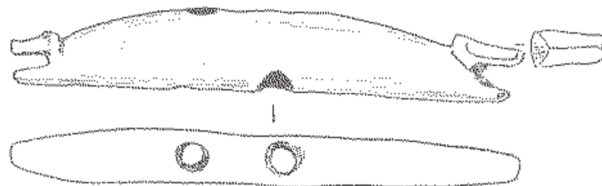
Усяго ў шурфах было знойдзена 45 фрагментаў раннеганчарнай керамікі, 2 фрагменты ляпной мілаградскай культуры, 10 костак жывелін, 238 фрагментаў познеганчарнай керамікі (XVII–XVIII стст.), 342 кафлі, 447 фрагментаў вырабаў са шкла, 12 жалезных цвікоў, 6 індывідуальных знаходак. Сярод шкляных вырабаў у калекцыю ўзяты 81 кавалак аконнага шкла і 189 фрагментаў шклянога посуду. Большасць ваконнага шкла мела таўшчыню 0,15–0,3 см і круглую ў плане форму дыяметрам каля 14–15 см, па перыметру края загнуты. Астатнія аналагічны папярэднім за выключэннем формы перыметра. Яна не круглая, а шматгранная.

Шкляны посуд прадстаўлены кавалкамі чарак, келіхаў і шклянак XVII–XVIII стст., некаторыя з якіх удалося рэстаўраваць. Мяркуючы па фрагментах, у калекцыі налічваецца не менш 7 келіхаў, 3 чарак і 7 шклянак.

Значная частка фрагментаў кафлі пакрыта зялёнай палівай. Паліхромных вырабаў няма. Па форме вылучаюцца карнізная, вуглавая, паясковая, сцянная, каробчатая кафля. Асноўная яе маса мае дэкор двух відаў – раслінны і геральдычны (маецца на ўвазе езуіцкая сімволіка). Самая распаўсюджаная езуіцкая эмблема – абрэвіятура IHS (літара Н вянчае крыж). Часта абрэвіятура абрамлена прамянямі сонца. У розных частках свету яна тлумачыцца па-рознаму: «In Hac Salus» (У гэтым [крыжы] выратаванне); «Iesus Hominum Salvator» (Ісус, Збавіцель Чалавецтва); «In Hoc Signo [Vinces]» (З Ім Пераможаш); в Германии «Jesus Heil und Seligmacher» (Ісус Збавіцель і Скупіцель). Сустракаецца таксама і другі варыянт абрэвіятуры з прамянямі сонца, але нам ён невядомы.

Мал. 2. Кераміка з участкаў В22 и Б21: *1* – № 635; *2* – № 637; *3* – № 640. Яма 22. Юравічы. 2008 г.

Мал. 3. Рагавы псалій (№ 45). Юравічы. 2008 г.

Знойдзены таксама шматлікія кавалкі цэглы-пальчаткі, якія на Беларусі выкарыстоўваліся да XVIII ст. Відавочна, гэта рэшткі падмурка драўлянай капліцы Марціна Тыраўскага.

З індывідуальных знаходак вылучаюцца каронны траяк Жыгімонта III 1622 г., жалезная падкоўка ад абутку, жалезны дзвярны завес.

* * *

У Брэсцкім раёне ў 2008 г. былі працягнуты работы на помніку Чарнаўчыцы-1. Падчас візуальнага агляду з выкарыстаннем дэтэктара металу на паверхні сабрана 21 індывідуальная знаходка. На краі тэрасы быў закладзены раскоп плошчай 48 м^2 (4 × 12 м). Стратыграфія культурнага пласта ў гэтай частцы селішча простая: зверху размешчаны пласт чорнага колеру таушчынёй да 0,55 м, ніжэй – пераходны да мацерыка светла-шэры пласт таўшчынёй 0,05–0,07 м. Мацярык роўны – жоўты сярэднезярністы пясок. Найбольшая розніца яго ўзроўняў складае 0,41 м. Аб’ектаў у раскопе няма.

Усяго ў раскопе быў знойдзены 2441 фрагмент раннеганчарнай керамікі, 31 – ляпной, 2 зуба жывёлін, 7 індывідуальных знаходак. Паводле вызначэння М. Лашанкова і В. Беляўца, сярод ляпной керамікі налічваецца 5 кавалкаў глянцаванага посуду, 11 кавалкаў – храпаватага, астатнія – гладкасценныя. Вылучана таксама некалькі другасна абпаленых сценак посуду. Па культурнай прыналежнасці выразна вылучаецца кампанент вельбарскай культуры. Частка керамікі, магчыма, належыць да пшэворскай культуры.

Уся раннеганчарная кераміка выраблена з гліны карычневага і блізкага да чырвонага колеру з дамешкамі буйна- і сярэднезярністай жарствы. Па прафіліроўцы венцаў вылучаны 5 тыпаў гаршкоў. Большасць з іх датаваны X–XI стст. Каля 39% посуду бытавала ў XII–XIII стст. Знойдзена таксама два венцы ад патэльняў.

Сярод індывідуальных знаходак вылучаюцца зорачка ад шпоры, тры нажы, скаба. Акрамя таго, у якасці пад’ёмнага матэрыялу знойдзены таксама 4 нажы, 3 бронзавыя бразготкі, 2 бронзавыя падковападобныя фібулы, паясная бронзавая спражка і іншыя знаходкі.

Літаратура

1. Іоў, А. Даследаванне старажытнарускіх гарадзішчаў Палесся / А. Іоў // Гіст.-археалаг. зб. / Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2005. – № 20. – С. 229–230.

2. Иов, О. Работы на средневековых памятниках Полесья / О. Иов // Гіст.-археалаг. зб. / Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2006. – № 21. – С. 196–198.

3. Иов, О. Исследование Юровичского древнерусского комплекса и памятников Брестской области / О. Иов // Гіст.-археалаг. зб. / Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2008. – Вып. 23. – С. 236–240.

4. Kolert, F. Krynice cudownych łask Maryi z Jurowickich Gór wynikające... / F. Kolert. – Nieświz : drukarnia Jego Xiącey Mości in Collegio Soc: JESU, 1755. – 251 s.

5. Czermiński, M. Historya obrazu Matki Boskiej Jurowickiej znajdującego się obecnie w Kościele św. Barbary w Krakowie / M. Czermiński. – Wydanie druge powiększone. – Kraków : Czasu, 1910. – 61 s.

6. Калечиц, Е. Г. Отчет об археологической стоянке Юровичи Калинковичского района Гомельской области по договору № 1 от 25.04.2005 г. / Е. Г. Калечиц // Архив ИИ НАН Беларуси. – Д. № 2269.

Л. У. Калядзінскі, *Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя М. Танка, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (г. Мінск);*
М. С. Мароз, *саіскальнік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы (г. Мінск)*

Вынікі назіранняў за землянымі будаўнічымі работамі ў гістарычнай зоне Капыля ў 2010–2011 гадах

Паняцце гістарычная зона часам сустракаецца ў літаратуры [26, с. 23–30; 29, с. 23–26; 30, с. 23–26]. Але выразнага тлумачэння, фармуліроўкі гэтага паняцця не даводзіцца. Таму, з улікам літаратурных крыніц і ўласных назіранняў прапануем сваю фармуліроўку гэтага паняцця.

Пад гістарычнай зонай горада мы разумеем тую яго частку, на якой захавалася, або захоўвалася забудова, якая гістарычна склалася ў мінулыя стагоддзі, ці нават ў апошняе стагоддзе, – месца, дзе адбываліся, разгортваліся гістарычныя падзеі і дзе захаваўся ці можа захоўвацца культурны пласт старадаўняга паходжання. Як правіла, гістарычная зона горада адлюстравана на планах канца XVIII – пачатку XX ст.

У дачыненні да Капыля, якому прысвечана наша публікацыя ў гэтым зборніку, мы вылучылі ў гістарычную зону тэрыторыі колішніх Верхняга і Ніжняга замка Капыля. Гэта Замкавая гара з прылягаючай да яе тэрыторыяй пасада-вакольнага горада, гарадскі курганны некропаль, размешчаны на могілках XIX–XX стст. і тэрыторыя правабярэжжа р. Каменкі, абмежаваная вуліцамі Пралетарскай, М. Горкага і вул. Мінскай, дзе захаваліся будынкі XIX – пачатку XX ст. і дзе, па нашых назіраннях у 1996–2007 гг., і нашых папярэднікаў Уладзіміра Малюковіча ў 1979 г. і Аляксандра Краўцэвіча ў 1986 г., у выніку земляных будаўнічых работ быў прасочаны культурны пласт і траплялася кераміка XVII–XVIII стст. Гэтыя звесткі адлюстраваны ў справаздачах аб палявых работах у Капылі і на старонках мясцовай перыёдыкі [3, 8–13, 17].

Цэнтральнае месца на гэтай тэрыторыі займае плошча Леніна, на якой месціцца будынак райвыканкама, узведзены ў 1970-я гады. Першыя пісьмовыя звесткі аб засваенні гэтай тэрыторыі адносяцца яшчэ да 1439 г., калі тут, амаль насупраць будынка райвыканкама, сынам Жыгімонта Кейстутавіча, літоўскім намеснікам Міхаілам быў узведзены першы каталіцкі храм [15, с. 181].

Да сярэдзіны XVII ст. згаданая тэрыторыя стала гандлёвым цэнтрам паселішча – рынкам. На працягу некалькіх стагоддзяў тут праходзілі вядомыя ў Вялікім Княстве Літоўскім Капыльскія кірмашы. Інвентар Капыля 1669 г. згадвае 102 прэнты пляцу рынкавага [19, с. 1–3]. У 1693 г. на рынку згадваюцца ўжо крамы [20, с. 7–7 адв.].

У 1695 г. на Рынкавай плошчы адбылася ўзброеная сутычка паміж атрадамі Казіміра Яна Сапегі і Ка́раля Станіслава Радзівіла за права ўладання горадам [2, с. 33–52]. Інвентар 1701 г. згадвае на рынку тыя ж 102 прэнты зямлі з крамамі [22, с. 248–254]. У 1759 г. на рынку стаялі 29 крамаў і 19 спіхлераў [21, с. 14]. У інвентарным апісанні забудавання скарбовага ў месцы Капыль, датаваным 1809 г., сустракаецца згадка аб карчме старой з дрэва хваёвага [22, с. 2]. Параўнаўшы гэтыя даныя з планам Капыля 1878 г., на якім пазначана карчма [25], можна зрабіць выснову, што знаходзілася яна, прыкладна, на месцы сучаснага будынка па адрасе плошча Леніна, 4, дзе зараз размешчаны будынак Капыльскага краязнаўчага музея [27]. На згаданым плане, побач з карчмой, пазначаны яшчэ адзін будынак, дзе сёння адбываецца рэканструкцыя дома па адрасе плошча Леніна, 2, пра што пойдзе гаворка далей. Магчыма, гэта быў свіран, вядомы з інвентару 1846 г., дзе пра яго згадана так: «…возле корчмы небольшой амбар с ледовнею, построенный с пиленого соснового дерева, покрытый соломой, совершенно ветхий» [18, с. 2].

Паводле пісьмовых крыніц, Капыль неаднойчы падвяргаўся пажарам, падчас якіх згарала значная частка горада. Адзін з такіх пажараў адбыўся ў 1878 г., падчас якога згарэла 140 дамоў. Апошні, найбольш вялікі пажар, пра які згадвае газета «Наша Ніва», калі згарэла не толькі большая частка горада, але нават і будынак пажарнай часткі, адбыўся ў 1905 г. [23, с. 203]. Пасля гэтага, па словах старажылаў, на месцы старых драўляных у цэнтры плошчы былі ўзведзены мураваныя будынкі.

У 1920–40-я гады ў гэтых будынках былі размешчаны розныя грамадскія ўстановы. У часы Другой сусветнай вайны гэтыя будынкі былі заняты акупантамі пад кашары, сталовую і інш. А ў будынку, пра які пойдзе гаворка, была размешчана камендатура. У апошняе дзесяцігоддзе ў гэтым будынку месціліся Фонд сацыяльнай абароны насельніцтва і Экалагічная служба Капыльскага раёна.

У лістападзе 2010 г. навокал будынка і на тэрыторыі, што прылягае да яго, былі распачаты земляныя будаўнічыя работы. Заказчыкам работ выступіла Інвестыцыйнае будаўнічае камунальнае ўнітарнае прадпрыемства Упраўлення капітальнага будаўніцтва г. Капыля (ИСКУП «УКС-КОПЫЛЬ»). Выканаўца работ, генпадрадчык – прыватнае будаўнічае унітарнае прадпрыемства (ПУП «ИМО», г. Дзяржынск). Мэта работ – мадэрнізацыя будынка.

Пра гэтыя работы нам паведамілі супрацоўнікі Капыльскага раённага краязнаўчага музея. Ра-

боты адбываліся літаральна пад яго вокнамі. У канцы снежня ўдалося выехаць на месца работ. На момант нашага прыезду па перыметры будынка была выкапана траншэя шырынёй 2,4 м на глыбіню 1,2–1,7 м, у выніку чаго быў аголены падмурак будынка. Ён уяўляў сабой муроўку з камянёў памерамі 20 × 30–40 см, складзеных на вапне. У тарцовай частцы будынка было выяўлена скляпенне, складзенае з цэглы. Памеры цэглы 25 × 7 × 13 см. Таўшчыня швоў – 2 см. Кладка на вапне. Памеры скляпенняў мелі вышыню 115 см і шырыню 117 см. Прастора скляпенняў была запоўнена будаўнічым друзам (бітай цэглай, камянямі). Магчыма, што гэта быў уваход у сутарэнні памяшкання будынка, які з цягам часу аказаўся перакрыты культурным пластом, таўшчыня якога, навокал будынка, вагаецца ад 30 да 50 см. Культурны пласт па колеру светла-шэры, па структуры шчыльны. Тады ж супрацоўнікамі музея былі нам прадэманстраваны і некаторыя знаходкі, сабраныя з гэтага пласта. Гэта былі фрагменты керамікі XVII–XVIII стст. і артэфакты першай паловы XX ст. Сам будынак, мяркуючы па матэрыялу і тэхніцы ўзвядзення муроўкі, мажліва аднесці да пачатку XX ст.

Наступны агляд месца работ адбыўся ўжо ў сярэдзіне студзеня 2011 г. Новых земляных работ на гэты раз ужо не праводзілася. Праўда, з жалем даводзілася назіраць, як руйнаваліся сцены гэтага будынка, прастаяўшага без малага гадоў сто.

Калекцыя знаходак, якую нам на гэты раз прадэманстравалі супрацоўнікі музея, налічвала больш за тры дзесятка адзінак – вырабаў з гліны, шкла і металу.

Вырабы з гліны прадстаўлены фрагментамі кухоннага і сталовага посуду. Найперш, заслугоўвае ўвагі фрагмент паліхромнага кубка (гл. малюнак: *3*), распісанага белай, жоўтай, зялёнай і сіняй эмалямі. Посуд такога кшталту на сумежных помніках адносіцца як мінімум да канца XVI – пачатку XVII ст. [1, с. 28–38]. Знойдзены і венчык гаршка (гл. малюнак: *2*), які па аналагах нашых раскопак з Замкавай гары Капыля і з раскопак Клецка мажліва аднесці да XVII ст. [24, с. 74, мал. 73, 21: *2*]. Да гэтага часу мажліва аднесці два фрагменты зялёнапаліўной кафлі (гл. малюнак: *5*). Гэта ліцавая частка пласціны, дзе ў цэнтры кампазіцыі размешчаны па дыяганалі квадрат памерамі прыкладна 40 × 40 мм, у які ўпісана чатырохпялёсткавая кветка, якая аддалена нагадвае крыж, а пасярэдзіне яе месціцца стылізаваная выява грэчаскага крыжа. Са знешніх бакоў чатырохкутніка – стылізаваныя выявы лілей. Найбліжэйшы аналаг у сюжэтным запаўненні пласціны можна сустрэць на ўзорах мінскай кафлі XVII ст. [28, с. 55, № 67]. З большага падобны на капыльскі ўзор ёсць сюжэт і на кафлях канца XVI – пачатку XVII ст. з Мірскага замка [7, с. 60–61, мал. 91: *5*], а таксама ў Заслаўі і ў Літве, дзе гэты сюжэт трактуецца даследчыкамі як сюжэт «каванага металу» [5, с. 29, рис. 7: *5*; 14, с. 138]. Відаць да гэтага тыпу арнаментальнага запаўнення ліцавой пласціны можна аднесці і два фрагменты тэракотавай кафлі, ад якой захаваліся вуглавыя часткі пласціны, на якіх бачны выявы стылізаваных лілей (гл. малюнак: *6, 7*).

Яшчэ адзін фрагмент зялёнапаліўной кафлі ўяўляе сабой частку паясковай або гзымсавай кафлі. У ёй на вонкавай паверхні часткі, што захавалася, нанесены косыя лініі, якія ўтвараюць ромбы (гл. малюнак: *4*). Акрамя таго, адшуканы і пяць фрагментаў румпы кафлі.

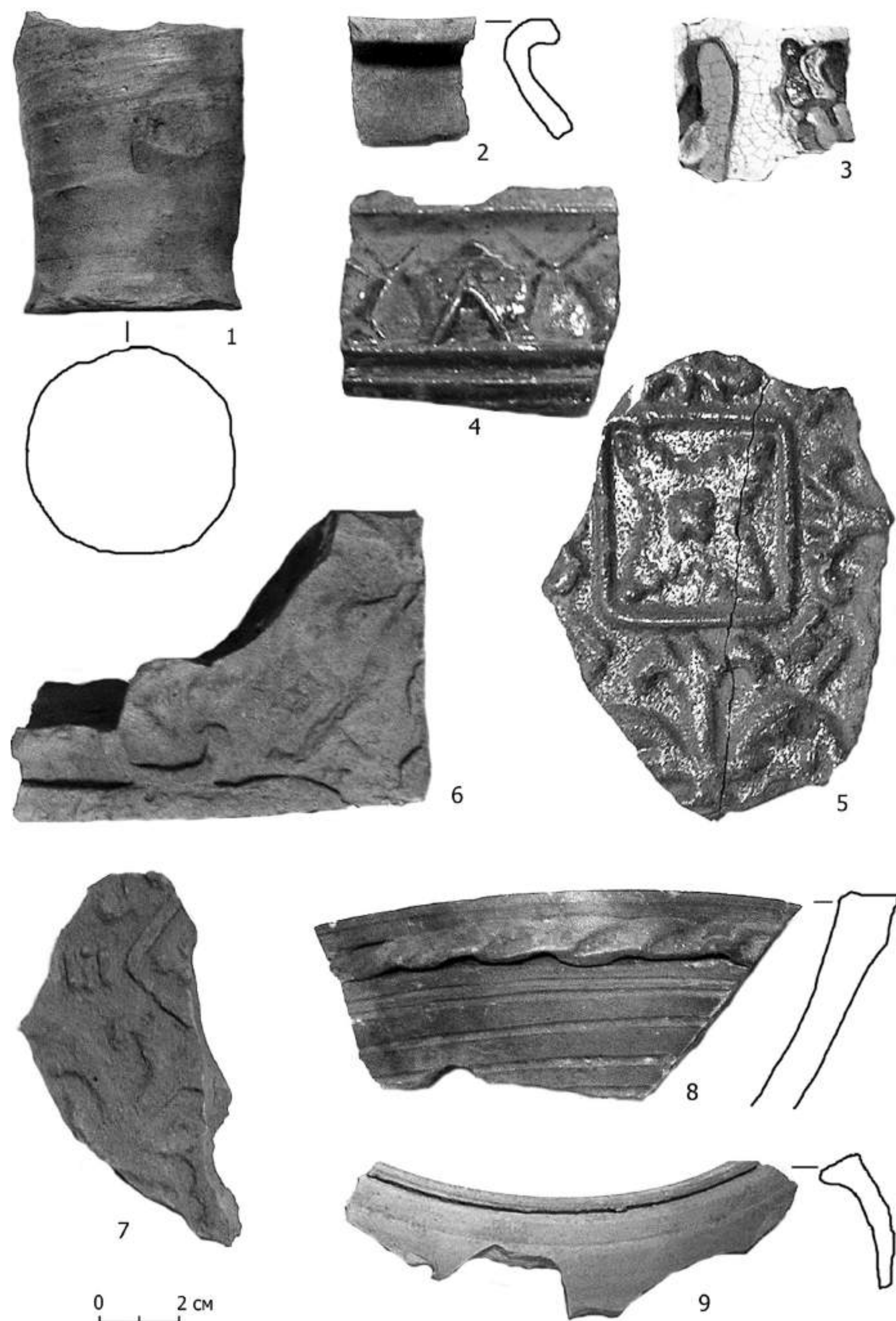
Знойдзены венчык макотры, дэкарыраваны па краі налепленым жгутом (гл. малюнак: *8*), і верхні край гаршка, выраблены са светлай гліны, венчык якога загнуты ўнутр гарлавіны. Шыйка адсутнічае (гл. малюнак: *9*). Гаршкі такога выгляду ўласцівы для XVIII ці нават да XIX ст. Відаць, што да XVIII ст. можна аднесці і амаль цэлую гліняную чарку (гл. малюнак: *1*). Яна захавалася на вышыню 80 мм. Дыяметр дна чаркі – 50 мм. Унутры яна пакрыта светлай палівай, праз якую праступае пясок. Такая паліва і тэхніка пакрыцця – толькі ўнутры посуду – з’ява, уласцівая для канца XVII – XVIII ст. [6, с. 67].

Керамічныя вырабы больш позняга часу можна аднесці ўжо да першай паловы XX ст. Гэта, найперш, такая цікавая знаходка як гіра для насценнага гадзінніка, выробленая з белай гліны памерамі ў сячэнні 42 × 44 мм, якая захавалася на даўжыню 85 мм. Зверху гіра мела пяцельку пад ланцуг. Памеры пяцелькі – 15 × 21 мм. Гіра пакрыта палівай карычневага колеру. Да керамічных вырабаў гэтага часу можна аднесці і донца гаршка дыяметрам 10 см, пакрытага ўнутры карычневай палівай, а таксама цэлую пячную кафлю з гладкай ліцавой пласцінай. Да гэтага часу можна аднесці таксама і дзве цагліны памерамі 247 × 120 × 70 мм і 246 × 120 × 67 мм адпаведна з надпісам на пасцелі: «Басловцы».

Да керамічных вырабаў можна аднесці фрагменты фарфоравага кубка са свастыкай, прадстаўленага венцам з ручкай, фрагментам накрыўкі і дна, а таксама дваццаць два фрагменты фарфоравага посуду: талеркі, міскі, паддоны і інш. Усе яны адносяцца да часу акупацыі Капыля войскамі вермахта. Гэтыя рэчы былі знойдзены ў цэлым выглядзе і маглі б заняць сваё месца ў экспазіцыі музея, прысвечанай перыяду Вялікай Айчыннай вайны. Але ж па недамыслію будаўнікоў, што выявілі знаходкі ў час земляных работ, яны былі разбіты на дробныя кавалкі.

Вырабы са шкла таксама хутчэй можна аднесці да пачатку XX ст. Гэта фрагмент бутлі светла-зялёнага колеру з надпісам «DIN», і шкляны выраб у выглядзе кубка карычневага колеру, моцна дэфармаваны ў выніку пажару.

З металічных вырабаў знойдзена гільза патрона дыяметрам па знешнім боку 12 мм і надпісам па

Керамічныя вырабы з культурнага пласта каля будынка на плошчы Леніна, 2 у Капылі: *1–3, 8, 9* – посуд (фрагменты); *4, 6, 7* – кафлі (фрагменты); *1, 2, 6, 9* – тэракотавыя; *4, 5* – зялёнапаліўныя; *3* – паліхромны; *2–6, 7* – XVII ст.; *1, 8, 9* – XVIII ст.

капсульнай частцы «1939 SB III». Патроны з такой маркіроўкай выраблялі ў Чэхаславакіі, дзе літары S і B – абрэвіятура прозвішчаў «Селье» і «Белло» – уладальнікаў фірмы «Бланстрой» [4, с. 762–764, № 134].

Сярод металічных вырабаў знойдзена дзвярная ручка кавальскай работы, будаўнічая скаба, дзвярная пятля, шэсць цвікоў кавальскай работы, ручка для заводкі механізма, металічны выраб цыліндрычнай формы невядомага прызначэння.

Такім чынам, культурны пласт у гэтай частцы паселішча пачаў адкладацца, мяркуючы па знаходках, у першай палове XVII ст. Адкладаўся ён і ў XVIII ст., пра што таксама сведчаць знаходкі некаторых керамічных вырабаў, а таксама і ў першай палове XX ст.

Безумоўна і культурны пласт, і артэфакты з яго сведчаць на карысць таго, што гэтая частка сучаснага горада ўваходзіць у гістарычную зону і павінна

быць уключана ў ахоўную зону горада, якая да гэтага часу не распрацавана, а значыць і не зацверджана.

Неабходнасць гэтага рашэння выклікана і тым, што толькі за апошнія дзесяць год у гістарычнай зоне Капыля пабудаваны як мінімум тры аб'екта (два жылых будынка і адна ўстанова грамадскага карыстання), у выніку чаго культурны пласт на гэтых участках быў знішчаны.

Зараз у Капылі распачаты падрыхтоўчыя работы па ўзвядзенні крытага катка. Плошча, якую займае гэта збудаванне, пакрые каля 3 тыс. м^2 [16, с. 1]. У межы плануемай будоўлі траплялі абарончыя збудаванні вакольнага горада каля XII–XIII стст.: роў і частка вала. Толькі дзякуючы своечасоваму ўмяшанню Інстытута гісторыі НАН Беларусі і Дэпартамента па ахове гісторыка-культурнай спадчыны ўдалося прадухіліць гэтае знішчэнне. Праектная дакументацыя на будоўлю крытага катка скарэкціравана, новы будынак не закране абарончых збудаванняў вакольнага горада.

Літаратура

1. Ганецкая, І. У. Маёліка на Беларусі ў XI–XVIII стст. / І. У. Ганецкая. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – 120 с. : іл.
2. Грыцкевіч, А. П. У складзе Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай / А. П. Грыцкевіч // Памяць : Капыльскі раён : гіст.-дакумент. хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – 638 с. : іл.
3. Гурыновіч, У. Гістарычным знаходкам сем стагоддзяў / У. Гурыновіч // Слава працы. – 1986. – 29 сак.
4. Жук, А. В. Энциклопедия стрелкового оружия / А. В. Жук. – М. : Аст Москва : Транзит книга, 2006. – 796, [4] с.
5. Заяц, Ю. А. Заслаўская кафля / Ю. А. Заяц ; пад рэд. Г. В. Штыхава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 62 с. : іл.
6. Здановіч, Н. І. Беларуская паліваная кераміка XI–XVIII стст. / Н. І. Здановіч ; пад рэд. Г. В. Штыхава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 183 ст. : іл.
7. Здановіч, Н. І. Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка / Н. І. Здановіч, А. К. Краўцэвіч, А. А. Трусаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 152 с. : іл.
8. Калядзінскі, Л. У. Справаздача аб археалагічных даследаваннях 1999 г. у Капылі / Л. У. Калядзінскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2204.
9. Калядзінскі, Л. У. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у г. Капылі ў 1998 г. / Л. У. Калядзінскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 1812.
10. Калядзінскі, Л. У. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у Капылі ў 2007 годзе / Л. У. Калядзінскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2633.
11. Калядзінскі, Л. У. Справаздача аб палявых даследаваннях у г. Капылі ў 1996 г. / Л. У. Калядзінскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 1728, 1729.
12. Калядзінскі, Л. У. Справаздача аб палявых даследаваннях у Капылі і работах у Слуцку падчас археалагічнай практыкі ў 2005 годзе / Л. У. Калядзінскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2344.
13. Калядзінскі, Л. У. Справаздача аб палявых работах у Капылі ў 1997 г. / Л. У. Калядзінскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 1727.
14. Каталинас, К. Вильнюсские пластинчатые изразцы XVI–XVII вв. с «кованым» орнаментом / К. Каталинас // Древности Литвы и Белоруссии. – Вильнюс : Мокслас, 1988. – 176 с.
15. Кулагін, А. М. Каталіцкія храмы на Беларусі : энцыкл. даведнік / А. М. Кулагін. – Мінск : БелЭН імя Петруся Броўкі, 2000. – 216 с. : іл.
16. Лазоўскі, С. Галандскі лёд… у Капылі? / С. Лазоўскі // Слава працы. – 2011. – 13 крас. – С. 1.
17. Малюковіч, Ул. Пазнейшая кераміка Капыля / Ул. Малюковіч // Слава працы. – 1979. – 18 верас.
18. Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі. – Ф. 142. – Воп. 1. – Арх. 1601. Інвентар м. Капыля кн. Вітгенштэйна 1846 г.
19. Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі. – Ф. 27. – Воп. 6. – Арх. 1. Інвентар княства Капыльскага 1669 г.
20. Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі. – Фонд 27. – Воп. 6. – Арх. 2. Інвентар княства Капыльскага 1693 г.
21. Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі. – Ф. 27. – Воп. 6. – Арх. 13. Інвентар княства Капыльскага 1759 г.
22. Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі. – Ф. 694. – Воп. 2. – Арх. 3676. Інвентар Капыльскага княства за 1701–1815 гг.
23. Наша Ніва. 1909. Факсимильное издание. – Минск, 2003. – № 13–14. – С. 203.
24. Пазднякоў, В.С. Клецк X–XVIII стст. : Матэрыяльная і духоўная культура беларускага феадальнага горада / В. С. Пазднякоў ; навук. рэд. П. Ф. Лысенка. – Мінск : БелНДІДАС, 2008. – 287 с.
25. План местечка Копыля князя Витгенштейна в Слуцком уезде Минской губернии снятого с натуры 26 мая 1878 года // Нацыянальны Дзяржаўны Гістарычны Архіў Беларусі. – Ф. 299. – Воп. 5. – Арх. 512. – Л. 10.
26. Прокопцова, Т. Н. Витебск: северная Пальмира Беларуси / Т. Н. Прокопцова // Архитектура и строительство. – Минск, 2003. – № 4. – С. 23–30.
27. Республика Беларусь. Копыль. План города 1 : 10 000. РУП «Белкартография». – Минск, 2002. – Наша Ніва. 1909. – Факсимильное издание. – № 13–14. – С. 203.
28. Собаль, В. Е. Беларуская кафля / В. Е. Собаль, М. А. Ткачоў, А. А. Трусаў, У. В. Угрыновіч. – Мінск : Беларусь, 1989. – 160 с.
29. Чантурия, В. А. Определение исторических зон в древних городах Белоруссии / В. А. Чантурия, Ю. В. Чантурия // Строительство и архитектура БССР. – 1973. – № 3. – С. 23–26.
30. Чантурыя, Ю. В. Гістарычны цэнтр Навагрудка / Ю. В. Чантурыя // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – Мінск, 1974. – № 1. – С. 23–26.

М. В. Клімаў, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, навуковы супрацоўнік аддзела захавання і выкарыстання археалагічнай спадчыны, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Новыя археалагічныя даследаванні ў гарадах Падзвіння ў 2009 годзе

У 2009 г. былі працягнуты археалагічныя даследаванні ў г. Полацк і г. Дзісна. У Полацку праводзіліся выратавальныя археалагічныя працы ў месцы будаўніцтва на скрыжаванні вуліц Ф. Скарыны, Войкава, Сака і Ванцэці, пры пракладцы цеплатрасы на плошчы Свабоды. У ліпені 2009 г. на гарадзішчы Полацка быў закладзены шурф. У г. Дзісна ў 2009 г. былі даследаваны 2 шурфы.

Выратавальныя археалагічныя працы на перакрыжаванні вуліцы Ф. Скарыны і вуліцы Сака і Ванцэці былі выкліканы рашэннем будаўніцтва філіяла № 216 АСБ «Беларусбанка» у г. Полацку і падвядзеннем да будучага будынка ўсіх неабходных камунікацый (мал. 1). Усе вышэйпамянёныя працы ажыццяўляліся на аснове дазволу Міністэрства культуры на правядзенне прац і Дазволаў па форме № 4 на правядзенне археалагічнага нагляду і археалагічных раскопак на 2009 г. за № 1990, на 2010 г. за № 2111. Асноўным аб’ектам археалагічных прац з’яўляўся катлаван для будучага філіяла № 216, які шчыльна датыкаўся да лазні, размешчанай паміж вуліцамі Ф. Скарыны, Войкава, Сака і Ванцэці. У выніку ў 2009 г. на аснове вышэйпералічаных дакументаў былі зроблены наступныя археалагічныя працы на аб’екце:

1) нагляд за ўладкаваннем катлавана для будынка філіяла № 216 (нагляд I, мал. 1, *К1*);

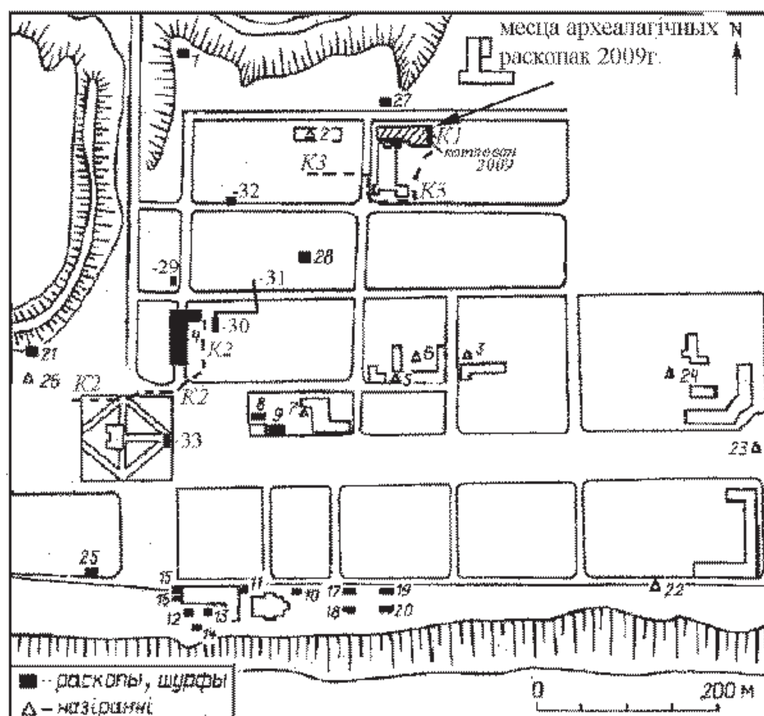
2) археалагічныя раскопкі на плошчы 244 м^2 на месцы катлавана;

3) нагляд за будаўніцтвам траншэй каналізацыі (нагляд II);

4) нагляд за будаўніцтвам траншэі цеплатрасы на плошчы Свабоды (нагляд III, мал. 1, *К2*).

Аднак у 2009 г. ўсе працы не былі скончаны, і мелі працяг у 2010 г. Таму ў 2010 г. праходзіў нагляд IV за правядзеннем электракабеля і часткі цеплатрасы непасрэдна да будынка будучага філіяла банка (мал. 1, *К3*).

Падчас асобных этапаў археалагічных прац дапамога аказвалася з боку малодшага навуковага супацоўніка Інстытута гісторыі НАН Беларусі П. М. Кенькі, навуковых супрацоўнікаў Нацыянальнага полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка А. А. Салаўёва і І. У. Магалінскага, Д. У. Ду-

Мал. 1. Схема археалагічных прац у 1964–2010 гг. (падаснова схемы паводле [7, мал. 19, с. 117]). Вялікі пасад

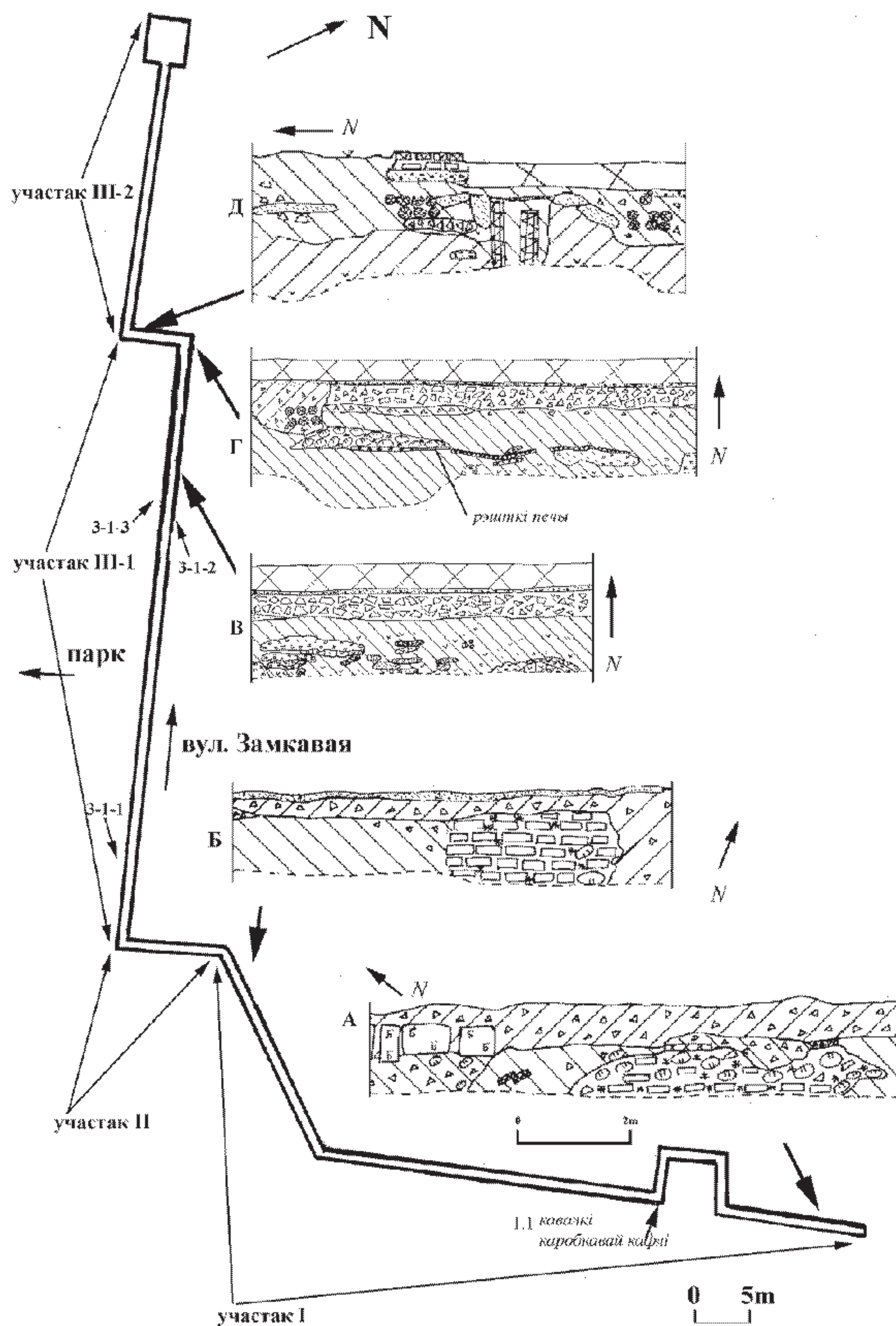
ка, студэнтаў 2-га курса гістарычнага факультэта Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта[1].

Усе археалагічныя працы закранулі гістарычную частку Полацка – Вялікі пасад, які даследаваўся ў 1960-я гады і напачатку XXI ст. Г. В. Штыхавым, С. В. Тарасавым, Д. У. Дукам, А. А. Салаўёвым і іншымі навукоўцамі [2, с. 14–23; 7, с. 117, мал. 19]. Найбольш блізка да месца правядзення будаўнічых прац па вул. Ф. Скарыны археалагічны нагляд ў 1962–1964 гг. правёў Г. В. Штыхаў (мал. 1, *№ 1, 2*) і невялікія археалагічныя працы ў 1991–1992 гг. – С. В. Тарасаў (мал. 1*, № 27*) [2, с. 19; 8, с. 29]. Але тэрыторыя будаўніцтва будынка філіяла № 216 не была пад археалагічным наглядам і не мела археалагічнага вывучэння. План катлавана меў складаную, П-падобную форму, плошчай 1045,5 м^2 і размяшчаўся паміж лазняй і будынкам архіва. Пласт у катлаване быў амаль поўнасцю знішчаны. У ніжняй частцы катлавана былі зафіксаваны рэшткі культурнага пласта канца X – першай паловы XI ст., што пацвярджаецца шэрагам знаходак, сярод якіх важнае значэнне мелі раннія тыпы ганчарнай керамікі, наяўнасць якіх фіксуецца не толькі ў ямах, але і ў слоі. Падражанне дырхема таксама датавана канцом X ст. Частка знаходак і аб’ектаў адносіліся да XVI–XVIII стст. З нагоды таго, што аналіз рэчавага матэрыялу з доследаў катлавана быў прыведзены ў некалькіх артыкулах, звернемся да сціслага аналізу вынікаў археалагічнага нагляду на плошчы Свабоды[2].

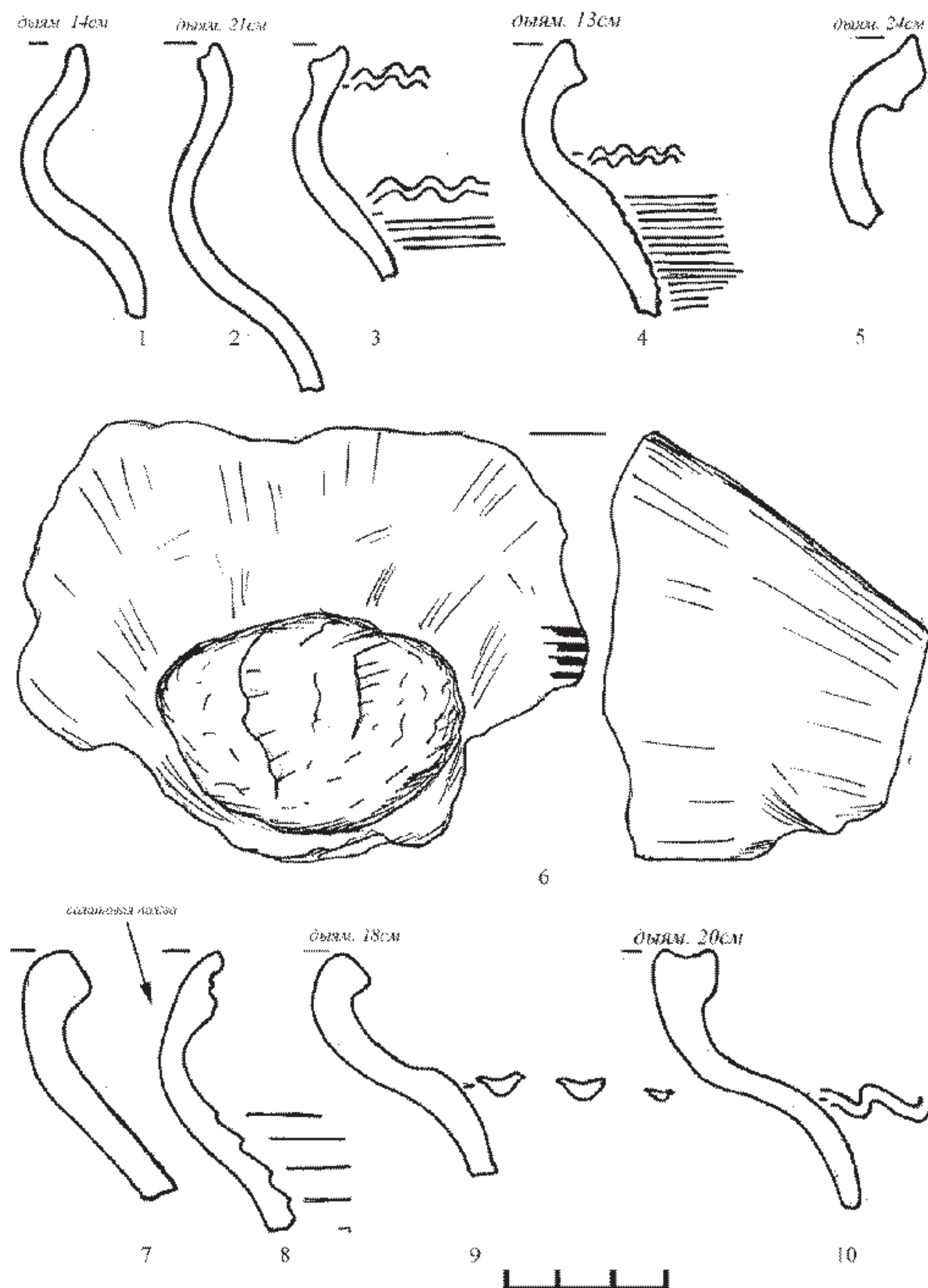
Археалагічны нагляд побач з плошчай Свабоды. З будаўніцтвам будучага будынка філіяла № 216 АСБ «Беларусбанка» было звязана і правядзенне ў ліпені 2009 г. траншэі цеплазабеспячэння ў цэнтры Полацка, у раёне плошчы Свабоды (мал. 1, *К-2*). Праектная глыбіня траншэі – 1,35 м вытрымлівалася толькі на ўчастку № 1 і № 2 (глядзі ніжэй па тэксце, нагляд III) На ўчастку № 3 траншэя заглыблялася да 2 м. Яе працягласць склала 220 м. Уся траса па характару будаўнічых прац была ўмоўна падзелена на 3 участкі (мал. 2). Участак № 1 праходзіў па зялёнаму газону, які быў выцягнуты ўздоўж вул. Е. Полацкай і датыкаўся да плошчы Свабоды, набліжаўся да праезда на вул. Замкавую. Участак № 2 перасякаў асфальтаваны праезд па накірунку поўнач–поўдзень. Участак № 3 працягваўся па накірунку усход–захад, уздоўж шашы, і часткова ўваходзіў у сквер паралельна з існуючай цеплатрасай (участак III-1) і цягнуўся ўздоўж вул. Замкавай. Стратыграфічная сітуацыя ў межах участкаў № 1 і № 2 вызначалася наяўнасцю перамяшанага слою. Характэрнай рысай участка № 1 і з’яўляецца значная колькасць перакопаў XX ст. Сам жа пласт выразна падзяляўся на тры часткі: верхні, перакопаны і гумасаваны; з вялікай колькасцю фрагментаў цэглы, цамянкі і камянёў; часткова некрануты пласт, у якім траплялася шмат керамікі ў храналагічным дыяпазоне ад канца XI да XVII ст. Траса пачыналася, менавіта, з перамяшанага слою, які датыкаўся да бетоннага цеплавузла. У стратыграфіі добра прасочваюцца рэшткі падмуркаў, складзеных з цэглы і каменю (мал. 2, *А*). Адзначым, што за 30 м ад пачатку трасы (мал. 2: *3-1-1*) сустрэты фрагменты паліванай кафлі. Сярод кафлі адзначаецца фрагмент з зялёнай палівай і выявай ваяра. Не выключана, што ў гэтым месцы знаходзілася пабудова XVII ст. Будаўнічы друз, мелкія фрагменты цэглы выяўлялі амаль на кожным кроку. Акрамя гэтага, на дадзеным участку траншэі былі знойдзены артэфакты XI–XII ст.: фрагменты посуду з венцамі канца XI – XIII ст. (мал. 3: *1*), кальцо ад кальчугі, гузік медны X–XII стст., посуд XVI–XVII стст. (мал. 3: *7, 8*), фрагменты шкляных бутэлек, солід-барацінка і фрагменты цэглы, памерамі 8 × 14,5 × ? см, 5,5 × 14,5 × 30 см і 5 × 13 × ? см адпаведна. Акрамя пералічаных матэрыялаў у слоі прысутнічалі цвікі, шмат фрагментаў металічнага шлаку, фрагмент сопла. Некаторыя з іх фіксуюцца адразу пад праслойкай будаўнічага друзу. За 53 м ад пачатку траншэі былі зафіксаваны рэшткі пахаванняў людзей, без інвентару і дакладнай арыентацыі. Побач з адным з чарапоў былі знойдзены фрагметы бітай цэглы і сляды драўніннай парахні, але дакладна атрыбутаваць яе як частку труны не ўяўлялася магчымым. У цёмна-шэрым запаўненні слою, побач з рэшткамі пахаванняў, выяўлена некалькі фрагментаў венцаў, блізкіх па храналогіі да XVII ст. Бліжэй да асфальтавай шашы, за 55 м ад пачатку ўчастка № 1 траншэі, зноў жа былі сустрэты рэшткі падмуркаў. У ніжняй частцы траншэі прасочваліся рэшткі цэментавага раствору з кавалкамі цэглы, памерамі: 7 × 14 × 30 см; 7,5–8,0 × 15,0 × ? см. За 19 м да перахода праз шашу пачынаўся адрэзак траншэі з часткова захаванымі падмуркамі, складзенымі з вялікапамернай цэглы (мал. 2, *Б*), якая была прарэзана экскаватарам у выніку працы. Цэгла, з якой былі складзены падмуркі, вызначалася наступнымі памерамі: 6,5 × 14,5 × 31,0 см і 7 × 15 × 31 см. Гэтыя

[1] Выказваю падзяку вышэйпамянёным асобам за садзейнічанне ў правядзенні археалагічных прац.

[2] Падрабязны аналіз рэчавага складу прац 2009 г. прыведзены ў асобных артыкулах: Клімаў М. В. Асобныя аспекты развіцця паўночнай часткі Вялікага пасада г. Полацка (па выніках археалагічных даследаванняў 2009 г. на вул. Ф. Скарыны) // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў : зб. навук. прац Міжнар. навук.-практ. канф, прысвеч. 160-годдзю з дня нараджэння А. П. Сапунова : у 2 ч., Полацк, 21–23 крас. 2011 г. Ч. 1 / Полацкі дзярж. ун-т ; пад агульн. рэд. Д. У. Дука, У. А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – С. 55–63; Клімаў, М. В. Элементы паяснога набору з г. Полацка (па выніках раскопак 2008–2009 гг.) / М. В. Клімаў, П. М. Кенька // МАБ. – Вып. 21. – 2011. – С. 194–198.

Мал. 2. Агульны план траншэі і частак яе профіляў па пл. Свабоды і вул. Замкавай

Мал. 3. Асноўныя керамічныя матэрыялы з археалагічнага нагляду III

часткі падмуркаў мелі дрэнажную канаву абапал сцяны, зробленую з цэглы. Сярод будаўнічага друзу траплялiся і фрагменты паліванай кафлі. Рэшткі падмурка знаходзіліся за 35,6 м на захад ад заходняй часткі вул. Е. Полацкай. У гэтай частцы траншэі выяўлены фрагменты цвікоў і скабяных вырабаў, ключ XVII ст., фрагменты вырабаў з медзі і свінцовыя кулі.

Пад асфальтам, пры перасячэнні траншэяй шашы (участак № 2), былі выяўлены рэшткі маставой, складзенай з камянёў на пяшчана-гравейнай падсыпцы. Пласт у гэтай частцы траншэі выглядае наступным чынам: ніжэй асфальту фіксуецца пясок з камянямі маставой, пад маставой зафіксаваны цёмна-шэры пласт з дамешкам будаўнічага друзу. Матэрыялы, змешчаныя ў цёмна-шэрым пласце, характарызаваліся перавагай керамічнага посуду XVI–XVII стст. (мал. 3: *9*) і наяўнасцю фрагмента падсвечніка XVII ст. у верхняй частцы і посуду канца XI – XIII ст. у ніжняй частцы траншэі. Бліжэй да парку, у паўднёвай частцы пераходу былі выяўлены некалькі чалавечых костак і чарапоў. Такім чынам,

магчыма зазначыць, што чарапы і косткі ў траншэі, верагодней за ўсё, адносіліся да XVII–XVIII стст., бо большасць керамічнага матэрыялу побач датуецца тым жа часам.

На ўчастку № 3 траншэя пачыналася пад кутом 90° да ўчастка № 2 і працягвалася ў заходнім накірунку ўздоўж парка і па краі асфальтавай дарогі (мал. 2). Траншэя была выкапана па накірунку: усход–захад (участак № 3-1), з дальнейшай зменай напрамку ў паркавую зону (участак № 3-2). Асаблівасць амаль усяго ўчастка 3-1 траншэі, які цягнуўся ўздоўж парка праявілася ў тым, што цёмна-шэры пласт, як і на ўчастку № 2, утрымліваў перакопы з перавагай керамічнага посуду XVI–XVII стст. у верхняй частцы, у той час, як у ніжняй частцы траншэі захоўваўся амаль некрануты пласт XI–XIII стст. без наяўнасці драўляных канструкцый. Траншэя, якая капалася на глыбіню каля 1,8–2,0 м не даходзіла да мацерыка. У ніжняй частцы слою знаходзілася істотная колькасць вугалляў, 12 мелкіх кавалкаў бурштыну. Як сведчаць папярэднія працы на Вялікім пасадзе ў 1986–1989 гг., там было зафіксавана каля 400 фрагментаў бурштыну і вырабаў з яго і ў раскопе на Ніжнім замку ў 1989–1990 гг. яшчэ 100 артэфактаў. Бурштын ў Полацку прасочваецца ў перыяд з IX ст. да сярэдзіны XII ст. [7, с. 33]. У пачатку ўчастка № 3 праслежаны сляды пажару (мал. 2: *3-1-1*). У гэтым слоі ў траншэі сустрэта шмат фрагментаў венцаў канца XI – XIII ст. (мал. 3: *2*), адзін з іх ліку быў моцна дэфармаваны ў выніку пажару. Асабліва звяртае на сябе ўвагу наяўнасць фрагмента керамікі першай паловы XI ст. (мал. 3: *5*). Акрамя посуду XI–XIII стст. у слоі траншэі ў межах участка траншэі 3-1-1 сустракаюцца і фрагменты керамічнага посуду канца XVI – пачатку XVII ст., слой шчапы, металічны шлак памерамі 11 × 12 см.

За 19 м ад пачатку ўчастка № 3 траншэі, на глыбіні 0,9 м ад дзённай паверхні былі выяўлены рэшткі падмурка, складзенага з камянёў «на сухую». Экскаватарам гэты падмурак быў зруйнаваны. За 29,5 м, 40 м і 55 м ад пачатку ўчастка № 3 траншэі зафіксаваны фрагменты драўляных паляў, некаторыя з іх даходзілі амаль да ўзроўня асфальту (мал. 2, *Д*), таму лічыць, што палі старажытныя, не прыходзіцца. Магчыма, гэта рэшткі невядомай для нас канструкцыі XIX ст.

За 36 м ад пачатку ўчастка № 3 траншэі ў яе ніжняй частцы выяўлена частка слою са шчапой, у якім траплялiся асобныя камяні і вуголлі (мал. 2: *3-1-2*). Праз 1,5 м на захад ад слою шчапы ў самым нізе траншэі знаходзілася пляма перапаленай вапны ў чорным вугольным слоі (мал. 2: *3-1-3*). Разборка гэтай праслойкі паказала, што вапна не ўтварала суцэльнай праслойкі, а перамяжоўвалася з праслойкамі вугалля. У гэтай жа частцы траншэі былі выяўлены і дзве косткавыя нарыхтоўкі.

За 41 м ад пачатку ўчастка № 3 траншэі зафіксаваны рэшткі апечка, што вызначаўся па масіўнай праслойцы гліны таўшчынёй 0,05–0,25 м, даўжынёй 1,8 м і вялікай праслойцы вугалля (мал. 2, *В*). Насупраць праслойкі гліны і вугалля, бліжэй да паўднёвага профілю траншэі знойдзены фрагмент керамічнай пліткі таўшчынёй 3,5 см. Такі ж фрагмент паходзіў і менавіта з глінянай праслойцы, побач з якой зафіксаваны фрагменты керамічнага посуду XIV ст. У гліне таксама быў выяўлены фрагмент керамікі XIV ст. У месцы перасячэння трасы камунікацый у выглядзе цэментна-азбеставых труб, 49–50 м ад пачатку ўчастка № 3 траншэі культурны пласт у верхняй частцы быў значна перакапаны і знішчаны. Структура пласта ў гэтай частцы траншэі даволі «стракатая». Ніжэй асфальту прасочвалася праслойка, утвораная падсыпкай з будаўнічага друзу, па характару блізкая таму, які фіксаваўся на ўчастку № 1. Магчыма, прадстаўлены друз паходзіў ад зруйнаванага кляштара ці Мікалаеўскага сабора, якім і была падсыпана дарога (мал. 2, *Г*). Ніжэй гэтай падсыпкі прасочвалася цёмна-шэрая праслойка, у якой змяшчаліся фрагменты чалавечых костак і чарапоў. Ніжэй праслойкі вылучаецца развал каменю і цамянкі на драўлянай падаснове. Таўшчыня падасновы (дошка ?) складала 3,5–4,0 см. Не выключана, што і ў гэтым выпадку мы маем справу з рэшткамі печы (мал. 2, *Г*). Над развалам вапны і камянёў выяўлена скiвіца чалавека. Пры набліжэнні траншэі да ўчастка № 3-2 былі таксама знойдзены рэшткі людзей, але без слядоў захавання. Участак № 3-1 у цэлым характарызуецца перавагай матэрыялаў XI–XIII стст., сярод якіх вылучаецца шыфернае праселка і фрагменты керамікі (мал. 3: *3–4*).

Участак № 3-2 абазначаны такім чынам, бо звязаны з іншым характарам культурнага пласта, які фактычна быў знішчаны падчас пракладання ранейшай цеплатрасы і праходзіў не ўздоўж асфальту, а па скверу, па лініі захад–усход (мал. 2). Напачатку гэтай часткі ўчастка, пры павароце ў сквер сярод матэрыялаў сустрэта некалькі чалавечых костак і цэгла-пальчатка, наступнымі памерамі: 6,0 × 14,5 × ? см; 6,5 × 12,5 × ? см; 6,5 × 13,5 × ? см; 7,5 × 14,5 × ? см. Са слою траншэі з гэтай часткі паходзіць і фрагмент амфары (мал. 3: *6*). У прадстаўленай частцы траншэі таксама сустракаліся асобныя чалавечыя косткі і чэрапы.

На аснове археалагічнага нагляду III магчыма ўказаць на адрозненне матэрыялаў участкаў № 1 і № 2 траншэі ад участка № 3, што вынікала перш за ўсё з таго, што выяўленыя рэшткі падмуркаў на ўчастку I належылі, па картаграфічнай лакалізацыі, дамініканскаму касцёлу Найсвяцейшай Дзевы Марыі. На плане Полацка 1778 г. гэта пабудова найбольш дакладна «садзіцца» побач з траншэяй цеплатрасы, за 55–60 м ад пачатку ўчастка № 1 траншэі. Разам

з тым на ўчастку № 3, у ніжняй складанай частцы пласта выяўляецца выразны пласт XI–XIII стст. з характэрнай керамікай і рэчавым матэрыялам (нажы, шыфернае праселка, амфара). Вялікая колькасць бурштыну карэлюецца са знаходкамі С. В. Тарасава (1987–1990 гг.) і Д. У. Дука (2009 г.) пры працы на Вялікім пасадзе.

Археалагічныя раскопкі на гарадзішчы г. Полацка. Актыўныя археалагічныя раскопкі на гарадзішчы, пачынаючы з 1928 г. і да 2009 г., былі праведзены такімі даследчыкамі, як А. Л. Ляўданскі, Л. Д. Побаль, Г. В. Штыхаў, В. А. Булкін і Д. У. Дук. Апошнім з даследчыкаў было ўжыта радыёвугляроднае датаванне пры аналізе храналогіі помніка [1, с. 23–25]. Нягледзячы на гэта, пытанне адносна дакладных храналагічных маркёраў на гарадзішчы не было вырашана канчаткова [5, с. 5].

У 2009 г. планавыя навуковыя археалагічныя працы праводзіліся на аснове Дазволу № 2026 па форме № 1 [3, с. 3]. Раскопкі ў Полацку, на гарадзішчы выконваліся згодна з Дзяржаўнай праграмай даследавання г. Полацка, зацверджанай на 2008–2012 гг. Таму асноўнай мэтай раскопак на гарадзішчы з'яўлялася ўдакладненне стратыграфічнай сітуацыі ў паўднёвай частцы гарадзішча, меней даследаванай, чым паўночная частка гарадзішча. У Полацку ў склад археалагічнага атрада ўваходзіў малодшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі П. М. Кенька[1].

Мал. 4. Месцазнаходжанне шурфа 2009 г. на гарадзішчы г. Полацка

У паўднёвай частцы гарадзішча ранейшыя доследы насілі абмежаваны характар. Таму для археалагічных раскопак на гарадзішчы была абрана паўночна-усходняя частка прысядзібнага ўчастка ў паўднёвай частцы гарадзішча (мал. 4). Шурф меў наступныя памеры. Па лініі: усход–захад – 4 м; па лініі: поўдзень–поўнач – 2 м. Дзённая паверхня шурфа мела задзірнаваны стан і паніжэнне ва ўсходняй частцы шурфа на 10–12 см па параўнанні з заходняй часткай. Раскопкі праводзіліся па раскопачных пластах, таўшчынёй 20 см з фіксацыяй усіх знаходак. У выніку было даследавана 6 раскопачных пластоў і 4 мацерыковыя ямы.

Пласт шурфа меў цёмна-шэрую афарбоўку і вызначаўся перамяшаным станам, што ў стратыграфічным плане праявілася ў наяўнасці ўкрапін брудна-жоўтага пяску. Напрыклад, у раскопачным пласце № 1 (0–0,2 м ад дзённай паверхні) разам з фрагментамі сучаснай бітай цэглы, мелкімі фрагментамі ляпнога посуду фіксаваліся венцы керамічнага посуду канца XI–XIII стст. познесярэдневяковая пасавая накладка, крыж-цельнік і манета, вызначаная Ш. І. Бекцінеевым як дэнарый ІІ тыпу чаканкі Вітаўта[2]. Разам з тым на перакоп у раскопачным пласце № 4 указвае свінцовая куля, а на перадмацерыку – пластмасавыя гузікі ХХ ст.

Перамяшаны стан культурнага пласта ў шурфе тлумачыўся тым, што на тэрыторыі гарадзішча знаходзіліся могілкі XVI–XVIII стст. Менавіта ў шурфе былі выяўлены рэшткі 12 пахаванняў[3], якія поўнасцю ці часткова ўвайшлі ў межы шурфа. Апошняе з пахаванняў было ўпушчана ў мацярык. Да пахавальнага інвентару таксама адносіліся яшчэ два крыжыкі-цельнікі і «шлюбны вяночак», зроблены з меднага дроту і зафіксаваны на чэрапе адной з пахаваных. Захаванне ў трунах некаторых з нябожчыкаў «пацвярджалі» цвікі, прыналежнасць якіх да трунаў вызначалася па памерах (больш за 5 см па даўжыні) і па кавалках дрэва, захаваных на цвіках разам з іржой.

Адносна выяўленых пахаванняў даследчыцай В. А. Емяльянчык была праведзена антрапалагічная экспертыза, на аснове якой была вызначана прысутнасць сярод пахаваных 2 дзяцей, 3 падлеткаў, 7 дарослых асобаў мужчынскага і жаночага полу [4, с. 30].

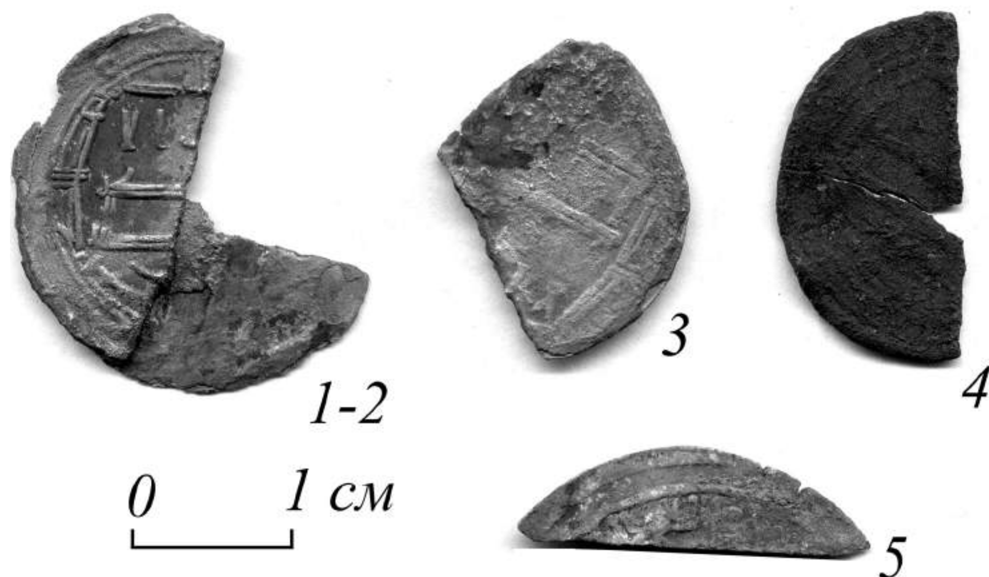
У шурфе была засведчана істотная колькасць фрагментаў керамічнага посуду і асобных знаходак, якія адносяцца да матэрыяльнага асяродка

---

[1] Выказваю падзяку П. М. Кеньке за актыўны ўдзел у раскопках.

[2] Выказваю падзяку за вызначэнне манеты Ш. І. Бекцінееву.

[3] Пахаванні вызначаліся па асобных чэрапах і ці чэрапах з касцякамі ў сувязі са значнымі перакопамі пласта.

Мал. 5. Дырхемы (*1–5*) (фрагменты): *1–4* – моцна пашкоджаныя ў выніку ўздзеяння высокіх тэмператур. Шурф 2009 г.

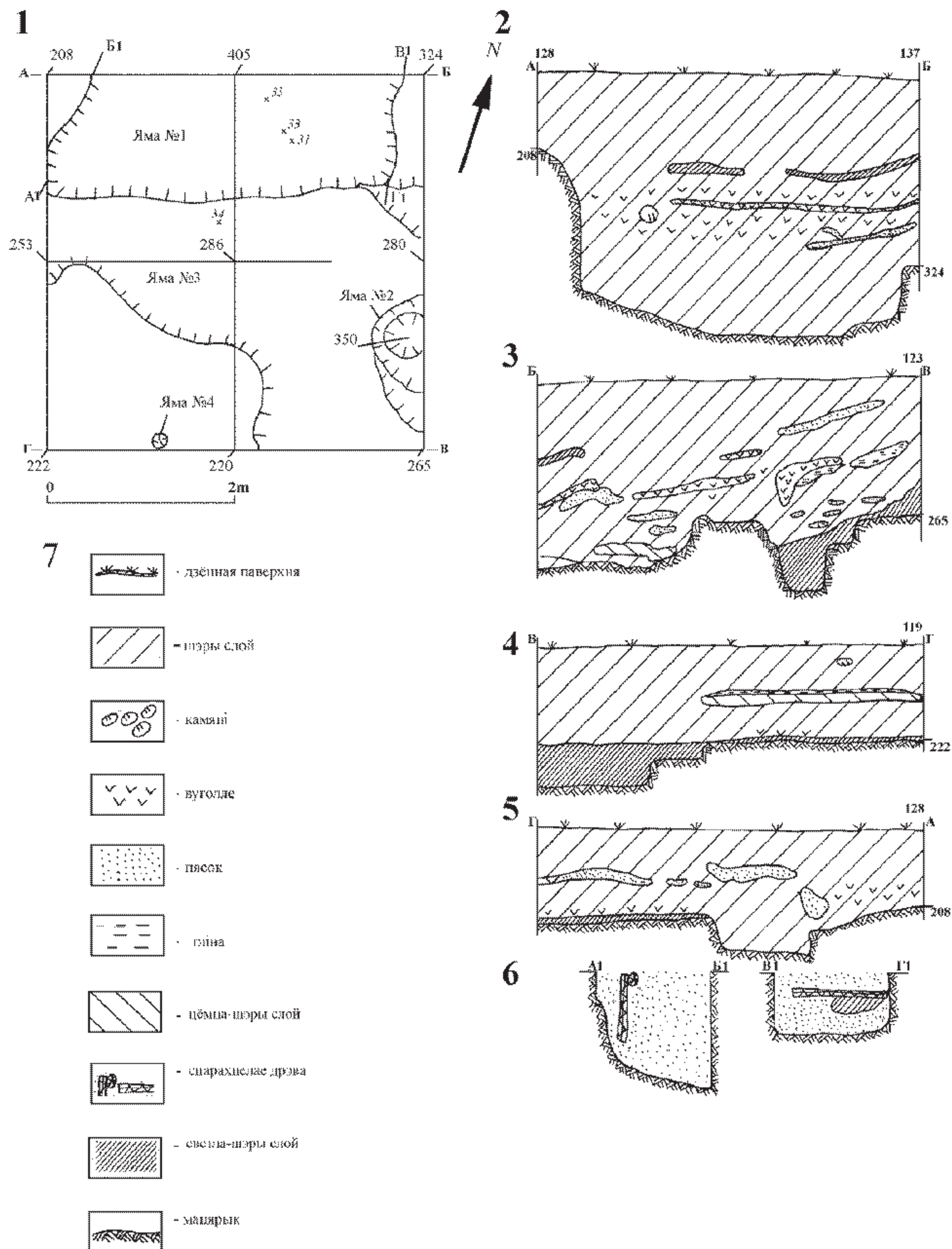
IX–XIII стст. (наверша фібулы, часткі спражак і свінцовай пломбы з літарным абазначэннем, ледаходны шып, фрагмент шыфернага праселка). Разам з тым большасць фрагментаў керамічнага посуду адносіцца да XV–XVII стст.

Пачынаючы з раскопачнага пласта 4 (0,6–0,8м ад дзённай паверхні) пачалі праяўляцца асобныя сведчанні пажару (вуголлі, раструшчаныя камяні). Абпаленыя ў агні камяні былі заўважаны ў пласце яшчэ А. Ляўданскім [6, с. 164]. На мяжы кв. № 1 і № 2 зафіксаваны рэшткі вугольнай праслойкі з фрагментамі абпаленай гліны. На ўзроўні раскопачнага пласта № 5 (0,8–1,0 м ад дзённай паверхні) сляды пажару на мяжы кв. № 1 і № 2 павялічыліся. Адзначым тое, што, менавіта ў рэштках падобнай праслойкі, якую не зачапілі пахаванні, побач з пахаваннем № 10, бліжэй да паўночна-усходняга кута квадрата № 2 былі зафіксаваны некалькі блізкіх па часе бытавання знаходак, кальцо кальчугі, асялок з адтулінай і, нарэшце, фрагмент перапаленага дырхема (мал. 5: *4*). Як паказалі далейшыя раскопкі, частка дырхема (дзірхама) была знойдзена не выпадкова. На ўзроўні раскопачнага пласта № 6 (1,0…1,1–1,3 м ад дзённай паверхні) былі зафіксаваны фрагменты трох дырхемаў, што спякліся ў пажары (мал. 5: *1–3*). Яны былі змешчаны ў праслойцы пажару, якая ўтрымлівала вуголлі і фрагменты абпаленай гліны. Падобны слой быў добра зафіксаваны на перадмацерыку, пасля зачысткі якога праявіліся ўчасткі, што былі абпалены агнём і цёмна-шэрыя плямы чатырох мацерыковых ям (мал. 6). Кожная з ям мела сваю асаблівасць. Яма № 1 з’яўлялася слупавой. Прызначэнне і храналогія ямы № 2 не былі вызначаны. Межы ямы № 3 закранаў перакоп XX ст., таму яе запаўненне насіла неаднародны характар і вызначалася розначасовымі матэрыяламі. Яма № 4 была ўтворана ў выніку празання пахавальнай ямай больш ранейшай ямы. У яме № 4 акрамя касцяка і парэшткаў труны таксама быў выяўлены абрэзак дырхема (мал. 5: *4*). Мацярык складаўся з мацерыковага пяску светла-жоўтага і сівога колеру, перапаленага ў выніку пажару.

Акрамя вышэйпералічаных артэфактаў найбольшую цікавасць прадстаўляюць асобныя катэгорыі керамічнага матэрыялу і храналагічнае вызначэнне фрагментаў дырхемаў. У шурфе на розных стратыграфічных узроўнях былі выяўлены фрагменты плінфы, адзін з якіх таўшчынёй 3,3 см і шырынёй 21 см меў след цэментнага раствору. Важнае значэнне мела атрыманне невялікай калекцыі фрагментаў ляпнога керамічнага посуду, сярод якога акрамя керамікі банцараўскага тыпу былі вызначаны і фрагменты, якія могуць быць аднесены да так званай керамікі «з плечукамі» культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў[1].

Упершыню, на гарадзішчы адразу ў адным шурфе было выяўлена 5 фрагментаў дырхемаў, з іх 4 мелі значныя пашкоджанні агнём (мал. 5: *1–4*). Вызначэнне манет было праведзена навуковым супрацоўнікам Аддзела нумізматыкі Дзяржаўнага Эрмітажа, В. С. Куляшовым, за што выказваю яму падзяку. Манеты захаваліся толькі часткова, але па частках легендаў В. С. Куляшоў здолеў вызначыць, што манеты адносяцца да чаканкі раннеабасідскага перыяду. У выніку, храналогія самай ранняй манеты вагалася ў межах 795/796–803 гг. , астатнія 3 фрагменты – не пазнейшыя за 831/832 гг. Пяты фрагмент манеты быў моцна абрэзаны, і правесці дакладна яго храналагіч-

[1] Выказваю падзяку М. Плавінскаму за вызначэнне і замалёўку керамікі.

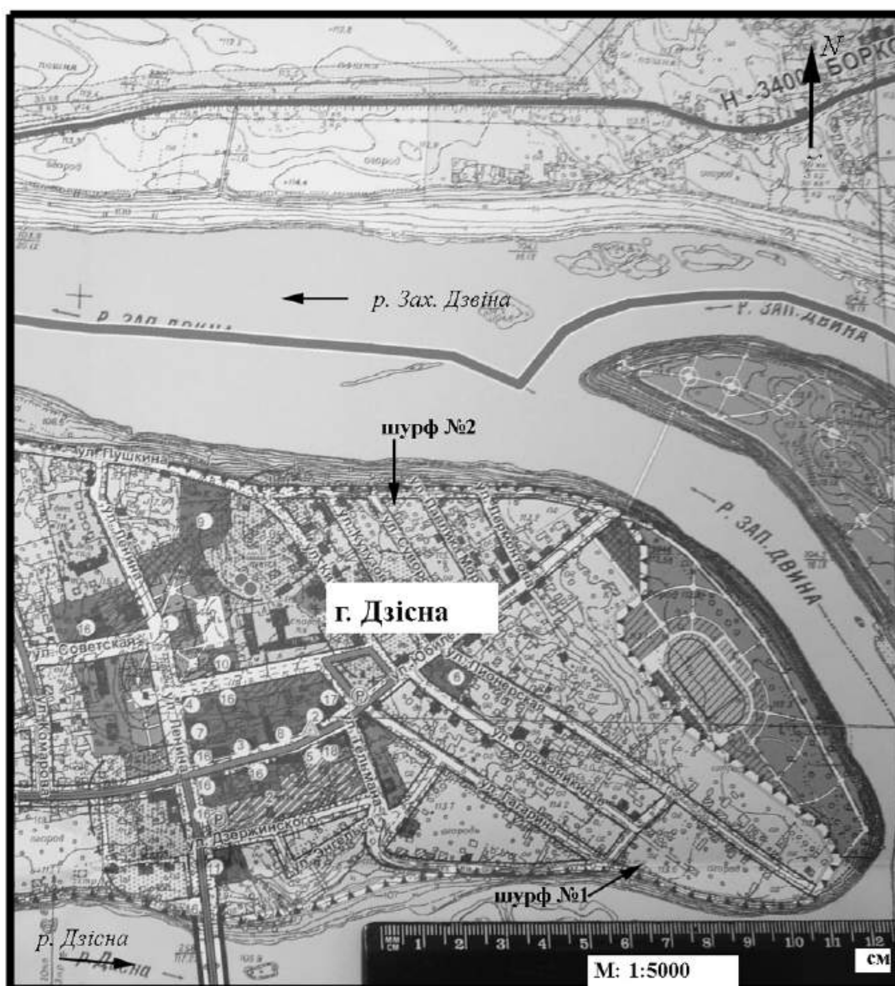

Мал. 6. План шурфа № 2. г. Дзісна. 2009 г.

нае вызначэнне не ўяўляецца магчымым (мал. 5: *5*). Нягледзячы на тое, што ў якасці выбаркі комплекс манет з раскопак у Полацку звышмалы і мала рэпрэзентатыўны, магчыма казаць аб атрыманні важнага храналагічнага маркёра для гарадзішча ў межах першай паловы IX ст. Слой пажару і пашкоджаныя ў агні манеты сведчаць на карысць таго, што на гарадзішчы ў гэты перыяд існавалі драўляныя пабудовы, у якіх дырхемы захоўваліся для паўсядзённага абарачэння, а не ў якасці складаючай часткі скарбу, на што ўказвае характар моцнага пашкоджання агнём. Магчыма дапусціць, што пажар меў гвалтоўны характар, але для канкрэтнай ідэнтыфікацыі гістарычных падзей не хапае даных [5, с. 7].

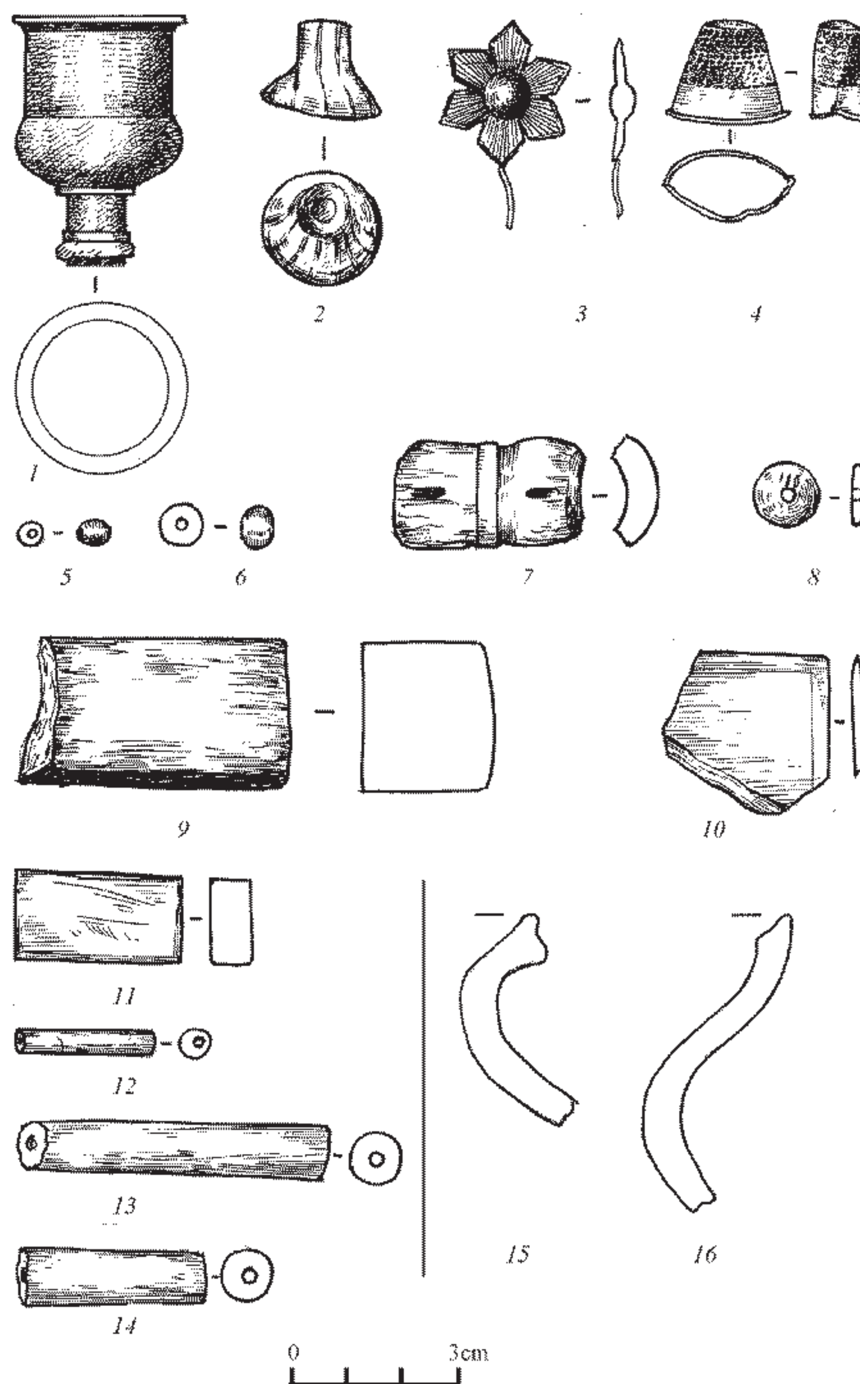
Археалагічныя раскопкі ў г. Дзісна. У 2008 г. аўтарам былі закладзены шурфы на месцы «замчышча» (выспы), на правым беразе р. Заходняя Дзвіна і р. Дзісна [3, с. 3–6]. Мэтай раскопак у г. Дзісна з'явіўся працяг пошуку старажытнага сярэднявяковага паселішча у межах тэрыторыі сучаснага горада [4, с. 10]. Для дасягнення пастаўленай мэты ў 2009 г. былі закладзены 2 шурфы, першы плошчай 12 м^2 – на правым беразе р. Дзісна, другі плошчай 16 м^2 – на левым беразе р. Заходняя Дзвіна (мал. 7). Методыка распрацоўкі шурфоў насіла традыцыйны характар і праводзілася па раскопачных пластах магутнасцю да 0,2 м.

Шурф № 1 быў закладзены за 300–310 м ад упадзення р. Дзісна ў р. Заходняя Дзвіна на дачным зямельным участку. Запаўненне шурфа характарызавалася шэрым супесным слоем. Было выяўлена 5 мацерыковых ям з перамешанымі матэрыяламі. Сярод матэрыялаў выяўлена шмат фрагментаў керамічнага посуду шырокага храналагічнага дыяпазону: ад XIV да XVIII ст. Асноўная колькасць венцаў датавана ў храналагічных межах XVI–XVII стст. Сярод посуду сустрэты і фрагменты з палівай. Іншыя керамічныя матэрыялы прадстаўлены фрагментам цэглы таўшчынёй 6,5 см і поўнапрофільным фрагментам макотры. У пласце зафіксаваныя асобныя косткі і металічныя вырабы: частка бронзавага падсвечніка (XIX–XX стст. ?) (мал. 8: *1*), металічная ўтулкавая дэталь і цвік.

Мал. 7. План месцазнаходжання шурфоў № 1 і № 2. г. Дзісна

Шурф № 2 быў закладзены ў паўночна-заходняй частцы г. Дзісна на прысядзібным участку, побач з домам (вул. Суворава, д. 12; мал. 7). Шурф быў арыентаваны адносна ракі і знаходзіўся за 7 м на паўночны захад ад левага берага р. Заходняя Дзвіна. Меў плошчу 16 м^2 і быў падзелены на 4 квадраты памерамі 2 × 2 м. Магутнасць культурнага пласта ў шурфе склала 1,0–1,2 м (без уліку мацеровых ям). Запаўненне шурфа – шэры супесны слой з матэрыяламі шырокага храналагічнага дыяпазону, уключаючы фрагменты бітай цэглы і керамічнага посуду XIX–XX стст., сярод якога было вызначана шмат фрагментаў белага фаянсавага посуду (невядомая вытворчасць) і фаянсавага посуду імператарскага завода Кузняцова. Шкляныя вырабы характарызаваліся наяўнасцю кавалкаў бітага ваконнага

Мал. 8. Асноўныя знаходкі з шурфа № 1 *(1)* і шурфа № 2 *(2–17)*: *1* – бронза; *2* – свінец; *3* – сплаў каляровых металаў; *4* – медзь; *5, 6* – шкло; *7, 8* – косткі; *9, 10* – камень; *11* – чырвоная гліна; *12–14* – белая гліна; *15, 16* – чырвонагліняная кераміка

шкла, аптэчнай і парфумнай мелкабутэлячнай тары XIX і XX ст. У ніжняй частцы шурфа знаходзілася істотная колькасць фрагментаў венцаў гаршкоў і місак XVI–XVII стст. Сустрэты адпаведна і кавалкі каробкавай кафлі XVI–XVIII стст.: тэракотавай, з раслінным арнаментам; з палівай, дэфармаванай ад высокатэмпературнага ўздзеяння. Не выключана, што падобны след утварыўся у выніку аднаго з ваенных катаклізмаў у перыяд з 1655 да 1708 г. З ліку будаўнічых матэрыялаў акрамя кафлі ў запаўненне шурфа патрапілі і фігурныя часткі вусця печы з пальчатым аздабленнем. Часткова шэры слой быў «разбаўлены» праслойкамі брудна-жоўтага пяску і праслойкамі вугалля, якое не з’яўлялася вынікам пажару на помніку ці следам ад спаленых пабудоў. Верагодней за ўсё, вугалле патрапіла ў змест шурфа падчас запаўнення яго сярэдняй і ніжняй частак у якасці сметніка, што вынікала з пераадкладзенага кантэксту матэрыялаў XIX–XX стст., якія апынуліся і ў ніжняй частцы шурфа.

У мацерыку было выяўлена 4 ямы (мал. 6), з якіх цікавасць уяўляе яма № 1. Яна мела істотную глыбіню, да 3 м ад дзённай паверхні, і, магчыма, раней выкарыстоўвалася ў якасці студні ці склепа, а пазней, у XIX–XX стст., была ператворана у смеццевую. Да ямы дапасавана яма № 3, у якой зафіксаваны посуд канца XI – XIII ст. (мал. 8: *15, 16*), але яма не мела «зачыненага характару». Ямы № 2 і № 4 адносіліся да ліку слупавых, і іх храналогія не была вызначана.

З ліку масавага матэрыялу, акрамя фрагментаў керамічных гаршкоў і посуду, па колькасці вызначалася катэгорыя вырабаў з чорнага металу, прадстаўленая ў асноўным кованымі цвікамі. Разам з керамікай і цвікамі з раскопачных пластоў шурфа паходзіў шэраг індывідуальных знаходак, якія былі зусім не звязаны з закрытымі комплексамі: шкляныя пацеркі (мал. 8: *5, 6*), дэталі касцяных вырабаў (мал. 8: *7, 8*), фрагмент асялка (мал. 8: *9*). Храналогію XVII ст. адлюстроўваюць белагліняныя мундштукі галандскіх люлек (мал. 8: *12–14*). У якасці асобных храналагічных маркёраў XVIII–XIX стст. з шурфа № 2 выступалі некалькі манет: грош Аўгуста III (Рэч Паспалітая, 1755 г.), 2 капейкі 1811 г. (Расія). Некалькі індывідуальных знаходак не дазвалялі казаць аб дакладнай храналагічнай атрыбуцыі: фрагмент пасудзіны з шэрай палівай, па фактуры блізкай да «рэйнскага каменнага тавару»; дэкаратыўны элемент са сплава каляровых металаў (мал. 8: *4*), напарстак (мал. 8: *5*), свінцовая куля, раплюшчаная ўшчэнт (мал. 8: *2*), частка пласціны з мелкадысперснага, шэрага каменю (мал. 8: *10*) і прамакутны элемент, зроблены з чырвонай гліны (мал. 8: *11*).

У выніку аналізу вышэй разгледжаных матэрыялаў магчыма зрабіць заключэнне аб тым, што шурф № 2 знаходзіўся на тэрыторыі сучаснага г. Дзісна, дзе жыццядзейнасць інтэнсіўна адбывалася ў XVI–XX стст., таму культурны пласт меў значную перакапанасць. Знаходка некалькіх фрагментаў керамікі XI–XIII стст. без дакладнай фіксацыі слою гэтага часу сведчыць на карысць таго, што шурф закрануў перыферыйны ўчастак старажытнага паселішча на тэрыторыі сучаснага г. Дзісна.

Такім чынам, праведзеныя даследаванні на тэрыторыі Полацка і Дзісны далі магчымасць увядзення ў навуковы зварот новых матэрыялаў.

Літаратура

1. Дук, Д. У. Старажытныя славяне Полацкага гарадзішча (780–1310 гг.) / Д. У. Дук // Беларус. гіст. часопіс. – 2008. – № 7. – С. 21 – 27.

2. Дук, Д. У. Полацк і палачане (IX–XVIII стст.) / Д. У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 180, [22] арк. : іл.

3. Клімаў, М. В. «Пра археалагічныя даследаванні ў г. Дзісне і яе акрузе ў 2008 г. / М. В. Клімаў // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2597.

4. Клімаў, М. В. Справаздача пра археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Віцебскай вобласці ў 2009 г. / М. В. Клімаў // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2703.

5. Клімаў, М. В. Новае адкрыццё ў храналогіі старажытнага Полацка / М. В. Клімаў // Беларус. гіст. часопіс. – 2010. – № 5. – С. 3–5.

6. Ляўданскі, А. М. Археолёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе / А. М. Ляўданскі // Зап. аддз. гуманіт. навук БАН. – Мінск, 1930. – Т. 2, кн. 2: Працы археолёгічнай камісіі. – С. 157–198.

7. Тарасаў, С. В. Полацк IX–XVII стст. : Гісторыя і тапаграфія / С. В. Тарасаў. – Мінск : Беларус. навука, 1998. – 183 с. : іл.

8. Штыхов, Г. В. Древний Полоцк / Г. В. Штыхов. – Минск : Наука и техника, 1975. – 135 с. : ил.

М. В. Клімаў, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, навуковы супрацоўнік аддзела захавання і выкарыстання археалагічнай спадчыны, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Асноўныя вынікі археалагічных раскопак на помніку Лучна-1 у 2010 годзе

Помнік Лучна-1 знаходзіўся за 12 км на ўсход ад Полацка, на высокім левым беразе р. Заходняя Дзвіна, на вышыні 12–14 м ад узроўню вады. Археалагічныя раскопкі на помніку Лучна-1 былі распачаты ў 1998 г. у сувязі з праблемай ідэнтыфікацыі месцазнаходжання манастыра Св. Міколы Лучанскага, які згадваецца ў дакументах з XIII ст. [2, с. 1–3]. Археалагічныя працы на помніку Лучна-1 першапачаткова працягваліся з 1998 па 2005 г. У выніку праведзеных раскопак была даследавана плошча 2184 м². Уся навуковая інфармацыя знайшла адлюстраванне ў васьмі справаздачах аўтара. Некаторыя аспекты існавання помніка, яго матэрыяльнай культуры разгледжаны ў асобных артыкулах [3, с. 261–264; 4, с. 44–47; 5, с. 148–155; 6, с.150–159; 7, с. 56–59; 9, 293–303].

Пасля раскопак 2005 г. мэтанакіравана доследы помніка былі прыпынены па прычыне неабходнасці даследавання іншых археалагічных помнікаў. Вяртанне да вывучэння помніка ў 2010 г. было выклікана неабходнасцю яго тэрміновага даследавання па прычыне ўзнаўлення планаў па будаўніцтве электрастацыі «Полацкая ГЭС», плаціна якой непасрэдна павінна была быць пабудавана на месцы археалагічнага помніка. Усе археалагічныя працы на помніку ў 2010 г. праводзіліся адпаведна з Дазволам № 2153 па форме № 4.

Археалагічныя раскопкі на помніку Лучна-1 працягваліся з 2 ліпеня па 26 верасня 2010 г. У іх удзельнічалі В. В. Шадыра, студэнты-практыканты гістфака БДУ пад кіраўнітцвам В. Сідаровіча і А. Плавінскага, студэнты-практыканты Віцебскага дзяржаўнага універсітэта імя П. Машэрава пад кіраўнітцвам Д. Каваленкі і С. Зыбіна, валанцёры[1].

Участак для раскопак быў абраны на левым беразе р. Заходняя Дзвіна, які раней не даследаваўся па прычыне таго, што ўздоўж ракі праходзіў самаўтвораны шлях, якім карысталіся мясцовыя жыхары (мал. 1). Такім чынам, у 2010 г. быў закладзены раскоп № 9, плошчай 1140 м², які быў разбіты па накірунку поўдзень–поўнач і датыкаўся да ўсходніх сценак раскопаў: № 1 (1998 г.), № 4 (2002 г.), № 8 (2005 г.) па лініі кв. № 443–479. У выніку форма раскопу атрымала ўступкавы характар і была ўпісана ў берагавую лінію р. Заходняя Дзвіна пад кутом 25–30º, найбольшая даўжыня заходняй сценкі раскопу № 9 склала 74 м.

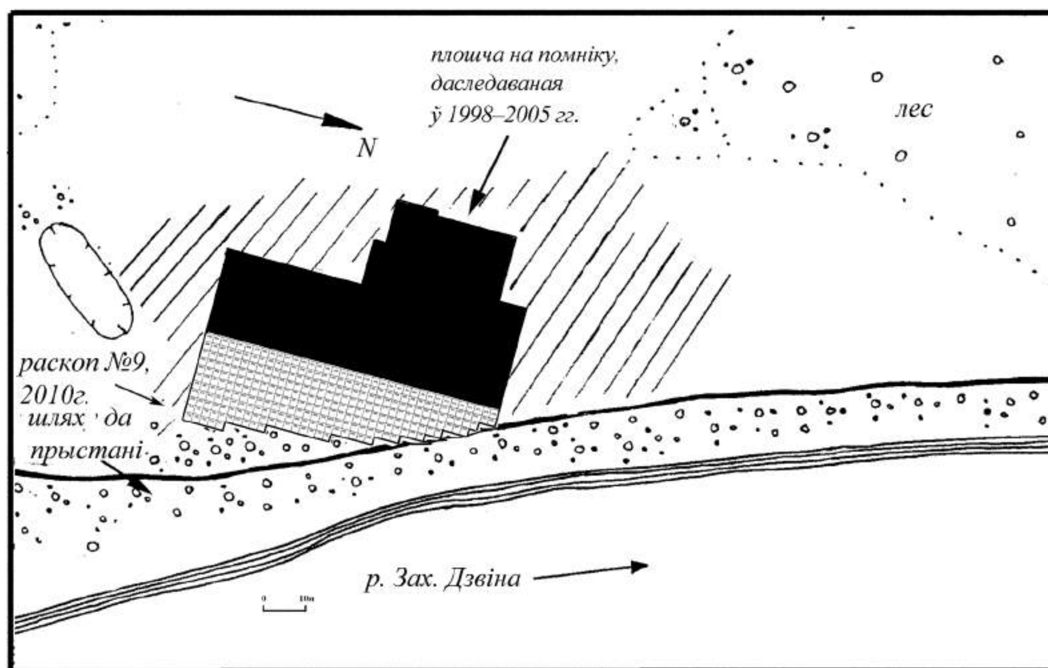
Методыка археалагічных доследаў прадугледжвала падзел плошчы раскопу на квадраты памерамі 2 × 2 м і раскопкі па раскопачных пластах, магутнасцю 0,2 м з фіксацыяй усіх масавых і індывідуальных знаходак па квадратах. Нумерацыя квадратаў пачыналася з крайняга паўднёва-заходняга кв. № 443, які прымыкаў да кв. № 1 раскопу № 1 1998 г. і заканчвалася кв. № 727.

Да пачатку раскопак дзённая паверхня будучага раскопу ўяўляла з сабе поле, якое мела дзірван і хмызняк, што былі знішчаны перад раскопкамі. Спынемся на агульнай характарыстыцы стратыграфіі культурнага пласта.

Агульная магутнасць культурнага пласта вагалася ў межах 0,40–0,55 м. Верхняя частка культурнага пласта вызначалася перамяшаным станам, які ўтварыўся ў выніку разворвання помніка ў больш ранейшы час. Асноўны колер пласта – шэры. Разам з тым на глыбіні 0,25–0,30 м ад дзённай паверхні захаваліся рэшткі пабудоў у выглядзе плям абпаленай гліны, вялікіх вуголляў, развалаў печаў і наяўнасці падпечкавых і гаспадарчых ям. Ад печаў засталася абпаленая гліна, часткі цаглін, сярод якіх зафіксаваны кавалкі цэглы-пальчаткі. Асноўная колькасць сведчанняў пабудоў канцэнтравалася ў паўднёвай частцы раскопу. Рэшткі пабудоў добра датаваліся па асобных артэфактах і манетах. Сведчанні пажара, які знішчыў помнік у першай палове XVI ст. з'яўляліся найбольш «чытаемай» часткай стратыграфіі пласта. Пласт пажара можна было добра датаваць па фрагментах керамікі, акрамя гэтага абпалены стан меў паўгрош Жыгімонта I Старога 1512 г. з раскопачнага пласта № 2. Такім чынам, стратыграфія помніка мае нескладаны характар.

Разам з тым у сувязі з існаваннем паселішчаў XI–XIII стст. і канца XIV – пачатку XVI ст. іх размежаванне на плошчы помніка носіць складаны характар. Перамяшаны стан пласта і яго невялікая магутнасць не дазвалялі вылучыць асобныя гарызонты, якія храналагічна змяняюць адзін другога. Разам з тым на прыкладзе асобных аб'ектаў, асабліва мацерыковых ям, падобнае размежаванне прасочваецца. У выніку аналізу асобных комплексаў і стратыграфіі помніка на ўзроўні другога раскопачнага пласта (0,2–0,4 м ад дзённай паверхні) была заўважана перавага матэрыялаў, звязаных з познім перыядам існавання помніка. Характэрныя асаблівасці пласта абазначалі праслойкі абпаленай гліны, вуголлі, камяні са следам высокага тэмпературнага ўздзеяння, кавалкі будаўнічага друзу (кавалкі цэглы і плітак). Праслойкі абпаленай гліны дасягалі значных памераў. Так у кв. № 521 была зафіксавана пля-

[1] Выказваю падзяку усім удзельнікам археалагічных раскопак у 2010 г.

Мал. 1. Сітуацыйны план размяшчэння раскопу № 9 на плане помніка Лучна-1

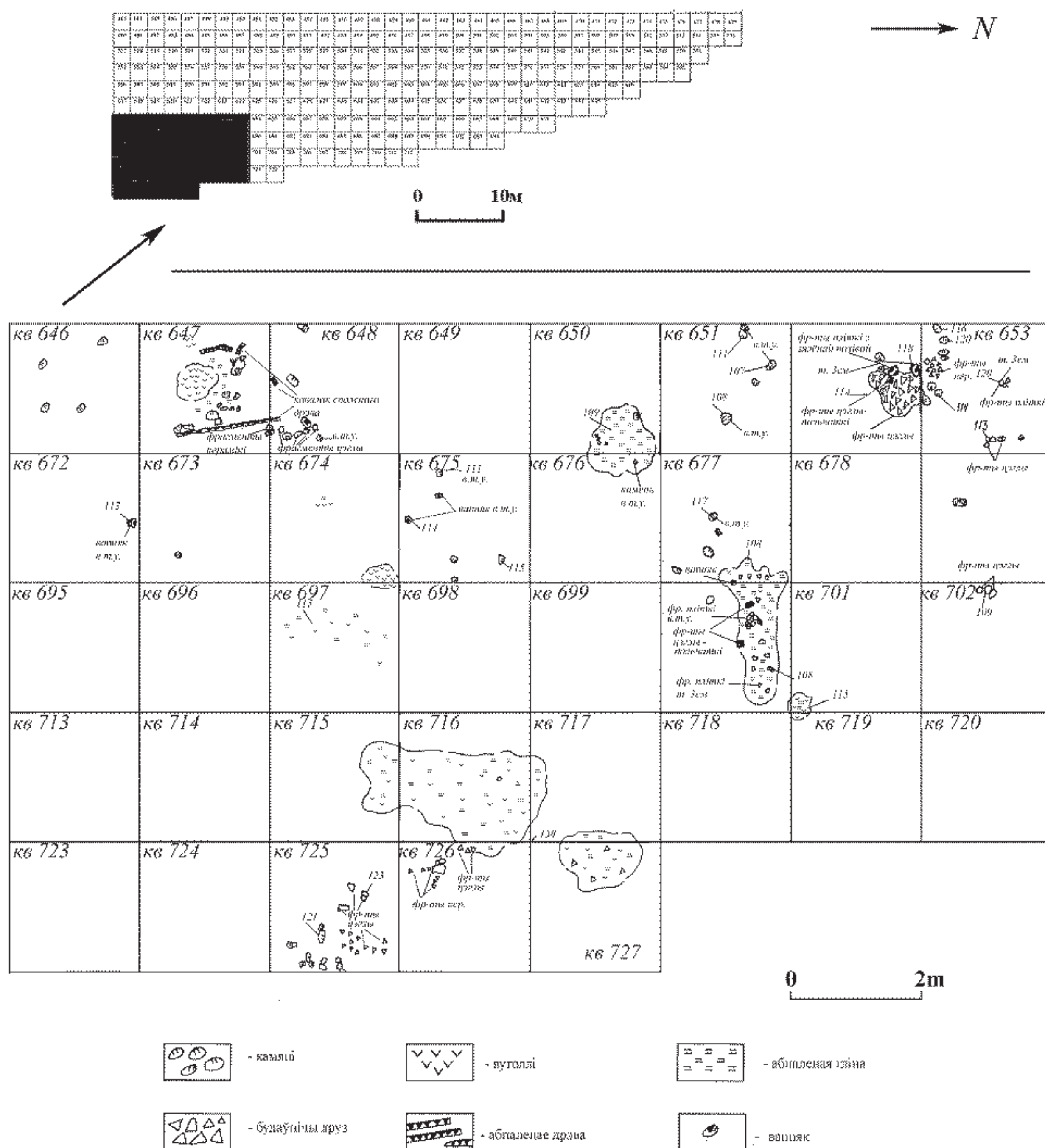
ма абпаленай гліны памерамі 1,4 × 1,6 м. Падобныя плямы гліны ўтрымлівалі шмат іншых артэфактаў. У вышэйзгаданай праслойцы быў зафіксаваны фрагмент накрыўкі, камяні са слядамі высокага тэмпературнага ўздзеяння, фрагмент міскі з палівай, кавалкі гаршкоў, керамічныя пліткі, вусці і сценкі гаршковай кафлі. Другая з праслоек гліны памерамі 1,6 × 2,7 м у кв. № 715–716 таксама «накрывала» шэраг знаходак, якія былі звязаны з пабудовамі (мал. 2). Пад гэтай праслойкай былі выяўлены living разнабаковыя матэрыялы, сярод якіх знаходзіліся кавалкі абпаленага дрэва, фрагменты цэглы, камяні са следам высокага тэмпературнага ўздзеяння, сценкі гаршковай кафлі, фрагменты вусця гаршковай кафлі чатырохкутнай формы, венцы гаршкоў, адзін з іх ліку адносіўся да керамікі XVI ст. Канцэнтрацыя фрагментаў глінянай абмазкі і кавалкаў цэглы ў паўднёвай частцы раскопу на ўзроўні 1-га раскопачнага пласта адпавядала слядам пабудоў, выяўленых на ўзроўні 2-га раскопачнага пласта. Да элементаў, якія абазначалі прысутнасць былых пабудоў, належалі і фрагменты керамічных плітак, цэглы і гаршковай кафлі. Фрагменты керамічных плітак, знойдзеныя ў гэтай частцы раскопу, вагаліся ў памерах ад 2,3 да 3,6 см. У некаторых квадратах прасочваліся фрагменты плітак з зялёнай палівай рознай таўшчыні: 2,5; 3,0; 3,5 см. Дыяметры круглых вусцяў кафлі вагаліся ў межах ад 13 да 17 см. У цэнтральнай частцы раскопу колькасць вышэйназваных слядоў пабудоў значна паменшаецца.

Сярод аб'ектаў, характэрных для раскопачнага пласта № 2 адзначым наяўнасць у паўночна-усходняй частцы раскопу канцэнтрацыі камянёў вялікіх памераў (кв. № 633, 634), звязаных з грунтовым могільнікам II.

Пры зачыстцы мацерыка былі выяўлены абрысы мацерыковых ям і шэраг знаходак розных хparty храналагічных перыядаў. Сярод падобных знаходак вылучаецца фігурная накладка, зашпілька да кнігі, таварная пломба (мал. 3: *3*), дэкаратыўныя элементы, замок тыпу «В», частка тронкавага нажа. Пасля зачысткі раскопачнага пласта № 2, які з'яўляўся перадмацерыковым, пачалася разборка ям. Некаторыя з ям з'яўляліся працягам ям мінулых раскопаў (мал. 5). Найперш гэта датычылася наступных ям: № 1 (кв. № 443); № 3 (кв. № 445); № 7 (кв. № 460–466); № 9 (кв. № 459–460); № 216 (кв. 475–476); № 378 (кв. № 477).

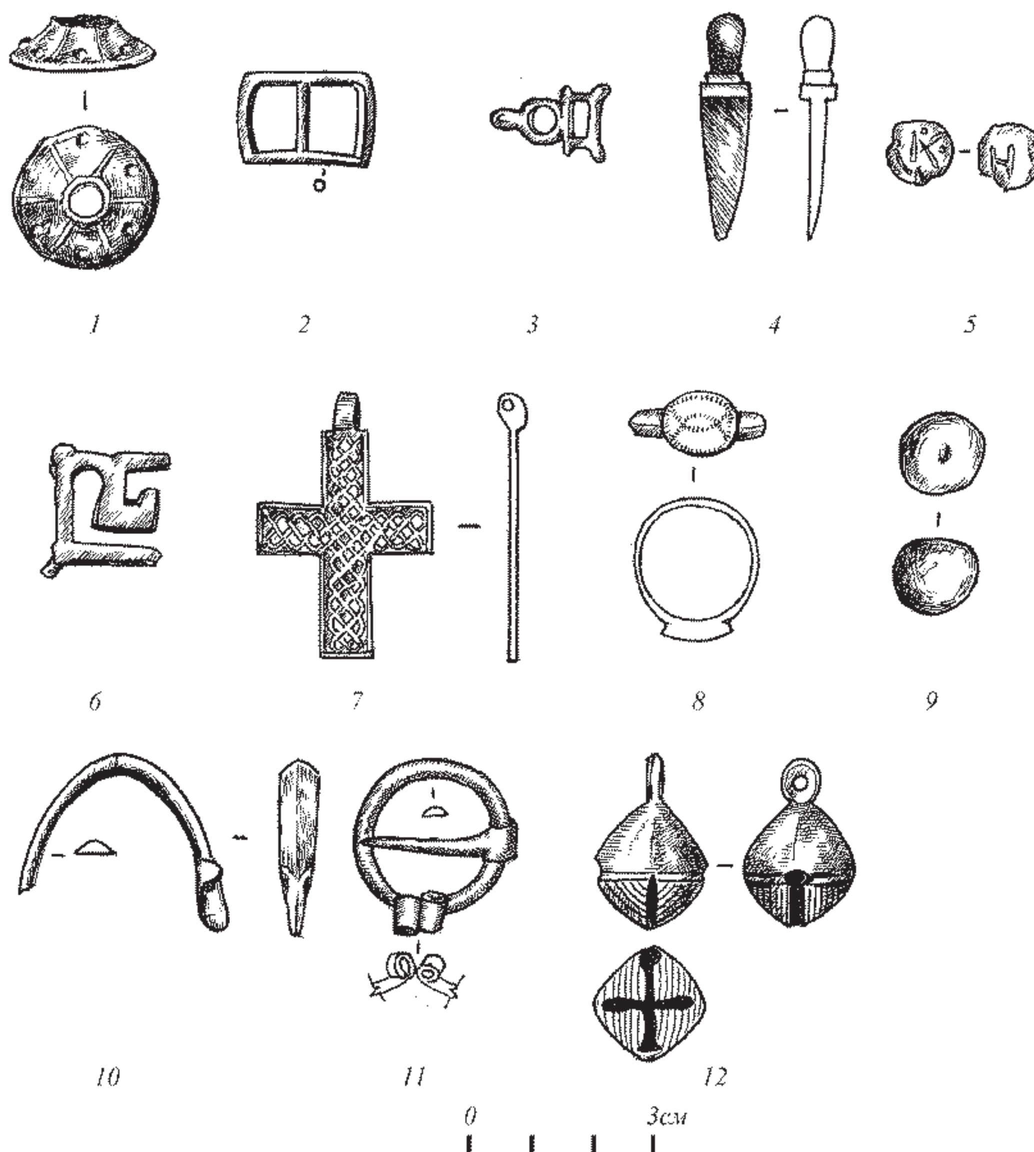
Ямы ў раскопе № 9 былі падзелены на пяць груп: слупавыя, раўчуковыя (падфундаментныя), гаспадарчыя, нявызначанага прызначэння, пахавальныя.

Слупавыя ямы мелі розныя памеры. Іх дыяметры вагаліся ад 0,2 да 0,5 м. Глыбіня падобных ям таксама вызначалася варыятыўнасцю, у сярэднім яны былі заглыблены ў мацярык на 0,2–0,4 м. Блізкімі па прызначэнні да слупавых выступалі раўчуковыя ямы, траншэйнага тыпу. Яны мелі наступныя памеры: ад 0,2 да 0,4 м па шырыні; ад 1 да 3–4м па даўжыні; ад 0,15 да 0,3 м па глыбіні. Яны выкарыстоўваліся для драўляных падкладак пад сцены пабудоў (мал. 5; ямы № 409, 410). Безумоўна, гэтыя ямы не трэба блытаць са слядамі, якія ўтвараліся пры заглыбленым разворванні.

Мал. 2. Паўднёва-усходняя частка раскопу № 9 на ўзроўні 2-га раскопачнага пласта. Умоўныя скарачэнні: фр., фр-ты – фрагменты; т. –таўшчыня; в.т.у. – уздзеянне высокіх тэмператур; кер. – керамічны посуд

Гаспадарчыя ямы падзяляліся на некалькі падгруп: склепавыя, якія знаходзіліся пад пабудовамі; падпечкавыя, звязаныя з пячамі; смеццевыя. Сярод склепавых ям пераважалі ямы значных памераў. Яны рабіліся пад пабудовамі і былі прызначаны для захавання харчавання (мал. 5; ямы № 3, 412 і інш.). Падпечкавыя ямы, як і склепавыя, указвалі на наяўнасць пабудоў на помніку. Падобныя ямы, у адрозненні ад склепавых, вызначаліся формай, блізкай да кола. Безумоўна, трэба мець на ўвазе тую акалічнасць, што на помніку існавалі два асноўныя тыпы печаў: ацяпляльныя і гаспадарчага прызначэння. Ацяпляльныя печы рабіліся з цэглы і гаршковай кафлі. Рэканструкцыя адной з падобных печаў з помніка Лучна-1 была прапанавана аўтарам артыкула раней [5, с. 154, мал. 3]. Ацяпляльныя печы мелі невялікую падпечкавую яму, звычайна заглыбленую ў мацярык на 0,2–0,5 м (мал. 5; ямы № 401, 420).

Мал. 3. Вырабы з каляровых металаў: *1* – гузік; *2* – спражка; *3, 4* – кніжныя зашпількі; *5* – пломба; *6* – накладка; *7* – крыжык-цельнік; *8* – пярсцёнак; *9* – куля; *10* – бранзалет; *11* – фібула; *12* – бразготка; *1, 5, 9* – свінец; *2–4, 6–8, 10–12* – бронза

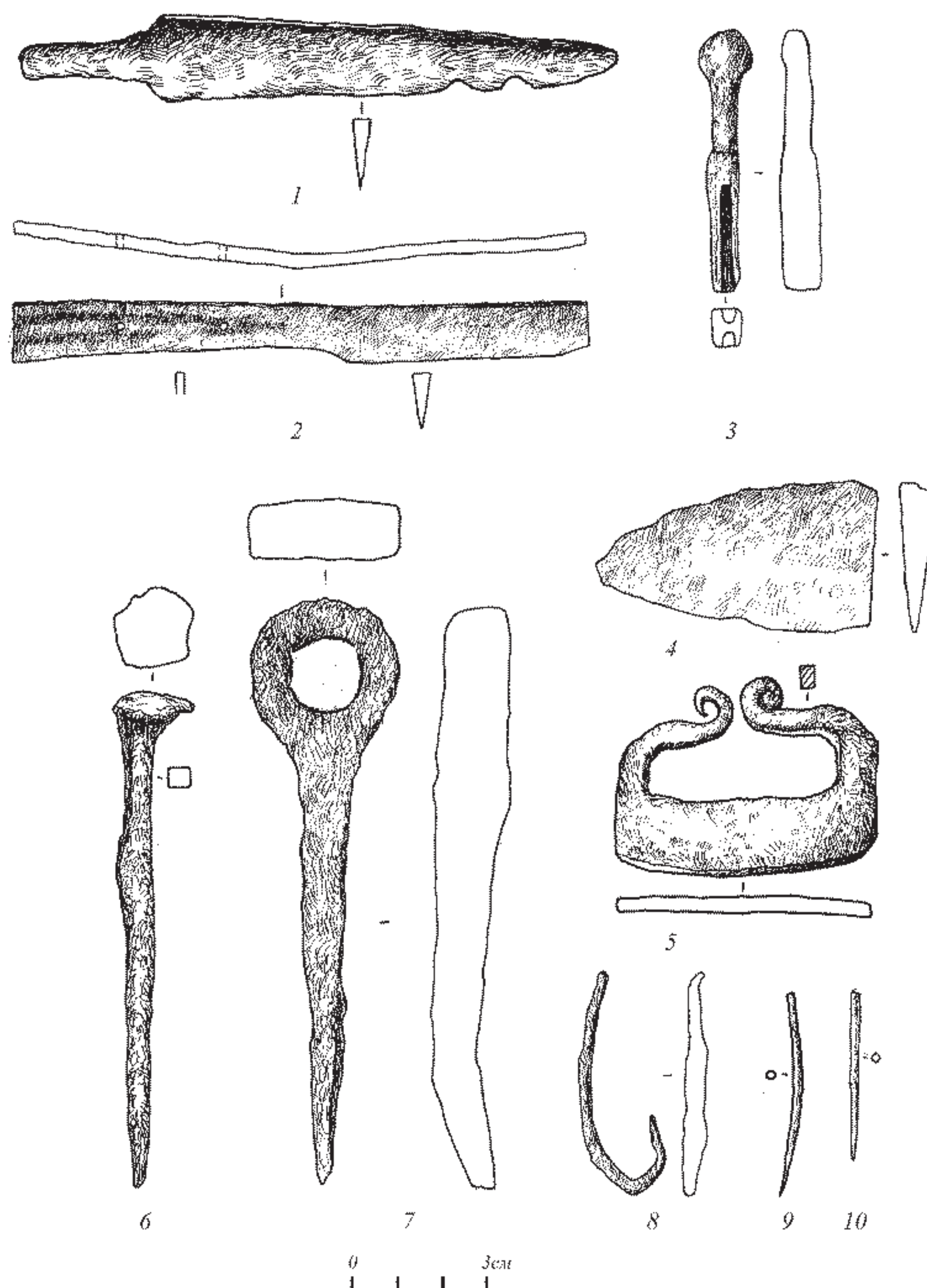
Печы гаспадарчага прызначэння, прыстасаваныя для гатавання ежы, мелі падпечкавыя ямы іншых памераў. Іх форма набліжалася да кола, дыяметр ямы быў большы за метр. Глыбіня падобных ям перавышала 0,5 м (мал. 5, яма № 385).

Некаторыя з ям нявызначанага прызначэння ўтрымлівалі ў сваім складзе матэрыялы XI–XIII стст. і XV–XVI стст. і па свайму характару з’яўляліся «адкрытымі» комплексамі. Часцей за ўсё падобныя ямы вызначаліся невялікай глыбінёй (ад 0,1 да 0,3–0,4 м) і няправільнай формай, напрыклад яма № 397 (мал. 5).

Пахавальныя ямы ў раскопе належалі да могільнікаў I і II. Пахавальныя ямы могільніка I у асноўным размяшчаліся ў паўночнай частцы раскопу і былі выкапаны спецыяльна для пахавання (мал. 6, *Б*; яма № 436) ці выкарыстоўваліся пад пахаванні ямы ад былых пабудоў (мал. 6, *Б*; яма № 432). У другой з падобных ям (№ 429) былі змешчаны шкілеты старога і дзіцяці[1].

Сляды грунтовых ям могільніка II (мал. 6, *А*), выяўленага ў межах раскопу № 9, амаль не прасочваліся на ўзроўні мацерыка, бо пахаванні былі засыпаны светла-шэрым слоем, які ўтрымліваў мінімальныя матэрыялы. Складанасць заключалася ў тым, што косткі пахаваных не захаваліся, нават не былі зафіксаваны іх негатыўныя, спарахнелыя сляды, інвентар амаль адсутнічаў. Складанасць для інтэрпрэтацыі могільніка першапачаткова была вы-

[1] Выказваю падзяку В. Емяльянчык за праведзеную ёй антрапалагічную экспертызу.

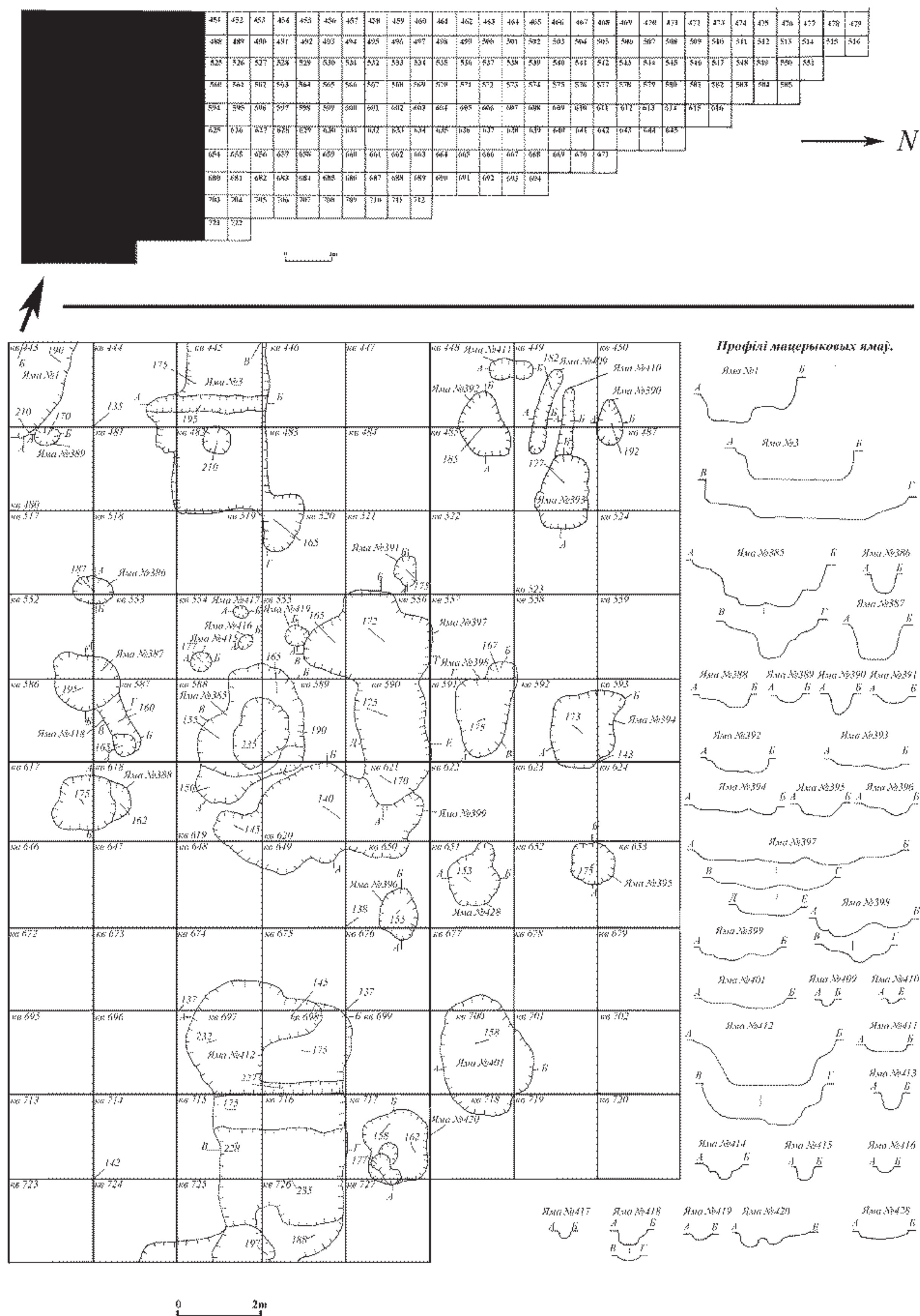

Мал. 4. Тыповыя вырабы з жалеза *(1–10)*

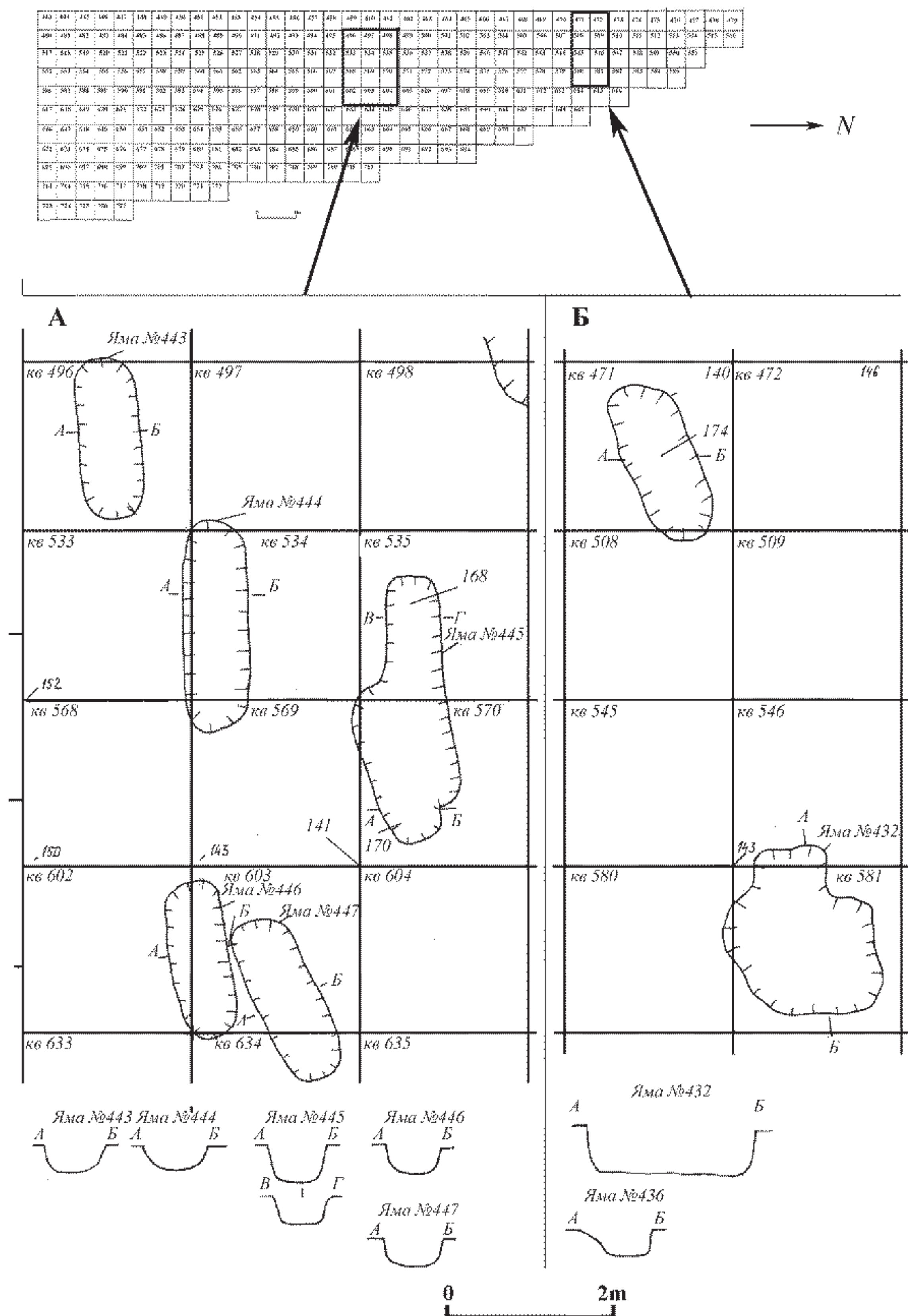
клікана і тым, што пахаванні грунтовага могільніка II і былыя пабудовы 2-га этапа жыццядзейнасці на помніку (XV – першай паловы XVI ст.) знаходзіліся побач, што ўскосна сведчыла на карысць таго, што будаўнікі не ведалі аб існаванні могільніка. Некаторыя з пахавальных ямаў «накладаліся» адна на другую (мал. 6, *А*). Папярэдне могільнік датаваны канцом XII – XIII ст. і быў заснаваны пасля знікнення сядзібы ў гэты перыяд.

Пасля выбаркі мацерыковых ям мацярык быў зачышчаны. Мацярык выглядаў наступным чынам: жоўты пясок з светла-шэрымі плямінамі, якія былі пакінуты кратавінамі і каранямі дрэваў. Пры зачыстцы мацерыка былі выяўлены нешматлікія металічныя артэфакты і манеты, сярод якіх былі вызначаны: Пражскі грош Вацлава IV, дэнарыі Вітаўта. Месца раскопак не засыпалі, бо яно знаходзіцца ў зоне актыўных будаўнічых работ.

Акрамя даследавання самой пляцоўкі помніка, на якім былі зафіксаваны комплексы феадальнай сядзібы XI–XVI стст. і пахавальныя комплексы XIII–XVII стст. праводзілася і абследаванні берага-

Мал. 5. План мацерыка і мацерыковых ям у паўднёвай частцы раскопу

Мал. 6. Планы некаторых пахавальных ям грунтовага могільніка II *(А)* і грунтовага могільніка I *(Б)*

вой лініі р. Заходняя Дзвіна ніжэй помніка. У выніку падобнага абследавання побач з берагам на глыбіні 20–30 см была выяўлена «пляцоўка», якая не мела падабенства з водмелямі р. Заходняя Дзвіна з каменнымі перакатамі і была ідэнтыфікавана ў якасці насыпу прыстані. Пасля абследавання пляцоўкі пры дапамозе металадэтэктара на ёй пад вадой былі выяўлены дзве манеты: Рыжскі солід чаканкі 1632–1654 гг. і, што больш неверагодна, – дэнарый Вітаўта.

Характарыстыцы матэрыялаў з помніка Лучна-1, выяўленых на раскопе № 9, неабходна прысвяціць асобную публікацыю, таму ў прапанавым артыкуле змешчана сціслая характарыстыка матэрыялаў з ілюстратыўным адлюстраваннем толькі часткі здабытых артэфактаў, бо фармат часопіса не дазваляе змясціць усе матэрыялы, размеркаваныя ў «Справаздачы аб археалагічных раскопках» па 85 ілюстратыўных табліцах.

Найбольшая частка вырабаў з чорнага металу, выяўленых на помніку, адносілася да вырабаў, звязаных з пабудовамі і пабытовай сферай. З раскопу паходзіць некалькі экзэмпляраў корпусаў замкоў тыпу «В» па наўгародскай тыпалогіі [10, с. 162] Усе астатнія часткі замкоў былі прадстаўлены запорнымі дужкамі і часткамі. Зафіксаваны і часткі замкоў, якія датаваны XVI–XVII стст. [11, с. 273–274]. Ключы з раскопу № 9 належалі да некалькіх тыпаў: для нутраных замкоў; для замкоў тыпу «В» і «Д» (мал. 4: *3*) з рознымі храналагічнымі перыядамі бытавання.

Самая вялікая колькасць вырабаў з жалеза з раскопу № 9 належала цвікам (мал. 4: *6*) і фрагментам скобаў. З помніка паходзяць і пяцельныя завесы (мал. 4: *7*). Самай масавай знаходкай з прадметаў сферы побыту з'яўляліся чаранковыя (мал. 4: *1*) і тронкавыя (мал. 4: *2*) нажы. Сферу побыту жыццядзейнасці характарызуюць таксама пласцінкавае крэсіва (мал. 4: *5*) і рыбалоўны кручок (мал. 4: *7*). Асобныя знаходкі з чорнага металу адносіліся да катэгорый: прылады і інструменты; зброя (наканечнікі стрэл) і рыштунак вершніка і каня; дэталі адзення (спражкі, кручкі-зашпількі, накладкі).

Вырабы з каляровых металаў з раскопу № 9 прадстаўлены шэрагам падкатэгорый рэчаў. Сярод іх: культавая пластыка (мал. 3: *7*; XV ст. [13, с. 55, рис. 16: *21*]); упрыгажэнні і дэталі строю (бразготка (мал. 3: *12*), фібула (мал. 3: *11*), бранзалеты, адзін з якіх суадносіцца з тыпам звярынагаловых (мал. 3: *10*) шчытковы пярсцёнак (мал. 3: *8*), фурнітура. Частка артэфактаў адносілася да элементаў, звязаных з фурнітурай (мал. 3: *1, 2, 6*); часткі зашпілек да кніг (мал. 3: *3, 4*). У выніку археалагічных раскопак былі выяўлены таксама некалькі тыпаў манет, сярод якіх былі вызначаны наступныя: дэнарыі Вітаўта; дэнарый Казіміра; дэнарый Аляксандра; паўгрошы Жыгімонта I; паўгрошы Жыгімонта II; пражскія грошы Вацлава IV; шведскія соліды рыжскай чаканкі Хрысціны Аўгусты; солід Яна II Казіміра (барацінкі); медныя манеты расійскай чаканкі[1].

Самай масавай катэгорыяй знаходак з раскопу № 9 з'яўляліся керамічныя вырабы, з ліку якіх магчыма было вылучыць такія падкатэгорыі, як бытавая і будаўнічая кераміка. Пераважаючая частка керамікі з раскопу адносілася да першай падкатэгорыі. З ліку бытавой керамікі найбольшая частка фрагментаў належала гаршкам, аб храналогіі якіх перш за ўсё мы можам меркаваць па іх верхніх частках – венцах. На помніку былі выяўлены фрагменты гаршкоў двух храналагічных груп: XI–XIII стст. і XV–XVII стст. Апошнюю з груп дапаўняюць і фрагменты макотр. Сярод гаршкоў XI–XIII стст. пераважаюць фрагменты з венцамі, звернутымі ўнутр, асноўны перыяд бытавання якіх прыпадае на XII ст. Іншыя формы керамічнага посуду XI–XIII стст. з помніка Лучна-1 добра вядомы па матэрыялах з гарадоў Полацкай зямлі [1, с. 190, рис. 55; 13, рис. 2, рис. 3].

Разам з керамічным бытавым посудам мясцовай вытворчасці на помніку выяўлены прывазны посуд замежнай вытворчасці. З раскопу № 9 паходзяць асобныя фрагменты посуду з зялёнай палівай, посуд тыпу *«каменны тавар».*

Будаўнічая кераміка была прадстаўлена фрагментамі кафлі, абломкамі цэглы (цэгла-пальчатка, вялікапамерная цэгла) і керамічных плітак (таўшчынёй ад 2 да 3,5 см), фрагментамі вусця печы. На помніку Лучна-1 былі выяўлены фрагменты толькі гаршковай кафлі, ад якой засталіся фрагменты вусцяў румпаў, сценак, прыдонных частак, якія сустракаліся і раней [5, с. 148, мал. 1: *1*].

Керамічныя вырабы на помніку дапаўняюць вырабы з каменю і шкла. Найбольш пашыранымі вырабамі з каменю з'яўляліся асялкі і шыферныя праселкі. Адзначым, што на помніку Лучна-1 было выяўлена і шмат адшчэпаў з крэменю, большасць з якіх неабходна аднесці да «скалкі», неабходнай для выпрацоўкі агню. Вырабы са шкла прадстаўлены некалькімі катэгорымі рэчаў, сярод іх пераважаюць фрагменты шкляных бранзалетаў і часткі шкляных вaконных дыскаў (*шыбак*). Бранзалеты і раней сустракаліся на помніку. Іх актыўнае бытаванне ў Полацку адпавядае перыяду з канца XII ст. па канец XIII ст. [14, с. 32].

Археалагічныя раскопкі на помніку Лучна-1 у 2010 г. дазволілі правесці ўдакладненне храналогіі помніка і звязаць прычыну яго знікнення ў першы перыяд з міжусобнымі войнамі, у выніку якіх была зруйнавана і частка Запалоцкага пасада [8, с. 47]. Грунтовы могільнік II падзяліў першы і другі этапы існавання феадальнай сядзібы. На мяжы

[1] Прыношу падзяку А. Іову, Ш. Бекцінееву, В. Барэйшы за праведзеныя імі вызначэнні манет.

XIV–XV стст. пры заснаванні новай сядзібы перарыў культурнай традыцыі прывёў да таго, што новыя гаспадары не ведалі аб пахаваннях, таму комплекс пабудоў XV–XVI стст. закрануў могілкі. На новым этапе гаспадары сядзібы ажыццяўлялі пэўныя пасрэдніцкія функцыі ў гандлёвай дзейнасці. Гэтаму садзейнічала месцазнаходжанне сядзібы за 12 км ад Полацка, на ўсход, на «віцебскім напрамку гандлю». Як вядома, у XV ст. з боку Полацка праводзілася палітыка на абмежаванне прамога гандлю з Рыгай для віцебскіх купцоў і для замежных купцоў з Віцебскам [12, с. 46, 49]. Знаходка другога фрагмента пскоўскай пячаткі сведчыла аб існаванні «пскоўскага напрамку» ў дзейнасці гаспадароў сядзібы. Пасля яе знікнення ў другой палове XVI ст. Былі заснаваны новыя могілкі (грунтовы могільнік I), на якім ў 2010 г. былі даследаваны пяць пахаванняў.

У выніку раскопак было зроблена ўдакладненне планіровачнай структуры помніка, даследаваны асобныя жыллёвыя комплексы, ад якіх засталіся праслойкі абпаленай гліны і вуголлі. Праведзены комплексны аналіз рэчавых матэрыялаў.

Літаратура

1. Заяц, Ю. А. Заславль в эпоху феодализма / Ю. А. Заяц – Минск : Наука и техника, 1995. – 207 с. : ил.
2. Клімаў, М. В. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Полацкага раёна ў 1998 г. // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. №1768.
3. Клімаў, М. В. Зброя, ваенны рыштунак вершніка і каня з помніка Лучна-1 (па матэрыялах археалагічных раскопак 1999–2000 гг.) / М. В. Клімаў // Матэрыялы па археалогіі Беларусі: да 70-годдзя з дня нараджэння П. Ф. Лысенкі. – Мінск, 2001. – № 1. – С. 261–264.
4. Клімаў, М. В. Прадметы хрысціянскага культу з помніка Лучна-1 / М. В. Клімаў // Асветніцтва і гуманістычныя каштоўнасці Беларусі ў рэтраспектыве часу: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Наваполацк, 30–31 мая 2002 г. – Мінск : Дэполіс. – С. 44–47.
5. Клімаў, М. В. Матэрыялы да рэканструкцыі печаў з посудападобнай кафляй / М. В. Клімаў // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2003. – № 7. – С. 148–155.
6. Клімаў, М. В. Лучна-1: Стратыграфія і храналогія феадальнай сядзібы / М. В. Клімаў // Матэрыялы IV Міжнар. канф. – Полацк : Нац. Полацкі гіст.-культ. музей-запаведнік, 2002. – С. 150–159.
7. Клімаў, М. В. Унікальная знаходка познесярэднявяковага стрэмені на тэрыторыі Беларусі / М. В. Клімаў, Ю. М. Бохан // Беларус. гіст. часопіс. – Мінск, 2004. – № 5. – С. 56–58.
8. Клімаў, М. В. Новыя звесткі аб гісторыі Запалоцкага пасада г. Полацка (па выніках раскопак 2008 г.) / М. В. Клімаў // Віцебскія старажытнасці. – Мінск, 2010. – С. 39–47.
9. Климов, М. В. Проблема феодальных усадеб незамкового типа на территории Беларуси: XI–XVI вв. (по материалам памятника Лучно-1) / М. В. Климов // Археология и история Пскова и Псковской земли: материалы LI науч. семинара. – Псков, 2006. – С. 293–303.
10. Колчин, Б. А. Хронология новгородских древностей / Б. А. Колчин // Новгородский сборник. – Л., 1982. – С. 156–177.
11. Сагановіч, Г. М. Прылады працы і пабытовыя рэчы. Асартымент, тыпалогія, храналогія / Г. М. Сагановіч // Археалогія Беларусі: у 4 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі / пад рэд. В. М. Ляўко [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука. – Т. 4: Помнікі XIV–XVIII стст. – С. 260–276.
12. Левко, О. Н. Торговые связи Витебска в X–XVIII вв. / О. Н. Левко. – Минск : Наука и техника, 1989. – 87 с. : ил.
13. Левко, О. Н. Средневековое гончарство Северо-восточной Белоруссии / О. Н. Левко. – Минск : Навука і тэхніка, 1992. – 164 с. : ил.
14. Тарасаў, С. В. Полацк IX–XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія / С. В. Тарасаў. – Мінск : Беларус. навука, 1998. – 183 с. : іл.

А. М. Кушнярэвіч, *прафесар Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта, доктар мастацтвазнаўства (г. Мінск);*
М. А. Волкаў, *магістр мастацтвазнаўства (г. Мінск)*

Вынікі архітэктурна-археалагічных даследаванняў вежы-брамы Мірскага замка

Мірскі замак быў пабудаваны ў час пераходу ад сярэдневяковых да бастыённых умацаванняў Новага часу. Таму многія фартыфікацыйныя элементы замка не маюць прамых аналагаў, а некаторыя з іх нават носяць для свайго часу эксперыментальны, наватарскі характар, што ўскладняе разуменне і інтэрпрэтацыю замка менавіта як помніка фартыфікацыі.

У дадзеным артыкуле прапануем звярнуць увагу на адзін з яе найбольш важных элементаў, якім з'яўляецца сістэма абароны праезда вежы-брамы. Мы выкарыстоўваем паняцце «сістэма», бо першапачатковая гатычная брама першай чвэрці XVI ст. была ўмацавана шэрагам узаемазвязаных і ўзаемадапаўняючых абарончых прыстасаванняў (два машыкулі, узвод ці пад'ёмны мост, акаваныя вароты і яма-пастка перад імі). Пазней, у канцы XVI – пачатку XVII ст., брама была дадаткова ўмацавана паўкруглым перадбрам'ем. Такая канцэнтрацыя абарончых прыстасаванняў падкрэслівае важную ролю брамы ў комплексе ўмацаванняў замка.

Актуальнасць гэтага даследавання грунтуецца не толькі на імкненні пашырыць нашы тэарэтычныя веды ў галіне фартыфікацыі XVI ст. на беларускіх землях, але і тым фактам, што падчас рэканструкцыі, якую замак перажывае ў цяперашні час, мяркуецца аднавіць абарончыя прыстасаванні брамы.

Як вядома, гатычная шасціярусная вежа-брама была ўзведзена на першым этапе будаўніцтва замка ў першай чвэрці XVI ст. Яна месціцца пасярэдзіне заходняй сцяны, а падыходы да яе фланкіруюцца з суседніх вуглавых вежаў. Паколькі вежа-брама мае большыя за іх памеры і вынесена далей за контур названай сцяны, то перад праездам ствараецца так званая мёртвая зона, у якой вораг недасягальны для фланкіруючага агня з суседніх вежаў. Для абароны гэтай зоны на трэцім паверсе вежы-брамы зроблены машыкуль, ці байніца, для абстрэлу ворага па вертыкальнай траекторыі. М. Ткачоў лічыў, што дадатковы пояс машыкуляў мог існаваць і ў завяршэнні вежы-брамы падобна як у паўднёва-заходняй вежы [1, с. 42].

Цікава, што археалагічныя раскопкі 1991 г. пад кіраўніцтвам А. Трусава зафіксавалі адсутнасць рова перад брамай, а таксама ўзвышэнне праезда брамы над першапачатковым ўзроўнем зямлі звонку замка на 1,6 м [2, с. 21]. Гэта ўскладняла магчымасць ўжывання тарана і іншых прыстасаванняў для прабівання палатна ўзвода і варот. У канцы XVI – пачатку XVII ст. праезд брамы звонку быў прыкрыты паўкруглым перадбрам'ем. Мяркуючы па інвентарах XVII ст. і выніках натурных даследаванняў праезда, пры будаўніцтве перадбрам'я абарончая сістэма ўнутры праезда гатычнай брамы не прыцярпела значных змен.

З боку мястэчка адразу пры ўездзе ў браму за першай вузкай паўцыркулярнай аркай перад наступнай шырокай стральчатай знаходзіцца выцягнутая адтуліна даўжынёй 3,4 м і шырынёй 0,46 м. У навуковай літаратуры пашырана гіпотэза, што яна прызначалася для падаючай краты ці герсы [1, с. 41; 2, с. 22; 3, с. 161; 4, с. 208; 5, с. LXVI; 6, с. 67]. Такую думку яшчэ ў пачатку XX ст. выказаў Ю. Ядкоўскі, які пры гэтым адзначыў наступнае: «Ныне ни следов решетки...» [5, с. LXVI]. Аднак адсутнасць у пісьмовых крыніцах якіх-небудзь сведчанняў аб герсе, вынікі нашых сумесных натурных і археалагічных даследаванняў 2010 г. вежы-брамы Мірскага замка і шэраг аналагаў з еўрапейскага дойлідства прывялі нас да высновы, што гіпотэза аб існаванні герсы з'яўляецца не дастаткова абгрунтаванай. Аб яе адсутнасці сведчаць наступныя факты.

Па-першае, адтуліна над уездам у вежу-браму замка значна шырэйшая (45 см), чым адтуліны ў помніках, дзе сапраўды былі герсы. Звычайна яны мелі таўшчыню ад 9 да 15 см [7, s. 306], што вызначала шырыню адтуліны (15–20 см). Гэта яскрава бачна пры параўнанні з Вострай брамай у Вільні і Мураванкаўскай царквой, бліжэйшымі па часе і рэгіёне помнікамі, у якіх меліся герсы.

Па-другое, для скальжэння герсы ў бакавых сценах праезда абавязкова рабіліся пазы, якія фіксавалі становішча герсы ў паднятым і апушчаным стане [8, s. 26]. Падобныя пазы захаваліся ў Вострай браме ў Вільні. Пад адтулінай па баках праезда брамы Мірскага замка не прасочваюцца такія пазы і ўвогуле якія-небудзь сляды ад руху герсы. Да таго ж у бакавых сценах праезда, дзе па ідэі павінна была фіксавацца герса, добра захаваліся дэкаратыўныя нішы, якія дойліды вымуравалі не для таго, каб пасля закрыць дадатковымі канструкцыямі для герсы. Даволі рэдка, але сустракаюцца варыянты, калі герса была зафіксавана пры дапамозе дадатковых драўляных канструкцый, але ў выпадку брамы Мірскага замка на бакавых сценах няма ніякіх слядоў ад такіх канструкцый. Акрамя таго, гіпатэтычная герса мусіла б апускацца ў яму-пастку, якая была выяўлена ў выніку археалагічных даследаванняў 2010 г.

Па-трэцяе, на другім паверсе вежы над адтулінай не захавалася ніякіх слядоў ад прыстасаванняў

для пад’ёму герсы. Вядома, што пасля перабудовы замка ў апошняй чвэрці XVI ст. там размяшчалася капліца Св. Крыштафа. Аднак асаблівасці інтэр’ера згаданага яруса прыводзяць да высновы, што капліца выконвала сакральныя функцыі, відаць, ад самага пачатку. Паводле інвентару замка 1688 г., у капліцы пры падрабязным яе апісанні не адзначаецца якога-нібудзь механізма для пад’ёма герсы. Важна, што пры гэтым узгадваюцца шэсць шкафак, якія месціліся ў нішах у сценах [9, арк. 13–19аб.]. Паводле існуючай праектнай прапановы архітэктара Д. Бубноўскага па ўстаноўцы герсы пад’ёмны механізм для яе будзе займаць значную частку капліцы і пры гэтым ён закрые чатыры нішы, у якіх у 1688 г. месціліся шкафкі, а таксама дзве байніцы ў вонкавай сцяне. Напрыклад, у Вострай браме ў Вільні герса хавалася ў спецыяльнае вузкае памяшканне на другім паверсе, якое было аддзелена ад памяшкання самой капліцы сцяной. Пры гэтым пад’ёмны механізм для герсы знаходзіўся вышэй – на трэцім паверсе.

Паводле вышэйзгаданага праекта па аднаўленні герсы, механізм ўзвода і герсы павінны быць узаемазвязаны. Гэта зноў супярэчыць інвентару 1688 г., у якім ні герса, ні механізм для яе пад’ёму не ўзгадваецца, у той час ўзвод ці пад’ёмны мост апісваецца падрабязна. Іншымі словамі ўзвод існаваў і функцыянаваў без ніякай герсы.

Адтуліна, якая спарадзіла гіпотэзу аб герсе ў Мірскім замку, з’яўлялася, мяркуючы па аналагах, перадбрамным машыкулем, ці байніцай для стральбы ў вертыкальным накірунку. Такога кшталту байніцы, ці паглыбленыя ў мур, як у Мірскім замку, ці ў форме выступаючага эркера (ням. Gusserker, Pechnase) мелі большасць еўрапейскіх замкаў [8, s. 24]. Брамы з машыкулямі, падобныя да варыянту Мірскага замка, былі распаўсюджаны ў Прусіі і Польшчы. Напрыклад, паўночны флігель так званага Высокага палаца Мальбаркскага замка, меў над брамай машыкуль памеры 0,43 × 1,72 м [10, s. 1]. Адрозненне паміж адтулінай для герсы і машыкулем надзвычай выразна бачна на прыкладзе Кляштарнай брамы ў Тораню: першая вонкавая вузкая адтуліна пераходзіць у пазы на бакавых сценах, прызначаных для герсы, другая шырокая – машыкуль.

Двойчы ў інвентарах 1681 г. [11, a. 3] і 1688 г. [9, a. 14] узгадваецца так званы ўзвод (*wzwod*) ці пад’ёмны мост. Узводы мелі шырокае распаўсюджанне ў абарончым дойлідстве Беларусі. Да прыкладу, у апісанні Глускага замка 1755 г. згадваюцца два ўзводы на мосце [12, a. 1аб.], а ў Новым замку ў Слуцку па інвентары 1687 г. узвод месціўся пасярод моста праз роў [13, s. 71]. Нягледзячы на дастаткова падрабязнае апісанне ў крыніцах і захаванасць пэўных слядоў, канструкцыя ўзвода ў браме Мірскага замка застаецца не да канца высветленай. Паводле інвентароў узвод меў драўлянае палатно, абітае жалезнымі пасамі, і падымаўся на двух жалезных ланцугах, якія хадзілі праз два «*kolca*» ў муры. Апошнія, відаць, трэба атаясамліваць з двума скразнымі адтулінамі памерамі 31 × 26 см ў стральчатай арке брамы з боку мястэчка па абодва бакі праезду. У выніку іх даследавання было выяўлена, што ўнутры гэтых адтулін яшчэ пры ўзвядзенні брамы была зроблена апалубка з дошак таўшчынёй 3 см. Дошкі ўтваралі жолаб, па якім хадзіў жалезны ланцуг. Цэгла ля края адтулін мае пашкоджанні, якія, відаць, засталіся ад ланцугоў узвода. Па інвентары 1688 г. «kolca» у муры, на якіх падымаўся ўзвод, называюцца дубовымі, што сведчыць на карысць меркавання аб адтулінах з драўлянай апалубкай, праз якія падымаўся ўзвод.

Паколькі перад стральчатай аркай меўся машыкуль, палатно ўзвода павінна было падымацца ўнутр праезда да стральчатай аркі, у мурах якой захаваліся адтуліны для ланцугоў узвода. Уверсе над стральчатай аркай перад адтулінай-машыкулем знаходзіцца выступ шырынёй 20 см, за якім, відаць, хавалася палатно ўзвода ў паднятым становішчы. З усходняга боку ў стральчатай арцы унутры самой брамы захаваліся адтуліны ад бруса, які быў пакладзены паралельна муру аркі над адтулінамі для ланцугоў узвода. Акрамя мацавання восяў для варот, у гэтым брусе, верагодна, мацаваліся блокі для скальжэння ланцугоў.

Археалагічныя даследаванні 2010 г. далі шмат каштоўнай інфармацыі для разумення фартыфікацыі праезда вежы брамы. Пад стральчатай аркай была выяўлена яма-пастка памерамі 2,15 × 2,25 м, аб якой дагэтуль нічога не было вядома. Яна мае глыбіню 2,5 м ад першапачатковага ўзроўню праезда і была размешчана паміж узводам і варотамі. Яе дно пакрыта брукоўкай на вапнава-пясчанай рошчыне. З заходняга боку яма абмяжоўвалася дубовым брусам, ад якога захаваліся адтуліны ў паўночнай і паўднёвай сценах памерамі 0,3 × 0,3м. Адразу за стральчатай аркай праезда ўнутры брамы былі выяўлены рэшткі згаданага бруса, на якім былі замацаваны вароты. На гэтым брусе была знойдзена пашкоджаная агнём жалезная пласціна з трыма шыпамі, на якую абапіралася адна з восей варот. Уверсе на паўцыркулярным скляпенні ўнутранага памяшкання праезда брамы захаваліся адтуліны ад аналагічнага бруса, у якім мацаваліся восі варот і блокі для ланцугоў узвода, аб чым згадвалася вышэй. Паводле інвентару 1688 г. унізе ўзвода меліся шыпы і так званыя рэфы. Пад шыпамі, відаць, трэба разумець жалезную вось маста, якая выступала знізу ўзвода з абодвух бакоў. Рэфамі называліся крукі ці пласціны, якімі вось маста ці згаданыя ў інвентары шыпы мацаваліся да муроў ці бруса, выяўленага перад ямай-пасткай. Аднак у выніку археалагічных даследаванняў не ўдалося выявіць слядоў ад мацавання восі. Гэта дае падставы меркаваць, што яны зніклі ў выніку пазнейшых пераробак ўнутры брамы.

Пасля таго, як замак канчаткова страціў значэнне абарончага аб’екта, яма-пастка была засыпана і закрыта брукам, які быў адкрыты ў час археалагічных даследаванняў 2010 г. Над гэта брукоўкай быў выяўлены трайны срэбраны грош 60-х гадоў XVII ст. Яна II Казіміра Вазы. Унізе самой ямы культурны слой напоўнены драўлянымі рэшткамі, у тым ліку абгарэлымі, што сведчыць аб засыпанні ямы пасля спалення драўляных канструкцый унутры брамы. Паводле крыніц, падзеі вайны 1654–1667 гг. не прывялі да знішчэння ўзвода і варот у браме. Па інвентару 1681 г. адна палова варот за ўзводам вісела, а другая ляжала на зямлі разбітая, што было вынікам вышэйзгаданай вайны. У інвентары 1688 г. узвод называецца старым, у той час як вароты за ім былі ўжо адрамантаваныя. Найбольш верагодна, што вароты і ўзвод былі спалены ў час так званага шведскага пажару ў 1706 г., калі войскі Карла XII з агнём прайшліся па радзівілаўскіх маёмасцях. Сляды гэтага пажару можна і зараз бачыць на сценах, ля якіх стаялі вароты. Тады ж у асобных месцах выгарэла бэлька, на якой стаялі вароты, а таксама пад уздзеяннем пажару была пашкоджана пласціна, на якую абапіралася вось варот. Аднаўляць замак пачалі толькі ў 1720-ыя гады. Тады брус, на якім стаялі вароты, у месцах, дзе ён моцна выгарэў, быў пакрыты рошчынай, яма была засыпана зямлёй і закрыта брукам. Узвод не аднавілі, аб чым сведчыць інвентар 1720 г. [13, s. 71].

Вось узвода была размешчана над ямай-пасткай і ля бруса з заходняга краю гэтай ямы. Такое навісанне восі над ямай тлумачыцца, магчыма, спецыфічнай канструкцыяй узвода, які акрамя палатна, што апускалася вонкі і адкрывала праезд, меў, магчыма, таксама супрацьвагі, якія звісалі ў яму. Падобная канструкцыя даволі вядома ў еўрапейскім абарончым дойлідстве. У такім выпадку супрацьвагі давалі магчымасць двум ці нават аднаму чалавеку хутка падымаць узвод у выпадку небяспекі. Сам пад’ём узвода, відаць, ажыццяўляўся пры дапамозе варотаў унутры праезда брамы. Яма магла закрывацца адмысловым шчытом ці дошкамі, якія прыбіралі пасля пад’ёму моста. Цяжка сказаць, для чаго былі прызначаны вертыкальныя пазы на бакавых сценах у стральчатай арцы між узводам і варотамі прама над ямай, бо на іх не засталося слядоў ад якіх-небудзь канструкцый. Магчыма, пасля падняцця ўзвода ў іх закладвалі бярвёны ці брусы, якія дадаткова закрывалі праезд. Апошнім крокам па блакіроўцы праезда было закрыванне масіўных дубовых варот.

У 2010 г. пры выездзе з вежы-брамы на дзядзінце былі адноўлены яшчэ адны драўляныя вароты, аб якіх няма згадвання ў пісьмовых крыніцах і значэнне якіх у сістэме абароны праезда брамы застаецца незразумелым. Спроба спыніць ворага пасля прарыву праз узвод, яму-пастку і першыя вароты, якую давалі другія вароты з боку дзядзінца, была б малаэфектыўнай. Ужо з сярэдзіны праезда па лесвіцы ў сцяне можна выйсці на другі паверх вежы і на баявую галерэю на сцяне. У выпадку блакіравання гэтую лесвіцу абаронцамі, непрыяцель, які заняў цэнтральную частку праезда, мог з дапамогай тарана выбіць гэтыя вароты, у той час як абаронцы з-за адсутнасці байніц у сценах ці машыкуля ў скляпенні над цэнтральнай часткай праезда не мелі ніякай магчымасці яму ў гэтым перашкодзіць. Першапачаткова вароты, відаць, былі ўсталяваны, бо ў бакавых сценах захаваліся адтуліны ад бруса, на які мацаваліся восі варот, аднак пазней ад іх адмовіліся. У прыватнасці, іх ужо не было ў першым вядомым інвентары Мірскага замка за 1681 г. [14].

Мадэрнізацыя артылерыі і пашырэнне больш магутных гармат, якія стралялі жалезнымі ядрамі, прывяла да неабходнасці дадатковай абароны брамы. Таму ў апошняй чвэрці XVI ст. да вежы-брамы было дабудавана паўкруглае перадбрам’е, якое перакрывалася варотамі. Унізе меліся байніцы для стральбы з малых гармат, а зверху – баявая галерэя, на якую траплялі з другога паверха вежы праз прабіты ў муры праём.

У час археалагічных даследаванняў былі сабраны разнастайныя знаходкі. Сярод іх кафля ўтварае самую шматлікую групу. Так, тэракотавай кафлі з раслінным арнаментам выяўлена 16 фрагментаў. Сярод яе пераважаюць экзэмпляры сцянной кафлі і толькі адзін фрагмент быў гзымсавай. Значна менш знойдзена зялёнай паліванай кафлі (4 фрагменты) з раслінным арнаментам. Калекцыю кафлі дапаўняе фрагмент паліхромнай кафлі-каронкі, а таксама 4 фрагменты румп. Уся выяўленая кафля добра вядома з раскопак Мірскага замка ў 80-я гады XX ст. Яна датавана XVI–XVII стст.

Сярод будаўнічых матэрыялаў пераважае пляскатая дахоўка XVI–XVII стст., выраблена з добра ачышчанай гліны. Яна мела адзін з тарцоў паўкруглай формы і мацавальны шып вышынёй 4,5 см трохвугольнай формы. Усяго было выяўлена 12 фрагментаў такой дахоўкі. На многіх яе экзэмплярах выразна прасочваюцца сляды ад драўлянай формы. Знойдзены таксама мацавальны шып хвалістай дахоўкі XVIII ст.

Вырабы з каменю прадстаўлены кавалкам вапняковага аздаблення вакна, а магчыма, і дзвярнога партала. Гэты выраб датаваны канцом XVI – першай паловай XVII ст., калі замак перайшоў ва ўладанне Радзівілаў, якія перарабілі гэты палац ў рэнесансным стылі.

Металічныя вырабы складаюць нешматлікую, але даволі разнастайную калекцыю, якая налічвае 8 знаходак. Па сваім функцыянальным прызначэнні падзяляюцца на некалькі груп. Першую групу складаюць прылады працы. Да іх адносіцца экзэмпляр нажа XVII–XVIII стст., які па сваім функцыянальным прызначэнні належыць да гаспадарчых універсальных. Ён мае простую спінку, клінападобнае

сячэнне ляза, ручку з драўлянымі накладкамі, якія былі замацаваны двумя заклёпкамі. Агульная даўжыня дасягае 17,5 см; пры даўжыні ручкі 7 см і шырыні клінка 1,4–1,0 см.

Другую групу металічных вырабаў утвараюць гаспадарча-бытавыя рэчы. Скабяныя вырабы прадстаўлены металічнай дзвярной пласцінай, якая складаецца з дзвюх накладзеных адна на другую палос, замацаваных двума заклёпкамі ў адным з тарцоў. Яна мае таўшчыню 1,2 см, шырыню 6,5 см, даўжыню 16 см. Гэта пласціна была не навяснай, а ўстаўленай у драўляны брус у працэсе будаўніцтва замка.

Калекцыя сабраных цвікоў XVI–XVII стст. складаецца з чатырох экзэмпляраў, якія амаль не адрозніваюцца па форме. Усе яны маюць чатырохгранны ў сячэнні каваны стрыжань даўжынёй 11 і 8 см.

Абутковыя падковы таксама прадстаўлены адзінкавымі знаходкамі (2 адз.). На аснове асаблівасцей формы і канструкцыі падковак іх можна падзяліць на два тыпы. Першы тып утварае высокая з пласцінкападобнай у профілі асновай, выгнутая ў дугу па перыметры абцаса падкоўка. Яе вышыня як на канцах, так і ў цэнтры дугі – 1 см, а таўшчыня вагаецца ў межах ад 0,5–0,7 см. Такая падкоўка мацавалася трыма гакамі знізу абцаса. Вышыня гакаў, якія мацавалі скураныя пласціны да абцаса, дасягае 2 см. Час выкарыстання такой падкоўкі можна абмежаваць XVII ст. Другі тып прадстаўлены такой жа дугападобнай гакавай падкоўкай, аснова якой сплюшчана гарызантальна і мае сячэнне ў выглядзе прамавугольніка. Яна мацавалася трыма невысокімі гакамі да абцасу. Уяўляе сабой пераходную форму да падкоўкі без гакаў, якая атрымала распаўсюджванне ў XVIII ст. Таму выяўлены экзэмпляр падкоўкі можна датаваць другой паловай XVII ст.

Сярод вырабаў з металу маецца і конская падкова. Яна круглая па форме з пятковымі гакамі, мацавалася да капыта шасцю цвікамі, чатыры з якіх засталіся ў падкове. Пасярэдзіне дуга моцна пашырана да 4,5 см, а яе канцы звужаны. Храналагічныя рамкі такой падковы можна вызначыць XVI ст., бо яна яшчэ не мае канала для цвіка.

Завяршае калекцыю металічных вырабаў крук васьміпадобнай формы даўжынёй 10,5 см, таўшчынёй у цэнтры 2,5 см. Верагодна, што гэты крук з'яўляецца адной з дэталей пад'ёмнага моста.

У працэсе даследавання вежы-брамы было знойдзена 5 фрагментаў непаліванай і 12 фрагментаў марэннай керамікі. Непаліваная кераміка прадстаўлена 4 венчыкамі валікападобнай формы XVI–XVII стст. і фрагментам донца. Сярод марэннай керамікі былі толькі фрагменты сценак.

Калекцыя шкла таксама нешматлікая. Усяго знойдзена 9 фрагментаў неасветленага (светла-зялёнага колеру), тры фрагменты асветленага ваконнага шкла, а таксама горлышка бутэлькі з цёмна-зялёнага шкла XVII–XVIII стст.

У працэсе раскопак быў выяўлены трайны срэбраны грош Яна II Казіміра Вазы. На ліцавым баку прасочваецца ў крузе злева выява «Арла», справа – «Пагоня», над якімі размешчана карона. Па контуру маецца надпіс на лацінскай мове, верхняя частка якога была абрэзана пры адліўцы манеты. Таму чытаецца толькі яго пачатак «CKOSAR ...», а таксама часткова дата 166? Што знаходзіцца на адваротным баку манеты, цяжка высветліць.

Такім чынам, праведзеныя архітэктурна-археалагічныя даследаванні не пацвердзілі меркаванне шэрагу даследчыкаў (Я. Ядкоўскага, М. Ткачова) аб наяўнасці карты-герсы у вежы-браме Мірскага замка.

Літаратура

1. Ткачоў, М. А. Замкі Беларусі / М. А. Ткачоў. – Мінск : Полымя, 1977. – 82 с.
2. Здановіч, Н. І. Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка / Н. І. Здановіч, А. К. Краўцэвіч, А. А. Трусаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 152 с.
3. Бубноўскі, Дз. С. Готыка і рэнесанс Мірскага замка / Дз. С. Бубноўскі // Помнікі мастацкай культуры Беларусі эпохі Адраджэння. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – С. 160–169.
4. Гурын, М. Мірскі замак / М. Гурын, М. Ткачоў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т.– Мінск : БелЭн, 1999. – Т. 5. – С. 208–209.
5. Иодковский, И. И. Замок в Мире / И. И. Иодковский // Древности. – М., 1915. – Т. 6.– С. LIV–LXXII.
6. Ткачоў, М. А. Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII–XVIII стст. / М. А. Ткачоў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978. – 144 с.
7. Piper, O. Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen / O. Piper. – Augsburg : Weltbild Verlag, 1995. – 711 s.
8. Krahe, F.-W. Burgen des deutschen Mittelalters. Grundriss-Lexikon / F.-W. Krahe. – Würzburg : Flechsig Vlg., 2000. – 792 s.
9. НГАБ. – Ф. 694. – Воп. 2. – Спр. 4468. – Інвентарны рэестр Мірскага замка, 1688 г.
10. Schmid, B. Die Wehrgänge auf den Häusern der Marienburg / B. Schmid // Der Burgwart. – 1929. – № 1. – S. 1–4.
11. AGAD, AR. – Dz. XXV. – Sp. 2444. – Інвентар Мірскага замка, 1681 г.
12. НГАБ. – Ф. 179. – Воп. 1. – Спр. 153. – Інвентар Глуска, 1755 г.
13. Mikulski, W. Opisy zamków białoruskich z inventarzy dóbr przechowywanych w archiwum Radziwiłłów w archiwum głowny aktów dawnych / W. Mikulski, J. Zawadzki. – Warszawa, 1999. – 88 s.
14. AGAD, AR. – Dz. XXV. – Sg.2448. – Апісанне Мірскага замка, 1720 г.

В. Л. Лакіза, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, загадчык аддзела археалогіі першабытнага грамадства, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск);*
Э. М. Зайкоўскі, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, старшы навуковы супрацоўнік, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск);*
З. А. Харытановіч, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, малодшы навуковы супрацоўнік (г. Мінск);*
Макс. М. Чарняўскі, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, старшы навуковы супрацоўнік, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Археалагічныя даследаванні ў зоне будаўніцтва Беларускай АЭС і яе інфраструктуры ў 2009–2010 гадах

Пасля вызначэння Астравецкай пляцоўкі як аднай з прыярытэтных для будаўніцтва Беларускай АЭС і яе інфраструктуры Інстытут гісторыі НАН Беларусі ў адпаведнасці з дзеючым заканадаўствам Рэспублікі Беларусь на працягу 2009–2010 гг. ажыццявіў комплексныя мерапрыемствы па навуковым вывучэнні і ахове археалагічнай спадчыны ў зонах новабудоўляў. Былі абследаваны тэрыторыі будучага будаўніцтва[1]:

1) «Пляцоўкі Беларускай АЭС» (Дазвол па форме № 4, выдадзены на імя В. Л. Лакізы) [5];

2) «Вытворчай базы Беларускай АЭС» (Дазвол па форме № 4, выдадзены на імя Э. М. Зайкоўскага) [2];

3) «Жылых памяшканняў для работнікаў, службовыя абавязкі якіх звязаны непасрэдна з выкананнем комплекса работ па будаўніцтву АЭС» (двух мікрараёнаў у г. п. Астравец Гродзенскай вобласці)» (Дазвол па форме № 4, выдадзены на імя З. А. Харытановіч) [9];

4) «Аўтамабільнай дарогі ад Р-45 (Гоза)–АЭС–Астравец» (Дазвол па форме № 4, выдадзены на імя Э. М. Зайкоўскага) [1];

5) «Чыгуначнай лініі да АЭС» – ад пляцоўкі АЭС да ст. Ашмяны (Дазвол па форме № 4, выдадзены на імя З. А. Харытановіч) [8];

6) «Аўтамабільнай дарогі Паўднёва-ўсходні абход г. п. Астравец з выхадам на аўтамабільную дарогу М-7 Мінск–Ашмяны–мяжа Літоўскай Рэспублікі» – ад в. Белькішкі Астравецкага раёна да в. Бярвенцы і в. Лейлубка Ашмянскага раёна (Дазвол па форме № 4, выдадзены на імя Макс. М. Чарняўскага для даследаванняў на 1-ым этапе [11], і Дазвол па форме № 4, выдадзены на імя З. А. Харытановіч для даследаванняў на 2-ім этапе [10]).

Археалагічныя даследаванні (папярэднія работы, разведкі і шурфоўка, раскопкі і нагляд) на некаторых з шасці адзначаных аб'ектах праводзіліся як на этапе праектавання, так і на пачатковых стадыях будаўніцтва практычна адначасова[2], былі падпарадкаваны каляндарным планам гаспадарчых дагавораў і выконваліся ў адпаведнасці з заданнямі Заказчыкаў[3].

Паралельна здзяйсняліся пошук і вывучэнне архіўнай дакументацыі, гістарычнай і археалагічнай літаратуры, картаграфічных і музейных матэрыялаў, якія мелі дачыненне да тэрыторыі абследавання. Былі атрыманы новыя звесткі пра археалагічныя і гістарычныя аб'екты, складзены гістарычныя даведкі шэрагу населеных пунктаў, у тым ліку непасрэдна з зоны будаўніцтва АЭС: Шульнікі, Рудзішкі, Гоза, Броўнікі, Астравец, Трэцінішкі і інш.[4]

У цэлым тэрыторыі сучасных Астравецкага і Ашмянскага раёнаў Гродзенскай вобласці нельга аднесіць да тых рэгіёнаў Беларусі, якія дастаткова добра абследаваны і вывучаны ў археалагічным плане. Суцэльнае археалагічнае абследаванне тут раней не праводзілася. У «Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусі», які, на жаль, не з'яўляецца поўным і адпавядаючым рэчаіснасці, уключаны толькі 18 помнікаў каменнага, жалезнага вякоў і эпохі сярэдневякоўя (стаянкі, гарадзішчы, курганныя могільнікі) на тэрыторыі Астравецкага і 6 помнікаў (пераважна могільнікі і гарадзішчы эпохі сярэдневякоўя) на тэрыторыі Ашмянскага раёна. Між тым наяўная інфармацыя аб выяўленні ў розныя часы на Астравеччыне

[1] Агульнае кіраўніцтва ўсім комплексам навуковых археалагічных даследаванняў у зоне будаўніцтва Беларускай АЭС і яе інфраструктуры ажыццяўляў загадчык аддзела археалогіі першабытнага грамадства, кандыдат гістарычных навук В. Л. Лакіза.

[2] Аўтары выказваюць падзяку усім, хто прымаў удзел у палявых даследаваннях у зоне будаўніцтва Беларускай АЭС і аб'ектаў яе інфраструктуры на працягу 2009–2010 гг. і камеральнай апрацоўцы атрыманых матэрыялаў: В. Г. Беляўцу, А. Ю. Ткачову, М. І. Ткачовай, М. А. Плавінскаму, А. М. Плавінскаму, В. М. Сідаровічу, Р. М. Панурыну, С. Б. Ліневічу.

[3] Заказчыкамі з'яўляліся ДУ «Дырэкцыя будаўніцтва атамнай электрастанцыі», РУП «Гроднааўтадар» і АП «Мінскі прамтранспраект».

[4] Аўтары выказваюць падзяку загадчыку сектара Інстытута гісторыі НАН Беларусі, кандыдату гістарычных навук А. Б. Доўнару за падрыхтоўку разгорнутай гістарычнай даведкі.

і Ашмяншчыне каменных свідраваных сякер і каменнай свідраванай булавы (в. Гальшаны, Маркіняты, Семернікі), сістэматызацыя такіх вырабаў з фондаў Ашмянскага краязнаўчага музея сведчылі аб наяўнасці ў рэгіёне і першабытных помнікаў эпохі неаліту і бронзавага веку [4, с. 224; 5; 6, с. 23–37; 7, с. 1–22]. Напрыклад, яшчэ ў 1930-я гады у фонды Нацыянальнага музея Літвы ў Вільнюсе трапіла дакументацыя з інфармацыяй аб археалагічных знаходках (каменных свідраваных сякерах, фрагменце каменнай свідраванай арнаментаванай булавы) з ваколіц в. Рудзішкі і в. Валейкуны Астравецкага раёна, якія размешчаны ў непасрэднай блізкасці ад Беларускай АЭС[1].

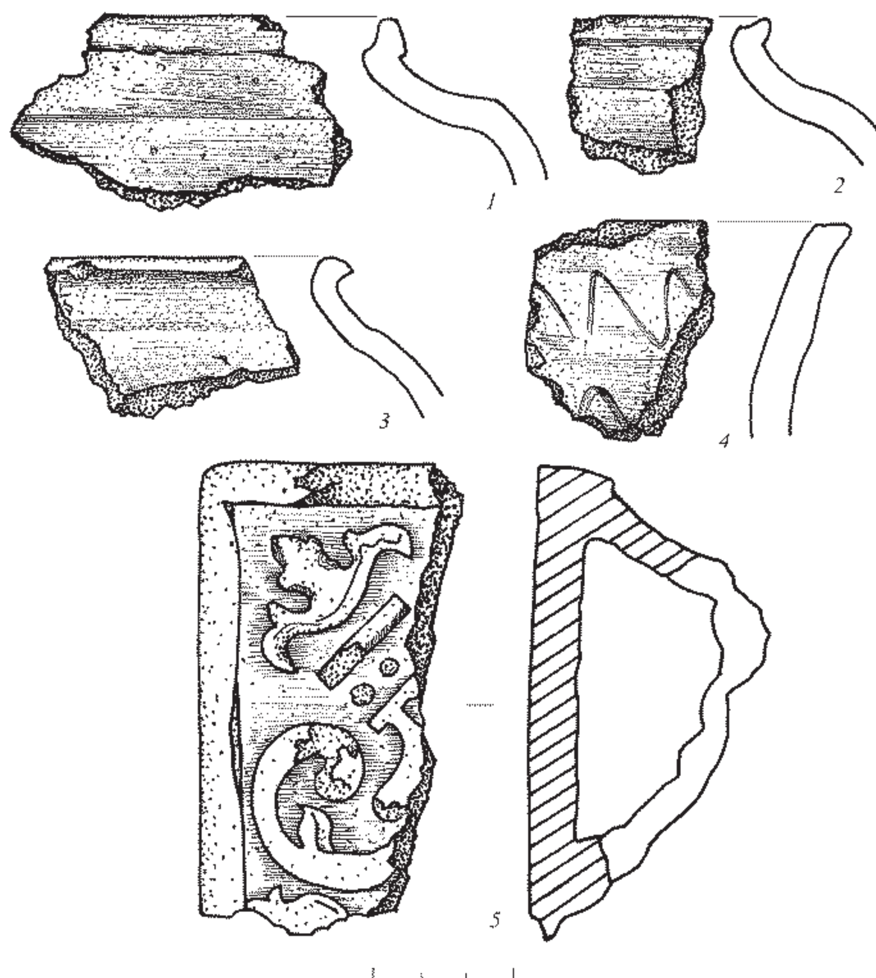
Акрамя таго, фрагмент каменнай сякеры (лёзавая частка) маецца і ў мясцовым музеі в. Баброўнікі. У ім жа захоўваецца і калекцыя ганчарнай керамікі, знойдзеная ў ваколіцах вёскі. Сярэдневяковую кераміку і абломкі кафлі збіраў каля вёскі ў кар’еры для сіласнай ямы ў 2001 г. і Э. М. Зайкоўскі, які праводзіў на тэрыторыі раёна археалагічныя пошукі. Дакладная ж лакалізацыя, першыя абследаванні і шурфоўка сярэдневяковага селішча каля в. Баброўнікі адбыліся ў 2009 г., калі праводзіліся абследаванні зоны будаўніцтва новай аўтадарогі Гоза–АЭС–Астравец [1]. Селішча Баброўнікі-1 размешчана на ўсход ад в. Баброўнікі Варнянскага сельсавета, праз 150–250 м на захад ад новай аўтадарогі Газа–Астравец, на ўзгорку, побач з калгаснымі сіласнымі ямамі, пад лініяй электраперадач. У 2009 г. на паверхні, якая разворваецца, у сценках кар’ера была сабрана вялікая колькасць абломкаў ганчарнай керамікі другой паловы XVI – XVII ст., кавалкі таўстасценнага шкла, кавалкі цэглы – «пальчаткі», невыразныя фрагменты металічных вырабаў, манета – «барацінка» другой паловы XVII ст. На селішчы была праведзена шурфоўка. Даследаваны культурны пласт з цёмна-шэрай гумусаванай супесі таўшчынёй амаль да 0,8 м, які ўтрымліваў абломкі ганчарнай, абломак сустаўной косці, фрагмент вырабу з жалеза. Выяўленыя матэрыялы сведчаць, што у дадзеным месцы было размешчана селішча позняга сярэдневякоўя і новага часу. Па меркаванні гісторыка Герман Брэгера, тут у XV–XVI стст. мог быць размешчаны цэнтр воласці Высокі Двор [1].

У 2010 г. абследаванне помніка Баброўнікі-1 перыядычна працягвалася. Значна папоўнілася і калекцыя артэфактаў. Напрыклад, сярод керамічных артэфактаў эпохі позняга сярэдневякоўя і пачатку новага часу маюцца: фрагмент цэглы-пальчаткі, 2 фрагменты тэракотавай кафлі з арнаментам (мал. 1: *5*), фрагмент тэраковай кафлі з арнаменам, 13 фрагментаў венчыкаў ад ганчарнага посуду (мал. 1: *1–4*), фрагмент венчыка ад ганчарнага посуду з хвалістым арнаментам, 13 фрагментаў сценак без арнаменту ад ганчарнага посуду, фрагмент сценкі з карычневай палівай ад ганчарнага посуду, фрагмент вушка ад ганчарнага посуду, фрагмент плоскага дна ад ганчарнага посуду. Даволі прадстаўнічай аказалася і калекцыя манет з 26 экзэмпляраў XVII–XVIII стст. (сярод іх: соліды каронныя і літоўскія, 2 экз. шасціграшовікаў (мал. 2), 3 экз. грошаў, 1 экз. манеты вартасцю дзве капейкі) [5].

Новыя звесткі аб археалагічных аб’ектах побач з зонай будаўніцтва Беларускай АЭС былі атрыманы ў канцы 2009 г. у час абследавання тэрыторыі будаўніцтва новай чыгуначнай лініі ад АЭС да станцыі Ашмяны [8]. Тады былі зафіксаваны некалькі селішчаў эпохі сярэдневякоўя каля в. Грэбалы і в. Бельскішкі, а таксама месцазнаходжанні археалагічных матэрыялаў (пераважна ганчарнай керамікі) позняга сярэдневякоўя і новага часу каля былога хут. Баброўнікі і в. Рудзішкі. Так, месцазнаходжанне Баброўнікі-2 размешчана на ўзараным полі на ўсход ад в. Баброўнікі злева ад дарогі Баброўнікі–Швейляны каля закінутага хутара; месцазнаходжанні Баброўнікі-3 і Баброўнікі-4 – на паўднёвы ўсход ад вёскі на узараным полі за меліярацыйным каналам; месцазнаходжанне Рудзішкі – на ўзараным полі на захад ад в. Рудзішкі перад участкам з дрэвамі недалёка ад былога хутара. Тут знойдзена некалькі фрагментаў кругавога посуду, венца міскі, сценкі гаршкоў, адзін з якіх арнаментаваны хвалістай лініяй, донца кругавога гаршка са слядамі падсыпкі.

Маштабныя абследаванні праводзіліся ў 2009–2010 гг. на тэрыторыі будаўніцтва пляцоўкі, вытворчай базы Беларускай АЭС і тэрыторыі будаўніцтва жыллёвага фонду і жыллёвай інфраструктуры у г. п. Астравец: суцэльнае візуальнае абследаванне ўсёй тэрыторыі будаўніцтва, а таксама прылягаючай да яе мясцовасці, пошукі археалагічных аб’ектаў, павярховыя зборы археалагічных матэрыялаў, зачысткі агаленняў, сценак ям і кар’ераў, месцаў выбаркі грунту, дакладная і падрабязная фотафіксацыя ўсяго апісанага працэсу. Пастаянна, асабліва побач з населенымі пунктамі, хутарамі, актыўна выкарыстоўваліся металадэтэктары. Больш дэтальнаму абследаванню падвергаліся ўчасткі земляных работ у тых месцах, якія разглядаліся як найбольш перспектыўныя для выяўлення археалагічных аб’ектаў. У такіх месцах праводзілася і дадатковая шурфоўка, а там, дзе ўжо пачаліся земляныя работы, ажыццяўляліся зачысткі некаторых участкаў мацерыковай паверхні, дасканалае абследаванне земляных адвалаў. Уся зона будаўніцтва Беларускай АЭС была падзелена на некалькі ўчасткаў, прывязаных да існуючых населеных пунктаў і былых хутароў:

[1] Аўтары выказваюць падзяку Вікінтасу Вайткявічюсу (Dr. Vykintas Vaitkevičius) з Клайпедскага ўніверсітэта (Літва) за прадастаўленую інфармацыю і фотаздымкі артэфактаў.

Мал. 1. Археалагічныя матэрыялы (фрагменты): *1–4* – кругавая кераміка; *5* – тэракотавая кафля. Тэрыторыя каля пляцоўкі Беларускай АЭС. Селішча Баброўнікі

1) ваколіцы в. Баброўнікі і археалагічны помнік селішча Баброўнікі;

2) ваколіцы былога фальварка і хутара Шульнікі;

3) ваколіцы в. Рудзішкі і ў напрамку ад яе ў бок будаўнічай пляцоўкі АЭС;

4) ваколіцы в. Авены-Шульнікі і ў напрамку ад іх у бок будаўнічай пляцоўкі АЭС;

5) тэрыторыя ў ваколіцах і ў напрамках паміж в. Шульнікі і в. Валейкуны і ў бок будаўнічай пляцоўкі АЭС;

6) тэрыторыя будаўніцтва новых мікрараёнаў у г. п. Астравец.

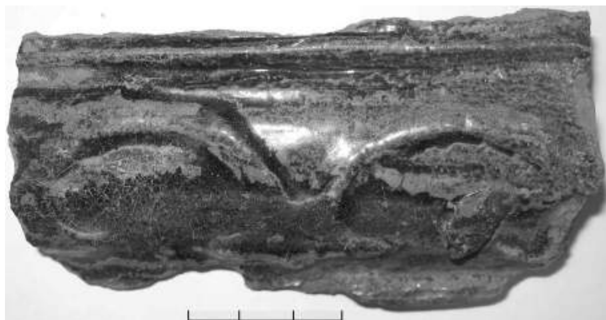
У выніку іх былі зроблены наступныя высновы (заключэнні для Заказчыка):

1) у час папярэдняга абследавання месца будаўніцтва пляцоўкі Беларускай АЭС археалагічных аб’ектаў не выяўлена, а значыць пагроза разбурэння археалагічнай спадчыны на гэтым аб’екце адсутнічае. Пры правядзенні ў гэтым месцы далейшых земляных і будаўнічых работ у запраектаваных межах археалагічныя абследаваннні не патрабуюцца, і іх тут можна прыпыніць;

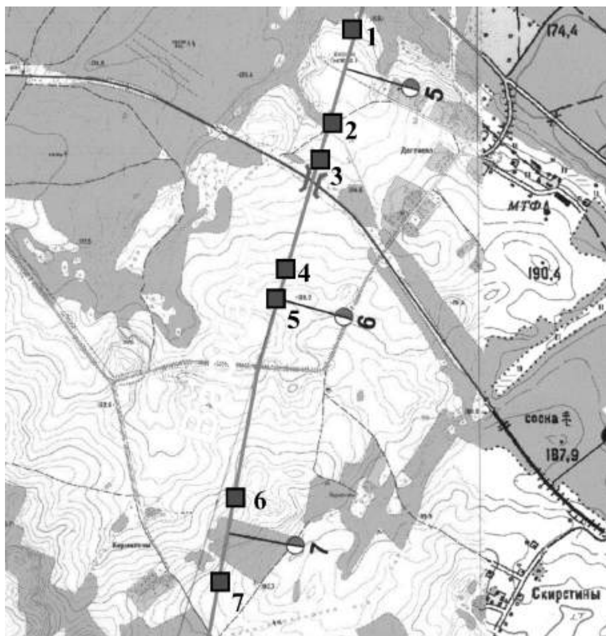

Мал. 2. Шасціграшовік (шустак). Ян III Сабескі (1676–1696). Срэбра. Рэч Паспалітая. 1680 г. 24,5 мм. Пляцоўка каля Беларускай АЭС. Селішча Баброўнікі

2) у час папярэдняга абследавання месца будаўніцтва вытворчай базы Беларускай АЭС археалагічных аб’ектаў не выяўлена, а значыць пагроза разбурэння археалагічнай спадчыны на гэтым аб’екце адсутнічае. Пры захаванні на ім зоны земляных і будаўнічых работ у запраектаваных межах археалагічныя абследаваннні тут можна прыпыніць;

Мал. 3. Зялёнапаліваная кафля. Зона будаўніцтва мікрараёна № 1 для супрацоўнікаў Беларускай АЭС. Селішча Трэцінішкі. г. п. Астравец

Мал. 4. Карта з лакалізацыяй выяўленых аб'ектаў археалогіі: *1* – Дзягенева-1; *2* – Дзягенева-2; *3* – Дзягенева-3; *4* – Дзягенева-4а; *5* – Дзягенева-4б; *6* – Керманяны-1; *7*– Керманяны-2. Зона будаўніцтва аўтамабільнай дарогі паўднёва-ўсходні абход г. Астравец з выхадам на аўтамабільную дарогу М-7 Мінск–Ашмяны–мяжа Літоўскай Рэспублікі (інфраструктура Беларускай АЭС) каля в. Дзягенева і в. Керманяны

Мал. 5. Чвэрць патагона (талера). Альберт і Елізавета (1599–1621 гг.). Срэбра. Манетны двары Торн (Турнэ). Нідэрланды пад уладай Іспаніі. 30,6 мм. Зона будаўніцтва аўтамабільнай дарогі паўднёва-ўсходні абход г. Астравец з выхадам на аўтамабільную дарогу М-7 Мінск–Ашмяны–мяжа Літоўскай Рэспублікі (інфраструктура Беларускай АЭС). Селішча Дзягенева-4а

3) у сувязі з выяўленнем у непасрэднай блізкасці ад будаўнічай пляцоўкі новага археалагічнага помніка – селішча Баброўнікі, неабходна прыняць усе неабходныя захады для яго захавання. Нягледзячы на тое, што селішча не ўваходзіць непасрэдна ў зону будаўніцтва, застаецца пагроза яго выкарыстання пад кар'ер ці інш. Неабходна выключыць у дадзеным месцы любыя земляныя работы без узгаднення з археолагамі;

4) у час папярэдняга абследавання месца будаўніцтва жыллёвага фонда і жыллёвай інфраструктуры ў г. п. Астравец выяўлены і абследаваны новы археалагічны помнік – сярэдневяковае селішча Трэцінішкі на беразе р. Кавалёўка (месца будаўніцтва мікрараёна № 1), вядомае з гістарычных крыніц як мінімум з XVI ст. На помніку праведзены шурфоўка, раскопкі і нагляд[1]. У культурным пласце знойдзена вялікая колькасць фрагментаў тэракотавага і паліванага кружальнага посуду, талерак з парцэляну, тэракотавай і паліванай (манахромнай і паліхромнай) кафлі (мал. 3), шкла, цэглы, жалезных і бронзавых вырабаў. Пры захаванні зоны земляных і будаўнічых работ у запраектаваных межах археалагічныя абследаваннні тут можна прыпыніць;

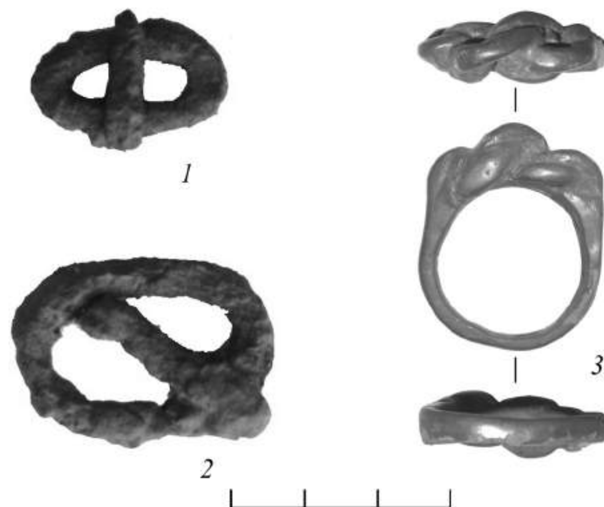
5) у сувязі з далейшымі землянымі работамі па будаўніцтве Беларускай АЭС неабходна ўлічваць, што пры выяўленні любых археалагічных аб'ектаў і рэчаў матэрыяльнай культуры земляныя работы неабходна прыпыніць і паведаміць у Інстытут гісторыі для арганізацыі мерапрыемстваў па ахове гісторыка-культурнай (археалагічнай) спадчыны Рэспублікі Беларусь.

Новыя аб'екты археалогіі былі выяўлены і падчас суцэльнага абследавання зоны будаўніцтва новай аўтамабільнай дарогі Паўднёва-ўсходні абход г. п. Астравец з выхадам на аўтамабільную дарогу М-7 Мінск–Ашмяны–мяжа Літоўскай Рэспублікі – ад в. Белькішкі Астравецкага раёна да в. Бярвенцы і в. Лейлубка Ашмянскага раёна (мал. 4). Так, месцазнаходжанні фрагментаў кругавога посуду, рэшткі селішчаў сярэдневякоўя і новага часу лакалізаваны каля в. Сасноўка (1 пункт), в. Дзягенева (5 пунктаў), Керманяны (2 пункты). Асабліва каштоўны артэфакт быў выяўлены на селішчы Дзягенева-4а – срэбная манета, чвэрць патагона (талера), манетны двары Торн (Турнэ), 30,6 мм, Альберт і Елізавета, 1599–1621 гг., Нідэрланды пад уладай Іспаніі (мал. 5). Месцазнаходжанне кругавой керамікі зафіксавана таксама праз 1 км на поўнач ад в. Паляны, сярэдневяковае селішча праз 0,5 км на паўднёвы ўсход ад в. Бярвенцы (на паўднёвым схіле пагорка, на беразе невялікага прытока р. Ашмянка). На апошнім сабра-

[1] У дадзеным зборніку прадстаўлены асобны артыкул З. А. Харытановіч аб даследаваннях на селішчы Трэцінішкі.

на значная колькасць фрагментаў ганчарнага посуду, жалезных і металічных вырабаў і іх фрагментаў, манета (баратынка, каронная, XVII ст.).

Аднак найбольш значнае адкрыццё 2010 г. – выяўленне і дакладная лакалізацыя археалагічнага комплексу каля в. Галіны, які складаецца з селішча, гарадзішча і курганнага магільніка. Селішча размешчана на паўднёвы захад ад в. Галіны на полі каля аднайменнага хутара. Яно займае схілы некалькіх пагоркаў і лажбіну паміж імі. Вясной 2010 г. на ўзараным полі былі зафіксаваны 6 плям цёмна-шэрага колеру памерамі да 40 м, знойдзены фрагменты ляпной і ганчарнай керамікі, жалезныя і бронзавыя вырабы другой паловы III – першай паловы IV ст. і ранняга сярэдневякоўя (мал. 6: *1, 2*), срэбны «псеўдавіты» пярсцёнак XII–XIII стст. (мал. 6: *3*) [3, 7, 11]. У тым жа годзе на помніках каля в. Галіны былі праведзены раскопкі і нагляд [10][1].

Мал. 6. Археалагічныя матэрыялы: *1, 2* – жалезныя спражкі; *3* – срэбны пярсцёнак. Зона будаўніцтва аўтамабільнай дарогі паўднёва-ўсходні абход г. Астравец з выхадам на аўтамабільную дарогу М-7 Мінск–Ашмяны–мяжа Літоўскай Рэспублікі (інфраструктура Беларускай АЭС). Селішча Галіны

[1] У дадзеным зборніку прадстаўлены асобны артыкул З. А. Харытановіч аб даследаваннях на археалагічным комплексе Галіны.

Літаратура

1. Зайкоўскі, Э. М. Справаздача пра выкананне навуковых археалагічных даследаванняў (папярэдняе абследаванне, разведак і шурфоўкі) у зоне аб'екта «Будаўніцтва аўтамабільнай дарогі ад Р-45 (Газа)–АЭС–Астравец» у Астравецкім раёне Гродзенскай вобласці ў 2009 г. / Э. М. Зайкоўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2719. – 75 с.

2. Зайкоўскі, Э. М. Справаздача № 2 аб правядзенні археалагічных абследаванняў пляцоўкі будаўніцтва Беларускай АЭС у рамках рэалізацыі дзяржаўнай інвестыцыйнай праграмы па аб'екце «Будаўніцтва АЭС (якая ўключае праектна-пошукавыя работы (вытворчая база АЭС г. п. Астравец Гродзенскай вобласці)» у 2009–2010 гг. / Э. М. Зайкоўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Мінск, 2011.

3. Медведев, А. М. Белорусское Понеманье в раннем железном веке (I тысячелетие до н. э. – V в. н. э. / А. М. Медведев. – Минск, 1996.

4. Лакіза, В. Л. Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння / В. Л. Лакіза. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – 343 с.

5. Лакіза, В. Л. Справаздача № 1 аб правядзенні археалагічных абследаванняў пляцоўкі будаўніцтва беларускай АЭС у рамках рэалізацыі дзяржаўнай інвестыцыйнай праграмы па аб'екту «Будаўніцтва АЭС (якая ўключае праектна-пошукавыя работы (г. п. Астравец Гродзенскай вобласці)» у 2010 г. / В. Л. Лакіза // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2750.– 151 с.

6. Лакіза, В. Л. Каменныя свідраваныя сякеры з фондаў Ашмянскага краязнаўчага музея / В. Л. Лакіза, С. Б. Ліневіч // Ашмяншчына: праблемы рэгіянальнай гісторыі Беларусі: зб. навук. арт. / рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – С. 23–37.

7. Лакіза, В. Л. Вынікі археалагічных даследаванняў у зонах новабудоўляў на тэрыторыі Ашмянскага раёна: новыя помнікі і матэрыялы / В. Л. Лакіза, З. А. Харытановіч, Макс. М. Чарняўскі // Ашмяншчына : праблемы рэгіянальнай гісторыі Беларусі : зб. навук. арт. / рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – С. 11–22.

8. Харытановіч, З. А. Справаздача аб выкананні навуковых археалагічных даследаванняў у зоне будаўніцтва аб'екта «Чыгуначная лінія да АЭС» у 2009 г. / З. А. Харытановіч // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2672. – 69 с.

9. Харытановіч, З. А. Справаздача № 3 аб правядзенні 2-га этапа археалагічных абследаванняў аб'екта «Жыллёвы фонд і жыллёвая інфраструктура, неабходная для будаўніцтва АЭС ў г. п. Астравец Гродзенскай вобласці» у рамках рэалізацыі дзяржаўнай інвестыцыйнай праграмы па аб'екту «Будаўніцтва жылых памяшканняў для работнікаў, службовыя абавязкі якіх звязаны непасрэдна з выкананнем комплекса работ па будаўніцтву АЭС (якая ўключае праектна-пошукавыя работы) (г. п. Астравец Гродзенскай вобласці)» у 2010 г. / З. А. Харытановіч // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2784.– 130 с.

10. Харытановіч, З. А. Справаздача аб правядзенні 2-га этапу археалагічных даследаванняў на аб'екце «Строительство автомобильной дороги Юго-восточный обход г. Островец с выходом на автомобильную дорогу М-7 Минск–Ошмяны–граница Литовской республики с устройством транспортной развязки в месте пересечения». Даследаванні археалагічнага комплекса Галіны ў 2010 г. / З. А. Харытановіч // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2802.– 96 с.

11. Чарняўскі, Макс. М. Справаздача аб даследаваннях у зоне будаўніцтва аб'екта «Строительство автомобильной дороги Юго-восточный обход г. Островец с выходом на автомобильную дорогу М-7 Минск – Ошмяны – граница Литовской Республики с устройством транспортной развязки в месте пересечения» у 2010 г. / Макс. М. Чарняўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2763. – 49 с.

І. У. Магалінскі, *Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік, аспірант (г. Полацк)*

Археалагічныя даследаванні ў Полацку ў 2010 годзе

У 2010 г. на падставе Дазволу № 2118 па форме № 2 і дазволу № 2175 па форме № 4, аўтарам былі праведзены археалагічныя даследаванні на трох аб’ектах у горадзе Полацку. Былі вывучаны культурныя напластаванні ў межах Вялікага і Запалоцкага пасадаў, а таксама на тэрыторыі старажытных паселішчаў за р. Палата.

Археалагічны нагляд на аб’екце «Рэканструкцыя будынку склада па вул. Ніжне-Пакроўскай, 35а у Полацку пад адміністратыўна-бытавы будынак» праводзіўся ў чэрвені 2010 г. Вуліца Ніжне-Пакроўская знаходзіцца ў межах гістарычнай часткі горада – Вялікага пасада, тэрыторыя якога дастаткова добра вывучана ў археалагічным плане. Недалёка ад месца земляных работ даследаванні праводзіліся ў другой палове 1980-х – пачатку 1990-х гадоў пад кіраўніцтвам Н. І. Здановіч і Г. М. Сагановіча. У 2008 г. археалагічны нагляд за будаўніцтвам офіснага будынку па вул. Ніжне-Пакроўскай каля дома № 26 праводзіў Д. У. Дук. Быў выяўлены культурны пласт з матэрыяламі XI–XX стст., сляды забудовы XVII–XVIII стст. [1–4].

Земляныя работы на аб’екце зводзіліся да распрацоўкі адной траншэі для пракладкі камунікацый (каналізацыя і водаправод) да складскіх памяшканняў па вул. Ніжне-Пакроўскай, 35а. Агульная даўжыня траншэі – 24 м, шырыня – 1,0–1,1, глыбіня – ў сярэднім 1,5–1,6 м.

Культурны пласт у межах траншэі моцна пашкоджаны будаўнічай дзейнасцю і дасягае магутнасці 1,8 м. Ён неаднародны, мае ў сваёй структуры дамешкі пяску, цэглы, сучаснага смецця і іншых уключэнняў. Зямля дробнакамкаватая, сухая, амаль не ўтрымлівае арганічных рэшткаў. Мацярык быў выяўлены на асобных участках. Ён уяўляе сабой светла-жоўты дробнакамкаваты вільготы пясок.

Падчас даследаванняў культурнага пласта ў межах траншэі была сабрана пэўная колькасць археалагічных знаходак.

Керамічны посуд прадстаўлены пераважна фрагментамі гаршкоў і талерак XVII–XIX стст. з рэшткамі зялёнай і карычневай палівы на ўнутраным ці вонкавым баку. Асабліва трэба адзначыць выяўленне ў керамічным матэрыяле з траншэі фрагментаў больш архаічных гаршкоў, форма якіх характэрна для XII–XIII стст. [5, мал. 19: *4*]. Яны прадстаўлены сценкамі і верхнімі часткамі начынняў S-падобнага профілю. Дадзеныя знаходкі з’яўляюцца ў асноўным пад’ёмным матэрыялам з адвалаў траншэі, што не дазваляе надзейна атаясамліваць іх з пэўным стратыграфічным пластом.

Значную частку керамічных артэфактаў, якія былі знойдзены ў межах траншэі, складае кафля (мал. 1). Яна прадстаўлена пераважна фрагментамі зялёнапаліванай і тэракотавай бязрамачнай сценавай кафлі з раслінным арнаментам у выглядзе «вазы з кветкамі». Сярэднія памеры – 20 × 18 см. Падобныя вырабы датаваны ў межах XVII ст. [6, с. 73; 7].

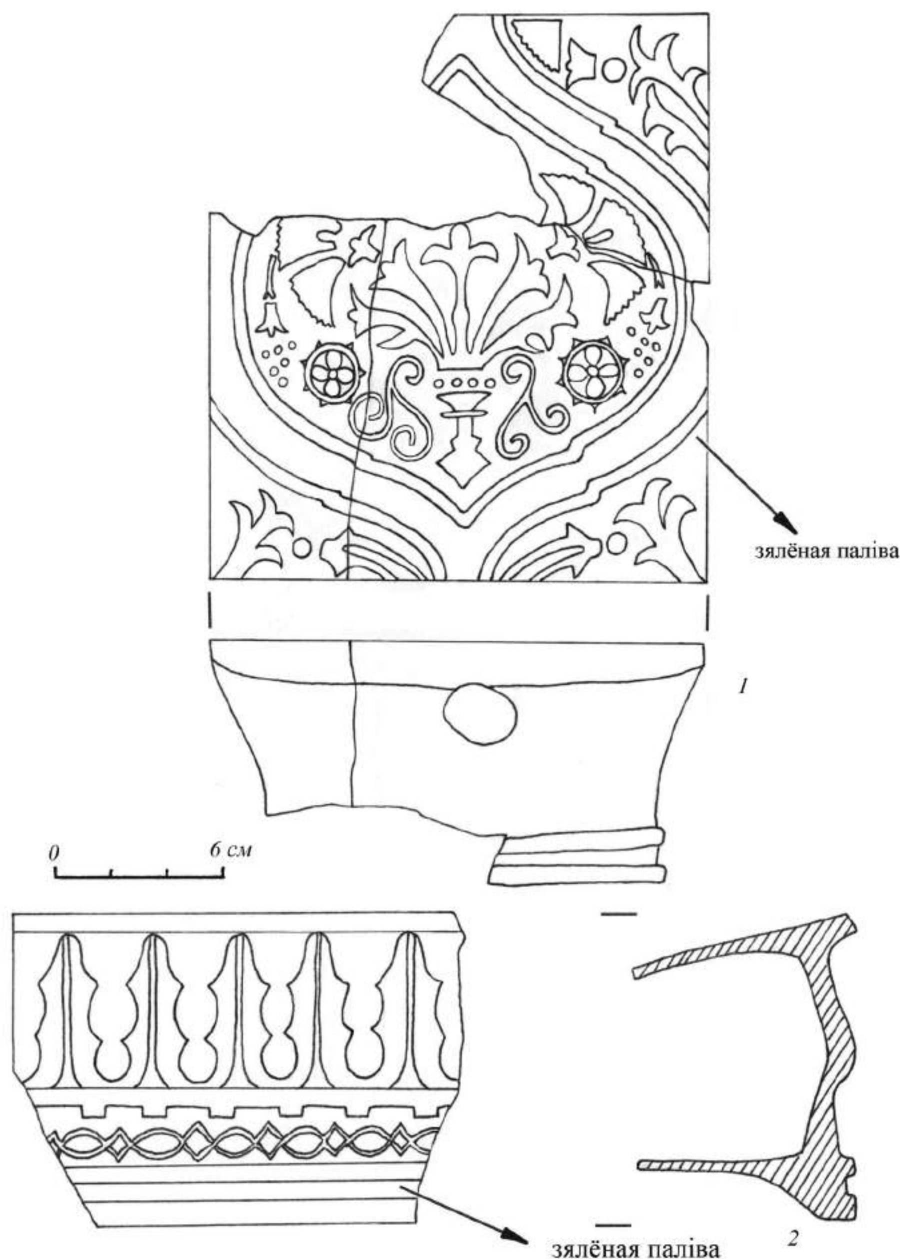
Гэтым жа часам варта датаваць таксама некалькі фрагментаў карнізнай і вуглавой кафлі. Карнізная кафля ўпрыгожана раслінна-геаметрычным арнаментам і пакрыта зялёнай палівай. Зялёнапаліваным з’яўляецца і фрагмент вуглавой кафлі з арнаментам у выглядзе «вазы з кветкамі».

Асноўная колькасць кафлі была выяўлена ў межах кв. 4–5. Гэты факт, а таксама аднастайнасць арнаментальных матываў і фізічных характарыстык (памераў) дазваляе меркаваць адносна прыналежнасці яе да аднаго пячнога набору.

Такім чынам, падчас археалагічнага нагляду аб’екце «Рэканструкцыя будынку склада па вул. Ніжне-Пакроўскай, 35а у Полацку пад адміністратыўна-бытавы будынак» былі выяўлены археалагічныя матэрыялы пераважна XVII–XIX стст. Шэраг асобных артэфактаў (венцы гаршкоў) сведчыць пра засяленне гэтай часткі Вялікага пасада ўжо ў XII–XIII стст. Між тым культурны пласт дадзенага перыяду не зафікасаваны, а артэфакты XII–XIII стст. былі сустрэты толькі ў якасці пад’ёмнага матэрыялу. Гэты факт можа быць патлумачаны ўваходжаннем адзначанай тэрыторыі ў XIX ст. у склад сядзібнага комплексу, у межах якога маглі праводзіць нівіліроўку ўчастка, а таксама ажыццяўлялі інтэнсіўную гаспадарчую дзейнасць.

Археалагічны нагляд на аб’екце «Траншэя пад газаправод па 5-аму завулку Ф. Міронавай у г. Полацку» праводзіўся ў кастрычніку 2010 г. Даследаванні ў гэтай частцы горада былі распачаты С. В. Тарасавым у 1986 г. Даследчыкам была праведзена шурфоўка на мысе правага берага р. Палата. Мацярык зафіксаваны на глыбіні 1,1 м. Са знаходак варта адзначыць фрагменты керамікі XII–XIII стст., а таксама кафлі XVII ст. [8, с. 11].

У 2005–2006 гг. археалагічны нагляд на гэтай тэрыторыі праводзіўся навуковым супрацоўнікам НПГКМЗ А. А. Салаўёвым. Так, у 2005 г. ажыццяўлялася пракладка газаправода па вул. Ф. Міронавай у раёне д. 26–34. Агульная працягласць траншэі склала 160 м пры сярэдняй магутнасці культурнага слою – 1,4 м. У мацерыковых ямах ці перадмацерыковым слоі выяўлены матэрыялы X–XIII стст. Сярод знаходак пераважаюць керамічныя вырабы. Выяўлена таксама некалькі фрагментаў ружовага шыфернага сланца са слядамі апрацоўкі. У 2006 г. праводзіўся нагляд за пракладкай траншэі пад водаправод (агульная працягласць 700 м) уздоўж усёй вул. Ф. Мірона-

Мал. 1. Кафля XVII ст. *(1, 2).* Вул. Ніжне-Пакроўская, 35а. Вялікі пасад. Полацк. 2010 г.

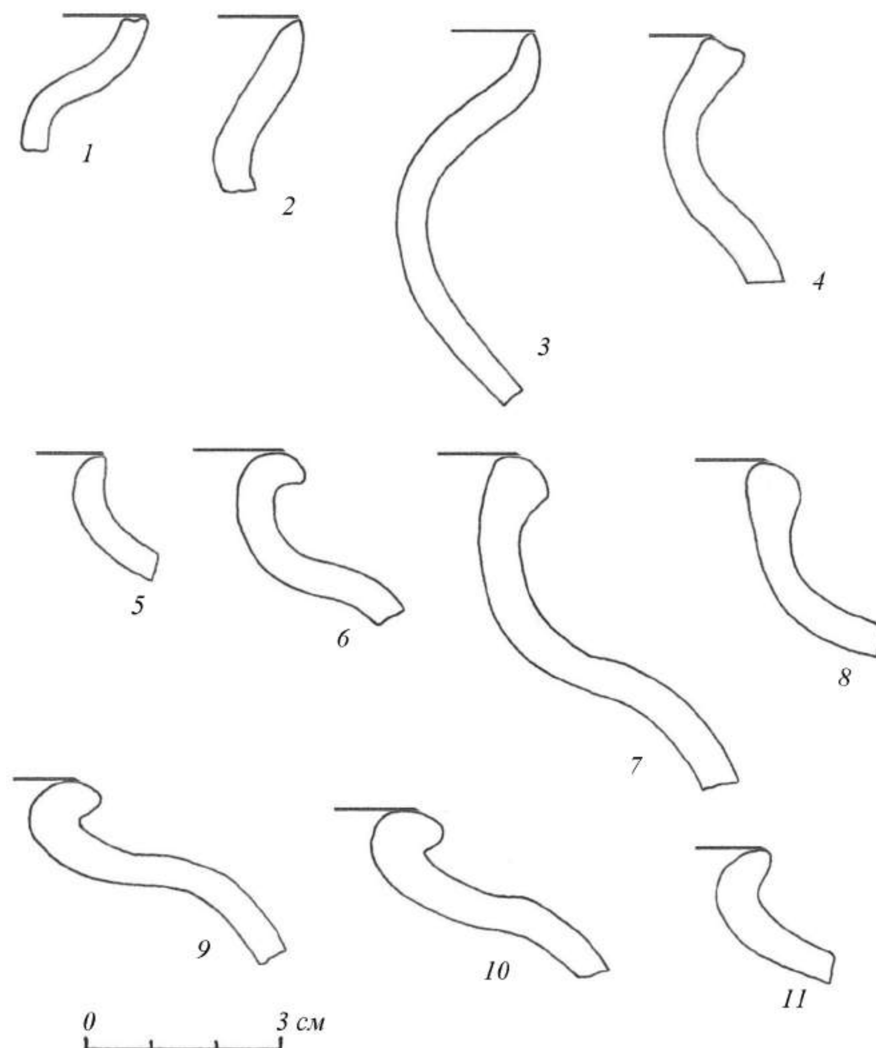
вай. У выніку была зафіксавана наяўнасць культурнага слою XI–XII стст. у межах мацерыковых ям. Акрамя таго, знойдзены і асобныя матэрыялы XVIII ст. (геральдычная кафля) [5, с. 23].

Земляныя работы на аб'екце зводзіліся да распрацоўкі адной траншэі для пракладкі газаправода, якая мае форму літары «Г», агульнай працягласцю 180 м, а таксама двух уводаў газаправода да прыватных дамоў № 8 і № 2 (даўжынёй 22,5 м і 20,9 м адпаведна) па 5-аму зав. Ф. Міронавай. Уводы непасрэдна далучаліся да магістральнай траншэі, максімальная глыбіня якой складала 1,6 м, а шырыня – 1,0–1,1 м.

Культурны пласт у межах траншэі дасягае магутнасці 1,3 м. Ён дастаткова аднародны і ўяўляе сабой цёмна-шэрую сухую дробнакамкаватую глебу. На большай частцы траншэі быў выяўлены мацярык – светла-жоўты дробнакамкаваты вільготны пясок.

Падчас даследаванняў культурнага пласта ў межах траншэі была сабрана пэўная колькасць археалагічных знаходак, большасць якіх датаваны ў межах XII–XVIII стст.

Керамічны посуд прадстаўлены пераважна фрагментамі тэракотавых і паліваных гаршкоў XII–XVIII стст. (мал. 2). Большая частка гаршкоў характэрна для XVI–XVIII стст. [6, мал. 31]. Сярод керамічнага посуду, фрагменты гаршкоў старажытнарускага часу былі выяўлены толькі ў межах мацерыковых ям.

Мал. 2. Венцы гаршкоў *(1–11)*. 5-ты завулак Ф. Міронавай. Полацк. 2010 г.

Венцы XII–XIII стст. прадстаўлены фрагментамі начынняў так званага полацкага тыпу са скошаным унутр краем, па якому праходзіць адмысловы жалабок, а таксама гаршкамі з адагнутым вонкі венцам, край якога загнуты ўнутр ці падняты. Падобныя начынні атрымалі найбольшае распаўсюджванне ў XII ст. [9, с. 83; 10, с. 85].

Сярод іншых керамічных вырабаў варта адзначыць знаходку фрагмента зялёнапаліванай сценавай кафлі XVII ст. Фрагментаванасць вырабу не дазваляе выказаць адназначнага меркавання адносна характару выявы, якая была размешчана на кафлі, а таксама аб агульных яе памерах.

Падчас археалагічнага нагляду былі выяўлены таксама два фрагменты драўляных вырабаў са слядамі апрацоўкі. Устанавіць функцыянальнае прызначэнне артэфактаў у сувязі з іх значнай фрагментаванасцю не ўяўляецца магчымым.

Вырабы з металаў прадстаўлены чатырохгранным каваным металічным цвіком, а таксама фрагментаваным медным ці бронзавым вырабам з фрагментам заклёпкі, які, верагодна, служыў рамонтнай накладкай на драўляны посуд (пра гэта сведчыць наяўнасць слядоў драўніны на адным баку прадмета).

Такім чынам, падчас археалагічнага нагляду на аб’екце «Траншэя пад газаправод па 5-аму завулку Ф. Міронавай у г. Полацку» былі выяўлены матэрыялы дастаткова шырокага храналагічнага дыяпазону. У выніку работ пацвердзіўся тэзіс папярэдніх даследчыкаў гэтай тэрыторыі аб фіксацыі культурнага слою старажытнарускага часу толькі ў межах мацерыковых ям.

Найбольш раннія матэрыялы дазваляюць выказаць меркаванне адносна засялення дадзенай тэрыторыі ўжо ў XII ст. Найбольш верагодна, што ў XII–XIII стст. гэтыя тэрыторыі адносіліся да сельскага паселішча-спадарожніка Полацка, а таксама выконвалі функцыю агародаў. З развіццём фальварковай гаспадаркі ў XVI–XVIII стст. жыццё на дадзенай частцы горада зноў аднавілася.

У ліпені 2010 г. археалагічныя даследаванні праводзіліся на тэрыторыі Запалоцкага пасада. У двары прыватнага дома № 12 па вул. Краснова са згоды гаспадара быў зроблены шурф 1 агульнай плошчай 8 м^2.

Першыя спецыяльныя археалагічныя даследаванні ў дадзенай частцы горада былі праведзены Г. В. Штыхавым у 1961 г. недалёка ад вусця р. Палата. Усяго было даследавана 36 м^2 культурнага пласта магутнасцю да 1,8 м. Навуковец адзначыў, што культурны слой быў моцна сапсаваны познімі пахаваннямі і ўтрымліваў сляды пажарышча XVI ст. Падчас работ былі выяўлены фрагменты кругавой керамікі X–XIII стст. У 1980 г. Г. В. Штыхаў працягнуў даследаванні Запалоцкага пасада. На адлегласці 0,5 км ад Сафійскага сабора ім быў закладзены раскоп агульнай плошчай 80 м^2. У ходзе прац былі выяўлены фрагменты кругавой керамікі X–XVI стст. [11].

Вывучэнне гэтай часткі Запалоцця было працягнута С. В. Тарасавым. У 1986 г. даследчык зрабіў раскоп II (170 м^2), які прывязаў да раскопу Г. В. Штыхава. Агульная магутнасць культурнага слою склала 0,8 м. Былі выяўлены матэрыялы XI–XVIII стст. (пераважна кераміка).

Акрамя таго, у гэтым жа годзе С. В. Тарасаў правадзіў абследаванне траншэі пад водаправод (даўжынёй каля 173 м), якая праходзіла па вул. Я. Коласа. Мацярык зафіксаваны на глыбіні каля 0,55–1,15 м, а месцамі адразу пад дзірванам. Сярод артэфактаў, выяўленых падчас нагляду, варта адзначыць фрагменты керамічных начыняў XII–XVIII стст. [12, с. 27–28].

У 2006 г. навуковым супрацоўнікам НПГКМЗ А. А. Салаўёвым ажыццяўляўся археалагічны нагляд за пракладкай водаправода недалёка ад месца шурфоўкі. Падчас даследаванняў былі выяўлены артэфакты XV–XVI стст. (кафля, кераміка і інш.) [13].

Культурны слой у межах шурфа 1 моцна пашкоджаны ў выніку актыўнай гаспадарчай дзейнасці на ўчастку, а таксама карэннямі дрэў. Гэты факт не дае магчымасці прасачыць асобныя стратыграфічныя гарызонты, а таксама надзейна прадатаваць асобныя пласты. Фрагменты непарушанага культурнага слою выяўлены толькі на ўзроўні некаторых мацерыковых ям.

Верхні слой у шурфе 1 прадстаўлены праплансткай цёмна-шэрага колеру, аднароднай па структуры, сухой, дробнакамкаватай, перамешанай з дробнымі карэннямі і керамічным друзам. Ён размешчаны непасрэдна пад дзёрнам і мае магутнасць ад 0,4 да 1,3 м. У ходзе даследавання дадзенага слою была выяўлена значная колькасць дробных фрагментаў керамікі, якая датавана дастаткова шырока – XII–XVIII стст.

Ніжні перадмацерыковы пласт прадстаўлены нераўнамерна. Ён уяўляе сабой светла-шэрую і светла-карычневую глебу, сухую, дробнакамкаватую, з дробнымі ўключэннямі мацерыковага пяску і карэння дрэў. Напластаванні моцна пашкоджаны і выяўляюцца не па ўсёй плошчы шурфа. Магутнасць пласта складае ад 0,15 м да 0,73 м. Падчас яго даследавання была выяўлена значная колькасць дробных керамічных фрагментаў, якія датаваны XII–XVIII стст., між тым кераміка XII–XIII стст. колькасна пераважае.

У межах шурфа была выяўлена пэўная колькасць фрагментаў чалавечых касцякоў. Між тым адсутнасць рэштак трун, а таксама стратыграфічна зафіксаваных слядоў пахавальных ям, разам са значнай фрагментаванасцю шкілетаў не дазваляе разглядаць участак, дзе быў закладзены шурф, у якасці першапачатковага месца іх пахавання. Найбольш верагодна, што косткі былі перанесены сюды ў больш позні час. Паводле спадарожных матэрыялаў, пахаванні можна датаваць XVII ст.

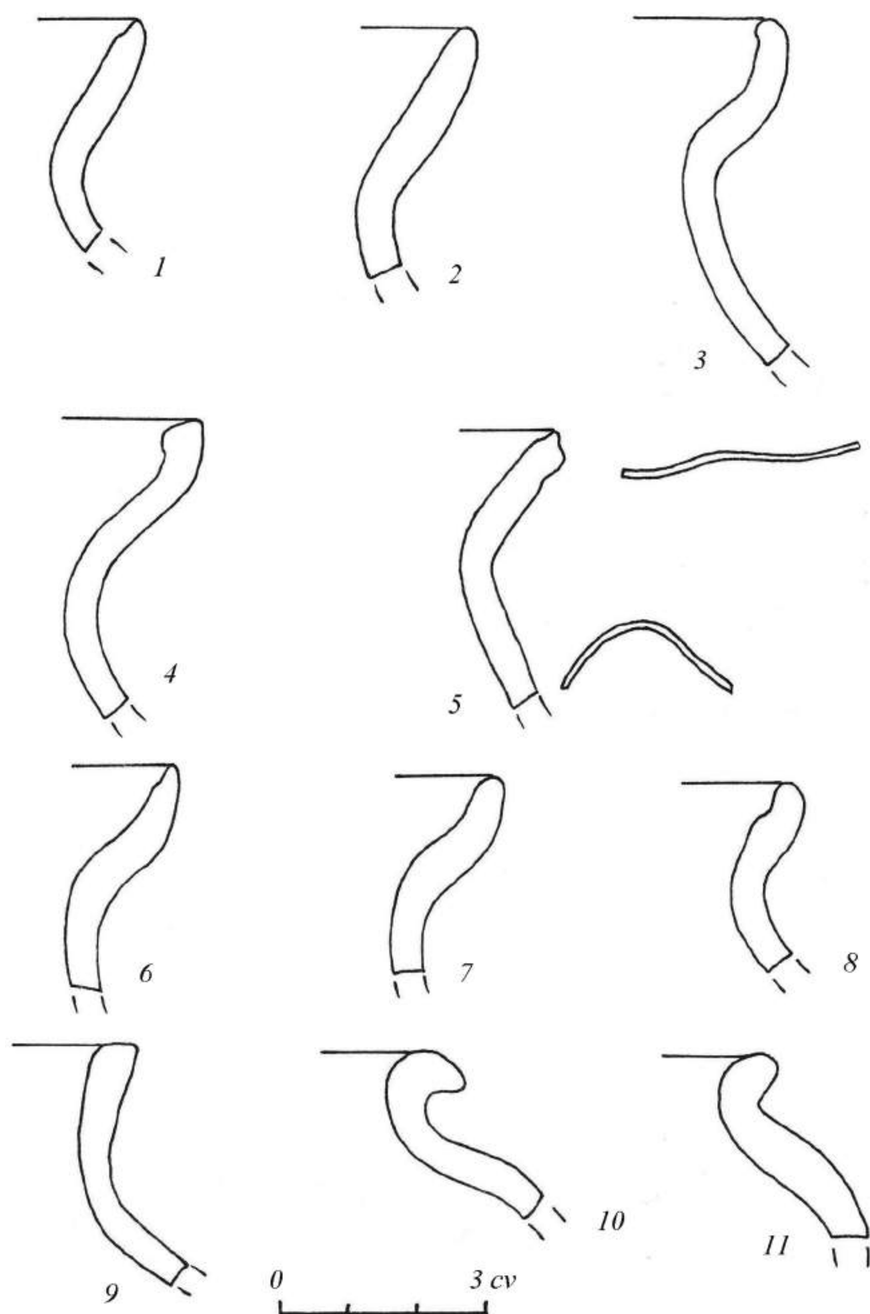
Дадзенае датаванне пацверджана і вынікамі антрапалагічнай экспертызы касцякоў, якая была праведзена В. А. Емяльянчык. Паводле заключэння даследчыцы, падабенства адзінага добра захаванага мужчынскага чэрапа да серыі чарапоў вясковага насельніцтва Беларусі XVIII–XIX стст., а таксама да серыі чарапоў XVII–XVIII стст. з могілак на полацкім гарадзішчы ўказвае на генетычныя сувязі з карэнным насельніцтвам Беларусі.

У шурфе 1 былі выяўлены тры мацерыковыя ямы, якія ўтрымлівалі розначасавыя матэрыялы. Мацярык уяўляе сабой светла-жоўты, дробнакамкаваты, сухі пясок. Падчас яго зачысткі было знойдзена некалькі фрагментаў керамікі XII–XIII стст. Назіраецца выразнае паніжэнне мацерыка ў напрамку поўнач–поўдзень (да 0,4 м).

Калекцыйны вопіс археалагічных знаходак з шурфа 1 прадстаўлены 12 пазіцыямі індывідуальных і 251 пазіцыяй масавых знаходак.

Найбольш распаўсюджанымі масавымі знаходкамі з'яўляюцца фрагменты керамікі. Пераважная большасць з іх захавалася ў вельмі фрагментаваным выглядзе, што абумоўлена актыўным выкарыстаннем участка, на якім быў зроблены шурф, для гаспадарчых патрэб. Асноўная колькасць керамічнага матэрыялу прадстаўлена фрагментамі тэракотавых гаршкоў. Найбольш раннія з іх датаваны XII–XIII стст., пэўная частка адносіцца да IV групы полацкага посуду, якая была вылучана Г. В. Штыхавым [9, с. 83]. Кераміка XIV–XVI стст. прадстаўлена невялікай групай венцаў. Шырока прадстаўлены керамічныя начынні XVII–XVIII стст., характэрныя для тэрыторыі Полацка [6, мал. 31] (мал. 3).

Акрамя бытавога посуду ў калекцыі археалагічных матэрыяў з шурфа 1 паходзіць фрагмент цацкі-свістулькі з ангобным роспісам, якая была знойдзена падчас зняцця дзёрну (датаваны XVII–XVIII стст.). Пэўную цікавасць уяўляе таксама фрагмент танка-

Мал. 3. Керамічныя вырабы XII–XVI стст. (*1–11*). Шурф 1. Запалоцкі пасад. Полацк. 2010 г.

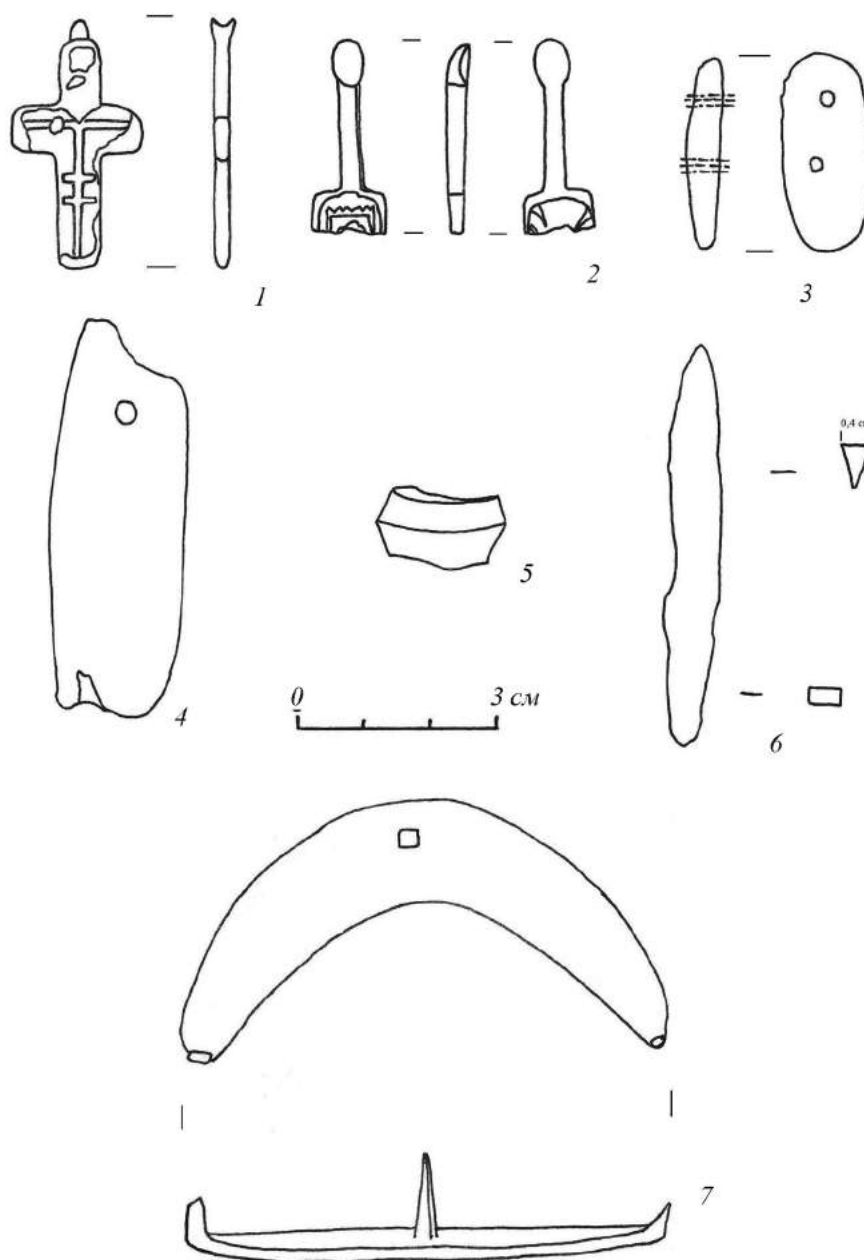
сценнага керамічнага начыння, зробленага з вогнеўстойлівай гліны. Выраб мае конусападобную форму і акруглае дно. Найбольш верагодна, што гэта частка тыгля для плаўкі каляровых металаў. Прадмет паходзіць з запаўнення мацерыковай ямы 3, якая паводле спадарожных матэрыялаў можа быць датавана XII–XIII стст.

Вырабы з жалеза прадстаўлены моцна каразіраванымі каванымі цвікамі, дужкай замка XIX–XX стст., абутковымі падкоўкамі XVII–XVIII стст., а таксама мініяцюрным нажом з шырокай спінкай, характэрнай для XI–XII стст. [14, с. 271, 275; 15, с. 48] (мал. 4: *6, 7*).

Артэфакты з каляровых металаў прадстаўлены масіўным свінцовым гузікам з дзвюма адтулінамі, фрагментам капавушкі XVI–XVII стст., а таксама алавяным крыжом-цельнікам з абламаным вушкам і слядамі зялёнай эмалі на паверхні (XVI–XVII стст.) [16] (мал. 4: *1–3*).

Вырабы з каменю прадстаўлены асялком з адтулінай для падвешвання і фрагментам шыфернага праселка. Прадметы датаваны XI–XIII стст. [9, с. 97] (мал. 4: *4, 5*).

Археалагічныя матэрыялы, якія былі атрыманы падчас даследавання культурнага слою ў межах

Мал. 4. Вырабы з каляровых металаў *(1–3)*, каменю *(4, 5)* и жалеза *(6, 7)*. Шурф 1. Запалоцкі пасад. Полацк. 2010 г.

шурфа 1, дазваляюць з ўпэўненасцю сцвяржаць, што засяленне дадзенай часткі пасада адбылося ў XI–XII стст. На гэта ўказваюць знаходкі характэрнай керамікі гэтага часу, а таксама асобных артэфактаў (нож з шырокай спінкай).

Найбольш верагодна, што адсутнасць у калекцыі керамічных вырабаў з шурфа 1 ляпной і ранкругавой керамікі, як і яе адсутнасць сярод матэрыялаў раскопак 1961, 1980 і 1986 г., указвае на той факт, што першапачаткова засяленне тэрыторыі Запалоцкага пасада адбывалася дастаткова вузкай паласой уздоўж берага р. Заходняя Дзвіна. Менавіта падчас даследаванняў гэтай часткі тэрыторыі пасада (раскопкі Д. У. Дука, 2010 г.) былі выяўлены фрагменты ляпнога і раннекругавога посуду, характэрнага для X–XI стст.

Фрагменты чалавечых касцякоў, якія былі знойдзены ў шурфе 1, паводле спадарожных матэрыялаў датаваны XVII ст. Усе косткі размешчаны не ў анатамічным парадку і уяўляюць сабой перааадкладзеныя пахаванні. Падобная карціна назіралася і ў раскопе 1961 г. Г. В. Штыхава, які быў зроблены недалёка ад шурфа 1.

Такім чынам, археалагічныя даследаванні, якія былі праведзены на тэрыторыі Полацка ў 2010 г., дазволілі ўдакладніць звесткі адносна характару і ступені захаванасці культурнага слою ў розных гістарычных частках старажытнага горада.

Літаратура

1. Сагановіч, Г. М. Справаздача аб правядзенні археалагічных даследаванняў у г. Полацку ў жніўні 1986 г. / Г. М. Сагановіч // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 975.

2. Дук, Д. У. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на аб'екце «Узвядзенне офіснага будынка па вул. Ніжнепакроўскай (Леніна), 26» у 2008 г. / Д. У. Дук // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 2602.

3. Здановіч, Н. І. Справаздача пра археалагічныя даследаванні па вул. Леніна, 35 у г. Полацку ўлетку 1992 г. / Н. І. Здановіч // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 1450. – Кн. 1.

4. Здановіч, Н. І. Справаздача пра архітэктурнаархелагічныя раскопкі летам 1991 г. / Н. І. Здановіч // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Спр. № 1373.

5. Дук, Д. У. Полацк і палачане (IX–XVIII стст.) / Д. У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 180 с.

6. Дук, Д. У. Полацк XVI–XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д. У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2007. – 268 с.

7. Заяц, Ю. А. Кафля і кафляныя печы / Ю. А. Заяц // Археалогія Беларусі: у 4 т. / пад рэд. В. М. Ляўко і інш. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – Т. 4: Помнікі XIV–XVIII стст. – С. 319–348.

8. Тарасов, С. В. Отчет о раскопках в Полоцке в 1986 г. / С. В. Тарасов // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Д. № 953

9. Штыхов, Г. В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г. В. Штыхов – Минск : Наука и техника, 1975.

10. Бубенько, Т. С. Средневековый Витебск: Посад–Нижний замок (X –первая половина XIV в.) / Т. С. Бубенько. – Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2004. – 276 с.

11. Штыхаў, Г. В. Дасягненні і перспектывы археалагічнага вывучэння Полацка / Г. В. Штыхаў // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. – Полацк : НПГКМЗ, 2009. – С. 355–356.

12. Тарасаў, С. В. Полацк IX–XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія / С. В. Тарасаў. – Мінск : Беларус. навука, 1998. – 182 с.

13. Дук, Д. У. Новыя знаходкі рэнесанснай кафлі ў Полацку (да пытання аб сацыятапаграфічнай структуры Запалоцкага пасада ў першай палове XVI ст.) / Д. У. Дук, А. А. Салаўёў // Памятники эпохи железа и средневековья Беларуси (к 60-летию О. Н. Левко) / Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Минск : ГНУ «Институт истории НАН Беларуси», 2007. – № 14. – С. 215–221.

14. Сагановіч, Г. М. Прылады працы і побытавыя рэчы. Асартымент, тыпалогія, храналогія / Г. М. Сагановіч // Археалогія Беларусі: у 4 т. / пад рэд. В. М. Ляўко [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – Т. 4: Помнікі XIV–XVIII стст. – С. 260–277.

15. Колчин, Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б. А. Колчин // Материалы и исследования по археологии СССР.– М. : Наука, 1959. – № 65. – С. 5–120.

16. Салангина, С. В. Копоушки как исторический источник (по материалам археологических памятников восточной Европы): автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.06 / С. В. Салангина. – Ижевск, 2004. – 19 с.

О. А. Макушников, *доцент Гомельского государственного университет им. Франциска Скорины, доктор исторических наук (г. Гомель);*

В. И. Сычев, *Гомельский государственный университет им. Франциска Скорины, старший преподаватель (г. Гомель)*

Основные итоги изучения средневековых археологических памятников Гомельского Поднепровья в 2009 году

В 2009 г. археологический отряд УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины» при участии ГОООО «Белорусское добровольное общество охраны памятников истории и культуры» и поддержке студенческого научного общества ТАмГА (ГГУ им. Ф. Скорины) выполнил археологические раскопки на южном посаде средневекового Гомеля и на курганном могильнике у д. Мохов Лоевского района. Археологические исследования в Гомеле проводились на основании Открытого листа № 2047 по форме № 1, в Мохове и на территории Гомельской области – Открытого листа № 2055 по форме № 1, выданных О. А. Макушникову Институтом истории НАН Беларуси. Исследования не финансировались. В работах экспедиций были заняты гомельские студенты-историки и волонтеры.

Исследования в Гомеле продолжают работы, начатые в 1986 г. во всех частях средневекового города экспедициями под руководством О. А. Макушникова. Вскрыто более 5500 м^2 площади на детинце (замке), окольном городе (месте), посадах (предместьях). Получен научно значимый материал для характеристики культуры средневекового города на юго-востоке Беларуси. Охранные раскопки 2009 г. велись в пятне планируемого строительства фонтана в парке культуры и отдыха им. А. В. Луначарского. Участок изысканий находится на мысу коренной правобережной террасы Сожа, образованным левым бортом безымянного оврага и правым – оврага Гомеюк. Высотные отметки дневной поверхности в пятне исследований составляют около 17–18 м над уровнем воды в реке.

Раскоп I квадратной формы разбит в 35 м к югу от пешеходного моста, переброшенного через Гомеюк. Его площадь – 195,5 м^2. Мощность культурных напластований (без учета глубины закладки материковых ям) составила 0,5–0,7 м. Современная дневная поверхность представлена дерново-почвенным слоем, который по центру раскопа отсутствует. Верхний стратиграфический горизонт 1 (далее СГ) – современный парковый слой мощностью 0,2–0,4 м. Он представляет собой аморфную темно-серую супесь. Ниже, над материком, залегает темно-серая супесь с редким включением обожженной, необожженной глины, угля (СГ-2) мощностью 0,2–0,4 м. Горизонт сформировался в XII–XIII вв.

СГ-1 содержит современные предметы, мелкие фрагменты круговой керамики XI–XIII вв. и пр. СГ-2 дает большое количество обломков круговой керамики конца X – XIII в. Встречены отдельные фрагменты раннекруговой керамики IX–X вв., грубой лепной посуды второй половины I тысячелетия н. э., в том числе обломки ребристых, слабо- и выраженно профилированных горшков, сковород с высоким бортиком. В верхней части СГ-2 найдено несколько обломков сосудов XV–XVII вв. По всему раскопу встречаются небольшие конкреции железного шлака и куски глиняной обмазки (печины). Отмечено более десятка криц лепешковидной формы диаметром около 10–12 см. Найдены оселки из темно-серого сланца и песчаника, небольшие осколки фиолетового сланца, которые, вероятно, относятся к раскрошенным жерновым камням. Вне углубленных в материк объектов выявлены следующие предметы. Это 26 обломков стеклянных браслетов, фрагмент плоско-выпуклого желтого стеклянного перстня, обломок венчика стеклянного сосуда. Из прочих изделий следует отметить янтарные обломки глазчатой бусины (рис. 1: *5*) и неопределенного украшения. Коллекция предметов из черного металла достаточно представительная. В ней имеются: звено конских двухсоставных удил, части навесных замков (рис. 1: *7, 11*), скоба, дверной пробой, пряжка плохой сохранности, два пробойника (рис. 1: *1*), серия ножей с клинковым насадом и др. К числу предметов вооружения относится обломанный со стороны черешкового насада плоский ромбовидный наконечник стрелы (рис. 1: *4*). В коллекции представлено 5 обломков красноглиняных амфор. Интересна бронзовая подковообразная фибула (рис. 1: *8*). Она снабжена гранеными головками и двумя такими же утолщениями на дужке. Головки и утолщения помечены четырехконечными крестами. В коллекции имеется небольшой обломок желтой плинфы.

Почти все археологические объекты раскопа относятся к средневековью. В толще древнерусского культурного слоя расчищены остатки погребения по обряду трупоположения. Признаки могильной ямы и гроба отсутствуют. Остатки захоронения представлены костями тазового отдела и крупными трубчатыми. Костяк нарушен, его ориентировка не определена. Инвентарь отсутствует. Следует отметить, что в археологических траншеях, разработанных экспедицией в 2008 г. в нескольких метрах к западу и северу от раскопа 2009 г., выявлены остат-

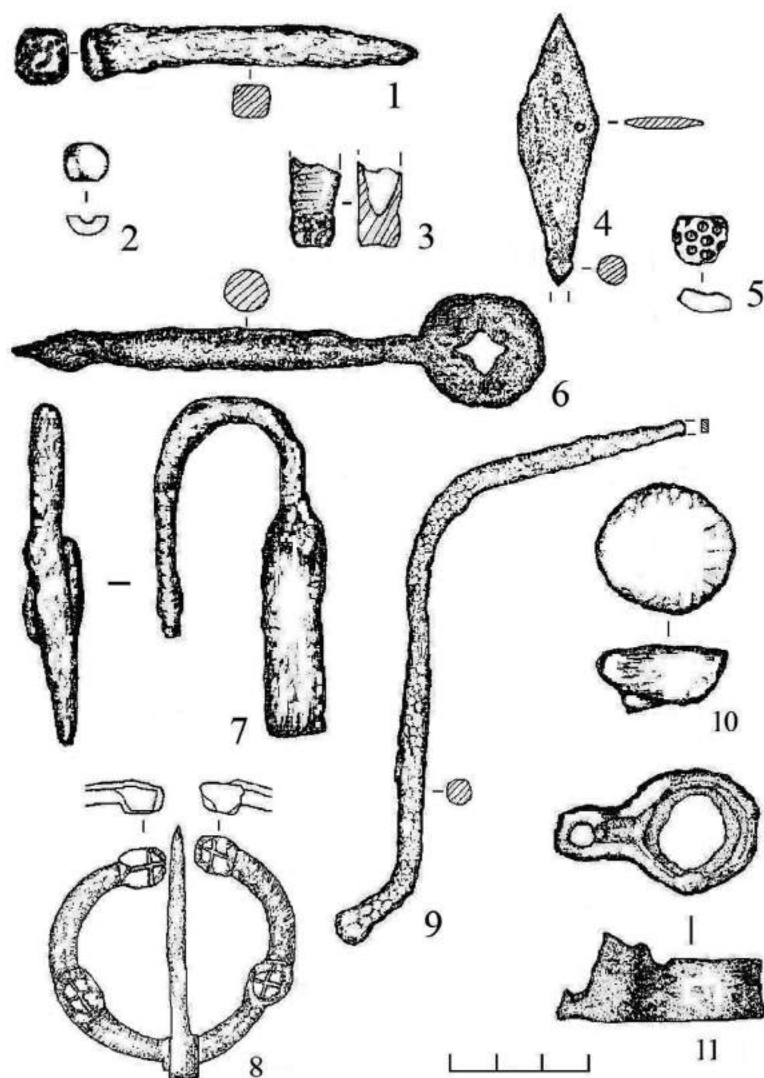

Рис. 1. Археологические находки: *1* – пробойник; *2, 5* – обломки бусин; *3* – донце сосуда; *4* – наконечник стрелы; *6, 9* – ключи; *7* – дужка с пружиной навесного замка; *8* – фибула; *10* – весовая гирька; *11* – обломок цилиндра навесного замка; *1, 4, 6, 7, 9, 11* – черный металл; *3* – стекло; *2, 5* – янтарь; *8* – цветной металл; *10* – свинец. Посад. Гомель

ки нескольких безинвентарных трупоположений, впущенных в древнерусский слой. Предположение о существовании здесь старого кладбища получает новые подтверждения. Стратиграфические наблюдения с использованием картографического материала показывают, что дату могильника следует искать в рамках XIV–XVII вв.

В пределах раскопа расчищены остатки нескольких углубленных в материк объектов. *Объект 1* в плане представляет подпрямоугольное сооружение с двумя уровнями залегания материковых полов. Размеры основной камеры по верхней зачистке составляют 6,0 × 3,2 м. Плоский материковый пол врезан в материковую поверхность на 0,4–0,6 м. Нижняя выемка повторяет ориентировку верхней. Ее размер по верхней зачистке составил 4,0 × 2,8 м, по нижней – 3,8 × 2,5 м. Вдоль материковых стенок нижней выемки прослежены следы древесного тлена, которые могут быть связаны с остатками деревянной конструкции. В восточной–северо-восточной части нижнего объема углубленного сооружения расчищено компактное скопление сильно обожженной глины размером 2,4 × 1,6 м, которое не достигает материкового основания сооружения. Его можно рассматривать как остатки глинобитной печи, рухнувшей в нижний объем постройки сверху. В заполнении собрано много фрагментов круговой керамики конца X – XII в. Встречены два осколка фиолетового сланца, которые, скорее всего, связаны с раскрошенными остатками шиферных жерновов. Выявлено несколько крупных кусков обожженной глины (печины) и до двух десятков кусков железного шлака. Имеется несколько лепешковидных криц диаметром 10–12 см и крупная конкреция размера-

ми 15 × 11 × 4 см. Выявлен обломок донной части сосуда с прикипевшей к внутренней стороне железистой губчатой массой. Обнаружен обломок оселка из темно-серого сланца с круглым отверстием под шнур, найдены железные изделия: ключ от нутряного замка (рис. 1: *9*), два ножа, стержень, пробой, скоба.

Объект 2 в плане имеет круглую форму диаметром около 2 м и плоское дно. Разрез корытообразный, сооружение заглублено в материк на 0,2–0,3 м. В заполнении собрано несколько фрагментов круговой керамики конца X – XII в. Среди индивидуальных находок обнаружены клинок железного ножа, стенка красноглиняной амфоры с рифлением, железная скоба. Обнаружена свинцовая гирька, обтянутая черным металлом. Ее диаметр составляет 3,0 см, высота – 1,3 см (рис. 1: *10*).

Объект 3 раскрыт частично (уходит под борт раскопа). Вскрытый фрагмент имеет размер 3,0 × 2,0 м. Профиль корытообразный, дно плоское. Оно врезано в материк на 0,3–0,4 м. В заполнении собрано несколько фрагментов круговой керамики конца X – XII в., найдены обломок янтарной желтой бусины (рис. 1: *2*) и железный ключ типа А по новгородской классификации (рис. 1: *6*).

Объект 4 изучен фрагментарно (уходит в борт раскопа). Расчищенная часть в плане подпрямоугольная, врезанная в материк на 0,4–0,5 м. Профиль корытообразный, дно плоское. В заполнении собрано небольшое количество фрагментов круговой керамики XII–XIII вв. Есть несколько крупных кусков железного шлака и печины. Выявлены три обломка стеклянных браслетов, фрагмент шиферного пряслица розового цвета, осколок фиолетового сланца, стенка красноглиняной амфоры с рифлением.

Объект 5 представляет собой округлое в плане (диаметром около 2,0 м) сооружение, впущенное в материк на 1,8–2,0 м. Стенки сооружения почти отвесные. В заполнении есть несколько крупных кусков железного шлака и крупных кусков печины. Обломков керамики немного. Она относится к XI–XIII вв. Найдены железные предметы: обломок ножа, пружина навесного замка, ключ типа А, гвоздь, обломок шиферного пряслица, фрагмент стеклянного браслета. Необычным выглядит идеально круглая форма ямы и ее значительная углубленность в материк. Удивляет отсутствие сколько-нибудь выразительного мусорного заполнения, которое неизбежно должно было образоваться после прекращения функционирования данного объекта. Напрашивается предположение, что его засыпали. Не было ли данное сооружение местом одиночного заключения, названного в письменных источниках «порубом»?

Объект 6 раскрыт почти полностью. В плане он имеет подпрямоугольную форму. По верхней зачистке имеет размеры 1,8 × 1,3 м, по нижней – 1,60 × 1,00–1,05 м. Материковое дно плоское. Оно заглублено в материк на 40–50 см. Нижнее заполнение – темно-серая супесь с включением угля и обожженных камней. Оно имеет мощность 0,2–0,3 см. В этом слое найдены только стенки грубых лепных горшков с обильной примесью дресвы в тесте. Одна стенка украшена грубым многорядным волнистым орнаментом, еще одна имеет ребристый изгиб. В придонной части объекта выявлен развал лепного горшка с волнистым и линейным орнаментом по верху тулова. Он был слегка подправлен на круге (рис. 2). Верхнее (вторичное) заполнение – темно-серая супесь с редким включением обожженной, необожженной глины, угля. Здесь собраны обломки сосудов конца X – XII в., найден фрагмент стеклянного браслета.

Объект 7 расчищен частично (уходит под борт раскопа). Выявлена только угловая его часть, которая позволяет предполагать, что сооружение имело четырехугольный контур. Размеры фрагмента сооружения по верхней зачистке составляют около 2,0 × 1,8 м. Его стенки почти отвесные. Плоское дно впущено в материк на 1,0–1,3 м. В заполнении собраны невыразительные фрагменты круговой керамики, обломок донной части сосуда из светло-желтого прозрачного стекла.

Объект 8 представляет собой ров, вытянутый с юга–юго-запада на север–северо-восток. Он прослежен в длину на 10,4 м. Он частично «сливается» с пятнами объектов 1 и 7. По верхней материковой

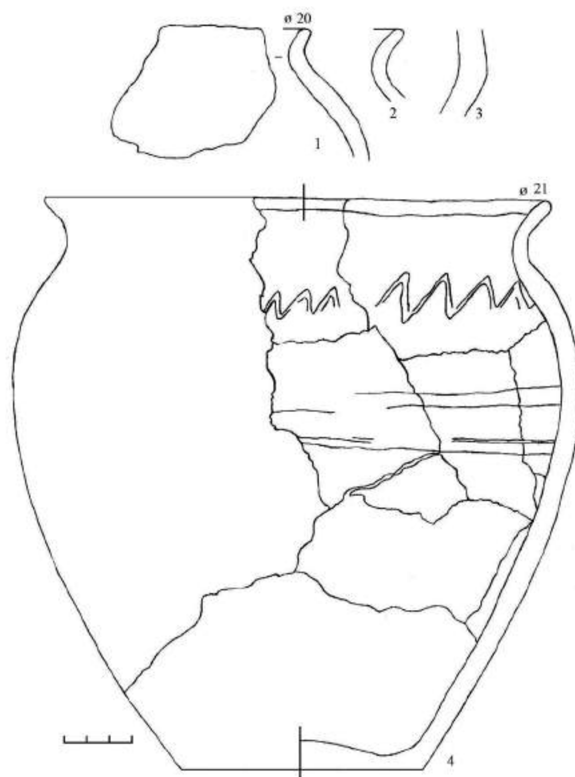

Рис. 2. Лепная керамика *(1–4)*. Посад. Гомель

зачистке ров имеет ширину 0,8–1,0 м. Он врезан в материк на 0,6–0,7 м. В разрезе его профиль корытообразный, дно плоское. Ширина рва по основанию составляет 0,6–0,8 м. В одних стратиграфических и, видимо, конструктивных условиях с ровиком сочетаются две круглые в плане ямы. Последние могут интерпретироваться как основания массивных столбов. Обе ямы значительно заглублены в материк и имеют плоские основания. Ров и связанные с ним ямы заполнены однородной темно-серой супесью с редким включением обожженной глины и угля. В этом слое встречены только единичные, неопределимые фрагменты круговой керамики. Объект 8 является фрагментом какого-то крупного деревянного сооружения. Учитывая его значительную углубленность в материк, метрические параметры, ориентировку плана, наличие кладбища, можно высказать предположение о том, что раскопом вскрыт участок средневековой деревянной церкви.

Археологический материал показывает, что заселение исследуемого участка южного посада началось в третьей четверти I тысячелетия н. э. Ранняя застройка тяготела к приовражным участкам. Интенсивное освоение территории начинается в конце X – XI в. и продолжается до середины XIII в. Позднее наблюдается запустение данного участка поселения. Это могло быть связано с последствиями монгольского нашествия. Признаки возрождения посадской территории относятся к XV–XVI вв., но крупного поселения в это время здесь явно не было, характер застройки или хозяйственной деятельности для данного периода не определен.

Объектом полевых работ в Мохове выступил комплекс памятников эпохи средневековья, расположенный на юго-восточной окраине деревни, в правобережье р. Днепр. Он состоит из крупного курганного могильника (насчитывал свыше 600 насыпей) и обширного поселения, которые датированы X–XII вв. и исследуются экспедицией под руководством О. А. Макушникова с 2003 г. В 2009 г. в восточной части могильника раскопаны курганы № 47, 75, 89. Площадь археологического раскрытия составила 147,5 м^2. В июне–июле 2009 г. курганы 48, 50, 125, 126, 129, расположенные в восточной части памятника, были пробиты неизвестными лицами четырехугольными шурфами размером от 0,4 × 0,4 м до 0,6 × 0,7 м. Все ямы доведены грабителями до уровня подошв курганов.

Исследованные курганы насыпаны из желтого песка с редким включением золы, угольков, переотложенных материалов поселения эпохи бронзы (керамики, обработанного кремня). Курган 47 локализуется на отметке 15–16 м от уровня Моховского озера. Он имеет диаметр 6 м и высоту около 0,6–0,7 м, оплыл по склону. Сразу под дерном – до четырех десятков валунов, имеющих поперечники в основном около 10–20 см. Они равномерно рассыпаны по всей поверхности кургана. Здесь же встречен обломок кирпича из красноватой глины толщиной 2 см. Вероятно, это – обломок плинфы. В самой насыпи валуны единичны, что указывает не на случайный, а на ритуальный характер «обсыпания» камнями дневной поверхности кургана. В насыпи встречены стенки лепного и кругового сосудов. В северо-восточном секторе кургана в основании насыпи на материке найдена подковообразная бронзовая фибула со спирально закрученными концами и плоско-выпуклым сечением дужки. Бронзовая иголка сломана в основании (рис. 3: *1*). Характер излома указывает на преднамеренную порчу предмета. Над материком залегает зольно-угольный слой мощностью до 0,2 м. В плане он образует овал, вытянутый с северо-востока на юго-запад на 6,0 м при ширине до 5,2 м. В слое расчищены два сгоревших бревна, ориентированных параллельно друг другу на расстоянии 2,2 м. Они вытянуты по длинной оси основного зольно-угольного пятна. Длина остатков первого бревна – 2,40 м, толщина – 0,15–0,20 м, второго – 2,2 и 0,10–0,15 м соответственно. Таким образом, подошвенный зольно-угольный слой выявляет не только факт ритуального выжигания основания кургана, но и использование в этом процессе сложенной в определенном порядке деревянной конструкции типа наката или помоста. Интересно заметить, что ориентировка пятна подошвенного горизонта и сгоревшей конструкции не соответствует ориентировке трупоположения, выявленного в кургане. В то же время все остатки, включая погребение, относятся к единому комплексу. В юго-западном секторе на зольно-угольном слое открыт развал донной части кругового горшка. Сосуд был установлен дном вверх и впоследствии раздавлен грунтом. Мужское погребение по обряду трупоположения залегает по центру кургана на зольно-угольном слое. Скелет ориентирован на запад. Умерший был положен на спину, руки покойного вытянуты вдоль тела. У тазовых костей найдены железные калачевидное кресало и два ножа (рис. 3: *4–6*). Выявлены также два бронзовых кругло-проволочных поясных кольца (рис. 3: *2, 3*). У левой части тазового отдела открыта бронзовая лировидная пряжка (рис. 3: *7*). Вокруг насыпи прослежен разомкнутый околокурганный ровик. Курган может быть отнесен к концу X – первой половине XI в.

Курган 75 расположен на высоте 15 м от уровня Моховского озера. Форма кургана блинообразная. Высота насыпи – 0,4 м, диаметр – около 5,5 м. Насыпь перекрыта плотным дерново-почвенным горизонтом. В ее основании залегает материк без признаков подошвенного зольно-угольного горизонта. При зачистке материка выявлены следы сгоревшей квадратной (4,6 × 4,6 м), по-видимому бревенчатой (в один венец), конструкции, которая является кон-

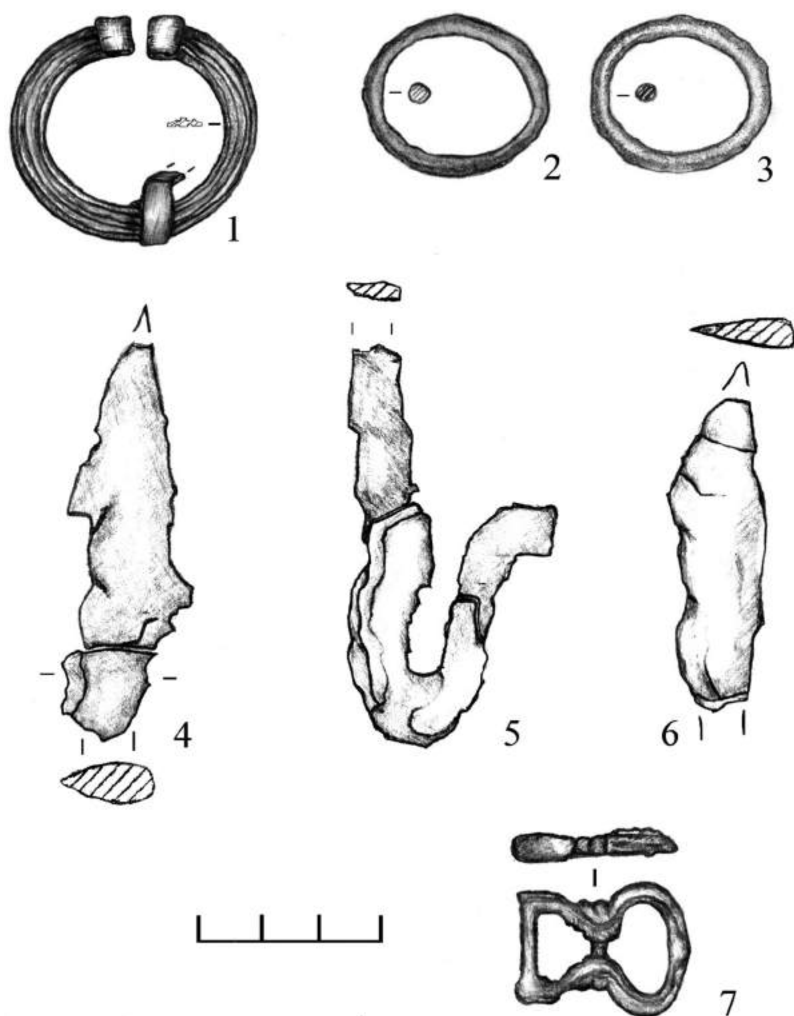

Рис. 3. Археологические находки: *1* – фибула; *2, 3* – поясные кольца; *4, 6* – ножи; *5* – кресало; *7* – пряжка; *1–3, 7* – цветной металл; *4–6* – черный металл. Курган 47. Мохов

туром центра кургана. Сооружение ориентировано углами по осям северо-восток–юго-запад и юго-восток–северо-запад. В южной поле кургана близ условного ноля, расчищено ямное погребение по обряду кремации. Пятно вытянуто с юга на север на 1,5–1,6 м при ширине до 1,35 м. Яма врезана в материк на 10–15 см. Ее стенки почти отвесные, основание – плоское. В центре основного объема ямы прослежен второй уровень ее заглубления. В плане он овальный, вытянут с юга на север на 1,05 м при ширине до 0,65 м. Глубина закладки второго уровня составляет 0,4–0,5 м от материковой подошвы кургана. Стенки отвесные, дно плоское. Остатки сожжения (большое количество кальцинированных костей, золы, угля, местами – головешек в поперечнике до 5 см) сконцентрированы над вторым уровнем заглубления и в его верхней части. В западной части ямы расчищен неполный развал небольшого неорнаментированного кругового горшка. На дне – клеймо в виде равностороннего креста, вписанного в квадрат (рис. 4: *1*). Прослежены участки разомкнутого околокурганного ровика. Таким образом, курган 75 содержит остатки кремации, которую, судя по характеру сопровождающего сосуда, можно отнести к X в.

Курган 89 расположен на высоте 10–11 м от уровня воды в озере. Он блинообразный, заметно оплыл по склону. Высота насыпи – 0,45 м, диаметр – 6–7 м. В дерново-почвенном горизонте встречено пять измельченных фрагментов неопределимой керамики, осколок кремня, а также малый фрагмент необожженной черепной крышки, вероятно, человеческой. Его положение не позволяет относить кость к основному комплексу рассматриваемого кургана. В основании насыпи залегает зольно-угольный горизонт, образующий в плане круг диаметром около 5,6 × 6,0 м и толщиной до 0,1 м. В юго-восточном секторе на зольно-угольном слое и частично в нем самом встречен неполный развал донной части кругового сосуда с крестообразным клеймом. В насыпи найдены обломки сосудов эпохи бронзы и разроз-

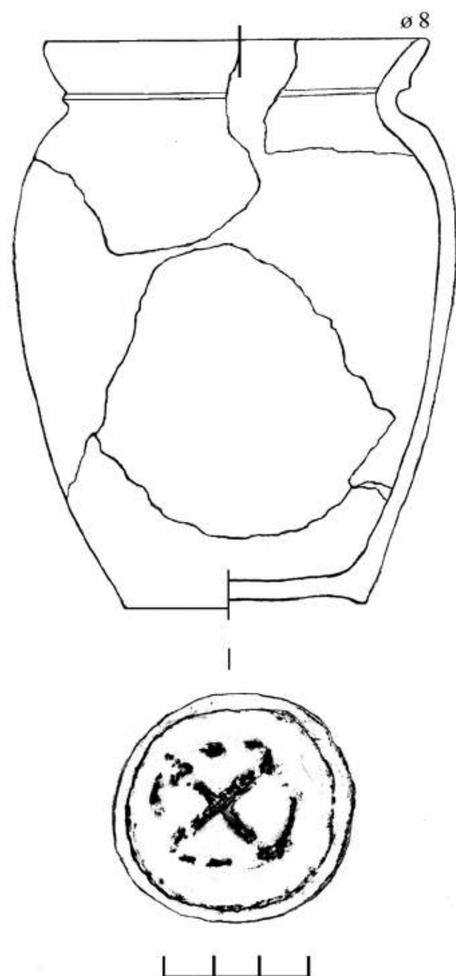

Рис. 4. Круговой сосуд. Курган 75. Мохов

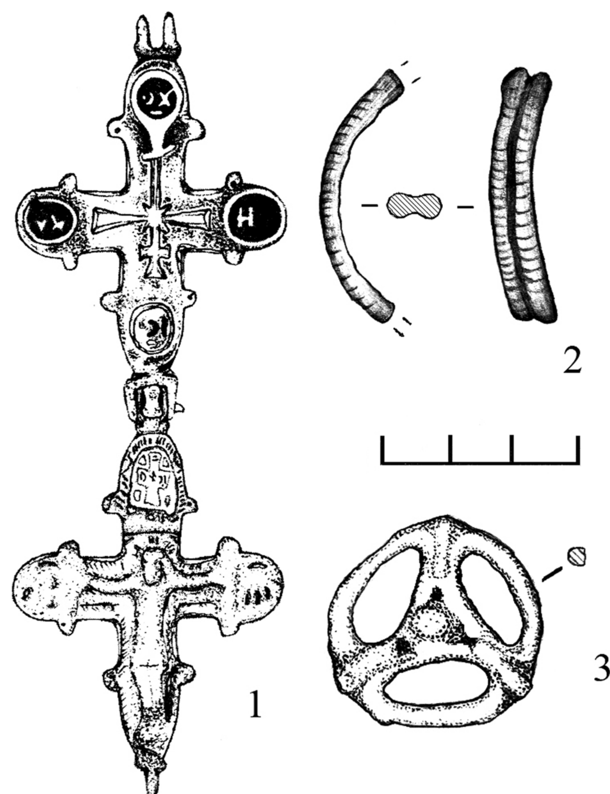

Рис. 5. Археологические находки: *1* – энколпион (д. Борщевка Речицкого района); *2* – обломок браслета (г. п. Стрешин Жлобинского района); *3* – кольцо (д. Крупейки Лоевского района); *1–3* – цветной металл

ненные фрагменты круговых горшков X в. Остатки погребения-кремации представлены небольшим скоплением кальцинированных костей и костной пыли, залегающим по центру подошвенного зольно-угольного горизонта. Они образуют в плане пятно размером 0,7 × 0,8 м. Вокруг насыпи прослежено зольно-угольное кольцо, залегающее над материком и над участками разомкнутого околокурганного ровика, заполненного углисто-золистым песком. Кроме материалов ранних поселений (керамики, кремня) в ровике отмечено небольшое скопление кальцинированных костей и много фрагментов круговых сосудов X в. Таким образом, в рассматриваемом кургане есть признаки погребения по обряду кремации на горизонте. Захоронение совершено в X в.

Членами общества ТАмГА, действующего под руководством О. А. Макушникова, А. А. Гусевым, Д. Н. Линденковым, В. С. Лосем на территории Гомельской области осмотрен ряд памятников. Возле д. Борщевка Речицкого района открыт памятник христианской культуры – крест-энколпион. В настоящее время он находится в собрании одной из гомельских семей. Крест найден в середине XX в. возле д. Борщевка Речицкого района Гомельской области в лесу ее старожилом А. И. Стрейзманом (1924 года рождения). Крест литой бронзовый (или билоновый), сохранивший две створки. Поверхность покрыта темной патиной, местами снятой недавней грубой расчисткой. Размеры изделия – 4,8 × 4,1 см. Крест имеет закругленные окончания. На лицевой стороне в технике рельефа изображено распятие Христа. В возглавии Христа – крест на черненом фоне. На оборотной створке изображен восьмиконечный крест с расширяющимися концами и «сиянием» в средокрестии. На четырех медальонах сохранились надписи; их линейные углубления заполнены чернью. Медальоны основной перекладины креста: верхний – IC; нижний – XC. Медальоны поперечной перекладины: левый – Н; правый – КА (рис. 5: *1*). Энколпионы, близкие борщевскому, хорошо известны в материалах Руси и датированы XII–XIII вв.

Активистами ТАмГА также осмотрен курганный могильник, расположенный на левом берегу р. Липа на опушке соснового леса у проселочной дороги. Памятник находится в 1,2–1,4 км к северо-западу от Дудичской Рудни, в 0,8–1,0 км к востоку от Поскубовки. Могильник насчитывает 9 насыпей, поросших соснами. Курганы удовлетворительной со-

хранности имеют полусферическую форму (один блинообразный). Диаметр большинства насыпей составляет около 6–8 м, высота – 0,6–1,0 м. У ряда насыпей прослежены следы околокурганных ровиков. Местное название памятника – Шведские могилы. В литературе есть упоминания о курганах, расположенных рядом с Дудичами, Дудичской Рудней и Холочьем, но почти все данные об этих памятниках собраны еще в конце XIX – начале XX в. на основе описаний местного населения. В своем большинстве памятники не обследовались. На известном городище Стрешин в Жлобинском районе выявлен обломок бронзового браслета (рис. 5: *2*). В окрестностях д. Крупейки Козерожского сельсовета Лоевского района неизвестным лицом найдено круглое распределительное поясное кольцо с тремя «спицами», изготовленное из цветного металла (рис. 5: *3*). Аналоги имеются в средневековых памятниках Восточной Европы. Находка поступила от гомельчанина, зав. лабораторией лесоведения и управления лесами Института леса НАН Беларуси В. В. Гримашевича. В Археологический музей-лабораторию исторического факультета ГГУ им. Ф. Скорины поступил рабочий железный топор, характерный для XVIII–XIX вв. Он был найден в историческом районе Гомеля – Монастырьке – местным жителем П. М. Булавинским на огородах частного дворовладения по ул. 1-ая Поперечная.

А. М. Плавінскі, *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, старшы выкладчык (г. Мінск)*

Раскопкі паселішча Кавальцы-4-ГЭС у 2009 годзе

У ліпені 2009 г. аўтарам на падставе Дазволу № 2040 па форме № 4 былі праведзены археалагічныя раскопкі на паселішчы Кавальцы-4-ГЭС. Яны з’яўляліся часткай шырокамаштабных даследаванняў у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС, якія праводзяцца з 2008 г. пад агульным арганізацыйным і навуковым кіраўніцтвам загадчыка аддзела археалогіі першабытнага грамадства Інстытута гісторыі НАН Беларусі кандыдата гістарычных навук В. Л. Лакізы.

У 2009 г. на археалагічным помніку Кавальцы-4-ГЭС былі закладзены раскопы 1 і 2.

Раскоп 1 размешчаны на пляцоўцы прыблізна 40 × 20 м на краі другой надпоймавай тэрасы левага берага Нёмана за 100 м на захад ад дачнага пасёлка «Турыст» (знаходзіцца на трэцяй надпоймавай тэрасе). З поўначы пляцоўку абмяжоўвае глыбокі яр, па якім працякае ручай. На поўдні пляцоўка паніжаецца і пераходзіць у вільготную нізіну. Край тэрасы зарос густым хмызняком. Гэткі ж хмызняк пакрывае схіл трэцяй надпойменнай тэрасы. Сама пляцоўка, на якой быў размешчаны раскоп 1, роўная, мае невялікі ўхіл да Нёмана, вольная ад дрэваў і кустоў. Па ўсёй яе плошчы прасочваюцца старыя сляды разворвання.

Раскоп быў закладзены па цэнтры дадзенай пляцоўкі і арыентаваны па баках свету. Першапачаткова плошча раскопу была роўная 80 м². Ён меў форму траншэі шырынёй 4 м і даўжынёй 20 м, арыентаванай з поўначы на поўдзень. Аднак ужо падчас зняцця дзірвану і выбаркі пласта 1 выявілася, што ў паўднёвай частцы раскопу з-за шматлікіх моцных дажджоў, якія прайшлі напярэдадні раскопак, утварыліся падземныя крынічкі. Вада сачылася з заходняй сценкі і з дна раскопу. Спробы капання дрэнажных канавак і калодзежа з мэтай асушэння раскопу не далі станоўчых вынікаў. З гэтай прычыны давялося спыніць работы ў кв. 6–10, 16–20 ужо пасля выбаркі пласта 1 і, адначасова, прырэзаць да раскопу з поўначы два квадрата – 1А і 11А. Такім чынам, агульная плошча раскопу 1, даследаваная да мацерыку, склала 48 м².

Культурны слой ў раскопе 1 аднародны. Пад слоем дзірвану магутнасцю каля 0,1 м залягаў цёмна-шэры моцна гумусіраваны культурны слой магутнасцю ад 0,5 да 0,6 м. Мацярык складаецца з пяску светла-жоўтага колеру. У мацерыку выяўлены тры ямы, якія мелі цёмна-шэрае моцна гумусіраванае запаўненне, аналагічнае па характары культурнаму слою.

Выяўленыя ў раскопе 1 знаходкі нешматлікія. Пэўнай планіграфічнай ці пластаграфічнай сістэмы ў іх размяшчэнні не прасочваецца. Да ліку індывідуальных знаходак належаць: гільза ад вінтоўкі сістэмы Бердана 1870–1891 гг., выкарыстаная ў якасці наканечніка кія; мініяцюрная бронзавая ці латунная спражка з рамкай прамавугольнай формы са скругленымі краямі і размеркавальнікам пасярэдзіне; фрагмент венца чыгуннай пасудзіны; фрагментаваная жалезная завеса; тры фрагменты кафлі[1] канца XVI – XVII ст.

Масавыя знаходкі, выяўленыя ў раскопе 1 прадстаўлены фрагментамі кругавой керамікі, глінянай абмазкай, косткамі жывёл. Керамічны комплекс складаецца з кругавой непаліванай і паліванай керамікі і можа быць датаваны ў межах другой паловы XVI–XVII ст. Ён мае большае падабенства з гарадской керамікай, чым з вясковай, што мусіць тлумачыцца блізкасцю паселішча да Гародні. Можна вылучыць фрагменты гаршкоў, міс, збаноў. Акрамя таго, знойдзены некалькіх кавалкаў парцэляну з белай палівай канца XIX – XX ст.

Варта таксама адзначыць выяўленне ў раскопе 1 шэрагу крамянёвых вырабаў каменнага–бронзавага вякоў (пласціны, скрабок, адшчэп)[2]. Разам з тым перамяшанасць слою не дазваляе вызначыць ці належаць дадзеныя артэфакты да культурных адкладаў другой надпоймавай тэрасы Нёмана, ці яны былі «змыты» сюды з трэцяй надпоймавай тэрасы (што падаецца нам больш верагодным). Таму надзейных падстаў меркаваць аб наяўнасці ў раскопе 1 культурных адкладаў эпохі каменнага–бронзавага веку мы не маем.

На падставе аналізу індывідуальных і масавых знаходак з раскопу 1 можна зрабіць наступныя высновы:

– выяўленыя ў раскопе артэфакты каменнага–бронзавага вякоў не могуць разглядацца як бясспрэчныя сведчанні засялення дадзенага ўчастка другой надпоймавай тэрасы левага берага Нёмана ўжо ў гэты час. Больш верагодна, што дадзеныя знаходкі могуць быць пераадкладзенымі – змытымі з трэцяй надпоймавай тэрасы;

– культурны слой раскопу 1 ўтварыўся ў другой палове XVI – XVII ст., калі тут функцыянавала паселішча, тып якога на падставе наяўных матэрыялаў вызначыць не падаецца магчымым. Разам з тым выяўленне фрагментаў паліванай кафлі дазваляе меркаваць аб наяўнасці на паселішчы кафляных печаў, што, у сваю чаргу, сведчыць аб іх заможнасці;

– не выключана, што жыццё на дадзеным участку магло працягвацца і ў XVIII ст. У кожным выпадку ў XVIII–XX стст. тут працягвалася гаспадарчая дзейнасць, інтэнсіўнасць якой на розных этапах на падставе наяўных матэрыялаў пакуль не можа быць вызначана.

Раскоп 2 размешчаны за 60 м на поўнач ад раскопу 1 ніжэй па цячэнні Нёмана, за 150 м ад раскопу II 2008 г. на самым краі другой надпоймавай тэрасы. Ад раскопу 1 раскоп 2 аддзяляе яр, па якім працякае

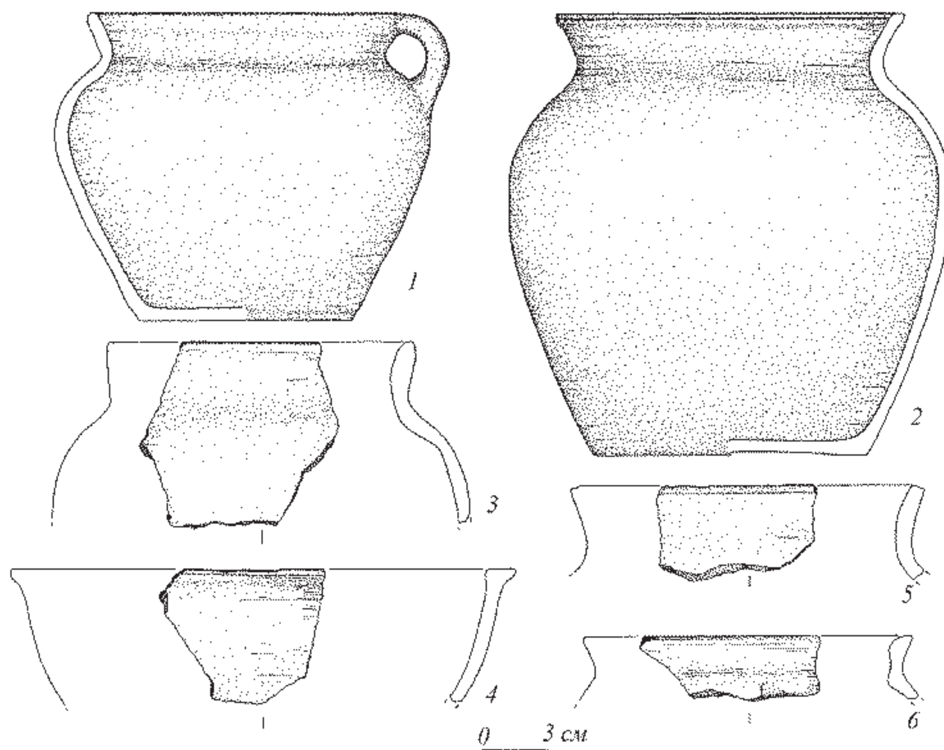
---

[1] Вызначэнне кафлі і керамікі з раскопаў 1 і 2 зроблена кандадатам гістарычных навук, старшым навуковым супрацоўнікам аддзела археалогіі сярэдневяковага перыяду Інстытута гісторыі НАН Беларусі І. У. Ганецкай.

[2] Вызначэнне крамянёвых вырабаў зроблена аспірантам аддзела археалогіі першабытнага грамадства Інстытута гісторыі НАН Беларусі А. Ткачовым.

Мал. 1. Ляпная кераміка жалезнага веку *(1–9).* Раскоп 2. Кавальцы-4-ГЭС. Малюнак А. Арабей

Мал. 2. Кругавая кераміка XVI–XVII стст. *(1–6).* Раскоп 2. Кавальцы-4-ГЭС. Малюнак М. А. Плавінскага

ручай. На поўначы пляцоўка, на якой быў закладзены раскоп 2 таксама абмежаваная ярам. Такім чынам, тэраса утварае своеасаблівы мыс, на самым канцы якога і быў закладзены раскоп. Пляцоўка пашыраецца і некалькі павышаецца да захаду, дзе на высокай трэцяй надпоймавай тэрасе размешчаны дачны пасёлак «Турыст». Па ўсёй пляцоўцы прасочаны сляды гаспадарчай дзейнасці: старое ворыва, здзічэлыя садовыя дрэвы і г. д.

Форма пляцоўкі абумовіла размяшчэнне раскопу 2. Першапачаткова ён меў форму траншэі даўжынёй 16 м і шырынёй 4 м (плошча 64 м^2), выцягнутай з поўначы на поўдзень з адхіленнем у 15° да захаду. У далейшым да паўднёва-ўсходняга кута раскопу былі прырэзаны кв. 17 і 18. Такім чынам раскоп 2 набыў складаную канфігурацыю і плошчу 69 м^2.

Магутнасць культурных напластаванняў у раскопе 2 дасягала 1,0–1,2 м. Можна вылучыць два стратыграфічныя пласты: верхні – шэры гумус з уключэннямі попелу і пяску магутнасцю каля 0,5 м; ніжні – шчыльны цёмна-шэры гумус, насычаны попелам. Цалкам верагодна, што адрозненні ў шчыльнасці і афарбоўцы верхняга і ніжняга пластоў тлумачацца разворваннем пляцоўкі ў адносна нядаўні час.

Відавочную цікавасць прадстаўляе выяўленая ў раскопе 2 каменная выбрукоўка (аб’ект 1). Яна праходзіць з поўначы на поўдзень на глыбіні 0,3 м ад дзённай паверхні. Выбрукоўка складаецца з буйных (да 40 см) камянёў, выкладзеных строга ў лінію. На ўсход ад буйных камянёў размяшчаюцца больш дробныя камяні (20–30 см), якія ўтвараюць своеасаблівую каменную аблямоўку адхона вышынёй да 0,4 м. Уздоўж выбрукоўкі выяўлена вялікая колькасць жалезных скоб. Можна меркаваць, што каменная выбрукоўка з’яўлялася асновай для драўлянай агароджы, якая была змацаваная жалезнымі скобамі (усяго 65 цэлых і фрагментаваных адзінак). Аб’ект 2 размешчаны ў паўночна-заходнім куце раскопу 2 на глыбіні каля 0,9 м ад дзённай паверхні і прадстаўляе сабой нагрувашчанне абпаленай гліны, абпаленых камянёў, фрагментаў абгарэлага дрэва памерам 1,1 × 1,1 м. Магчыма, аб’ект 2 з’яўляецца рэшткамі агменя ці пода печы. Мацярык складаецца са светлага буйназярністага пяску. У ім выяўлена 6 ям.

Культурны слой раскопу 2 у параўнанні з раскопам 1 значна больш багаты на індывідуальныя знаходкі. Масавыя знаходкі таксама больш шматлікія і прадстаўнічыя. Выяўлены фрагмент падковы, бронзавая спражка блізкай да авальнай формы з трохвугольнай у сячэнні рамкай; медная манетападобная пласцінка, два фрагменты глянцаваных (так званых галандскіх), люлек.

Масавыя знаходкі, выяўленыя ў раскопе 2 прадстаўлены найперш фрагментамі керамікі, глінянай абмазкай, фрагментамі пацінаванага шкла, косткамі жывёл, кавалкамі жужалю і некалькімі крамянёвымі артэфактамі.

Разгляд выяўленай ў раскопе 2 керамікі варта пачаць з фрагментаў ляпнога арнаментаванага посуду. На частцы фрагментаў прасочваецца штрыхоўка (мал. 1: *2–4, 7–9*), на іншых – расчосы (мал. 1: *1, 5, 6*). На падставе гэтага фрагменты ляпнога посуду з раскопу 2 могуць быць супольна датаваныя ў шырокіх межах – III–V стст. н. э. і суаднесены з традыцыямі насельніцтва кіеўскай культуры, дакладней, з так званай культурнай групай старажытнасцей кола Заазер’е–Узмень [1].

Астатняя кераміка, знойдзеная ў раскопе 2, належыць да XVI–XVII стст. (мал. 2). Керамічны комплекс раскопу складаецца з фрагментаў (пераважна дробных) кругавой непаліванай і паліванай керамікі. Вылучаюцца фрагменты гаршкоў, макотраў, рынак, два фрагменты дэкаратыўных маёлікавых талерак бела-блакітнага колеру. Акрамя таго, знойдзены шэраг кавалкаў парцэляну з белай палівай канца XIX – XX ст.

Нарэшце знойдзены шэраг крамянёвых вырабаў каменнага–бронзавага вякоў, у тым ліку пласціны, адшчэпы і інш. Разам з тым, верагодна, што, як і ў раскопе 1 дадзеныя артэфакты маглі былі «змыты» з трэцяй надпоймавай тэрасы.

На падставе аналізу індывідуальных і масавых знаходак з раскопу 2 можна зрабіць наступныя высновы:

– выяўленыя ў раскопе крамянёвыя артэфакты каменнага–бронзавага вякоў не могуць разглядацца як бясспрэчныя сведчанні засялення дадзенага ўчастка другой надпоймавай тэрасы левага берага Нёмана ўжо ў гэты час. Магчыма, дадзеныя знаходкі могуць быць пераадкладзенымі – змытымі з трэцяй надпоймавай тэрасы;

– шэраг знойдзеных у раскопе 2 фрагментаў ляпнога посуду са штрыхоўкай і расчосамі датаваны III–V стст. н. э. Іх выяўленне сведчыць аб засяленні, ці, прынамсі, гаспадарчым асваенні, пляцоўкі насельніцтвам, звязаным з традыцыямі кіеўскай культуры, дакладней, з так званай культурнай групай старажытнасцей кола Заазер’е–Узмень;

– уласна культурны слой раскопу 2 утварыўся ў XVI–XVII стст., калі тут функцыянавала паселішча, насельніцтва якога на падставе наяўных матэрыялаў (фрагменты «галандскіх» люлек, дэкаратыўных маёлікавых талерак) можа разглядацца як дастаткова заможнае. У сукупнасці з матэрыяламі раскопу 1, даследаваны культурны слой паселішча Кавальцы-4-ГЭС можа быць вызначаны як феадальная сядзіба XVI–XVII стст.;

– не выключана, што жыццё на дадзеным участку магло працягвацца і ў XVIII ст. У кожным выпадку ў XVIII–XX стст. тут працягвалася гаспадарчая дзейнасць.

Літаратура

1. Лопатин, Н. В. Северные рубежи раннеславянского мира в III–V веках н. э. / Н. В. Лопатин, А. Г. Фурасьев // Раннеславянский мир. – М., 2007. – Вып. 8.

М. А. Плавінскі, *Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь, загадчык аддзела археалогіі, нумізматыкі і зброі, кандыдат гістарычных навук (г. Мінск)*

Раскопкі курганнага могільніка Опса ў 2010 годзе

У жніўні 2010 г. на падставе Дазволу № 2134 па форме № 1 экспедыцыяй Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь пад кіраўніцтвам аўтара праводзіліся археалагічныя даследаванні курганнага могільніка Опса Опсаўскага сельсавета Браслаўскага раёна Віцебскай вобласці.

Курганны могільнік Опса размешчаны за 3 км на паўднёвы захад ад вёскі Опса ў лесе, злева ад шашы Браслаў–Відзы. Усяго ў ім налічваецца каля 80 паўсферычных, круглых у плане насыпаў вышынёй 0,8–2,0 м і дыяметрам 5–12 м. Вакол многіх насыпаў бачны раўкі. Курганы зараслі дрэвамі і кустоўем (арэшнікам). Практычна ўсе яны пашкоджаны рознавасовымі скарбашукальніцкімі ямамі.

Помнік вядомы ў навуковай літаратуры з канца XIX ст. Упершыню яго навуковае апісанне было зроблена Ф. В. Пакроўскім, які ў 1893 г. правёў тут археалагічныя даследаванні і раскапаў 11 курганоў. Матэрыялы гэтых даследаванняў былі апублікаваны на высокім навуковым узроўні [4, с. 197–202, 206–211] і ў далейшым неаднаразова выкарыстоўваліся рознымі аўтарамі ў працах па гісторыі насельніцтва Сярэдняга Падзвіння і сумежных рэгіёнаў канца I – пачатку II тысячагоддзя н. э.

Вялікая каштоўнасць матэрыялаў з Опсы ў вырашэнні пытанняў культурагенезісу канца I – пачатку II тысячагоддзя н. э. на захадзе Беларускага Падзвіння прывяла да новых раскопак помніка. У 1990 г. Л. У. Дучыц даследавала тут 1 курган [1, с. 31], а ў 1996 г. А. М. Плавінскі і В. Н. Рабцэвіч раскапалі яшчэ 5 насыпаў [2, 3].

У 2010 г. раскопкі праводзіліся ў цэнтральнай частцы могільніка. Даследаванні ажыццяўляліся шляхам распрацоўкі раскопаў, якія ўключалі не толькі насыпы курганоў і прылеглыя да іх раўчукі, але і міжкурганную прастору. За час правядзення раскопак быў часткова зняты план цэнтральнай часткі могільніка – 17 насыпаў (дагэтуль план могільніка не здымаўся). Пры гэтым пры нанясенні курганоў на план была працягнута існуючыя нумарацыя даследаваных насыпаў [2, с. 129–131]. Са знятым планам удалося ўвязаць схему размяшчэння курганоў, даследаваных у 1996 г. экспедыцыяй БДУ.

З мэтай даследавання *кургана 18* быў закладзены ***раскоп I*** памерам 8 × 10 м, адпаведна, яго агульная плошча склала 80 м². Звонку курган выглядаў паўсферычным. Даўжыня насыпу па лініі поўнач–поўдзень – 8 м, захад–усход – 8,5, яго вышыня ў сённяшнім выглядзе – 1,35 м. У цэнтры насыпу добра прасочвалася вялікая рабаўнічая яміна. Вакол кургана бачны раўчук шырынёй каля 1,6–1,7 м і глыбінёй 0,2–0,3 м. З паўднёвага боку гэты раўчук зліваецца з раўчуком кургана 19. З усходняга боку ў раўчуку кургана 18 маецца перамычка шырынёй 3,2 м.

У працэсе раскопак было выяўлена, што ўся цэнтральная частка насыпу была знішчана вялізнай рабаўнічай ямай, якая дайшла амаль да самай попельна-вугальнай праслойкі на аснаванні кургана. Запаўненне яміны складаецца з пяску, аналагічнага насыпу са шматлікімі гумусаванымі і попельна-вугальнымі праслойкамі. Сам насып пакрыты слоем дзірвану магутнасцю 0,6–0,12 м і складаецца з пяску жоўтага колеру дробнай і сярэдняй зярністасці з уключэннем дробных каменьчыкаў. На ўсёй вышыні ў насыпе сустракаюцца камяні дыяметрам 0,1–0,2 м, якія патрапілі ў яго разам з пяском.

Нягледзячы на вялікія памеры і глыбіню яміны, можна ўпэўнена сцвярджаць, што пахаванне ў кургане не было пашкоджана, бо ён з'яўляўся кенатафам.

З мэтай даследавання *кургана 19* быў закладзены ***раскоп II***. Раскоп быў прырэзаны да раскопу I з поўдня, меў квадратную форму памерамі 8 × 8 м і агульную плошчу 64 м². Звонку курган выглядаў блізкім да паўсферычнага. Пры гэтым на вяршыні добра прасочвалася вялікая рабаўнічая яміна. Даўжыня насыпу па лініі поўнач–поўдзень – 5,5 м, па лініі захад–усход – 6, яго вышыня ў сённяшнім выглядзе – 0,8 м. З паўночнага і заходняга боку кургана прасочваецца раўчук шырынёй да 1,4 м, які зліваецца з паўднёвым раўчуком кургана 18.

У працэсе раскопак было выяўлена, што насып пакрыты слоем дзірвану магутнасцю 0,08–0,15 м. Сам насып, які складаўся з пяску жоўтага колеру дробнай і сярэдняй зярністасці з уключэннем дробных каменьчыкаў, знішчаны практычна цалкам у выніку перакопаў. Асабліва моцна пацярпела яго заходняя частка, дзе перакоп перабіў попельна-вугальную праслойку на аснаванні і заглыбіўся ў мацярык.

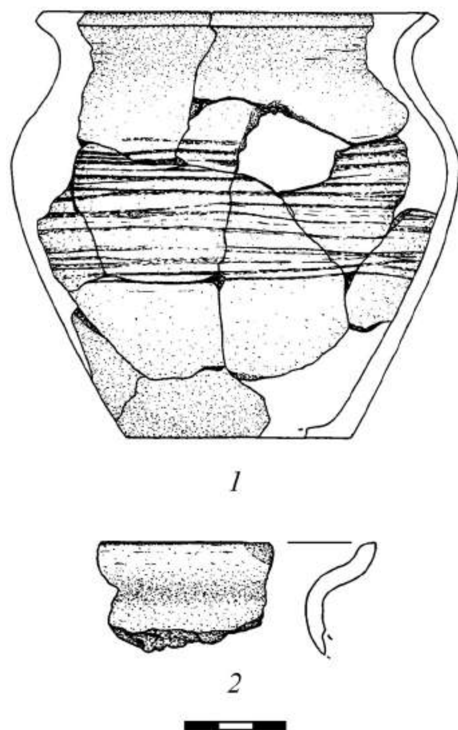
Курган змяшчаў пахаванне па абрадзе інгумацыі, якое было практычна цалкам знішчана ў выніку разбурэння насыпу. Пераадкладзеныя рэшткі пахавання, арыентаваныя па лініі захад–усход, выяўлены ў кв. 6. Яны прадстаўлены некалькімі косткамі, у тым ліку трубкавымі. На адной з костак заўважаны сляды зялёнай пацінны ад нейкага ўпрыгажэння. Сярод костак выяўлены рэшткі двух кругавых пасудзін. Акрамя таго, асобныя фрагменты аднаго з гаршкоў знойдзены ў верхняй частцы насыпу, куды яны патрапілі ў выніку разбурэння пахавання. Ад першага з гаршкоў захавалася толькі венца (мал. 1: *2*). Другі гаршчок атрымалася сабраць з фрагментаў і ўзнавіць яго поўны профіль і дыяметр (мал. 1: *1*).

Ён вельмі якасна апрацаваны на ганчарным крузе і пакрыты па тулаве і плечукам перарывістым лінейным арнаментам рознай глыбіні. Прыкладнае датаванне гаршкоў і, адпаведна, пахавання ў кургане 19 можна быць вызначана канцом Х – першай паловай/сярэдзінай ХІ ст.

З мэтай даследавання *кургана 20* быў закладзены ***раскоп III***. Ён быў прырэзаны да раскопу II з паўднёвага ўсходу, меў складаную шасцівугольную канфігурацыю і агульную плошчу 176 м². Звонку курган выглядаў авальным, выцягнутым па лініі захад–усход. На вяршыні насыпу прасочвалася западзіна ад старой рабаўнічай яміны ці вывернутага з каранямі дрэва. Шырыня насыпу па лініі поўнач–поўдзень – каля 9 м, яго даўжыня па лініі захад–усход – каля 11, вышыня ў сённяшнім выглядзе – 1,7 м. Вакол кургана добра прасочваюцца тры раўчукі – з паўночнага ўсходу (даўжыня – 7 м, шырыня – 3,2 м), паўночнага захаду (даўжыня – 7,5 м, шырыня – 2,3 м) і поўдня–паўднёвага ўсходу (даўжыня – 14 м, шырыня – да 2,5 м).

У працэсе раскопак было выяўлена, што курган пакрыты слоем дзірвану магутнасцю каля 0,1 м. Сам насып складаецца з пяску жоўтага колеру дробнай і сярэдняй зярністасці з уключэннем дробных каменьчыкаў.

З самага пачатку разбору насыпу кургана ў дзірване ля яго вяршыні і на паўднёвым і паўднёва-ўсходніх схілах былі выяўлены шматлікія кальцыніраваныя косткі, якія былі вызначаны, як **пахаванне 1**. Яно прадстаўляла сабой праслойку ачышчаных кальцыніраваных костак, якія знаходзіліся ў дзірване і непасрэдна пад ім. Агульная вага костак (пасля прасушвання і ачысткі ад пяску) дасягнула 4690 г. У пахаванні 1 выяўлены:

Мал. 1. Кераміка: *1* – кругавы гаршчок; *2* – венца кругавога гаршка. Курган 19. Раскоп II. Курганны могільнік Опса. 2010 г.

– шматлікія фрагменты рознага памеру (пераважна дробныя) ляпнога посуду, напэўна, ад двух гаршкоў. Абедзве пасудзіны належаць да так званай керамікі «з плечукамі», характэрнай для КСПДК (мал. 2: *1, 2*).

Акрамя рэшткаў посуду, у праслойцы кальцыніраваных костак выяўлены шэраг моцна аплаўленых у пахавальным вогнішчы ўпрыгажэнняў:

– шырокасярэдзінны пярсцёнак з незамкнёнымі канцамі, пакрыты геаметрычным арнаментам (мал. 3: *6*);

– фрагмент бронзавай абойміцы-размеркавальніка ад галаўнога венчыка-вайнагі (мал. 3: *1*);

– чатыры фрагменты бронзавых спіральных пранізак, два з якіх зусім дробныя (мал. 3: *2, 3*);

– фрагмент рамбічнага ў сячэнні бронзавага прута (мал. 3: *4*). Хутчэй за ўсё, гэта рэшткі шыйнай грыўні;

– шаснаццацігранная галоўка бронзавай фібулы ці шыйнай грыўні (мал. 3: *5*);

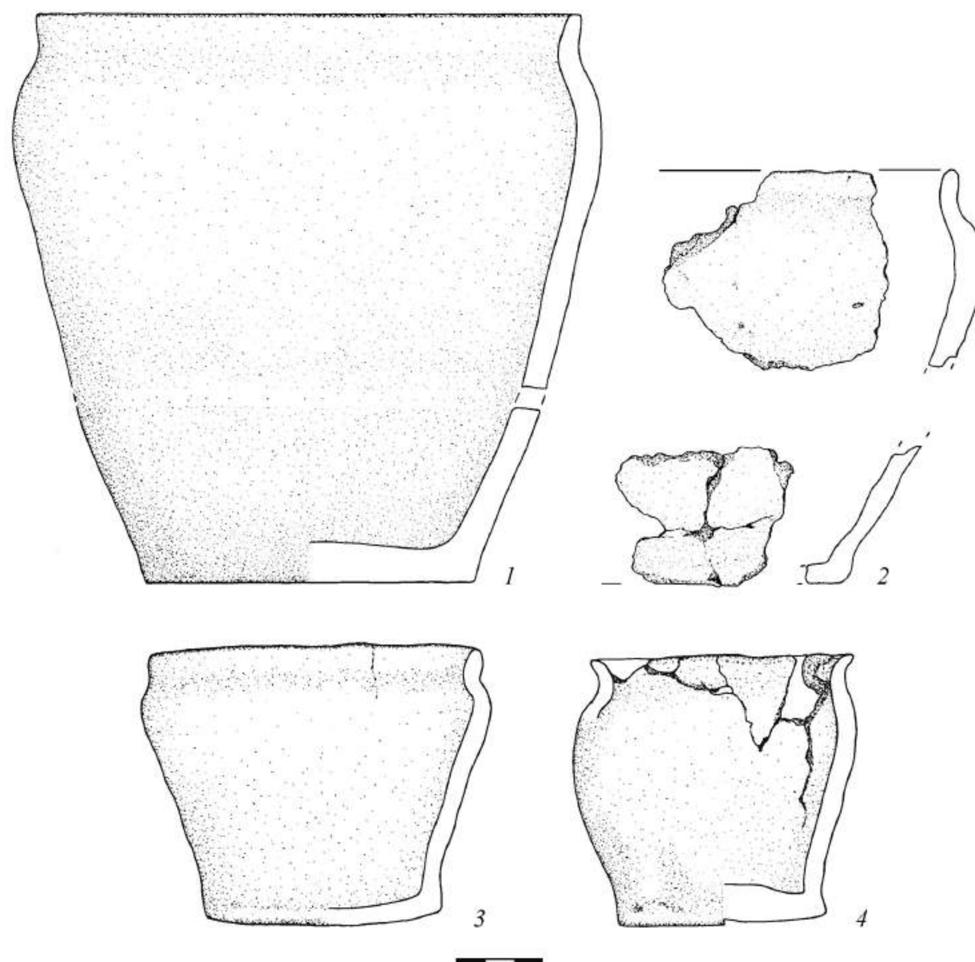
– злітак бронзы;

– фрагмент моцна каразіраванай жалезнай пласцінкі (мал. 3: *7*);

– пяць фрагментаў вітага срэбнага шнура рознай даўжыні без слядоў знаходжання ў агні.

Аснаванне кургана пакрывала насычаная попельна-вугальная праслойка памерам 10,0 × 6,2 м і магутнасцю 0,04–0,08 м. Па перыметры попельна-вугальнай праслойкі выяўлены слой пяску, насычанага попелам вышынёй да 0,3 м і шырынёй 0,3–0,5 м. Можна меркаваць, што гэта рэшткі «валіка» з кавалкаў дзірвану, які быў выкладзены перад узвядзеннем насыпу з мэтай умацавання яго схілаў. Падобны прыём умацавання насыпу ўжо быў выяўлены ў кургане 2/14 Опсаўскага могільніка [2, с. 130, мал. 3: *1*].

У паўднёва-ўсходнім сектары кургана ў мацерыку выяўлена **пахаванне 2,** якое было размешчана ў роўнай круглай мацерыковай яміне дыяметрам 0,45 м і глыбінёй 0,35–0,37 м. Сценкі яміны вертыкальныя, роўныя. Яе запаўненне складалася са шматлікіх кальцыніраваных костак, вугалю і пяску. Колер запаўнення – шэра-чорны. Агульная вага кальцыніраваных костак у пахаванні 2 (пасля прасушвання і ачысткі ад пяску) дасягнула 4757 г. Непасрэдна над пахаваннем 2 знойдзены два ляпныя гаршкі КСПДК (мал. 2: *3, 4*), адзін з якіх быў пастаўлены на запаўненне яміны, а другі быў перагорнуты дном даверху. Сярод костак пахавання 2 былі выяўлены наступныя знаходкі:

Мал. 2. Ляпны посуд з пахаванняў: *1, 2* – графічныя рэканструкцыі гаршкоў з пахавання 1; *3, 4* – гаршкі з пахавання 2. Курган 20. Раскоп III. Курганны могільнік Опса. 2010 г.

– мініяцюрная бронзавая падковападобная спіралеканечная фібула з шасціграннага ў сячэнні дроту без слядоў знаходжання ў агні (мал. 3: *8*);

– моцна аплаўленая шаснаццаціграннная галоўка бронзавай фібулы ці шыйнай грыўні (мал. 3: *9*);

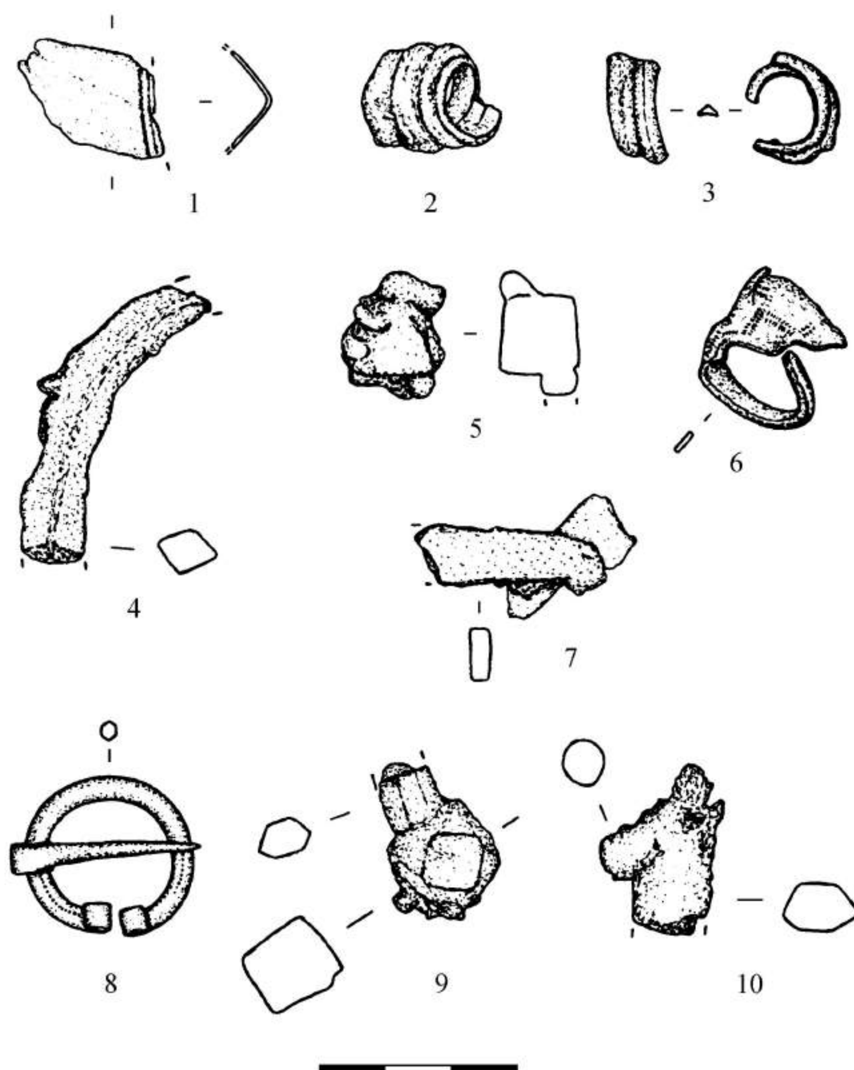
– фрагмент надзвычай моцна аплаўленай шасціграннай у сячэнні дужкі шыйнай грыўні (?) (мал. 3: *10*);

– восем дробных фрагментаў вітага срэбнага шнура рознай даўжыні.

Відавочна, што пахавальны інвентар з пахаванняў 1 і 2 практычна ідэнтычны, што сведчыць аб адначасовасці абодвух пахаванняў. Дакладней, гэта адно пахаванне з, верагодна, жаночым інвентаром, падзеленае на дзве часткі. На падставе наяўнага інвентару датаванне пахавання можа быць вызначана ў межах X – першай паловы XI ст. Аднак, найбольш верагодным падаецца яго датаванне другой паловай X – пачаткам XI ст. Разам з тым, відавочна, што агульная вага кальцыніраваных костак – 9447 г – надта вялікая для пахавання аднаго і нават некалькіх індывідаў.

З мэтай даследавання *кургана 21* быў закладзены ***раскоп IV***. Ён меў прамавугольную форму памерам 6 × 8 м і агульную плошчу 48 м^2. Звонку курган выглядаў блізкім да паўсферычнага, некалькі падоўжаным па лініі захад–усход. У цэнтры добра прасочвалася вялікая рабаўнічая яміна. Даўжыня насыпу па лініі поўнач–поўдзень – 5,7 м, па лініі захад–усход – 7,1, яго вышыня ў сённяшнім выглядзе – каля 0,75 м. З паўночнага, заходняга і паўднёва-заходняга бакоў насыпу прасочваюцца раўчукі. З паўночнага боку раўчук размешчаны паміж курганамі 21 і 22. З заходняга боку раўчук меў даўжыню 3,5 м, шырыню 1,6 м і глыбіню каля 0,3 м. Раўчук з паўднёва-ўсходняга боку меў даўжыню каля 13,5 м, шырыню 1,8 м і глыбіню да 0,4 м.

У працэсе раскопак было выяўлена, што большая частка насыпу была знішчана рабаўнічымі ямамі (прасочваецца не менш за 3 асобныя перакопы, але, верагодна, на самай справе іх больш). Самая вялікая з рабаўнічых ямін дайшла да мацерыку і пашкодзіла цэнтральную частку аснавання кургана і размешчанае на ім пахаванне. Запаўненне яміны

Мал. 3. Пахавальны інвентар: *1–7* – пахаванне 1; *8–10* – пахаванне 2. Курган 20. Раскоп III. Курганны могільнік Опса. 2010 г.

складаецца з пяску, аналагічнага насыпу, які адрозніваецца шэрым адценнем з прычыны гумусіраванасці. Сам насып пакрыты слоем дзірвану магутнасцю 0,04–0,10 м і складаецца з пяску жоўтага колеру дробнай і сярэдняй зярністасці.

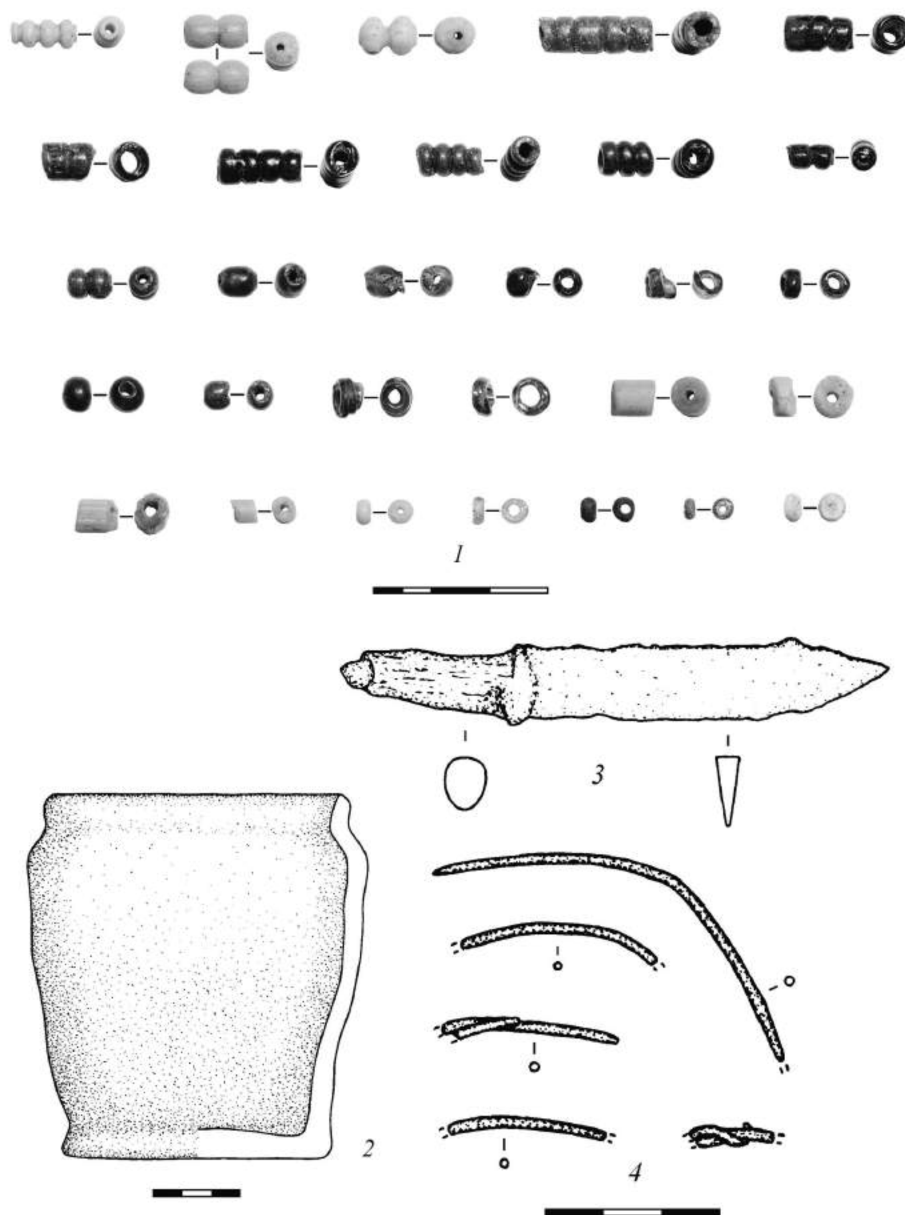
Пахаванне па абрадзе інгумацыі знаходзілася на попельнай праслойцы, амаль па цэнтры і было арыентавана галавой на захад. Большая частка пахавання пашкоджана перакопам, косткі пераадкладзены і часткова страчаны. Некранутымі засталіся толькі косткі ног і найперш правая нага і косткі правай рукі.

Пры пахаванні і ў паўднёва-заходняй частцы насыпу ў пераадкладзеным выглядзе выяўлена 608 цэлых і фрагментаваных шкляных пацерак (мал. 4: *1*), большую частку з якіх складае паставы бісер, пераважна жоўтага колеру. Сярод пацерак таксама вызначаюцца: лімонападобная трайная пранізка белага колеру, лімонападобныя двайныя пранізкі жоўтага колеру, сечаны жоўты бісер, зонныя і спіральна навітыя сінія (апрацоўка калекцыі пацерак ажыццёўлена М. І. Сцяпанавай).

Побач з захаванымі ў пераадкладзеным выглядзе косткамі чэрапа (ніжняя сківіца) знойдзена 11 фрагментаў бронзавых бранзалетападобных скроневых кольцаў (з іх 7 зусім дробныя (мал. 4: *4*)). Першапачатковую колькасць кольцаў, зыходзячы з наяўных фрагментаў вызначыць немагчыма. Таксама цяжка ўпэўнена вызначыць тып кольцаў, аднак можна меркаваць, што яны належалі да так званых завязанаканечных з неахайна завязанымі канцамі. Там жа знойдзены два зусім дробныя фрагменты бронзавай спіральнай пранізкі.

Справа ад пахавання, за 0,4 м ад правай бярцовай косткі выяўлены нож з рэшткамі драўляных тронкаў (мал. 4: *3*), які, верагодна, належыць да тыпу II паводле Р. С. Мінасяна.

Нарэшце, у нагах пахавання, справа ад правага ступака знаходзіўся ляпны гаршчок у фрагментах

Мал. 4. Пахавальны інвентар *(1–4)*. Курган 21. Раскоп IV. Курганны могільнік Опса. 2010 г.

(мал. 4: *2*), паводле якіх атрымалася ўзнавіць яго вышыню і дыяметр. Гаршчок належыць да керамікі КСПДК.

Відавочна, што выяўленыя знаходкі з'яўляюцца толькі невялікай часткай ад інвентару, змешчанага ў кургане пры нябожчыцы. Нягледзячы на факт абрабавання пахавання, яго датаванне на падставе наяўнага інвентару можа быць вызначана ў межах першай паловы XI ст.

Вынікі раскопак 2010 г. разам з аналізам матэрыялаў папярэдніх даследаванняў дазваляюць меркаваць, што курганны могільнік Опса з'яўляецца найбольш познім з усіх некропаляў богінска-дрывяцкай групы помнікаў КСПДК у Браслаўскім Паазер'і. Час яго функцыянавання на сённяшнім этапе можа быць вызначаны ў межах IX – першай паловы XI ст. Пераважная большасць пахаванняў была здзейснена па абрадзе трупаспалення носьбітамі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў.

Разам з тым на апошняй стадыі існавання некропаля ў ім з'яўляюцца пахаванні па абрадзе інгумацыі, што можа быць звязана з прытокам у рэгіён новага славянскага насельніцтва ў канцы X – пачатку XI ст. Можна меркаваць, што калектыў, які пакінуў могільнік у Опсе, адчуў значна больш моцны ўплыў з боку прышэльцаў, чым іншыя групы аўтахтоннага насельніцтва. Таксама цяпер можна ўпэўнена казаць аб тым, што могільнік у Опсе працягваў

функцыянаваць да сярэдзіны XI ст., у адрозненне ад суседніх некропаляў, дзе пахаванні перасталі здзяйсняцца ўжо ў пачатку стагоддзя.

Цалкам верагодна, што калектыў носьбітаў традыцый КСПДК, які пакінуў могільнік Опса, мог пачаць змешвацца з прышэльцамі і нават пераняць на заключным этапе існавання некропаля абрад інгумацыі, што дагэтуль практычна не прасочвалася ў іншых некропалях захаду Беларускага Падзвіння і Дзвінска-Нёманскага міжрэчча.

Літаратура

1. Дучыц, Л. У. Курганы Браслаўшчыны / Л. У. Дучыц // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка Браслаўскага раёна. – Мінск : Паліграфафармленне, 1998. – С. 29–32.

2. Плавінскі, А. М. Раскопкі курганнага могільніка Опса / А. М. Плавінскі, М. А. Плавінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2005. – С. 129–137. – Вып. 9: Старажытнасці Беларусі (жалезны век і сярэднявечча).

3. Плавінскі, М. А. Опса / М. А. Плавінскі, А. М. Плавінскі // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2011. – Т. 2: Л–Я. – С. 147.

4. Покровский, Ф. В. Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии / Ф. В. Покровский // Труды IX Археологического съезда в Вильне в 1893. – М., 1895. – Т. I. – С. 166–220.

***А. Г. Тимофеенко,** Институт истории НАН Беларуси, младший научный сотрудник (г.Минск)*

Раскопки вала на городище у д. Проскурни Жлобинского района в 2009 году (предварительные результаты исследования)

В полевом сезоне 2009 г. были продолжены работы на городище у д. Проскурни Октябрьского сельсовета с культурными отложениями раннего железного века и эпохи Древней Руси. Городище находится в 1,2 км на северо-запад от д. Проскурни и в 1,5 км на восток от д. Октябрь. Памятник расположен на террасе правого берега р. Днепр на берегу старицы (оз. Городного), высота над августовской меженью – 14,11 м. Городище подчетырехугольное, имеет форму ромба, со стороны поля укреплено двумя валами и двумя рвами. Размеры площадки около 110 (запад–восток) × 68 (север–юг) м. Внутренний вал имеет высоту 3,5–4,5 м, внешний – 1,5–2,5 м. Между валами проходит ров, глубина которого от уровня площадки составляет 0,4–1,5 м. Второй ров расположен за вторым валом, глубина – до 0,4 м, заплыл, его почти не заметно. На внутреннем валу по всей его длине со стороны площадки городища заметны провалы грунта шириной несколько метров. Возможно, это следы помещений (незасыпных клетей ?), которые имели хозяйственное или жилое назначение во времена функционирования городища. По данным Е. Р. Романова, именно в валу в 1900 г. были обнаружены кузнечные инструменты.

С целью выявления стратиграфии и выяснения времени, этапов возведения и особенностей конструкции вала, а также проверки сохранности древнего въезда, было решено сделать зачистку на северо-западной оконечности внутреннего вала, в месте нынешнего въезда на городище. Здесь вертикальный срез вала имеет большую крутизну, высоту около 3,6–3,8 м от современной дневной поверхности в месте перехода его в ров. Со внутренней стороны заметен наплыв земли с вала на площадку на ширину до 4 м. Здесь же, со стороны площадки городища, в валу имеется первый провал.

На вершине вала была устроена зачистка, которая срезает вал под прямым углом. При углублении примерно на 0,4 м от вершины вала посередине зачистки была выявлена горелая древесина (доски или плахи), лежавшая горизонтально. При расчистке оказалось, что это остатки верхней части сгоревшей конструкции, состоящие из расколотых деревянных плах. По этой причине было решено увеличить площадь начатых работ (прирезать часть 3 × 4 м по гребню вала) и превратить зачистку в раскоп I.

Вал был сооружен из культурного слоя разных эпох. Было замечено, что сразу под дерном по цвету и структуре насыпь делится на три части – внутренняя, примыкающая к площадке, средняя, которой засыпаны остатки горелых головней, и внешняя, примыкающая ко рву. На внутреннем склоне вала в дерне и под ним обнаружилась выкладка из камней. До 20 камней 8–20 см в поперечнике залегали как небольшими скоплениями, так и разреженно на небольшом расстоянии друг от друга и, вероятно, входили в конструкцию вала. Под ними находился темно-серый углистый гумусированный слой с лепной и редкими фрагментами круговой керамики. За ним был выявлен более светлый слой засыпки горелых конструкций, в котором находилась исключительно лепная керамика раннего железного века. В нем же была найдена круглая керамическая бусина диаметром 0,9 см. Часть вала, примыкающая ко рву, была насыпана светло-серым и серо-желтым песком с полосами ожелезнения с культурными остатками времен неолита–бронзового века.

При разборе насыпи вала особое внимание уделялось сгоревшим деревянным конструкциям. Они были открыты в центре. Сверху, поперек длинной оси вала, залегали плахи и доски, плотно пригнанные друг к другу и образовывавшие настил. Сохранились крупные фрагменты длиной до 1,5 м, шириной от 0,08 до 0,4 м. Они были неокоренные, часто с необрублеными мелкими ветками. Под этим настилом, перпендикулярно ему и параллельно длинной оси вала, залегали по две рядом толстые (полбревна) «лаги». Их было две пары. Судя по тому, что пара «лаг», прорезавшая весь раскоп и уходившая в его стенку, имела узлы-врубки, которыми скреплялась со следующими, продолжавшимися в сторону обрыва, данное окончание вала в древности имело продолжение, а нынешний крутой срез террасы, находящийся примерно в трех метрах от раскопа, – позднейший обвал.

Под «лагами» находился еще один слой горизонтально уложенной древесины, сохранившийся гораздо хуже верхнего. В плотно лежавших верхних и нижних плахах были выявлены многочисленные подпилы, подрубки, вырезки и шипы, с помощью которых плахи соединялись друг с другом. Современные плотники сообщили, что подобные перекрытия из неокоренных досок, плах с ветками делали в деревоземляных сооружениях, погребах. Часть вырубок в них – конструкции для устройства воздуховодов. Однако, судя по малой просад-

ке грунта, наше сооружение было изначально засыпано землёй.

Описанная часть сгоревших конструкций смещена относительно центра в сторону рва. Видимо, это верхний слой засыпной клети. Со стороны площадки к ней примыкала еще часть сооружения, которая начиналась за серединной парой продольных «лаг». В стенке выявлено резкое падение слоя в сторону площадки городища, что, скорее всего, маркирует вторую, незасыпную клеть, провалившуюся после того, как ее перекрытия были сожжены или сгнили.

Таким образом, в 2009 г. были начаты раскопки внутреннего вала городища Проскурни. В ходе работ обнаружены сожженные остатки верхних частей засыпной и незасыпной клетей. Судя по заполнению, верхняя, раскопанная часть вала была сооружена в эпоху средневековья из культурного слоя раннего железного века, срезанного с площадки изучаемого городища, и из культурного слоя более ранних эпох, взятого за площадкой. В ходе дальнейших работ на памятнике планируется уточнить поданную информацию и дополнить ее новыми данными.

З. А. Харытановіч, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, малодшы навуковы супрацоўнік (г. Мінск)*

Археалагічныя даследаванні гарадзішча Гуры, селішча Галіны і фальварка Трэцінішкі (тэрыторыя будаўніцтва аб'ектаў інфраструктуры Беларускай АЭС)

У 2009–2010 гг. праводзіліся археалагічныя даследаванні ў зоне будаўніцтва Беларускай АЭС і аб'ектаў яе інфраструктуры. Падчас разведак было выяўлена больш за дзесятак месцазнаходжанняў і археалагічных помнікаў[1]. Найбольш цікавыя з іх – гарадзішча ранняга жалезнага веку каля в. Гуры Астравецкага раёна, селішча позняга сярэдневякоўя–новага часу Трэцінішкі на ўскраіне Астраўца і археалагічны комплекс каля в. Галіны Ашмянскага раёна.

Гуры. Падчас археалагічных даследаванняў на аб'екце «Чыгуначная лінія да АЭС» было праведзена абследаванне археалагічнага комплексу каля в. Гуры, які складаецца з гарадзішча і селішча і ўключаны ў Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь пад нумарам 413В000043.

Гарадзішча вядома з 1954 г., абследаванні праводзілі А. Р. Мітрафанаў і М. М. Чарняўскі [1, с. 90]. Шурф на селішчы побач з гарадзішчам закладаў у 2009 г. старшы навуковы супрацоўнік аддзела археалогіі першабытнага грамадства Э. М. Зайкоўскі [3]. Былі выяўлены матэрыялы рубяжа–трэцяй чвэрці I тысячагоддзя н. э.

Помнік размешчаны на паўднёва-усходняй ускраіне вёскі, каля яго падножжа знаходзяцца рэшткі сялянскай сядзібы. Пляцоўка мае трохвугольную форму, вышыня над вакольным асяроддзем – да 7 м. Даўжыня пляцоўкі – да 48 м. Схілы стромкія, у паўночнай і паўднёва-заходняй частках захавалася тэраса шырынёй да 1,5 м.

Для вызначэння культурнай і храналагічнай прыналежнасці гарадзішча Гуры на пляцоўцы быў закладзены шурф памерамі 1 × 2 м у паўночнай частцы пляцоўкі. Прасочана наступная стратыграфія: адразу пад дзёрнам пачынаўся культурны пласт насычанага чорнага колеру. У ім сустракаліся асобныя камяні і шмат фрагментаў ляпной керамікі. Магутнасць культурнага пласта складала ад 40–60 см. Мацярык пясчана-гліністы, жоўтага ці краснаватага колеру, адзначана адна мацерыковая яма.

У шурфе знойдзена 319 адзінак артэфактаў, з іх 226 фрагментаў ляпнога посуду, косткі, абмазка гліняная, жужаль, зліткі жалеза і гліняны грузік. Кераміка прадстаўлена абломкамі штрыхаванага, гладкасценнага і шурпатага посуду, прычым штрыхаваны пераважае. Па частках начыння можна выдзеліць 26 фрагментаў венцаў, 184 фрагменты сценак і 13 фрагментаў донцаў. Венцы адносяцца пераважна да рабрыстых гаршкоў (мал. 1), некаторыя арнаментаваныя пры дапамозе зашчыпнога арнаменту ці насечкамі па рабру (мал. 1: *2, 5*). Такі посуд характэрны для культуры штрыхаванай керамікі і адносіцца да першай паловы I тысячагоддзя н. э.

У другім пласце знойдзены гліняны грузік шайбападобнай формы (мал. 1: *8*). Памеры яго наступныя: дыяметр – 3,7 см, таўшчыня – 1,8, дыяметр адтуліны – 0,6 см. Падобныя грузікі сустракаюцца на гарадзішчах культуры штрыхаванай керамікі ў першай палове I тысячагоддзя н. э.

Помнік можна аднесці да ранняга жалезнага веку–трэцяй чвэрці I тысячагоддзя н. э.

Трэцінішкі. Паселішча Трэцінішкі размешчана на ўскраіне г. п. Астравец і было выяўлена восенню 2009 г. падчас абследавання зоны будаўніцтва мікрараёна каля № 1 для супрацоўнікаў Беларускай атамнай электрастанцыі. Спачатку было праведзена візуальнае абследаванне левага берага р. Кавалёўка на ўскраіне Астраўца па правы і левы бок ад дарогі на Белькішкі. Па левы бок быў выяўлены ўчастак уздоўж края надпоплаўнай тэрасы, на якім сустракаліся кавалкі керамікі, кафлі, крэменю. На правым баку каля краю тэрасы частка дзёрну была знята пры дапамозе бульдозера і пад дзёрнам прасочваўся культурны пласт амаль чорнага колеру, у якім сустракаліся кавалкі кружальнай керамікі.

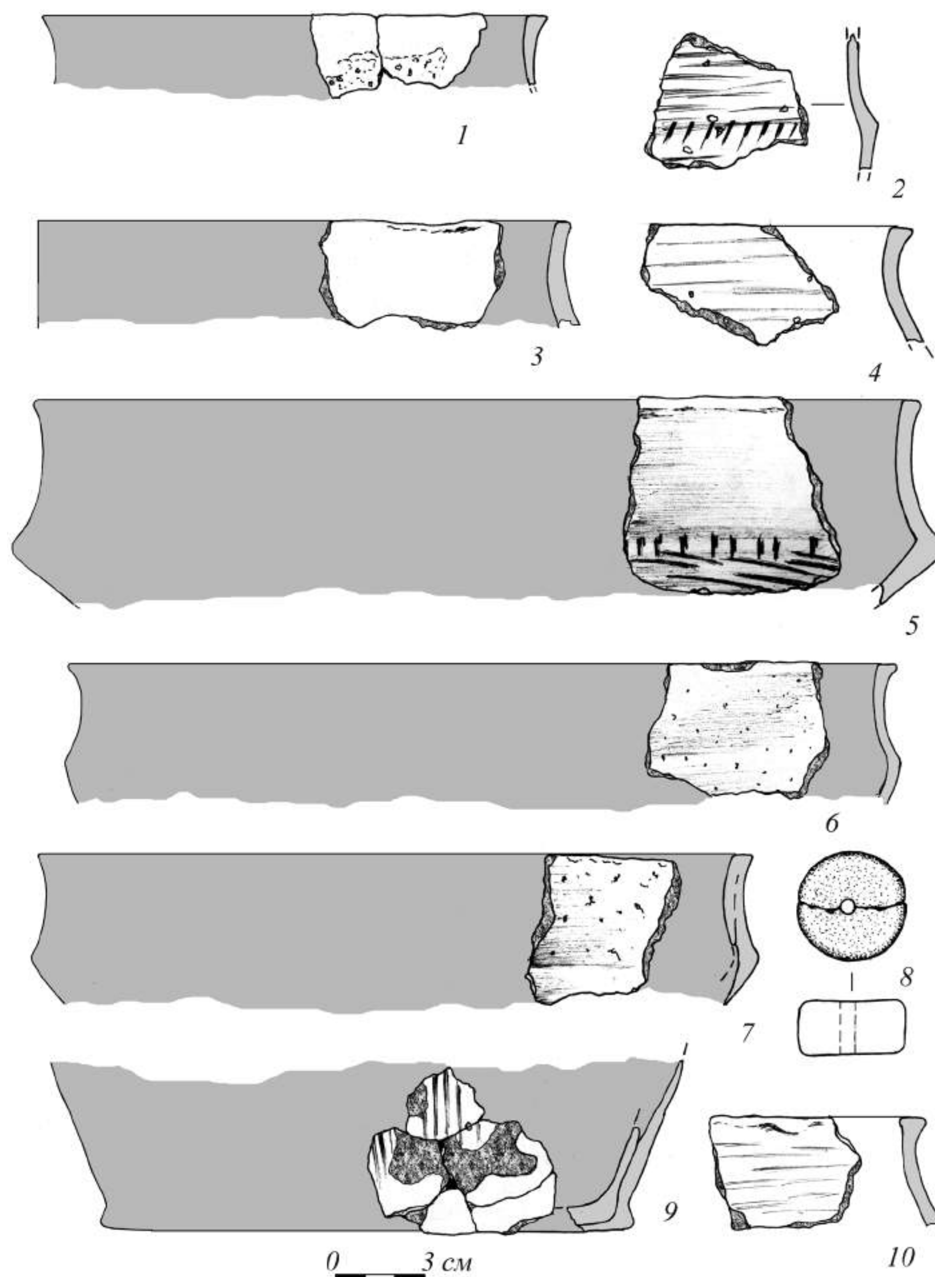
Другі этап даследаванняў праводзіўся ў красавіку–чэрвені 2010 г., ён складаўся з дадатковага абследавання тэрыторыі будаўніцтва мікрараёна № 1, зачысткі агаленняў, шурфоўкі і раскопак на селішчы.

Асаблівая ўвага была звернута на месца максімальнага скаплення паверхневых збораў на краі надпоплаўнай тэрасы па левы бок ад дарогі Астравец–Белькішкі. Вывучэнне старых карт дазволіла лакалізаваць у гэтым месцы фальварак Трэцінішкі, які быў размешчаны на краі тэрасы левага берага р. Кавалёўка. Паверхневыя зборы на помніку сведчылі аб існаванні паселішча XVI–XVII стст.

Раскоп плошчай 40 м^2 быў закладзены на краі тэрасы р. Кавалёўка ў 30 м ад дарогі Астравец–Белькішкі. Пры даследаванні першага пласта ў кв. 10 быў зафіксаваны аб'ект 1 у выглядзе дугападобнага нагрувашчання камянёў, замацаваных праслойкай гліны і пяску.

У другім пласце ў паўднёвай частцы раскопу выяўлена пляма амаль чорнага колеру з вялікай колькасцю буйных камянёў і абломкамі цэглы – аб'ект 2. Пры далейшай расчыстцы высветлілася, што гэта

[1] У дадзеным зборніку глядзі сумесны артыкул В. Л. Лакізы, Э. М. Зайкоўскага, З. А. Харытановіч, Макс. М. Чарняўскага, прысвечаны археалагічным абследаванням зоны будаўніцтва Беларускай АЭС і яе інфраструктуры ў 2009–2010 гг.

Мал. 1. Археалагічныя знаходкі: *1–7* – ляпная кераміка; *8* – гліняны грузік. Гарадзішча Гуры

кут скляпення, складзены з буйных валуноў, якія замацаваны рошчынай. Памеры выяўленай часткі аб'екта пасля разборкі другога пласта – 2,4 × 3,3 м, на ўзроўні мацерыку – 2,74 × 2,08 м. Памеры валуноў дасягаюць 1 м. Па перыметру падлогі скляпення выкладзены шэраг больш дробных валуноў. Уздоўж паўднёва-заходняй сценкі на мацерыковай паверхні раскопу сфарміравана прыступка з плоскіх камянёў, атарочаная глінай. У паўднёва-усходнім куце раскопу ў запаўненні скляпення адзначана некалькі буйных валуноў і спарахнелае бервяно.

Магутнасць пласта ў раскопе склала ад 40 см у паўночнай частцы да 140 см ў аб'екце 2. Адразу ад паверхні ішоў пласт цемна-шэрага супеску, у якім сустракаліся прапласткі перамешанага з пяском культурнага пласта, нагрувашчанні дробных камянёў. На большай частцы раскопу стратыграфія простая, і толькі каля скляпення адзначаюцца асаблівасці. Так у кв. 4–6–8 па ўсходняй сценцы адзначаны прапластак перамешанага пласта з пяском і нагрувашчанні камянёў.

Агульная колькасць масавага матэрыялу на паселішчы склала 1659 адзінак, з іх 290 кавалкаў кафлі, 824 фрагмента кружальнай керамікі (у тым ліку 2 ножкі ад рынак), 221 фрагмент костак жывёл, 227 абломкаў шкляных вырабаў і ваконнага шкла, 46 фраг-

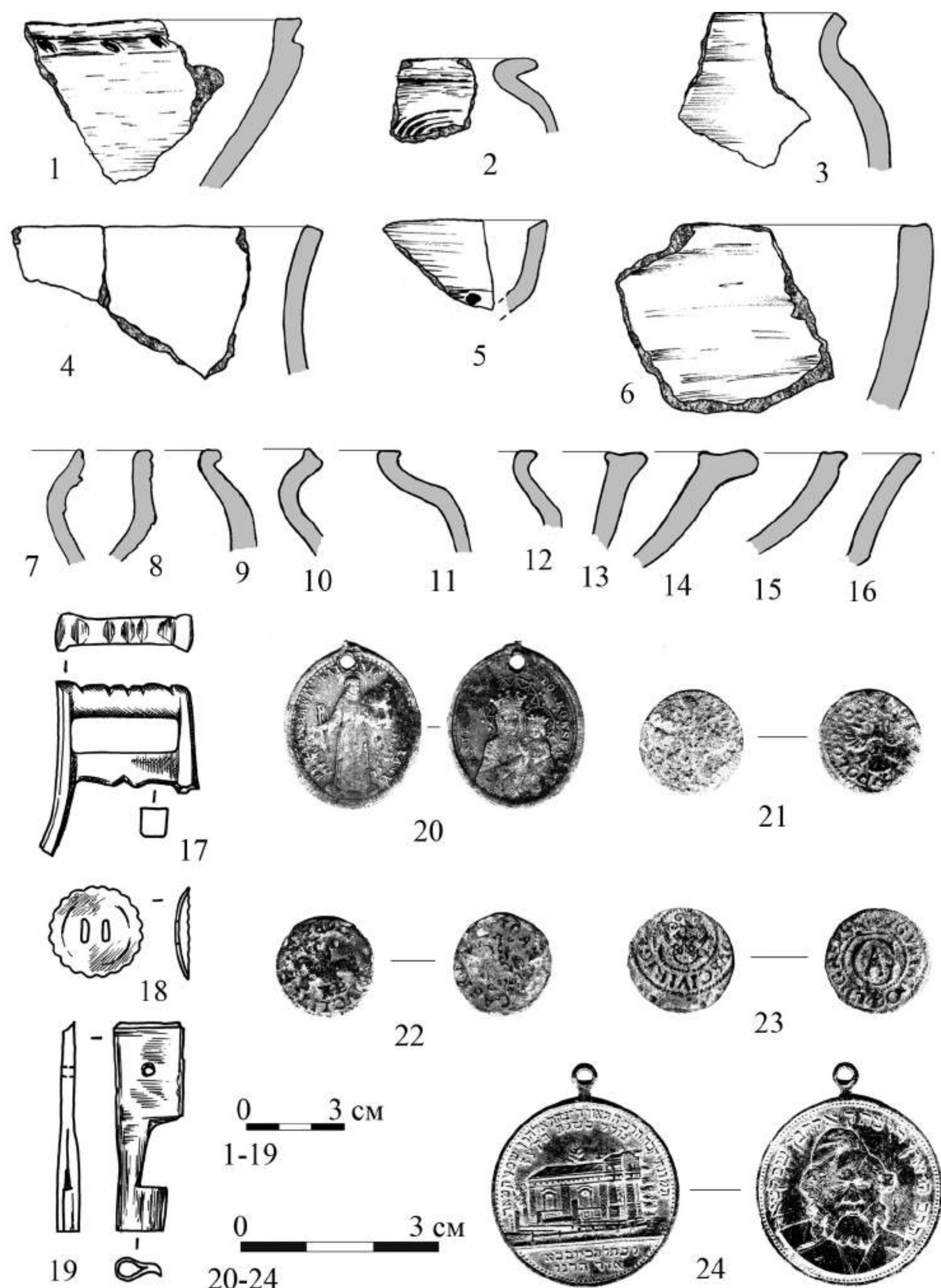
ментаў вырабаў з парцэляну, 17 кавалкаў напольнай пліткі.

Кафля падзяляецца на паліваную і тэракотавую. Былі знойдзены фрагменты шчыткоў, сценак і венцаў. На шчытках адзначаны раслінні і геаметрычны арнамент. Колер палівы: зялёны розных адценняў, жаўтлява-зялёны, белы, цемна- і светла-карычневы, ёсць паліхромная (бела-чырвоны колер). Паліваную кафлю можна датаваць XVI–XVII стст. Асобныя фрагменты адносяцца да XVIII–XIX ст.

Кружальная кераміка (мал. 2: *1–16*) таксама прадстаўлена фрагментамі паліванага і тэракотавага посуду. Колер палівы ад светла-жоўтага да амаль чорнага, пераважае зялёная паліва розных адценняў. Датавана XVII – пачаткам XX ст.

Індывідуальныя знаходкі з паселішча прадстаўлены наступнымі вырабамі.

Медальён іудзейскі (бронза) дыяметрам 2,8 см (мал. 2: *24*). На адным баку медальёна – выява равіна Іцхака Эльханана Спектара. Уздоўж краю па ко-

Мал. 2. Археалагічныя знаходкі: *1–16* – кружальная кераміка (фрагменты); *17* – ручка бронзавай пасудзіны; *18* – накладка жалезная; *19* – ключ; *20* – медальён каталіцкі; *21–23* – соліды; *24* – медальён іудзейскі. Паселішча Трэцінішкі

лу ідзе надпіс: «Равін, “геній” (рэлігійны равіністскі статус) Іцхак Эльханан Спектар». На адваротным баку – выява склепа-пахавання і надпіс па колу: «Будынак магілы равіна “генія” Іцхака Эльханана Спектара». Ніжэй па колу напісаны год яго народзін па яўрэйскім календары – 5577 (1817 г). Пад будынкам надпіс, які перакладаецца як «памёр 21 адара (люты) 5656 года (1896 г.)».

Спектар, Іцхак Элханан (1817, Росі, Гродзенская губернія, – 1896, Коўна), літоўскі равін і вучоны-талмудыст, адзін з лідэраў расійскага яўрэйства. З 1864 г. і да канца жыцця займаў пасаду равіна Коўна, дзе заснаваў ешыву. У гонар яго названа тэалагічная семінарыя ў Нью-Йорку [8].

Рэгулярная пласціна выканана з балтыйскага крэменю светла-шэрага колеру празрыстага на прасвет. Яна знятая з аднапляцовачнага монафрантальнага нуклеуса. Дыстальны канец знаходкі адламаны ў выніку тэрмічнага ўздзеяння. Па адным краі пласціна захоўвае дробную рэтуш утылізацыі. Пятка моцна фасетызавана. Пласціна мае наступныя параметры: даўжыня – 3,55 см, шырыня – 1,30, таўшчыня – 0,40, шырыня пяткі – 0,70, таўшчыня пяткі – 0,31 см. Была атрымана тэхнікай прамога ўдару і храналагічна можа адносіцца да фінальнага палеаліту–мезаліту (вызначэнне аспіранта аддзела археалогіі першабытнага грамадства А. М. Вашанава).

Медальён каталіцкі (белы метал), авальнай формы (мал. 2: *20*), вушка абламанае, у верхняй частцы прасвідравана адтуліна для шнурка. На адным баку выява Маці Божай Чанстахоўскай, на другім – Святога Ладзіслава (?). Датавана XVIII ст. (паводле вызначэння Д. У. Дука).

Гільзы ад паляўнічай зброі: першая ад патрона 1961 г., другая выканана па амерыканскім патэнце (16 калібр) (вызначэнне гільз – археолаг 2 РПГ 52 пошуковага батальёна А. Ю. Каркотка).

Кулі свінцовыя (2 адз.): адна мае акруглую форму, другая двухчастковая са слядамі падпраўкі.

Манеты медныя (4 адз.):

– Шведская Прыбалтыка, Густав II Адольф Ваза, 1621–1632, солід, Рыга, білон, [16]XX, дыяметр 15,6 мм, вага 0,48 г (вызначэнне А. М. Плавінскага; мал. 2: *23*).

– Рэч Паспалітая, каралеўства, Ян II Казімір Ваза, солід (шэлёнг) каронны, 1665, унізе выява «слепаврон» – Ян Казімір Красіньскі – Вялікі падскарбій Кароны (1659–1668), дыяметр 15,2 мм, вага – 1,10 г (вызначэнне А. М. Плавінскага; мал. 2: *22*)

– Рэч Паспалітая, каралеўства, Ян II Казімір Ваза, 1649–1668, солід (шэляг) літоўскі, 166Х, Іеранім Крышпін Кіршэнштэйн – Вялікі падскарбій Літоўскі (1662–1676), дыяметр 14,9 мм (вызначэнне А. М. Плавінскага; мал. 2: *21*).

– Рэч Паспалітая, 1928, 5 грошай.

Да ліку цікавых варта аднесці знаходкі ручкі ад бронзавай пасудзіны, жалезнай накладкі на збрую і каванага ключа з бронзы (мал. 2: *17–19*).

Індывідуальныя знаходкі дазваляюць датаваць паселішча перыядам ад канца XVI ст. да пачатку XX ст.

Раскопкі на помніку і археалагічныя назіранні за землянымі працамі прынеслі каля 1700 новых артэфактаў. Іх сістэматызацыя і аналіз дазволілі ўдакладніць існуючыя ўяўленні аб старажытнай гісторыі не толькі сучаснага Астраўца, але і ў цэлым Астравеччыны.

Галіны. Найбольш значнае адкрыццё 2010 г. – выяўленне і даследаванне археалагічнага комплексу каля в. Галіны, які складаецца з селішча, гарадзішча і курганнага могільніка. Селішча размешчана на паўднёвы захад ад в. Галіны на полі каля аднайменнага хутара. Яно займае схілы некалькіх пагоркаў і лагчыну паміж імі. Вясной 2010 г. падчас разведачных прац у зоне будаўніцтва новай аўтадарогі да АЭС на ўзараным полі былі зафіксаваны некалькі плямаў цёмна-шэрага колеру дыяметрам да 40 м, на якіх сустракаюцца фрагменты ляпной і ганчарнай керамікі. Найбольш каштоўнай знаходкай стаў «псеўдавіты» пярсцёнак, які датаваны XII–XIII стст. [6].

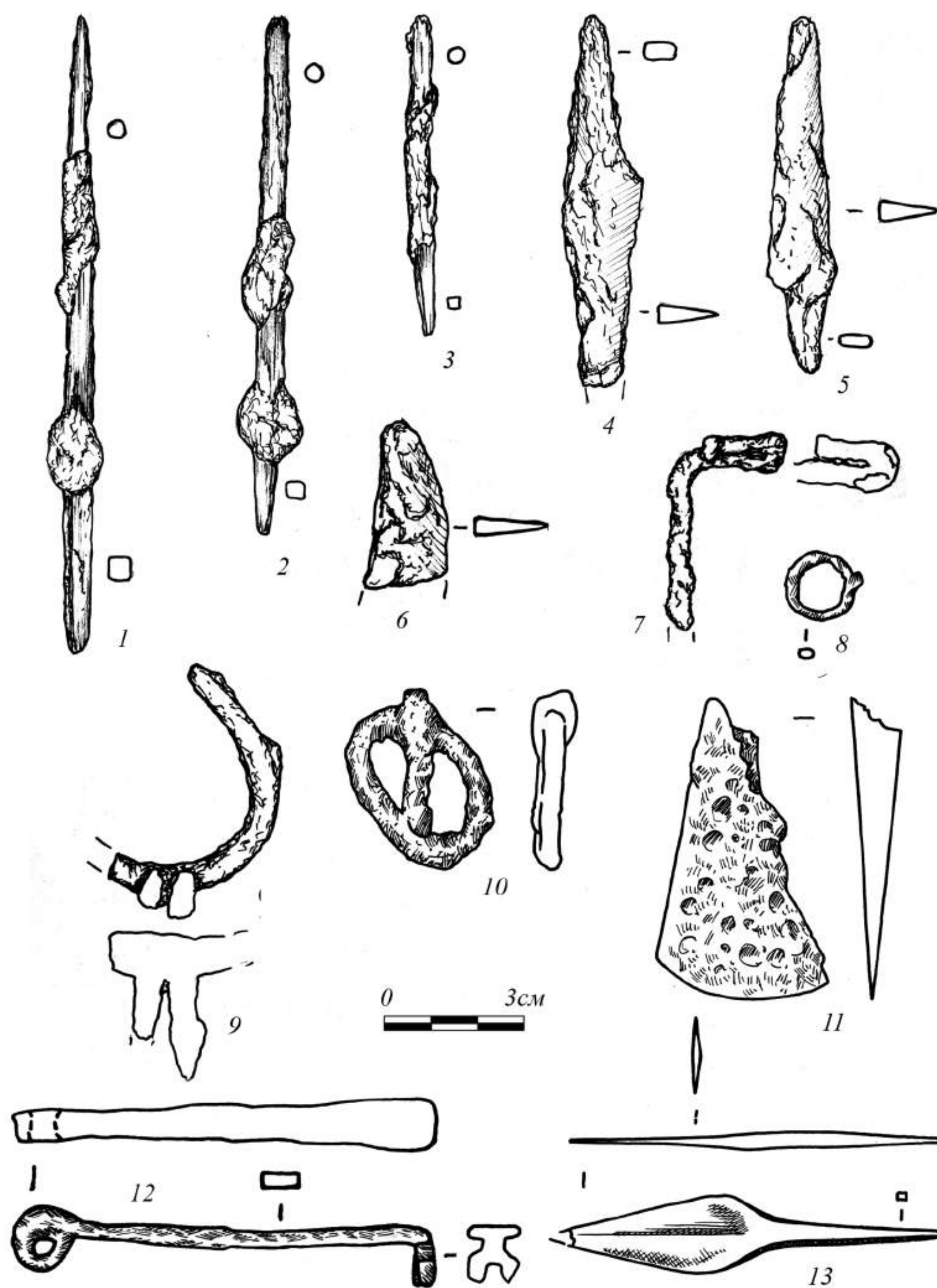
У пачатку чэрвеня на селішчы была праведзена шурфоўка з мэтай вызначэння магутнасці культурнага пласта. Шурф быў размешчаны на найбольш высокім пагорку ў 70 м на паўднёвы ўсход ад хутара (культурны пласт з цёмна-шэрага, амаль чорнага супеску да 0,32 м). Былі знойдзены фрагменты ляпной і кружальнай керамікі. Па спосабе апрацоўкі паверхні яна падзяляецца на гладкасценную, аблітую, шурпатую і штрыхаваную. Дадатковае абследаванне селішча папоўніла калекцыю вырабаў з жалеза і бронзы. Знойдзены фрагменты нажоў, шылаў, спражка авальная, фібула. Аналагічныя спражкі датаваны другой паловай III – першай паловай IV ст. [4, с. 30], а бронзавая фібула – XIII ст. [7, p. 81].

З мэтай больш падрабязнага вывучэння селішча і прадухілення яго разбурэння падчас земляных работ было вырашана правесці раскопкі ў месцы перакрыжавання трасы дарогі з заходнім краем селішча. Для гэтага быў абраны ўчастак на схіле пагорка, пасярод поля, на якім закладзены раскоп агульнай плошчай 136 м^2.

Раскоп складаўся з некалькіх участкаў. Спачатку для вызначэння магутнасці пласта і насычанасці яго артэфактамі была закладзена траншэя № 1 памерамі 2 × 20 м, выцягнутая ад падэшвы пагорка ўздоўж восі трасы дарогі. У траншэі выяўлена наступная стратыграфія: адразу ад паверхні ішоў пласт ворыва магутнасцю 25–40 см па ўсёй плошчы раскопу, пад ім адзначаўся некрануты пласт інтэнсіўна чорнай афарбоўкі магутнасцю да 20 см. У паўднёвай частцы траншэі некрануты пласт быў перакрыты пяском, верагодна, змытым з пагорка. Пасля выбаркі траншэі з заходняга боку быў прырэзаны раскоп 1 і раскоп 2, а пазней – траншэя 2.

Стратыграфія ў раскопах 1 і 2 амаль не адрознівалася ад стратыграфіі ў траншэі № 1. Некрануты культурны пласт, перакрыты ворным пластом, утрымліваў фрагменты керамікі і вялікую колькасць індывідуальных знаходак: праселкі гліняныя, шылы і нажы, фрагмент сярпа, кавалак фібулы, спражка, абломак сякеры (мал. 3). Некрануты культурны пласт селішча лакалізаваўся ўздоўж падэшвы пагорка паласой шырынёй 4–6 м. У паўночнай частцы раскопа ён быў цалкам пераараны.

Восенню 2010 г. на селішчы ажыццяўляліся дадатковыя абследаванні, у тым ліку непасрэдна падчас земляных работ па зняцці расліннага грунту на трасе аўтадарогі. На ўчастках чорнага колеру была выяўлена новая калекцыя фрагментаў керамікі, жалезныя вырабы. Найбольш цікавымі з іх былі фраг-

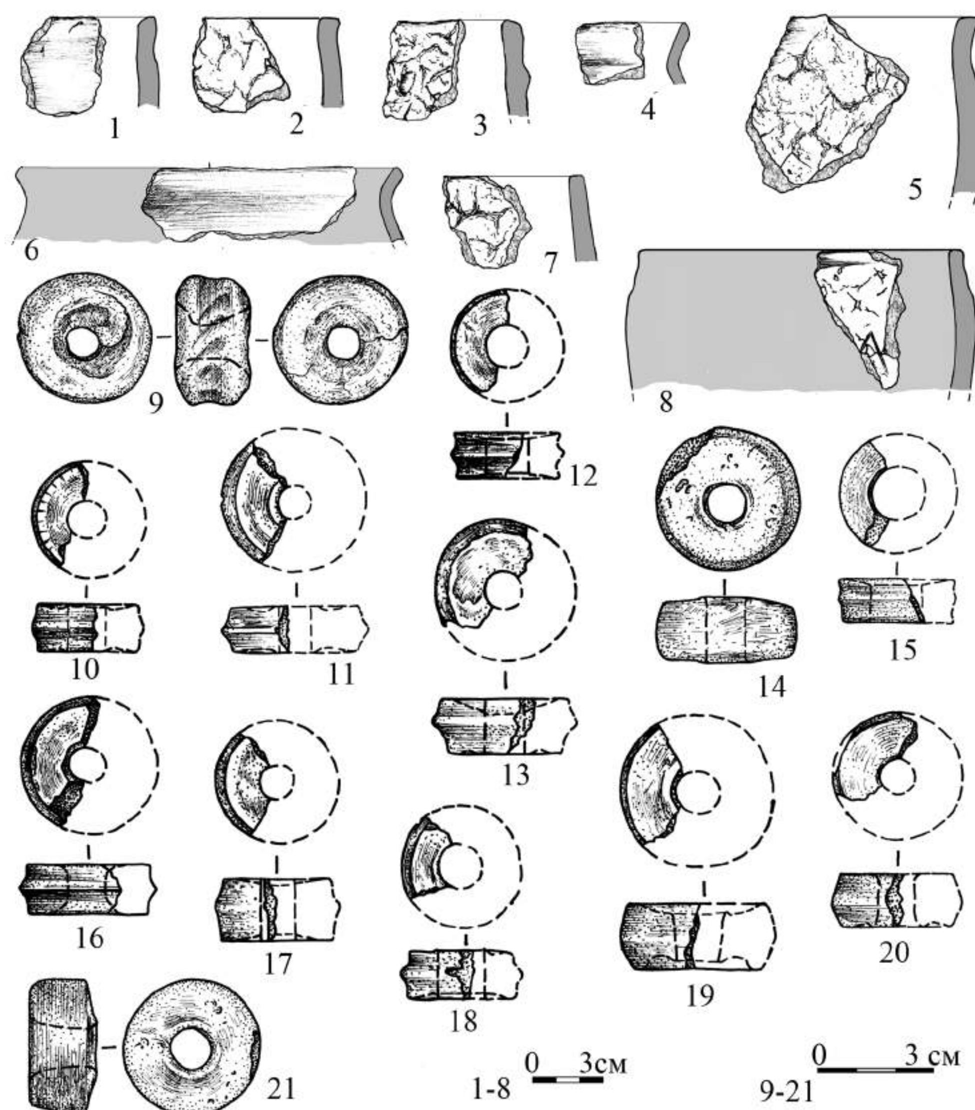
Мал. 3. Індывідуальныя знаходкі: *1–3* – шылы жалезныя; *4–5* – нажы жалезныя; *6* – лязо сярпа жалезнага (фрагмент); *7* – шпілька жалезная (фрагмент); *8* – кольца жалезнае; *9* – шпора жалезная; *10* – спражка жалезная; *11* – абломак жалезнай сякеры; *12* – ключ жалезны; *13* – наканечнік стралы жалезны (з шурфа на гарадзішчы Галіны). Селішча Галіны

менты дзвюх фібул тыпу Вільканцы, якія датаваны IV – першай паловай V ст. н. э. [5, с. 65].

Самай масавай катэгорыяй знаходак з селішча Галіны з'яўляецца кераміка (мал. 4: *1–8*). Усяго было знойдзена 2362 фрагменты ляпных пасудзін і 17 фрагментаў ганчарных. Па тыпу апрацоўкі паверхні вылучаецца абліты (1437 адз.), гладкасценны (680 адз.), шурпаты (17 адз.) і з зашчыпамі (2 адз.) посуд. Па формах можна вылучыць слоікавыя і прафіляваныя пасудзіны. Аблітая кераміка такога тыпу сустракаецца на паселішчах культуры ўсходне-літоўскіх курганоў і датавана другой чвэрцю–сярэдзінай I тысячагоддзя н. э. [2, с. 56].

Калекцыя індывідуальных знаходак адлюстроўвае два этапы існавання паселішча. Першы этап: другая чвэрць I тысячагоддзя н. э., – прадстаўлены знаходкамі авальнай жалезнай спражкі, абломка сякеры, фрагментамі нажоў і шылаў, калекцыяй гліняных праселак, жалезнымі фібуламі. Другі этап (XII–XIII стст.) – знаходкамі жалезнага ключа і кавалкаў кружальнай керамікі, срэбнага пярсцёнка і бронзавай фібулы. Асобныя знаходкі неазначальных крамянёвых абломкаў і крамянёвага скрабка дазваляюць меркаваць аб існаванні тут паселішча каменнага веку, якое пазней было знішчана.

Селішча Галіны з'яўляецца часткай археалагічнага комплексу, які дапаўняецца гарадзішчам і як мінімум двумя курганамі. Гарадзішча размешчана на поўдзень ад хутара Галіны на выцягнутым пагорку ў лесе. Мясцовая назва – «Замкавая гара». З ім звязана легенда аб царкве, якая правалілася пад зямлю. Згодна з легендай, недзе на пляцоўцы захавалася яма, ў якую кідалі камяні і не было чуваць гуку падзення каменю на дно. Помнік умацаваны сістэмай валоў і равоў, мае ў профілі седлападобную форму за кошт двух валоў на вузкіх краях пляцоў-

Мал. 4. Кераміка (фрагменты) (*1–8*) і гліняныя праселкі (*9–21*). Селішча Галіны

кі. Адзін курган размешчаны на ўскраіне хутара і з'яўляецца падоўжаным насыпам вышынёй 1,5–2,0 м. У насыпе, згодна з інфармацыяй мясцовага насельніцтва, некалькі гадоў таму падчас выбаркі пяску для будаўнічых прац былі знойдзены рэшткі чалавечага шкілета з бранзалетам і кольцам. Другі курган размешчаны на ўскрайку леса, каля гарадзішча, на паўночны захад ад яго.

На гарадзішчы, на якім культурны пласт захаваўся не па ўсёй плошчы, а толькі ўздоўж паўночнага краю, была праведзена шурфоўка. Шурф памерамі 1 × 2 м закладзены у паўночнай частцы пляцоўкі у 5 м ад яе краю. Культурны пласт магутнасцю да 40 см меў шэры колер і быў моцна насычаны жвірам. На мацерыку выяўлена некалькі камянёў памерамі 10–15 см. У шурфе знойдзена ляпная гладкасценная кераміка трэцяй чвэрці I тысячагоддзя н. э. і жалезны чаранковы наканечнік стралы з пяром лістападобнай формы (мал. 3: *13*). Аблітая кераміка ў шурфе адсутнічае. Наканечнік стралы можна датаваць трэцяй чвэрцю I тысячагоддзя н. э. Слабы, ненасычаны знаходкамі культурны пласт і магутная сістэма ўмацаванняў сведчаць, што гарадзішча выкарыстоўвалася ў якасці сховішча.

Новы археалагічны комплекс з селішча, гарадзішча і курганнай групы каля в. Галіны адносіцца да культуры ўсходне-літоўскіх курганоў і датаваны другой–трэцяй чвэрцю I тысячагоддзя н. э. Жыццё на селішчы працягвалася і пазней – да XII–XIII стст. Культура ўсходне-літоўскіх курганоў займае тэрыторыю Усходняй Прыбалтыкі і прылягаючую частку Беларусі: мяжа яе праходзіць па лініі: возера Дрысвяты–вярхоўі Дзісны–Лынтупы–усходні бераг возера Свір–Смаргонь–Гальшаны–Ліда. Найбольш актыўна вывучаліся курганы гэтай культуры. Да гэтага часу было вядома толькі два селішчы – на беразе воз. Свір і каля в. Засвір. Адкрыццё яшчэ аднаго селішча культуры ўсходне-літоўскіх курганоў каля в. Галіны – значны крок у вывучэнні дадзенай археалагічнай культуры і матэрыяльнай культуры насельніцтва, якое тут пражывала з канца другой чвэрці I тысячагоддзя н. э. да XII ст.

Літаратура і крыніцы

1. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору ; рэдкал.: С. В. Марцэлеў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, БелСЭ, 1986. – 371 с. : іл.
2. Звяруга, Я. Г. Беларускае Павілле у жалезным веку і раннім сярэднявякоўі / Я. Г. Звяруга // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск : ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2005. – № 10. – 174 с.
3. Зайкоўскі, Э. М. Справаздача пра выкананне навуковых археалагічных даследаванняў (папярэдняе абследаванне, разведак і шурфоўкі) у зоне аб'екта «Будаўніцтва аўтамабільнай дарогі ад Р-45 (Газа) – АЭС – Астравец» у Астравецкім раёне Гродзенскай вобласці ў 2009 г. / Э. М. Зайкоўскі // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2719.– Мінск, 2010.
4. Медведев, А. М. Белорусское Понеманье в раннем железном веке (I тысячелетие до н. э. – 5 в. н. э.) / А. М. Медведев. – Мінск, 1996. – 200 с.
5. Медведев, А. М. К вопросу о происхождении и хронологии украшений эпохи великого переселения народов (фибулы типа Вильканцы) / А. М. Медведев // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Археалагічныя даследаванні на Беларусі ў 2007 годзе. – Мінск : ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2009. – № 17. – С. 63–78.
6. Чарняўскі, Макс. М. Справаздача аб даследаваннях у зоне будаўніцтва аб'екта «Строительство автомобильной дороги Юго-восточный обход г. Островец с выходом на автомобильную дорогу М-7 Минск – Ошмяны – граница Литовской Республики с устройством транспортной развязки в месте пересечения» ў 2010 годзе // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі». – Арх. № 2763. – Мінск, 2010.
7. The Selonians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue. – Lietuvos nacioonalinis muziejus, 2007. –278 p.
8. Рэжым доступу: http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=13919&query=. – Дата доступу: 11.11.11.

З. А. Харытановіч, *Інстытут гісторыі НАН Беларусі, малодшы навуковы супрацоўнік (г. Мінск)*

Археалагічныя даследаванні на помніку Глядавічы-1-ГЭС у 2010 годзе

Раскопкі на гарадзішчы Глядавічы-1-ГЭС праводзіліся на падставе выдадзенага Інстытутам гісторыі НАН Беларусі Дазволу № 2120 па форме № 4 падчас экспедыцыі Аддзела археалогіі першабытнага грамадства ІІ НАН Беларусі па даследаванню помнікаў у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС (агульнае кіраўніцтва – В. Л. Лакіза). У работах прымаў удзел загадчык аддзела археалогіі, нумізматыкі і зброі Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь Мікалай Плавінскі[1].

Помнік размешчаны ў пойме правага берагу р. Нёман на поўнач ад вёскі Глядавічы (мал. 1, *А*), на мысе, вышыня якога над поймай складае 5–7 м. Па дадзеных на 1962 г. у 200 м ад гарадзішча праходзіў вал, які абараняў яго з напольнага боку, а яшчэ далей з абодвух бакоў размешчаны невялікія яры. На пляцоўцы былі сабраны фрагменты керамікі з дамешкамі жарствы і шамоту [1, с. 184]. Мясцовая назва помніку – Белы Груд. Існуе легенда аб царкве, якая правалілася пад зямлю. Мясцовыя жыхары паведамілі, што калісьці на гарадзішчы стаяў касцёл, а ад вёскі да яго ішла брукаваная дарога. У цяперашні час гарадзішча параслае сасновым лесам і хмызняком, паверхня моцна задзірнаваная. Рэшткаў валоў не прасочваецца. Для вызначэння культурна-храналагічнай прыналежнасці гарадзішча на пляцоўцы былі закладзены два раскопы агульнай плошчай 104 м^2.

Раскоп 1 памерамі 56 м^2 быў закладзены каля паўднёвага краю ўпоперак пляцоўкі, арыентаваны кароткім бокам па лініі поўнач–поўдзень. Складаўся з 14 квадратаў памерамі 2 × 2 м. Стратыграфія раскопу выглядае наступным чынам: пласт 1 – навеяны пясок шэра-жоўтага колеру магутнасцю да 0,4 м. Адзначаўся па ўсёй плошчы раскопу. Знаходкі сустракаліся толькі на мяжы з другім пластом. Ніжэй на ўсёй плошчы раскопу адзначаны выхад на пласт цёмна-шэрага, амаль чорнага колеру, магутнасць якога складала 0,15–0,20 м. У ім сустракаліся дробныя вугольчыкі. На другі пласт прыпадае асноўная колькасць знаходак (288 адзінак масавага матэрыялу), таксама знойдзены дзве індывідуальныя знаходкі: нож жалезны з абламаным чаранком і кавалак гліняннага праселка. Ніжэй ішоў пласт супеску светла-шэрага колеру па ўсёй плошчы раскопу, магутнасць яго складала 0,1–0,2 м. Сустракаліся асобныя камяні памерамі 0,3–0,4 м. Пасля разборкі трэцяга пласта на агульнай глыбіні 0,46–0,86 м адзначаны выхад на мацярык – пясок светла-жоўтага колеру, у якім траплялiся кавалкі жалезістых уключэнняў натуральнага паходжання, камяні. Аб’ектаў на мацерыку не выяўлена.

Раскоп 2 закладзены ў 8,6 м на поўнач ад раскопу 1 і размешчаны паралельна яму. Складаўся з 12 квадратаў памерамі 2 × 2 м, агульнай плошчай 48 м^2.

Стратыграфія раскопу выглядала наступным чынам: пласт 1 – пясок шэра-жоўтага колеру (нанесены). Зафіксаваны аб’ект, над якім сустракаліся асобныя знаходкі – пляма акруглай формы, якая размешчана на мяжы кв. 5 і 11, памерамі да 2 м у дыяметры. Над аб’ектам і ў запаўненні сустракаліся дробныя фрагменты керамікі, знойдзена глінянае праселка (мал. 2: *6*). Глыбіня аб’екта склала 0,84 м, яма заглыблялася ў культурны пласт. Верагодна, яна мае позднае паходжанне (рабаўнічая). Пласт 2 – навеяны пясок шэра-жоўтага колеру. Максімальная магутнасць навеянага пяску ў раскопе 2 склала 0,84 м. На мяжы 2 і 3 пластоў пачалі траплянца фрагменты керамікі, абмазкі, костак. Пераход ад жоўтага пяску да супеску цёмна-шэрага колеру быў размыты.

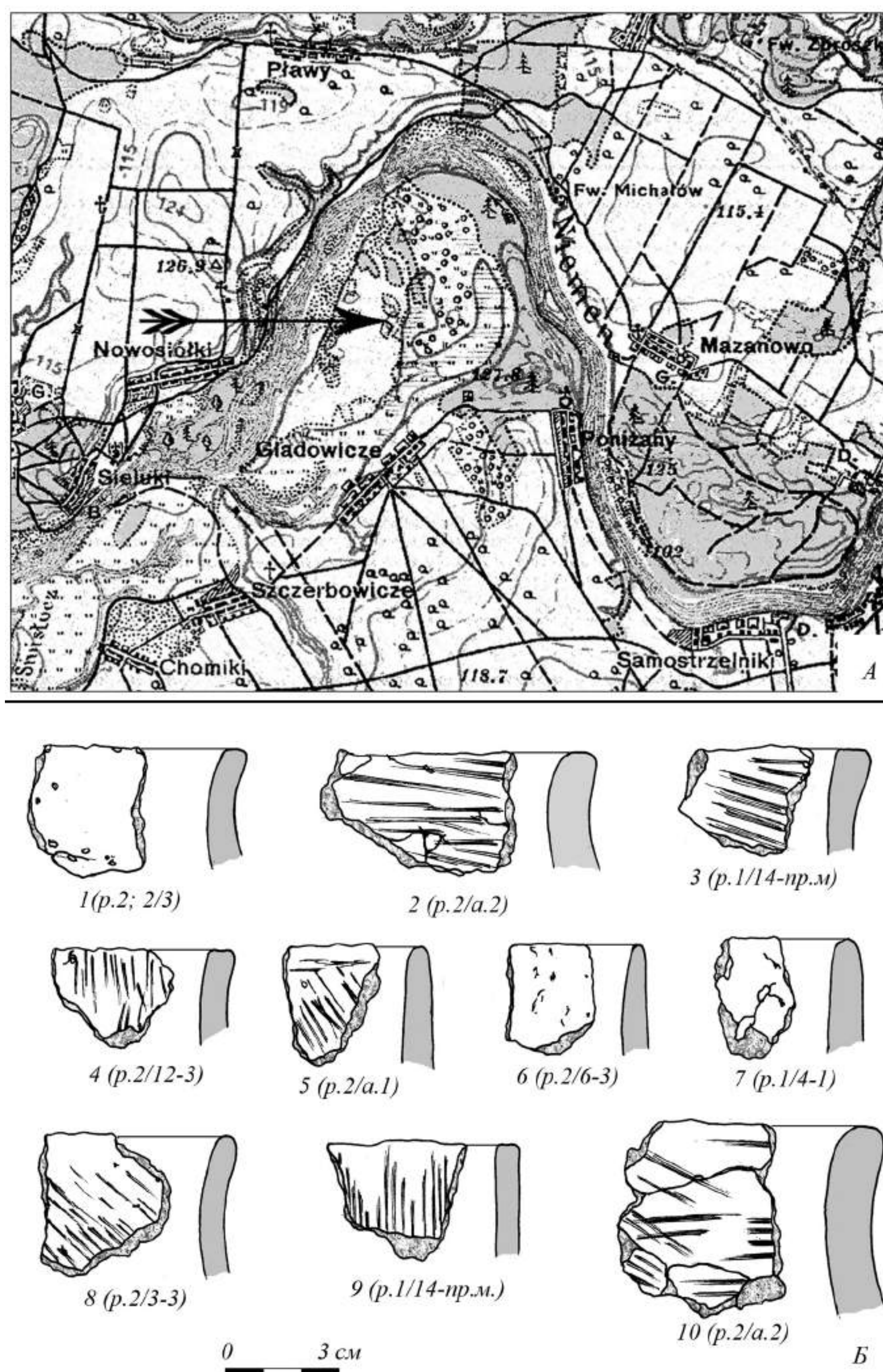
Пласт 3 – шчыльны супесак цёмна-шэрага, амаль чорнага, колеру у якім знойдзена вялікая колькасць адзінак масавага матэрыялу: керамікі, костак, абмазкі. Пасля разборкі трэцяга пласта былі зафіксаваны адрозненні ў характары культурнага пласта. Цэнтральная і ўсходняя частка раскопу захавалі насычаны чорны колер, а ў заходняй частцы раскопу пласт меў светла-шэры колер. Мяжа паміж імі праходзіла па прамой лініі, упоперак праз раскоп. Уздоўж гэтай лініі прасочвалася нагрувашчанне дробных камянёў. Верагодна, гэта рэшткі пабудовы (аб’ект № 2).

Аб’ект № 2 разбіраўся па пластах і квадратах. Пасля разборкі пласта 4 чорны супесак захаваўся толькі ў некаторых месцах (аб’екты № 3–6), астатні культурны пласт меў светла-шэры колер. Агульная глыбіня пласту ў аб’екце 2 складала 0,15–0,25 м. У запаўненні знойдзена шмат масавага матэрыялу: кавалкі абмазкі, косткі жывёл, абломкі крэменю. Аднак найбольшую колькасць знаходак складае кераміка – 306 фрагментаў. У яе ліку варта вылучыць фрагменты ляпнога (29 адз.) і кружальнага посуду (277 адз.). Ляпная кераміка прадстаўлена пераважна фрагментамі з расчосамі і штрыхоўкай.

У пласце 3 знойдзена 7 індывідуальных знаходак: фрагмент гліняннага праселка, касцяное дзяржанне (нарыхтоўка), бронзавая спіралепадобная пранізка, злітак свінца, жалезны выраб невядомага прызначэння, брусок тачыльны і гліняны выраб з адтулінай (мал. 2).

Пласт 4 захаваўся толькі ў аб’ектах і вакол іх. Зафіксавана 4 аб’екты (№ 3–6), якія выбіраліся асобна, з фісацыяй профіляў разрэзаў.

[1] Аўтар выказвае шчырую падзяку М. А. Плавінскаму, а таксама ўсім удзельнікам экспедыцыі за дапамогу ў правядзенні даследаванняў.

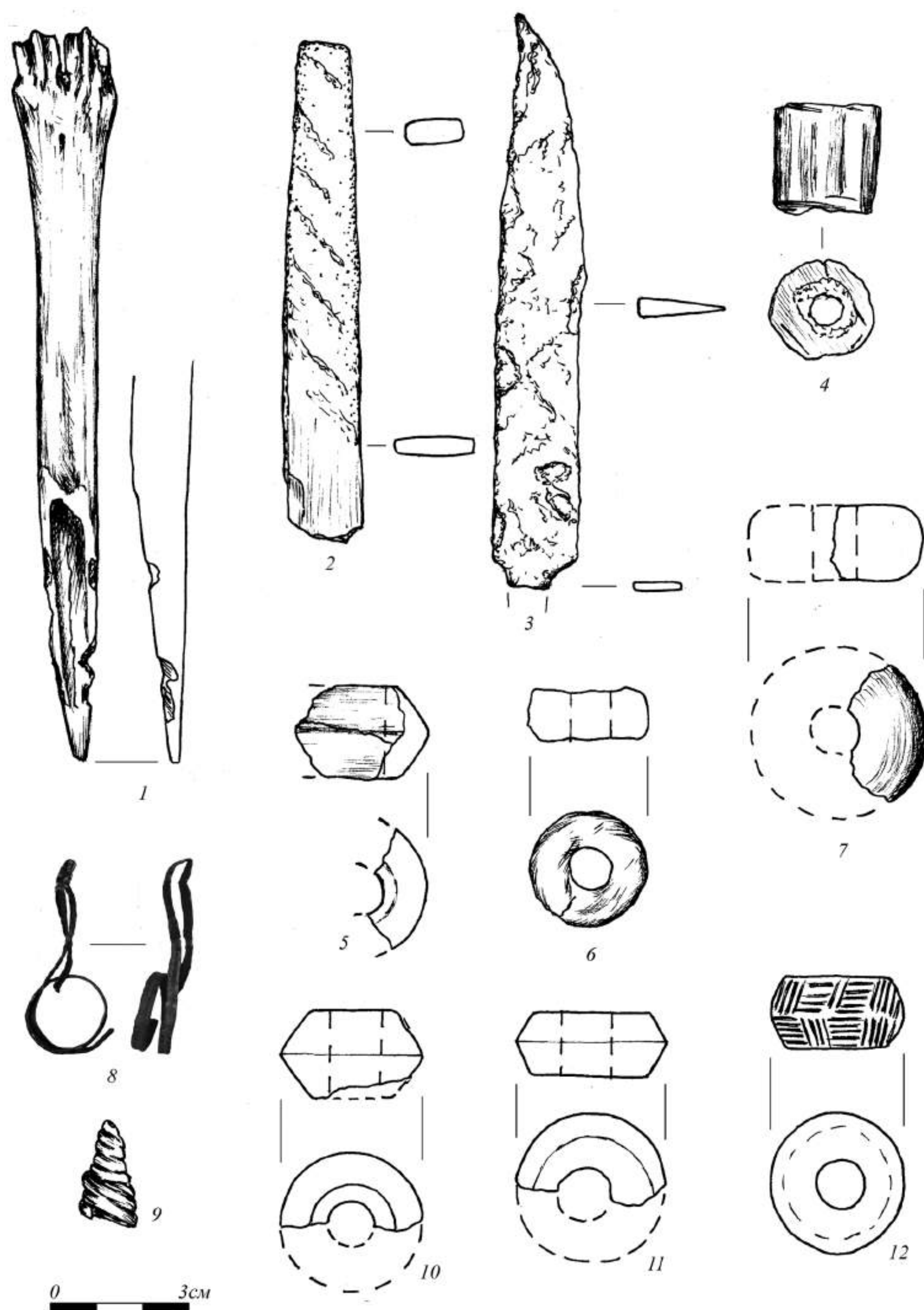

Мал. 1. Размяшчэнне помніка, згодна карце 1930-х гадоў *(А)*; ляпная кераміка *(Б)*. Гарадзішча Глядавічы

Аб’ект № 3. Аморфная пляма чорнага і цёмна-шэрага колеру. Памеры па лініі поўнач–поўдзень да 2,8 м. Па лініі захад–усход – 2,28 м. У цэнтральнай частцы фіксуецца нагрувашчанне камянёў. У паўднёвай частцы аб’ект № 3 пераходзіць у аб’ект № 5. Глыбіня аб’екта дасягае 0,5 м.

Аб’ект № 4. Пляма цёмна-шэрага колеру, размешчана ў кв. 5, сыходзіць у паўночную сценку раскопу. Даўжыня – 1,68 м. У запаўненні назіраюцца дробныя вугольчыкі і камяні. Глыбіня культурнага пласта ў аб’екце № 4 склала 0,6 м.

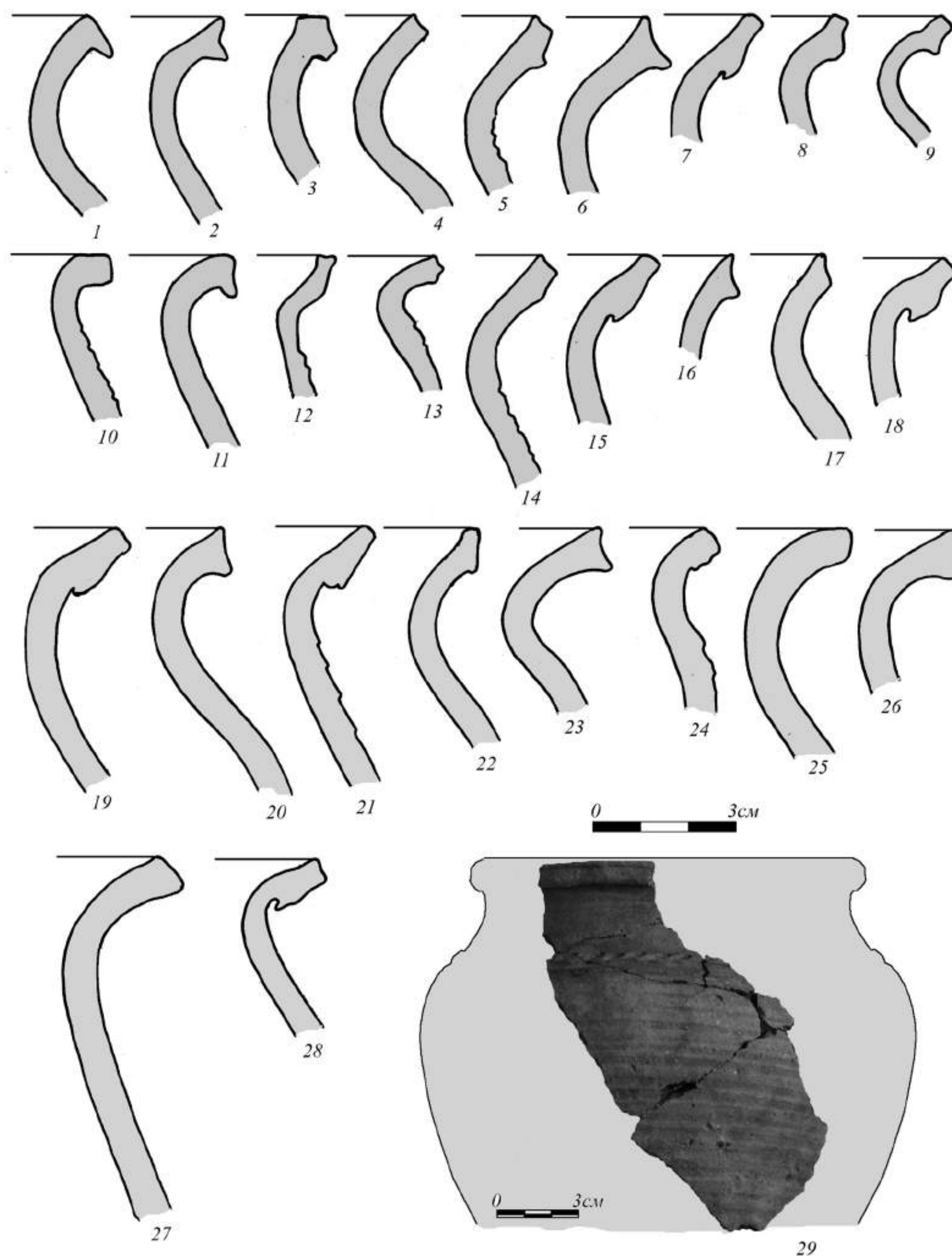
Аб’ект № 5. Пляма насычана чорнага колеру з вялікай колькасцю дробных і сярэдніх камянёў і жвіру ў запаўненні, а таксама вугалля. Размешчаная ўздоўж паўднёвай сценкі раскопу ў кв. 9 і 10. Максімальная даўжыня – 2,7 м, шырыня – 0,86 м. Глыбіня пласта ў аб’екце склала 0,4–0,5 м ад узроўню фіксацыі.

Мал. 2. Індывідуальныя знаходкі: *1* – качадык; *2* – тачыльны брусок; *3* – нож; *4* – дзяржанне; *5–7, 10–12* – праселкі; *8* – кольца; *9* – спіралька; *1, 4* – косць; *3* – жалеза; *5–7, 10–12* – гліна; *8, 9* – бронза. Раскопы 1 і 2. Гарадзішча Глядавічы

Аб'ект № 6. Аморфная пляма светла-шэрага колеру з дамешкамі гліны, размешчаная ў кв. 11 уздоўж паўднёвай сценкі. Памеры – 1,22 × 0,84 м. Глыбіня – 0,25 м.

Апісанне знаходак. Усяго ў двух раскопах было знойдзена 16 індывідуальных знаходак і 3490 адзінак масавага матэрыялу. Індывідуальныя знаходкі прадстаўлены вырабамі з каменю, гліны, бронзы і жалеза (мал. 2). Пераважаюць знаходкі праселак (6 адз.), з якіх 2 цэлых (арнаментаванае – 1) і 4 фрагменты. Праселкі можна аднесці да двух этапаў жыцця на гарадзішчы: 3 адзінкі (мал. 2: *6, 7, 12*) адносяцца да ранняга этапу засялення (пачатак–другая чвэрць І тысячагоддзя н. э.), астатнія – да другога этапу (другая палова Х – пачатак ХІ ст.). Верагодна, да першага этапу варта аднесці і бронзавае спірале-

Мал. 3. Кружальная кераміка *(1–29).* Гарадзішча Глядавічы

падобнае кольца (мал. 2: *8*). Астатнія вырабы (нож жалезны, тачыльны брусок, спіралепадобная пранізка, касцяное дзяржанне, качадык (мал. 2: *1–4, 9*)) адносяцца да другога этапу засялення.

Масавыя знаходкі прадстаўлены фрагментамі абмазкі (520 адз.), жужалю (1 адз.), костак жывел (835 адз.) і чалавека (1 адз. – фрагмент косткі чэрапа), абломкамі крэменю (28 адз.), керамікі (2105 адз.).

Керамічны комплекс прадстаўлены фрагментамі ляпной (161 адз.) і кружальнай (1944 адз.) керамікі. Ляпная кераміка адносіцца да першага этапу засялення гарадзішча (1–2 чвэрці I тысячагоддзя н. э.) і прадстаўлена фрагментамі з гладкай і штрыхаванай паверхняй, а таксама з расчосамі (мал. 1, *Б*). Адзін кавалак адносіцца да эпохі неаліту – да нёманскай культуры.

Большасць комплексу складае кружальная кераміка, якая адрозніваецца багатай і разнастайнай арнаментацыяй. Пераважае лінейны арнамент, на другім месцы хвалісты, ці камбінацыі з ліній і хваль.

Радзей сустракаюцца розныя тыпы штампаў і водціскаў. Па прафіліроўцы (мал. 3) кружальная кераміка адносіцца да другой паловы X – пачатку XI ст. (па вызначэнні М. А. Плавінскага).

Такім чынам на гарадзішчы выразна прасочваюцца два этапы засялення. Першы этап можна датаваць канцом 1-ай – 2-ой чвэрцю I тысячагоддзя н. э. і звязваць з фінальным этапам культуры штрыхаванай керамікі і насельніцтвам, што пакінула кераміку з расчосамі.

Другі этап папярэдне датаваны другой паловай X – першай паловай XI ст. У гэты час на гарадзішчы стаяў двор і, верагодна, жылая пабудова (аб'ект № 2). Наяўнасць вялікай колькасці дробных вугольчыкаў у пласце можа сведчыць, што пабудова была знішчана ў выніку пажару.

Гарадзішча Глядавічы з'яўляецца вельмі перспектыўным помнікам для правядзення далейшых даследаванняў. Навеяны пясок над культурным пластом садзейнічае захаванню артэфактаў.

Літаратура

1. Гуревич, Ф. Д. Древности Белорусского Понеманья / Ф. Д. Гуревич. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1962. – 227 с.

В. У. Чараўко, *Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, аспірант (г. Полацк)*

Археалагічныя разведкі на грунтовым могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раёна ў 2010 годзе

У ліпені 2010 г. экспедыцыя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта ажыццяўляла археалагічныя разведкі на тэрыторыі Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці. Мэтай было даследаванне пахавальных помнікаў XIV–XVIII стст. Адным з даследаваных аб’ектаў стаў грунтовы могільнік каля в. Івесь, дзе праводзілася шурфоўка.

Размяшчэнне і гісторыя вывучэння помніка. Могільнік каля в. Івесь размешчаны на заходнім беразе воз. Івесь (Псуеўскі сельсавет Віцебскай вобласці), па дарозе з в. Івесь у в. Шо, паміж возерам і дарогай. Згаданая грунтовая дарога адыходзіць ад асфальтаванай шашы неўзабаве пасля моста праз пратоку паміж часткамі возера. Адлегласць могільніка ад в. Івесь складае каля 1,3 км, ад в. Шо – каля 1,5 км (ад могілак в. Шо).

Інфармацыя аб могільніку атрымана ў 2009 г. ад дацэнта ПДУ, кандыдата гістарычных навук У. А. Лобача. У тым жа годзе на помніку намі была праведзена візуальная разведка. Была зафіксавана наяўнасць чатырох каменных крыжоў, неглыбокай ямы (верагодна, ад несанкцыянаваных раскопак).

Апісанне помніка. Грунтовы могільнік густа парос лесам і хмызняком. Рэльеф у асноўным роўны, аднак сустракаюцца перапады вышынь. Найбольшая колькасць візуальна заўважных надмагільных камянёў была сканцэнтравана на пляцоўцы плошчай 400 м^2 (20 × 20 м), якая была ачышчана ад хмызняку і мінулагодняга лісця. Пляцоўка арыентавана па баках света, размешчана ў 5–7 м на ўсход ад грунтовай дарогі паміж в. Івесь і в. Шо. На поўнач і поўдзень ад яе таксама сустракаюцца асобныя магілы. На поўдзень ад грунтовага могільніка знаходзіцца некалькі курганоў.

Мясцовае насельніцтва называе магілы французскімі або аўстрыйскімі.

Магілы маркіруюцца каменнымі абкладкамі. Асабліва буйныя камяні абазначаюць галаву і ногі нябожчыка. На некаторых валунах маюцца высечаныя крыжы. Магілы арыентаваны па лініі ўсход–захад, прасочваюцца шэрагі магіл па лініі поўнач–поўдзень. Магільныя насыпы адсутнічаюць.

Апісанне шурфа. На ўсходнім ускрайку могільніка і расчышчанай пляцоўкі быў закладзены шурф памерам 3 × 4 м, арыентаваны па баках свету.

Паколькі аб’екты, якія маглі быць выкарыстаны ў якасці рэпера, паблізу адсутнічалі, у гэтай якасці служыў спецыяльна загнаны ў зямлю кавалак жалезнай трубы. Рэпер знаходзіцца на паўднёвы ўсход ад шурфа. Адлегласць да рэпера ад паўднёва-заходняга, паўднёва-ўсходняга, паўночна-заходняга, паўночна-ўсходняга кутоў шурфа складае, 18, 13, 19 і 14 м адпаведна. Нівеліровачная адзнака – 96.

Шурф разбіраўся да мацерыка – на глыбіню 1,1 м. Шурф быў разбіты на квадраты. З поўдня на поўнач квадраты пранумараваны лічбамі ад 1 да 2, з захаду на ўсход прамаркіраваны літарамі А і Б. Кв. А1 і А2 маюць плошчу памерамі 2 × 2 м, кв. Б1 і Б2 – 2 × 1 м.

Раскопкі пасля зняцця слою дзёрну магутнасцю 0,1 м праводзіліся пластамі па 0,2 м з дапамогай рыдлёвак. Расчыстка шкілетаў адбывалася пры дапамозе шпатэляў і пэндзляў. Грунт перабіраўся на месцы. Пасля заканчэння работ шурф быў засыпаны, знешні выгляд пахаванняў адноўлены.

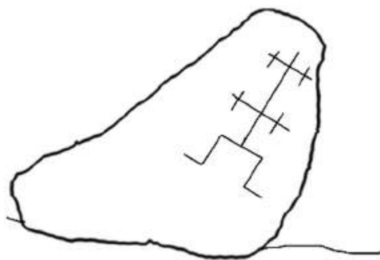
Размяшчэнне камянёў надмагільных канструкцый дазваляла меркаваць наяўнасць у межах шурфа трох пахаванняў. У ходзе раскопак былі знойдзены 4 пахаванні. Надмагільныя канструкцыі ўяўлялі сабой каменныя абкладкі. З усходняга і заходняга бакоў магілы маркіраваліся буйнымі валуннымі камянямі, на камянях пахаванняў 2[1] (мал. 1) і 3 выбіты знакі. Валун, які маркіраваў пахаванне 3 з захаду, быў павалены, расколаты на 2 фрагменты і ляжаў малюнкам да зямлі, таму высечаны знак заўважылі толькі ў працэсе разбору надмагілляў.

Спачатку быў зняты слой дзёрну магутнасцю 0,1 м. Пад ім на мяжы кв. А1, А2, Б1, Б2 было знойдзена 13 фрагментаў керамічнага начыння. Пасля зняцця дзёрну сталі бачны іншыя камяні надмагільных канструкцый. У прыватнасці, дакладна акрэсліліся надмагіллі 3 і 4.

Надмагілле 4 уключала 2 буйныя валуны з усходняга і заходняга бакоў і каменную абкладку магілы па перыметры з паўночнага боку (6 камянёў). З паўднёвага боку абкладка адсутнічала за выключэннем аднаго каменю. На поўдзень ад магілы расце бяроза, надмагільная канструкцыя была пашкоджана яе каранямі.

Надмагілле 3 уключала 2 буйныя валуны з усходняга і заходняга бакоў і каменную абкладку магі-

[1] Пахаванні маюць нумарацыю ў адпаведнасці з парадкам выяўлення. Далей ў тэксце: «пахаванне 1» («магіла 1», «надмагілле 1») – пахаванне, магіла, надмагілле, другое з паўночнага бока шурфа; «пахаванне 2» («магіла 2», «надмагілле 2») – пахаванне, магіла, надмагілле, першае з паўночнага боку шурфа; «пахаванне 3» – трэцяе з паўночнага боку шурфа, «пахаванне 1» – чацвёртае з паўночнага боку шурфа.

Мал. 1. Валунны камень з надмагілля. Выгляд з захаду. Прамалёўка. Пахаванне 2. Могільнік каля в. Івесь. Глыбоцкі раён. 2010 г.

лы па перыметры, у тым ліку 4 камяні з паўднёвага і 8 камянёў з паўночнага боку. Валун з заходняга боку быў расколаты на 2 фрагменты і фактычна складаўся з 2 камянёў. На ім была змешчана выява.

Надмагіллі 1 і 2 выразна не размяжоўваліся. З заходняга боку меўся валунны камень са знакам (выяўленне пахавання 2 дазволіла ў далейшым суаднесці яго з ім). Побач з ім па лініі поўнач–поўдзень знаходзілася 5 камянёў з абкладкі магілы, якія маглі адносіцца як да надмагільнай канструкцыі 1, так і да намагільнай канструкцыі 2. З усходняга боку меліся 4 валунныя камяні, адзін з якіх дакладна суадносіўся з пахаваннем 2, яшчэ 2 камяні, відаць, адносіліся да надмагільнай канструкцыі 1.

Пласт 1 (0,1–0,3 м) складаўся з шэра-жоўтага пяску. Разбор пласта дазволіў выявіць яшчэ 2 камяні з надмагільных канструкцый 1 і 2. На мяжы кв. А1, А2, Б1, Б2 былі знойдзены фрагменты керамікі, якія належалі да таго ж начыння, фрагменты якога выяўлены пад слоем дзёрну.

Зачыстка пласта дазволіла ўбачыць 3 чорныя плямы няправільнай формы. Пляма 1 знаходзілася каля паўночнага края шурфа (суадносіцца з пахаваннем 2), пляма 2 – каля паўднёвага края шурфа, пляма 3– каля паўночнага края кв. А1 (суадносіцца з пахаваннем 3).

Пласт 2 (0,3–0,5 м) складаўся з пяску шэражоўтага, глыбей – жоўтага колеру. У пласце былі знойдзены фрагменты керамікі. У кв. А2 было выяўлена 2 камяні, верагодна, з надмагільных канструкцый 1 і 2.

Пляма пахавання 2 у пласце 2 зменшылася, набыла іншыя абрысы. Пляма пахавання 3 пласта паранейшаму прасочвалася. Акрамя таго, паміж плямамі пахаванняў 1 і 3 выявілася яшчэ адна пляма чорнага колеру (суадносіцца з пахаваннем 2).

Пласт 3 (0,5–0,7 м) складаўся з пяску жоўтага колеру, каля паўночна-ўсходняга кута шурфа сустрэлася праслойка гліны цёмна-чырвонага колеру. У пласце былі знойдзены фрагменты керамікі. Магільныя плямы пласта 2 па-ранейшаму прасочваліся. Пры зачыстцы пласта 3 быў знойдзены чэрап пахавання 1.

Пласт 4 (0,7–0,9 м) складаўся з пяску жоўтага колеру, чырвонай гліны з дамешкамі дробных камянёў і пяску. У межах пласта 4 адбыўся выхад на мацярык па ўсёй плошчы шурфа. Мацярык уяўляў сабой пясок светла-шэра-жоўтага колеру. Пры разборы пласта 4 былі выяўлены 4 пахаванні (мал. 2).

Пахаванне 1 размешчана ля паўднёвага боку кв. А2 на адлегласці 0,6 м ад заходняй сценкі і 1,5 м – ад паўночнай сценкі шурфа на глыбіні 0,79–0,86 м. Касцяк арыентаваны галавой на захад. Пахаванне прадстаўлена чэрапам і фрагментамі доўгіх касцей. Даўжыня шкілета – 1 м. Стан захаванасці касцей дрэнны. Справа ад касцяка знойдзены 2 цвікі ад труны, у тым ліку адзін цвік каля чэрапа (пазначаны на плане № 2, 3). Таксама справа ад шкілета выяўлены 2 кавалкі дрэва ад труны, у якія былі ўвагнаны 2 фрагменты прадмета, які па форме нагадвае мініяцюрны меч (№ 1 на плане). Прадмет выраблены з металу жоўтага колеру (бронза ?).

Пахаванне 2 змешчана ў кв. А2 і Б2 на поўнач ад пахавання 1 на адлегласці 0,25 м ад заходняй сценкі і 0,6–0,4 м – ад паўночнай сценкі шурфа на глыбіні 0,6 м. Касцяк арыентаваны галавой на захад. Шкілет захаваўся амаль цалкам. Даўжыня шкілета – 2 м. Вялікі рост указвае на тое, што пахаваны – мужчына. Косці передплечча практычна не захаваліся, аднак косці пальцаў рук знойдзены ў раёне таза, што ўскосна сведчыць аб палажэнні рук. Рэшткаў труны, пахавальнага інвентару не выяўлена.

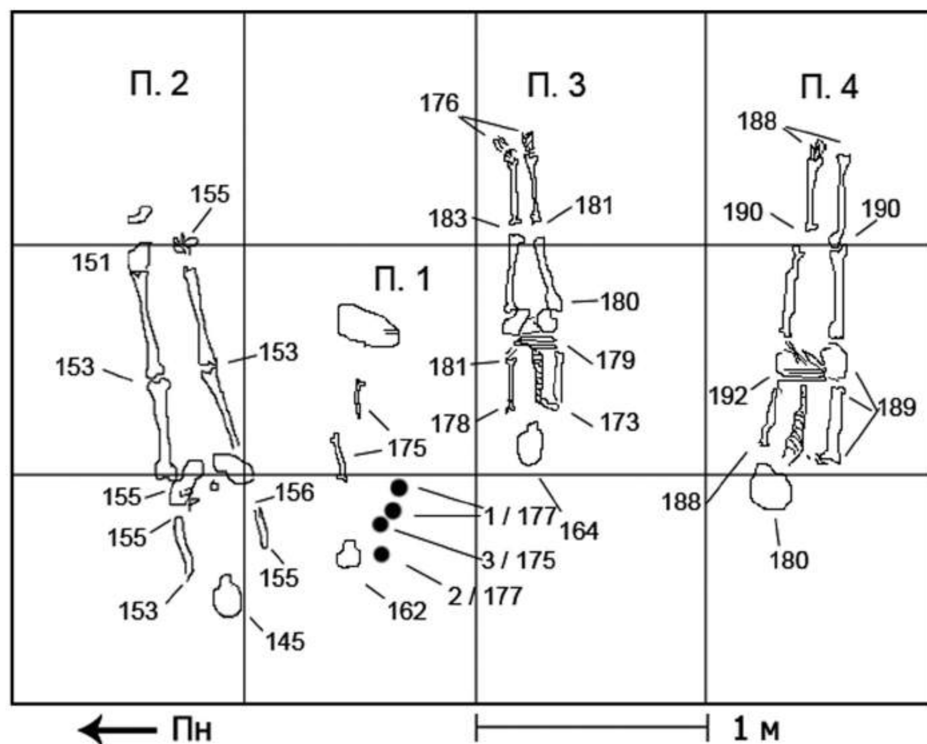
Пахаванне 3 змешчана ў кв. А1 і Б1 на поўдзень ад пахавання 1 на адлегласці 1,0 м ад заходняй сценкі і 2,0 м ад паўночнай сценкі шурфа на глыбіні 0,8–0,9 м. Касцяк арыентаваны галавой на захад. Шкілет захаваўся амаль цалкам. Даўжыня шкілета – 1,6 м. Рукі складзены на жываце, правая на левай. Рэшткаў труны, пахавальнага інвентару не выяўлена.

Пахаванне 4 змешчана ў кв. А1 і Б1 на поўдзень ад пахавання 3 на адлегласці 0,8 м ад заходняй і 0,4 м ад паўднёвай сценкі шурфа на глыбіні 0,87–0,96 м. Касцяк арыентаваны галавой на захад. Шкілет захаваўся амаль цалкам. Даўжыня шкілета – 1,6 м. Рукі складзены на жываце, правая на левай. Рэшткаў труны, пахавальнага інвентару не выяўлена.

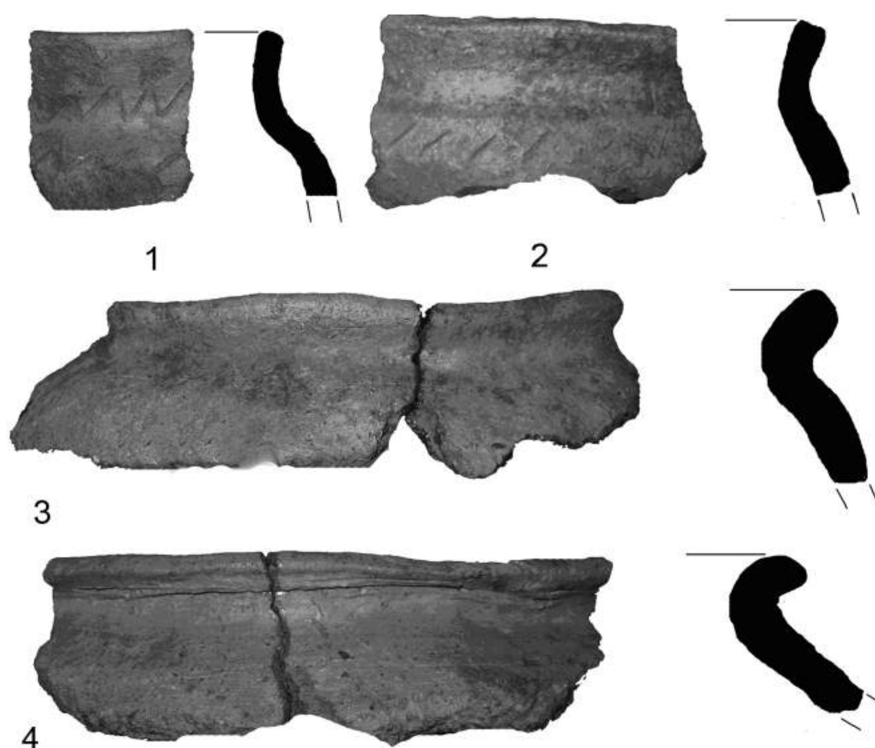
Папярочная прарэзка пахаванняў 1–4 не выявіла наяўнасці вугалля, залы, тлену ад труны, акрэсленых межаў магільных ям.

Астэалагічны матэрыял вывучаны антраполагам, старшым выкладчыкам Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта В. А. Емяльянчык[1]. Паводле вынікаў антрапалагічнай экспертызы, пахаванне 1 належала дзіцяці ва ўзросце 3–4 гадоў. Пахаванне 2 належала мужчыне ва ўзросце 18–20 гадоў, які меў высокі

[1] Аўтар удзячны В. А. Емяльянчык за праведзеную антрапалагічную экспертызу.

Мал. 2. Размяшчэнне пахаванняў. Шурф. Могільнік каля в. Івесь. Глыбоцкі раён. 2010 г.

Мал. 3. Кераміка: *1* – яма 1; *2–4* – шурф. Могільнік каля в. Івесь. Глыбоцкі раён. 2010 г.

рост – 182 см. Пахаванне 3 належала мужчыне 40–50 гадоў, прыжыццёвая даўжыня цела – 171 см. Пахаванне 4 належала мужчыне 30–40 гадоў, прыжыццёвая даўжыня цела – 169–170 см.

Акрамя закладкі шурфа, на плошчы помніка была ажыццёўлена зачыстка ям, якія, відаць, з'яўляюцца слядамі несанкцыянаваных «раскопак» мясцовых жыхароў. *Яма 1* знаходзілася на адлегласці каля 90 м на ўсход ад шурфа. У ходзе зачысткі сценак і дна ямы былі знойдзены фрагменты керамічнага гаршка, у тым ліку фрагменты венца і сценкі (мал. 3: *1*). У цесце маюцца дамешкі жарствы, аднак кераміка добра загладжана, паверхня гладкая. Шыйка высокая, амаль вертыкальная. Плечыка стромкае. Па плечыку і шыйцы ідзе арнамент у выглядзе падвоенай хвалістай лініі. Магчымы час вырабу – XII ст.

Яма 2 была размешчана на адлегласці 15 м на паўднёвы ўсход ад шурфа. У ходзе зачысткі сценак і дна ямы знаходак выяўлена не было.

Стратыграфія помніка. У межах шурфа стратыграфія мела наступны выгляд. Зверху на глыбіню 0,1 м ішоў слой дзёрну, пад ім на глыбіню 0,1–1,2 м – пласт шэра-жоўтага пяску. На ўсходнім профілі пад дзёрнам замест пласта шэра-жоўтага пяску ідзе пласт чорнай глебы.

Глыбей ідзе пласт жоўтага пяску. Ён мае магутнасць ад 0,2 да 0,4 м.

Пад пяском ляжыць пласт чырвонай гліны. Магутнасць пласта розная: калі на паўднёвым профілі яна дасягае 0,3 м, то на паўночным профілі заўважна толькі прапластка гліны таўшчынёй каля 0,05 м. У гліне сустракаецца вялікая колькасць дробных каменьчыкаў (друзу). На паўднёвым профілі слой гліны не суцэльны, а з пропускамі. Гэта тлумачыцца тым, што з поўдня ўшчыльную да шурфа расце бяроза, якраз у прамежках яе карані трапляюць у шурф.

Ніжэй ідзе слой мацерыковага, бледна-жоўтага пяску.

Стратыграфія *ямы 1* у цэлым адпавядае стратыграфіі шурфа. Зверху ідзе дзёран магутнасцю каля 0,1 м, пад ім – пласт шэра-жоўтага пяску магутнасцю 0,20–0,25 м, потым пачынаецца слой жоўтага пяску, глыбей якога слой не разбіраўся.

Стратыграфія *ямы 2*: слой дзёран магутнасцю каля 0,1 м і пласт чорнай глебы 0,3–0,4 м пад ім. Потым пачынаецца слой жоўтага пяску. Глыбей слой не разбіраўся. Стратыграфія ямы 2 выяўляе падабенства са стратыграфіяй усходняга профілю шурфа.

Апісанне знаходак. Індывідуальныя знаходкі прадстаўлены згаданым бронзавым (?) прадметам і цвікамі ад труны.

Даўжыня гэтага прадмета – 4 см, шырыня – 0,2–0,4 см. Маюцца сляды карозіі (выраб пазелянеў). Прадмет быў разламаны на два фрагменты, якія спалучаюцца паміж сабой. Абодва знойдзены ўбітымі ў кавалкі дрэва. Можна выказаць меркаванне, што гэты прадмет выконваў сімвалічную, сакральную функцыю. Прытым, што пахаванні XIV–XVIII стст. з'яўляюцца пераважна безынвентарнымі (гэта можна назіраць і на прыкладзе пахаванняў 2–4), дзіцячае пахаванне мае інвентар, прадстаўлены фрагментам керамічнага начыння і бронзавым прадметам сімвалічнага (?) прызначэння. Пахавальны інвентар прысутнічае і ў дзіцячых пахаваннях, выяўленых Д. У. Дукам на грунтовым могільніку Туржэц-2 Полацкага раёна (крыжык і пацеркі ад ружанца) і могілках каля царквы св. Мікалая ў Экімані (пярсцёнак з бяросты) [2, с. 264; 3, с. 115]. Можна выказаць меркаванне, што ў выпадку пахавання дзяцей пахавальнаму інвентару надавалі больш ўвагі, чым пры пахаванні дарослых.

Цвікі ад труны таксама адносяцца да пахавання 1. Яны выраблены з жалеза, моцна каразіраваны. На іх заўважны рэшткі дрэва. Адзін з цвікоў мае прамавугольную шляпку. Яго даўжыня – 3,5 см, шырыня шляпкі – 1,5 см. Знойдзены каля чэрапа пахавання 1. Другі цвік мае круглую шляпку дыяметрам 2,2 см, яго даўжыня складае 4,5 см. Наяўнасць цвікоў сведчыць аб тым, што пахаванне было ажыццёўлена ў труне.

Масавыя знаходкі прадстаўлены фрагментамі керамічных гаршкоў (венцамі, сценкамі, донцамі). Сценкі гаршкоў тоўстыя, няроўныя, пераважна дрэнна загладжаныя. Паверхня шурпатая. У цесце ў вялікай колькасці прысутнічае жарства.

Найбольшую важнасць уяўляюць венцы, бо яны даюць магчымасць датавання (мал. 3). Венца 2 няроўнае, выраблена неахайна. Слаба адагнута вонку. Край венца коса зрэзаны. Шыйка высокая. Плечыка акруглае, арнаментаванае косымі насечкамі. Венца 3 выраблена неахайна, вельмі няроўна, моцна адагнута вонку. Край венца закруглены. Шыйка кароткая. Плечыка акруглае. Венца 4 выраблена неахайна, няроўнае. Моцна адагнута вонку. Край венца закруглены. Шыйка кароткая.

Асаблівасці формы, арнаментацыі і фармовачнай масы дазваляюць датаваць кераміку XIV–XV стст.

Выяўленне значнай колькасці фрагментаў керамікі на мяжы кв. А1, А2, Б1, Б2 можа сведчыць аб іх прыналежнасці да пахавання 3. Глыбіня залягання фрагментаў керамічных гаршкоў адносна пахаванняў сведчыць аб тым, што яны адносяцца хутчэй не да пахавальнага, а да памінальнага інвентару. Гэта, у сваю чаргу, пацвярджае існаванне ў мясцовага насельніцтва памінальнай традыцыі. Аб гэтым сведчаць і каменныя надмагіллі, стварэнне якіх з'яўлялася працаёмкай справай.

Такім чынам, у выніку шурфоўкі на грунтовым могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раёна былі даследаваны 4 пахаванні. Надмагільныя канструкцыі (абкладкі з досыць буйных камянёў з асабліва буйнымі валунамі ў галавах/нагах пахаванняў) распаў-

сюджаны ў Беларускім Падзвінні і вызначаюцца як маркёры пахавальных помнікаў XIV–XVIII стст. [1, с. 126, 136]. Шурфоўка пацвердзіла, што даследаваны могільнік выкарыстоўвалі ў познім сярэдневякоўі і раннім новым часе (XIV–XV стст.), аб чым сведчаць знаходкі керамікі.

Чатыры ўскрытыя пахаванні, паводле шэрагу прыкмет (характару надмагільных канструкцый, беднасці або адсутнасці пахавальнага інвентару, керамікі), можна ахарактарызаваць як тыповыя для часу, што даследуецца. Пытанне наяўнасці ў дзіцячых пахаваннях інвентару патрабуе асобнага вывучэння.

Літаратура

1. Археалогія Беларусі: у 4 т. – Мінск : Беларус. навука, 1998–2001. – Т. 4: Помнікі XIV–XVIII стст. / В. М. Ляўко [і інш.] ; пад рэд. В. М. Ляўко [і інш.]. – 2001. – 597 с. : іл.
2. Дук, Д. У. Археалагічныя раскопкі на грунтовым могільніку Туржэц-2 Полацкага раёна / Д. У. Дук // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.– Мінск, 2008. – Вып. 15. – С. 261‒285.
3. Дук, Д. У. Полацк і палачане (IX–XVIII стст.) / Д. У. Дук – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 180 с.

ПЕРСАНАЛІІ

Быть преданным делу, верить в будущее археологии (Памяти Вячеслава Федоровича Копытина)

1 января 2012 г. исполнилось 70 лет со дня рождения выдающегося ученого, замечательного педагога и просто человека непревзойденного таланта Вячеслава Федоровича Копытина. Уроженцу Могилевской области (род. в д. Трилесино Дрибинского района), автору более 320 публикаций, в том числе 21 монографии, кандидату исторических наук (1978), доценту (1984), члену-корреспонденту Белорусской академии образования (1999) В. Ф. Копытину суждено было стать одним из авторитетных специалистов в области изучения проблем первобытной археологии Восточной Беларуси.

Окончив школу, Вячеслав Федорович подался на Донбасс, где поступил в техническое училище г. Чистякова (1959–1961) и стал работать там шахтером по добыче угля. После службы в армии В. Ф. Копытин в 1965 г. поступил на исторический факультет Могилевского государственного педагогического института им. А. А. Кулешова. Именно здесь он познакомился с Гавриилом Иосифовичем Ионе, который к тому времени читал на факультете курсы лекций по археологии и впоследствии оказал влияние на В. Ф. Копытина в выборе будущей профессии.

В 1970 г. В. Ф. Копытин стал аспирантом Ленинградского отделения Института археологии АН СССР, а в 1977 г. под руководством Н. Н. Гуриной им была защищена кандидатская диссертация на тему «Мезолит Юго-Восточной Белоруссии» (1977), которая определила на долгие годы одно из основных направлений научной деятельности ученого.

Материалы экспедиций, руководителем которых более 30 лет был Вячеслав Федорович, представляют огромную научную ценность. В ее основе лежит абсолютно новый подход в изучении мезолитических памятников – раскопки на широкой площади с детальной фиксацией находок, анализ планиграфии и стратиграфии культурного слоя. Были внедрены и новые приемы изучения вещевого материала.

В. Ф. Копытин впервые в отечественной историографии стал использовать методы математической статистики и обработку данных с помощью ЭВМ. Для описания кремневого инвентаря был разработан типометрический метод, в основе которого лежала так называемая аналитическая типология французского ученого Ж. Лапласа.

Раскопки целого ряда памятников в 1970–90-е годы, материалы которых впоследствии получили широкую известность в республике и за ее пределами (Боровка, Коромка, Горки, Журавель, Яново и др.), дали возможность В. Ф. Копытину концептуально обосновать региональную схему мезолита. На примере выделенной им сожской мезолитической культуры де-факто была продемонстрирована преемственность культурных традиций в каменном веке Верхнего Поднепровья.

Благодаря усилиям В. Ф. Копытина новый импульс получило изучение проблем финального палеолита в стране. Оценка собранных материалов и сравнение их с данными по сопредельным территориям позволили Вячеславу Федоровичу одному из первых поставить вопрос о возможности заселения Восточной Беларуси в позднеледниковое время. В этом отношении большое значение для науки имела его монография «Памятники финального палеолита и мезолита Верхнего Поднепровья» (Могилев, 1992), которая подвела черту под многолетними исследованиями ученого.

Еще одно направление исследований В. Ф. Копытина – проблема сохранения и возрождения археологического наследия Могилевской области. На протяжении 30 лет он вел поиск и изучение археологических памятников, определивших тему научных изысканий ученого – подготовка и издание «Свода памятников археологии Могилевской области». Для этих целей в 1986 г. при управлении культуры Могилевского облисполкома В. Ф. Копытин инициировал создание Центра археологических исследований. В 1992 г. при кафедре всеобщей истории исторического факультета МГПИ им. А. А. Кулешова начала действовать археологическая лаборатория, основной целью которой стали камеральная обработка, реконструкция и культурно-хронологическая идентификация материалов, полученных в ходе полевых экспедиционных работ археологического отряда истфака.

Наконец, в 1999 г. стараниями В. Ф. Копытина на историческом факультете Могилевского государственного университета имени А. А. Кулешова была открыта кафедра археологии и специальных исторических дисциплин, заведующем которой стал сам Вячеслав Федорович. Главное назначение кафедры В. Ф. Копытин видел в подготовке специалистов для развития региональной археологии, и такому суждено было сбыться. В 2009 г. кафедра археологии осуществила первый выпуск студентов по специальности «История (археология)».

В 1970-х – начале 2000-х годов археологическим отрядом под руководством В. Ф. Копытина было

обследовано более 2,2 тыс. археологических памятников. Итоги проделанной работы были подведены в серии монографических исследований по археологическим памятникам 17 районов Могилевской области: Круглянского (1991), Белыничского (1992), Чаусского (1992), Могилевского (1993), Шкловского (1993), Дрибинского (1994), Чериковского (1994), Быховского (1995), Костюковичского (1996), Краснопольского (1996), Славгородского (1997), Хотимского (1997), Климовичского (1998), Кричевского (1999), Бобруйского (2002), Кировского (2002), Глусского (2004). Каждое издание, кроме реестра изученных памятников, включало физико-географическое описание района, историю его археологического изучения. Впервые в рамках монографии по отдельному району читателю предлагалось ознакомиться с кратким очерком древней истории, написанным исключительно на основе полученных археологических материалов. Книги дополнялись приложением: археологической картой района, планами памятников, иллюстрациями находок.

В 1998 г. в свет вышла еще одна монография В. Ф. Копытина – «Свод памятников археологии чернобыльской зоны Могилевской области». Работа объединяла сведения о 924 памятниках шести районов Могилевской области, пострадавших от аварии на Чернобыльской АЭС. В этой связи важность проделанного и весьма рискованного для жизни исследования в зоне отчуждения вполне очевидна. «Свод» учел данные по археологическим памятникам востока Могилевской области, доступ к которым после чернобыльской катастрофы будет закрыт еще на долгие годы.

Деятельность В. Ф. Копытина не ограничивалась изучением проблем археологии. Он был талантливым педагогом, хорошим организатором научно-исследовательской работы среди студенческой молодежи. Под его руководством на историческом факультете продолжал работать археологический кружок, организованный Г. И. Ионе (учителем В. Ф. Копытина) еще в 1964 г. Педагогическая деятельность и профессионализм В. Ф. Копытина получили высокую оценку в нашей стране и за рубежом. Вячеслав Федорович был награжден Почетными грамотами Министерства образования СССР (1986) и Министерства образования Республики Беларусь (2001). В 1991 г. он стал отличником образования республики. В 1999 г. ему была назначена первая премия Специального фонда Президента Республики Беларусь, а в 2001 г. по решению Могилевского облисполкома В. Ф. Копытину присвоено звание «Человек года».

Пожалуй, самой высокой наградой для В. Ф. Копытина стали его ученики. Школу Вячеслава Федоровича прошли десятки молодых студентов, судьбы отдельных из них оказались тесно связаны с профессиональной археологией – доктора исторических наук Владимир Павлович Ксензов и Игорь Александрович Марзалюк, кандидаты исторических наук, научные сотрудники – Ольга Львовна Липницкая, Виктор Евгеньевич Кудряшов, Игорь Николаевич Езепенко, Анатолий Алексеевич Седин, Александр Владимирович Колосов.

В 2002 г. В. Ф. Копытин готовил материалы к очередной экспедиции в Осиповичском и Кличевском районах. Одновременно Вячеслав Федорович готовился к защите докторской диссертации. В связи с этим им была опубликована монография «У истоков гренской культуры. Боровка» (Могилев, 2000), в которой на примере сравнительного анализа материалов стоянок Боровка и Мезин был обоснован автохтонный путь развития гренских традиций Верхнего Поднепровья в эпоху финального палеолита.

Однако судьба оказалась на редкость несправедлива к Вячеславу Федоровичу. На взлете жизненных и творческих сил она расставила свои приоритеты. 23 августа 2002 г. ученого не стало. Сегодня трудно переоценить вклад В. Ф. Копытина в европейскую археологию, в формирование интеллектуального потенциала отечественной науки. Его материалы и научные разработки заложили прочную основу, которая позволила и позволяет до сих пор решать целый спектр вопросов по археологии каменного века Восточной Беларуси и Могилевского Поднепровья в частности. Мы отдаем Вячеславу Федоровичу Копытину дань уважения за его непревзойденный талант человека, педагога, ученого.

А. В. Колосов, *доцент Могилевского государственного университета им. А. А. Кулешова, кандидат исторических наук*

Руплівы даследчык Палесся
(Да 60-годдзя з дня нараджэння Міхаіла Іванавіча Лашанкова)

У лістападзе 2011 г. быў адзначаны 60-гадовы юбілей вядомага даследчыка старажытнасцей эпохі жалеза на поўдні Беларусі Міхаіла Іванавіча Лашанкова. Ён нарадзіўся 18.11.1951 г. у в. Новае Хорабрава Аршанскага раёна Віцебскай вобласці ў сялянскай сям'і. У 1969 г. скончыў сярэднюю школу ў г. Орша, а ў 1977 г. – гістарычны факультэт Мінскага педагагічнага інстытута імя Максіма Танка. З 1977 г. Міхаіл Іванавіч працуе ў Інстытуце гісторыі НАН Беларусі. Спачатку старшым лабарантам, потым малодшым навуковым супрацоўнікам, навуковым і з 1992 г. – старшым навуковым супрацоўнікам. У 1991 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю ў Кіеве па тэме «Городища милоградской культуры восточной части Белорусского Полесья». Асноўнае кола навуковых інтарэсаў Міхаіла Іванавіча – этнакультурныя працэсы на поўдні Беларусі ў эпоху жалезнага веку. Галоўным аб'ектам яго даследаванняў з'яўляюцца помнікі мілаградскай культуры. Ён мэтанакіравана і аб'ёмна правёў археалагічныя раскопкі на гарадзішчах Ліпнякі, Ліскі, Міхалёва, Пятровічы, Рассвет, Сарачы, Старое Краснае, Чорнае, Эсьмоны, Ястрабка. Даследчык устанавіў, што ранні пласт на ўсходнепалескіх гарадзішчах адносіцца да другой паловы VII ст. да н. э. Сёння М. І. Лашанкоў з'яўляецца вядучым у краіне спецыялістам па вывучэнні старажытнасцей мілаградскай культуры ў Беларусі.

М. І. Лашанковым надрукавана больш за 260 навуковых і энцыклапедычных публікацый. Ён з'яўляецца адным з аўтараў «Археалогіі Беларусі» у 3-х т. (т. 2, 1999), «Гісторыі Беларусі» у 6-ці т. (т. 1, 2000). Да асноўных навуковых публікацый М. І. Лашанкова можна аднесці: О хозяйственных занятиях населения болотных городищ Южной Белоруссии // Древности Белоруссии и Литвы. Минск, 1982; Городища бассейна Брагинки // Древнерусское государство и славяне. Минск, 1983; Укрепления городища Ястребка // Древности Литвы и Белоруссии. Вильнюс, 1988; Тыпалогія гліняных грузікаў з усходнепалескіх гарадзішчаў мілаградскай культуры // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1989. № 5; Тэхналогія вытворчасці посуду насельніцтва мілаградскай культуры // Весці АН БССР. Сер. гуманіт. навук. 1993. № 4; Аб часе з'яўлення «штрыхавікоў» у паўднёва-усходняй Беларусі // Працы VI Міжнар. кангр. славянскай археалогіі. М., 1997. Т. 3; Булавки населения милоградской культуры // ГАЗ. Мінск, 2003. № 18; Археоботанические материалы с зарубинецкого селища Хотомель // Ботаника. Минск, 2008. Вып. 35; Городища милоградской культуры на территории Беларуси. Минск, 2011.

Галоўным творчым дасягненнем М. І. Лашанкова з'яўляецца выхад у свет якраз напярэдадні юбілею фундаментальнай манаграфіі «Городища милоградской культуры на территории Беларуси» (34 друк. арк). У гэтай працы Міхаіл Іванавіч з уласцівай яму скрупулёзнасцю даследуе мілаградскія старажытнасці, галоўным чынам атрыманыя падчас асабістых археалагічных раскопак з канца 1970-х гадоў да пачатку XXI ст. Аўтар падрабязна асвятляе шэраг пытанняў з гісторыі плямёнаў мілаградскай культуры і іх сувязяў з насельніцтвам іншых культур эпохі жалезнага веку. Дэталёва разглядаецца тапаграфія, планіроўка і памеры пасяленняў; апісваюцца іх абарочыя ўмацаванні, жытлы і рэчавы комплекс, гаспадарчая дзейнасць і хатнія рамёствы мясцовага насельніцтва. Аўтар вызначае як датаванне асобных артэфактаў, так і храналагічныя рамкі існавання ўмацаваных і адкрытых пасяленняў. Такім чынам, даецца магчымасць зрабіць рэканструкцыю гістарычнага развіцця насельніцтва паўднёва-ўсходняй Беларусі ад другой чвэрці І тысячагоддзя да н. э. – да пачатку II ст. н. э. Дадзеная манаграфія з'яўляецца важкім навуковым унёскам у археалогію жалезнага веку не толькі Беларусі, але і ўсёй Усходняй Еўропы.

М. І. Лашанкоў вядомы і сваёй педагагічнай дзейнасцю. У 1979–1980 гг. ён выкладаў у Мінскім педагагічным інстытуце, у 1980–1983 гг. кіраваў археалагічнай практыкай студэнтаў Гомельскага універсітэта, шмат гадоў выкладаў у Мінскім педагагічным каледжы.

Сёння Міхаіл Іванавіч Лашанкоў – актыўны руплівы даследчык з далёка немалым назапашаным навуковым багажом, якім ён ахвотна дзеліцца з маладым пакаленнем археолагаў. У яго шмат планаў і творчых задумак, якія ён хоча ажыццявіць. Яго калегі і паплечнікі зычаць яму добрага здароўя, творчага настрою і плёну ў працы.

В. І. Шадыра, *старшы навуковы супрацоўнік*
Інстытута гісторыі НАН Беларусі,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Апантаная даследчыца
(Да юбілею Людмілы Уладзіміраўны Дучыц)

У снежні 2010 г. адбыўся юбілей вядомай даследчыцы ў галіне гісторыі, археалогіі, этналогіі, міфалогіі Людмілы Уладзіміраўны Дучыц. Яна нарадзілася ў Мінску 12 снежня 1950 г. у сям'і біёлагаў. Пасля заканчэння сярэдняй школы працавала у розных установах і адначасова вучылася на вячэрнім аддзяленні гістарычнага факультэта Белдзяржуніверсітэта, які паспяхова скончыла ў 1975 г. З 1974 г. стала працаваць у Інстытуце гісторыі АН БССР па тэме «Сярэднявечныя помнікі археалогіі ў зоне затаплення Даўгаўпілскай ГЭС на тэрыторыі Беларускай ССР». З першых дзён і на працягу больш 30 гадоў яна нястомна і апантана даследавала старажытнасці IX–XIII стст. на тэрыторыі Полацкай зямлі. У 1982 г. Людміла Уладзіміраўна паспяхова абараніла ў Вільні кандыдацкую дысертацыю па тэме «Археологические памятники Северо-Запада Полоцкого княжества (IX–XIV вв.)» Гэта праца і выдадзеная ў 1991 г. манаграфія «Браслаўскае Паазер'е ў IX–XIV стст. (гісторыка-археалагічны нарыс)» сталі важкім унёскам у гістарыяграфію Беларусі і, у прыватнасці, у вывучэнне першага дзяржаўнага ўтварэння Беларусі – Полацкага княства.

За час сваёй актыўнай экспедыцыйнай дзейнасці Л. У. Дучыц правяла раскопкі старажытных паселішчаў на плошчы каля 6 тыс. м^2 і даследавала звыш 600 курганоў. Вынікі гэтай працы – некалькі тысяч артэфактаў, якія ўведзены ў навуковы зварот з адпаведнай навуковай інтэрпрэтацыяй. Да сенсацыйных адкрыццяў Людмілы Дучыц належыць тое, што пры раскопках гарадзішча Маскавічы Браслаўскага раёна яна ўпершыню ў Беларусі выявіла шэраг рэчаў з надпісамі, выкананамі рунічным пісьмом. Матэрыялы з раскопак Маскавіч дазволілі па-новаму асэнсаваць міжнародныя сувязі Полацкага княства, склад яго вайскова-адміністрацыйнай эліты, дынаміку этнакультурных працэсаў і г. д. Раскопкі курганоў на беларуска-літоўска-латышскім памежжы і на Лагойшчыне дазволілі прасачыць этнічны склад насельніцтва, працэс яго славянізацыі, этнакультурнае ўзаемадзеянне, асаблівасці духоўнай культуры і традыцый мясцовага насельніцтва.

Л. У. Дучыц на працягу ўсёй навуковай дзейнасці была наватарам і па сваёй ініцыятыве пракладвала першыя сцежкі ў шмат якіх сферах гістарычнай навукі. Яна ўпершыню апублікавала шэраг артыкулаў, прысвечаных картаграфаванню, храналогіі і асаблівасцям пэўных катэгорый курганных знаходак; першая распрацавала такія пытанні, як археалагічная мікратапаніміка, касцюм жыхароў Беларусі ў эпоху жалеза і сярэдневякоўя. Апантана і крапатлівa даследчыца сабрала вялікую бібліяграфію па вывучэнні разнастайных аспектаў археалогіі, краязнаўства, міфалогіі і іншых накірункаў гістарычнай навукі. Упершыню у нашай краіне Людміла Уладзіміраўна пачала праводзіць падводныя археалагічныя даследаванні. Актыўна вывучала помнікі эпіграфікі X–XIII стст., так званыя Барысавы камяні.

Пракладваць першую сцяжынку («торить тропу») заўсёды складана і цяжка, бо не заўсёды можна сустрэць паразуменне і пазітыўную рэакцыю. Не абмінула гэта і нашу юбіляршу. Усяго хапіла..., але Людміла Ўладзіміраўна з упартасцю і энергіяй, нягледзячы на свой мяккі і спакойны характар, пракладвала свой шлях у навуку. Сёння яе навуковы багаж складаецца з сямі кніг, адна з якіх «Касцюм жыхароў Беларусі X–XIII стст.» была тройчы перавыдадзена. Ёй надрукавана звыш 500 навуковых артыкулаў, з іх больш 300 у разнастайных энцыклапедыях па гісторыі, археалогіі, этнаграфіі, мастацтве і міфалогіі.

На жаль Людміла Уладзіміраўна пакінула калектыў археолагаў Інстытута гісторыі, але яна па-ранейшаму ўся ў працы, бо назапашана шмат матэрыялаў і даследчыца рыхтуе да выдання цікавыя публікацыі. У 2011 г. выйшлі з друку калектыўныя працы, у якіх Л. У Дучыц прымала актыўны ўдзел: «Міфалогія беларусаў», «Культавыя і гістарычныя валуны Беларусі», «Сакральная геаграфія Беларусі». Даследчыцу па-ранейшаму абкружаюць навукоўцы-энтузіясты, неардынарныя і апантаныя людзі, і як раней ад вясны да позняй восені яны выязджаюць у вандроўкі па роднай Беларусі, каб на месцы праверыць звесткі пра наяўнасць помнікаў старасветчыны, запісаць легенды і паданні, адкрыць новыя помнікі старажытнасці. Спадзяемся, што гэта цікавая інфармацыя з цягам часу будзе адлюстравана ў новых публікацыях Л. У. Дучыц, якіх мы чакаем з вялікім нецярпеннем.

В. І. Шадыра, *старшы навуковы супрацоўнік*
Інстытута гісторыі НАН Беларусі,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Навуковае выданне

МАТЭРЫЯЛЫ ПА АРХЕАЛОГІІ БЕЛАРУСІ

MATERIALS ON THE ARCHAEOLOGY OF BELARUS

Зборнік навуковых артыкулаў

Выпуск 23

Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі ў 2009–2010 гадах

The archaeological investigations on the territory of Belarus in 2009–2010

Рэдактар *Н. Т. Гаўрыленка*
Мастацкі рэдактар *А. М. Гасава*
Тэхнічнае афармленне і камп’ютарная вёрстка *В. А. Тоўстая*

Падпісана да друку 26.07.2012. Фармат 60 × 84 1/8. Папера афсетная. Друк лічбавы.
Ум. друк. арк. 45,1. Ул.-выд. арк. 41,0. Тыраж 150 экз. Заказ 141.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом «Беларуская навука».
ЛИ № 02330/0494405 ад 27.03.2009. Вул. Ф. Скарыны, 40, 220141, г. Мінск.